

ગુજ

ત્રૈમાસિક

જા.નં.મા.૭૮.મી

અંક

સાહિત્ય સંમેલન તરફથી

તંત્રી:-

ડૉ.નૈયાલાલ મા

સંસદ ગ્રંથાવલી

૧ રણછતરામના નિબંધો	સ્વ. રણછતરામ વાવાભાઈ મહેતા
૨ ગુજરાત-એક સંસ્કારિક વ્યક્તિ	કનૈયાલાલ મુનશી
૩ પુરંદરપરાજી અને અવિલકત આત્મા	"
૪ કોનો વાંક ? (ખીછ આવૃત્તિ)	"
૫ પૃથ્વીવસ્ત્રલ (ત્રીછ આવૃત્તિ)	"
૬ ગુજરાતનો નાથ (પાંચમી આવૃત્તિ)	"
૭ રાજધિરાજ (ખીછ આવૃત્તિ)	"
૮ દેખાચિત્રો ને બીજા લેખો	સૌ. લીલા મુનશી
૯ સાપસંભ્રમ અને ખીછ કવિતાઓ	સ્વ. નર્મદાસંકર ભટ્ટ
૧૦ મારી કમલા અને ખીછ વાતો	કનૈયાલાલ મુનશી
૧૧ મોહનમાયા	ખુશાલ ત. શાહ
૧૨ સ્મરણમુકુર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૩ કેટલાક લેખો	કનૈયાલાલ મુનશી
૧૪ ગુજરાતના ન્યોતિધરો	"
૧૫ ભગવાન કૌટિલ્ય	"
૧૬ પૌરાણિક નાટકો ૯	"
[પુરંદરપરાજી, અવિલકત આત્મા, તર્પણ તથા પુત્રસંભોવડી એ ચાર નાટકોનો સંગ્રહ : થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે]	
૧૭ કાકાની રશી	"
૧૮ મુસ્તવામિની દેવી	"
[થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે]	

પહેલાં ૧૬ પુસ્તકો માટે લખો,

એમ. સી. કોહારી
રાવપુરા વડોદરા

પુસ્તક ૧૭ ને ૧૮ માટે લખો,

મેસર્સ લોંગમેન્સ ઓન એન્ડ કંપની
૫૩, નિકોલસોડ, બેલાડપિયર
કોટ, મુંબઈ

: જન-માધૃમી અંક, ૧૯૮૫ ;

અનુક્રમશ્ચિહ્ન

અયલેખ :		૨૧. કનૈયાલાલ મુનશી ૧
ભારતવલ્લભીત :		૨૧. મનહરરામ મહેતા ૪
પુત્રસમેષી	સ્વાતંત્ર્ય અને મુક્તિનું પ્રેરણાભર્યું પુરાણકથાનું નવદર્શન કરાવતું નાટક	૨૧. કનૈયાલાલ મુનશી ૫
નલિની :	એક ઝીંક નાટિકાનો મુદ્દા અનુવાદ	૨૧. મંજુલાલ દવે ૫૩
એ વસંતકાળે :	આપણી પ્રાચીન ને અર્વાચીન વસતભાવનાનું આર્થિક નિરૂપણ	૨૧. દીલિપ મુનશી ૬૫
૪૫વીસાજ ઓહાણુ	ઐતિહાસિક માહિતી બધો મનનીય લેખ	૨૧. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ૭૧
વાસંતિપુજન :	રસિક કાવ્ય	૨૧. દેશભાઈ ૫૨માર ૭૬
સત્ય ને ધર્મ :	એક રૂપક	૨૧. દેશભાઈ ૫૨માર ૮૦
હીમત :	એ મહા મહાયુધનું નવીન દષ્ટિએ અવલોકન	૨૧. ધનસુખલાલ મહેતા ૮૧
પત્રકારની પ્રજ્ઞયયાત્રા :	એક પત્રકારની પ્રેમકથા	૨૧. અંબેદરરામ મહેતા ૯૦
પાશ્ચાત્ય વ્યાપારપદ્ધતિ :	પશ્ચિમની વહેણત પદ્ધતિ વીશે	૨૧. ધાત્રીચંદ ૮૧પદ્ધતિ ૧૧૧
	માહોત્તી બધો લેખ	
ઓ અસંવિદનેઆશ્રમે :	શ્રીમદવિદ થેાળની થેાળ સાધના	૨૧. અંબેદરરામ પુરાણી ૧૧૮
	વીશે જ્ઞાપણા જ્ઞેય કથક	
સંતાપકરી :	એક સનાતન સનાપકરીનું દર્શન	અ. જયેંદરરામ દેશભાઈ ૧૨૪
મીરાંબાણ :	બાળ કવિ મીરાંબાણું ચરિત્ર દર્શન	૨૧. દીલિપ મુનશી ૧૨૫
મેળુએક :	આપણા મેળુએકોની મનોદશા સમજાવતું નાટક	૨૧. લલિતમોહન ગાંધી ૧૩૧
	પ્રાચીન સાહિત્યના સંપાદક : ૨૧. કનૈયાલાલ મુનશી	
નરસિંહ યુગના કવિએ તથા તેમની કૃતિઓની શાદી	અભ્યાસીઓને અતિ ઉપયોગી લેખમાળાનો પ્રથમ અનુક્રમ	૨૧. જ્ઞાતીન્દ્ર દવે ૧૪૩

અમારો આવૃત્તો અંક

દીપોત્સવી અંક

શિષ્ટાચારી : આપણી આધુનિક સમાજની મનોદશા ચીતરતું રા. કનૈયાલાલ મુનશી
વાસ્તવિકતાના નમુના સમું નાટક

પૌરાણિક નાટકો : રા. મુનશીના પૌરાણિક નાટકોની ઉઠી ને રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી
વિદ્વાત્સરી સમાલોચના

પ્રેરણા : 'પ્રેરણાનો પુરવણી લેખ' અ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

એક પ્રવાસ : એ બીજાજવાબદાર કલાણીનો આગળનો રા. કનૈયાલાલ મુનશી
હરો

બે બહારવટીયા : ગુજરાતના બે પ્રસિદ્ધ બહારવટીઓનું રૈખાચિત્ર સા. લીલા મુનશી
સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી : ગુજરાતના એ અગ્રગણ્ય મુત્સદ્દીનું રૈખાચિત્ર રા. ચંદ્રશંકર પ્રહ્યા
સંસદના પ્રમુખસ્થાનેથી : સાહિત્યસંસદના સાનમા વાર્ષિક રા. કનૈયાલાલ મુનશી
સંમેલન પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાનેથી
આપેલું ભાષણ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી } સાહિત્યના અભ્યાસીને અતિ રા. કનૈયાલાલ મુનશી
સાહિત્યની ઉપા : } ઉપયોગી લેખ

અદ્યાત્માનું આત્મપુરાણ : એક અવનવી આત્મકથા રા. વિક્રમ

એ ઉપરાંત નરસિંહયુગના કવિઓ તથા તેમની કૃતિઓની યાદી રા. ધનસુખલાલ
મહેતા, રા. ચતુર્ભુજ આણંદજી, રા. સીતારામ શર્મા, કવિ હર્ષિત વગેરેના લેખો, વાર્તાઓ
અને કાવ્યો, નોંધ વગેરેથી અંક મનનીય ને આકર્ષક બનશે. લખો!—

નૂતન ગુજરાત મુદ્રણાલય
ભાઈશંકરની હવેલી રાયપુર,
અમદાવાદ

સમર્થલાલ જે. વૈદ્ય
વ્યવસ્થાપક : 'ગુજરાત'

‘ગુજરાત’ મારા જીવનનું એક અગત્યનું અંગ હતું. સંવત ૧૯૭૮ના ચૈત્ર સુદ એકમે એનો લેખક, તંત્રી, અને વ્યવસ્થાપક હું બન્યો. પછી વ્યવસ્થાપકપદ છોડ્યું, કેટલેક અંશે તંત્રીપદ છોડ્યું, પણ અનેક વ્યવસાયોના ભાર નીચે કચરાતો હતો છતાં, નિર્જળ તળીયતની મુશ્કેલીઓ આડી આવતાં છતાં તારો માસિક પરિચય મારાથી છોડી શકાયો નહોતો.

‘ગુજરાત’ દ્વારા ગુજરાત સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા પ્રયત્ન આદરવો એ જીવનનો એક મોટામાં મોટો લક્ષ્યો અને કીંમતીમાં કીંમતી અધિકાર હતો.

આ બધાં જતાં કરવાં ? ‘ગુજરાત’ બંધ કરવું ?

સંસદે એની દ્વારા અનેક આદર્શો, વિચારો, આનંદો પ્રસાર્યા હતા. વિજયરાય અને લાલશંકર, મસ્તકશીર અને ધનસુખલાલ, મનહરરામ અને ખટુભાઈ ઉમરવાડીઆ, જ્યોતીન્દ્ર દવે અને મોહનલાલ કોઠારી, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી અને નરસિંહરાવ દીવેટીઆ, મણિલાલ નાણાવટી અને લીલાવતી મુનશી જેવાં અનેકોએ એની કીર્તિ અને સમૃદ્ધિ પાછળ બને તેટલાં તન, મન ને ધન આપ્યાં હતાં. મને તો એ પુત્રસમ પ્રીતિનું અને મિત્રસમ હૃદય ઠાલવવાનું સ્થાન હતું.

એને મરવા દેવું ?

ના—ત્યાં સુધી મારામાં શક્તિ છે ત્યાં સુધી.

એ શક્તિ છે ત્યાં સુધી ‘ગુજરાત’ ને મરવા દેવું એ કર્તવ્યબ્રહ્મતા લાગે છે. ત્યારે એ શક્તિ નષ્ટ થશે કે લખવાની પ્રેરણા નાખુદ થશે કે એને વાંચનાર કોઈ મળશે નહીં, ત્યારે એ લલે મરે.

આ અંકથી શુજરાત હીલુ થાય છે. હવેથી માસિકને બદલે એ ત્રિમાસિક થશે. એમાં ચિત્રો આવતાં હતાં તેટલાં નહીં આવે. એતું સ્વરૂપ બદલાશે, પણ એના પાનાંઓમાં સંસદના આદર્શો અને જે મંડળ અત્યાર સુધી લખતું હતું તેના લખાણો આવશે. બનશે ત્યાં સુધી એને જે હીલુ થયો છે છતાં એના આદર્શો અને એની રસિકતા, હતાં તેવાજ રહેશે.

અત્યારની યૌજના પ્રમાણે વર્ષમાં એના ચાર અંક નીકળશે. જન્મોદય, હિપાવલી, વસંતપંચમી અને અક્ષયતૃતીયાના અંકો.

હવે રહ્યો હીસાબ. જેનાં લવાજમો આવ્યાં છે તેને ૫) રૂપીઆના લવાજમને ધારણે જેને માસિક શુજરાતના બે અંક મોકલવાના રહ્યા તેને ત્રિમાસિકને એક અંક મળશે.

ફ્રાન્સમાં રાજા શુજરી બધ ત્યારે લોકો કહેતા—Le Roi est morte vive le Roi—તેમ કહેવાની હીમત કરે ? ‘શુજરાત’ મરી ગયું—‘શુજરાત’ બધું છલો !

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

ભારત રણગીત

લેખક:

રા. મનહરરામ મહેતા

મંત્રી, માહિત્યસંસદ

રાગ કેદારો-તાલ જલદ દાદરો

ચાલો ચાલો, ચાલો ચાલો,
સહુ ભારત સંતાન! ચાલો ચાલો,
અધ્યાં હીંદનાં નિશાન, ચાલો ચાલો.

ગળું રહ્યું ગગન ઘેર, ધુણ રહી ધરા ઓર,
આત્મા રહ્યું ભુદ્ધ વરી બજરંગ ધીર સ્મરી,
પડને ચાહોમ કરી, જય ભારત કેરી. ચાલો ચાલો.

વાયુવેગથી વધોની, વાયુવેગથી વધોની;
શત્રુ સમીપ આવી પડે, ધર્મ થકી કોણ ચળે ?
ભસ્મ અગ્નિજવાળ વડે કરે ઘેરી ઘેરી. ચાલો ચાલો.

ગગને અપ્સરાસંઘ, ભૂતલે કીર્તિ અનન્ય,
જેય વાટ ધરી ઉમંગ, વરી, કરે જીવન ધન્ય,
ફેસરીઆ સાજ ઉપર પુષ્પમાળ પહેરી. ચાલો ચાલો.

પુત્ર સમોવડી

દંતકથાના પ્રભાતકાલનું નાટક

લેખક :

શ્રીયુગ કનૈયાલાલ આણંદલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્યસભા

શુક્રાચાર્ય, (કવિ ઉશનસ)	દાનવચુરુ
દેવયાની	શુક્રાચાર્ય અને ઇંદની પુત્રી
					જયંતીની પુત્રી
વૃષપર્વા	દાનવરાજ
વૃક	તેનો પુત્ર
શમિષ્ઠા	વૃષપર્વાની પુત્રી
ઈન્દ્ર	દેવરાજ
કચ	દેવચુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર
યયાતિ	માનવરાજ
દત્ત	શુક્રાચાર્યનો શિષ્ય
ચંદ્ર, પુર્યમુ	દેવયાનીના પુત્ર
દુર્યોધન, અનુ, પુરુ	શમિષ્ઠાના પુત્ર

અંક પહેલો

[દંતકથાકાલના પ્રારંભનો સમય છે. મનુષ્ય વંશને નાના સમૂહોમાં દૂર સપાટ ભૂમિમાં નદીઓને તીરે રજા છે; અને ઘણી વખત મંહિમાજી ને કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર-દાનવો જોડે લે છે.]

દ્વિમાલ્યની ખાણના પાતાળમાં દાનવોનો રાજ્ય બિલો પુત્ર વૃષપર્વા રાજ્ય કરે છે.

વૃષપર્વાના ગામના સીમાડા પર આવેલા પવતની એક ગુફા આગળનું તપોવન દેખાય છે. મોટાં ઉંચા જાડા ને જંગલી વેલોની છાયા તેને શીતલ બનાવે છે. ત્યાં નાનામોટા પથ્થરો પડેલા છે.

પાછળ ધણે દૂર પવતના શૃંગે દેખાય છે; અને એક શૃંગ પર દેવોના પ્રાસાદોના સુવર્ણમય શિખરો ચમકે છે.

દેવયાની આવે છે. તે બાનીશ વર્ધની, ઉંચી ગેરી બાળા છે. તેના અંગેઅંગ મજબુત ને ધારીતા છે. સુંદર મુખ પર અચાગ કસરતથી આવેલી લાલીની ભલક છે. તેના મજબુત ખંઠા ને ગોળ, જડા, લાંબા હાથમાં ખભા પર બેરેલેસું ધનુષ્ય વાપરવાની શક્તિ છે. શરીર પર લોપેલા મૃગચર્મમાંથી ઉતરી આવતા સ્નાયુ-વાળા કનકના સ્તંભ સરખા પગેમાં ચાપલ દેખાય છે.

સૂર્યને સુંદર શરીર, પ્રભાવજનું તેજસ્વી મુખ, મોટી કાળા આંખો, છુટા વાળ, ખભે બાંધેલા ધનુષ્ય ને બાણ: આ બધાંથી તે મોહક લે છે.]

દેવયાની: (આસપાસ જોઈને) પિતાજી નથી? સ્નાન કરવા ગયા? હા-હા-હા: દેવો ખીકણુ છે? મને કાષ્ઠ રાક્ષસી ધારી નાસવા લાગ્યો. હા-હા-ફરી પકડી લાવું.

(તે આલીંગન છે. અને હાથ પકડી, ગલ-રાતા કચને ધસડી લાવે છે. કચ ઉંચો સુકા યુવક છે. તેનું મુખ તેજસ્વી છે, નેની આંખ પાણી ને ચમકતી છે. તેણે શરીરે ચિનાશું કાઢ્યું હાથે સોનાનું કડું, પગે પાવડી અને ખભે યજ્ઞોપવીત પડેલું છે, તેની જોવાની રીત વિચારણીય છે. આવી જબરી યુવતી એને ધસડી લાવે એ એને રુચનું લાગતું નથી.)

ગભરાય છે કેમ? (પકપક હસીને) આજ આચાર્યનો આશ્રમ. આવ, હું આપ નથી જોવાની.

કચ: (સભ્યતાથી) પણ તમે કાણુ છો? અને ગુરુ શુક્રાચાર્ય ક્યાં છે?

દેવયાની: હું કાણુ! ખબર નથી? (હસે છે) ગુરુવર્ધની પુત્રી.

કચ: (દેવલોકના પતિની પુત્રીની આ પુત્રી છે જાણી સભ્યતાથી, હાથ જોડીને) તમે કાણુ દેવયાની? ત્રિભુવનવંદ્ય દેવેન્દ્રની દોહિત્રી-ચાંદ્ય સુતિ જ્યંતીદેવીની પુત્રી?

દેવયાની: (ગર્વથી માથું ઉંચું કરી) ત્રિભુવનને વિમોચનમંત્રની શીખ દેતા કવિ ઉસનસની પુત્રી.....

કચ: (મીઠું હસીને) અને એ પ્રજ્વળ લાગેલ ક્યાં છે?

દેવયાની: સ્નાન કરવા ગયા છે, હમણાં આવશે. પણ હું ત્યાંથી (તિરસ્કારથી પાછળ

દેખાતા પર્વતો પર આવેલા દેવનોક તરફ આગળ કરીને) આવ્યો છે, કેમ? તારું નામ શું? કેમ આવ્યો છે?

કથ: હું દેવગુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર.

દેવયાની એ તો પિતાજી સાથે અણૂતા, નહીં?

કથ: (હસીને) હા, મહર્ષિ અગ્નિરાતા બને સિંધો.

દેવયાની: એમ? તમારું નામ શું?

કથ: કથ. હું ગુરુવર્ષ પાસે વિદ્યા અણૂવા આવ્યો છું.

દેવયાની: તમે હંમેશા દેવલોકમાં રહેો છો, નહીં?

કથ: હા.

દેવયાની: તમારે ત્યાં બધા સુવર્ણમય પ્રાસાદોમાં રહે છે એ વાત ખરી? એ કેવા એક છે?

કથ: (હસીને) જુઓ નહીં ત્યાં સુધી અમારા પ્રાસાદોની અવ્યતા તમે નહીં કદી જોડો, તમારા જેવી કન્યા અમારે ત્યાં રાત્રિ જાગિત પર્વકથી નીચે પથ ન મુડો.

દેવયાની: (નિરસ્કારથી) તમારી કન્યાઓને ચમત્તું કેમ હશે? અને તો નહીં ચમે.

કથ: તેને ગચ્છાવતે અમારે ત્યાં ગીત છે, નૃત્ય છે, વરિત છે, કુહુમોત્સવો છે.

દેવયાની: (હાસ્યા) અને પ્રાસાદ જોવાનું તો મન થાય છે. એક વાર પિતાજીને મેં કહ્યું બૃહસ્પતિ કે અહીંનાં એવો કરાવો.

કથ: (જરાક નિરસ્કારથી) પછી? દેવયાની: પિતાજીએ ના કહી. કહ્યું કે- સ્વાતંત્ર્ય પશુકૃમીમાં સચવાય; પ્રાસાદ થાય કે પરાધીનતા પેમે.

કથ: (હસીને) દેવાને પરાધીન કહેનાર પશુ કોણ છે.

દેવયાની: હા દેવો પરાધીન નહીં તો બીજુ શું? પ્રાસાદમા રહ્યા કે ત્યાંથી નીકળ્યા કરતાં દાસત્વ વહાણું લાગે અને એજ તમારા હૃદને જોડ્યો છે (જોસથી) લોકોને નાકે નાથ લાભ્યા શીનાથ એ બીજું શું કરે છે!

કથ: તમે તમારા માતામહને બરાબર ઓળખતા નથી.

દેવયાની ઓળખું છું. પેમે શ્રેષ્ઠને સવ-ચક્રિતમાન છે એ માન્યતા પ્રસારી બીજને અધમને આધીન બતાવે છે કે બીજુ કંઈ?

કથ: (વિચાદમાં ઉતરવાને પ્રયત્ન નથી.) મારો તો દેવેંદ થાય.

દેવયાની તમે તો ઋષિપુત્ર, અગ્નિરાતા શિષ્ય વાયુપતિના પુત્ર, ઉત્તરમાં પશુ તમે ઉત્તર તમારે દેવેંદ હોય! તમારા જેવા પર એ જુલમગારો જાદુ કેમ ચાલવા દો છે!

કથ (વાત ઉઠાવતાં) હજુ ગુરુવર્ષ આવ્યા નહીં?

દેવયાની: હમણાં આવશે. તમે જેમો.

કથ: (નમ્રતાથી) હું વિદ્યાર્થી. ગુરુ શીકારે નહીં ત્યાં સુધી મારાથી કેમ મેલાય? દેવયાની: તમે માતામહને મળવા કેમ નથી આવતા!

દેવયાની: (હાક ખીડી) હું શા માટે આવું? એ પિતાજીના દેખા છે, પતિ જોડે તાદાત્મ્ય સાધતી મારી માની એણે અવગણના કરી હતી. એ બેની પુત્રી હું, શું રસ્તામાં પડી છું કે એમનું ઘર શોધતી જાઉં?

કન્ય: આખો દેવલોક તમારી પૂજા કરશે-આવશે તો.

દેવયાની: નથી મારા પિતા પૂજ્ય નથી તું પગ ન મુકું.

કન્ય: (સ્વગત) મારા બાપ! (દેવયાનીને) કાણ કહે છે ભાર્ગવ દેવલોકમાં પૂજ્ય નથી?

દેવયાની: હું જાણું છું. એનાથી તમે ડરો છો ખરા, અંતરથી એને અર્ધ આપતા નથી. કન્ય! પણ તમે જરા વાર ઉભા રહો. હું મારા ધનુષ્ય ને બાણ મુકી આવું. હમણાં પિતાજી આવશે! ઉભા રહેજો દે. જતાં નહીં રહેશો. (જાય છે.)

કન્ય: (નિઃશ્વાસ નાખી) બાપરે! કેવું યાવના કેવો જુરમે! ખરેખર એ સ્ત્રી નથી પણ સિંદણ છે-જટા, શક્તિ ને સાદસથી તરવરતી...ને કેવું તેજસ્વી સૈદ્ધ્ય ને કેવી પિતૃલક્ષિત!...એ મારી જોડે પરજુશે? એ મારી સદ્ધર્મચારિણી થઈ દેવલોકમાં આવશે? હીક. દેવયુગની આઠા માથે ચંદાવ્યા સીવાય છુટકો છે?...પણ મારાથી બધા કામ સધારો? એક આ બાલા-અસરકારી ને બીજા એના પિતા.....

(વિચાર કરે છે) કેવા પિતા! એકલે હાથે યુગોના યુગ થયાં એણે શું શું કર્યું છે? દેવો-એ દિવસકરમપ માર્યો, પ્રજ્ઞાદ હત્યો, બળા

ચાંબો, કૃપપર્વા કર્યો પણ એ તો તેના તેજ-અગ્ર, ને અન્યથા-મધ્યાન્હે પહેલેલા રવિથી પણ મદરનાકાક્ષી. ત્રણભુવન એના શાસનના પડધા ઝીલવાનું પાત્ર બની બેઠાં છે. એ પડધા સંભળાતા દેવેન્દ્રનો પ્રતાપ ને મરુ-તોની શક્તિ ત્રાસેલાં બાલકોના ગલરાટમાં વિરમે છે. ત્રિકાલજ એવા વાયસ્પતિ દિન ને રાત એ પડધાનો અભ્યાસ કરતા, આટલે વર્ષે શિષ્યવૃત્તિ સેવી રહ્યા છે. (પાવડીનો અવાજ આવે છે.) કોઈ આવ્યું! હા એજ: જરાની વિડંબના કરતું શરીર, સિંદની યાજની રક્ષા કરતી જટા, બોમનું ગર્ભીય મૂર્તિમાન કરતું કપાળ...દેહ ધારેલા દૈવાસ સમા...ભાર્ગવ. મૃત્યુના નાથ, ભયાનક યમરાજ પણ આને મારવાને કે ડારવાને અશક્ત, બીધેલા બાળ-કની માફક અહીંઆં ફ્યાં કરે એમાં નવાઈ નથી.

(નીચાં રનાધુવાળા ને અત્યંત ટૂંક શુક દેવયાની સાથે આવે છે. તે એક બાળે અંધ છે. તેનાં જર્જરિત જટા ને આંધી યઈ ગએલી દાઢી પીળાં છે. તેણે વ્યાધ્યર્મ પહેલું છે. કન્ય પગે પડે છે.) યુરવર્ધ, પ્રભુ થાઓ.

શુકાચાર્ય: (એના ઉંડા ધોધરા અવાજમાં મૃદુતા છે.) કોણ વાયસ્પતિનો પુત્ર કન્ય આવ, આવ, બેટ, આવ. (દ્વેતથી બેટે છે.) દેવયાની! વાયસ્પતિ ને હું તો સદોદર જેવા છીએ. (પથર પર બેસે છે.)

દેવયાની: પિતાજી! વૃદસ્પતિ તો તમારા વેરી છે.

શુક્રાચાર્ય : બેટા ! હોના શુભરૂં જો
બેટા છે તેમા મારા દેખા છે. પણ શાબ્દ
શાબ્દજના સંબંધે, વિદ્યાની વિષયનામાં,
અને દના તેજ છાએ—સદોદર સમા સદા-
આપીએ. કયા આજે હું મારા ધન્યભાગ
સમજું છું કે વાચરપતિએ તને મારે ત્યાં
શીખવા મોકલ્યો. બેટા મારી આશીર્વા છે કે
વાચરપતિ અને કવિ હિચનસની વિદ્યાનો
પારસ મની તું અમારા બંનેથી ઉત્તમ થજો.

કવિ : શુભરૂં ! આપના દર્શનથી હું
આજે પ્રાપ્ત થયો. વાચરપતિએ મને એકજ
ઉપદેશ આપ્યો છે :—કવિ હિચનસના ચરણ-
કમળોમાંજ સર્વ વિદ્યાઓ વામે કરી રહી છે.

શુક્રાચાર્ય : (હસીને) તારા બાપને હું
બાલપણથી જાણજું છું દેવવાની ! જે
વાચરપતિ અમથો નથી થયો. જાણીએનાં
જ્ઞાન ભુલાવે એવું એની વાણીમાં સમર્થ
છે. નેજે હો ! એના દીકરામાં પણ
બાપનો શુભ લાગે છે.

દેવવાની : (હસીને) તો મારામાં મારા
બાપના મુજો છે.

શુક્રાચાર્ય : (દેવવાનીના વસિ સ્વાગતે
છે. મનથી) છે, છે. (ઉઠે છે.) એ દાગ
આવ્યું ? દેવવાની—

કવિ : (ચમકીને) દાનવરાજ !

૧) વૃષપર્વ : શુભરૂં ! પ્રવળ થયો (દા-
પર્વ સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરે છે. તે
જાણે, હસીને ને જનરો થોડો છે. એને ઉઠે
એક બ્યાજઅર્થનો કહોડો માર્યો છે કપાળે ને

દાથે સાત ટીકાં કર્યા છે : માથે મોરપીંછનો
મુકડ પડેલો છે. એના હાથમા એક નાળી
તરવાર છે ને ખભે તોરણપું છે.)

શુક્રાચાર્ય : પુત્ર વિભવ કર. (દાપર્વને
બોલા કરે છે.) કેમ આપારે કંઈ ? આમ
ઉતાવળમાં ?

વૃષપર્વ : પ્રવેશ ! યામનિનિ દાનવોને
મળી રહ્યા આવ્યો છે. (એકદમ કચને નેહને)
આ કોણ છે ?

શુક્રાચાર્ય : દેવશુક વાચરપતિનો પુત્ર,
એને એના બાપે મારી પાસે બજવા મોકલ્યો
છે. જા દેવવાની ! કચને એક પર્ણકુટી
આપ. રાજના આમ આવો. (દાપર્વના
બાપા પર હાથ મુકા એને પાછળ લઈ જાય
છે. દેવવાની ને કચ આગળ આવે છે.)

દેવવાની : (આનંદથી) તારે તમે હવે
અડીઆ રહેવાના ?

કવિ : હા. મારો કમાથી ધન્યભાગ કે તમારી
સાથે હું આવીને રહું ?

દેવવાની : કયા સુધી રહેશે ?

કવિ : જ્યાં સુધી શુભરૂં આઘા આપે
ત્યાં સુધી.

દેવવાની. (હસીને) તારે તો હું પિતા-
જીને કહીશ કે તમને આઘા આપે નહીં. એની
મલક પડશે ! આપણે પિતાજી પાસે બળીશું,
અદવિએ અદવિએ થીકારે જમણું, જ્યારે
ચંદિકા વિશાકશે તારે રૂપેરી ઝરણામાં
આપણી હાંવ રોપીશું, જ્યારે રવિ હમથે
તારે વનમાળા પહેરી પંખીઓના માન શીખવ
કુન્નેમાં કરીશું.

ક્રુષ્ઠ : (આ બધા કાર્યક્રમથી ખંચાઈ)
પણ પછુ—

દેવયાની : (એકદમ કચના બે હાથ ઝાઢી)
ક્રુષ્ઠ ! અહીંઆ જરૂર જરૂર રહી જાઓ...
મને ટાઇ વાર એવું એકલું લાગે છે !

ક્રુષ્ઠ : (ધીમેથી પોતાના હાથ પાછા
ખેંચી લેતા)...લાગતું હશે...ચાલો. (ખન્ને
જાય છે.)

શુક્રાચાર્ય : (વૃષપવનિ લઈ આગળ આ-
વતા) વૃષપર્વા ! તું શું કામ ગભરાય છે? આ
છાકરો શું કરવાનો હતો? ને જે બળ બાલક
તોડે તે કેટલા દલાડા ટકે?

વૃષપર્વા : અહીંઆથી આપણી વાતો તો
ન જાણી જાય.

શુક્રાચાર્ય : વત્સા ! આપણે શું છુપું
રાખવાનું છે? પ્રજ્ઞાપ્રવૃત્તિઓ હોય કાપરને કે
નિર્બાળને. આપણાં તો વાણી, કર્મ, વિચાર
બધાં દેવોનાં સર્વલક્ષી આદ્યમણ સાથે રહ્યું ખેલી
રહ્યાં છે. આપણે છીએ આપણા વડે; કાણ
શું કરવાનું હતું?

વૃષપર્વા : જેની શરૂની ઇચ્છા. પણ મને
ને આપણા મોટેરાઓને આ છાકરો આવ્યો
છે તે ગમ્યું નથી.

શુક્રાચાર્ય : જરા શીકર રાખતો નહીં.
હીક ! જક અહીંઆ આવ્યો હોય તો બોલાવ.

વૃષપર્વા : જેની આજ્ઞા. જક ! જક !

વૃક : (તે પચ્ચીશોક વર્ષનો તેના પિતાના
જેવો કાળો રંગનો દાનવ છે. તેણે જપર્વા
જેવાજ પહેરવેશ પહેર્યો છે. સસ્ત્ર પણ તેવાજ

છે, માત્ર તેના હાથમાં ખડ્ગ નથી. તેણે કેટ
ઝીણી કાઢીઓ ને દાર પહેર્યાં છે અને કેડે
તેની મેખલા બાંધી છે.) શુરુવર્ષ ! પ્રસન્ન
ચાઓ.

શુક્રાચાર્ય : પુત્ર ! આયુષ્યમાન થયો,
હિં. કેમ, શંખગિરિમાં ઈંદના દ્વો આવવા
લાગ્યા કે—

વૃક : હા. હું બીજે ગામ ગયો હતો ત્યારે
આવી ગયા, અને અનેક પ્રકારની લાલચો
આપી ગયા.

શુક્રાચાર્ય : શી? શી?

વૃક : ઈંદના જોર ને વેળવ વાખાણી ગયાં,
શુરુવર્ષ ! એની જોડે લડી વડી કેટલાક લોકો
ચાકી ગયા છે.—

શુક્રાચાર્ય : (જંબીર અવાજે) મને
ખચર છે. સદેશ આવ્યા કે અસાંકેત સંચરી.
ત્યારે ઈંદના સદેશ આવે છે ત્યારે તમને લડતાં
ચાક લાગે છે; અને ચાક લાગે છે કે ઈંદનું
આક્રમણ સફળ થાય છે. તેની તેજ કયા દરેક
વર્ષો ને દરેક યુગે. તમારે સદેશ એ ચાકે છે?

વૃક : શુરુવર્ષ ! કેટલાક માને છે કે એ
મોઠા છે; દ્રોણીઓને વળે મારી ચક છે ને
દીનને સમૃદ્ધિએ તારી ચક છે. એની કાંઈ
ના કહેરાય?

શુક્રાચાર્ય : (ત્રાડ પાડી) મૂખ ! મૂખ !
જે મારે તેનું વચ્ચે છે—ઈંદનું નથી. અને વચ્ચે
તમને શું કરે છે? મારી સંજ્ઞાની અભેદ
નથી? જે તમને રૂપથી નહીં તેનાથી ડરે છે:
ચ ૨૦?

પ્રક : (અમરાઈને) હું કરતો નથી. લેણા
કહે છે તે હું કહું છું. વળતું સંરક્ષણ
આપણે પણ હોય તો—

શુક્રાચાર્ય : (અધીરાઈથી) એ સરક્ષણ તો
જીવનને રમણન કરી મુકશે વળા રક્ષણની
નિર્મિતિમાં મરણની નિર્મિતિમાં એ નૈરવ
નથી. (ડાકું પુલાવી) હોકરા! તારા પર
જીવમારનો જનુ થવા લાગ્યો છે; તને એનાં
રક્ષણની યોદ્ધિની લાગી છે. શા માટે? દાવ-
વનિ કેનું રક્ષણ જોઈએ છે? તારા આપ-
દાસને કેનું સંરક્ષણ હવે? મને જાણે વળેલા
વળે થયા કેનું રક્ષણ છે? વત્સ! રક્ષણ તો
હવેથીજા માટે, સમજ્યો!

પ્રક : (નિયું જોઈ) ગુરુવર્ગ! આપ તો
પ્રતાપી છો. પણ જીભોની. આખરે મર્ચની
સ્વચ્છિ છોડી આપણે આ પાતાળમાં વસવું
પડ્યું.

શુક્રાચાર્ય : (ઉપનાથી) કેને લીરે તારા
જેવા સંરક્ષણના સ્વાદીઆને લીધે, એ સંરક્ષણ
માટે તારા જેવા પામે ઉદ્ધ શું લેશે તે ખજાર
છે! અધમતા, દીનતા, નિરાધારી-વાયવ્યપતિના
મીઠા, રાજામથ શબ્દ વાપરું?—અકિન.

પ્રક : દેવોની અકિન વડેજ દકિન આવશે
એમ હતો મનાવે છે.

શુક્રાચાર્ય : એમાં માત્ર વાયવ્યપતિનો લે કીમી-
એ છે. દકા સાકત ખોડે, એ અકિનમાન થાય માટે
તુ દીન થશે, એ દીનોધારક થાય માટે; તું અકત
થશે, એ અમવાન થાય માટે. તું બાલક છે, પણ
તારા પૂર્વજોને કયું તેવું કરતો નહીં.

પ્રક : (અધી) પૂર્વજો ખીચારા શું કરે!
લામ્બા, દાવાં ને તેમજે ખોયું.

પ્રથમપર્વા : દાવાં ને ખોયું કેમ તે તું નથી
જાણતો? સાચી જાણે હતા છીએ તે ચાલ્યા?
ગુરુવર્ગ! એને કહે કે દાવાએ કરેલી ખુલ જો
કરે નહીં.

શુક્રાચાર્ય : (દમીને) સાંભળ, દકા ને
શીખને સહર. તારા પૂર્વજો રમણીય ગિરિન.
પેલા શીખલ શૂનો પર જાવામરી, રક્ષાગ
અરિઓમાં મહાભના દના—ઘરીરે સચાત,
રમણને મરણ, જિતિએ રવનન સૂર હમનો
ને તે શીખરે જતા, ચંદ હમનો ને નૃપ
કરતા—નિરંકુશ ઉજ્જાસથી.

પ્રક કેવું થન જીવનાં

શુક્રાચાર્ય : (વમી દાખી) ખરી વાત.
થન, કારણ કે અવરીદોયું. તે સમયે નીતિને
નામે નાનામોટા મોટા કાંઈએ લાગ્યા ન-
હોતા; નીતિમાન માટે રરર્મ કાંઈએ સરજ્યું
નહોતું. જુદામદર માટે કાર્તિસ્તોત્રી કાંઈને
રમનાં આપડતા નહોતાં, સ્વાતંત્ર્યને અન્ય-
ચાર કહેતા કાંઈએ શીખવ્યું નહોતું. હવે
દેવજીવને અકિનનું નામ આપી કાંઈએ આક-
ર્ષક બનાવ્યું નહોતું. પછી વાયવ્યપતિની
અદભ્યમનો જનુ પ્રસારતા આવ્યા દેવકુને,
બોળા, અશ્વિર મનના વીરોની સ્વાતંત્ર્યમો-
હિની જતી રહેવા લાગી...ને તમારા પૂર્વજોનો
દી ઉડ્યો—

પ્રક : ને તેમાં એમજે જોવા મળ્યું!

પ્રથમપર્વા : હા પુત્ર! તું જાણે પહેલો દસાથો

નથી. તારા પહેલાં તારાથી વધારે પ્રતાપી, ને વધારે અનુભવી પણ આમજ દસાયા છે. ગુરુવર્ષ નહીં હોત તો મારીએ એજ દસાયાત.

શુકાચાર્યઃ ઇદ્ર રોધવો સહેલ છે, પણ વાયસ્પતિ રોધવો કઠણ છે. એના રાજદ્રપચ-માં શ્રધ્ધા મૂકી કે સ્વત્વ ગયું સમજ્યું. તારા પ્રપિતામહ પ્રજ્ઞાદે સ્વત્વ ખોલ્યું ને ભક્તિને નામે પિતૃદોષ કર્યો, દાસવૃત્તિ આદરી, ભક્તિનો વિધ્વંસ કર્યો, અને આખરે બધાં ગિરિશૃંગો ખાલી કરી આપ્યાં. તે શૃંગો પર તમારા વેરીઓએ દેવસોક વસાવ્યો.

વૃકઃ પછી ?

શુકાચાર્યઃ (કૂર રીતે દસીને) પછી ? મહાદત્તી દીનતા પણ દેવોને રીઝવવા પુરતી નહોતી, દાનવ માત્રને તે દીન ને પરતંત્ર બનાવવા માંગતા હતા. બલિ ન્યારે રાજ્ય-પદ પાગ્યા ત્યારે એ અધમતામાંથી ઉગરવા તેણે મારી સાદાચ્છ શોધી. જે આજે તને કહ્યું છું તે મેં તેને તે વખતે કહ્યું હતું : રક્ષિત રહેવા કરતાં મરવું સારું.

વૃકઃ પછી શું થયું ?

વૃષપર્ચાઃ એ સૂત્રથી ત્રેરાષ્ટ્ર પિતાએ વિજ-હા આદર્શ ને વિજયો મેળવ્યા.

શુકાચાર્યઃ ઇદ્ર કાંખો. વાયસ્પતિ અવાચક થયો; અને જ્યંતી વરાવી, બલિની બહેન દેવે લીધીઃ અમે અશ્વમેધો આરંભ્યા; ને ત્રણ બુવનનું રાજ્યપદ બલિના હાથમાં આવવા લાગ્યું. દેવોએ સુવર્ણમય શૃંગો છોડવા માંડ્યા.

વૃકઃ પછી ?

શુકાચાર્યઃ (ખિન્નતાથી) પછી વામન આવ્યો—મોહાભોલો, હરામખોર, બ્રાહ્મણવેશ-ધારી બટક. બલિ વિજયના આદર્શમાં આતિથ્ય કરવા લાગ્યો. મેં એને બહુ સમજાવ્યો પણ એણે નહીં માન્યું—

વૃકઃ શું કહ્યું ?

શુકાચાર્યઃ મેં એને ચેતાવ્યોઃ જ્યાં દ્રેષ ત્યાં આતિથ્ય નહીં હોય; ત્રણ જગત હતો ને પછી દેવોતું આતિથ્ય કરો. પણ બલિ એકનો એ ન થયો. વામન આવ્યો, તેણે અર્ધ સ્વીકાર્યો, ને રાજદ્રપાશે બલિને બાંધ્યા. બલિ બાંધાયો કે વામને પોત પ્રકાર્યું—એણે ત્રણ લોક માંગ્યા. મેં ધણી ના કહી; કહ્યું, દાસત્વ સ્વીકારવાનો ટેક ન હોય. તેના તે વચન અપાતાં હશે ? પણ વાયસ્પતિના શબ્દોએ બલિની બુદ્ધિ હરી હતી; વચનનો ટેક ને અતિચિયત્ત તેને સ્વાતંત્ર્ય ને શક્તિથી પ્રિય લાગ્યાં. તે અસ્થિર થઈ બેઠો અને કપડી વામનને લીધે અસંખ્ય દેવોના બળ અમને ઘેરી રહ્યાં. વૃક ! તમે જ્યાં માલીક હતા ત્યાં માંગણ બન્યાં. તે વખતે શિખરો પરથી તમે સ્થાન-ભટ્ટ થયા, ને પાતાળના ગબ્દરોમાં વસવાતી તમને કૃપાવાન દેવોએ રજા આપી.

વૃકઃ અરેરે ! તમે કાંઈ ન કહ્યું ?

શુકાચાર્યઃ જે શિખે મારું કહ્યું સ્વીકાર્યું નહીં તેની સાથે સ્ત્રી શું કરું ? હું એને છોડી ગયો. ત્યારે બધું ગયું ત્યારે એને ભાન આવ્યું અને તે મારી પાસે આવ્યો, ગુરુપદ પાછું લેવાની પ્રાર્થના કરી. આખરે તારા બાપને

હોરવાનું ને સોખવવાનું અને મરવા દાન
બેને સજીવન કરવાનું મેં વચન આપ્યું.

વૃષપર્વા : ને મારા દીકરાં એ ગુરુવર્ચના
પ્રતાપે આપણે વિજય મેળવીએ છીએ,

શુક્રાચાર્ય : હા. આજે પાછો ઇંદ્ર કાપે
છે—તમારા બળથી નહીં, મારાથી. પણ જકા
વાયસ્પતિ જાણે છે કે તમારા મન અગ્નિર
છે, તમારો સ્વભાવ લાલચુ છે, ને તમને દેવ-
સંરક્ષણની ને દેવકૃપાની તરફ ઘર્ષ આવે
છે. એ તરફ તમારી દુર્દશાનું મૂલ છે,
એ તમારા મન લાગશે, સ્વાર્ત્ર્ય દબાશે ને
સુખ લઇ લેશે. ઇન્દ્રિયેના ને નિરાધાર તમે
એ દેવેનાં પગની રજ બની રક્ષણશીલ મારો
શિષ્ય હોય તો એ તરફને વીસારી દે, નોંધએ
તો ડાબો દે, જા બધને દેવના દૂતને કહે કે
દેવેના દેવથી પણ ઘાં ઘેટા છે, કારણ કે ઘાં
સ્વાર્ત્ર્ય માટે લે છે, એ સત્તા માટે લે છે.

દેવયાની : (આવીને) પિતાજી દેવેથી
કેણે ક્રોધ છે?

શુક્રાચાર્ય : આ જકા. એને દેવના દૂતો
લલચાવે છે. જકા બેટા દેવ તો દેવેંદ્રને આધીન
છે. તું મરજી પડે એમ મહાલક્ષ્મી, લક્ષ્મી કે
મરવા ને મારો મંત્ર સેવે તો સજીવન રહેવા
સ્વર્ત્ર્ય છે, તું સ્વાધીન છે.

દેવયાની : પિતાજી! એ મરજી પણ
આપણે અહીંયા સુવર્ણના પ્રસાદો ને મણિ-
મય અર્ચકારો નોંધએ.

શુક્રાચાર્ય : જકા, જો! અર્ચકનું, વેલો
બુદ્ધસ્પતિનો પુત્ર આજે આજે તોણે આ
બાદ કરવા માંગે તો દેવયાની! આત્મવાન

આદર એલે ને જોની અર્ચકોનાં વેશન-
માં વાસ ને આંસુના અર્ધકાર, અમર
છે? તારી મા મૂર્ખા નહોતી કે પ્રાસાદ ને
અર્ધકાર છોડી અહીંયા મારી જોડે રહી.
દાનવ સ્ત્રીઓને સુવર્ણ ને મણિથી દેવા
લલચાવવા માગે છે. પણ જકા! યાદ રાખજો.
તમે લલચાયા કે દાસ બન્યા. સુવર્ણને મણિ
તમને દેવ કદી નહીં આપે પણ તેમને માટે તે
ખોદી આપવાની મજૂરી કમીં ચોંટશે. જકા!
જા, મેં કહ્યું તે પર વિચાર કર. તારું
મસ્તક એમને સ્પર્શવા દે. તારા નવનોને દેવને
ડારવા દે. નમે તે નષ્ટાતમા.

વૃક : (તીચું મણું કરી) ગુરુવચન! હું
આપના વચન સાંભળી કૃતાર્થ થયો. રળ
લઈ?

શુક્રાચાર્ય : હા. જા રાજન! તમે પણ
જાઓ છો? જાઓ, વિજય કરો. (વૃષપર્વાને
જકા જાણ છે.) કેમ બેટા! ક્યારે બધું
બતાવ્યું?

દેવયાની : હા પિતાજી.

શુક્રાચાર્ય : બેટા યાદ રાખજો કે મારા
કડા વેરીનો એ પુત્ર છે, તને લલચાવે નહીં.

દેવયાની પિતાજી! એ સારો માણસ છે.

શુક્રાચાર્ય : (લક્ષ્મી) એ સારો માણસ
છે, ન તું સારી સ્ત્રી છે. પણ વેરીઓ હમે
એવું કાંઈ કરતી નહીં.

દેવયાની : (મળે વળગીને) એવું બોલો
છે? હું તમારી હાસી કરાવું? (શુક્રને
અંબે હાથ ફેરવે છે.)

શુક્રાચાર્ય : (મુદ્ધુ આવાજે) બેટા !
આજે તું મારું સર્વસ્વ છે-મારી લાકડી ને
મારી આશા.

દેવયાની : (હોશથી) હું 'હું' ને રહીશ
-તમારું સર્વસ્વ.

શુક્રાચાર્ય : છે ખરી ! (નિઃશ્વાસ નાખીને)
રહેશે કે કેમ તે કાણ કહી શકે ? ના, ના,
બેટા..... (દેવયાનીને દૂર ધકેલી) તને એક
લાઠ હોત.....

દેવયાની : (સજ્જનનયને, શુક્રને આ-
લિંગી, તેના ગાલ પર હાથ ફેરવતા) બાપુ !
આતું કહો છો? હું પુરુષથી સજ્જ છું, વીર-
થી બહાદુર છું. હું શસ્ત્રાસ્ત્ર વાપરી જાણું
છું. (શુક્રની આંખમાંથી આંસુ સરતાં જુએ
છે,) બાપુ ! બાપુ ! આ શું? આ શું? ભાર્ગવ-
શ્રેષ્ઠા ! તમારી આંખમાં આંસુ? બાપુ ! આંખું
ખાવે છે? છોકરો હોત તો વધારે શું કરત?

શુક્રાચાર્ય : (દેવયાનીના માથાના વાળ
સમારી) તું એ બેદ નહીં સમજે.

દેવયાની : (શુક્રના ખભા પર હાથ મુકી)
બેદ સમજવો, કંઈ બેદ નથી.

શુક્રાચાર્ય : (આંસુ છુટી) છોકરી ! કન્યા તે
વરની. તારો વર આવશે ત્યારે બાપ અકારું
ઓહું થઈ પડશે. ત્યારે તારા વરની આશા
ને ઉત્સાહ તારા યશે, લારે તેના સુખે તું સુખી ને
હુંએ તું હુંખી યશે, લારે મારું જીવન પ્રેરણા-
વીહાણું યશે ને મારા મંત્રિનો લોપ યશે.

દેવયાની : (હેતના ઉમંગશથી) ના, ના.
બાપુ ! હું તમને કદી વીસરું-કોઈ દહાડો.

શુક્રાચાર્ય : (ડોકું ધ્રુણવી) સરિતા પર્વત-
થી ઉતરે, પાછી ચઢે નહીં. બેટા ! તું પુત્ર
હોત તો બીજામાં તારો લોપ થાત નહીં.
મારું નામ તે તારું, મારા પૂર્વજો તે તારા,
મારી કીર્તિ તે તારી રહેત. તું તો મારી
જાયામાં માત્ર ફાલે છે ને કુલશે; તે મારી
આજી ચતી જાયાની અભિવૃદ્ધિ કરત.
તને આજે મારું જીવનરહસ્ય સમજવાની
ઉત્કંઠા નથી, તું પુત્ર હોત તો તે ઉકલવામાં
મગ્ની રહેત,

દેવયાની : મને પણ ઉત્કંઠા છે, હું પણ
તેમાં મગ્ની રહેવા માંગું છું.

શુક્રાચાર્ય : પુત્ર કરે એ પુત્રીથી કદી ન
થાય. (ગર્વથી) આજે હું-કરિ ઉશનસ-
એકલો-મારા પોતાના જીવનનો વિધાતા,
શકિત ને સંજીવનીનો સ્વામી, સર્વબક્ષી દેવોની
ભક્તિનો રોધક, આ બધાની અધમતાની
આડે ઉભો છું-મુક્તિમંત્રી ઉચ્ચારનો ને
શીખવતો. (ગળગળો થઈ) પણ જ્યારે હું
નિર્મત ને નિર્બળ બનીશ ત્યારે મારે મંત્રે
મને પ્રેરણા આપનાર કોઈ નહીં હોય. જ્યારે હું
પંચત્વ આદરીશ ત્યારે કોઈ કાવ્ય મારા
વિન્યસ્ત્રથી સૃષ્ટિને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામે નહીં
આકર્ષે. (ધ્રુસ્કાં ભરે છે.)

કન્યા : (આવે છે-સ્વગત) આ શું?
(હુપાધને ઉભો રહે છે.)

દેવયાની : પિતાજી ! પિતાજી ! કામા કરો,
પણ તમારા સર્વદર્શી નયન પર અત્યારે આંખ
આવી છે. હું સ્ત્રી છું,-પણ પિતામહનાં
અગ્નિ, ને માતામહના વજ્રનું બનેલું મારું હૈયું

છે; અને યુરુએના યુરુ ઉદનસનું રૂધિર મારી રમે રમે ઉછળે છે.

શુક્રાચાર્ય: એટા! અત્યારે, જ્યાં સુધી માલીક આપણે નથી ત્યાં સુધીની એ તારી શ્રમણા છે.

દેવયાની: (આખિમાંથી તેજે ખેરવતી) ના. પિતાજી! તમે મારા વિધાતા, યુરુ, ને ધન્ય છે. તમારા હેતે હું ઉછરી, તમારે મને હું પ્રેરણા પામી તમારું નામ ને તમારી કીર્તિ મારા છે, તમારા મિત્ર ને તમારા દેશી પણ મારા છે.

શુક્રાચાર્ય: (હર્ષથી, દેવયાની સામુ નેહતે) ખરેખર—

દેવયાની: હા પિતાજી! (તેની આખિ અમો છે.) આજે ને હવે પછી—તમારો યજ્ઞ તેજ મારું શાસન; તમારી આજ્ઞા તેજ મારું ધ્યેય. સ્વાતન્ત્ર્યમૂર્તિ! તમારા પરક્રમોનાં સ્મરણે મારા શ્વાસ ને પ્રાણ છે.

શુક્રાચાર્ય: (બેટીને) દેવયાની—

દેવયાની: હું છું ત્યાં સુધી પિતાજી, તમારા પરક્રમ ને કીર્તિ અખડિત રહેશે, અને જીવનના પાઠધારીઓ કાંપશે.

કથા: (સ્વચત)—ઓ!

શુક્રાચાર્ય: (ફરીથી આંધુ બાવી) હું મું સંતાળું છું? આ પુત્રી ખોલે છે કે પુત્ર?

દેવયાની: શ્રદ્ધા રાખો. આપુ! કોઇને નથી એવી પુત્રી તમારી છે, એ પુત્રી છે તે અનેક પુત્રોને વીસારે પાડશે.

શુક્રાચાર્ય: (દેવયાનીને જાતી સરસી ચાંપીને ઉઘુ જોતા, મળગળા ચક્રને) બેટા! તારા વચન સિદ્ધ કર, ને મારું જીવન કૃતજ્ઞ કર (બેઠે છે.)

દેવયાની: (ઝનુનજરી આખે ફરીને પર્વત યુગે જોતી) હંદ! વાયરપતિ! સ્થાપો, કવિ ઉદનજ આજથી અપુત્ર નથી. (આજુ હજીતા શુક્રાચાર્યને લઇ જાય છે.)

કથા: (રીકડા ને કાંપતો) ને પૂજ્ય વાચ્ય-રપતિની આજ્ઞા છે કે આને પરણી મારે સ્વર્ગે લઇ આવવી. (ડોકું ધુન્નાવે છે.) આ મારી સદૃશ્યચારિણી! ઓ દેવાધિદેવ! આજ દુરંદો, પૃથ્વી રસાતળ જશે ને સ્વર્ગ વેરાન થશે! (ડોકું ધુન્નાવી વિચારમાં પડે છે.)

[પડેરા પડે છે.]

અંક : બીજો .

[સ્વયં : તેજ

સમય : મહીના પછી એક સાંજ.]

દેવયાની : (ચિંતાતુર) હલુ ક્ય કેમ નહીં આવ્યો? રોજ તો ક્યારનો આવી જાય છે. દત્તા દત્તા !

દત્ત : (અધિક વયનો એક શિષ્ય હાથ ભેડીને) શી આત્મા છે?

દેવયાની : (અધીરાધથી) જોઈ આવ્યો? હલુ ક્ય કેમ ન આવ્યો ?

દત્ત : તમે અધીરાં ન ચાઓ, એ હમણાં આવશે.

દેવયાની : અધીરી ન થાઉં તો શું કરું ? ગઈ વખત દાનવોએ એને મારી નાખ્યો હતો ત્યારે પણ તું એમજ કહેતો હતો.

દત્ત : બીયારા કરે શું? વાયસ્પતિએ એમનું સવસ્થ લઈ લીધું છે. પછી તેના છોકરા પર એમને કરોસો કેમ આવે ?

દેવયાની : (ક્યવાઈને) તું પણ વહેમી છે. ક્ય વાયસ્પતિનો છોકરો જલ દોષ પણ એ નિર્મલદયો છે. એને દાનવો પર દાદ નથી.

દત્ત : બહેન! જેવા બાપ તેવા બેટા.

દેવયાની : તું પણ મૂર્ખો છે. સાદા નરસાની તને પારખજ ક્યારે હતી? જા જમને તપાસ કરી આવ.

દત્ત : જેવી આત્મા.

દેવયાની : આ મૂર્ખને ખબર નથી કે હું પિતાહની પુત્ર ને પુત્રી બે છું. હું એમને

એકને બદલે બે આપીશઃ પુત્રસમ શિષ્ય, ને પુત્રથી વડી પુત્રી. પિતાહ, પધારો. (શુકાચાર્ય અને વૃક આવે છે.)

શુકાચાર્ય : (દસીને) કેમ બેટા, કેમ છે? (વૃકના હાથમાંથી દેગ લે છે,) જ્યપર્વાની આજે જન્મ તિથિ છે તેથી મને આ સોમ-રસ મોકલ્યો છે. (સોમ પીએ છે.) વૃક! હજી તમને સોમરસ કરતાં નહીં આવડ્યો, પીતા મોકામાં શીક આવે છે. દેવયાની! ક્ય આવ્યો?

દેવયાની : પિતાહ, નથી આવ્યો, વૃક-રાજ! તમે જોયો?

વૃક : (દસીને) ના, મેં નથી જોયો. એના પિતાને ત્યાં પાછો ગયા હશે.

શુકાચાર્ય : મને કલા વિના નહીં જાય. તમે બધા બહુ અવિનવસી છો.

વૃક : ગુરુવર્ધ! અમે તો તમારા સ્વતંત્ર અનુસરીએ છીએ: દ્રેષીઓનું આતિથ્ય કેવું?

દેવયાની : (મેં મયદાટી) ઋષિઓનો વિશ્વદ્ધ વ્યવહાર તમે નહીં સમજવાના.

વૃક : (દસીને) હું ઋષિ નથીને! ગુરુવર્ધ આપ્તા દોષ તો હું જાઉં. (પગે લાગે છે.)

શુકાચાર્ય : હા! આધુષ્માન થતો, વત્સ, અને દાનવરાજને મારા આદીવાદ કહેલો. રાતે બધા મેટરાઓને અહીં આ નિમંત્રણો.

ક્ય : જેવી આત્મા (જાય છે.)

દેવયાની : (ચિંતાતુર) પિતાહ! ક્યને જરૂર આ લોકાએ મારી નાખ્યો હતો.... આ વૃક દસનો હતો. તેમાં કાંઈ પણ મુશી છે.

શુક્રાચાર્ય : મહ વખત મેં બધાને કહ્યો.
આખો હતો એટલે ફરી એને કંઈ નહીં
હોય, અને બધા જાણે છે ને કે સંજ્ઞાની
આજ્ઞા એ ફરી શું કહે એમ છે ?
(ધીમેથી) પણ દેવયાની ! દહાડે દહાડે તને
કચની મોદિની ધણી લાગતી જાય છે, દો !

દેવયાની : (માંબીધંથી) બાપુ ! એ કાંઈ
છે, શાંત છે, વિચારશીલ છે. એના આયર્માં
મને એવી શાંતા પડે છે.

શુક્રાચાર્ય : એ શાંતા કું સમજુ છું.
બેટા ! પણ એ શાંતા શોધતા આપણે કરેલ
કાર્યોનું ધુજન મથે તે બેનરે. દેવયાની ! આ
મરીનામાં તું પૂન મરનાનાં પ્રયત્નમાં અજાન
રહી ખીલી છે એટલે ને આજી તે આજી
છે તે કહે એમ કરજે. આનંદપતિનો હાકરો
આજી બોલવાને નહીં.

દેવયાની : બાપુ ! જરા પ્રીતર કરશો
નહીં. કમ સાથે ફરવું, બેસવું, રહેવું અને
મરે છે—પણ તમારા વિના નહીં, મારા આ-
ચારને આકાંક્ષા તો તમારી તતિજ બંધવા છે.

શુક્રાચાર્ય : (વિચારથી) તોઈએ શું
થાય છે, અને એ મેંદો સમજના નથી.

દેવયાની : (ચિંતાથી મારે તરફ જોઈ)
પણ હજુ કમ કેમ આંખો નહીં ? આ કાણ
હત હોડતો આવે છે ? (ધુજતી) શું થયું ?
કત : (હોડતો ને હાડતો આવે છે) ગુરુવર્ણ !
માયો ચરવા મર્ધ હતો તે એકલી પાંજા આવી;
કમ સાથે નથી આવ્યો.

દેવયાની : (પ્રાંતો પડતા) હાથ હાથ
જરૂર એને પેલાં મુઠા દાનતોએ મારી
નાંખ્યો હતો.

શુક્રાચાર્ય : (નીરસ) મારી નાખ્યો. પણ
દોષ કે પછી રક્તકરુણો હતો તેમ તે દેવલોક
ચાલી ગયો દોષ.

દેવયાની : તમારી રજા વિના ને મને
મન્યા વિના એ કહી જાય નહીં. બાપુ ! એને
જરૂર પેલા દુષ્ટોએ મારી નાંખ્યો હતો. બાપુ-
(શુક્રાચાર્યનો હાથ ઝાલી) તમે આમ નીરસ
શું મેંડા હો ?

શુક્રાચાર્ય : બેટા ! એની ચિંતા કદાચી
કરતી ?

દેવયાની : ચિંતા ! બાપુ ! તમારા ક્રિમને
સોડા મારી નાખે ને તમને તેની ચિંતા
નહીં ? ઇંદ્રામનને ડોળાવનાર કવિ ઉચ્ચતમનો
એટલે એમને હીલાય નહીં ? બાપુ ! (કર-
મીને) એને મોલાવો, સજ્જન કરો.

શુક્રાચાર્ય : દેવયાની ! એક વખત તે
માનણી કરી ત્યારે તો મેં મોલાવ્યો હતો.
આખો વખત એ શું ?

દેવયાની : પણ બાપુ. મારે ખાતર...હું
પડે લાગુ. એને મોલાવો.....

શુક્રાચાર્ય : (માંબીધંથી) તારેજ ખાતર
એને મોલાવવા કે સજ્જન કરવા નથી મગતો.
તું એની માજી મારી યઇ છે, એ પણ તારા
ઉપર મોઢો છે. હવે એ ગયો એટલે તું છુટી.
મારી કન્યા વાયવ્યપતિની કુલવધ યઇ દેવલોકમાં
ગહેતી મારે નથી કરતી.

દેવયાની : (રડતા) તમને મારો વિશ્વાસ
નથી ? બાપુ... તમને સાચે છે કે હું તમને
હોડી દેવલોક જઇશ ? બાપુ ! (પડે લાગી)

હું કહો તેવા શપથ લઉં...હું તમને નહીં છોડું પણ મને...કય પાછો લાવી આપો.

શુક્રાચાર્ય : છોકરી ! એમાં હાપણ નથી.
દેવયાની : (જરાક રીસાતા) તમે આવા ક્યારના થયા? બાપુ એવું હતું ત્યારે એને અહીંઆ રાખ્યો શા માટે? એટલું નહોતા જાણતા કે અમે બંને સાથે રહીએ—

શુક્રાચાર્ય : હા—હું જાણતો હતો. તમે બે પરણો એમ પણ હું ધ્રુષ્ટતો હતો. તમે બંને અહીંઆ રહી મને મદદ કરશો એવી પણ આશા હતી.

દેવયાની : ત્યારે હવે?

શુક્રાચાર્ય : પણ હું હવે ક્યને ઓળખી ગયો છું. એના બાપુની જીભ ને ખંધાર્ધ બંને એનામાં છે. અને એ તને પરણી સ્વર્ગલઈ જવા આવ્યો છે. સમજી? દુઃખ વાયરપતિનો પુત્ર ઉચનસતું સર્વસ્વ હુટવા આવ્યો છે. હું એને એ નહીં કરવા દઉં.

દેવયાની : (રીસથી ને રડતાં) એટલે તમારા સ્વાર્થ માટે ક્યને મરવા દેવો, ને મને જન્મભાર દુઃખી કરવી?

શુક્રાચાર્ય : ધડી બેઘડીનાં પદાલ કાઢને ઝાઝો વાર દુઃખી કરતાં નથી.

દેવયાની : (રીસથી ચાલી જઈ બીત પર માથું ટેકવી રડતા રાગે) ઠીક, યાચ તે કરો. મારે હવે કશું જોઈતું નથી. કય મંરી ગયો તો હું પણ હવે મરીજ ગઈ. જાઓ ! તમારો સ્વાર્થ, સાધો, ને તમારું વિજયપ્રયાણ તમારી દીકરીના ભગ્ન હૃદય પરથી કરો.

શુક્રાચાર્ય : (કડવાશથી) હું નહોતો કહે-તો કે પુત્રી તે પુત્ર તુલ્ય યાચ નહીં?

દેવયાની : (રડતાં) તમારું ધાયું કરવા તમે કાંઈ પણ કહેશો. મેં શું ઓછું કયું? હું શી ઉણપ રહેવા દઉં છું? પણ આટલો કય પણ તમને રુચ્યો નહીં.

શુક્રાચાર્ય : (ગાંભીર્ય) બેટા ! કય ઝેરી નાગતું બચ્યું છે. તને ને મને બંનેને ડંખશે. તું એની પાછળ ગાંડી થઈ છે ને મને ગાંડા બનવાનું કહી રહી છે.

દેવયાની : ના. ના. ના. તમે તો ડાહ્યાજ રહેજો. (માથું કુટે છે ને રડે છે.) હું જીવતી મુએલી રહીશ; હું વનેવન બટકીશ; અને ગર્દરે ગર્દરે પોકારીશ કે બીજા પિતાઓ પુત્રીને સૌભાગ્ય અર્પે છે, પણ મારા પિતાએ હાથમાં હતું તે સૌભાગ્ય લઈ લીધું! (હાથ બેડી રડતાં) દાનવચુરુ! જાઓ વિજય કરો. મારી મા હોત તો હું આ દિવસ જોત નહીં...એને પણ સજીવન નહીં કરી તે પણ કાંઈ સ્વાર્થયાજ.

શુક્રાચાર્ય : (ઉમતાથી) મુરખી ! બસ કર. મેં ભવિષ્ય બાખ્યું હતું તે આગળ આવ્યું. તારો નાથ આવ્યો છે; તું તેને અનુસરવાની. પુત્રી! એમાં તારો વાંક નથી; સીંચો પતિ શોધી સર્વરવ આપે એજ સ્વાભાવિક સંસારની ધટના.

દેવયાની : કહો! કહો! તમારાથી કહેવાય તે કહો. કય ગયો એટલે હવે મને કશું લાગવાનું નથી.

શુક્રાચાર્ય : (કડવાશથી), હું જ મુખ્ય કે પુત્રીમાં પુત્ર શોધ્યો. પુત્ર હોત તો વેરીની મિત્રભાવે માલા જપ્ત નહીં.

દેવયાની: (રડતાં) ઓ મારા કચ—

શુક્રાચાર્ય: (હઠાતથી) જાતી રહે દુઃક
ભુધિની છોડરી। તારા દુઃખ પર દુઃ મારું
સુખ નહીં રચું, સમજા એક પુત્રી પર ઉચ્ચ
નસતો પ્રતાપ કે સકિત નહીં અવલભે ના છોડરી
ના. શુક્ર સ્વાધીન રહેશે ને તને રાખશે
(આંખો મીચી ખાન કરે છે.) કયા (આખો
ઉપાડી સ્થિર નયને) કયા. (અભયમીથી)
કયા ખેલ? (મેટો ધટો પકીને) કયા દુઃ
શુક્રાચાર્ય—કવિ ઉચ્ચનસ—ભાર્ગવ—સજીવનીનો
સ્વામી તને ખેલવું છું. કયા।

કચ: (શુક્રાચાર્યના પેટમાંથી) ગુરુવર્ય!

દેવયાની: (દર્શ્યા ઉભી થઈ) બોલ્યો.

શુક્રાચાર્ય: (અભયમીથી) કયા છે!

કચ: આપના પેટમાં.

દેવયાની: દે

શુક્રાચાર્ય: મારા પેટમાં!

કચ (પેટમાંથી) ગુરુવર્ય! ભાર્ગવ! હું ત્યાજ્ય છું.
વૃષવર્માએ મને મારી નાખ્યાં, ને મારા
માર્મ ને દાડતો બુકા કરી મોચરસમાં આપને
પાંચો. હું અડીઆં છું.

શુક્રાચાર્ય: (ડોળા કાઢી) એમાં લે
છોડરી, ઘડું તારો કચ નહીં સજીવન યાય.

દેવયાનો: બાપુ! એમ શું કહો છો? હું
પને ભાઈ, એને સજીવન કરે.

શુક્રાચાર્ય: (કચવાડને) હું કેમ એને
સજીવન કરું, હું એને સજીવન કરું તો એ
મારું પેટ ચીરી બહાર નીકળે.

દેવયાની: (અજાણને) ઓ! ઓ! (રડ
તાં) બાપુ! મને કચ ને તને બને નેહએ છે.

કેં રસો કાઢો. બાપુ! તમે—નમે—રસો નહી
કાઢો તો કોણ રસો કાઢશે?

શુક્રાચાર્ય: (હઠાતથી) બેટા! બીજો કાંઈ
રસો નથી. તને રીઝવવા હું મરવાનો નથી.

દેવયાની: (એકદમ) પિતાજી, એક
રસો છે.

શુક્રાચાર્ય: શો?

દેવયાની: (લાડથી પાસે આવીને) બાપુ,
તદન સહેલો રસો છે. કચને તમે સંજીવની
સીખવો. એ તમારું પેટ ફાડી બહાર નીકળે
ને પડી એ તમને પાછા સજીવન કરે,

શુક્રાચાર્ય: (કોપથી) શું બેડે છે?
વાયસ્પતિના પુત્રને સજીવની સીખવું? મારું
શું યાત્ર? વૃષવર્માનું શું યાત્ર? તારી જીદને
ખાતર દેવાને અમરત આપી દઉં? કદી નહીં!
દેવયાનો: (કરગરતાં) પણ કચ દેવાનો
નથી, મારો છે.

શુક્રાચાર્ય: તારો હશે, જનાં દેવાનો છે. એને
હથ સંજીવની જાય પછી હું કયાં?

દેવયાની: બાપુ! બાપુ! દયા કરો એ
એવું નહીં કરે. એને હું બાદમાં રાખીશ.
મને બને જીવનકાર તમારી સેવા કરીશું.
પણ એને જીવડો.

શુક્રાચાર્ય: (ડેહું હુણારી) કુષ પાછને
સાથ ઉઠે! ના.

દેવયાનો: બાપુ! (શુક્રને કોટે વળગી)
ઓ બાપુ! મારા પ્રભુ! નેહ કચ નેહે ય.લી
જીડે તો મને મારી નાખાને—પણ બાપુ...
ઓ બાપુ—

શુદ્ધચાર્ય : (દેવયાનીને તરછોડી) છોકરી ! તારી ઔટિ અત્યારે મારું સત્યાનાથ વાળવા બેઠી છે, મારા જીવનભરની શક્તિ બેઠવા મંગે છે. મુખ બલિએ આતિ-થ્યમાં ખોધું તેનાથી વધારે વાતસ્યભાવે તું મારી પાસે ખોવડાવવા મંગે છે ? ના—ના. દેવને હાથે મારી વિદ્યા કદી નહીં જવા દઉં.

દેવયાની : (કંવાચથી) દીક. વિદ્યાશુભ વિવાદાન દેતા ખંચાએ છો ? આ તમારું માનુષ્ય ને આ તમારું વાતસ્ય આવા નતાની પુત્રી રહેવા કરતાં હું પેલા શૃંગેથી પડી મારી માના ખોળામાં જન્મ પડીશ... મારી મા—(દોડતી જાય છે.)

શુદ્ધચાર્ય : (હોઠ પીસી) ઉભી રહે. તારું ધાધું કર ને મારું ને મારા કુળનું નિકંદન કાઢ. શુદ્ધ પોતાના સ્વાર્થ માટે કોઈને દુઃખી નહીં કરે. જા, કુત્રાગાર ! મારા વિજય ને કૃતિની ધુળધાણી કર. ઉભી રહે. વાયસ્પતિ ! તને મારે હાથે હું વિજય અપાવું છું. છોકરી ! તારા ક્યને સંજીવન કરું છું. (દેવયાની પાછી ફરતે ઉભી રહે છે : હાત કચકચાવીને) અને જો કચ મને સંજીવન નહીં કરે તો તું પિતૃદત્તાની કાળી દીલી લઇ ચૈદ જીવનમાં ભટકજો. કચ ! કચ !

કચ : (પેટમાંથી) ગુરુવર્ધ !

શુદ્ધચાર્ય : તને હું સંજીવની શીખવું છું; મારું પેટ ફાડી બહાર નીકળજો ને પછી મને સંજીવન કરજો.

કચ : (પેટમાંથી) જેવી આજ્ઞા.

શુદ્ધચાર્ય : સાંભળજો, શીખી લે શંકરે દીધેલી સંજીવની.

કચ : (પેટમાંથી) બોલો ગુરુવર્ધ !

શુદ્ધચાર્ય : ડરવું નહીં,

હડવું નહીં,

નમવું નહીં,

ને યુદ્ધ કરવું સર્વદા;

અન્યમાં કે વિજયમાં

આ જન્મમાં કે મૃત્યુમાં

ને આખરે પરલોકમાં.

કચ : (ચરણે ચરણ બોલે છે.)

શુદ્ધચાર્ય : મંત્ર આવડ્યો ?

કચ : હા. ગુરુવર્ધ !

શુદ્ધચાર્ય : પુત્રી ! તારા મોઢ પર મારા જીવનસર્વસ્વની આદુતિ આપું છું. કચ ! મેં કહ્યું તે પ્રમાણે કરજો. કચ ! સંજીવન યા ! મારી, કવિ ઉશનસની આજ્ઞા છે. શંકરની સંજીવનીના પ્રતાપ છે. (સંજીવની ભણે છે.)

ડરવું નહીં,

હડવું નહીં,

નમવું નહીં,

ને યુદ્ધ કરવું સર્વદા;

અન્યમાં કે વિજયમાં

આ જન્મમાં કે મૃત્યુમાં

ને આખરે પરલોકમાં.

(શુદ્ધચાર્યનું પેટ ફાટે છે ને કચ બહાર નીકળે છે.)

દેવયાની : (હાંથી) કચ—(ને શુદ્ધચાર્યને મરેલા જોઇ તેને ખેરતી વળગે છે.) ને આ મારા બાપુ—

કચ : (હાંથી, સ્વગત) આખરે હોજાના હાથમાંથી સંજીવની છુટી ખરી. ચાલો હવે હું

પણ અહીંનાથી છુટ્યો. (અંચાણને ઉભો રહે છે.)

દેવયાની : (ભૂભંગ કરી) કય ! કય ! શો વિચાર કરે છે ? પિતાજીને સંજવન કર.

કય : (હોભથી) પિતાજીને સંજવન કરું ? (હરીને શુકાચાર્યના સ્થળ તરફ જોતાં) હા. હું જુલી ગયો... (અટકે છે, સ્વગત.) દેવેડ તારો સંપૂર્ણ વિજય અત્યારે ચાર હાથમાં છે...આને હોડી ચાલી જાઉં ?

દેવયાની. (વાધણ માફક ઉછળીને કયનો હાથ પકડે છે. તે ઉમતાથી ખરાડો પાડી) પિતાજીને સંજવન કરતાં અંચાણ છે ! ચાલ, જલદી કર

કય : (અભરાધને) ના ! હું ક્યા અંચાણે છું ? (દેવયાની સંખનાઇથી વાટ જોતાં ઉભી રહે છે.)

દેવયાની : ચાલ—

કય : (ધીમેથી આવતાં) શુકાચાર્ય ! કરિ ઉચનજા ભાગેવાં હું તમને સંજવની-મંત્રે શીંચું છું. હું તમારો શિષ્ય ને વાચ્ય સ્પતિનો પુત્ર તમને જોડાવું છું. ય કરની સંજવનીનો પ્રનાય છે.

કરુ નહીં,

હાવું નહીં,

નમવું નહીં,

ને મુઠ કરવું સરંદા.

અનંતમાં કે રિજ્યમાં

આ જન્મમાં ને મૃત્યુમાં

ને આખરે-પરલોકમાં,

(સ્વગત) વાચ્યસ્પતિ ! તમે હું કહેજો

(શુકાચાર્યનું પેટ સંધાઇ જાય છે તે તે જોયાં ચાલે છે.)

દેવયાની : (ટાડીને વળગી પડે છે.) નાપુ ! નાપુ ! કેમ હોય ?

શુકાચાર્ય : (હસીને) હવે તેનાથી ચારે, નયન પાત્રું ખરું, કય !

કય : (હાથ જોડીને) આપની આજ્ઞા પ્રાપ્ત્ય વિના રહું ?

શુકાચાર્ય : વાલ ! મારી આજ્ઞા છે કે સદા સુખી રહેજો. દેવયાની ! મેટા ! હવે સંખાને સમય થયો હું સ્નાન કરી આવું. (જાય છે.)

કય (એકદમ પાસે આવી) દેવયાની ! મારી ખરા સંજવની તો તમે. તમે ન હોય તો હું સંજવન ચાત નહીં.

દેવયાની. (નેતી સામે હેતથી જોતાં) કય ! આ જન વખત મેં જોયું—તારા વિના હું રહી શકતી નથી.

કય : (ઉમંગકાંતેરે) ખરેખર ?

દેવયાની કય ! તું નહીં આવ્યો ને હું શું જગાવા લાગી, તે ચારે તરફ અંધકાર ઘેરાયો ને તારા મુખનું તેજ જોવા હું તવસી રહી. (હસીને) આખા અવતારમાં મને આવું ગાડપણ કદી આવ્યું ન હતું.

કય (હસીને, હેતથી) એ ગાડપણ સમગ્ર સસારનો પાયો છે. દેવયાની ! જેવા તમે પ્રતાપી છો તેવા તમારો ભાવ પ્રતાપી છે. તમારા ભાવો જેના ભાગ્યમાં હશે તે ખરેખર શાગ્ગસાળા. (મુગ્ધ જની જોઇ રહે છે.)

દેવયાની : પ્રથંસા કરતાં તો તમે આવો છો. કય ! તું વાચ્યસ્પતિનો પુત્ર છે ને હું ઉચનસની પુત્રી છું. તું વાણી છે; હું જનંમ્ય

હું. ક્ય! હવે દાલા શબ્દે આચરંબુ શે મટવા? આવ! આપણે પિતાજી પાસે જઇએ તે ઘાવા-પૃથિવીની પેઠે પતિપત્ની થઇએ.

ક્ય : (હૃદયથી) ખરેખર. દેવયાની! તમે મારા પત્ની થશો ?

દેવયાની : હા. (હાથ લંબાવી ક્યને ભેટે છે.) તારી પત્ની થવામાં મારું સદ્-ભાગ્ય છે.

ક્ય : (વિદ્વંસતાથી દેવયાનીને ભેટતાં) ...!! આજે મારું જીવન કૃતાર્થ થયું... સુખનો નિઃશ્વાસ નાખે છે.) તારા જેવી ગાય-તિતું ધર શોભાવશે.—

દેવયાની : (ક્યના હાથમાંથી સરકતાં તે ગાળ પર ફરચી સાથે) વાયસ્પતિતું ધર—

ક્ય : (ગેરસમજીતીથી) હા. મારો વિદ્યા-ભ્યાસ પુરો થયો. હવે આપણે દેવલોક—

દેવયાની : (સમજાયું ન હોય તેમ ઉચ્ચ-તાથી ફાટતી આંખે) દેવલોક જઇએ! કવિ ઉશનસની પુત્રીને વાયસ્પતિની કુલવધૂ બનાવી દેવલોકમાં લઇ જવી છે!....ને અભ્યાસ પુરો થયો! સંજીવની આવડી ગઇ! (ડોકું ધુણાવીને મૃદુતાથી) ક્ય! ક્ય! વહાલા! સંજીવનીને દેવયાની બંને લુટી જવાના અધમ કામ માટે તો તું અહીંઆં નહીં જ આવ્યો હોય. ક્ય! કહે-કહે.

ક્ય : (અંતઃકાંક્ષાથી) અધમ કામ!.... પશુ હું સદાકાળ તો અહીંઆં નજર રહું—

દેવયાની : (પાસે આવીને હેતથી) ક્ય! અહીંઆં શું આણું છે? દેવલોકની સુંદરીમાં

છે એટલી મોહિની મારામાં નથી? વાયસ્પતિ-ના મોહના સમો કવિ ઉશનસનો મોહનો નથી?

ક્ય : હું ક્યાં ના કહું છું?

દેવયાની : વહાલા! મારા ક્ય! કાંઈ અંતઃકાંક્ષા સુખ ન આપ્યું હોય એવું હું તને આપીશ. મારા ખોળામાં તું દેવલોકના પર્યટક-ને વીસરી જશે. મારા વહાલસોયા શબ્દો સાંભળી તું ગધિવેના ગાન લુલી જશે. ને કવિ ઉશનસનો! પદ્મશિખ બની તું વાયસ્પતિ-ની વિદ્યા ને વાણી બંનેને વીસરાવશે.

ક્ય : દેવયાની! આમ જી ન કર. હું દેવલોકનો; દેવચુરુ મારા પિતા; દેવેન્દ્ર મારો માલીક,

દેવયાની : (ખિન્નતાથી) તારો માલીક દેવેન્દ્ર? ક્ય! તારા જેવા બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠે આત્મા વેચ્યો છે? કવિ ઉશનસનો શિષ્ય, તું દેવલોક જઈ તારા ગુરુનો વિમોચનમંત્ર લુધી દીનતાથી ધંદને પ્રશ્નિપાત કરશે? માથું નમાવશે? ક્ય! તું શું બોલે છે? તું વિદ્યાનિધિ-શ્રેષ્ઠોમાં પશુ શ્રેષ્ઠ-જે નમે નહીં, નમાવે નહીં; સંજીવનીનો સ્વામી-અમરો-માં પશુ અમર-જે સેવા કરે નહીં ને કરાવે નહીં.

ક્ય : (ખેદથી) વાયસ્પતિનો પુત્ર પિતાની આજ્ઞાથી ને પિતાના પગલે ચાલશે.

દેવયાની : (અચ્ચતા) વાયસ્પતિનો પુત્ર, ઉશનસની પુત્રી... (એકદમ) ક્ય! મારા વહાલા! પશુ તું વિદ્વાન છે, ગણો છે, મહત્વાકાંક્ષી છે. ત્યાં તું દેવચુરુનો પુત્ર દેવેન્દ્રનો માત્ર દરબાર

જોખાવશે. અહીંમાં તું મારો પતિ, પિતાછો.
જન્મણો દાઘ, ને વૃષપવનિ મુઠ થશે...અને
તેથી અસંતોષ થાય છે? ક્યાં ચાલ.
પિતાછો સમગ્રનીએ અને એ તું ને હું અશુ-
દ્ધાં મુદો આરભીએ; વૃષપવનિ પુળવરીએ,
ત્રવર્ગના દુર્ગો તોડીએ, દેવેન્દ્રનો દર્ પરીએ.
વિજુવનના વિન્નેતા આપણે જ્યોતિર્માલામાં
વાસ કરીએ, સંજીવનીથી દેવ દાનવ ને માનવી-
નો ઉદ્ધાર થોડીએ, અને હૃદયમાંથી ભય ને
અધમતા ઉમેડી સર્વભય ને આત્મવિશ્વ
મદાત્માઓનું સર્જન આરંભીએ, ચાલ. (દેવ-
યાનીની મોટી આંખો ગ્રેરણાની ભગતથી તેને
વપવે છે. તે દ્વાર, અર્ધિષ્ઠ, જ્ઞાનવસ્ત્રમાન
હોઈ રહે છે. તેની છાતી ઉછળે છે. તેના દાઘ
સત્તાપારી નિર્દેશથી આઘાત કરે છે, કય
અંજલિએ જોવા કરે છે.) મારા હૈયાનો,
મારા ને મારા પિતાના જીવનમંત્ર ને કાર્તિકો સ્વામી
તને સ્થાપું છું. મારા ક્યાં ચાલ મારી સાથે.

કથ : (તેજથી અંજલિ આંખે દાઘ દે છે
ને માથું નમાવે છે પામે આવે છે ને પ્રશ્નિષાત
કરે છે; કાંપને ને નમસ્કરે) દેવયાની! દેવ
યાની! તમારું નિર્મલજી સ્વીકારવાની માગમાં
દાઘ નથી. તમે જો નથી-ચંડી છે. મેં જુલ
કરી. તમારો દેહીપ્રમાન દેહ પતિભોગ્ય નથી,
પણ દેવીએનો દુઃખાપ આદર્શ છે. તમારો
આત્મા પનિમેવી જોનો નથી, પણ જીવનવિના-
શક વિષ્ણુ ને વર્ણિતો છે. મારી-મારી-મજ-
દુર નથી કે તમને સ્વીકાર.

દેવયાની : (અર્ધથી) પણ તારે મું જો-
હો છે? મારા પિતાને હેદ દીધા વિના ખીલો
વગો નથી?

કથ : દેવયાની! કામા કરો, તમે કહો તો હું
જીવનભર તમારી પૂજા કરું-પણ તમને મારાથી
નહીં ધરણાય. દેવયાની! મારા હૃદયમાં પુરુષ-
હૃદયની સનાતન અભિલાષા છે.—ચેતાની આં
પોતાની કરવાની. મારી જોડે તાદાત્મ્ય સાધે;
મને, મારી સેવાને, અને મારા જીવનધ્યેવને
સ્વીકારે, મારે સુખે રીઝે ને દુઃખે રીઝે;
મને પૂજે, ને મને પૂજે એવા પુત્રોની માતા
થાય; મારી ને મારા પિતાની કાર્તિકોના ગર્વમાં
પેલી થઈ મારું કુળ તારે—એવી સ્ત્રીના મને
અભિલાષા છે. તમે પરણી મારા સાથે સ્વીકાર-
શો? વાચરપતિની કુળવધૂને ગર્વ થરશે? !
તેની આજ્ઞાને ઉલ્લાસથી અનુસરશે? (કરમરી)
એ કેમ નનશે? તમે પ્રતિતિની મદાદકિત છો—
તમે સસારનાં પાત્રમાં પુરાશો! દેવયાની!
બોલો. વાચરપતિની પુત્રવધૂ થશે! બોલો—
દેવયાની : (ઉચ્ચતાથી) મારા પિતાને છેડી
જઈ—તેના કડા વેરીની કુલવધૂ થાઉં—કવિ
ઉદનસના પ્રાબલ્ય ને પરાક્રમેને દેવલોકની
દેરીઓમાં મુએલા દોરસમાં લસડી વિશ્વથી
વાચરપતિના પત્ર આગળ કરું.

કથ. વાચરપતિ મારા પૂજ્ય પિતા છે.
દેવયાની : તો ક્યાં કવિ ઉદનસ મારા
પૂજ્ય પિતા છે. તમારું સુધી દેહમાં પ્રાણ છે
તમારું સુધી દેવયાની, પુત્રથી પણ પ્રવાળી, પિતાની
પાંખે છતી છે.

કથ : (એટથી) દેવયાની હું જઈ છું—
દુઃખી. એકલો. મારા હૈયાનો ધા જીવનભર
તમારું સ્મરણ કરી રહીશ.

દેવયાની : (અર્ધથી) દૃષ્ટાવાન! એ દૃષ્ટાઓ
મને ઉત્તરજો. એટલું જ સ્મરણમાં રાખજો,

કવિ ઉશનસની પુત્રીનું પાણિયહણ કરવાની તારી હીંમત નહીં ચાલી. અને જમને તારા સમસ્ત દેવલોકને જણાવળે કે શુરુવર્ષની પુત્ર સમોવડી દેવયાની દેવોના દર્પ સંહારવા ઉત્સુક છે, જા.—

કવ્ય : (કરગરી) દેવયાની !—જતાં—

દેવયાની : (સત્તાથી) જા. (કવ્ય ક્ષોભથી જાય છે.) પિતાજી ખરા હતા, હું મૂર્ખ છું. એગરી તે હું છોકરીજ રહી. (કંપિતી) કુલનું કેદન કાઢવું મેં જરાકજ ખાકી રાખ્યું... પાછતું પુણ્ય આડે આવ્યું. કવ્યે ખરું શું પુરપહોળની સનાતન આભલાયા સતોપવા હું જન્મી નથી. ખીજ સંસાર-તારિણીઓનું સર્વસ્વ તે મારું નથી. હું તો મારા પિતા પાસે, પતિ પાસે નહીં. મારી કીર્તિ તે મારા પિતાની, મારું જીવન તે મારા જીવન-દાતાનું. પિતાઓમાં શ્રેષ્ઠ તમારો વિજય જીજ્ઞાસુ મારો ધર્મ, અને કાલાત મુધી પહોંચે તો જીજ્ઞાસુ પિતાની પુત્રી—શુક્રાચાર્યની દેવયાની તરીકે—

શુક્રાચાર્ય (આવીને) બેટા! આ શું? (પાછળ કવ્ય નીચું જોઈ તંબીજેત વાળા આવે છે ને દર ઉભો રહે છે.) કવ્ય દેવ-લોક જવા માંગે છે.

દેવયાની : (ગર્વથી ઉંચું જોઈ) હા પિતાજી! એના પિતા પાસે.

શુક્રાચાર્ય : (અન્યખીથી) પણ તું—

દેવયાની : (તેવાજ ગર્વથી) ને હું મારા પિતા પાસે.

શુક્રાચાર્ય : (થોડી વાર એક ખીજ તરફ જુએ છે ને સમજે છે.) શાખાશ દેવયાની ! કવ્ય, જો! તું મારી વિદ્યા ને પુત્રી જે ચોરવા આવ્યો હતો. એક ચોરી જાય છે, ખીજ ચોરી ન શક્યો. વાયરપતિના પુત્ર! ચોરેલા વિદ્યા તને કદાપિ ફળશે નહીં.

કવ્ય : (પગે લાગી) શુરુવર્ષ! પિતાજીની આજ્ઞા પાળતાં શિષ્યવૃત્તિ ચુક્યો હોઉં તો ક્ષમા કરજો. આપે શાપ આપ્યો છે તો હું પણ આપું છું.

શુક્રાચાર્ય : શાપ-તું!

કવ્ય : હા. મેં તમને જીવનનું દાન કર્યું છે, આચાર્યવર્ધ, એટલે આખી શક્તિ જાઓ. તમારી કન્યા સર્વથા વર વિનાની રહેશે. શુરુ-શ્રેષ્ઠ! રજ લઉં છું.

શુક્રાચાર્ય : (ડોળા ફાડીને ને દેવયાનીને પાસે લઈને) જા.

કવ્ય : ને દેવયાની! આપની આજ્ઞા માણું છું.

દેવયાની : જા. તારા પિતાને કહેજે કે કવિ ઉશનસની પુત્રી એક પુત્ર સાટે નહીં મળે. જા—

શુક્રાચાર્ય : (ગર્વથી)—ને કહે જોકે હવે ઉશનસ અપુત્ર નથી, જા. (કવ્ય જાય છે.) મારી દેવયાની!

દેવયાની : મારા ખાણુ! (બેટી પડે છે.)

[પડદા પડે છે.]

અંક ત્રીજો

[સમય : બે મહીના પછીની સવાર.]

સ્થાન : તેજ-આમથમાં પુરની તેઆરી
ચાલતી દોલ એમ કહે છે. કેટલાક કાનવો
પાછળ આમથી વેપ જતા લાગે છે.

વૃદ્ધે એક પંથરના આસન પર ગુફાવાળું
અને આસપાસ જુવણાં અને વૃક બેઠા છે.
અને કાનવો ચિંતામય લાગે છે. આવાળું
કનેકના જેવા કાનિના અવતારજ લાગે છે.]

વૃષપર્વા : આપણું સૈન્ય કેમ મેકું ચાલે?

વૃદ્ધ : આરથી કંઈ સંસ્થાની ચોરી મળે
ત્યારથી દેવો અમર થઈ મળા છે-અરજાજ
નથી. એટલે સૈન્ય વધાર્યા વિના છુટકાજ
નથી. પણ કેમ વધે? આપણા તો છેડાસો
પણ લડ્યા જતા છે. (કંવાકથી) હવે તો
બેઠાઓ બળે ત્યારે.

શુક્રાચાર્ય : (દમીને) તારે બેરાઓ યા
મોટે નથી બળનાં?

વૃદ્ધ : કેમ કરીને બળે? આખો દહાડો કામ
કરે અને કેવળા કોએ તેમને નાનીમતવાન
કરી મુકવા છે. એ તો માનીએ! છે કે દેવો-
નોજ વિજય થવાનો છે.

વૃષપર્વા : બધાં નહીં. જકા તારી મલ્લા-
ઓનાં દેવો જસએ કમતાં નથી—

વૃદ્ધ : કારણ કે તેમને ગુરુવર્ષના વચનની
જેલજા નિરંતર મળે છે.

શુક્રાચાર્ય : જકા દેવામાં હાથ દોલ તે
મારકી પ્રેરણાની જરૂર નથી. પણ તમારા

દેવા કાણ છે, પ્રેરણી કીમત પણ સરી જાય
છે. હાંમાં જરૂરનાં હાથ નથી; બુદ્ધિનિર્મા
આરી પ્રેરણા નથી; દેવમાં કાનવ જેટલી
સાધિ નથી-અને છતાં રહેવે આમ છે, અને
તમને કમતાં વાર નથી લાગતી. એક દહાડો
તમારી કોઓ અપહવાન અને છે, બીજો
દહાડો વૃક, તું સંસ્થાવાળા થાય છે, અને
ત્રીજો દહાડો તમને સૈન્ય નાતું દેખાય છે ને
કોઈની સાદાસ્ય જોઈએ છે. તમારા બધામાં
પુરપર્વા એકસો આગ છે.

વૃષપર્વા : હાં કારણ કે મને જે અનુભવ છે
તે આ બધાને નથી.

વૃદ્ધ : અમને પણ અનુભવ તો છે.

વૃષપર્વા : છે, પણ મારામાં છે તેટલી
નહીં. મારા આપણાની અવરજા રમરીને મને
જાણ થઈ છે. અરિને આધીન એવા છવનનો
અને મોઢ નથી; અનુભવ અને ડર નથી.

શુક્રાચાર્ય : જકા સામગ્રી વીરવતો
મંત્ર (કંવાકથી) આધીનતામાં ચી મરસતા
દેખાતી હશે?

વૃદ્ધ : સરકતા તો શી દેખાયજાતાં માણુ-
અને આકોને છે.

શુક્રાચાર્ય : કાતા ! કાતા !—જે વરવરતા
વીરને નિર્માલ્ય જાણ કે કાર વહેતા, દવામણે
નિ કલ્પ મર્ધવ બનાવે તે ! આપણા બુદ્ધમાં જકા,
સ્વાર્થ ને પરમાર્થ બે સમાર્થ છે. બુધી ચળા-
કાણીને; પરજાજ, કાપર કાસતરો; વિનાશ, સ્વાધીન
વીરનાનો વિજય, સમગ્ર અગતની મુશિન-આ
આપણા વિઘ્નના પ્રેમ, સૈન્ય સૈન્ય શું કરે છે?

સ્વર્ગના દુર્ગો તોડવા આપણે છીએ એટલા, જે
અદ્વાવાન હોઈએ તો, બસ છીએ.

વૃષપર્વા : પણ ગુરંવર્ષ ! બધા અદ્વાવાન
નથી. આપણી પાસે વધારે સંન્યયન આવશે
તો અદ્વા પણ આવશે.

શુક્રાચાર્ય : તો અઅદ્વાવાનને લલાટે વિન્ય
લખાવો નથી.

દેવયાની : (સશસ્ત્ર અંદર આવીને) કેમ
છો પિતાજી ? રાજન ! વૃક ! બેઠા બેઠા શો
વિચાર કરો છો ? ખાણ ! મેં દેવોનું એક જુથ
નસાડી મુક્યું.

શુક્રાચાર્ય : (હિતથી) દેવોનું જુથ નસાડ્યું ?
કેવી રીતે ?

દેવયાની : હું આશ્રમ તરફ જતી હતી
ને મેં સાંભળ્યું કે થોડાક દેવો તેના પર આક્રમણ
કરી છે. હું ગઈ ત્યારે દેવો ગામમાં પેસતા
હતા, ને દાનવો ત્યાંથી નાસી જતા હતા. મને
જોઈ આપણા લોકોએ મારું નામ પોકાર્યું.
દેવોએ મને આવતી જોઈ-આમળ એકલી, થોડા
પર, ને સશસ્ત્રજન...લય એમની ફાટી
આખમાં પ્રગટ્યો. અને જેવી મેં વિન્યવોણણ
કરી એટલે 'આ તો દેવયાની' કહી એ પાછા
નાહા હા. હા. હા. મારો થોડો પણ એમને
પકડે નહીં એવી ઝડપે...હા. હા. (હસે છે)

શુક્રાચાર્ય : શાખાશ ! વૃક ! જોયું ? સૈન્યની
સંખ્યાથી વિન્ય નથી મળતો, તેના વીરત્વથી
મળે છે.

દેવયાની : પણ બેસીને શી વાતો કરો છો
તે તો કહો, એવી મોટી શી વાત ચાલે છે ?

શુક્રાચાર્ય : આ બંધાને આપણું સૈન્ય નાનું
પડે છે.

વૃક : (વિચારમાં ડોકું ધ્રુણવી) સૈન્ય મોટું
કરવું જોઈએ.

વૃષપર્વા : તે કેમ વધે તેનો વિચાર કરીએ
છીએ.

શુક્રાચાર્ય : (હસીને) એક દેવે બે દાનવ છે
છતાં ? હા. હા.

વૃક : જીતવું હોય તો ત્રણગણાં માણસો
જોઈએ.

શુક્રાચાર્ય : (હસી) ને કાપરો ત્રણગણા
હોય તોએ શું ને ત્રીશગણા તોએ શું ? હા. હા.

દેવયાની : પિતાજી ! તમે હસો નહીં. સંખ્યા-
થીજ જે એમનામાં અદ્વા આવતી હોય તો એની
જાણવણ કરવી જોઈએ.

વૃક :
વૃષપર્વા : } : પણ કેવી રીતે ?

દેવયાની : તમારે બીજું સૈન્ય જોઈએ છે ?
વૃક : હા.

દેવયાની : મારા મનમાં એક ઉપાય કેટલાં
દહાડા ચર્ચા થોળાય છે. પણ ન છુટકાનો ઉપાય
છે; સોમલ સમો. તે કરું તો હું અધાગ સૈન્ય
લાવી આપું.

શુક્રાચાર્ય : (અન્યબીથી) તું લાવી આપશે ?
ક્યાંથી ? કેાનું ?

દેવયાની : પણ તમારે સૈન્ય જોઈએ છે ને ?

વૃષપર્વા : હા. સૈન્ય વધાર્યા વિના અદ્વા
આવવાની નથી.

દેવયાની : (હસીને) તો બે બહીમાં લાવી આવીય. પણ એક કામ કરો તો.

ધૂક : શું ?

દેવયાની : તમે બધા આ રસ્તે ચાલ્યા જાઓ. બહી બે બહીમાં પાછા આવજો. હું સૈન્ય તૈયાર રાખીય.

શુકાચાર્ય : (હસીને) ચાલી થઈ છે ? કપથી લાવવાની છે ?

દેવયાની : (હચ્ચાકથી હસીને) પિતાજી ! મારા પર હજી એટલો વિશ્વાસ નથી આવ્યો ? કુપર્વા ! જાઓ મારું વચન છે.

પુષ્પવર્મા : પણ વચન પાળશે ક્યાથી ? મરણ વખતે બધાએ સહાય કરવાની ના પાડી.

દેવયાની : (મળકપા) મારી સાહાય નહીં ભેટતી દોષ તો રહી.

ધૂક : ના. ના. હું એમ નથી કહેતો. દેવયાની ! તમારામાં અને પુરી શ્રદ્ધા છે. અમે આ ચાલ્યા. (જાય છે.)

શુકાચાર્ય : (હસીને) હું પણ જાઉં ?

દેવયાની : હા. મારે કામ નથી બેઠવું. જ્યારે ભેટજો ત્યારે મેલાવીશ. સીધાવો.

શુકાચાર્ય : વાત (એ અને દાનવો જન્ય છે.)

દેવયાની : (સ્વમત) મારું થયું કે યયાતિને દર ઉભો રાખ્યો. નહીં તો આ બધા વાત બગાડી મુકત. બીચારો વાટ બેઠા યાજી મયો હતો. લાવ બેલાવી લાવું. (જન્ય, છે અને યયાતિને તેડીને આવે છે. યયાતિ મોરો, ઉઠે. ને સ્વરૂપવાન માનવરાજ છે. તેણે હાથે વણેલા

સુવરનું ધોતીકા—માનવોમાં તે સમયે સુંદર મનાવું વસ્ત્ર—પહેવું છે, માથે મુખટ પહેર્યો છે, અને હાથે સુવર્ણના અલંકાર પહેર્યો છે. તેને ખસે ધનુષ્ય ને બાણ છે. ને કડે ખૂંટ છે. સત્તા-ધીરોના મુખ પર દેખાતું મહેરબાનીમયું હાસ્ય તેના મુખ પર છે.)

દેવયાની : (લજાને) પધારો, માનવરાજ ! ઉભા રહેવું પડ્યું તેની ક્ષમા કરવો.

યયાતિ : એમાં શું ? પણ તમે કાવો અને જોગખ્યો.

દેવયાની : (નીચું જોઈ) મને જીવનનું દાન દેનાર પુરુષવાના પાત્રનો રથખજા હું જ નહીં જોગખ્ય ?

યયાતિ : (આડખરથી) એમા જીવનનું દાન યાનું ? એકલાં, નિરાધાર, તમે કુવામાં પડ્યા છો. તમને કાઢવાં એ મારું કર્તવ્ય હતું. હુ ખરીદા દુખ રાખ્યો દર ન કરે તો કાણ કરે ?

દેવયાની ખરી વાત છે. ધન લાભ છે પૃથ્વીના કે તમારા જેવા તેને પતિ છે. (હસીને) પૃથ્વીનાં એ જન્મ વખાણ સાંભળ્યાં છે. ધણી વાર તેનાં સાંઘર્ષ ને તેની સહીસીઓનાં અને સ્વર્ગમાં આવ્યાં કરે છે.

યયાતિ (હસીને) એમ ? એક વખત પૃથ્વીને પાવન કેમ કરતાં નથી ?

દેવયાની : અરે નારે બા ! તમારી મુંદરી-ઓની સાંઘર્ષ આવજા હું વાણ મરું.

યયાતિ (દેવયાની તરફ એકાદગે જોતા) તમે લાજી મરો ! શું મોલો છે ? દેવયાની ? મેં તો વજ્ર લોડની સુંદરીઓ જોઈ છે....પણ,

તે દહાડે—કુવામાંથી નીકળતાં—મેં તમને જોયાં
ત્યારે સંદર્શનો ખરો આદર્શ મને સમજાવ્યો.

દેવયાની : અંજ ! મને ખબર નહોતી કે જેવા
તમ શરવીર છો તેવાજ દક્ષિણ છો.

યયાતિ : ને મને શી ખબર કે જેવા તમે
સુંદર છો તેવાજ મીઠાખોલા છો?

દેવયાની : અરે હું ભુલી! યાક્યા છો? કાંઈ
ખાશો? પીશો? કે ખાવાની વખતેજ?

યયાતિ : ના રે! ખાવાની વખતેજ. આમ
શબ્દ સજી ક્યા ફરતાં હતો?

દેવયાની : (નીચું જોઈ) ટેવ પાડતી હતી.
કોઈ દહાડો પતિને પડ્યો રહી દિગ્વિજય કરવો છે.

યયાતિ : (ધૂંટતાથી) આ શસ્ત્રો તમારાં
સુકુમાર અંગો પર આરાં નથી લાગતાં. ગદ્ય
વખત તમે વધારે શોભતા—સાગરમાંથી અપસરા
ઉપર આવે તેમ પાણીમાંથી ઉપર આવ્યાં ત્યારે.

દેવયાની : (આંખો નચાવીને) સમરમાં સફળ
ને સદવાસમાં સુકુમાર—

યયાતિ : (દસીને) એ શુક્રાચાર્યની પુત્રી—

દેવયાની : (જાણે સરમાધ ગદ્ય હોય એમ)
એ મારા આદર્શ. (જરાક ચાવલી રીતે) નહીં
તો હું પરણું ત્યારે મારા પતિને ઉણપ નહીં
લાગે?

યયાતિ : (મુગ્ધ) એ સદ્ભાગ્યનો કેણુ ધણી
છે?

દેવયાની : (સરમાધને) રાજન! આમમવા-
સીને પૃથ્વીની સુંદરીઓની માફક સરમાતાં ન
આવડે તો ક્ષમા કરજો. કેણુ મારો સાભાગ્ય-

નાય થશે તું હું જાણતી નથી. (નિઃશ્વાસ નાખી)
હું સંધ્યા સમયે પેલા શૃંગ પર ખેંચું છું ને
દિશાઓમાં દૃષ્ટિ નાંખી વાટ જોઉં છું—મારા
ભાગ્યે નિર્મેલા નાયની. (વધાતિ આંખ પહોળી
કરી જુએ છે.) લાખોમાં એક—કામદેવની
પ્રતિમા સમો; કાર્તિકેય સમ શર ને તમારા પિતા-
મહા પુરુરવા સમો રત્નેદાળ; ધરણી ધુળવતો ને
નોધારાનો આધાર; જગતનો વિજેતા ને ત્રિભુવન
તાણે કરવા તલસતો કોડીલો, કામજુગારો.....
(નીચું જોઈ દસી પડે છે.) રાજન! તમારામાં
દેવો ખોલવાની ચાવી છે—ગદ્ય વખત મળ્યા
ત્યારની હું જાણું છું...

યયાતિ : (મેમાં પાણી આવે છે.) સુંદરી!
જેની વાટ જુએ છો તે ક્યારે આવશે?

દેવયાની : (વધાતિ તરફ ધૂંટતાથી જોતાં)
આવશે? અરું કહું? જેની હું વાટ જોઉં છું
તેવો કોઈ વીર મારી વાટ જોતો હશે. કોઈ-કોઈ
નરોત્તમ-સંદર્શને તલસતો, પ્રેરણા દે એવી
પ્રિયતમાને ઝંખતો, યુદ્ધોમાં ઓથ આપે એવી
સમજ સદચરીતે શોધતો મારાં સ્વપ્ના સેવતો
હશે. તે આવશે, મને શોધી કાઢશે ને..

યયાતિ ; દેવયાની! દેવયાની! તમે અદ્ભુત
છો!

દેવયાની : મને અદ્ભુત કહે છે? (નિઃશ્વાસ
નાખી) રાજન!—ના-ના-ના. (ડાકું ધુણાવે છે.)

યયાતિ : શું છે? શું છે? સાની ના!

દેવયાની : હું મારા મનને કહેતી હતી. મને
પગ વાર કમજા યદ્ય આવી...ક્ષમા કરજો—
તમે તો કોઈ સુંદરીને વર્ષા દેશો; અને તમને,

પૃથ્વીના નાથને, કહે નવા વિજયના આકર્ષણ
નહીં હોય. તમે સુખી છો; સતોષી છો.

ધયાતિ : (આકાંક્ષી) દેવયાની ! કું સુખી નથી
અને સતોષીએ નથી—ત્યારથી મેં તમને પહેલાં
જોયા ત્યાંથી—

દેવયાની : (અમટી હોય તેમ) ત્યારથી શું?

ધયાતિ : ત્યારથી મારી દિવસે ને રાત દુરમન
થયા છે. (દેવયાની નીચું જુએ છે.) અને
અને જાણતાં ને ઉંચના તમારા રૂપના આવે છે

દેવયાની : (સદૃશ) અરેઅર માનવરાજ !
(માયું ધુણાવી દૂર જાય છે.) ના. ના. પણ
એ વાત જવા દો—

ધયાતિ : દેવયાની !

દેવયાની : (જાણે બીધી હોય તેમ) શું છે?

ધયાતિ : (કુમ્ભ) કામા કરજો, પૃથ્વ સાયું તો
સામા કરજો. મારે નાચેથી ઉંચું ન જોડું ભાઈએ.
તમે ઋષિકન્ધા, કવિ ઉશનસની પુત્રી, મારે મન
પૂન્ય...પણ...પણ.

દેવયાની : પણ—

ધયાતિ : ને દિવસથી મેં તમને જોયા
ત્યારથી— કામા કરો! તમારા શિવાય અને
બીજા કંઈના રતી નથી, અને પૃથ્વીનું આધિપત્ય
અને આકાશ કામે છે. દેવયાની ! મને કામા કરો.
કું પૂજાને પત્ની કરવાના વિચારે ખંચાઈ છું.
ને કવિના ઉચ્ચ કોષથી રતું છું.....પણ હું
કામ રહેતું નથી.

દેવયાની : પણ માનવશ્રેષ્ઠ ! કું તો ઋષિ-
કન્ધા, સિંહાશન શોકાવવાના કપા અને નથી

કામ જાગી. અને તમારે ઘેર લગ્ન જતાં ચરમારો.

ધયાતિ : (આકાંક્ષી) ચરમારુકે અર્ચથી
કાંડી જમણ ? મારી પૃથ્વીની સપાતી થનાર
તમારા શિવાય બીજા કોઈ અને જાડી નથી.

દેવયાની : (મગ્નક્રમાં) ને કોઈ જડે તો—

ધયાતિ : કું કંઈ સમજી નથી.

દેવયાની : (કાકું ધુણાવી) ના, માનવરાજ !
આ મોહિની જવા દો. અને પરણી તમે સુખી નહીં
થાઓ.

ધયાતિ : સુખી મારે થવું છે ને?

દેવયાની : (નિઃશ્વાસ નાંખી નીચું જુએ છે.)
પૃથ્વીનાથ ! મને અહીં આજ પડી રહેવા દો. કું
તમારે લાભક નથી.

ધયાતિ : (જરા આકાંક્ષી) ખાલે! મારું
હૃદય તમને વરી મુક્યું છે.

દેવયાની ધયાતિ ! પતિએ તો માયું મુક-
વાને ઉશીકું શોધે છે, પણ ઉશીકું થવાની
મારામાં સંકિત નથી. મારા દેશમાં અણુદીપી
અભિજાપાઓની ઢોળાઓ સળગી રહી છે.

ધયાતિ : (અકિત થઈ) કેરી?

દેવયાની : (નીચું જોઈ, મોહકતાથી) એવું
થાય છે કે મારા નાથના હાથમાં અનહદ જળ
કપારે પ્રેરું, તેની આકાંક્ષાની જરાજને આંખે
કપારે રપડીતું; તેના પરકમેળા તેજે ત્રિભુવન
કપારે તરત જોઈ ? રાજ ! કું માનવપુત્રની દીક્ષી,
ને દેવેન્દ્રની દાહિવો. મારી મદ્ધવાકાંક્ષાને માળ
નથી. મને ત્રિભુવનના પાણીની અર્ધાંશના થવાના
કોડ છે. એ કોડ તમારા જેવા સુખી ને સંતો-
ષીને પુરવા નહીં અને.

યયાતિ : (આડંબરથી) પુરવા ન ગમે
ખેન તે હોય ? મારા હૃદયમાં પણ વચ્ચેથી
અભિલાષાઓ છે. તમે આવો, આપણે તેને પુરી
કર્યું. તમારા વડે હું ચક્રવર્તી ચક્રશ.

દેવયાની : (વિશ્વાસ બતાવતા) માનવ !
અરું કહો છોક દાક્ષિણ્યથી—મને ભરમાવો છો ?
માનવલોક જાણો, હવે દાનવલોકે શરૂ થશે ?

યયાતિ : (ચમકીને) દાનવલોક ?

દેવયાની : (આંખો ચમકે છે.) વયપર્વા
માં... હાથમાં છે તે તમારા હાથમાં આવશે અને
પછી—પછી (આંખોમાંથી તેજ ખરે છે.) પૃથ્વી
ને પાતળના પતિ બની સ્વર્ગે શરૂ થશે રણે ચક્રશ ?

યયાતિ : (વિચારમાં પડી) અમરો સાથે
યુદ્ધ !

દેવયાની : યયાતિ ! હામ નથી ? હૃદય કપે
છે ? (નિઃશ્વાસ નાંખી) રહેવા દો. મારા સ્વપ્નાના
સ્વામી તમે નથી. (જરાક દૂર જઈ) રાજન !
પૃથ્વી ને પાતળનો મને લોભ નથી. મારે મારા
નાથને અમરેન્દ્રના અગ્નેઃ સિદ્ધાસન પર બેઠેલો,
સમસ્ત સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ ને ચક્રિનનો ત્રાપી બનેલો
છે. યયાતિ ! ઈન્દ્રાસન વિના વિરમે એવું નામ તે
નીરતા હોય ? (તિરસ્કારથી) પણ હું જુલો. એ
તમને નહીં સમજાય.

યયાતિ : તમે મનો છોક ઈન્દ્રાસન મળવું
સહેલું છે ?

દેવયાની : (સદગતાથી) કેમ નહીં ? પિતા-
જીની યેરજી, દાનવાનાં બળ, મારું ને મારા
સ્વામીનું સંધ્યું હોય—પછી શું ન મળે ?
તમારામાં હીંમત નથી. મને આ બધા સાથે

પૃથ્વીનું બળ મળે ! પણ જવા દો... મારી આ-
કાંક્ષા ખાતર તમને શા માટે આડામાં ઉતારવા ?

યયાતિ : મને સમજ્યું. દેવયાની ! તમે
મારા ઉદારિણી સર્ગમાં છે. આ ઉમરે
આટલું રાજ્ય ભોગવી હું આનંદ માનતો હતો
પણ તમે મારી આજે આંખ ઉઘાડી. (ગર્વથી)
પ્રિયતમે ! હું એવતર્યો, મેં પૃથ્વી જીતી, તમે
મને મર્યા. એ બધામાં રહેલાં વિવિધાં રહસ્યો
મને હવે સમજાયાં. હું તણી બુવનનો નાથ થવા
સરખો છું. તમારા રાજ્યોએ મારી સુતેલી
અભિલાષાઓ જગાડી છે, દેવયાની !

દેવયાની : (આંશ નખે એમ આકર્ષક રીતે)
શું મારા સ્વપ્ના ખરા હતાં ?... (સ્વપ્નામાં
હોય તેમ) મારો નાથ, મારો વિજેતા આવ્યો...
મારા દેવાની હેસિ પુરવા ! (હાથ લંબાવી)
માનવરાજ ! આવો—આ દેવયાની તમારી છે.
(યયાતિ ભેટવા આવે છે તેને હાથ વડે જરા
દૂર રાખી, તેની આંખોમાં ઘેનભરી આંખો એ-
કીટશે જોઈ) મારા નાથ ! મને લાગ જાયો !
મારા મનોરથો પુરા... મને સમરાંગણે દોરી
જાયો... દેવલોકે શરૂ થવા પ્રયાણ મડિ... અને
મારા માંધાના યુદ્ધ ! ઈન્દ્રાસને મને તમારે વા-
મગે બેસાડો. (દેવયાની નીચામાં હોય તેમ
આંખ ધીમે છે. યયાતિ અંજલિએ દાક્ષિણ્ય દાક્ષિણ્ય
જોવા કરે છે.)..... પ્રાણ ! મારા ક્રોડ પુરશે !

યયાતિ : (ઉતાવળથી) હા. હા. પ્રિયે !
તારા ક્રોડ પુરવારમાંજ મારું જીવન સફળ થશે.

દેવયાની : (આંખો ઉઘાડી) મારા યયાતિ !
(ભેટી પડે છે.) વદાજા ! આખરે તમે આવ્યા...

(દહીને) વાદ લેવડાવી લેવડાવીને... માલો કું પિતાજીને ખચર આપું.

યથાતિ : પણ દેવયાની! કાર્જવ કેપરો તો નહીં?

દેવયાની : (દહીને) રાજા! એકની એક દીકરીની કથા બાપે અવગણના કરી છે?

યથાતિ : (દહીને) ને તેમા તમારા જેવી દીકરીની.....

દેવયાની : (દહીને) જુઓ પાછી ખુબી વાપરી કે? ઉભા રહેા કું પિતાજીને લાઇ આપું. (જાપ છે.)

યથાતિ : (દહીને) જ્યાં જઈને છું ત્યાં સદાસ્ય સામું મળે છે. ખીયારો ધડાં એને થી ખચર કે એનું હવે આવી લાગ્યું છે!

(શુકાચાર્ય ને દેવયાની વાત કરતાં આવે છે.)

શુકાચાર્ય : (અધીરાધી) પણ તું અનિ-કન્ધા....

દેવયાની : પણ પિતાજી આ પૃથ્વીનો પતિ—

શુકાચાર્ય : (હાથી)—પણ અતિ તો નહીંજ.

દેવયાની : બાપુ! તમને પુત્ર હોત ને અસંખ્ય સેવના પછી એવા પતિની એક પુત્રી પુત્રી તેને મળત તો—

શુકાચાર્ય : એ વાત જુદી છે—

દેવયાની : (શુકાચાર્યને મોટે હાથ દર્શાવે) તો એક અક્ષર મોસો નો તમને મારા સમ છે. કું પુત્ર છું—રાજો કશું કે કું પુત્રી છું? પિતાજી! (યથાતિ પાસે જઈ) આ પ્રતાપી પુરુષવાના પાત્ર.... બાપુ! (નીચું જોઈ) બેઠારમ લાગું

તો કમા કરજો. બાપુ... મારાં સ્વપ્નાનો સ્વામી—તે સિદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો.

યથાતિ (પ્રહિંચાત કરી) શુભવર્ષ! દેવયાની દષ્ટ મને કૃતાય કરો.

દેવયાની : (ઉતાવળથી) બાપુ! અમને બંનેને ઉદાસન પર બેઠવાના અભિપ્રાય છે, અધિવર્ષ! આશિષ દો. અમારો ઉત્સાહ મંદ પડે છે, ને અમારા સેવ્ય અધીરા થાય છે.

શુકાચાર્ય : યથાતિ! ખરી વાત?

યથાતિ (અર્ધથી) શુભવર્ષ! કવિ ઉચ્ચનમની પુત્રીના આચર્ય ઉદાસન હોય એમાં કાંઈ નવાઈ?

શુકાચાર્ય : અને તમારું સેવ્ય તંત્રાર છે,

યથાતિ! તંત્રાર છે, નહીં તો યશો, કાર્જવ પ્રેર ને માનવ સંકષ્ટ કરે પણ વિન્ય દૂર હોય?

દેવયાની : (દહીને) ને કું છેક રહી અર્ધ (લાઠી) જ્યારે દેવયાની પ્રેરશે, ને સંકષ્ટ કરશે ત્યારેજ વિન્ય સામું આવશે. બાપુ! તમારી કીર્તિ હવે મારા હાથમાં છે.

શુકાચાર્ય : બેઠાં તારી જોડ જડવાની નથી.

દેવયાની : (દહીને) પિતાજી! (યથાતિને જાગવી) આ રહી મારી જોડ.

શુકાચાર્ય : વત્સો! તમારી જોડ અખંડ રહેા (બંનેનાં હાથ જોડી મંત્ર લખે છે.) સુખી રહેા (યથાતિ ને દેવયાની નાચું જોઈ ઉભા રહે છે.) વિન્ય કરો. (બંને પગે લાગે છે.) અને મારા જ્વાળા પ્રમુલ્લ સાજો ને દેવેંદનો દર્શ દરો.

યથાતિ : જેવી આગ.

શુક્રાચાર્ય: દત્ત! દત્ત! ગંધ ને માલા લાવ.
(દત્ત ગંધ ને માલા લાવે છે. શુક્રાચાર્ય યયાતિને
તિલક કરે છે ને માલા પહેરાવે છે.) વત્સો!
જેવી આ પુષ્પોની સુવાસ છે તેવીજ સુવાસ
તમારા સ્નેહની પ્રસરે એવી મારી આશિષ છે.

દેવયાની:—ને આ વૃષપર્વાને વૃક્ષ આબ્યા.
(વૃષપર્વા ને વૃક્ષ આવે છે, હસીને) આવો દાન-
વરાજ ને કુમાર!

વૃક્ષ: (ચકિત થઈ) આ શું ચાલે છે?

દેવયાની: ઐહ! આ જોળખ્યા પાતાળના
નાથ—

વૃષપર્વા: (આગળ આવી યયાતિને બેટ છે.)
હૃદયના પુત્ર—

યયાતિ: વૃષપર્વા—

દેવયાની: દાનવરાજ! ગુરુવર્યના નમ્રતા.

વૃક્ષ: તમારા પતિ?

દેવયાની: હા, વૃષપર્વા! આંજની મંગળ
ધરી છે—પૃથ્વીએ પાતાળનો હાથ ગ્રસ્તો છે.

યયાતિ: (ગર્વથી) દાનવરાજ! આજથી
હું તમારી પડખે છું.

વૃષપર્વા: (હરખાઇ) મારા ખરેખર ધન-
લાગ્ય છે.

શુક્રાચાર્ય: વત્સો! આજે પૃથ્વી ને પ્રાતાલે
સાહચર્ય સાધ્યું. હવે સ્વર્ગ સાથે ક્યારે એકાકાર
ચાલે છે?

દેવયાની: પિતાજી! વિના તલ્લભે. માનવ-
રાજ તલસી રહ્યા છે. વૃષપર્વા! તમારી સેના
સજ્જ કરો, અમે અમારી સેના તૈયાર કરીએ

છીએ. અને સંયુક્ત સેના વડે આ નહુપના પુત્ર
સ્વર્ગ સર કરશે.

શુક્રાચાર્ય: વૃષપર્વા! મૈન્ય તો તૈયાર છે.
દેવયાની: તો માનવરાજ! આપણું પણ
છેને?

યયાતિ: (જરાક ખંચાઇને) પણ
મારે નગર જવું પડશે.

દેવયાની: ચાલો ત્યારે. પિતાજી! રત્ન
આપો.

યયાતિ: પણ ઉતાવળ શી છે? સરકર
તૈયાર કરતાં જરા વાર લાગશે.

દેવયાની: નાથ! તમ જેવા વીર હોય ત્યાં વાર
લાગે? પિતાજી અમે જઇએ છીએ, અને
પવનવેગે પાછા આવી શું.

શુક્રાચાર્ય: જા, બેટા! વિનય કર.

દેવયાની: ને વૃષપર્વા! શર્મિષ્ઠા ક્યાં છે?
મારી જોડે મોકલાવો. માનવ! દાનવરાજની
શર્મિષ્ઠાને જોળખી? તે દિવસે મને કુવાર્માં
ફેંટી દીધી હતી તે...દાનવરાજે તેને મારી સેના-
માં સોંપી છે.

વૃષપર્વા: દેવયાની! હમણાં મોકલાવું. દત્ત!
જા શર્મિષ્ઠાને મોકલાવ. (દત્ત જાય છે.)

દેવયાની: વૃષપર્વા! જેવી રાખી છે તેવી—
બહેન જેવી એને રાખીશ. શીકર કરશે નહીં.

વૃષપર્વા: (કૃતજ) દેવયાની! ગુરુવર્ય ને તમારે
માટે જીવ આપીએ તોએ જાહે.

શુક્રાચાર્ય: જીવ આપવા લેવાનો બ્યવહાર
કામનાજ નહીં. શર્મિષ્ઠા સાથે ભલે આવે. એની

સેવા સંપીકારને પણ દેવયાની! તારું ને એનું
સ્વત્વ વીસરતી મા. દાસત્વ ઉમેળવા એ ઝગમગ
તેનાથી દાસત્વ સ્વીકારાય નહીં.

દેવયાની: (નમ્રતાથી) હું ભણું છું પિતાજી.
(દત્ત અને ચર્મિષ્ઠા આવે છે. ચર્મિષ્ઠા કાળી,
જલી દેખાતી, સુરેખ સુવતી છે. તેણે સાદો
પહેરવેશ ને સાદા અલંકાર પહેર્યા છે.)

શુક્રાચાર્ય: ચર્મિષ્ઠા! દેવયાની આજે પર-
ણિતે સાસરે જાય છે. તારે એટલી સાથે જવાનું છે.

ચર્મિષ્ઠા: જોવી શુભવર્ષની આજી.

દેવયાની: અને વૃષભર્ષા! જુકને અમારી
પાછળ મોકલી આપેલ હું થોડું સંત્વ એની
જોડે મોકલી દઉં.

યયાતિ: (દેવયાનીને જરા બાલુ પર બસને)
દેવયાની! જતાં આપણે નીરતિ નદનવનમાં
થકને જમ એ તો કેમ?

દેવયાની: (શૂન્યથી) કેમ?

યયાતિ: મુંઢરી, આપણે પરપર્ષા તો
દમણી—

દેવયાની: (સાદથી) મારા રાજા! ઉદામન
મત્સ્યા વિના નીરાત કેવી, ને નદનવન કેતુ?
(શુક્રાચાર્યને) પિતાજી! અમે જમએ છીએ.
રાજા! પિતાજી આજી મારો. (બંને પગે લાગે
છે). વૃષભર્ષા! નંદર્ષા છું.

યયાતિ: શુભવર્ષા! અમે જમએ છીએ.

શુક્રાચાર્ય: આહુત્યમાન યાએ, અને વિજય
કરો.

દેવયાની ચર્મિષ્ઠા! ચાલ. (યયાતિનો હાથ
ઝાલી તેને લઇ જાય છે.)

ચર્મિષ્ઠા: માપુ! શુભવર્ષા! જાઉં છું.

શુક્રાચાર્ય દીકરા! સુખી થઈ.

વૃષભર્ષા બેટા! ડાહી થઈ. (ચર્મિષ્ઠા જાય
છે.) શુભવર્ષા! અમે બધી થઈ.

શુક્રાચાર્ય: વત્સા! દેવયાનીએ તમને બચાવી
લીધા.

[પડદા પડે છે.]

અંક ૪ થો.

[સમય: પંદર વર્ષ પછીની એક સવાર.

સ્થલ: યયાતિના પાટનગરનું રાજોદ્યાન.
આગળથી એક ખુણે એક ઝુપડી દેખાય છે.
તેની પાછળ એક ઝરણું ખળખળ વહેતું
દેખાય છે. શર્મિષ્ઠા, પ્રાદ, વધારે ગૌરવશીલ
ને વધારે ભક્તી દેખાતી બેઠી છે. અનુ ચોડેક
દૂર બેસી વાતઘૂંસાભળે છે. પુરુ તેના ખોળામાં
માથું ઝુકી પડ્યો છે.]

અનુ: બા! અમે રાજપુત્રો તોપણ
આ ઝુપડીમાં રહીએ ને પેસેા યદુ ત્યાં મોજ
કરે !

શર્મિષ્ઠા: (હેતથી અનુને માથે દાઢ
ઝુકી) બાપુ! તું અધીરો યા નહીં. અહીંઆ
રહીએ છીએ તેમાંજ આપણે ઝુપી છીએ.

અનુ: અહીંઆ રહેવામાં શું સુખ? હંદ !

શર્મિષ્ઠા: અનુ! દીકરા! તારી બા તને
વદાલી નથી?

અનુ: (હેતથી પાસે આવીને) છે, બા !

શર્મિષ્ઠા: બેટા! ત્યારે મારું કહ્યું નહીં માને?

અનુ: (ઉભગમકથી) હું ક્યાં ના કહું
હું? બા! તારી આસા મેં કદી ઉઘાપી છે?

શર્મિષ્ઠા: તો વદાલા! આ નિર્જીવ ઝુપડી.
માંજ આપણું સુખ સમાયું છે. આપણે બીજે
નથી જવું.

અનુ: (રીસથી) ઠીક. તું કહેશે તે કરીશ.
પણ તને કોણ જાણે કેમ આવી કચરા જેવી
ઝુપડીમાં પડી રહેવું ગમે છે.!

શર્મિષ્ઠા: જેમ તું આસા માને છે તેમ હું
માતું છું. હું તારા જેવું કદીમણું મો કરું છું?
જો. (હસે છે.)

અનુ: કોની આસા માને છે?

શર્મિષ્ઠા: તારા પિતાની !

અનુ: શા માટે? બધાને એ પ્રાસાદોમાં
રાખે છે ને તને—

શર્મિષ્ઠા: (મીઠું હસીને) મારા લાડકડા !
પતિની આસા કદી લોપાય? અને આ ઝુપડી
કચરા જેવી છે? આજે પંદર વર્ષ થયાં એજ
આપણું ઘર, આપણું રાજ્ય ને આપણું વિશ્વ
છે. જ્યાં સુખ, ત્યાં ઘર. તેને સાટે ઈંદ્ર-
ભુવન પણ ન સ્વીકારીએ. ખબર છે? (ધોડાનાં
પગલાં સંભળાય છે.)

પુરુ: બા! બાપુ આવ્યા.

શર્મિષ્ઠા: સુપ! સુપ! તું બહુ ઘાંઘા પાડીને
બોલે છે. અનુ! પુરુ! દોડી જાઓ તો. તમારા
બાપુ આવે છે.

પુરુ: બાપુ આવે છે ત્યારે હંમેશાં તું અમને
કાઠી ઝુકે છે.

શર્મિષ્ઠા: (હસીને) એ મારી જોડે છાની
છાની વાત કરવા આવે છે. તું મોટો થશે ત્યારે
જાણશે. જાઓ, જાઓ. દોડી જાઓ. આવ્યા...
(છોકરાઓ નાસી જાય છે. શર્મિષ્ઠા દાઢ લંબાવી
દોડે છે ને યયાતિ આવી તેને ભેટી પડે છે.)

યયાતિ: (તેના વાળ પર દાઢ ફેરવતાં)
શર્મિષ્ઠા ! કેમ છે? શું કરતી હતી?

શર્મિષ્ઠા: (શરમાઇને) છોકરાંઓને સાંતવના
આપતી હતી. એ તો પૃથ્વીપતિના છોકરાઓ
છે, એમને આ ઝુપડીમાં કેં દેવે રહે ?

યયાતિ : બીચારાઓ અકાળા તેમાં કશું નવાઈ નથી.

શર્મિષ્ઠા : (મીઠાશથી) અકાળાનું શું કામ? અમે એવાં સુખી છીએ !

યયાતિ : શર્મિષ્ઠા ! તું જાણી સતેલી છે.

શર્મિષ્ઠા : તમે સુખી એટલે હું સતેલી.

યયાતિ : વહાલી ! અઘાંત છવનખો ઘુંજ એક કાંઈ દેતી હોય છે. અડીઆ, તારી સાથે, આ ઝૂંપડીમાં હું ઈંદાસન માટે તરફડતો ચક્રવર્તી નથી. અડીઆ મારું નાનું પણ સુવડ પર. અડીઆ મારી વાડ વેલેલ, વાડલેલેલ અડીઆ, અડીઆ જ મારું માર અમરનું શાતામયું વિશ્વ; તે એ વિશ્વની વિધાનોનું (ચુંબન કરે છે.)

શર્મિષ્ઠા : નાથ ! ત્યારે આ તુ પદ છોડી હું બીજાં વલખાં શા માટે મારું ?

યયાતિ : (નીકામે નાખી) વિશ્વકર્માએ તો યજુ છે, યજુષ પ્રક અને હુ મહા, યોર પાપે મહીય એવું વિશ્વ તેને તે આતું અપર ને અનંદમય કયું છે. શર્મિષ્ઠા ! વિશ્વકર્માથી જન્મું મોટી વિધાત્રી છે. (તેને હાતી સગ્ગી દાખી) તારા જગતમાં સદાએ છવાય.

શર્મિષ્ઠા : (દમીને) જનુ તીચેલેલો તો આકાશથી નિરાશ નીચજશે. જવા દો. પણ નાથ ! તમે તો સૈન્ય સાથે ગયા હતા ને એક દેશ પાછા ફર્યા વાત ?

યયાતિ : અમે થોડેક સ્થાને અપર આવ્યા કે ગુરુ શાસ્યાર્થે અમારા તરફ આવ્યા છે. એ ત્યાં એમને મળવા મહાએલેલું અડીઆં સદાથી આગો.

શર્મિષ્ઠા : (દમીને) સારું કયું. પણ એ જાણીશો તો નહીને !

યયાતિ : (દમીને) નહીં જાણે. મેં સેનાપતિને કહ્યું છે કે હું આગળ તપાસ કરવા જાઉં છું.

શર્મિષ્ઠા : નાથ ! હવે ઈંદને છતાં કેટલી વાડ લાગશે ?

યયાતિ : (આકાશથી) હવે વાર નહીં લાગે. ત્યારે તરફથી મેં દેવલોકને ઘેર્યું છે. સ્વર્ગના માર્ગે જવા અમારા હાથમાં આવ્યા છે. પણ વળી જ મીના તીકણી પણ જાય.

શર્મિષ્ઠા : ને જ્યારે ઈંદાસન પર ખીરા-જશે ત્યારે મને ને મારા છોકરાઓને વાદ કરશે કે ?

યયાતિ : જ્યારે હું ઈંદાસને બેમીય ત્યારે તને સાથે—

શર્મિષ્ઠા : એવું મોહથી નહીં, મને તો મારી યુવડીમાંજ પડી રહેવા દેજો. ઈંદાસનની મને મોહિની નથી.

યયાતિ : જરૂં કહું? પંદર વર્ષ થવાં એને માટે જરૂર પડી મારી પણ મોહિની જનરી મજ છે.

શર્મિષ્ઠા : ના, મોહું કહો છો. હું તમારા વડલને જાણુ છું. તમને શાતાએ વેણે છે, ને મહતાએ બેધે છે. પણ વહાવમાં સતોય વિના શાતા નથી, ને અસતોય વિના મહતા નથી. (દમીને) તમારા સદાચાર છે કે હું અતોય આપું છું ને દેવતાનીયા અસતોય પ્રેરે છે; અને શાતા ને મહતા જને તમને વરે છે.

યયાતિ : આ સંગત વલવવાટથી હું ધાગી ગયો છું.

શર્મિષ્ઠા : તમે સતત શાંતિથી પણ યાત્રી ન્હોતો.

યયાતિ : (વિચાર કરીને) શર્મિષ્ઠા ! આટલું ડાહ્યાપણ તારામાં ક્યાંથી આવ્યું? ચાલ પેલા ઝરણા આગળ પલ વાર બેસીએ.

શર્મિષ્ઠા : ચાલો. (બંને એકબીજાની કૂડે હાથ મુકી જાય છે. થોડી વારે દેવયાની ઉઘ, તેજસ્વી ને શસ્ત્રસાંજીત ચારે તરફ જોતી આવે છે.)

દેવયાની : આજે પકડાયા— ઘોડો બહાર જો છે. મને જેતરી અહીંઆં પાછા ચાલ્યા આવ્યા...હું જાણું છું. આજે વધે યયા મનું ચિત્ત કોઈ પાછળ ચલ્યું છે...એનું બીજું કંઈ કારણ નથી. મારી પાસે રહ્યા મને અતિશયેષ્ટિથી કોણલાવે અને ધડી ધડી બેચિત્ત થઈ જાય. મારા હોડને સ્પર્શતા છતાં ધણી વાર એમના હાથમાં ઉમળકો રહે નહીં. કોઈ વાર...કોઈ વાર...એવું લાગે છે કે મને કોઈ બીજી કંઈપી આલિંગે છે. આટલા વર્ષ આ બધું સર્વું, હવે નથી સહેવાતું...

ચારે તરફ જોઈને ક્યાં છે? દેખાતા નથી. આ ઝુંપડી કોની? (જઈને બારણું ઉઘાડી જુએ છે, પણ કોઈ દેખાતું નથી.) કોઈ પરિચારકની હશે...અને ધણી વાર યુદ્ધમાં પણ એમનો ઉત્સાહ જતો રહે છે; નીસાસા નાખે છે, ને સાંવિત્તક સ્ત્રોતો બોલે છે...તે દિવસે પોતાની સ્ત્રી સાથે માથે ટોપલે મુકી એક નિર્જીવ આર્થ જતો હતો ત્યારે તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા... અને હૈયું ધડી ધડીમાં હોલવાઈ, હોલવાઈ ફરે છે. અમને બાપ દીકરીને આવા હામહીણા માણસો ક્યાંથી મળે છે?—

મારા જલવંત સ્વભાવથી એ ડરે છે. મારા પ્રોત્સાહનથી એ અકળાય છે. પહેલાની પેટે મારું સાંભળતાએ નથી...ખીચારા માનવ ! મારું જોમ જોરવાતું નથી...કે...ના. કોઈએ એનું કાળજી મોઝું જ છે. (થોડી વારે વિચાર કરીને) દેવયાનીના પતિને મુગ્ધ કરનારી એ કોણ છે? (પોતાના તરફ જોઈને) યું મારું સૈદ્ધ્ય કરમાયું? મારી મોહિની એાસરી ગઈ ના. ના. સ્વસ્થ ને શૌર્યમાં સૃષ્ટિમાં દેવયાની એકજ છે. (કચવાઈ) તો શા માટે—શા માટે એલ બીજામાં લોભાયા? પુરુષસ્વભાવ ચંચલ છે...

(પુરુ આવે છે અને દેવયાનીને જોઈ ઝુંપડીમાં દોડી જાય છે.) આ કોણ? પેલી—શર્મિષ્ઠાનો છોકરો પુરુ. શર્મિષ્ઠામાં તો એ ન લોભાયા હોય?..અંદ...શર્મિષ્ઠા..પેલી શર્મિષ્ઠા.. ભોળાડાળી, ઢીંગલી સમી, ઢીલાં હાસ્યે રીઝવવા તત્પર..અમાવાસ્યાની બહેન! એ ખીચારી... છોકરા ! છોકરા ! આમ આવ. (અંદર જઈ પુરુને પકડી લાવે છે.)

પુરુ : (આવીને) કેમ ?

દેવયાની : તારી મા ક્યાં છે? (છોકરો નાસી જવા માંગે છે તેને પકડી રાખે છે.)

પુરુ : અહીંઆંજ હતી ને!

દેવયાની : (ડાળા કાઢીને) તારા બાપ ક્યાં છે ?

પુરુ : એ પણ અહીંઆંજ હતા. (હાથ છોડી નાસી જાય છે)

દેવયાની : એ પણ અહીંઆં..? કોણ યયાતિ? મારો પતિ શર્મિષ્ઠાને શોધતો ફરે..(અકળાઈને) જેને મેં મારો સ્વામી ક્યો તે આને

બહે ! મને દીપિયા આસિંગન આને અપાન '
 ઓ...ઓ... કાષ્ઠો ઉચિત્થ ર્થર્થ માગ
 લામ્બમા !... (પદ્મ પર મેમી આપે દાય દે
 છે.) આ કોકરાઓ મારા પતિના '... (દાન
 પીમી) હુંજ શર્મિષ્ઠાને સપત્ની તરીકે કાઈ
 આવી !...નીચ, અપમ દાનવકન્યા ' જે કાને
 મેડી તેનેજ કાપી ' (લખમે દાય દધ) ઓ
 ઓ ! (મુડિઓ વાળી) આકાળો ' તમને
 બનેને બનાવી આપું છું. (યવાનિ ને શર્મિષ્ઠા
 એક બીજના નગામા દાય નાખી આવે છે,
 તે જોઈ દેવયાની કોપથી પ્રત્યગી ઉઠે છે. ઉચ
 સ્વરે, જ્વલંત આપે ને નિગ્ગકારખાં અવાજે)
 આવો...આવો...મનુના પુત્ર ' (યવાનિ ને
 શર્મિષ્ઠા ચમકી અને બોલો પડી છુટા
 પડે છે. યવાનિ ગભગતો ને શર્મિષ્ઠા
 નીચું જોઈ ઉભા રહે છે) દાનવકન્યા '
 શરમાઓ છો શા માટે ? દા...દા દા દા શી
 સુંદર જોડ વિદ્યાનએ સરજી છે ! શર્મિષ્ઠા '
 નીચ ! મારા અનદદ ઉપકારો વીસરી બીજુ
 ન મુજબું તે મારો પતિ મોયો ! નિર્જનના
 નદક !

યવાનિ : (બોલવા જતા) દેવયાની—

દેવયાની : (નિગ્ગકારથી) ઇદામ્બના
 આકાંક્ષી ! શું મેહું લઈને બોલો છો ? કોટકરાજ '
 આખરે તમને કોટી વિના ન ચાલ્યું ! ઉભા
 રહો. કવિ ઉચ્ચનમની પુત્રીને છેતરી તમે છટકે-
 વાના નથી મેં તમને મદાન કર્યો છે, દલે
 તમને નિર્જવ મળ્યું મારેજ કરવા પડશે.

યવાનિ : (દાય બેડી) દેવયાની ' હામા
 કર, મુષ થઇ.

દેવયાની : નીચ બન્ધા છે—જુદા શા
 માટે થાઓ છો ? આ મુઠુ ભાર્મવ આપ્યા—

શુકાચાર્ય ' (આવીને) હું દોડતી આવી
 ને હું ધીમે ધીમે આવ્યો (યવાનિ ને શર્મિષ્ઠા
 તરફ જોઈને) આ શુ માલે છે ! દેવયાની !
 યવાનિ ' (અનુ ને પુરુ બીતા બીતા આવે છે
 ને શર્મિષ્ઠા પાછળ ઉભા રહે છે.)

દેવયાની (જ્વલંત) શું છે ? આ
 નિબુવના ધત્તી થવા જિજ્ઞાસાર...ને આ એની
 અવરહા.....ને આ એમના કુવકલ્લે બાપુ !
 દેવયાનીને ખેટ કરનાર આ દલે નકામો જ્વમિને
 ભારે મારી રહ્યો છે (દાન પીસી) એને ને એની
 અવરહાને ઉભા છે ત્યા જાળીને જામ કરો—

શર્મિષ્ઠા : (લચકળ આપે દોડતી આવી
 પડે પડે છે.) ના ના દેવયાની, હામા કરો !
 મુરુવર્ષ ! પણ વાર ઉભા રહો. દેવયાનીમા !
 મારી માતા ! મારા સામથો—હું પડે શાશું, હું
 બોલો પાયરું, આ મારા ભે દીકરા પર દયા
 કરો એમનો કંઈ વાક નથી—બધો મારો છે.
 મેં એમને લોભાવ્યા, લવચાવ્યા ; મારે પાપે
 એ પાપાચારી થયા. (બે છોકરાને દાય વડે
 આગળ આણી) દેવયાની ! મેં જન્મ ધરીને
 તમારી સેવા કરી છે, તમારા મુખમાં દલી
 આડે આવી નથી. મારી અપમામા હું તમાગથી
 દૂરની દૂર રહી છું મારે શાળી થતું નથી ને મારા
 છોકરાઓને રાત્રી જોઈતું નથી (પ્રુમકા જતા)
 દયાનિધિ ! સ્વામિની ! કૃપા કરો. એમને કાઈ
 કરશે નહીં. જે વાળતું હોય તો હું આ રવી.
 મુરુવર્ષ ! જોઈએ તો આ મારા જાળકેને જાળીને
 જામ કરો—મળ્યું દેવયાની ! ઓ દેવયાની !—

એમને નહીં. જે તમારું છે તે એણે મને
કદી આપ્યું નથી. એમને જવા દો ને મને મરવા
દે. દેવયાની! હું ભવે ભવની તમારી કાળી
રહીશ. (રડે છે. છોકરાઓ રડે છે. યયાતિ
આખે હાથ દે છે ને હાથ નેડે છે.)

દેવયાની : દુષ્ટા! —

શુક્રાચાર્ય : દેવયાની! ખસ કર. શર્મિષ્ઠા!
ખડુ થયું. ઉભી થા. આકંઠ ન કર. શુક્રેનો
પ્રકાપ જુલમી નથી. ન્યાયી છે.

દેવયાની : પિતાશ! —

શુક્રાચાર્ય : શાંત થા! દેવયાની! શિક્ષા
રોય. સંતોષવા ન હોય, દોષ દંડવા હોય. તું
મુદ્દાત્મા છે ખેટા! વિલાસી યયાતિ તારી દાઝતી
સોડ છોડી શાંત શર્મિષ્ઠાના પડખામાં ભરાઈ
એસે. એમાં નવાઈ નથી. એનો દોષ એટલોજ કે
પહેલેથી એણે તને કહ્યું નહીં. મને કહ્યું હોત તો
શર્મિષ્ઠા હું એને વરાવત. ખેટા શર્મિષ્ઠા! રડ
નહીં. તારો અને તારા છોકરાઓનો કે દોષ
નથી. તારો વડ જડયો, ને તે પૂજયો; તે તેને
પૂજ્યો ને તેને સુખી કર્યો. તને તો એકજ શિક્ષા:
જન્મભર, ચિત્તી સેવા કરજે.

શર્મિષ્ઠા (શુક્રાચાર્યને પગે કપાળ ઘસ-
કાડી). કપાળાચ! મને આજે ફરી જન્મ દીધો
...આણંડાં! ઇશ્વરથી પણ ઉદાર આચાર્યને પગે
લાગે.

દેવયાની : (કટાક્ષથી) અને આને માટે
શું? હવે એને સ્વર્ગનો સમ્રાટ કરી બેસાડો.

શુક્રાચાર્ય : ના, દોષી દંડને પાત્ર છે.
યયાતિ! સ્ત્રીને દગો દેનારને કેમ સુખ નથી.
હા! મારો શાપ છે કે વૃદ્ધ ને જર્જરિત બની
જગતને ભારે માર.

યયાતિ : ઓ આપ! — (મુશ્કિત થઈ
અડધો અંદરથી પડે છે. શર્મિષ્ઠા દોડે છે ને
પડતો અટકાવે છે, ને જરાક દેખાય તેમ ખોળામાં
સુવાડે છે.)

શુક્રાચાર્ય : દેવયાની! થયું? (દેવયાની
નીચું નોંધ ઉભી રહી છે તેને ખભે હાથ મુકી,
પણ ખેટા! આ શું? તારે વળી આ વ્યથા
શી? જેને રોજ દેવેન્દ્ર નેડે આચડવું તેને આ
દુઃખ ને આ ઓછાં શાં? (દેવયાની એક આંસુ
હુછે છે. શુક્રાચાર્ય તેને ખભે હાથ ફેરવે છે.)
ખેટા! ઇશ્વર ને વાચરપતિ ને કય આ જાણશે
ત્યારે શું કહેશે? તું તપસ્વી થોદો છે: તારે
એક ધ્યેય વિજયનો; તારે એક ન્યોત યુધ્ધ-
તાની; તારે એક કલેશ શિયિલતાનો. તારું ચિત્ત
ધરકંઠાસમાં પડેવશે તો સૈન્યો કેાણુ પ્રેરશે,
ઇદ્રાસનો કેાણુ ડોલાવશે? પુત્ર સમોવંદી! વીર-
તાની વજ સમી મૂર્તિ! તારી કંઠજીતામાં આ
કલંક હોય?

દેવયાની : (રડી દે છે.) પિતાશ! હાંમાં
કરો...હું આખરે પુત્રી...સ્ત્રીહૃદય રાખ્યું રખાતું
નથી.

શુક્રાચાર્ય : ગભરાઈશ નહીં. બોલ હવે
શું કરીશું? આનું સૈન્ય હવે ગભરાઈ જશે.

દેવયાની : (ધ્રુસકો ખાતાં) હવે શું કરીશું?
હવે હાથમાં આલેશો - વિજય ચાલ્યો જવાનો.
વૃદ્ધ યયાતિ હવે સ્વર્ગ કેમ જતશે? હાથ હાથ!
.....આપુ! એને હવે જીવાન કરવા પડશે.

શુક્રાચાર્ય : હવે તું સ્ત્રી બરોબર : તને
કશું ભાવતુંજ નથી.

દેવયાની : શું થશે? ઓ આપરે! જીઓ
તો ખરા. (યયાતિ છેક વૃદ્ધ, સ્વરૂપે શર્મિષ્ઠાના

બોળાભાઈ હો છે. તે ખુદો થઈ ગયો છે તેના વાળ સફેદ થયા છે. તેની આંખોભાઈ પાણી પડે છે. તે ચરધર મુચ્છતો આવે છે સમિધા આસુ મારતી મુઠે મોટે તેને ઠેકવે છે)

થયાનિ. (મોઝાઈ લાગ પડે છે) ઓ સમિધા...ઓ...ઓ...દેવ...પા... ની-ની...મને દેખાતું નથી (પોતાને લથડતે ગાયે હાથ ફેરવી) આ શું!...ખરી વાત...હું જુદ થઈ ગયો ગુરુવર્ધ. (શુક્રાચાર્યના પગ આગળ બેસી જાય છે.) હું જુદ થઈ ગયો... (આંખો છુટે છે.) આપણ...તમા...મારો શાપ લાગ્યો. (શુક્ર છુટે છે.) દેવયાની ! મ...મારી આ દશા ! હું કદર્ષ જેવો તેની આ દશા ! (મોઝા આગળો ઘાલી) ને...ને મને દાન નથી...ઓ કવિ ! મારી જ... જીવાની પાછી આપો...કહો તે કર...જીવાની પાછી આપો.

શુક્રાચાર્ય : (નિરશ્વરથી હસીને) જીવાનીને શું કરવી છે !

થયાનિ : ગુરુવર્ધ ! મારા દાત ગયા...મારી સુંવાળી આંખડી...મારા રનાક્રઓ મયા...અરેરે ! ...મારાથી દોડાવાતું નહીં; ખવાવાતું નહીં... કોઈને બાથ કેમ બીડીય ! દેવયાની ! નિર્દય ! મેં જીવ કરી...

દેવયાની : (મીનમગ્ન) બુદ્ધ કરી—

થયાનિ : (હાથ ભેડી) આચાર્ય ! મારાથી આમ કેમ રહેવાયે ! હું મુદ્દે કેમ ચડીય ! હું... ગુરુવર્ધ...મને મારું ચૈતન પાછું આપો. મારું જાન, મારું દેહ, મારું હજીગતું સોડીને સોખંડી સ્નાતુ મને પાછું આપો. પડે લાગુ. (પડે લાગીને) મારી દોસ મધ નથી. મારી વાસના તપ થઈ

નથી...મારાથી ઘરડાપો કેમ સહેવાયો ! (બોધ પર માથું પટકે છે. વાળ ભેંચી) આ વાળ છે કે કરમાએલુ સુક ધાસ?...ઓ મારા કાળઃ, સુંવાળા વાળ ! (રડે છે.) એના કરનાં મને મારી નાખો. (બોધ પર પગઘાઈ પડે છે.)

શુક્રાચાર્ય : (હસીને) તારી વાસના તપ કરવા જીવાન થવું છે ?

સમિધા : (રડતા રડતા હાથ ભેડીને) કેપાનાય ! કેપા કરો છો તો તેને મર્વાંદા સા માટે મુકો છો !

દેવયાની : (નિરશ્વરથી) પિતાજી ! એની જીવાની એને પાછી આપો. અમારે વિશ્વક પુરો કરવો છે

થયાનિ. હા. હા. હા. હું ઉદાસન ભઈલ, કહેશો તે કરીય. મારી જીવાની ! (રડી દે છે.) મારી, ભેમભરી, જવવંત જીવાની.

શુક્રાચાર્ય. થયાનિ ! અદ્ધકાર ને વાસના-ભર્ષા તારા કવેરરનો તારો મોહ નથી ગયો તો પાછું આપું—

થયાનિ : ઓ મારા દયાનિધિ !—

શુક્રાચાર્ય. પણ સાપે મનેયું વાર્ધક્ય પાછું કેમ કરે ? (વિચાર કરીને) હા ! એક હિપાય છે થયાનિ ! જ તારા પુત્રને પુજ, દર્શ સપૂર્ણ સ્વેચ્છાથી તે લેવા તૈયાર છે ! હોય તો તું તેને આપી લાકો.

થયાનિ : (પડે લાગતા) અનુશ્વ કરેલ મારા ગુરુ ! (શુક્રાચાર્યના પગની ધૂળ માથે ચઢાવે છે.)

શુક્રાચાર્ય : તારા જેવાંને અનુશ્વ કરેતા એ સતેણ નથી થનો. દેવયાની ! હવે તું પાછો જાઉ છું.

દેવયાની: બાપુ ! રહેતી-થોડો વખત.

શુક્રાચાર્ય: બેટા ! મને તારા માનવ-
મોક્ષમાં ગમતું નથી. દાનવમોક્ષ ગમે તેવો પણ
શર, સરળ ને પૂજ્યભાવલયો તો ખરો. વિનય
કર બેટા. (દેવયાની પગે લાગે છે, શુક્રાચાર્ય
નય છે.)

યયાતિ: દેવયાની ! તારા...આપણા છોકરા
ઓને બોલાવ. શર્મિષ્ઠા ! તારા છોકરાઓને
કહે મારું ઘડપણ કોઈ લઈ લે. મારાથી આ
દેખી નથી ખમાતું.

દેવયાની: (તિરસ્કારથી) પુત્રને ધરડો
કરી, પોતે જીવન રહેવા તો તમારા શીવાય
કોણ માગે ? દત્ત ! યદુ ને પુર્વસુને મોક્ષવેતો.

યયાતિ: આપણે શી મળદ કરી છે !
કરી પાછી તેવી કરીશું હો. યદુને કહેજે. તે
નારું માનશે. (તિરસ્કારથી દાસ્યથી) આપણે
મળદ કરી રહીશું એટલે જીવાની એને પાછી
આપી દઈશું.

દેવયાની: (તિરસ્કારથી કંપે છે) અધમ
આચરણ બ્રહ્મ નથી કે તેને અધમતર વાણીએ
ઓપાવો છો ? આ છોકરાઓ આત્યા. (યદુ
પુર્વસુ ને દુલ આવે છે.)

યદુ: આ ! આ ડોસા કોણ છે ?

યયાતિ: (દસીને) યદુ ! મને ઝોળખ્યો
નહીં ?

દેવયાની: બેટા ! આ તારા પિતા. દાદાજી-
એ કોયે ભરાઈ એમને શાપથી જદ્દ થયાં છે;
પણ તું એનું ઘડપણ લઈ લે તો એ, પાછા
જીવન થાય.

યયાતિ: યદુ ! મારા વદાક્ષા ! મને તારી
જીવાની આપ. હું તને પાછી આપી દઈશ.

યદુ: પિતાઓ જદ્દ હોય ને પુત્રો જીવન
હોય એ ક્રમ બદલવાનું કાંઈ કારણ ?

યયાતિ: દીકરા ! હજી હું જીવાની માણી રહ્યો
નથી.

દેવયાની: (યયાતિના જવાબથી શરમાય
છે.) હજી અમારે ઈંદ્રને છતવો છે.

યદુ: મારેએ મોજ માણવી છે, ને
ઈંદ્રને છતવો છે. પિતાનું અધુરું, પુત્ર પુરું કરશે.

દેવયાની: યદુ !—

યદુ: બા ! હું નથી માંલજવાનો. (ચાલી
નય છે.)

યયાતિ: દેવયાની ! તું...કહે. પુર્વસુને
કહે, જલદી કર. શર્મિષ્ઠા ! તું પણ આપણા
પુત્રોને કહે. તમે પણ જેતાં નથી ?
આ જુદાપો મારાથી નથી સહેવાતો. તમે એ
હજી જીવન છો, ને એ જુદાપો કેમ જોઈ
શકે છે ?

પુર્વસુ: આ ! આ કોના પુત્રો કહ્યા ?

દેવયાની: (ગર્વથી) આ તારા ભાઈઓ.
શર્મિષ્ઠા એમની આ થાય.

પુર્વસુ: (મીઠાશમાં) આ મારા ભાઈઓ !

યયાતિ: ભાઈ ! એ વાત જવા દે. મારા
પર કૃપા કર—તારી જીવાની આપ. મારા...

પુર્વસુ: માતામહે તમને ધરડા થવાનો
શાપ આપ્યો ?

યયાતિ: (ભોંય પર પડીને) હા ભાઈ,
મારા ભોગ લાગ્યા. એ શાપનું ઝેર. ઉતારડું
તારા હાથમાં છે.

પુર્વસુ: (ગર્વથી) ને મારા માતામહેનું
વચન હું ઉઘાડું ? એ મહાભાગવતનું વચન
મસ છે ને સત્ય રહેશે. (ચાલી નય છે)

યથાતિ ને દુઃખ ! તું ?
 દુઃખ : મારી પામે માગસો નહીં મેંજારણી
 તમારા પુત્રો એમને કહો, આપણી (બાપ છે.)
 યથાતિ : (માથું ડગી) હાથ ! હાથ !
 કોઈ મને જીવાની આપડ નથી. હાથ માર
 જોખન ! હું આવો જ રહેવાનો... સહેવો,
 મધાતો, અણુ ! હું કેમ રહું ? દેવયાની !
 સમિધા ! મારી હોમો વજુપુરી રહી જવાની...
 હં. હં. હં. (સાથ જ માથું પટકે છે.)

સમિધા : (પાસે જઈ માથું પપાળે છે)
 આપપુત્ર ! છાકરાઓ કહે છે તે ખરું છે
 માળાપે બહુ ભાગ્યું, હવે છાકરાઓને ભાગવવા
 દો. સાચો ગજાતીરે, તમે વામન છાકો, હું
 તમારી સેવ કરું.

દેવયાની ને પછી ઉદાસન કોણ લેશે ?
 યથાતિ : (દાન પીસી સમિધાને દર
 ધકેલે છે.) સ્વામી ! મુચ્ચી ! આખરે દાનવ
 કન્યા ત તેવી ને તેવી જ રહી ચેલાના
 દાકરાને ધરડાપો લેવા વખત આવ્યો એટલે
 બાનું કહે છે ! ધુ—

સમિધા : (મુંઝવે જુગી, આંસુ ડુલે છે)
 રાજન ! સાથ ઉતારવા છાકરાઓની સપૂર્ણ
 રહેજા જોઈએ, નહીં તો હું સાથ લેવા કરું ?
 તમે મનો તે જલેલા પર્ક એવી હું પણ
 બાળકને ધરડા થવાની ઈચ્છા કેમ સાધી. .

યથાતિ : બન ! મારા છાકરા ! તારી મા
 કહે છે તે સામગ્ર મને આપવી ! (અનુ જોવા
 કરે છે.) લેવા શું કરે છે ? માગા બાકાઓ !
 તમારા જાણને આટલો બાળકો દુકરો નહી
 રા ! પાથ પાથ દોકરે હું થકોડો ! આ મારી
 મા— (દડે છે.)

દેવયાની : (નિરઝારથી) બાણ થયુ
 રાજન ! હવે સાથે !

યથાતિ દેવયાની ! તું શું જોવા કરે છે ?
 વિશ્વકર્મા સમી કુરાળ તું, તને રતો નથી
 મુઝતો ? દેવયાની ! શોધી કાઢ—શોધી કાઢ કે
 તો શોધી કાઢ !

દેવયાની યથાતિ ! હું શો રતો શોધી
 કહું ? તમને જોઈ હું ને રોમે રોમ મને જાણ
 બલે છે ! હું શું કહું ? અભિમાનના મદાલતા
 ત્યારે તમે અધમ હતા—ગૌરવદીક્ષા, સ્વાધી,
 અરવાની ને નીકર રહેવાની કીમત વિનાશ;
 પણ આપતિમા તો તમારી અધમતાને હલ
 નથી કાપર ને કંજાક વ્યાપમાના અધિકારી !
 કોષ કયો ત્યારે નીકર ન રહ્યા, શિક્ષા મળી
 ત્યારે સ્વાસ્થ્ય ન રાખ્યું, ડોપખંજના સાબળા
 પ્રતિજ્ઞા ન કર્યો, હરે હું શું બોલું ! મરે !
 એ તો વિક પણ અધમતા ને દુખમા પ્રુપ્ત
 પ્રોપ અનુભવો હોત, ગૌરવ માથું હોન—મરે !
 તિનિશ્ચા અનુભવી હોત, ભીષ્ માગતા
 સ્વમાન સેવ્ય હોત તો જો હાથ મેં જુલેયુકે વર્ષો
 પૂર્વે તમને આપો તે ફરી આપન—અનુભવવાને
 ઉદારવા પ્રયત્ન આદરન પણ કુર્યેય સુકિતનો
 હ પુનરિષ્ટી, નિર્મલ ગોવિની હું બજા—
 હ આ નાચ ને નિ સત્ત નિર્મોલ્યતાને વિહરવા
 દેવાનું પાપ કેમ કરું ?

સમિધા : (આખમા આંસુ સાથે, હાથ
 લેડી) દેવયાનીમા ! બહુ થયું, બહુ થયું,
 જલો તમે તમારા તાતને પગલે જલો છો.
 નિર્મોલ્યતા નિદાનું કન્ય તમે તમારું કયું
 છે. થયું અને અચળ, અધમ અને નિમલ

છીએ. જાઓ અમારી અધમતાનો સદાનુભવ અમને કરવા દો.

દેવયાનિ: (ગળીગળી યાય છે.) સમિષ્ઠા, બહેન! તું અધમ નથી. હું જોઉં છું. સેવાભાવમાં તેં દુર્જય સહિત પ્રાપ્ત કરી છે.

યયાતિ: (આક્રંદ કરીને) કાઢ મારી સામું તો જોતુંજ નથી. ઓ!—

પુરુ: પિતાજી! જુદાપાથી સા માટે જાઓ છો?

યયાતિ: (અકળામને) તું ધરડો યગ્રે ત્યારે, પર પડ્યો! જુઓ!

પુરુ: પિતાજી! દેવયાનીઆ કહે છે તેમ નથી. સા માટે મુકો છો? આખા મનુકુલને લાંછન લાગે છે, મનુ, ધક્કા, પુરડવા ને નડપ—ધરણીના પુરંધરો—વાજા મરતા દરો. પૃથ્વી-પતિ! ઉઠો, બેઠા યાઓ. એ પિતૃઓને પિંડ-દાને તો પછી તારીય, પણ દમખાં એમનું કલ્યાણ તો શાંત કરવા દો. તમને મારી જુવાની મળ્યે શાતા વળશે? લો, તમે શુભ ભોગવો; હું ધરડો રહેવા ખુશ છું.

યયાતિ: (મેલું ફાટી) ઓ મારા ડાળા દીકરા!

પુરુ: દા. લો મારી જુવાની લો. જાઓ મનદ કરો.

યયાતિ: (દર્પથી) મારા દીકરા! (પુરને બેઠે છે. પુરુ રૂદ અને છે ને યયાતિ જુવાન મુઠ જાય છે. પોતાના તરફ પ્રયત્નમાર્ગ જની જોઈ રહે છે.) ઓ! દો દો!—હું જુવાન—દત્તો તેવો થઈ ગયો! (દરમિયાન દીકર પડ દાખ ફેરવી) દેવયાની! સમિષ્ઠા! જુઓ, જુઓ. તેજ રંજ,

તેજ રંજ. (દાય દત્તાત્રી) તેજ રંજિત! મને મળી,—મળી—પાછી મળી. મારી વ્યવસ્થા જુવાની. (ઉઠી આસ લે છે.) જગત છવવા જેવું દવે લાગે છે. (પુરુ નિર્ગતિમાં ભોંય પર બેસી ગયો છે તેની તરફ જોઈ) ગલરાતો નહીં. હોં દીકરા! હું તને બરોબર સાચવીશ. સમિષ્ઠા! એની બરોબર બરદાસ્ત કરજો. (પુરુ ને સમિષ્ઠા ચરમના માથો નીચું જુએ છે.) એક ન પામો. સમિષ્ઠા! હજુ થણાએ વગેરે મોજમજદના—

દેવયાની: (અપ્રાધથી) માનવરાજ! પુરુ—એ કશું તે સાંભળ્યું?

યયાતિ: (એવાધને) શું?

દેવયાની: (દાદાચથી) આ જુવાની પિતૃ-ઓનું કલ્યાણ શાંત કરવા મળી છે.

યયાતિ: (કથવાધને) પિતૃઓ!—

દેવયાની: પૃથ્વીજેતા પિતૃઓ તમારી પાસે ત્રિભુવનવિજયની આશા રાખી બેઠા છે.

યયાતિ: (અસ્થામાં પગ પડાવી) જુવાની મળી કે પાછો ત્રિભુવનવિજય!

દેવયાની: (અપ્રાધથી) દા. સ્વર્ગના સિમરો ડોરવા લાગ્યાં છે. સંત્ય વાર જુએ છે, ગાલો.

યયાતિ: (મારે તરફ કાપડતાથી જુએ છે ને દયામણું મુખ કરી દાય જોડે છે.) દેવયાની! મારી મદામાપા! હું તારાથી યાક્યો. નથી જાંપતી ને નાળી જાંપવા દેતી. (તે માથું નીચું કરે છે. દેવયાની તેને એક દાય બેઠી પામડી જાય છે. સમિષ્ઠા નીચું જોઈ રહે છે, ને પુરુને માથે દાય ફેરવે છે.)

(પરદો પડે છે.)

પાંચમો અંક

[સમય થોડા દહાડા પછી]

રથેન્દ્ર: અમગલનીનું સભામંદિર મલિનહિત
સુવર્ણના સ્તંભોની દારની દાર દેખાય છે
વચ્ચે ઈદાસન ખાલી પડ્યું છે, અને આજળ
પગ પડ્યું છે યથાતિ અને દુષપર્વા: પુદ્ગલથી
દરખાતા, પાત કરતા આવે છે અને સશસ્ત્ર છે.]

દુષપર્વા: આખરે આપણે ઈદને દગલ્યો.
યથાતિ: (અસ્થિમાનથી દસીને) મેં દેવેનો
કેવો પરાજય કર્યો !

દુષપર્વા: કેટલી પેટીએ આખરે રિગ્મ
ચલે ! મારા પૂર્વજોનું આજે વેગ જણુ

યથાતિ: (મનકાષ્ટને) હું તો જાણતો
હતા કે હું જીતવાનો છું

દુષપર્વા: (મંદિર લોહ અભય છે) પણ
મનવરાજ ! જુઓ, જુઓ તો મગ આ દેવ-
સંજાનું મંદિર !

યથાતિ: શું સુંદર છે ! (ઈદ મન તરફ
જોઈ) ને આ ઈદાસન ! (પ્રશ્ન સામુદ્ર જોયા
કરે છે.) મારી અભિપ્રાયોનું પગ કેન્દ્ર—
(દાર્થે) ઈદાસન !

દુષપર્વા: (હેઠ પીઠી) આપણા દાસમા
ને પેડું જોડું ? (ધીમેથી) વચ્ચે—

યથાતિ: મારા ખડ્ગથી જે મદાન થયું તે
દુષપર્વા: પાનાળે કપાલનું ભય કર સહ
એ હવે આપણું.

યથાતિ: (મુઠ પર તાલ દઈ) બીચારો
ઈદ ! પણ દહ દેવશાની ગુરુવચને તેડીને કેમ
નહી આવી ?

દુષપર્વા: (કાન દઈ) આ કોઈ એના
જેવુંજ આવતું જણાય છે આવા ચપલ,
ઉભાલી ને અસ્થ પડ્યા કોઈ બીજાના પગલા
પાડતા નથી

યથાતિ: (દસીને) તમે એના પડ્યા સારી
રીતે ઓળખો છો !

દુષપર્વા: પડાતિ ! અગ્રારી તો: આજે
એ આધાર, પ્રેરણા ને ઉદાર.

યથાતિ: તમે બધાએજ એમ કહી કહી એને
દટવી મુકી છે. (દસીને) તો, આ આજી

[દેવશાની મશરૂ ને ઉભાવગમ આવે છે.]

દુષપર્વા: જવારો, દેવશાની !

દેવશાની: (ઉભાદથી સભામંદિર તરફ
જેતા) આ દેવોનું મહામંદિર—આપણી મિરા-
ધારીની મુખડાઓ આ ધડાતી તે !

યથાતિ: (હેઠથી) પેલું ઈદાસન જોડું,
દેવશાની ! એના રંગ તો જો એના આજી
આજી ઓળાઓથી મેલધનુષની ભલકરચાય છે.

દેવશાની (ગર્વથી ને ઉત્તમથી ઓપરો
ઈદાસન તરફ જોયા કરે છે.) આ ઈદાસન—
અનુચિત અપરાધોનું અનુચિત—

દુષપર્વા: આચાર્યવર્ધન કયા છે ?

દેવશાની: આવવાની ના પાડે છે.

યથાતિ: કેમ ?

દેવશાની: મને એમજે કહ્યું કે ' મારે
પગ દેવા જેવી વિશુદ્ધ સ્વર્ગજનિદહુયર્થનીથી'.

દુષપર્વા: ત્યારે ? એમના વચ્ચે હવે શું
કરવું તે કોણ કહેશે ?

દેવયાની : પણ મારી જોડે આજ્ઞા કદાવી છે.

યયાતિ : આજ્ઞા !

દેવયાની : (તિરસ્કારથી) હા, આજ્ઞા !

વૃષપર્વા : શી ?

દેવયાની : ઈદ્રાસનની કચ્ચરો કરી વીરે-
વીરને વહેંચી આપો; વજ્રનો ભુકો કરી ભૂમિમાં
બેળવી દો; સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એકાકાર કરી
દેવ, દાનવ ને માનવને સમાન ને સ્વતંત્ર બનાવી
તેમને સહવાસ ને સાહચર્ય આરંભવા કહો.

યયાતિ : (ગુસ્સે થઈ) } શું ?
વૃષપર્વા : (અધીરાઈથી) }

દેવયાની : ગુરુશ્રેષ્ઠની આજ્ઞા. સાંભળી ?

યયાતિ : પણ આ ઈદ્રાસનની કચ્ચરો ને
વજ્રનો ભુકો ?

વૃષપર્વા : દેવદાનવનું સાહચર્ય ?

દેવયાની : (ખેદથી) રાજન્ ! ઈદ્રાસનનો
બહુ મોહ છે ?

યયાતિ : પણ આખો અવતાર તો ' ઈદ્રા-
સન, ઈદ્રાસન ' કરી ગાળ્યો. (ચાલીને) ને હવે
ઈદ્રાસનનો ભુકો ! ગુરુને પણ ઘરડેઘડપણુ ઠીક
નવા તુજ્ઞા સુજે છે !

દેવયાની : (ખેદથી) માનવ ! ધીરા પડો.
યુગોના અનુભવથી વિશુદ્ધ એવી શુક્રાચાર્યની
દષ્ટિમાં દોષ મા ભુજો. અસારે તમને આ તમારા
શૈયનો વિજય લાગે છે; વૃષપર્વાને એના વેરનો
વિજય દેખાય છે. ભાર્ગવ આમાં સ્વાતંત્ર્યનું
અનંત પ્રતિસ્થાપન ઇચ્છે છે.

યયાતિ : પણ ઈદ્રાસન, દેવયાની ! એની
કચ્ચરો કરીશું તો આપણે બેસીશું ક્યાં ?

દેવયાની : સપાટ ભૂમિ પર, એવ !—જ્યાં
ઉચ્ચાનીચાનો ભેદ ન જડે લાં. આ ઈદ્રાસન પર
આપણે બેસીએ ? ના, રાજન્ ! ના. કૌરવ ને
ભુલ્મતી ગંગાજમનએ આ યુગેથી નીસરી છે.
એના પર બેસનારે—પ્રસાદનો લોભ આપી
લાલચ, ભક્તિનું નામ આપી નિરાધારી, કેપ
દર્શીની ભય એ બધાં પેદા કરી યુગે યુગે વિનાશ
પ્રસાર્યો છે.

યયાતિ : પણ આપણે ઈદ્રા જેવા ક્યાં
છીએ ? એ ખરાબ હતો. આપણે કાંઈ છીએ ?

દેવયાની : રાજન્ ! ઈદ્રા ખોટો નથી; ઈદ્રા-
સન ખોટું છે. નિરંકુશ સત્તાનું એ સ્થાન પારાવાર
હુખનું મૂલ છે. શુક્રાચાર્યનો સંજીવની મંત્ર જે
સમજ્યો છે તે નમતો નથી, નમાવતો નથી;
ડરતો નથી, ડરાવતો નથી; તે આસનનો લોભ
કરે તો તેની કચ્ચરો કરવા મારે. પિતાજીની
આજ્ઞાનો હેતુ ન પારખ્યો ? આજે આ ઈદ્રા-
સન એક ઈદ્રાને ભયંકર કરી રહ્યું હતું; હવે
એની કચ્ચરો વીરેવીરને ભયંકર કરી ત્રણે ભુવ-
નને નિર્ભય કરશે.

યયાતિ : (કંટાળાને) દેવયાની ! તારા
પિતાજીની આજ્ઞા કેવળ વેદીઆની છે. મેં જુદી
ખરબાદ કરી આ ઈદ્રાસન લેવા, ને હવે—એનું
દાન કરું ? વાત લાવી છે ! ના, દેવયાની, ઈદ્રાસન
મારું છે. હું એના પર બેસીશ. તારે આવડું
હોય તો ચાલ. (દેવયાનીને લઈ જવા મથે છે.)

દેવયાની : (ચેતવણી આપતી) ના, ના
રાજન્ ! આ જગતોની પારાગ્રંથી છે ને કવિ
ઉચ્ચનસે આ ગ્રંથી છેડી જગતોને મુક્તિ આપવા
જંગ આરંભ્યો છે. હું એના પર કદી નહીં

એમું. અને તમે પણ એસો તે પહેલા વિચાર કરજો. એની ઉચ્ચનાથી તમને તમને અપરજો એની ભલકથી તમે અથ ખનસો એની મોદિની તમને જુઓ ખનાવજો એના પર એમસો તો ઉત્તરો નહીં. અને સદાએ એમી રહેવાના સોભથી તમે કોઈ અને કોઈને ઉત્તરજો, — જાતમાત્રના શક્તિ ને આત્મને કામવા તમને યશો—ભક્તિ કરાવવા ભવ પ્રમારજો—ભવ પ્રમારવા નિરાધારી પ્રગટાવજો. રાજન. પિતાજીની આજ્ઞા નહીં અવમણો.

યથાતિ: બહુ થયું. બહુ થયું. તો ચોખ્ખું કહેતી કે નારા પિતાની મરજ પતી કે તેં તકારાર કરવા માડી

દેવયાની: (ગવથી) ત્યા સુધી અભિ-માની જુઓએ ને અપર કામરો છે ત્યા સુધી એમની મરજ પતી નથી.

યથાતિ: કહી રહી કે ઉદાસન મે મારે હાથે મેળવ્યું છે અને હું તે પર એસીસ, વજ પરીસ અને ત્રિજુવન મારી ભક્તિ કરશે ને તું સાથે નહીં એસશે તો સમિષ્ઠાને મોઢાવીસ પણ જુલો...ઉદાસી ઉદાસનને વરી છે, ઉદને નહીં...

દેવયાની: ત્યારે યથાતિ. તમારા કર્મના ફળ તમે મોઢાવો. ભાગવની પુત્રી અદીઆ પળ વાર પણ નહીં ઉભી રહે.

વૃષપર્વા: કેમ!

દેવયાની: જાપર્વા! તમે પણ અસારે ભાન જુલો છે. આ તો તેનું તેજ. યથાતિ ઉદાસને એસી ઉદ થશે. ઉદ પાનાજી અપાછ

જાપર્વા યશે કવિ ઉદાસન ઉદને પડખે ઉભા રહી યથાતિને પરાજય સાધશે

યથાતિ યથાતિને પરાજય

દેવયાની: હા ઉદાસન ઉદાસન તોડવા ઉત્તર છે. એ તેના પર એમે તે એનો વેરી. જાપર્વા! તમે પણ ગુરુવર્ણની આજ્ઞા ઉપર છે!

વૃષપર્વા: દેવયાની! મહા મહેનતે મેળવેલું મર્ગ મુરો માથે વહેતી લેવા હું તૈયાર નથી.

યથાતિ: ભા, દેવયાની! શુકાચાર્ણને કહેજે કે એ યાવ તે કરી લે. ઉદાસન મેળવ્યું છે તે મારા બાહુબળે. આટલા દહાડા શું કરવા હતા!

દેવયાની: એ આટલા દહાડા કરવા હતા તેજ કરજો—જુઓ ને કાપર ખનેતો વિનાય. ભાઓ, યથાતિ! જાપર્વા! તમારો મોઢ પુરો કરો પણ જોજો ઉદાસન છે તેટલી શુદ્ધિ પણ નહીં કરી લે જોજો, હું જાઉં છું. (ભવ છે)

યથાતિ (હસીને) આવજો. જાપર્વા, સીની શુદ્ધિ પગની પાનીએ.

વૃષપર્વા (અધાધથી) વાક, તમે ઉદાસન લેવાના ત્યારે મને શું મળવાનું!

યથાતિ (ગવથી) તમારાજ નહીં હું તમારું રક્ષણ કરીય.

વૃષપર્વા: રક્ષણ! મારે મારા પૂર્વજોની બુધિ જોડજો છે. દેરને પાનાજી મોઢલી આપીએ.

યથાતિ: તમે અદીઆ રહેવા માલો છો—આ અમરાવનીમા!

વૃષપર્વા: આ અમારી પુરાણી જન્મ-બુધિ—

યયાતિ : વૃષપર્વા ! ભૂમિ હતે તેની—
જન્મે તેની નહીં.

વૃષપર્વા : (ક્રોધથી) શું કહો છો ?

યયાતિ : નહીં સાંભળ્યું ? વૃષપર્વા ! મેં છતી
તે ભૂમિ મારી.

વૃષપર્વા : પણ મેં નથી છતી ? આજે હજારો
પર્વોના વિગ્રહ અમે શા માટે આદર્શ ?

યયાતિ : તે તમે જાણો. પણ ત્રિભુવન-
વિજેતા યયાતિજ ત્રિભુવનનો નાથ થશે.

વૃષપર્વા : (ખુબસૂથી) એટલે અમારે
તો એક ઇદ્ર ગયો ને બીજો આવ્યો !

યયાતિ : (તિરસ્કારથી ઈદ્રાસન તરફ
ફરી) જોઈએ તો એમ ગણો.

વૃષપર્વા : (એકદમ કુદી યયાતિને
ખોચીમાંથી પકડે છે.) મારા જીવતાં તને ઇદ્ર નહીં
થવા દઈ.

[યયાતિ પાછો ફરી બાંહે છે. ક્યાં સુધી
હંદયુદ્ધ થાય છે. અને યયાતિ વૃષપર્વાને મારી
તોંખે છે.]

યયાતિ : (ખડખડ હસીને) મારા જીવતાં-
જ ઈદ્ર થઈશ. (આમ તેમ ફરે છે.) સારું
થયું કે દેવયાની ગદ્ય ને ઉચ્ચત્ત રીસાયા.
નહીં તો આને સજીવન કરત. ઈદ્રાસન ! મારા
જીવનના પરમ લક્ષ્ય ! આજે તો મારું છે...
સદા મારું રહેશે ? (ધીમેથી પાસે જઈ
ઈદ્રાસન પર બેસે છે. ગર્વથી ટટાર બનીને)
આજ મારું સ્થાન—આજનું ને સદાકાલનું.
(મુઠ પર તાલ દબ) ઈદ્રાસન ! ઈદ્ર ને વૃષપર્વાના
વિજેતાથી તું આજે શોભે છે. તારાં પણ

આહોભાગ્ય છે. પણ લોકનો નાથ, હું, આહીઆં
બેસી જગતોને પાળીશ અને મારાં શાસનો અનંત
કાળની અજાણ્યા ભગિતલીને હૈયે ઝીલશે. બીચારા
શુક ! છેક અછત ન ખોઈ હોત તો મારું
ગુરુપદ શોભાવત. પણ કાલા બહુ તો !
સેનાપતિ !

સેનાપતિ : (આવે છે ને અંગનધને પૂગે
લાગે છે.) કૃપાનાથ ! ઈદ્રાસનના અધિકારી !

યયાતિ : સેનાપતિ ! આજે હું ઈદ્રનો. પણ
ઇદ્ર હું. આ વૃષપર્વા પણ ગયો. તું ઈદ્રને લઈ
આવ. હવે હું એનો રસ્તો કરું.

સેનાપતિ : જેવી ત્રિભુવનના નાથની
આજ્ઞા. (જાય છે.)

યયાતિ : (સ્વચ્છે સૃષ્ટિને
શાસવી, એક આંગળીએ જીવનવિધાન કરવું,
જીવોની ભગિતો અર્ધ લેવો—એ તો મારા જેવા
ક્રાંતક ભાગ્યશાળીના જ ભાગ્યમાં હોય. મનુ !
ધિરા ! પુરુષવા ! પિતૃલોકમાંથી જુઓ, આનંદ
પામે. પૂર્વજો ! તમારું કુલ તમારા પુત્રે આજે
તારી નાંખ્યું છે. પિતૃઓ ! મારી પ્રીતિ,
રવિના પ્રકાશ સમી, તમારાં કૃત્યો પણ
દીપાવશે. બીચારી દેવયાની ! એને ન સ્ત્રી થતાં
આવડ્યું ને ન ઈદ્રાણી થતાં આવડ્યું. ક્રાંતક શું
કરે ? બીચારીના હાથમાં આખરે તો હાથુંજ
રહ્યું—રહ્યું ને જીવી પિતાનું ખોખરું હાથું.

[સેનાપતિ ઈદ્રને લઈને આવે છે. ઇદ્ર
તેજસ્વી, સખસ ને શાંત છે. એની આંખો
ગર્વથી ઘેરાએલી છે. એને માથે મુકુટ નથી,
એના હાથમાં ચત્ર નથી. કાને, કાંટે, ને

હાથે અક્ષકારો છે એના ચિનાશુકના વસ્ત્ર
પર માનવરક્તની ડાઘા છે.]

સેનાપતિ: ત્રિભુવનના નાથનો જય !

યથાતિ: (થોડી વાર ઈંદ્ર માનુ આડખરથી
બોધેને) ઈંદ્ર ! તારું જ્વળનું આશ્રાન્ય તો મધુ
બોન, હવે શું બેઠ્યો છે ? નહુપતો પુત્ર
જેવો અગ્નિ છે તેવો ઉદાર પણ છે

ઈંદ્ર: માનવરાજ ! હું હાર્યો માનવ ધારે
તો દેવને હતો એ હું આજે શીખ્યો. મર્ધ
મુગ્ધરી હવે વીસરી બાંધો તો દેવમાનવનો
સહચાર આરબીએ

યથાતિ: સહચાર, ઈંદ્ર ! તારા ગવનો
ધારે નથી. સહચાર ! તારો ને તારા દેવોનો !
ખાંડો, મેવા કરી કરી છવ જશે

ઈંદ્ર (શાનિથી) દેવો કોઈને સંવતા નથી

યથાતિ: તો સેવા કરતા શીખવું પડશે
બોલ, શું કહે છે ?

ઈંદ્ર: તમે શું કહો છો ?

યથાતિ: (રોષથી) જા, તારા દેવોને
સમને છું પાનાળામાં જાળો રહે જવપર્ય તો
આ મુઓ એટલે ત્યાં જગા છે હું તારુ રક્ષણ
કરીશનું મારી સેવા કરું

ઈંદ્ર: મેવા કરી અમે કોઈનું સરક્ષણ
પાયાના નથી, કે અમને અગર શીવાય
મીનનું અરક્ષણ સ્વીકાર્ય નથી

યથાતિ: આ હાલી બોલો બોલી અને તપાવ
નહો ઈંદ્ર ! એમ આર નથી

ઈંદ્ર: અમે હાર્યા છીએ-હવે કસામાં અમને
સાર દેખાતોજ નથી

યથાતિ: (અપીરાધથી) હું તમને-

ઈંદ્ર: તમે અમને મારી શકવાના નથી

યથાતિ (ડાળા કાઢી) આ ઈંદ્રાસન
મારુ છે

ઈંદ્ર: (દરતાથી) એ આસન જે બેસે
તેનું

યથાતિ: (ઉઘાટી) મૂખ ! હવે આ વજ્ર
પણ મારુ છે

ઈંદ્ર: (શાનિથી) જે નિર્ભય હોય તેનું
શસ્ત્ર

યથાતિ: (કોપથી) હું ડરું છું ? ઈંદ્ર,
હા ! (ઈંદ્રાસન થઈ હારી વજ્ર ઉંચકી ઉઘાટે છે)

ઈંદ્ર: કુખ ! અવિચારી માનવ ! નિર્ભયને
વજ્ર હેડનું નથી (યથાતિના હાથમાંથી વજ્ર

સપ્ત થે છે. યથાતિ ડરતો મળરાતો ઈંદ્રામનના
હાથે બરાબ છે) યથાતિ ! મેં શું કશું કહ્યું ?

જે નિર્ભય હોય તેનું શસ્ત્ર અભિમાની પામર !
અમે તારાથી કે તારા સૈન્યથી હાર્યા એમ માને

છે ? મૂખ ! (યથાતિ મળરાતો પડે લાગે છે.)
અમે હાર્યા પરમ મુધુનું હિનસની અડચ શક્તિ

ને નિસ્વાર્થે વ્યર્થાત્થથી ..

યથાતિ: એમ ? હામા કરો, દેવેંદ્ર !

ઈંદ્ર: તારા જેવા માટે સ્વર્ગ સારું નથી,
(વજ્ર પછાડે છે અપહર મગાડ ને વિજીતના

અમકારા પ્રસરી રહે છે. કાઈ દેખાવું નથી.
માત્ર યથાતિની મીતો સંલગ્ન છે.)

(પડતો પડે છે.)

છઠ્ઠો અંક

[સમય : તેજ દિવસ - મધરાત પછી.

સ્થળ : પાતાળની ખીણ. ચારે તરફ અંધ-
કાર પ્રસરી રહ્યો છે. કાંઈ દેખાતું નથી. એકદમ
આકાશ ગગડે છે, વીજળી ચમકે છે ને કડાકા
સંભળાય છે. ચારે તરફ આવેલા પવનો - જે
ઉંચા ને ઉંચા જતા દેખાય છે તે - ધુન્ને છે.
વીજળીના ચમકારામાં શિલા પર શુક્રાચાર્ય
શુતેલા જણાય છે. પાસે ઉભી ઉભી દેવયાની
જોડી કરે છે. તે શીકી પણ સખત ને નિર્ભય છે.
ધીમે ધીમે પર્વત ઉપરથી દાનવ ને માન-
વનાં મુઠાં પડે છે, અથવા ગબડીને આવે છે.
કંટલાક શ્વેતોમાંથી ધુમાડા ને ભડકા નીકળે છે.
દુર્ગંધ ફેલાય છે, ને ઘેરો, રાતો, અસ્થિર પ્રકાશ,
વિદ્યુલ્લેખાથી ભેદાતો, પ્રસરી રહે છે.]

દેવયાની : આ શું ? મીઠાનું મીઠાજ
પુરો થયો લાગે છે....છંદે અમરાપુરી પાછી
લીધી ? (એક બળતું શબ્દ ગબડીને તેના પગ
આગળ પડે છે. ચમકીને) આ કોણ ? વ્રતપર્વા !
આરરર ! ગુરુ હોડ્યા ને બીચારાની આ દશા
થઈ ? (શબ્દને) મૃખરાજ ! હવે સંજવનીએ
તમને સજવન કોણ કરશે ?...દાનવપતિ ! અન-
હદ પ્રાણત્ય ને અડગ પ્રેરણા તમને મળ્યાં તોએ
નકામાં ગયાં...અસ્થિર મનના દ્વંધને દલાટે
વિજંથી સ્વાતંત્ર્ય ક્યાંથી લખ્યું હોય ? (શૂંગો
તરફ જુએ છે. એકદમ ગગડાટ ને વીજળી વધે
છે. ને યથાતિ, સ્વર્ગમાંથી જોરથી ફેંકાએલો,
દેવયાની ઉભી છે ત્યાં નિશ્ચિતન બની પડે છે.
'ઓ મા !' ની કારમી ચીસ સંભળાય છે
ચમકીને)

આ કોણ ? મનુના પુત્ર ? શું એમનો
ઈદ્રાસનનો લોભ પુરો ન થયો ? (જઈને જુએ
છે.) હા, એજ. શવે છે કે નહીં ? (નીચી
વળી જુએ છે.) શવે છે. (શવતો જોઈ પાણી
લાવી છાંટે છે. બીજાં થોડાંક શ્વેતો ગબડીને
આવે છે ને ગગડાટ બધે થાય છે.)

માનવોને સ્વર્ગમાંથી ફેંકી દીધા ને ઈદ્ર પાછા
ઈદ્રાસને બેઠો એમ લાગે છે...ખરી વાત...ઈદ્રાસન
રાખ્યુંજ હોય તો પછી યથાતિ કરતાં ઈદ્ર શો
ખોટો ? સત્તા સ્વીકારવીજ હોય તો સત્વશીલની
સારી. (યથાતિ તરફ ખિન્નતાથી જોઈ) હાયમાં
આવેલો જ્ય જતો કર્યો, નહુવપુત્ર ? પણ એમાં
એમનો શો વાંક ? જુલ્મી સત્તાના એ સિંહા-
સનથી શચીના પતિ પણ નિર્મોહ થતા નથી તો
આ અભિમાની ને નિઃસત્વ પામરનું શું ગળું ?...
આખરે ઈદ્રે અમરાપુરી પાછી લીધી. એટલે હવે
જગતો પર વજીનો જુલ્મ પ્રસરવાનો ને પિતા-
શુનું કયું કારણ્યું નકામું જવાનું. ને લયભીત
દાસો પ્રણિપાત કરી કરી, સંરક્ષણની ભીખ
માંગી માંગી નિર્ભય અનવાની મહેનત કરવાના !
ક્યાં આ દાસત્વ ને ક્યાં શુરત્વનો મોચનમંત્ર ?

યથાતિ : (લાનમાં આવતાં) ઓ - ઓ
- ઓ મા રે ! (બેઠો થાય છે.) ઓ - ઓ !
(આંખ પરથી લોહીઆળા વાળ ઉંચા કરે છે.)
ઓ દેવેન્દ્ર ! મને ક્ષમા કરો. હું તમારો દાસ છું -
પમની રજ છું. (દેવયાની તિરસ્કારથી હસે છે.)
આરરર ! - આ કોણ ? (બીને) દેવયાની !
લાગંધી !...ના, ના. એ તો સ્વપ્ન ! (આંખો

મીઠી) એ ઉઠીજી એના બાપની પાસે મર્ધ-
પાછી નહીં આવે. (પગે લાગે છે) સદાઆદ!
બધો વાક એના જ છે. એણેજ મને ચઢાવી
ચઢાવી બધું કરાવ્યું. તમારી કૃપા, મારા દેવ!—

દેવયાની : (હસીને) કૃપાકાંક્ષી માનવ!
તમારા કૃપાનાથે તો તમને સ્વર્ગેથી ઓડી મુક્યા.
આ દેવયાની સ્વપ્નું નથી, અવતી ભગતી ઉભી છે...

યથાતિ : (આખો ફાટી) અવતી ભગતી!
ઓ મારા બાપ! તું જા...તું હશે તો દેવદ્ર મને
ક્ષમા નહીં કરે.

દેવયાની : હું તમારી પાસે ક્યા આવી
હું? તમારા દેવદ્ર સ્વર્ગેથી તમને મારા પત્ર
આગળ દેં ક્યા. હું શું કરું? (બેઠી) રાજન!
કુશલ્યતાના સ્મરણો આપસો ત્રાસ દે છે!
(કદાચથી) વીરતાની મૂર્તિ! મહારાઓ નહીં.
હું તમને શુદ્ધ કરવા, તમારું સ્વત્વ સિદ્ધ કરવા,
ને તમારું સ્વાત્મ્ય સાચવવા ફરી નહીં શ્રેય.
જાઓ તમારે માનવલોક. ભક્તિનબીના જની
નમઃકારો આરમો, મળા ખારી નિરંતર ઉદ્ધનું
નામ જાપો, દયામળે નયને સ્વર્ગના નાથની
કૃપા થાવો. આરે તમારું સ્વત્વ નષ્ટ થયે,
જંતુ જેટલું પણ જેમ તમારામાં રહેશે નહીં,
ત્યારે જેના ઉદાસન પર બેસવાના તમને કોડ
હતા તે તમારા જેવા કેવાડને કૃપાનાથ જનશે
તમારો એ ભક્તપ્રીત ભગવાન ત્યારે પેદા પુરતું
ધાન, સક્રિય પુરતી સેવા ને મરજીકાકાન યાચ
એટલું સુખ તમારે મારે મોકલી આપશે. તમા-
રાનુંજ તમને એ દાન મગે તે નાક લસી લેજો—
અને પશુ તેનાથી વધારે કુખ એજે તમને
ન જરૂર એમ ઉપકારવશ મર્ધ ઉચ્ચારજો

યથાતિ : દેવયાની! તને પગે લાગું પણ
મને આ મોઢો સભાગત નહીં. તું બેસે છે
ને મારા હેઠામાં પાછી ઝનૂન ભરાય છે. હું નમ્ર
છું, દેવનો દાસ છું, તેમની કૃપા એ મારું ધન
છે. (ઉભો થાય છે) મારે અહીંયાં નથી
રહેતું. માનવલોક જઈ મારે મધવા આરાધવા
છે. એનો ભક્તિ વિના મારે બધું વળ્યું છે.

દેવયાની જાઓ, યથાતિ! જીવના વૈભવ
ભોગવો. કરો લખ્યા છે તે કાર્દ છુટશે!

યથાતિ : (જવા લાગે છે.) હું જાઉં છું
પણ તું શું કરશે? તારા પિતાનું તપ તો પર-
વાયું. તું એની એડે રજા જશે.

દેવયાની : (મર્ધથી) હું! હું અરણ્યે રજ-
ણીશ, વળે બેઠાઉશ, એકવી મરીશ—પણ હું
નમ્ર નહીં આશુ—તમને કે તમારા ભગવાનને.

યથાતિ જેવી ઉમિઠા. (જવા જાય છે.
વળેનો મગાડ થાય છે. યથાતિ બેસીને બોલ
પર મથુ ઝુકાયે છે.) આખો, આખો મારો
દેવ! મારો તારણદાર!

દેવયાની : (મર્ધથી) મુપ! તમારા કરજ-
રાટથી શાનિ ક્યાપમાન ન કરે. (તેજના
વતુંજા વળખારી ઇંદ આવી જિભા રહે છે.)
ને વળી! તમે આખ્યા તે મેં જાણ્યું. દભર
રાતના ઉજાગરા પછી મહાભાગ્ય નિદા સેવે
છે. પણ તમારી મર્જના અહીંયા મળરાટ મમારે
એમ નથી આ માનવને આત્મવર ને તમારો
આડખર એને સ્વર્ગવાન નથી.

ઇંદ : કોણ દેવયાની! મારી જયંતીની
અવતી પ્રતિમા! (બેઠવા જાય છે.)

યથાતિ : (જામડે છે) મારા દીનાનાથ—

દેવયાની : ત્યાંજ ઉભા રહો, આ દીનના નાથ ! માતામહર્ષે આવો ત્યારે દૌહિત્રીને ભેટવા દોડજો. અત્યારે, તમારા લુહ્મના નિભાંગી ભોજો પડ્યા છે ત્યાં—તમારા ભક્તનાં ભયભીનાં સ્તોત્રો કાને પડે છે ત્યાં—શુકની સુતાને સ્પર્શશો નહીં.

દંદ્ર : કેમ ?

દેવયાની : એ લુહ્મીને સ્પર્શે અલગરો.

યયાતિ : (નીચું જોઇ) ભક્તપ્રતિપાદ !

દંદ્ર : છઠ્ઠી છોકરી ! તારી માની છદ તારામાં પણ ઉતરી છે. તારા પિતાની માને મારો સ્નેહ છોડી તે પણ ઉશનસને આન રહી હતી.

દેવયાની : દેવેન્દ્ર ! તમારો સ્નેહ એવો કેવો તમારી હુહિતા ને દૌહિત્રીને પણ તે આકર્ષક ગતો નથી ?

[શુકાચાર્ય પાછળ જગીને બેઠા થાય છે.]

દંદ્ર : બેઠા ! હું તારા પિતાને અને તને સ્વર્ગે લઇ જવા આવ્યો છું. દાનવો બધા મુઆ. માનવોએ—

યયાતિ : (બબડે છે) અધમોદારણ નાથ—

દંદ્ર : (ગર્વથી) મારી ભક્તિ સ્વીકારી છે. હવે ત્રિભુવનમાં મારી સામું થાય એવું કોઇ રહ્યું નથી.

શુકાચાર્ય : (પથ્થર પરથી ઉતરી આવે છે.) દંદ્ર ! હું ભુલે છે.

દંદ્ર : (પગે લાગી) કોણ, મહાભાર્ગવ ? પ્રસન્ન થાઓ !

શુકાચાર્ય : પુત્ર ! (હસીને) તારો લુહ્મ ભય, ને તારું વંજ લાંગે એ આશિષ આપું ? તને નહીં ગમે.

યયાતિ : (બબડે છે.) દીનબંધુ—

દંદ્ર : (બરાળા ગળી બન્ય છે.) મહર્ષિ-વર્ષ ! હું આપને નિમંત્રવા આવ્યો છું. દેવો સંજીવનીના નાથને આદર આપવા એકપગે યઇ રહ્યા છે.

શુકાચાર્ય : (ખડખડ હસીને) ત્રિભુવનમાં કોઇ તારી સામું યઇ શક્યું નથી તેથી ? દંદ્ર, તેથીજ હું નહીં આવું. ત્યારે તારામાંથી ઇદ્રા-સનનું અભિમાન ને વળ્લને તોર જશે ત્યારે તારી સાથે આવીશ, ત્યાં સુધી નહીં.

દંદ્ર : કવિ ! ગુરુશ્રેષ્ઠ ! પણ હવે લંઢનાર કોઈ રહ્યું નથી. તમારા દાનવોનો વિનાશ થયે; માનવોએ મારો પૂજા સ્વીકારી. હવે શું રહ્યું ? ફેગટ ફાંફાં શા માટે મારો છો ? સ્વર્ગે પધારો.

શુકાચાર્ય : દંદ્ર ! ભૂચુનો પુત્ર છે તેવો ને તેવોજ તારી ભલકથી અણઅંજાએલો, તારી સત્તાથી અસ્પર્શ; તારી ભક્તિ ઉખેડવા હતો તેવોજ ઉત્સાહી. (પાછા ફરી દંડને કમંડળ હાથમાં લે છે.)

દંદ્ર : (ચમકીને) ક્યાં જાઓ છો ?

શુકાચાર્ય : જગદિભોયનની જગ્યાએ—

દંદ્ર : જગતો તો બધાં મારાં છે.

શુકાચાર્ય : (ડાકું ફુલ્લાવી) દંદ્ર ! જે જગતો હું આજે તારાં કહે છે તે કાલે મારાં થશે. તે બધું જીત્યું, પણ હું અજીત્ય છું. ત્યાં મારો પગ પડશે ત્યાં તને દહાડતો અપાપ પ્રગટશે. ત્યાં મારો ઘોષ થશે ત્યાં સ્વાતંત્ર્યગર્જનના પડવા પડશે.

દંદ્ર : (ચકિત થઇને) પણ તમે એકલા છો.

દેવયાની: દેવેદ્ર! તેજનો નાથ એક મુખનો પતિ એક અખુદ આદર્શની પ્રેરણા-મર્તિ પશુ એકજ

ઈદ્ર: પશુ—પશુ દેવયાની! એમને જવા દે. તું તો મારી બેઠક માથ આચાર્ય! આ શુક્રાર બાપા પર તારા માટે તમારી જીવન કલ્પન મુકે છે! સાથે શખરો તો એના ભોગ લાગશે

દેવયાની: દેવેદ્ર! મહાબાળ્ય કાળના ભોગ થતા નથી, કાળનો ભોગ લેતા નથી. હું મારી મેજલ એની સાથે રહું છું ને રહીશ.

ઈદ્ર: આચાર્ય! એને સમજાવો એણે તો આ એના પતિ સાથે રહેવું જોઈએ તેમ ન રહે તો મારે ત્યાં એ સુખી મરે

દેવયાની: મારું મ્યાન નથી આ અધમને ત્યાં ને નથી તેના ઉદારકને ત્યાં કવિની કન્થાનુ રથાન કવિની સાથે

ઈદ્ર: પશુ તું કયા કયા ગમડો? શું કરશે?

[યશાનિ ગજરાધને હિયુ જુએ છે]

દેવયાની: ખડે ખડે—આ પરમ યુગ્મતુની સેવા કરતી, આ પાશ્વરજેતાની પડખે ગઢી હું સેવાધર્મને બંડોળ, કાયરને યુગ્મતુ અને ભક્તને ભગવાન કરીશ

ઈદ્ર: શુભવર્ષ! આ છેકરી તો જાદી થઈ ચક્ર છે. એને તમે કાંઈ સમજાવો

શુક્રાચાર્ય: હું શું સમજાવું? રવેન્ડા વિનાની સેવા હું કદી સ્વીકારતો નથી દેવયાની મારા ક્ષેત્રો ને મારો આશ્રય સમજો છે. તે રવેન્ડાથી મારી સાથે આવે છે, જો એ માકશે તો પાછો આવશે.

ઈદ્ર: મજા ના, ના, મારી કાચી, કુમળી દાદિત્રીને હું તમને જીવતી પ્રજ્ઞને કવન નહીં હક એ નકુળની કુલવધૂ છે. પિતૃવેકમા એ યશાનિ સાથે સચરે.

શુક્રાચાર્ય પિતૃવેકમા—

ઈદ્ર: હા. એ તો માનવ પિતૃઓના ભગશે તમારા પિતૃઓમા નહીં

શુક્રાચાર્ય (ચિંતાથી હિયુ જોતા) ખરી વાત—

દેવયાની: (ચિંતાવર) બાપુ! માતામદ શું કહે છે?

શુક્રાચાર્ય: (એટી) બેટા! તારા માતા-મદ ખરું કહે છે. તું આ સોઠા છોડશે ત્યારે તારે આ માનવના પિતૃઓમા ભગવું પડશે—મારા-દેવયાની (અમકાને) તમારા—આપણા પિતૃઓમા નહીં ભગુ? (નીચું જુએ છે.)

ઈદ્ર: શુભવર્ષ! એને મુશી જાઓ.

શુક્રાચાર્ય દેવયાની! શી હમ્મજા છે?

ઈદ્ર: એમ હમ્મજા—

દેવયાની: (માથું હિયુ કરી) હજી રહો. માતામદ' (તેજસ્વી નયને) હું જોઈ છું કે પિતૃઓ અને મારા પિતાથી કેમ છુટી પાડે છે.. ને બાપુ! સાથે, હું તમારી સાથે આવું છું— આ સોઠા ને પરલોકમા. (આંખે દારી) મારી દરિએ પડે છે વિમુક્ત ભગતોના સ્વાતંત્ર્ય ને જીવ... સાહેબ, આપણે તેને સંભરીએ..... (શુક્રાચાર્યના ખતા પર કાચ મુકી તેને આવળ લઈ લય છે.)

શુક્રાચાર્ય: (અચી) ચાલ બેટા, ત્યારે આપણે આપણી યાત્રા આરંભીએ. જેને

ત્રણ લોકનો ડર નથી તેને પિતૃઓ શું કરવાના છે? ને...ને... (ગર્વથી જુએ છે.)

દંદ્ર: (ખીકથી) ને—

શુક્રાચાર્ય: ને જરૂર પડશે તો બેટા, આપણે બે જણ જગદ્વિમોચનના નોદાઓનું જુદું પિતૃલોક વસાવીશું. ચાલ. (દેવયાનીને સાથે લઇ પુંક ફેરવી ચાલવા માંડે છે.)

દેવયાની: ચાલો, વિમોચનવિદ્વંસો વાટ જુએ છે. (અને જણ હાથમાં હાથ રાખી રંગજૂમિ પર દૂર જતાં જાય છે.)

દંદ્ર: (નિરાધારીથી) ઓ—

યયાતિ: (નીસાસો નાંખી) ઉંહ—

[દૂર ને દૂર શુક્રાચાર્ય ને દેવયાની જતાં દેખાય છે ને ઉગતા ચંદ્રમાં તેમની છાયાં નાની ને નાની થતી જાય છે. અને સૃષ્ટિ પ્રતિગાનના ઉલ્લાસમય આલાપોથી દશે દિશા ગળતી મુકે છે.]

પડદો પડે છે.

નલિની

લેખક

ડૉઃ મંજુલાલ જમનાલાલ દવે

પાત્રો :

સૂર્ય
લોકમણ	કલ્યાણનગરના મુખ્યમુખ્ય પુરુષનો.		
અનુચર
નરેશ	કલ્યાણનગરનો રાજા.	
અનુલ ને કુમારી	નરેશ નલિનીના પુત્રપુત્રી.	
મૃત્યુ
પ્રતાપ	પીર અનિયિ દેવ પાણ્યો એક	
અનુચર
નલિની	વિક્રમદેવની પુત્રી ને નરેશની પત્ની.	
જયમલ	નરેશનો મિત્ર.

[નરેશને મૃત્યુકાલ આવી શાખાં સૂર્ય તેને એક યારને અથાગતા તેમનાર શબ છે, તેને બાંહે અન્યે કોઈ મૃત્યુને સારથે જ્યાં ક્યુરે. તેનાં જુદાં માતાપિતા, તેનાં મિત્રો એમાંથી કોઈ પણ એને બાંહે ચોલાને લખ આજવા તેમનાર થઈ નથી. આખરે એની પત્ની નલિની તેમનાર શબ છે નરેશ બીજી પત્ની પછડી તેનું કદી પણ અપમાન ન કરવાની પ્રવિર્ય છે છે. નલિની મૃત્યુ પામે છે નરેશને ત્યાં પ્રતાપ નામનો અવિધિ આવે છે. શોકનિમજ્જ છતાં પણ નરેશ તેનો સત્કાર કરે છે.

દવે આજવા બાંધે.]

૧૯૧૬

[જયમલ તથા સેવકો પ્રવેશે છે.]

જયમલ : ઓ પુત્ર ! તારા આ દુઃસહ જીવન પ્રસંગે દુઃખ ને ઝાનિમાં હુલ્લોતો એવો તારો આ પિતા તને સાંત્વન દેવા આવેલ છે. ખરે, તારો શોક તીવ્ર ને ઉત્કટ છે. કારણ સુસક્ષ્ણી ને પુણ્યવંતી આવી પત્ની લાગ્યેજ આપણે અહીં આ જગતમાં પામી શકીએ છીએ. અને છતાંય કંઈકમાં કંઈક દુઃખોને સહવાં એજ આપણું કર્તવ્ય છે. તો લે આ અદકંદોને તે વડે તેને શલુગારી પૃથ્વીપાર્થને પ્રદેશ પાઠવી રહે. તારે સટે પોતાના જીવનનું બલિદાન દેનારી આવી પત્નીશ્રેષ્ઠ નસિનીનું શબે સર્વથા વન્દનીય છે. એણે જ મને અસારે અપુત્ર નથી રહેવા દીધો; એણે જ મને મારા છેલ્લા દિવસોમાં તું-વિહોણો નથી થવા દીધો. સર્વ તેની બહેનોની-સમસ્ત સન્નારી ગણતી દષ્ટિમાં તેની કીર્તિ ને ખ્યાતિ સદા અવિચળ રહેવાની. ઓ મારા પુત્રની ઉગારનારી ! ધન્ય હો, ધન્ય હો, તને ! પૃથ્વીપાર્થના એ પ્રદેશોમાં સદૈવ તારા ફરતાં મુખ ને કલ્યાણ વર્તી રહેા. આવાં જ લગ્ન લાભદાયી છે. અન્યથા તેની કશીજ કીર્તિ નથી. નરેશ : વણઆમંત્ર્યા તમે શું કામ આવ્યા અહીં ? મિત્રભાવની ન હોય આ તમારી દાવરી. ને નહીં-નહીં રવીકારે તે તમારા વચ્ચે પુણ્યો. તમારું દુઃખ ! તમારે તો મારા મૃત્યુકાળે દુઃખી થવાનું છે, નહીં ? જદ્દ થઈ તમે તે જીવાનને મરવા દીધો ! ત્યાં તમે તેને દુઃખી કરવા આવો છો ! શું ખરેખર તમે જે જેને મૃત પિતા ને માતા નામે સંબોધું છું, તે મારાં જનક ને જનની છો વા નામનાંજ માત્ર ? મને તો લાગે

છે હું તમારો પુત્ર નથી-આત્મા ને હૃદય વિહોણાં માતા પિતાનો પુત્ર થવું કોને રૂચે ? આટલાટલાં જદ્દ છતાં પુત્રને માટે પ્રાણ અર્પવાનું તમને જરૂર કે મન મુદ્દાંતિ ન થયું. અને આ બિચારી, પર-કુટુમ્બની, આપણી આમંત્રિત અતિથિ, તેને તમે મરવા દીધો, તેજ મારી સાથે સાચી જનની. તેજ મારો સાથેસાથો જનક : તમે બન્ને નહીં. આજથી મને તમારો પુત્ર ન ગણતાં. મને પણ તેની સાથે ગએલો મરેલોજ સમજ લ્યો. ને નવા કોઈ પુત્રને ઉપજાવી રહો. જે તમારી જવાવ-રથામાં તમને પોપણ ને રક્ષશે; અને તમારે મરણ કાળે અંતિમ સંસ્કાર દઈ રહેશે.....

લોકગણ : બસ. બસ. નરેશ ! શોક કરી આવેલ થકી પિતાના આત્માને જદ્દ ન કરો.

જયમલ : નરેશ, તું કોને આ સ્થા કહે છે તેનું તને લાગ છે ? તું મારો પુત્ર ન હોય ? મેં તને ઉછેરી મોટો કર્યો તેય તું જુગી જઈશ ? મારા કુલના દીપક સમો તને મેં સગ્યો ને રક્ષ્યો. બસ. તેટલેથીજ મારો તારા પ્રત્યેનો ધર્મ અટક્યો. તારે માટે પ્રાણ અર્પવા મેં તને જન્માવ્યો. કોઈ પણ આ દેશના મનુષ્યને પૂછ કે દિવા એવા કાવદાની રમ્મે પિતાએ પુત્રને માટે પ્રાણ ત્યજવા એવું સ્ત્રીકારાણું છે ? મુખ વા દુઃખ તું તારી સંગે લાવેલ છે, ને તેને ભોગવ્યેજ છુટકો. મારે દેવાનું સર્વ મેં તને દીધું છે-સાદ્ય રાજપાટ તને મેં સોંપ્યું છે. અને કઈ રીતે મેં તારું જીવું ધ્વંસ્યું છે તેજ મને નથી સમજાવું. મારી ખાતર તું, તેમ તારી ખાતર હું મરી જઈએ એવું કાઈજેકાણે સિદ્ધ નથી થવું. અલગત જગતનાં જીવંત દુઃખો

છે તેની મને જાણ છે, પણ તેથી કાઠ મીઠાસા
એમરી ગઈશું! મૃત્યુ સામે ઝુકીને તું નિષ્પત્ત
પથ કરના આત્મકું વધુ શુભ છે તેને માટે કા
સંતોષાવે: નથી? ને મિત્રા મારો દોષ કાઢે છે?
હું નથી જાણતો કે તારી પ્રેમાળ પત્નીની તો
આખી આશ્રમમા કેઈ ભેદ નથી? અને—અને
બારી દરેક પત્ની તને વખતો વખત મળે જાય
તો તો તું સદાને માટે મળીને ઉભેલી રહે,
નહીં! આ તારી શુદ્ધિ અને કયા અગત્ય છે?
અને છતાં તું મિત્રાને પિતા માત્રાને ને
આમ જનને યોદી રીતે જીવ લેખ્યા કરે છે.
જરા શાન્ત પડી વિચારી જો કે તારા અવનને
માટે સર્વ કોઈને મદત છે કે નહીં?

લોકેશ્વર: ખમ ખમ બહુ થયું દવા પુરતે
આવેશ નિમિત્ત ન કરી રહો.

નરેશ: બોલો, જેટલું બોલાય તેટલું બોલી
રહો. સાચું સાલગતુ દંખતું હોય તો આવું
અણુકાળતું નહોતું કરવું.

જયમલ: તારે બધે મગી મેં સવિશેષ
અણુકાળતું કર્યું હોત.

નરેશ: શું જુઝાનને જલ બલે મૃત્યુને
એકજ સરખું પિછાને છે?

જયમલ: એક અમારું જ અવન ગમે
છતી છટીએ. બેવડું અવન ન અવન.

નરેશ: બને: બને: નિગતે તેવું અવન
છતી રહો!

જયમલ: આમ શું કરવા કહું રાખ્દો
બોલી તારા માત્ર પિતાને મનાવે છે?

નરેશ: કાળજી અર્જી થયા છતાં તમારી
અવનાશા હજી અર્જી નથી થઈ તેથી.

જયમલ: પણ ત્યારે તું શું કરી રહો છ
એ? તું તારી પોતાની અવનાશાને કાળે
આ બાવાને મરણાધિન નથી કરી રહો શું?

નરેશ: અરે, અરે, એ તો તમારા બાપશ્રા-
પાદાને લીધે તમે કેઈ તત્પર ન થઈ તેને
લીધે તે મિત્રારી જાય છે, તે નથી સમજતું!

જયમલ: તો શું તેના મરણનો દોષ મારે
શિર મૂકે છે તું? મેં તેને એમ કરવા હોશોજ
એમ તો તું નહોતું કહી શકે.

નરેશ: તમને, હા. તમનેય એકલા મારી
મદની જરૂર પડશે.

જયમલ: બહુ પત્નીઓને પરણી, જેથી
સા તારે કાળે અરિનદાન દઈ રહે, ને તું
અગમર રહે.

નરેશ: એ તો અવન? તમને વદાણ છે
માટેજ તેવું તમે બોલો છો.

જયમલ: સ્વપ્ને પ્રકાશ તો કાળેજ
વદાવો છે.

નરેશ: જલ, જલ, બાપશ્રા જેવું ન બાપી
રહો, પરંતુ કરતાં તમારું અવન પામર છે.
અને તમારું મૃત્યુ સાચું મનનરપદ લેખારો.

જયમલ: જગત્ ગમે તે બોલશે તેની
મારે મર્થા પડી કયા લેવારો છો?

નરેશ: હાથ હાથ રહે કેટકેટલા દેવા-
ચના ને નિર્વૃત્ત થઈ રહે છે? જલ, જલ,
કાણે તમારું મો કોઈને ન જતાવો, અને મારું
કાળું કરવા દો.

જયમલ: આ ચાચી હું. તુંજ તારી
પત્નીનો જન્મ છે. તેજ તેને હણી છે, અને
તેના સગાઓ જરૂર તારી પામે તેના મુકરો.

માયા વિના નહીં રહે, એ યાદ રાખજે. તેનો ભાઈ રણધીર જે વૈર લીધા વિના રહે તો જાણું કે તે મૃત્યુ મટી ગયો.

નરેશ : ઓ નરાધમ ! તારી ઈચ્છા છે જીવંતને જાહેર કરું કે આજથી હું તારો મૃત મટી ગયો છું ? જાવ, કાળમુખા જતા રહો. આદ્યો. (જયમલ જાય છે) (લોકગણને) આજે આપણે શયને કબ્રમાં પધરાવવા લઈ જઈએ.

[નરેશ જાય છે]

લોકગણ : ઓ સન્નત નૃપતિ ! તારું કષ્ટ દુઃસહ છે, ને તે સાટે તારું શ્વેદ અજળ છે. સ્વર્ગને અંતરીક્ષના રાજાએ જરૂર તારી આ બ્રહ્મેશ્વરી પત્નીને મમતા લઈ સ્વાગત દઈ રહેશે અને એ પરજીવનમાં લક્ષ્મીને તેમની લલાછનો બદલો મળતો દશે જો જરૂર તેડું સ્થાન દેવાધિદેવની સાન્નિધ્યમાં જ મળી રહેશે.

(એક સેવક પ્રવેશ છે)

સેવક : સારાય જગતના અતિથિઓ નરેશને દાર અત્યાર સુધીમાં આવી ગયા પણ આજના રોજે નહત અતિથિ તો કોઈએ ન દીડા. પ્રથમ તો તે નૃપતિ. શોકમાં છે તે પૂરેપૂરું જાણે છે. બીજું એ જાણ્યા છતાંય સર્વ પ્રકારના મિષ્ટાન્ન ને પુષ્પ તથા ફળની પ્રસાદી તે માંગી રહેલ છે. જ્યંતર ગાન ને વાદ્ય પણ તે ત્યજતો નથી. અંગે સૌ બ્યારે નહિની દેવીના મરણનો શોક પાળી રહ્યા છીએ, ત્યારે એ ખુશાંશ અતિથિગૃહમાં આવી રહેલ છે. આવા બેશરમના આવ્યા ચક્રને તેની સુશ્રુષામાં સારાય સમય વ્યતિત થવાથી ન અમારાથી રાણીધીની હેવટનાં દર્શન

થઈ શક્યાં-તેમની શયવાહિનીને સ્પર્શે કરી શકાયો. એ તો અમારાં સેવકગણનાં બ્રહ્મેશ્વર માવતર દત્તાં પણ રાખજાએ અમને ચોખ્ખી મના કરી છે કે જરા જેટલી પણ શોકની નિશાની આ અતિથિના સમક્ષ ન દાખવવી. હવે શું કરવું ?

(પ્રતાપ પ્રવેશ છે)

પ્રતાપ : કાં આમ ઉદ્વિગ્ન છે તું ? અતિથિ ઘરમાં પ્રવેશે ત્યારે આમ કરવું ઘટે કે ? ઉપરાંત આવો શોકગ્રસ્ત રહેરો શા ? મૃત્યુ તો આ જગમાં સદાનાં લખાયેલાં જ છે, તે તને અજાણ્યું છે શું ? માનવી એટલેજ મૃત્યુજન. અને તેમાં તું રહે છે કેને ? એ તો નરેશ મને કહ્યું કે અજાણી સ્ત્રી છે તો આવડો બધો તને શોક શા ? આવ, આવ લે આ શરણતં જરા પીને સ્વસ્થ થા.

સેવક : હું તે જાણું છું. પણ અત્યારની અમારી પરિસ્થિતિ આવા દારૂ વા આનંદને માટે નથી.

પ્રતાપ : પણ એ મૃત તો પરાધ એક સ્ત્રી છે પછી કેમ જૂલી જાય છે ? કુટુંબના સૌ દયાત છે. તે જાણી આનંદનો કાં નથી ?

સેવક : શું ? શું મને લાગે છે તમને કશી જ ખબર નથી.

પ્રતાપ : ના, ના. હું સૌજ જાણું છું- પછી નરેશ મને કદાચ જુદું જ ન જણાયું હોય તો.

સેવક : અમારા નૃપતિ તો અત્યંત જલ્દી છે-હૃદયી બંદે તે માયાળુ છે.

પ્રતાપ : ત્યારે શું મારે પણ જાકનો કામગીર નમાગી માકક ઝોડી લેવો અને તેજ એક પગાર્થ જાકની ખાતર ?

સેવક : હા હા પગાર્થી બાઈ ખરેખર પગાર્થ બાઈ.

પ્રતાપ : ત્યારે શું કઈ જુદીજ બટના છે જે તારા દુપનિએ માદાચો ગુમ રાખી છે ?

સેવક : પણ એ જાણે તમને શો સાખ ? દુપનિના કુખ તે એવકના કુખ-જમ. વધુ શું કહું ?

પ્રતાપ : પણ તારા આ સમ્રો કઈ જુદીજ જાવ બાણતા જણાય છે-એ મલુ પગાર્થનું ન હોય એમ સ્પષ્ટ મને સમજાઈ રહે છે.

સેવક : બગાજ. તમે જોત તો તમારો આનંદ-આવ મને જગાય ખૂબ ત હોત.

પ્રતાપ : ત્યારે જરૂર તારા દુપનિ મારો આગળ જુડું એલ્યા, નહીં ?

સેવક : અપાર શોકની ગટ્ટોએ જે કાળે પર પર વર્ષા પડી ત્યારે તમે તેમા પ્રવેશ્યા છો-એમ જેમ તમને નહો મમનનું ? અમાગ આ કાળ વચ્ચે ને ગ્યાન મુખને તમે કાનથી પિંઠાની સકમાઈ ?

પ્રતાપ : ત્યારે કહે મને-માએ સાચુ કહે મને, કાણ મરી મરુ છે ? નરેશના પિતા થા પુત ?

સેવક : ના, ના, એ અનિચિરાજ, એ જાનેમાચી એકે નહીં, એ તો નરેશની જમ ત્રિપ પત્ની નલિની દેવી.....

પ્રતાપ શું કહે છે તું ? અને તેમ છતાં તે મને આદી આટઆટલા મિષ્ટાન્ન આરોગ્યા ? તેમ શબ્દ તથા મલતીન સૌ જ કરવા હોય ? અને આ પુરોની માવાએ પણ—

સેવક : હા કાણ અનિચિ પૂજનનો તેને હો વમેવ જાવ તમને પર ખદાર જ્યાં ન કહી શક્યો.

પ્રતાપ : એ નિષોગી પતિ ? કેરી મુશ્મ ને મુપશણ પત્નીને તે કુમાવી ?

સેવક : એ એકલાજ નહીં, પણ અમે સર્વે તેમની વામે મળુ શગ્લા થયા છોએ.

પ્રતાપ મને તેની રાત્રી-મુજેલી આપો લોછતેજ એકું કઈ સામેત પણ તેમે તો નાની નાજ પાડ્યા કરી. એટલે લાચારીએ મારે આદી છતારો કરવો પડ્યો. અને તમે કાઠએજ મને અમાર લગી કરુજ ન જણાવ્યું. હવે, પણ હા મને ખગી વાત જણાઈ. થા હું અને શાધી રહીમ. જગત તેમ જગનની પાપ જ્યા તે હમે ત્યાયો તેન લાવી તેના પનિને મોટીશ તારા દુપનિના અનિચ્છનો ખડવો એ વિના વાળવો અગકય છે પણ કહે તે કિયે મને તેના સમને લઈ મએવ છે ?

સેવક : કચનપૂતને રમ્મે-કચાણુ તવરથી જમજમ ત્રણચાર ગાઉને છેરે...

પ્રતાપ : એ હવે ! એ આત્મા ! જનાવી રહો, જનાવી રહો, સાચું સૌ શૌર્ય, સાચું સૌ પરાક્રમ અને એમે તે પ્રપતેય પવિત્ર એ મુપનિને મુનઃ આ રાજચક્રમા પ્રવેશાવી રહો. જમ હું આ માલ્યો-ને કાચમુખા મલુની

પાસેથી તમારી પ્રિયતમ માતાતુલ્ય નલિનીદેવી-
ને છોડી પુનઃ અહીં લાવી રહ્યા. અથવા જાતે
એ પૃથ્વીપાર્યના પ્રદેશમાં જઈ દ્વાપિતા તથા
દ્વામાતાને વિનવી તેમની પાસેથી નલિનીને લઈ
તેના પતિને સોંપી રહ્યા. એણે દીર્ઘેશ અતિ
બેટનો બદલો અન્યથા નજ વાળી શકાય.
કલ્યાણ નગરીમાં એના જેવો ઉદાર ગૃહસ્થ કોણ
થયો છે ને થનાર છે? એના જેવો દાનવીર
યજ્ઞમાન કોણે ખીન્ને સારાય આ દેશમાં
નિહાળ્યો છે? એના પુણ્ય કૃત્યનો બદલો આ
રીતે જ તેને મળી શકેલા જોઈએ....

(પ્રતાપ તથા સેવક જાય છે)

(મહેશને દ્વાર નરેશ ઉભેલ દેખાય છે.)

નરેશ : હાય ! હવે તો આ ઘરમાં પણ
મુકતા લગ્નવાઈ છે. ક્યાં જઈ? ઓ ઘરણી
માગ દે મને. ક્યાં ઉભું? શું કહે શું ન કહે?
દેવાની વરાળો માંલને માંલ શમાવી રહું?
આત્માના દુઃખ કોણ સાંભળશે! આના કરતાં
હું પોતે મરી ગયો હોત તો કેટલું સારું થાત!
હાય સળગતી હોળી! કાઈ કારમી ઘડીએ મારી
જનેનાએ મને જન્મઆપ્યો, જેથી આવાં કરુણીય
કષ્ટને પામી રહ્યા. તેની-તે સૂતની- નલિનીની
મને ઇર્ષ્યા આવે છે. તે છુટી સૌ પૃથ્વીના
દુઃખ યકી, સૌજ તડકા ડાયા યકી તે ઉગરી.
પણ મારે કર્મે તો સંતાપના ભડકા સદાના
તપતાં ને તપતાં રહ્યા! આ પ્રકાશને નીરખવામાં
તેમ આ પૃથ્વી પર ચાલવામાં અમને કશો
આનંદ હવે નથી રહ્યો. હાય! વહાલામાં
વહાલા મારા સન્નિભવને કુર વિધિએ મૃત્યુને
હાય સોંપી-

(ચોધાર રહે છે,)

લોકગણ : જાવ. ઘરમાં પ્રવેશો. હવે અતિ
કંકળે શો કાયદો?

નરેશ : હાય-પણ કેવી રીતે જઈ શકું?
મુના એ ઘરમાં કેવી રીતે પણ મુકી શકું?

લોકગણ : અમને તેની ખબર છે. તમારા
દારુણ પરિતાપ ને દુઃસહ કષ્ટ અમારાથી
અગમ્ય નથી. પણ હવે શું વળે? જાવ
ઘરમાં પ્રવેશો.....

નરેશ : હાય! હાય!

લોકગણ : પુનઃ એ વહાલેરી રાણીઓનાં-
પ્રિયતમ નલિની દેવીના પ્રત્યક્ષ દર્શન તમને
નહીં થાય. હાથોહાથ મિલાવી ખડેખડ ને
નગર ઉપવન નહીં ફરી શકો, એ વિષમ તમારા
જીવનની રિયતિ અમનેય અસહ્ય લાગે છે.

નરેશ : પણ આથી વધુ દુઃખ જગતમાં
કિયું હોઈ શકે? કદાચ એ ને હું આ જન્મમાં
નજ મળ્યાં હોત, નજ વર્ષો હોત તો વધારે
સારું થાત. જેને પાત્રી વા બાળકો નથી
તેવાઓની સુખી જીંદગીની મને અદેખાઈ થઈ
રહે છે. એક લવમાં આ તો અનેક લવ મારે
થઈ રહ્યા. નાનકડાં આ બાળકોને ત્વેચાં ને
તને યાદ કરી કરી અશ્રુ સાર્યા કરવા એજ
મારે ભાગ-દવે રહ્યું! પણ તમે મને શું કરવા
શેકી રાખ્યો? ખુશીથી હું નેની સાથે દટાતો
હતો-એ ને અમે બન્ને સુખેથી પૃથ્વીપાર્યના
પ્રદેશમાં જાત. શું કરવા તમે મને તાણી
રાખ્યો? જન્મેએ અમે સંગેજ એ વૈતરણી
નદી એળંગી ચમરાજને એ રીતે એવડા
પ્રસન્નતા હોત:

લોકગણ : આર્ મા કંજો ગતવ્ય આમ
મા કંજો એકને એક આગે પુત્ર ખાએક મારો
મગોય બિચારો તાલિક ભાવ ધરી, થયુ ન થયું
નથી થવાનું એમ ગણી, મૌ મહી રજા છે-
બીજું શું થઈ શકે હવા ?

નરેશ : પણ સમાન સમા આ મુના ને
અરેર વિદેહી ઘમ્મા શી રતિ પ્રવેશી મકાવ,
દાષ ! ત્યારે ને અત્યારે ? કેટકેટલાક ફેર બન્ને વચ્ચે
મંત્રમ સમે બન્ને ત્યારે એ આ શુદ્ધ
મગેરીયા મની મમા પ્રવેશેવ મિત્રેતે સમા
એમ્મે જાવના પોકારો વડે વધાવી લીધેલ. ને
અન્ન-પણુ ધન્યજીવનના ત્વાવ હાથિયું
લગીયું એ ભાવે કુચમડપ દીપતી મહેવ અત્યારે
આત્યારે એકલો ને આટલો પામો તુલ્ય પખો
સમે તમ મિત્રોના આકૃષ્ટ અને કલ્પનના
ધ્વનિ આમળો, ને જાતે મોધાર અશ્રુ સારતો
મૃત્યુ ભગપુર અમત ને અપ્રકાશ સમા આ
અધન્ય શુદ્ધને આગળે આમતેમ શક્ત મારી
રજોા પું.

લોકગણ : ન સંતાપો. - અત્યારે દારુણ
મા અનુનાપો. પત્નીએ મોપેય પ્રભને દેશ
મગોા થરી રહો ને તેના પ્રકાશમા જીવન
કારી રહો.

નરેશ : પણ જગત મું કહેજે ? ને તો
એમજ માનસે કે જાતે હું મૃત્યુને અવદેશી
પત્નીનો તેમા હેતો અને હવા પિતામાનમે
કંજ વચન કહેતો માણમાત્રને હાજરું જીવન
જોતરી રહો છું ! દાષ ! પત્ની ને 'કીર્તિ'
બન્ને શુભાન્વા પછી જીવન જીવવાતો મોદ મને
હોઈ શકે ખરો !

લોકગણ : મહો-આહો ને મહો. નિધિની
પટનાને સદતી એજ આપણું કર્તવ્ય છે.
જીવનાથ તે તમારી પ્રિયતામ દત્તી ને મગતાપ
તેમની તેમજ તે રહેવ છે, એ ભાવે સૌ કાઈ
પર્યું સહી રહો. ઉપગત એનું મૃત્યુએ સર્વ
કોણને ઉત્તમોત્તમ ભાવના ઉત્પન્ન કરી શકે
તેવ જ થઈ ગયું છે તેજ મળી મહો. વર્તમાનને
ભવિષ્યના મન નધિની દેવીનુ સમાધિધાન
પ્રમ તિથંધ્યાન રુપે ગજાઈ રહેશે. ન હજારો
ને સાધોના ટોળા તેની યાત્રાને પરકમ્પા કરવા
આવશે અને કહી મહેશે કે "પતિની સારે
હવિનદાન દેનાર આ પત્ની માનવકુળની ન
હોય. દેવભાવને વદતી દેવકુળની એ મુધન્ય
આશોનો જ્ય હો, જ્ય હો !" અને આ કંઈ
એણુ છે ? પત્ની ને કીર્તિ આમ તમને કંઈ
મોઠા પ્રાપ્ત થઈ રહે છે ? સા પણ જીવો આ
ત્રિભુવનપાપનો પુત્ર પ્રતાપ પુત્ર : રાજદાર
તરફ આવતો દીમે છે.

[પ્રતાપ એક અવશુદ્ધિત સ્ત્રી સાથે પ્રવેશે છે]
પ્રતાપ : કહેવા જેવું હોય તે મર્વ મિત્રને
કહેવામા જરાક સંકોચાણું ન જોઈએ, એવી
ભાવનાથી નરેશ, તને હું જણાવું છું કે તે
અને ખેલુ જણાવી ઉતર્યો, નહીં ? પ્રિયતામ
તારી નધિનીના મજનરી વાત છાતી રાખી
અને તે તારા પરમા નિમગ્નો એટલુંજ નહી
પણુ સર્વ પ્રકારે મુખના ને ચાનિના દિવસોમાં
જાગે તેવુ મારું આનિષ્ઠ તું કરી રહો. હું
અમ્મથેએ એટલે સૌજ રસિકારી રજોા, પણ
તેમા યાક કેતો ? તારોજ, સન્નિત, તારોજ
દાષ, ને તનેજ તેને કપકો ધરે. પણ હવે

એક મારું કહ્યું તું કર. મારી ખાતર આ સ્ત્રીને તારા મહેલમાં પ્રવેશવા દે. તે તારા રાજગૃહમાં પરિચારિકા તારકે વર્તશે. અલખત, તેને મેળવતાં મને બહુ બહુ કષ્ટ પડ્યું છે, આથી તું તેની અવગણના મા કરતો. અને કશ દુઃખ મારે તેની ખાતર ખેડવું પડ્યું છે, ને અજ્ઞે આ વિનયને પામી શક્યો છું. એથી આ સ્ત્રી તારા રક્ષણ નીચે રહેશે, હું એને ક્યાંકથી છલના કરો ઉપાડી નથી આવ્યો-પણ પુદ્ધમા છતીને લાવ્યો છું એમ તું ઓકકસ માનજો. ને તે રીતે તેને તારા રાજમંદિરમાં આશ્રય આપવા તું ઓછી તત્પરતા ન દાખવી રહીશ. ઉપરાંત આજ નહીં તો કોઈ કાળેય તું મને તેમ મારા આ કૃત્યને પ્રશંસી રહીશ એ પણ નિર્વિવાદ છે...

નરેશ : બે, પ્રતાપ, તને મેં ખરી વાત ન હોતી જણાવી તેનું કારણ તો તું બીજાને ધામ જઈ તે મીક નહીં એમ ધારીનેજ. મારું દુઃખ મારું પોતાનુંજ છે. ને આવેલ અતિથિને તેના પરિતાપમાં પડેવેલા યોગ્ય નથી એમ માનીતો. પણ આ સ્ત્રીના સંબંધી તો હું તને કહું છું કે કોઈ અન્ય ગૃહ તું ગોતી કાઢ, ને તેને આશ્રયે તેને મુક. ઘણાએ અહીં તારા મિત્રો છે; ને જરૂર કોઈ તો તેને સંધરશેજ. મારી રિયતિ તને ખબર છે : “ દાઝ્યા પર ડામ ” જેવી. મારી અવસ્થા તારે હાથે થઈ રહે તે ધ્યાનવા યોગ્ય નથી. એને નીરખતાંજ મને નસિની સાંભરી આવે છે, ને હૈયાફાટ રડી પડાય છે. મારે માથે દુઃખનાં ઝાંડાં ઉગેલ તું ક્યાં નંધી બે

તો કે આ વધુ દુઃખ ઉમેરે છે ? જગત કહેશે કે ક્ષણમાંજ મેં નસિનીને વિસારી. ક્ષણમાંજ તેની સ્મૃતિનો દીપક હોલવી નાંખ્યો. ક્ષણમાંજ તેનાં કીર્તિ ને પાવિત્ર્ય હણ્યાં. ઉપરાંત આવી યુવાન સ્ત્રી કેવી રીતે મારે ઘેર એકાકી વસી શકે ? અલખત હું તેને સન્માનું, છું-સકળ જગતની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે મારા ચિત્તમાં નિરવધિ સન્માનભાવ ઉભરાય છે; પરંતુ તેથી કોઈ આ રીતે તું મને કહું છું તેવી રીતનું આ સ્ત્રીનું સ્વાગત તો નહીં જ થઈ શકે. (એ સ્ત્રીને સંબોધી) અને ઓ લગવતિ, મને સમજ નથી પડતી, પણ તમારી આકૃતિ તેમ સારાય શરીરનો બાંધો નસિનીને જ બરાબર મળતાં આવે છે. (પ્રતાપને) હાય ! ઇશ્વર માથે રાખી કહું છું તું આ સ્ત્રીને મારા સન્મુખ ન રાખ. બજેલને વધુ ન આજ. કારણ તેના પ્રત્યે બેઠું છું ત્યાં તો મને નસિનીજ સાંભારી આવે છે-તેનાંજ દર્શન આ સ્ત્રીમાં કરતો હોઉં એમ અનુભવાય છે. અને તેજ મારા ચિત્તને વસાવી નાંખે છે-તેજ મારા આત્માને પ્રગળવા પુરતું છે. હાય, હું !

લોકગણ : આમ કલ્પાંત ન કરો, રાજાજ, “ ઇશ્વર ઇચ્છા બલિયસિ ” એમ સમજી શાન્ત ચાલ-શાન્ત ચાલ.

પ્રતાપ : ઇશ્વરે મારામાં એ શક્તિ મુકી હોત જે વડે હું તારી પ્રિયતમ પાત્રીને મૃત્યુના મુખમાંથી છોડવી તારા સાન્નિધ્યમાં લાવી બેવડું મિત્રકૃત્ય કરી રહ્યા હોત.

નરેશ : હું જાણું છું-તારી લાવના-ફંધી-ખીજાનું છું. પણ એ કેવી રીતે હવાં બની શકે ? મૃત પુત્ર કેવી રીતે સજીવન થઈ રહે ?

પ્રતાપ : મારેજ તને કહીએ નીએ કે હદથી ભંડે ગોક કરવો હજી નથી, પડ્યુ સો શાન્તિથી સદન કરવુ ચોખ્ખું છે.

નરેશ : ભાઈ, સપાદ દેવી કીક છે-પણ પછારી કહિણ છે.

પ્રતાપ : પણ આમ નિત્ય પછપછ આકદ કવેં શો લાજ થતા છે વાન ?

નરેશ : મને થ તેની ખબર છે પડ્યુ કાક ઉઝાણો પ્રેમ મને તેમ કરવા પ્રેરે છે તે મરી અને મારની ગર્દ-માગ છવનને ઉદ્ધે વેગન સમુ કરની મઠ

પ્રતાપ : તે ખરૂ છે કે તે એક મુપસણા પાળાને ખોઈ.

નરેશ : અને તેથીજ મને છવન નિર્ગથક લાગી રહે છે.

પ્રતાપ : સમય વિમરાવશે તાને યા છે એટલે તે અધિકતર તને સંતાવે છે.

નરેશ : મમય એટલે કાળ-મૃત્યુ એમ તુ ગણુનો હો તો ખરે તેજ મને વિસરાવશે.

પ્રતાપ : ફરીથી લખ કરવાની પ્રેરણા તને આ કુખમાંથી મુકત કરશે નહીન જતરી તારી આ વિમામણા વિમરાવશે.

નરેશ : મા બોલ-મા બોલ-એવુ-આકાર મા બોલ, કદીય મારામા એરી પ્રેરણા નહીં જ-એ, નહીં જ-એ

પ્રતાપ : ત્યારે શું આવું એકાદી, તે વિધુરું છવન પીતાડશે ?

નરેશ : અદ્યથ તો એક સ્ત્રીના જ દોષ તને મારી ખાતર છૂટી તે મરી. હું હજી તેની વાસે મધું મધું છથીય ને મરીય

પ્રતાપ આથી શું તું એ મૃતગનને સતોષી ગકશે ?

નરેશ : મૃત વા અમૃત, ગમે તેમ પણ તેને મારે સન્યાનરી એ માર કર્તવ્ય છે

પ્રતાપ : પણ જગત્ની કષ્ટિના તો તુ મુખં ફરી રહે છે તેની તને ખબર છે ?

નરેશ : નેમા મારે શું ? ઉવદુ તૈથી તો હું ફરીથી પચણવાની દાનિમાથી બચી જઉં છું.

પ્રતાપ : નરેશ ! નરેશ ! હું તને જરૂર આ પત્નીમકિત મારે પ્રથમ છું.

નરેશ : તેને બેવકા નીવડું તેના કરના ભરે મીષા મૃત્યુને મહી મળું.

પ્રતાપ : વીક પણ આ સ્ત્રીને તારા મુદમા આગત યદ મહે.

નરેશ : ના ના હમરના નામમા હું તને એવી ફજા પાડવાની ના કહું છું.

પ્રતાપ : ને ને હો-કઈ અનર્થ ન કરી બેમનો.

નરેશ : પણ મારુ હૃદય સીગાં જાય તેમ કરવે-તેનું શું ?

પ્રતાપ : ફરીકાર-માક કશુ મીન કદામ અન્તે તે નને લાલપ્રદ નીવડશે.

નરેશ : શું કામ-દાપ ? શું કામ તુ તેને કુદમા છૂટી લાવે ?

પ્રતાપ : કેમ શું વળા ? મારી - છવનને તારી છવન નહીં શું ?

નરેશ : વીક છે તે પણ આ સ્ત્રીને મારે : તુ અન્ય સ્થાન મોતી કાંદ

પ્રતાપ : જગનર વિચાર કરીને કહે. :

નરેશ : વિચાર કરીનેજ કહું છું—સીવાય કે તું તેથી ગુસ્સે ન થતો હોઉંતો.

પ્રતાપ : આવડો આગ્રહ તને કરું છું તે કેટલું ગુન્ય ન સમજતો.

નરેશ : બસે તો તારી ધ્વજા પ્રમાણે થઈ રહો. તારો હર્ષ મારો શોક નીવડી રહો.

પ્રતાપ : પણ એક દિવસ તું અને પ્રશં-સશે આજ માત્ર મારું કહું મારી રહે.

નરેશ : (સેવકોને) મહેલને એક ખંડ આંત્રીને દોરી જાવ.

પ્રતાપ : ના. તેમ નહીં. સેવકોને હાથ ન સોંપ તેને.

નરેશ : ત્યારે તું તારી મેજે તેને દોરી ચૂકને એક ખંડ રથાન દઇ રહે.

પ્રતાપ : ના. તેમ ન બને—હું તો તારા પોતાના હાથમાં તેને સોંપું છું—તું જાતે તેને તારા મહેલમાં લઇ જા.

નરેશ : હું તેને આંગળી સુદાંતિ નહીં આડકાઠું : આ રજા ઉધાડાં દાર-બલે તેમાં તે પ્રવેશી રહે.

પ્રતાપ : પણ હું મારે જમણે હાથ તેને સોંપું છું.

નરેશ : પ્રતાપ—રાજવીર પ્રતાપ ! મારી હજીબા બિરદ તું મને પ્રેમ કરવા કરજ પાડશે ?

પ્રતાપ : ધૈર્ય ધર ને હાથ લંબાવી મારા આ અતિથિને આડકી રહે.

નરેશ : (આંકું મોં કરી) બલે તું કહે છે તો તેમ કરું છું.

પ્રતાપ : ના એમ નહીં. તેના સામું બેઠને તેની સથે સારા હાથમાં લે.

નરેશ : આવડો બધો આગ્રહ હોય ?

પ્રતાપ : અલબત્ત. પકડયો તેનો હાથ ?

નરેશ : હા.

પ્રતાપ : બસ હવે તેને સુરક્ષી રહે. એક દિન તું મને ઉત્તમોત્તમ અતિથિ ગણી રહેશે (અવગુન ઉપાડી નલિનીને દાખવી રહે છે) જો. હવાં પૂરેપૂરું તેના સામે જોઈ રહે. નિહાળ. તે તારી પત્નીને બરાબર મળતી છે ? શોકમાંથી સંપૂર્ણ આનંદમાં ઉછળી પડ.

નરેશ : (ચડિત) હું શું કહું ?—ઓ દેવો ! અણચીત્ત્યર્થ આ ચમત્કાર શો ? ખરેખર મારી પત્ની—આબેહુબ મારી નલિનીજ. ના. ના. આ તે સાચું વા સ્વપ્ન—અરે, કોઈકે મારી મગક તો નથી કરતું ?

પ્રતાપ : ના. ના. તું બરાબર જુવે છે. એ તારી પત્ની છે—એ તારી નલિની છે.

નરેશ : પૃથ્વીપાર્યનું કોઈ સત્વ હોય તો ?

પ્રતાપ : મારા આ અતિથિને એવાં સત્વે આમંત્રણ તો ન કહી રહે.

નરેશ : પણ ત્યારે જોને મેં મારા હાથે કબ્રમાં પધરાવી તેને હું કેવી રીતે પુનઃ નીરખી શકું ?

પ્રતાપ : શંકા મા કર—પરમ ગુજ સદ્-લાગ્યનો આમ અવિશ્વાસ ન ધર.

નરેશ : ત્યારે શું મારી પત્નીની જોમ તેને હું બોલાવું ?

પ્રતાપ : અલબત્ત. સર્વ કંઈ તારી મનોવ્રજાએ પરિપૂર્ણ થતી ન્યાળી રહે.

નરેશ : ઓ બહાલી ! ઓ મીઠી ! ઓ મારી નલિની ! મેં તો સૌજ આશા ત્યાગી

હતી! ત્યાં આ પુત્ર મિયન શું? પુત્ર તુજ
સુખમ દર્શન શું?

પ્રતાપ: દેવોને ય દુર્લભ, દેવોને ય ઈર્ષાન્ત.
એવું આ મિયન ને દર્શન ગણી શકાય.

નરેશ: તારો જય હો! એ પ્રતાપ!
કોટપાલવિ કલ્યાણ તું પર ઉતરી રહો! તેજ
મને અવિતદાન દીધુ. તેજ હું નિર્ધનનુ
સુમારેષ પરમ ધન પુને: પ્રાપ્ત કરી આપ્યું
કેવી રીતે તું કરી શાયો? પૃથ્વી યજ્ઞ પાપના
એ પ્રદેશોમાંથી પુન: તેને કેવી રીતે આ પાર્થ
આણું શકો?

પ્રતાપ: કેમ? મૃત્યુની માથે જમરજળ
ગુલ કરીનેમ્તો.

નરેશ: યા-ઓ કયા તું એ મૃત્યુની
માથે પ્રચંડ ઘુલ મચાવી રહો?

પ્રતાપ: એ સમશાનને માર્ગ-તે કલ નજ
દીકની એક ઝાડીમાંથી મેં મૃત્યુ પર તરાપ
મારી મારા પંખમાં તેને પકડ્યો.

નરેશ: પણ ત્યારે અધધિ કથુજ એત્યા
વિના સ્વપ્ન સમી શે તે ઉભી રહી છે?

પ્રતાપ: તે એ તારી માફક ચકાન ચક
ગઈ છે. તેને ય નવજીવનનો આ સદમા
અનુજવ ચમત્કર ભરપુર જણાઈ રહે છે.
હાથેહાથ મિયરી તમ ઉત્તમ ગૃદને ખડ
અગ્ર તથા કુમારી સમેત ઉત્તરો: એટલે સદજ
તેના સમપુર અરોચ્યાર સુણાઈ રહેશે: ને
પુન: તમ દામ્પત્ય જીવનનાં વતમવ અદૃતનો
સાક્ષાત્કાર થઈ રહેશે. ખસ ત્યારે મને દયા
રળ છે! તું જાણે છે નરેશ. હું શું કાળે
નીકરેય છું તે. જમે તેમ કરીને મારે તે

અમ્મો મારા રાજ્યને કાજ હતી લાવવા
નેધએ. તો દયા હું વિદાય માગું છું.

નરેશ: તા તા એમ ન જવાય. રહે, રહે,
અમારો મગે વમ ને અમારા આ નવીન
આનંદપૂર્ણ જીવને:દયનો ભાગીદાર થઈ રહે.

પ્રતાપ: ભવિષ્યમા જરૂર તમારી ઈચ્છા
પુની કમીસ-પણ અત્યારે તો મારે ઉપરોક્ત
કામને માટે સત્વર ઉપડવું નેધએ છે.

નરેશ: હું લાચાર છું. મારાથી તને
રોગી શકાય તેમ નથી. માત્ર એટલુજ લાજી
રહું છું કે તું વિજયો થઈ વેગાસર પાછો
વળતે ને અહીં ઉતરજે.

[પ્રતાપ જાય છે.]

(સેવકને) રાજ્યમા મર્વત્ર દરેક પીઠા-
વગેલા કે જલ્ય ને ગાન પ્રજનગોમા થઈ
રહે. ને દેવ મંદિરમા ધૂપ ને નેવેલ ઠાક
અનુત્તમ રીતના પ્રકરી રહે, સુખતા ને આનંદ-
ના દિન પુન: પ્રકાશ્યા-અત જ્યેષ્ઠિ ને
અમૃતજીના દિન અમ જીવનને ભાગ્ય પુન:
સાપડી રવા.

[અગ્રુષ ને કુમારી પ્રવેશે છે.]

આ બાળ્યા મારા વ્દાપૂર્ણ કુલજા-નલિની,
નલિની! જો, જો, વધાવ તારા મીઠવર્ણ
બાણાને.

નલિની: (હાથ લંબાવી) આવો-પ્રભુનાં
પારેયા આવો. મારા હાથમા ને તે ચારે
હેમામાં અમાઈ રહો. તમારો નિની તમારા ને
તમારા પિતાના ઉત્તમોચ્ય પ્રેમે કરીને કરીધી
તમને મળી તે માટે જરમકપાણ પરમાત્માનો
અનુગ્રહ આની રહો.

છે અને તે સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધમાં સ્ત્રીઓ-
ને એમાં માત્ર શરીરભાવનોજ સદચાર શોધની
અથવા મોત્ય દશાનો આનંદ અનુભવતી વ્યક્તિ
તરીકે કહી છે. પુરુષ એમાં મુખ્ય છે, એ
વસ્તુઓને ધરે છે અને સ્ત્રી - તેને અનુકૂળ
થાય છે. સ્ત્રીને ભાવ થાય તો તે માત્ર એક કે
પ્રેમીની વાંછના કરવાનો. અને તેને ખીછ સ્ત્રીઓ-
ના પાશમાંથી છોડવી પોતાની દેહ કલાથી
આકર્ષવાનો; અને તેનાથી મુખની પરાકાષ્ટા
અનુભવવાનો. કવિઓની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીના હૃદયની
આમ એકજ રીતે કેમ જાગે છે વાર ?

માની લંઘએ કે આખી સૃષ્ટિનું આકર્ષણ
એકજ ભાવ ઉપર રહ્યું છે; આખા બ્રહ્માંડ-
ભરની મોટી વાતો પછી છેવટે એકજ પરિણામ
પર જગત અવસાની રહ્યું છે. પણ એકજ
પરિણામવાળી વસ્તુઓ એકજ ઉદ્દેશથી પ્રેરા-
એલી નથી હોતી એ વાત આપણા જીનો કે
નવો કવિ વર્ગ સ્ત્રીઓની બાબતમાં ભુલી જાય
છે અને એને મોત્ય દશામાંથી મુક્ત દશાવાળી
કોઈ વેળા કહી શકતો નથી. અને એ રીતે

સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ અથવા વસંત કાવ્યો ખામી
ભર્યાં છે. પણ ત્યારે દૃષ્ટિ સૌંદર્ય શોધતી હોય
ત્યારે આવા વિસંવાદી મૂરને બહુ લંબાવવો
ચોક્કસ નથી અને તેથી આ વાતને માત્ર અંગુલી
નિર્દેય પુરતુંજ સ્થાન અગ્રે ધરે છે.

વસંત વિજયના આખા કાવ્યમાં વસંત
ઋતુનું મીઠું વર્ણન કરનારા તો ત્રણ કે ચાર
શ્લોક દશે. અને તેથી વસંત વિલાસ એ જેવું
ખરેખર વસંત કાવ્ય છે તેવું વસંત વિજય નથી
બનતું. કાવ્યનો કશ્ચાન્ત પણ એને વસંત
કાવ્યની કાઠિમાંથી કદાહી નાંખવાને આપણને
પ્રેરે છે. આપણે મન વસંત એટલે યૌવન,
વસંત એટલે શક્તિ, વસંત એટલે પ્રજ્વલતા,
વસંત એટલે તનમનાટ. એમાં શોક સ્થાનજ
નથી. ખરી સૃષ્ટિમાં હોય તોએ એની
ભાવનામાં તો નથીજ.

જીવું જાય અને નવું આવે, અથવા જીવું
નવાના રૂપમાં બદલાય એવું. નામ તે. વસંત.
આપણા સાહિત્યમાં ને જીવનમાં એવી વસંત
પ્રગટવા સારી છે એમ કાણ નહીં કહે ?

પૃથ્વી રાજ ચૌહાણ

લેખક

રા. દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્યસભા

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ દિગ્વીરો-આ દેશનો છેલ્લો હોંદુ રાજ મનાય છે અને ચદ ભરદામનાં પૃથ્વીરાજ રાસામાં ગવાએલા પૃથ્વી-રાજના ચરિત્રને આધારે અનેક વાર્તાઓ, કાવ્યો અને નાટકો લખાયા છે પણ એમાંનો મોટો ભાગ કલ્પિત છે. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તત્તે કલ્પિત પુરણ નથી. એ તો ખરો ઐતિહાસિક વીર નર ચર્ચ થયો છે પણ ચદ ભરદામના કહેવાના પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી પૃથ્વીરાજની કથા મોટે ભાગે કલ્પિત છે. પૃથ્વીરાજ રાસાની ઐતિહાસિક કામત કેટલી છે એ મેં અન્યત્ર સમ્રાજ્ય દર્શાવ્યું છે, એટલે અહીં રાસાને બાબુએ રાખીને બીજા ઈતિહાસશાસ્ત્ર પુરાવાઓ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની ઢંકો છવન કથા ગોપી છે.

પૃથ્વીરાજ આ દેશનો છેલ્લો હોંદુ રાજ હતો એ માન્યતા પણ તદ્દન બૂલભરેલી છે દક્ષિણ દોંદ્રા નો પૃથ્વીરાજ પત્રી મળ્યા પછે સુધી હોંદુ રાજ્ય હતું અને ઉત્તર હોંદુમાનમાં પૃથ્વીરાજના વખતમાં જે માટેક મોટા હોંદુ રાજ્યો દર્શાવે તેમાં (બીજાં નાનાં રાજ્યોને નથી ગણ્યાં) અબમેરનું ચૌહાણનું એક હતું અને એ સાથે રાજ્યોમાંથી ત્રણેકનો ઈ. સ. ૧૦૫૫માં સેલ્મા અન્તમાં નાશ થયો પણ

આશીના એ વર્ષ વધારે મળ્યા અને એવાનો જૂના કળાથી હતું મુસલમાની વખતમાં એ ચાર વખત પડ્યું. અને પાછું વિષુ મધુ અને અત્યારે હંધુ છે.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, રાસાએ ચક્રાવેશ જમથી દીઠેલો છેલ્લો રાજ કહેવાય છે, પણ એ ખરી રીતે હતો અબમેરનો છેલ્લો રાજ. વળી એ વખતનો ઉત્તર હોંદુમાનનો સૌથી મોટો રાજ પણ પૃથ્વીરાજ ન હતો. સૌથી મોટો ગમલ હતો કનોજનો રાજ જયચંદ હતા પૃથ્વીરાજ એ વખતનો કદાચ સૌથી પરાક્રમી રાજ હતો અને એનાં પરાક્રમોથી આકર્ષાઈને ભારો વગેરેએ એની કથાઓ કહેવા માંડી. પરિણામે એની કથાઓમાં એનો સાચો ઇતિહાસ છુટી ગયો પણ એના પૂર્વજનેના એના પોતાના નવા એ વખતના બીજા રાજ-વગેરના ઉત્કટીર્ણ લેખો ઉપરથી, મુસલમાની ઇતિહાસ લેખકોએ લખેલા ઇતિહાસો ઉપરથી તથા પૃથ્વીરાજ સંબંધી લખાએલા પૃથ્વીરાજ-

૧ સ્વપુત્રાનમાં કાલીઆવામાં અને બીજે પણ જુનાં હોંદુ રાજ્યોનો મુસલમાનેને હાથે નાશ થતાં એના કુલમાં બીજે કુટિરે મુસલમાની વખતમાં અનેક નવાં હોંદુ રાજ્યો થયાં છે એમાંનાં જુનાં હોંદુ રાજ છે.

વિનય^૨ અને હમીર મહાકાવ્ય જેવાં ઐતિ-
હાસિક કાવ્યો ઉપરથી પૃથ્વીરાજ સંબંધી જે
વિશ્વાસપાત્ર ઐતિહાસિક વૃત્તાંત મળે છે, તે
હુંકામાં નીચે ઉતાર્યું છે.

ઉત્તર હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ

શાહજુદ્દીન ગોરીએ હાંદુસ્થાન ઉપર ચડાઇ-
ઓ, કરી તે પહેલાં પણ મુસલમાનોનાં હુમલાઓ
આ દેશ ઉપર થઈ ગયા હતા. અને સિંધમાં
તથા લાહોરમાં તેા મુસલમાનો સ્થાપી ચક્ર ગયા
હતા. પણ એથી આગળ બીજકુલ વધી શક્યા
નહોતા અને બાકીના ઉત્તર હિંદમાં જુદાં જુદાં
હીન્દુ, રાજ્યો પરસ્પર લડતાં કે પરસ્પર મદદ
કરતાં પણ સમૃદ્ધ દશામાં હવતાં હતાં. (૧)
કેનોજમાં ગઢરવાલ વંશનું રાજ્ય હતું. એ વંશના
કોઈ કોઈ રાજાઓએ ચક્રવર્તી પદનો દાવો કર્યો
હતો, અને પૃથ્વીરાજના વખતમાં પણ કેનોજના
રાજાનું જોર ધણું હતું. (૨) સાંભર-અજમેરમાં

૧. પૃથ્વીરાજ વિનય એ કાશ્મીરી કવિ જ્યાનકે
પૃથ્વીરાજના શાહજુદ્દીનગોરી ઉપરના વિનય સંબંધે
ધણું કરી, એ વિનય પછી અને ઈ. સ. ૧૧૯૩ ના
પુરાણ પહેલાં લખેલું સંસ્કૃત કાવ્ય છે. આ કાવ્યની
લેખક સુધી, એક પ્રત મળી છે. એ છપાયું નથી પણ
એમાં પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો તરીકે આપેલી હકીકતો
જાણી લેવા સાથે મળતી હોઈને વિશ્વાસપાત્ર છે.

૨. હમીર મહાકાવ્ય-પૃથ્વીરાજની પાંચમાં રણચમો-
રના ચૌહાણ રાજા હમીરના યશ ગાતા આ કાવ્ય
નયચંદ્ર સુરિએ વિ. સ. ૧૪૬૦ ની આસપાસમાં
લખેલું છે. એ છપાયું છે, જુદાં જુદાં છપાયું છે. એમાં
આપેલી વાતો, પૃથ્વીરાજ સંબંધી, પૃથ્વીરાજ વિનય
કેરતાં, એથી પણ પૃથ્વીરાજ રાજા કરતાં વધારે વિશ્વા-
સપાત્ર છે.

ચૌહાણોનું રાજ્ય હતું અને પૃથ્વીરાજના એક
પૂર્વજે દીન્દીને પણ પોતાને આધીન કર્યું હતું.
(૩) માળવામાં પરમાર વંશનું રાજ્ય હતું. એ
વંશના મુળ અને ભોજની કીર્તિ આખા
હિંદમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. (૪) ગુજરાતમાં સોલંકી
વંશનું રાજ્ય હતું. (૫) મેવાડમાં શીશોદીઆ
વંશનું રાજ્ય હતું. (૬) જેનીકુલકિત (જુદેલખંડ)
માં ચદેત્રોનું અને (૭) ચેદી (મધ્યપ્રાંત) માં
કલચુરી દેવેચોનું રાજ્ય હતું. બંગાળ અને
કાશ્મીરનાં હાંદુ રાજ્યો સાથે ઉપર કહેલા કેનોજ
વગેરેના રાજવંશોને વિશેષ સંબંધ ન હોવાથી
અહીં એને ગણ્યાં નથી.

ચૌહાણ વંશ

છત્રીશ રાજવંશોમાં ચૌહાણ પણ એક
ગણાય છે, પણ એ વંશની મુળ બાબત મતભેદ
છે. હાલના ચૌહાણ રજપુતો પોતાને પરમારો
પેઢે વસિષ્ઠના અગ્નિકુંડમાંથી નીકળેલા માને છે.
સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ જે રીતે પુરાણપ્રસિદ્ધ
છે તે રીતે આ અગ્નિવંશ પુરાણપ્રસિદ્ધ નથી,
પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે. પણ વધારે મુશ્કેલી
તો એ છે કે ઇ. સ. ૯૭૩ થી ૧૫૪૩ સુધીના
આ વંશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંના કોઈમાં ચૌહા-
ણોને અગ્નિવંશી કહ્યા નથી. વિ. સં. ૧૨૨૫
ના હાંસીના પૃથ્વીરાજ બીજાના લેખમાં એને
ચંદ્રવંશી કહેલ છે. પણ વિરાલદેવ ચોયાના તે
પહેલાના એક લેખમાં ચૌહાણને સૂર્યવંશી
કહેલ છે. પૃથ્વીરાજ વિનય કાવ્યમાં તથા હમીર
મહાકાવ્યમાં પણ સૂર્યવંશી કહેલ છે. ચૌહાણોને
અગ્નિવંશીના પહેલવહેલા પૃથ્વીરાજ રાસામાં
કહ્યા છે. અને એ ગ્રંથની લોકપ્રિયતાને લીધે
પ્રાચીનથી એ માન્યતા પ્રચલિત સર્વ ગંધ છે.

ચૌહાણોનું પહેલા અદિછત્રપુરમાં રાજ્ય હતું. આ અદિછત્રપુર તે ઉપર પાયાની રાજધાની એમ થી વિશ્વેશ્વરનાથ રૈલ કહે છે (જુઓ 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા. ૧ પા ૨૨૭) પણ મને ભ્રમ થઈ શકે તો અદિછત્રપુરમાં ચૌહાણોની પહેલા રાજધાની હતી એમ લાગે છે. આ અદિછત્રપુર ચૌહાણો શાકભરી (સાબરમારવાડ) માં આવ્યા અને ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. આ વખતથી તેઓ શાકભરીના કહેવાવા લાગ્યા. આ શાકભરીના રાજાઓના નામોમાં ને દેશ એ વખતે હતો તે સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. એનો અર્થ એ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. આજમુખી અજમેર, નાગેર અને સાબર માટે સ્વાયંક નામ વપરાય છે પણ જ્યાં સભર છાંડી હતી ચૌહાણોએ અજમેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી અને તેઓની એક શાખાએ નાગેર વસાવી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ નાગેરની શાખાના વંશને અત્યારે જુની, કોટ, અને સિરોહીમાં રાજ્ય કરે છે.

પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો

ચૌહાણવંશની વંશાવલિમાં પહેલું નામ આદમાન મળે છે. આ આદમાનથીજ એ વંશ આદમાન-ચૌહાણ કહેવાય છે. આ વાસુદેવ અદિછત્રપુર આવી શાકભરીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું એ ઐતિહાસિક પુરાવા જોઈએ. (પૃથ્વીરાજ વિજય સર્ગ ૩) પ્રમથ કોશમાં આપેલા સર્વતને શક સર્વત માનતે શી વિશ્વેશ્વરનાથ રૈલ આ વાસુદેવને વિ. સં. ૭૪૩ માં થઈ પ્રમેય માને છે.

વાસુદેવ પછી સામતીદેવ, પછી જયરાજ, પછી વિમલરાજ પહેલો, પછી ચદરાજ પહેલો પછી ચોપેદરાજ પછી દુર્જયરાજ, પછી મુવક પહેલો. આ રાજા વિ. સં. ૮૧૩ની આસપાસમાં નાગાવ લોકના વખતમાં થયો હોવાનો સંભવ છે. પછી ચંદરાજ બીજો, પછી મુવક બીજો, પછી ચદરાજ, પછી વાસુપતિરાજ અને તે પછી આદમાનથી ચૌદમે સિદરાજ થયો. આ સિદરાજે વિ. સં. ૧૦૧૩માં હર્ષનાથના મંદિર ઉપર મુવકનો કલશ ચડાવી એ મંદિરના નિર્વાહ માટે ચાર ગાય દાનમાં આપ્યા હતા. આ હર્ષકેતવનાથના મંદિરના વિ. સં. ૧૦૩૦ના લેખમાં નોંધી છે. આ વંશની વંશાવલિ પણ આપી છે. આ લેખમાં આ સિદરાજ મોટો પરાક્રમી રાજા થઈ શકે. એણે મુમત્તમાને દરબા દતા, એમ દમ્પતી પ્રદાશ્ય, પ્રમથકોશ વગેરેમાં કહ્યું છે પણ મુસલમાન ઇતિહાસલેખોમાં કંઈ કહેતા નથી.

સિદરાજ પછી વિમલરાજ પહેલો, એણે ઉપર કહેલો હર્ષનાથના મંદિરના વિ. સં. ૧૦૩૦ના લેખ લખાવ્યો છે. પછી દુર્જયરાજ બીજો, પછી ચોપેદરાજ, પછી વાસુપતિરાજ બીજો પછી વીરરામ, પછી ચાગુરાજ, પછી દુર્જયરાજ ત્રીજો, પછી વીસલદેવ ત્રીજો પછી, પૃથ્વીરાજ પહેલો અને પછી અજયદેવ. આ અજયદેવ અજમેર વસાવ્યું છે એમ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં લખ્યું છે. અજમેર ક્યારે અને કેણે વસાવ્યું એ બાબત પુષ્ટ થઈ શકે છે, પણ અજમેરને ખારમાં ચીતકંઈ હતું માનવા માટે ખાસ કંઈ પુરાવા નથી એટલે પૃથ્વીરાજ વિજયમાં કથન

માનવા જેવું છે એમ શ્રી વિશ્વશ્વરનાથ રેહ કહે છે. આ અજયદેવના તાપાના સીકકાઓ મળ્યા છે. એ વિ. સ. ૧૧૬૫ની આસપાસ થયો હશે. અજયદેવ પછી અજમેરની ગાદી ઉપર અણ્ણોરાજ આવ્યા. અહીંથી આ વંશ પુરો પ્રકાશમાં આવે છે. એ પહેલાંની વંશ-વલિમાં માત્ર નામો મળે છે. કોઈક વીરો બે નહીં જેવી હકીકત મળે છે તે જુદી. વળી નામોમાં પણ ઘણો હેરફેર છે. ટોડ રાજસ્થાનમાં પૃથ્વીરાજ રાસા ઉપરથી તથા ભાટોની ખ્યાતો વગેરે સાધનો ઉપરથી આપેલી વંશાવલિ તો લેખોમાં આપેલી વંશાવલિ સાથે ખીલકુલ મળતી નથી એટલે તદ્દન અવિશ્વાસનીય છે. હર્ષનાથના મંદિરનો વિ. સ. ૧૦૩૦નો લેખ, સોમેશ્વરનો વિ. સ. ૧૨૨૬નો ખીનોલ્યાનો લેખ, પૃથ્વીરાજ વિજય, હમ્મીર મહાકાવ્ય, પ્રખન્ધકાશ વગેરેમાં આપેલી વંશાવલિઓ ઉપરથી શ્રી વિશ્વશ્વરનાથ રેહએ આપેલી વંશાવલિમાંથી ઉપર નામો ઉતાર્યા છે. (જુઓ, ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧).

અણ્ણોરાજ મોટો પરાક્રમી રાજા થયો. એને આનાક, આનાલદેલ, અથવા આનાજી કહે છે. આ અણ્ણોરાજને ત્રણ રાણીઓ હતી. પહેલી મારવાડની મુધવા, બીજી ગુજરાતના સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની કન્યા કાંચનદેવી અને ત્રીજી ગુજરાતનાજ કુમારપાલની બહેન દેવલદેવી. આમાંથી પહેલી રાણીને પેટ બે દીકરાઓ થયા : જગદેવ અને વીસલદેવ, અને કાંચનદેવીથી સોમેશ્વર નામે એક પુત્ર થયો.

આ અણ્ણોરાજે અજમેરમાં આનાસાગર નામે તલાવ બંધાવ્યું. આ અણ્ણોરાજ સંબંધી ઇત્યાંત ઉપર કહેલાં લગન સંબંધને લીધે ગુજરાતના પ્રબંધોમાં મળે છે. અને કુમારપાલને હાથે અણ્ણોરાજને હાર ખાવી પડી હશે એમ વિ. સ. ૧૨૦૭ ના કુમારપાલના ચિત્તાડના સમિધેશ્વરના મંદિરના લેખથી જણાય છે.

વિ. સ. ૧૨૦૭ કે ૧૨૦૮ માં અણ્ણોરાજને મારીને એનો મોટો પુત્ર જગદેવ ગાદીએ બેઠો લાગે છે. પણ એ પિતૃધાતી વધારે વૃષ્ટત રાજ્ય ભોગવી શક્યો નથી લાગતો અને એનો નાનોભાઈ વિઘ્નદરાજ (વીસલદેવ) ચોથો ગાદીએ બેઠો. આ મહાપ્રતાપી, વીર અને વિદ્વાન રાજા થઈ ગયો. આ વિઘ્નદરાજના સમયને અનેક લેખો મળ્યા છે, દોહીની શીરોશર્ણ લાટ ઉપરના વિ. સ. ૧૨૨૦ ના લેખમાં અ વિઘ્નદરાજ “ દિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધીના રાજ્યો પાસેથી પોતે કર લીધાં છે તથા મે-ચ્છોનો નાશ કરીને, આર્યવર્તને ફરી વાર સ્વાર્થ રીતે આર્યવર્ત કર્યું છે ” એમ પોતે કહે છે. આ વિઘ્નદરાજે અજમેરમાં એક સંસ્કૃત પાઠ-શાળાસ્થાપી હતી અને એ પાઠશાળાના મકાનના અમુક પથરાઓ ઉપર પોતાનું રચેલું હરકલિ નાટક તથા પોતાની સભાના પંડિત સોમેશ્વરવ રચેલું લલિતવિઘ્નદરાજ નાટક કોતરાવ્યાં હતાં. આ પાઠશાળાનો નાશ કરી શહાજુદીન ગેરીએ એની મરજદ બનાવી દીધી જે મકાન આજે અઢાઇ દિનકો ઢોપડા નામથી અજમેરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ મકાન પાસે ખોદકામ થતાં એમાંથી ઉપર કહેલાં નાટક કોતરેલાં અમુક પથરાઓ મળ્યા છે : જે લેખનો નામ મુજીપમાં છે.

આ વિમલરાજે દીલ્લી પોતાના ગત્યમાં મેળવી દીધેલું એમ એના શેરોજશાહી ઘાટવા બાલેખથી જાણાય છે. એટલે દીલ્લીના પુલ્લ-રાજા અને ગણે દત્તક લીધાથી પૃથ્વીરાજ ને દીલ્લીની ગાદી મળી વગેરે પૃથ્વીરાજ રામાની કથા વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી.

વિમલરાજ પંડી એના પુત્ર અપર ગાગેય ગાદીએ બેઠો. તે થોડો વખત ગાદીપતિ રહ્યા હશે. એના પછી અલ્લોરાજને મારનાર જગદે વનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો. આ પૃથ્વી રાજ બીજાના સમયના વિ. સ. ૧૨૨૪ થી ૧૨૨૬ ના ચાલ લેખે મળ્યા છે.

આ પૃથ્વીરાજ પંડી અલ્લોરાજને કાચન-દેવીથી થયેલો પુત્ર સોમેશ્વર ગાદીએ આવ્યો. અલ્લોરાજ પંડીના અદાર વરો સુધી સોમેશ્વરના ઐરમાન બાધ્યો તથા એના પુત્રોના કાચમાં અજમેર હોવાથી સોમેશ્વરને પોતાને મોમળા ગુજરાતમાં કુમારપાલના આશ્રયમાં રહેલું પડ્યું હતું. સોમેશ્વરની આવ્યાવગ્યામાં એની મા ગુજરાતમાં આવતી રહે છે. (જુઓ, પૃથ્વીરાજ વિજય) અને અજમેરમાં સોમેશ્વરના ઐરમાન બાધ્યોનું કોઈ ન રહ્યા પછી સોમેશ્વર ગુજરાત તરફ અજમેર જઈ વિ. સ. ૧૨૨૬ માં ગાદીએ બેઠો છે. સોમેશ્વરના વિ. સ. ૧૨૨૬ ૧૬. સ. ૧૨૨૬) થી ૧૨૨૪ સુધીના ચાલ લેખે મળ્યા છે. અને વિ. સ. ૧૨૩૬ માં સોમેશ્વરને દેવ પદી મરો લાગે છે. સોમેશ્વરના ચાલના સીકા એ પળ મળ્યા છે. સોમેશ્વર દીલ્લીના અન્ય પાગળી બહેનને પરજેવા સોમેશ્વરનું મુજબના મોળા બીમને દામે મોળ ચર્ચ વગેરે પૃથ્વીરાજ

ગમામાં આપેલી કથા બીજા પ્રમાણે જોતા કલ્પિત રૂં છે.

સોમેશ્વરે, પૃથ્વીરાજ વિજય પ્રમાણે મુજબનામાં હતા ત્યારે જોઈના રાજ નરસિંહ દેવની કન્યા કપૂરદેવી માથે વળા કપૂર દણ, અને એનાથી સોમેશ્વરને બે પુત્રો થયા. એક પૃથ્વી-રાજ અને બીજા દરિરાજ અને સોમેશ્વર પછી વિ. સ. ૧૨૩૬ માં પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો.

પૃથ્વીરાજ (સીએ)

પૃથ્વીરાજ અજમેરની ગાદી ઉપર વિ. સ. ૧૨૩૬ (૪ સ. ૧૨૭૬) માં બેઠા ત્યારે એની ઉમર નાની માટે શરુઆતમાં એની મા કપૂર-રહેલી રાજ્ય ચલાવતી હતી એમ પૃથ્વીરાજ વિજય કહે છે. (જુઓ મર્જે ૬). પણ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં પૃથ્વીરાજ એ વખતે રાજકુમારો જે વિશાળો મેળવના હશે તે મેળવી લીધી અને ચૌદન પણ પ્રાપ્ત કર્યું.

પૃથ્વીરાજે પણ પરાક્રમે ક્યાં હોવા જોઈએ એમ એના સમયથી પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી દત્તકથાઓ ઉપરથી લાગે છે. પૃથ્વીરાજને રામની અવતાર કલ્પો છે પણ પૃથ્વીરાજના જીવનની બેજ વિવસનીય દર્શકલો જગવાઈ રહી છે. એક વિ. સ. ૧૨૩૬ (૬ મ. ૧૧૮૨) માં પૃથ્વીરાજે મહોળા (સુદેવખંડ) માં ચંદેવ રાજા પરમહિંદેવ ઉપર ચડાઈ કરીને નેને દરાયો. તે ચંદેવ પરમહિંદે અને પૃથ્વીરાજ સમકાલીન હતા એમ તો પરમહિંદેના લેખથી જાણાય છે. અને વિ. સ. ૧૨૩૬ ના મદનપુર (સુદેવખંડ) માંથી મલેલા પૃથ્વીરાજના લેખથી પૃથ્વીરાજને મહોળા ઉપર વિજય ચોકસ જાણાય છે. પૃથ્વી-

રાજ રાસાના મહોળા ખંડમાં જે લાંબી કથા આપી છે, તેમાંની મૂલ દકીકત આ રીતે સાચી છે. બાકીની રાસોકારની કલ્પના લાગે છે.

પૃથ્વીરાજના જીવન સંબંધી બીજી દકીકત શાહજીદાન ગોરી સાથેની લડાઈ છે. પૃથ્વીરાજે શાહજીદાન ગોરીને એક વખત દરાગ્યો એ દકીકતેજ કવિઓનું એટલું બધું આકર્ષણ કર્યું કે તેઓએ એ ઇત્તાં કલ્પનાના રંગથી ખુબરંગીને ગાયું. હમ્મીર મહાકાવ્યમાં કાંઈક વિસ્તારથી શાહજીદાન સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન આપ્યું છે, (ભુઓ, સર્ગ ૩) પણ પૃથ્વીરાજના જીવનના બીજા કોઈ બનાવોનું વર્ણન કર્યું નથી. માત્ર પૃથ્વીરાજ શાસ્ત્ર અને શસ્ત્રમાં પારંગત હતો, અતિ યુદ્ધ કુશળ હતો, પ્રજાનું, બ્રાહ્મણોનું અને બ્રહ્મણધર્મનું સારી રીતે રક્ષણ કરતો વગેરે સામાન્ય ગુણ વર્ણન કર્યું છે.

પૃથ્વીરાજ વિજયમાં પૃથ્વીરાજના મંત્રીનું નામ કદમ્બવાસ કહ્યું છે. વળી પૃથ્વીરાજના મોસાળમાંથી ભુવનૈકમલ નામનો વીર પૃથ્વીરાજની પાસે આવીને રહેલો એમ પણ લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં જે ૧૦૮ વીર સાથીઓ હોવાનું તથા તેઓનાં અતુલ પરાક્રમેનું વર્ણન છે તે તો દલ્લિત લાગે છે.

પૃથ્વીરાજ વિજયમાં “એક વખત રાજ્ય વિમ્બરાજના વિવેકશન્ય પુત્ર નાગાભુતિ ગુપ્તપુર ઉપર ચડાઈ કરી એમ સાંભળાને પુરુષાર્થી” પૃથ્વીરાજ દાથી, ઘોડા, ઉટ, બળદ અને પાળા-ઓનું લક્ષ્મી લઈને ચડી ગયો. પણ રાત્રી રણ-માંથી લાગી ગયો. અને પૃથ્વીરાજ એની માતાને કેદ કરીને અજમેર લઈ આવ્યા.” વગેરે

વર્ણન છે. આ નાગાભુતિ કયાનો રાજ હતો ? આ શીવાય અનુકૂળ વિધિએ પૃથ્વીરાજ માટે અનેક રણમહોત્સવો ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં એમ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે નાની ઉમ્મરનો હતો એ ઉપર કલ્પન છે, પણ વિ. સં. ૧૨૩૯ માં અર્થાત્ ગાદીએ બેઠો પછી પણ ત્રણ વર્ષ પૃથ્વીરાજે પરમર્દિદેવ ઉપર ચડાઈ કરેલી એ દકીકત બેતાં પૃથ્વીરાજની ઉમ્મર ગાદીએ બેસતી વખતે ઓછામાં ઓછી ૧૫ વર્ષની તો હોવીજ બેઠાં. અને વિ. સં. ૧૨૪૯ (ઈ. સ. ૧૧૯૩) માં પૃથ્વીરાજનું મરણ થયું છે. એટલે તેણે ૧૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય બોગવ્યું તેમાંથી ત્રણ વર્ષ બાળવયનાં બાદ કરતાં બાકીનાં દશ વર્ષોનો મોટો ભાગ યુદ્ધમાં ગયો હોવાનો સંભવ છે.

પૃથ્વીરાજ વિજયમાં પૃથ્વીરાજનાં કોઈ રાજ-કુમારી સાથે લગ્ન થયાં હોવાનું વર્ણન નુટિત મળે છે. પણ એ નુટિત હોવાથી એ રાજકુમારી કાણ હતી એ સમજાતું નથી. હમ્મીર મહાકાવ્ય-માં તો કાંઈ લખ્યું નથી. અને પૃથ્વીરાજ રાસામાં તો અનેક રાજકુવંરીઓનું પૃથ્વીરાજે દરણ કર્યાંની કથાઓ મળે છે. તેમાં પણ સંયુક્તા-દરણની રોમાંચક કથા તો અદ્ભુત છે. પણ એ બધી કથાઓ રક્તિમણી દરણ વગેરે પૌરાણિક કથાઓની ધાટી પર રચાયેલી દલ્લિત કથાઓજ હોવાનો સંભવ છે.

શાહજીદાન સાથે યુદ્ધ

પૃથ્વીરાજના જીવનનો સૌથી મોટો બનાવ અને છેલ્લો બનાવ શાહજીદાન સાથેના યુદ્ધો છે. શાહજીદાન ગોરીના સમકાલીન અને પાછળના

મુસવમાન તવારીખનવેગેના કહેવા પ્રમાણે
 શાદજુદીન સાથે પૃથ્વીરાજને ઈ સ ૧૧૬૧ મા
 એક યુદ્ધ થયું જેમા શાદજુદીન હારીને બાંધી
 ગયો, અને ઈ સ ૧૧૭૬ મા બીજી વાર યુદ્ધ
 થયું જેમા પૃથ્વીરાજ હારી ગયો, કેટ પકડાઈ
 ગયો અને પાછળથી હાંદુસ્થાનમાંજ શાદજુદીને
 પૃથ્વીરાજને મરવાડી નાખ્યો. ૩ દરમિયાન મદાકાલ્પમા
 લખ્યું છે કે શાદજુદીન ગેરીના દુમવાએથી
 પીડિત પશ્ચિમના રાજાઓએ ગોવિન્દરાજના પુત્ર
 ચંદ્રરાજને પોતાનો પ્રાપીએ બનાવી પૃથ્વીરાજ
 આગળ જઈ, એને બેઠો ધરી શાદજુદીનના
 દુમવાઓની વાત કરી એટલે પૃથ્વીરાજે તેઓને
 ધરિજ આપી શાદજુદીન માથે ચડાઈ કરી,
 શાદજુદીન સામે આવ્યો અને જલદી યુદ્ધ
 પડી શાદજુદીન હારીને પકડાઈ ગયો પણ
 પૃથ્વીરાજે છંપા કરીને છોડી મેલ્યો. આ રીતે
 આ વાર પૃથ્વીરાજે શાદજુદીનને મરવાડી છોડી
 મુક્યો, પણ આઠમી વાર પૃથ્વીરાજ પોતાના
 વિજયમા મરન મહેરાથી અને પૃથ્વીરાજના
 માથામને કાચ આપેથી દોવાથી પૃથ્વીરાજ હારી
 ગયો, પકડાઈ ગયો. અને શાદજુદીનને પૃથ્વી
 રાજને છોડી દેવાનું કહ્યું ત્યારે હિન્દુ ગુપ્ત
 મળે શાદજુદીને પૃથ્વીરાજને ફી વામા દે કા
 ન્યા પૃથ્વીરાજે ચિતપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને એના
 બાઈ દરિયાએ એની ઉગરકિયા દેવી (મર્ગ) ૩)

પૃથ્વીરાજ રામામા નો પૃથ્વીરાજે માગવા
 શાદજુદીનને મરવ્યો અને છોડી મુકયે એમ

૩ નુએ Elliot's History of India Vol II
 તથા એઆઈ પ્રેસન જગદીશના અનુવાદો આ
 બાબતે પ્રાચીન રાજવંશ સામ ૬.

લખ્યું ૪ પ્રવચન નિનામનીમા એકવીમ વાગ
 હગરો એમ લખ્યું છે પૃથ્વીરાજ ગમાની
 ધત્રી વાનો કશિયન છે એ વેતા અને ગમાની
 અદ્ભુત અનિશ્ચયોક્તિઓ થાદ હોને આને પણ
 અનિશ્ચયોક્તિ મળતી પડશે દરમિયાન મદાકાલ્પના
 લેખકે એક લઘુકાવિ વિગ્નાધરી વર્ણન આપ્યું
 છે જેડી 'આ રીતે સાત વાર દરારીને છોડી
 મુક્યો' એટલું ઉમેર્યું છે અને પછી પાંચ બીજી
 લઘુકાવ જેમા પૃથ્વીરાજ હાર્યો એવું વિગ્નાધરી
 વર્ણન કર્યું છે આ અધાના વિચાર કરના એક
 વાર શાદજુદીનને પૃથ્વીરાજે સખત દાર આપેલી
 એ નિ સદાય લાગે છે મુસવમાન લેખકો પણ
 એ હાગને બારે શબ્દો છે એ એક વિજય સાત,
 મોળ કે એકવીમ જેટલો પોરસ મદાલ્યો દશે

હવે પૃથ્વીરાજનો દેહાત કેવી રીતે થયો તેના
 હેવાલો લેખકે દરમિયાન મદાકાલ્પનું વર્ણન
 આલાનિક લાગે છે અને મુસવમાન લેખકોના
 વર્ણનથી જલુ જુલુ પાવુ નથી પૃથ્વીરાજના
 કેટલાક ગાથાના પૈમા મળ્યા છે, જેમા એક
 તરફ 'પૃથ્વીરાજ દેવ' અને બીજી તરફ 'સુઝ-
 તાન મદમદ સામ' એ રીતે છાંપ છે એ જોતા
 પૃથ્વીરાજ દાર્યો પડી શેકે કવવો રહ્યો હોય-
 કાચ શાદજુદીનના સામત તરફે ગ્યો હોય
 એ મળવિન લાગે છે નાજ-ઉપ-સામાનોરનુ
 વર્ણન એનીજ મતવબુદ થાય છે પન્ પૃથ્વી
 રાજ ગતો નરીજ વાત કરે છે. ગતો પ્રમાણે
 પૃથ્વીરાજને કે હરીને, શાદજુદીન મળતી મળી
 ગયો હએક મહતિ એનો મિત્ર કવિ ચંદ્રવર-
 દાઈ લા પહેર્યો અને બાદશાહની મરજામાં
 પૃથ્વીરાજનું શરદવેધીપણુ બતાવવા, તવાઓ

વધિવા માટે પૃથ્વીરાજને ધનુષ્યબાણ ગાપાની
ચદે નીચેના પ્રસિદ્ધ શબ્દોથી શાહજુદીનને
વધી નાખવા કહ્યું :

ચાર વંશ ચૌવિશ ગજ અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ,
પતે પર સુલતાન હૈ; મત તૂકે ચહુઆન
इही बाण चहुआन, रामरावण उत्थप्यो.
इही बाण चहुआन, कर्णशिर अर्जुन काट्यो.
इही बाण चहुआन, शंभु त्रिपुरासुर संहयो,
इही बाण चहुआन, अमर लछमनकर बंध्यो,
सो बाण आज तो कर चढ्यो

चढे विरद सांचे चढे

ચહુઆન રાજ સંભર ધની
મત તૂકે મોટે તવે.
અને શાહજુદીનના 'શાખાશ, શાખાશ' શબ્દો
સાંભળી એ શબ્દ ઉપર નીચાન રાખી પૃથ્વીરાજે
બાણ માર્યું. શાહજુદીન પડ્યો અને ચદે તથા
પૃથ્વીરાજે એક બીજાનાં માથાં તરવારથી ઉડાવી
દઇ મુસલમાનોને હાથે મરવાનું ટાણું.

ચંદનું ઉપકું વણું છે તો રોમાંચકારી
પણ એમાં કાંઈ બીજકુલ નથી. પૃથ્વીરાજનો

દેહ પડ્યો ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં અને શાહજુદીનનો
ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં ગખખરાને હાથે. શાહજુદીનની
મરણનારિખ ખોટી લખવાનું મુસલમાન લેખકોને
કારણ નથી. *

પૃથ્વીરાજનો વંશ પૃથ્વીરાજ સાથે અસ્ત
પામ્યો નથી. એના પુત્રનું નામ રેણુસી હતું
એમ રાસામાં કહ્યું છે, પણ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં
ગોવિન્દરાજ નામ લખ્યું છે. આ ગોવિન્દરાજે
રણથભોરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને એનાથી પાંચમી
પેઢીએ ચએસા હમ્મીરદેવે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી
સાથે વીરતાથી યુદ્ધ કર્યા પછી, પરાજય સાથે
દેહત્યાગ કર્યો.

* હમ્મીર મહાકાવ્યમાં, પૃથ્વીરાજને શાહજુદીને મારી
નાખવાનું ઉપર કહ્યું છે એ કાવ્યથી પણ પહેલાં
વિ. સં. ૧૩૬૧ માં રચાયેલા પ્રબન્ધ ચિંતામણી
શ્રંગમાં પણ 'મુસલમાન રાજાએ પૃથ્વીરાજનો શિરચ્છેદ
કર્યો' એમ લખ્યું છે. (જુઓ, દીનાનાથ શાસ્ત્રીની
આવૃત્તિ પા ૩૦૪)

વાસંતી કુંજને

સંજ્ઞક રા. દેશબલ પરમાર

(એક અન્યોક્તિ)

: અનુકૃપ-ઉપભતિ-વસંતતિલકા :

૧
ઘટીલી હરીઆળી ને કઠેરી ભાવના-રમી,
સમૃદ્ધિસિદ્ધિવતી કેા શુન્દરી લલના સમી

૨
સુદર્શન જે રમણીય હીસે,
તો ભખ્યતા શી સ્મૃતિએ થ દીપે,
નાની વયે કુશલ કેમ કલાસખી તું,
બયે વિશેષલુપ્તે નહિ વર્ણવી તું.

૩
ઉપા હલ્લુ પીયગરગી આવી
ન્હોયે : તહીં છે તુજને વધાની,
સૌભાગ્યસૂર્ય પુરતો જવ તેજભાત
ભાજ્યાં તહીં મધુરવા નજરે પ્રજાત

૪
વૈકુંઠ શી સ્નેહવિનમ્ર શાન્તિ, -
ઝીણી મુકામે તવ આત્મકાન્તિ,
માધુર્યમા રસજતાં નવરજ અંગે :
કલ્યાણથી વરદ સો વિલ્લને વસતો.

૫
પ્રાણની પ્રેમશક્તિ શી મધુરી શાન્તિકુંજ તું :
સમૃદ્ધિસિદ્ધિવતી હો જનની : અન્ય શું વહીં ?

સત્ય ને ધર્મ

(એક રૂપક)

એક ધર્મ હતો; બીજી સત્યતા હતી ધર્મ હતો
બ્રહ્મચારી ને કલ્યાણુવ્રતી સત્યતા હતી. ઉપવ્રત
કન્યાકા ધર્મના બ્રહ્મચર્ય અને કલ્યાણુવ્રત પર સત્યતા
વારી ગઈ અને તે કુમારિકા ધર્મને મનથી વરી અને
તેનેજ એકને સેવી રહી

ધર્મ સત્યતાની જોડલીના પુણ્યપ્રભાવ સાથે
અસૂચા ભગી હઠી; અને તેમની હાંપલભાવના
ભાંગવાને તમર થઈ. પરિણામે ધર્મને વનવાસ બવાને
વારો આવ્યો. હવે ધર્મસૂત્રી સત્યતા સંસારમાં એકત્રી
રહી શું કરે? એટલે તે પણ ધર્મ જોડે વનવાસિની
થઈ વસી. ધર્મબંધુ પીરુપ પણ એની પાછળ આવ્યો.

પણ અસૂચા ન ફાવી ત્યાં મોઢ ફાવી રાક્યો.
વનવાસમાં સંસારખાજ ચાલી. સત્યતાને કનકકાંચ-
ળીની કળાને મોઢ ભગ્યો. ધર્મને લોભ લાગ્યો.
લોભે ધર્મને સત્યતાથી અજાગ કર્યો. મોઢ સત્યતાને
હરી ગયો. સત્યતાસૂત્રો ધર્મ ધરીબર મૂંઝવ્યો ને
કલપાંત કરવા લાગ્યો. પણ પછી પીરુપ વાનરસેના
આદિ વિચિત્રત્વોની સહાય નિર્ગત્રી તેણે આત્મશાસન
વડે ધર્મવિગ્રહ આરંભ્યો; અને તેમાં મોઢને ઠારી
સત્યતાને પુનઃપ્ર.સ કરી. ધર્મને સત્યતામાં શંકાતો
પછી પણ સત્યતાએ પાવકસ્ન ન વડે શુદ્ધ થઈ તેને
નિવારી.

પરંતુ હવે અસૂચા ને મોઢ ન ફાળ્યાં ત્યાં કુરાંકા
ફરી વાર ફાવી ગઈ. સત્યતા આત્મપક્ષન અને જગ-
કલ્યાણુ અર્થે ધર્મને રક્ષી રંહી હતી. પણ ધર્મ હવે
ધર્મ મીટીને રાજધર્મ બન્યો હતો. બાહ્ય નાગમ્યા-
રનો અને મોઢ ભગ્યો. એ તો સત્યતાનો કંદારી
રહી સત્તાનો અનુત્તેવાસી થયો.

બાહ્ય નામ-સુરાઈની કિંવદંતી સાંભળી એણે
વધુ પીરુપદ્વારા સત્યતાને હચોક હાંડી. સત્યતા તે
નેજા બ્રહ્મચર્ય અને કલ્યાણુની ગર્ભિણી હતી. એ
તો જઈને 'દિવ્ય ન્યાય' ને આશરે રહી. આ
બાહ્ય રાજધર્મનો દંભ ટેક દિવિજનથી અભિમેધ થઈ
સુધી પહોંચ્યો પણ સત્યતાની સાક્ષાત્ હાજરી
વગર યજ્ઞમંડાણુ અધર્મ્ય નીવડ્યું. તેથી પાખંડશર
રાજધર્મે તો સત્યતા રક્ષા કે પ્રાપ્તિને સાદે તેની
સુવર્ણમૂર્તિ સ્થાપી દીધી.

યજ્ઞ આરંભાયો ને આગળ ચાલ્યો. પણ બ્રહ્મ-
ચર્ય અને કલ્યાણુ એ બે ધર્મપુત્રોએ રાજધર્મના
દંભને પકડ્યો અને બીચારા યજ્ઞબલિ અર્ચને બચા-
વ્યો. છેવટ ન છુટકે-છટીને નહિ પણ હારીને—
રાજધર્મે તે બાળયુગલમાં પોતાનું અસલ ધર્મવશપ
નીરખ્યું અને પુનઃ એક પુત્રો જોડે સત્યતાને આવી
મળ્યો.

પણ લોકસમાજ પછી તો એકવાર ફાવી જવાથી
નિંદા કરવે વધુ ચડ્યો. સત્યતા પર કે કું આજ
હત્યાં. ધર્મ પ્રત્યેનો સહચાર પુરો થવાથી સત્ય-
તાએ પૃથ્વીમાતા કને માગ મળ્યો ને અંદર જન-
નીને જાણે સમાધ ગઈ. ધર્મ કપી રીતે સ્વકંધો
તેની નજુ થઈ નથી. પણ પુનઃમેળાપ માટે,
સત્યતા અલોપ થતી હતી ત્યારે તેનો છુટો-કેરાકલાપ
ધર્મ જાણેલો અને સત્યતા ગઈ ત્યાર પછી એ
કેરાકિરણોના તીવ્ર દર્શાકુર થઈ ગયેલા; અને તેઓ
સી ધર્મના કુરાલ કરોને હાથ ભાંકાય છે—એવી
વાતની નજુ જહાર થઈ છે

રા. દેશાળજી પરમાર

હીમત .

દેખક

૨૧. ધનગુપ્તલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

મન્ય સાહિત્ય સભા

શુભ-અવશ્યતાનું વર્તીકરણ ત્યારે ડાહ્યા મનુષ્યોએ કર્યું ત્યારે હીમતને ગુણમાં મળી કાવદાઓને, ધર્મના કર્મોને, વિદ્યાનાની વાણીને કે' પણ દર્શક કેવો વિના માથે ચઢા જતા એ મનુષ્યોની બદુભનિમા મામાન્ય પ્રકૃતિ છે, અલગત, તેઓ આજન્મ જગતાઓર છે- જડખેર છે તેઓને આ લાગુ પડતું નથી પણ તેઓની બદુભનિ દાલ છે એમ કોઇ કહી શકે નહીં. એટલે આપણે તો સાધારણ રીતે હીમત એટલે શુભ એમજ ગણવાનું જીએ તો કે એ હીમત કશું નહીં ગણાતા અવશ્યજન મજાવી લેખએ એમ ઘણા માનતા આવ્યા છે પણ એ વિષય આ દેખમાં આવ્યાને છે એટલે તે તીક્ષ્ણ અદિ ઉદ્દેશ્ય કરશે ત્યાજ્યની નથી ત્યારે હીમત એટલે યુ, અને એ પ્રકારની જનિ અમુક નેત્રે આપણે કેળવી શકાએ છીએ અને તેનો વિકાસ માર્ગ શકીએ છીએ, કે એ તો માન કુદરતી રીતેજ અમુક મનુષ્યમાં અમુક મનુષ્યોમાં અથવા ઉદ્દેશ્ય છે એ તપાસવાનું રહ્યું. મને પોતાને તો એ આવરમાં હિંદુ જુમાં ઉતરી જોના એમ જણાય છે કે એ ગુણ આપણામાં જન્મથી હોતો નથી તેમજ પાછળથી મદલ પલુ કરી શકાતો નથી કે તેમાં વિકાસ પણ સાધી શકાતો નથી. માત્ર

અમુક સન્નિગોમાં મનુષ્યનું હૃદય આ શુભ મદલ કરી લે છે મારી આ માન્યતામાં ભુલ હોઇ શકે પણ આ મુદ્દા એ મને કોઇ બનાવી આપે નહીં-આખીત કરી આપે નહીં ત્યા મુદ્દા તો મારી માન્યતામાં જ મારે વિશ્વાસ રાખવો ઉચિત છે

કેટલાકો એમ કહે છે કે શારીરિક બળ વિના હીમત હોવી અસમ્ભવ છે મદાત્માણએ ગ્વદેશનથી તેમજ ઉપદેશથી આ માન્યતા કેટલી ખોટી છે એ સાફ બનાવી આપ્યું છે પણ કેટ મહાત્માએ મુદ્દા નહીં જલુ હોય તો હું મારી નજરે નેએવ એક દાખલો આપું

ગતતા અગીઆરેકનો સુમાર હતો સારા મહેરમા ગાઠ સાલિ પ્રમરી રહી દત્તી માત્ર અમાગી એક ગલી કીટસનેાથી જગદગી રહી હતી, જગદગે તેમાં નવાઇ પણ ન હતી લગ પ્રમત્રો ઉગરવો ઉગરવોને જોએ જમાનો ગથો હતો તેવા પીડ અને અનુભવી વહીયોએ પદર ફાટસનેા ચાલી રહેશે એમ બહેર કરેલુ ત્યારે કન્યાના બાપે બાવીસ કીટસનેા મંગલી વેવણ પલ તેમજ સમરત નાતને દિગમૂક બનાવી દિધા હતા. માઝવામાં બાજર લઇને એકેલ વેવણ અને તેમની બ્વાસપાસની સ્ત્રીઓ પણ આથી

કૈંક નિરાશ થઇ પોતાની નિરાશાનો અદ્વેષ કન્યાપક્ષ પાસેથી ક્ષમ રીતે લેવો તેના વિચારમાં બુદ્ધી ગઇ હોય તેમ જણાતું હતું.

સુરતની ખાનદાન જ્ઞાતિઓના મનુષ્યોમાં જોઇએ તે કરતાં વધુ કીટસન જોઇને નિરાશા-ક્રોધ-અધાન કેમ ઉત્પન્ન થાય એ વીશે એ ગામની રાહરસમયી અપરિચિત મનુષ્યોમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એવી શંકાઓનું નિરાકરણ કરવાને મારી પાસે સમયનો અભાવ છે છતાં અહીં સહેજ ખુલાસો કરું છું. કન્યાને ખારણે સારું દેખાય એટલે વરપક્ષનાં કુમળાં હૈયાં દુભાયજ એ વાત કોઇ મનુષ્યને સમજાવવી પડે તેમ નથી, તે ઉપરાંત “કન્યાપક્ષે બીખારચોટ છે-એ શું અજવાળું કરવાનો હતો ?” આ જાતના બ્રમથી વર પક્ષની અનેક સુંદરીઓએ જોઇએ તેવાં સુંદર વસ્ત્રો પહેયાં ન હતાં. બીજાઓની શી વાત કહેવી ? ખુદ વરની અહેનેજ નેત્રું રૂપીઆની પારીસના સીંદની સાડી પહેરવાનો વિચાર છેક છેલ્લી ધડીએ માંડી વાળી, પાંચ વરસની જુની એક સાધારણ સાડી પહેરી હતી. એજ બ્રમમાં પડીને અનેક યુવતીઓએ મેંધે પાઉર પણ લગાડ્યું ન હતું, ઘણીઓએ ગમે તેવા ખલાઉઝ ચઢાવી દીધાં હતાં. ત્યારે કન્યાપક્ષનાં માણસો-તેમનો પુરુષ વર્ગ પણ-વરગૃસ્થિતિ જાણતાં હોવાથી તેને ખરની તૈયારી કરવામાં ચુક્યાં ન હતાં. પરંતુ મારાથી આ સુંદર દૃશ્યના વેગમાં વિષયાંતર થઇ જાય છે—

માંડવાથી કૈંક છેટે ગમે પુરુષ વર્ગના સભ્યો બેઠા હતા. સાગસાગી પંગત બેઠી હોય એટલે

વાર્તાવિનોદ તો ચાલેજ, અને પક્ષ પણ પડે જ. ‘શાકવાળીઓને છેતરીને સોંધામાં શાક લઇ આવવામાં સૌથી એકકા કોણ ?’ ‘મુધા-રાવાળાઓને ગાલિપ્રદાનથી મદાત કરનાર વીરો,’ ‘જ્ઞાતિનો વિકાસ અને તેની ઉન્નતિ-દર માટે ઉજાણી કરવાથી સધાય કેલગ્ન વખતે દરેકે લદાણું કરવાંજ જોઇએ એ પ્રકારના ધારા ધડવાથી થાય’ આવા પ્રકારના ઉચ્ચ આશયી પ્રશ્નો અમે ચર્ચા રહ્યા હતા. કેટલાક યુવાનો પચીસ કોલર અને સત્તર ટાઇથી ‘મુંબ-ઈમાં ઠીક ફરી શકાય કે નહિ’ એ એટીકેટના ધણા પ્રશ્નો ઉપર તત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી વિવાદ કરી રહ્યા હતા.

સદસા એકદમ શાંતિ ફેલાઇ ગઇ. આ સાધારણ શાંતિ ન હતી. મૃત્યુ પહેલાં દહીં કૈંક શાંત લાગે તેવી અધોર શાંતિ હતી. નાની વહુથી કૈંક વાંક થઈ ગયો હોય અને તે પોતે, તેનો યુવાન ધણી વગેરે સામુજીના વાકપ્રદારનો જ્વાલા ઝીલવા જે શાંતિ અનુભવે તેવી શાંતિ હતી. અમારી સામે બેઠેલ પગતના નાયક તરીકે એક અખાડાખાજ, અનેક મારામારી-ઓમાં અગ્રભાગ લેનાર, આશરે પીસતાલીસ ઇંચની છાતીવાળો યુવાન બેઠો હતો. અમારી તરફ કોઈ નાયકજ ન હતો એમ કહીએ તો ચાલે. બધાજ મંકોડીમલ્લો હતા. સામા નાયકે કટાક્ષ-તિરસ્કારથી ભરેલ અટહાસ્ય કંપુ અને આશરે પાંચસો છસો માણસને જીવતા બાળી નાંખે તેવી શક્તિ ધરાવનાર ગાલિપ્રદાન રૂપી અસ્ત્ર કૈંકયું.

ક્ષણભર મેં ઉપર વળું પી તેવી શાંતિ પ્રસરી રહી તે પછી વિદ્યુત ઝડપે અમારી

મંત્રાથી એક મુઠ્ઠી કામળ જેવા શરીરવાળું,
કુમી ત્રીમ ઇચ જાય નદિ એવા જાનીવાળું
મગનરું ઉડયુ. ફેલીએની ગનિધી સામી પથને
પોરેલું અને દહ અમારી આખ મરે-નદી
ફેરે તેટલામા તો પેલા દાથીમમા તાવડના માવ
કિપું ફડાડ ફડાડ ત્રણ તમાચા ફેલાયા અમે
હાજુભરે તો આભા મતી ગયા. અમને એમ
થયુ કે પેલું મગનરું આ મગદાર્ય મયુ-એ
ધૂંધાઈ મયું' બીએમાથરે કેમીકયા ત્રીબી
શ્રીમ પળ પડાઈ મર્ધ પળ કશુ થયુ નહીં
મગનરું સહીમકામળ આજને અમારી પગતમા
એમી મયું "લાઈએ, શાનિ, શાનિ"ના અવાજ
નીકળ્યા-નહીં નીકળ્યા ને શમી ગયા, અને
તેને રથાને "મોડો-મોડો મળ મળેછ, જળખી-
જલેમી રળ મળેછ"ની મીમી, આદવાદક
જુમો કળે અચાવા લાગી. -વાતનુ જમણ
પુરું થનું દહુ, સમય આજેના જતો દતો એથી
કેમના પિપાસુ સુભાગી પુવડો પોતાની પ્રિય
પાત્રીએની પાતાળમા વણુમાયે મેરીની લાજના
ભજ્યા વગેરે ઈષ્ટ વસ્તુઓ, આરે એકેવાની
દર્દભરી વાચના નદિ ગણકાના, હાવચા
જવા દતા.

આ દ'ગલ હુપગી દીમન પીમે શુ કહેવું ?

ખીને હાથવે: આપુ: સવાગનો સમય
દનો' બૌ માણસો મૌ સૌની એરડીમા કામમા
મંજીયુ ન'દના. પુરુષ ધર્મઆથી કેટલાક તાળ
છાપાં વાથી વાથી સારી ફુતીઆની અચી
અવિતા દના માલના નળ આજળા સીએ.

અનેક પ્રકો સળંથી વાદવિવાદ ચવાતી રહી
દતી એટલામા એક એરડીમાથી કામી ચીમ
મલજાઈ તેના પડયા રેપે બીજી ચીમે પળ
પડતા લાગી. અમને જે હાથમા આજુ તે
વહને અને ત્યા દોડયા સારીરિક ઉત્તતિની
અજવળના એક નેત્રની એ એરડી દતી. એ
પોતે વાળા કહાવર દતા જતા એ વેળા એમની
પ્રચડ આડીન નળાઈ ગોદાના કામચીમા
ઉપર કે અદ્ભુત હાવ કરી રહી દતી. એમના
પાત્રી ફેક મયુવ શરીરના દોવા જતા ફેણ
જાણે કેવી રીતે પાણીઆરા ઉપર ચઢીને, એક
ખાલીની ગોળાના ભોજે, બેમાકળા બનેલા
આમથી તેમ જોતા દા.

"હુ છે ? શુ થયુ ? કયા છે ? કરડયું તો
નથી ને ? કોઈ પામે આવોદીન છે ? સવકુમીક
એસીઁ એથી પળુ ઉત્તમ ! રેલિફિન કરો !
ધાધવ નદિ કરો નેવડો" વગેરે શરૂદો અને
વાક્યો અમારા તગથી નીકળ્યા પડ્યા. જવાબ
પળુ તેજ પ્રમાણે અસંબદ અને અરપટ દતા.
પળુ થોડી વારે જણાવું કે એ પનિ-જનીમાથી
કોઈ કે (કોણે પહેલા જોયું તેનો નિર્મય તો
દહ પળુ જયો નથી) કોઈ લવાનક જીવ-
જીવ-જીવનાવર જોયું. વળી થોડી દોહા પછી
અમે એમ જાણ્યું કે એ બેમાથી એકે (કોણે
તે અમે કે તેઓ નહીં કરી શક્યા ન દતા)
બડજ સમયસૂચકતા વાપરીને તેના ઉપર મોડું
પાતેડુ લાગી દીધું છે. એ પાતેડું - અમે ઉપું
વાજેલું જોયું એટલે તોફાન વધી પડ્યું. કોઈએ
તરવળ ઉધારી નાખવાનું કહ્યું. કોઈએ નાના
નાના છોકરાંઓ તેમજ સીએને બહાર કાઢી,

પુરતા હથીઆરો હાથમાં રાખી પછીજ પાતેલું ઉઘાડવાની મલાહ આપી. હામચીઆ ઉપરથી તેમજ પાણીઆરાં ઉપરથી પણ મલાહ ચાલુજ હતી એટલે અમે આખરે કંટાળીને છોકરાં, સ્ત્રીઓ તેમજ પાણીઆરા ઉપર ચંદેલ યુવતીને બહાર કાઢ્યાં. હામચીઆ ઉપરથી ઉતર્યા પછી પણ પેલા ગૃહસ્થની મનોદશા ધ્યાનમાં લઈને અમે એમની મદદ નહીં લીધી.

પાતેલાં અંદર સાપ હશે કે વીંછી હશે કે મડ કાનખલુરો હશે તેની અટકળ કરવી હકેલ હતી. પણ સાપ તરફ વધુ મતો પડતા તા હતા એ દેખીતુંજ હતું. કોઇએ કેંક મૌલિકતા બતાવવા પોતાનો મત ડાલકાચીડ તરફ આપ્યો. એકે ચંદનથોજ હોવી નેહએ એમ કહ્યું. પણ ચંદનથો બહુજ ઝેરી હોય છે એ શીવાય એમને પોતાનેજ વિશેષ ખબર ન હતી એટલે એમનો કેસ તો માર્યોજ ગયો. છેવટે, એ સાપજ છે એમ માનીને એને પકડવાની અને મારવાની બધી ઘટતી તૈયારી કરી અમે પાતેલું ઉઘાડ્યું. એ ચાર લાકડીઓ તો ધગધગ પડી પણ ખરી. એટલામાં એક માલુમ મોલી ઉઠ્યો : “શ્રીદ ગમેડા બનો છો ? આ તો ફરોળાઓજ છે. પછી સાપને ગળા નહને એ ફરોળાઓ એમાં બરાઈ ખેડો હોય તો ભગવાન નજી !”

વધુ શું લખવું ? અલબત્ત, અમારામાંથી જેઓ સાપને મત આપનારા હતા તેઓ અને એ ચોરહીવાળા પતિ-પત્નીએ તો આખરે એમજ ફેરવું કે એ પ્રકારના ફરોળાઆ સાપથી વધુ

નહીં તો એટલાજ ઝેરો તો હોય છેજ. અને એ પતિ-પત્ની મોટી ઘાતમાંથી બચી ગયાં. એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં પણ ખાસ ખોટું ન હતું કારણ કે એને પરિણામે અમને સત્ય-નારાયણની કથામાં હાજર રહી પ્રસાદ આરોગવાનું આમંત્રણ મળ્યું. પણ હીમતનું શું ?

* * *

આથી ઉંધા દાખલાઓ પણ ઘણા મળી આવે તેમ છે. એક મોટા ઘરમાં મા અને ચાર છોકરાંઓ હતા. બાપ બહારગામ ગયા હતા. રાત હતી. ચોરડામાં એક ઝાંખો ઘાસ-શેતનો દીવો થોડો થોડો પ્રકાશ પાડી રહ્યો હતો. ચાકરો પણ પરવોરોને ભોંયતળાએ વગે સગે થઈ ગયા હતા. શેરીમા બધે શાંતી હતી. છોકરાંઓ તળાઈમાં મુનાં મુનાં ચરધાં ઉંધમાં મા-ભાગવત વાંચતી હતી તે સાંભળતાં હતાં.

મા એકવડીઆં શરીરની, રોજની માંદી વાંદા અને ઉંદરથી પણ બીતી ફરતી હતી. તાવની બીમારીમાંથી તાજજ ઉઠેલી હતી. અચાનક તેણે કાન માંડ્યા. ભય મમીપ હોય છે ત્યારે કાણુ નજી દઇ ઉઠિથી મનુબ્યને એ ભયની આગાહી થાય છે. માને કેંક તેવીજ રીતે ભય જાણ્યો. બટ ધીમે મુમવાટ એક ખુલ્લામાંથી નીકળ્યો. કાળો, પાતળો, લાંબો ઓળો હાલતો જાણ્યો. દીવાની વાટ મોટી કરી ફાનસ તે દિશા તરફ માંડ્યું. સહસા એ ઝીણા હીલા પ્રકાશ જાણ્યા. “હાય હાયરે મા, સાપ !” શબ્દો માના કુજતાં, કંપતાં મોમાંથી ઝાઝા અવાજ વિના સરી પડ્યા.

સજ્જના પખુ વિજંબ વિના એ એકવડીડે મરીરે
 ઠટાર થયું; પાતળા નેતરની સોટી-એકે છેડકારની
 રમતાની સોની-દાથમા લાધને મા સાથ અને
 છેડકારની વચમાં હતી રહી ગઈ માએ આ
 જન્મ કોઈ દિવસ લાકડી ઝાલી ન હતી.
 સાધારણ ગર્જથીમંત કુટુંબની અને મેજની
 માદી હોઈ ધરના કામકાજ તેણે કર્યો ન હતા.
 તેને આવડતાં પણ ન હતા. અધાર યથા
 પછી ધરની બહાર એણે રક્ષણ વિના જમ
 મુક્યો ન હતો. આજ એ વસ્તુસ્થિતિ બદ-
 લાઈ ગઈ હતી. પેટના ચાર છેડકારની છટ્ટા
 બેખમમા હતી. ધણી બહાર ગામ હતો પાછા
 આવતાં તેને ચાર છેડકાર સપામન મોજવાના
 હતાં. કોઈને મદદ માટે બોલાવવામા વખત
 જમ એમ હતું. ખુણા અને તળાઈઓ વચ્ચે
 બહુ અંતર ન હતું. સાંજે તરફ આવ્યા
 ચીવાય બીજો નાસવાનો માર્ગ ન હતો. મા
 પાતળા નેતરની સોટી બે દાથે ઝાલી, મેથે
 બાજવનમાંથી મીનાની કઢીઓ અર્ધી ઉંમરના
 વસ્થામા મણુમણુતી સામા આવના ચતુર્થે
 નીરખી રહી.

સળગળજા સાથ વખો. માએ રસીરને
 કંપે સમાવતા ભગીરથ યત્ન કર્યો આખે અને
 દાથે અંતર આપ્યાદ સાધુ પાઠો મળગળ
 કરતો અવાજ અને નેતરનો સોટી મપાઅપ
 પડવા માદી. આટલું માત્ર કાણ બેસણમાજની
 નયું ત્યારેજ છેડકારાએને 'કેક થયું.' એમ
 જાન આવ્યું. ચારેની ચીમેથી આણુ ધર
 માજ છેડકાર. ચાકરો સરળાદોડના આવ્યા પાડ-
 પડોટીઓ. પણ ક્ષણિક પોતાના બારણા
 ઉપાડતા દોડ્યા.

"મપ, મપ, મપાક, મપા" મા તો સોટી
 મારતીજ જતી હતી. બે ચાર કાનમેા પખુ
 એકસ થઈગયા. વસ્તુસ્થિતિ સમજતા માણમેએ
 પાત્ર છ ફીટ લાખા સર્જના મોથા વળી
 મએથા બેથા પણ માને તેનું જાન ન હતું.
 તેની આખ ફાગી ગઈ હતી. તેને તો માવ
 પોતાના ચાર છેડકાર તરફ આવતા ચતુર્થે
 અટકાવતુ હતું—નહીં અટકે તો પોતાના પ્રત્યે
 તેને વાળતુ હતું.

મા જાનણુની ધઈ મએથ છે એવું જાન
 લેનારને મોકુ થયુ જરૂર તે થતાની સાથે
 બે ત્રણ પાડોશીઓએ માને પકડી લીધી ચાક-
 રેએ માખે ખસેડીને જમીન સાફ કરી નાખી,
 માએ થોડી વાર સોટી વિનાના દાથ વીંચ્યા
 કર્યો અને પછી બેશુદ્ધ ધઈ ગઈ. તેને અદાર
 કલાઈ જાન આવ્યુ

જરૂર આ તો પ્રથા લશ્વલમ એકજ પ્રકાર
 રના દાખલા આપ્યા. આવજા મરેગેમા
 દાખવવામા આવતી કૃતિને હોમિત કહી શકાવ
 એમ નથી તેમજ આવી બાબતમા નિષ્ફળ
 નરિવેલા, કાયરતા બતાવનાર મનુષ્યો નાદોષ-
 તવાન હતા એમ કહેવું એ પણ યોગ્ય નથી.
 હોમિતની સાથે સમયમુલકતા પણ આવસ્યક
 છે. વળી મનુષ્યનુ મગજ બહુ લાખા-ભવિ-
 ખના વિચાર કરનાર ન હોવું બેઠએ, કારણ
 કે જે લાખા વિચાર કરવાને મગજ લવચામ
 છે તો તેનામાં તરત સાદસ ખેડવાની કૃતિ
 મદ પડી જાય છે. ખરેખર હોમિતવાન મનુષ્ય
 પણ કેટલીક વાર પોતાની સામે બીજા

[illegible]

કન્યાને ત્યાંની વાત છે. કન્યાને ત્યાંની રીત-ગર્થ હતી. વડા ત્યાંથી વરથોડા, ચટ્ટી પખુ, ચુકથો દત્તો. કન્યાને ત્યાં તેા સ્ત્રીઓ દાંડળો દાંડળો એક કેદાણીથી એ વરથોડાને વેદેકને પાછો આપી પાનુ ગયેા હતા. માંચડાં છાપડાં ટાંપીપતી, છંદલી કિયાગેા કપાટાચંધ થતી જતી હતી. કન્યાને ત્યાં કેવાદત્તનેા પાર ન હતો; લંછ અનેક જાળતેા કરવાની રહી હતી! સ્ત્રીઓને ભારેમાં ભારે વસ્ત્રો જદલી જીજ્ઞાં જરાકે સારાં યંત્રેા સજવાનાં હતાં. તદન નાનાં ખાસકાં સ્ત્રીઓની ઠાકરે ચટીને પોતાનેા વધિા તીક્ષ્ણ રુદનથી દર્શાવી રહ્યાં હતાં. એથી મોટી

વડા જાણકાર આ કોશરહસ્યો જ્ઞાત કરીને
કેન્દ્રીય વર્ગવાળી તકનો જ્ઞાત કરી રહ્યાં દત્તો
વડ પેનાને ત્યાં પરખુદા આવે છે એમ માન-
વડે જરૂર છે. મુદ્દતું સુધ પેનાના રાજ્ય
ઉપર દુઃખે: જરૂર આવે છે અને તેમાં જે
જરૂર અન્યાય નહીં કરી મુકાયો તે આપું
રાજ્ય ઉપર થઈ જવાનું હોય એવાં ભય,
અસાધિત, નામસ, હિંમ પ્રવેશના ચિન્હો કન્યાના
પક્ષના ઓપુરોના મુખ પર જ નહીં પણ
મરીના એકેએક અવયવ ઉપર ચોક્ષાં
જવાનાં દતાં.

કન્યાના આપ મનસુખદાસ આ તોફાની
મામલમાંથી બચી શકે તેમ તો માનીજ
શકાય નહીં; છતાં બીજા પાત્રોના પમાણમાં
એમની રિધિનિ તો છેક દયાગનકજ દત્તી.
મનસુખદાસે આત્માવરધામાં મા-આપથી મંદીને
દૂરમાં દૂર મગાસંબંધીનાં આમણં આધાં દનાં
અને તેમની આના મુગે મોંધે ઉઠાવી દત્તી.
યુવાવસ્થામાં આના તેમજ આમણં આપનાર
વર્ગમાં તેમની પત્ની તેમજ પોતાના ઉપરિ-
અમત્રદારોના ઉમેરો થયો હતો. ત્યાર પછી
ધીમે ધીમે આ વર્ગમાં ઉમેરો થયાજ કરતો
હતો પણ દેણુ વલણે શાથી મનસુખદાસના
આળેશ આ વર્ગમાં આવેલ નહીં થયાં-કદાચ
એમને સામેલ થવાની તકજ નહીં મળી હોય !
કારણ કે મીસીસ મનસુખદાસ-સૌ રતનબાઈ
મુસોલીની, કમાલપાશા, રેજાખાન પહેલવી
એવા નેતાઓના વર્ગમાં આસાનીથી લળી શકે
તેવાં હતાં. પરિણામે અર્ધા છોડરાં પણ મન-
સુખદાસની સાથેજ ચોવીસે કર્લાંક પોતાની

છાંદોના લયમાં રૂપો કરતા દત્તા, ખીજે
કેકાણે ગુલામો માલોમાલ લટકા કરતા દશે
પણ સૌ રતનખાઓના રાવ્યમાં ગુલામોને
અંદર અંદર લટકાતી ગંજિન પણ નાખવા
દેવામાં આવી ન હતી. જાંકેના ઉપર એ
ગુલામોને પ્રેમ દશે કે કેમ એ પણ ગાદીન
મનુષ્યને જણાતું ન હતું દરેક ગુલામના એ
ઉપર એક પ્રકારની લયકર ઘન્યના જવાબ
રહી હતી પરંતુ વધુ વર્ણન નિર્ગત છે.
ગુલામોની દસા આપણામાથી કાણ નહી
સમજી શકે ?

પગલુનાર કન્યા કુસુમ કાવત્રા બાધાની,
રીકડા, જરા જરામાં ગભરાઈ નવ્ય તેરી એટલે
આને પ્રમત્તે તેનું હૃદય ધિર હોય એમ
મનાવજ નહીં. લમની દિવાઓ ચાં ચર્ધ
ત્યાગ્યો ધગમાના મુલોનીનીતો મોળમ વડ
મરમ થયો હતો એટલે તેને લઈને પણ
અતનજીતા તો હતી જ. ગભરામણમાં નાની
ખાઓએ ચાંઈ કહ્યું અને કુસુમે હા પાડી
પણ માલો પાલો હાથમાં લેતી હતી એટલામાં
ફરથી સૌ રતનખાઓની ત્રાસ સંભળાઈ
“એ રાંડ કુસુમ ક્યા ભગઈ બેઠી છે ?

“કુસુમ બહેન, જરા જલ્દી કરો. નહી
તો આપણા બનેના બોજ મળશે” નાની
ખાઓ ત્રાસથી ગભરાઈને બોલી ઉઠી.

કુસુમ હિતાવજ કરવા ગઈ. તેમાં હાથ
ધુઓ. ખાલો હાથમાંથી પડી ગયો અને રતન-
ખાઓની બારે માઠી ચાલો બગડી. ન
હુપાવી ચકાવ તેટલી બગડી.

“હાથ હાથે મા’ મરી ગઈ” કુસુમથી
ચીન પગઈ ગઈ નાનાભાઈએ આ ચીસ
સાંભળી તે આવ્યો પણ મામવાની મંબીરના
બેના એ કશું કરી શકે તેમ ન હતું. “અકેનું
હમણા તો જન પડી ચર્ધ રહેશે” આટલું
કપિત હૃદયે કહી કેઈકે કેકાણે અદરપ થઈ
ગયા નાનીખાઓ નવુદની કાવત્રાકે રિથિનિ
વેઈ પોને પણ ગભરાઈ ગઈ. કુસુમ બહેન,
એ મુરખોએ ક્યા તમને એ પીવાનું કહ્યું ?”

“એમાં તમારો શોકાક વાક હતો” માગ
નમીતમાં લખના દિવસે પણ રોવાનું દશે.”
કુસુમ બોલી

ગતનમાઓનો અવાજ આસપાસના અર્થક
કાપાહસમાંથી પણ બહાર પડીને પાછો આવ્યો.
ચિત્તારી કુતંગાઓની ધુઓ સાંભળીને જેમ
રિથાજની રિથિનિ હાથ નેરી રિથિનિ કુસુમની
થઈ ગઈ એના પગ ત્યાજ જાં ચર્ધ ગયા.
નાનો ભાઈ પોતાને કેઈ નહિ વેઈ શકે છતાં
પોતાનાથી બધું વેચાય તેવી જગ્યાએ ઉભો
રહી ગયો હતો નાનીખાઓએ પણ દોટ મુકી
અને ફેંક એરીજ ખીજ જગ્યા શોધી લીધી.
કુસુમને ચાલે કાઢ તદ્દન નીડર મનુષ્ય ઉત્તું
હોય તો તેને જુદી જુદી જગ્યાએથી મોટાભાઈ
મોટાભાણી અને તેમની એક છોકરી અને
એકાદ બે ખીન સગાઓ જુદી જુદી સહી-
સવામન જગ્યાએ સનાઈને આ ઉલ્કાપાતનું
પરિણામ ચીરાતી આતરડીએ વેચા ઉલેપા
એઈ શખ એટલું જ નહિ પણ રાં મનુષ્યવાલ
પોને પણ આ દાવાનળને શમાવવા મોએ

રામનામ જપતા દુર ક્ષિતિમાંજ નેષ્ઠ શકાત. પણ કુચુમને તેમ કરવાની શક્તિજ ન હતી. તેને તો અત્યારે સદરાના આરપયમાં, તપતા સૂર્યના તાપમાં ગોતે એકલી, અટુલી, નિરાધાર, અસહાય આવરથામાં ઉભી છે એમજ લાગ્યું. એના મનની સ્થિતિ જ્ઞેતાં કૌરવોની સભામાં ઉભેલ દ્રૌપદીનું દુઃખ કીડીના ચટકા જેવુંજ લાગે.

ત્રીજી તાડ પરી દાદર-પર મોટા દલોડા પડતા હોય તેવાં પગલાં સંભળાયાં, પણ કુચુમ માં નાસવાની શક્તિ ન હતી. ક્યાં નાસે ? રતનભાભી ઉપર આવ્યાં. પલકમાં તેણે ગોતાની ખમ્બેલી સાડી નેષ્ઠ. એના, વીરુડીયસ વગેરે બધા પર્વતો ભેગા થઈ ને ફાટવાની તૈયારી કરતા હોય તે વખતે જેવું પર્વતો સ્વરૂપ ધારણ કરે તેવું સ્વરૂપ એ રતનભાભીનું થઈ અર્થ. “કાણે-એ કાણે કયું?”

શણ્ણભર સારું જગત મૃત્યુ પામ્યું હોય તેમ લાગ્યું. દમણાં શેખનાગ ગોતાનો ભાર માથા ઉપરથી ફેંકી દેશે અને સારી દુનીઆનો પ્રલય થશે એમ જણાયું.

“મા-મારા-થી ચર્ષ ગયું ! ધીમેથી, જાદુ-જાદુ ધીમેથી અરપાટ અપાડે મનચુખલાલનો અવાજ નીકળ્યો. લશ્કરી દુકદી જંદુકો તાકાને તૈયાર હોય અને તે વખતે સામેના ગુન્હેગારની જેની મનોદશા હોય, કસાર્થના ઉગામેલા છરાને નેષ્ઠને બંકરાની જે સ્થિતિ થતી હોય તેવી, મનોદશા, તેવી સ્થિતિ દર્શાવતા મનચુખલાલ શણ્ણભર ત્યાં દેખાયા-નાં, એમ કેમ કહેવાય ?

એક દીન, શુદ્ધ જીવાત્માને જમ્યાવવા કે મદાન્તરિ ગોતાના આત્માનું બલિદાત અર્પતો હોય તેવી ભવ્ય આકૃતિ-તેણું ભવ્ય દર્શન જ્ઞેનારાએ નીરખ્યું. પણ જીવનમાં એવી ભવ્યતા પણ વારજ રહે છે. પણ એ પણ કેવી યુગોના યુગ જેવી લાગે છે ? એજ પણમાં પિતાએ યજ્ઞમાં હોમાતી પણ તેમાંથી છેક છેલ્લી ઘડીએ છુટી જતી કુમળા પુત્રીને ભાળી. જાનનેની આંખ મળી. તેજ પણમાં બેબે દીકરા, બેબે દીકરાની વડુઓ વગેરેની આંખોમાંથી નીતરતું રોદભર્યું માન પિતાએ જોયું. મન-ચુખલાલના હૃદયને તે ધન્ય પણ હતી !

પણ વીતી ગઈ. પહેલાં વીજળી, પછી ટકાકો, પછી તો આઠ ફાટયા ! કિંયાઓ વચમાં વચમાં થતી ગઈ. લગ્ન ગયાં પણ ખરાં અને વડુવર વીદાય પણ થઈ ગયાં, રાતના આઠી ત્રણ વાગે કન્યા પાછી મેર પણ આવી. ધીમે ધીમે માણસો ચાક્યાં. ત્યાં જગ્યા. મળી ત્યાં મુવા પડ્યાં. છતાં રતનભાભીની જીભરૂપી તોપની ગેટરીમાંથી ગોતની ત્વાળા એવીને એવી નીકળ્યાંજ કરતી હતી. પણ ધર્મને ખાતર, કોઈ ઉચ્ચ લક્ષ્યને ખાતર, કોઈ મત મનુષ્ય ગોતાનું સર્વસ્વ કુરખાન કરી દેતો હોય તેને એની શી પરવા ! મનચુખલાલને તો માન જોવી ધન્ય પણે ગોતાની પુત્રીની આંખમાં દાંડલ ગોતા પ્રતિ પ્રેમ, છુપાઈને જ્ઞેતાં સંબંધીઓની આંખમાં જ્ઞેમેલ ગોતા પ્રતિ માન અને આદર એજ સ્મરણમાં રમ્યા કરતાં હતાં !

આ પ્રકારની દર્શિતને કયા વર્ગમાં મુકવી ? રણમાં ધુગતી લડાઈવાની દર્શિત, જીવાત

સિંહોના પીંગડામાં ઉભા રહી એમને છેડવાની હોમિત, એરેપ્તોનમાં એક ખંડથી બીજા ખંડમાં જવામાં રહેલી હોમિત, આ બધી હોમિતમાં માત્ર મૃત્યુથી નહીં ડરવાની હોમિત છે—જીવનને તુચ્છ ગણવાની હોમિત છે. પણ ઉપર વર્ણવેલા પ્રમંથમાં નરકમાં જીવનાં મડવાની હોમિત છે. જ્યે તે હો. પણ મારે હોમિતના જુદા જુદા દષ્ટાંતો આપવા ન હતા મારે તો તેનું પૃથક્ક-

રણ કરીને તે વૃત્તિ આપણે કેળવી શકીએ કે કેમ તે વીશે નિર્ણય ઉપર આવવું હતું. એ મુદ્દો ખવાનમાં રાખીનેજ મેં તેના જુદા જુદા પ્રકાર વર્ણવ્યા હતા. પણ પરિણામે કું પોતેજ મુશ્વર્ત્તિ મયો છું, તો ભલા ! નાહકની વ્યથા શીદ કરવી ! ચાલે છે તેમ ચાલવા દોને. આજ સુધી એ પથકકરણ નહોતું તોએ દુનિયા તો ચાલતીજ હતીને !

પંતકારની પ્રણયયાત્રા

લેખક:

રા. ચંદ્રવદન મહેતા

(૧)

તા.

રા. રા.

મારો આ કાગળ વાંચી તમે જાણા અજ્ઞ-
મળજ યઈ જશે, એમ હું માનું છું. ખરેખર
મનુષ્યનું નરીખ પાંદડા તમે દંકારી રહેલું હોય
છે એ વાત કેટલી સાચી છે એ મારા આ
કીસ્સા પરથી તમને જરૂર સમજાશે. મુંબઈથી
મારે એકાએક નીકળવાનું થયું એટલે મુંબઈથી
લખેલા કાગળમાં હું બધું વીગતથી જણાવી
શક્યો ન હતો. અને એ ઉતાવળને લીધે મારાથી
તમને એ દિવસ મુંબઈ છોડી મળવા પણ
અવારું નહી, પરંતુ આઢી રડીમરમાં તો સમય
જ કાઢવાનો એટલે જરા વિસ્તારથી લખી
શકીશ ખરો.

મારો સ્વભાવ તો તમે જાણો છો. કા તો
હું માણસોને શોધતો જાઉં છું કે માણસો મને
શોધતા આવે છે; ગમે તેમ પણ જેને જેને હું
મળું છું તેની સાથે સારી ઝાળખાણ પાડતાં
મને વાર નથી લાગતી, અને એમ મારું
મિત્રમંડળ વિશાળ ને વિશાળ થયું જ જાય
છે. મારા ગયા પત્રમાં જ મેં તમને જે જર્મન
બાઈ વીશે લખ્યું હતું, એજ બાઈ અત્યારે

મારી સાથે રડીમર પર છે, અને એની જ રૂપા
યકી હું આ પ્રવાસે જઈ શક્યો છું. છેલ્લા એ
ત્રણ મહીનાથી હું એને ગુજરાતી લખાવતો,
અને ત્યારે મેં જાણ્યું હતું કે એ તો જર્મનીમાં
સંસ્કૃતની શિક્ષિકા છે અને હાઈસ્કૂલના ટુંક
સમય માટે ફરવા આવી હતી. એણે મુંબઈમાં
રહીને ગુજરાતીનો તેમજ બીજી ભાષાઓનો
પણ બનતો અભ્યાસ કર્યો હતો. મારે ને એને
તો ટુંક મુદતમાં કંઈ એવી જ માયા બંધાઈ
ગઈ કે એણે મને મારું વાંચન વધારવા અત્યંત
મદદ કરી, અને ફક્ત ત્રણ મહીનાના સહચાર-
ના પરિણામે મને પોતાની સાથે જર્મની લઈ
જવાને પણ તૈયાર થઈ. એક દિવસ આ પીતાં
એણે મને સપ્ટેમ્બર મહીનામાં ભરાનાર ગ્રેસ
કોંગ્રેસ વીશે વાત કરી, અને એ પણ ત્યાં
જનાર છે તો મને પણ સાથે લઈ જવાની
એણે ઈચ્છા બતાવી. દુનીયાની ગ્રેસ કોંગ્રેસમાં
તો હું ક્યા હીસાએ જઈ શકું, એ વીશે મારી
અશક્તિઓનો મને વિચાર તો આવ્યો પણ
એણે મારી મુશ્કેલીઓ સહેજમાં ઉકેલી નાંખી.
એનો સગો ભાઈ વીલ્હેમ જર્મનીના એક
પ્રખ્યાત દૈનિકનો તંત્રી છે, અને એની દ્વારા
મને એ કોંગ્રેસમાં હાજર થવા માટે બનતી
મદદ અપાવવા વચન આપ્યું, અને હું પણ
એની અત્યંત ઉદારતાથી અને માયાભાવથી

વયયાદને અને દુનિયાની પ્રસ કાંચેમમા દાગર રહેવાનો અવધ્ય શાલ મેળવવાના વિચારે જ્યા તૈયાર થયો.

૧૪ મી. સપ્ટેમ્બરે જુનોવામા એ કાંચેમ બરાણી, ત્યાના કુળયુદ્ધમા મારા જેવું કોઈ તો ક્યાંય કચારાઈ મરે, એ હું બાણુતો રનો અને વળા હું તે કોણ ? કેલેજમા કે ચાપુ ભણુતર દરમ્યાનમા કોઈ વરે પજુ પહેવા બીજા આવવાની શાલ આપણે નથી મારી કે નથી વિલાબુણુ ના આંદભિન્ના મેળવ્યા, કે કે અડાણે નાખીએ અને વળા આપણે જાએના તે કમલાઅ કાળા નિદમા, એકથે આપણે માટે અધિજ દરવાજા બધે, છતાં મમય આવે બેઠ વર્તી વટ, એરી આશામા આત્મારે તેા પ્રેમ કાંચેમમા જનારાને જાણે એરે ફોરે ફરી ઉપડયો છું તમણા બધાવના આ વાયના વાયના ડાકા મરધા જેવા હયા થઈ જગે, અને એકમેકના સામુ દરદર દરદર બેથા કરશે. અને મારા પ્રત્યેની તમારા મર્વતો મમતાને વધને તમણી છાતી વેળ વેળ કુવારો પજુ ખરી, અને મારી સાથે રને તો મંગલ પજુ થશે કદાચ, કે માનવીને નથીય, ખરેજ પાદા તલેજ હોય છ

તારે અમે ઉપડયા. ઉપડના અગાઉ તૈયારી કરવામા પૈના મંજથી ભેગવાઈની અટપટ મારે નહીંમે મારે માથે નહોતી એકથે માગે તો કપડા અને એવે બધો દાઢમા, ગમ, રેલમી, અવારના, સાજના, જમવાના-આપ-ખાખા મુજરો કે અમેરીકા તેમ એક ચકલી પીડીએ કોલ-તેમક જતનંતતરી રોષી, સુદ.

દાક, મોરે ભારે મુજગતી ચોપડીએતો દમ-ગીના તીરકની, સરખતીચંદ, બાળવિવાસ, જ્યાજ્યાવત, મગના માદિત્યનું યોગતત્વ, કબીર-વાલી, અપો, એક કાચદોહન, કાકા કાલેવકરના લેખો, ને બીજા તવજવત પ્રકાશના કેટલાક નાના પૂનકે, 'સુગધમ' ને 'કુમાર'ની બધી કાઠવ વગેરે એ મારેક મરફૂતના ચોયા, બાકીની થોડીક અચેજ, એક કેમરા એક દુરખીન, કેટલાક સુખડના રમકડા વગેરે ને દેશી કપડાં વગેરે બધો નાનો પગુરુકુ કચરો એ પાછળ ન લણો મમય ગયો અને વળા 'પરદેશ' જવાનુ એટલે માર મોટાએતી દાવકે મોઢે સવાલ પજુ લેરી પડી.

આન્ડીની-ચેલા જમન બાઈની-એને હું આન્ડી કહું છું કાકી, એની ઉમર-જનજુવાને તમે કદાચ કવારનાએ ઉત્કર્ષિત થઈ ગયા હશે -વચણ ૪૦ એક વર્ષની છે, છતાં હજી ત્રીસીમા ન હોય એમ લાગે છે. અમારૂં પહેલા વર્ષનું કમિન છે, અને રૂડીમર પર મુજ-રાતીએમા ખામ નથી જણાતા. બાકી બધા લાગે છે તો ચીક, પજુ એ તો વખત જતા ખચર પડે.

સુબઈ છોડતા તો મતાની કુખથી અગમ્મા થતા ન હોઈએ એવું લાગે છે. જ્યાં મુખી દેખાયા કરી ત્યાં મુખી સુબઈની પાવવા પરની ઉમારતો બેથા કરી, છેલ્લી દીવા દારી પજુ બેઠ, અને છેવટે તો દુરખીન વડે અચુબીની આખે જે કંઈ અખું જણાયુ તે બેથા કથુ. મનપિંજરથી કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ દવામાં

પત્ર ૨ એ

૧૮

૨૮ ૨૮

વિદ્યાળા કરી. જેવું આમ, નીચે પાછું; કેવા
 ખર્ચું કરું? પાછી અમર્યાદ પાછી એને એનાં
 આમમાં ઉડા પડ્યાંઆના પડ્યાંઆ, ખેડા
 ધાળા ઉડા પડ્યાંઆ, કયાં રહેના દશે, કેમ
 ખાતાં દશે, કેમ ઉડના દશે, અનેક વિચારો
 આવે છે. આમ અચાનક જવાનું થવાથી જે
 રહેલીઆને નથી મળી શક્યા એમના વિચારો
 એમની એક પડી એક છપીઓ નજર સામે
 આવતી જાય છે. એની દારમાળા પણ નથી
 રચાતી. ટોચે મળી જ્યાં નજર સામે ઉભરાય
 છે; પાછું આસાઈ પીઅર સાંભરે છે, લોકોનું
 ટોચું, કુલદાર, દાધ દલામણા, ઉડની નાની
 મોટી કમાલવાવડીઓ, અને એ બધામાં નજર
 સામે થમકતી દેનાળ આંશુભરી કાંઠ આંખો;
 અને ગેયધનુષના સાત રંગ જેવીમારી સાત-

વળી લાગળીવસ કહેશે. પણ લાગળીવસ
 મળતે આદર્શી આ લખાણ અધુરું રાખી રીંદીમર
 બદાર નજર કરે છું તો આ સુંદર, ઉત્તરથી
 દક્ષિણમાં ગેયધનુષ ગેયધનુષના દર્શન થાય
 છે, અને એ કમાનમાં આવેલો મારો વદાલો
 વિશાળ ભારતખંડ! તારે કીનારે આવતાં અને
 કીનારેથી જતાં કેટકેટલા દેશોને તે અનેક
 પ્રકારના ભિન્નભિન્નભાવોમાં નગાચ્છા દશે!

જાણ આ કામળ એડનમાં પોરટ કરીશ.
 ત્યાંથી તમને મળશે. લંછ બીજા પણ લખવા
 છે, એટલે આજે આટલુંજ. અને ત્યાં સુધી
 મારી મુસાફરીમાં પ્રવાસખર્ચાનો કે એવું બધું
 નહીં જેવુંજ લાખીશ. કારણ કે એતો હવે બધાને
 જાણીતું મર્ધ બધું છે. અને તેમ કહત મારી
 અંગત વાતોજ લખ્યા કરીશ એજ

લિ.

મારો તમે પત્ર વાંચી તમને ઘટિત
 ખુલાસો મળ્યો દશે, અને હવે તમારા મનમાં
 તો હું કોઈ મોટા સાદેજ જેવો લાગતો દર્શય.
 દાદરો, દુનિયાની પ્રેમ કેવિસમાં જઈ છું, એ
 કંઈ નાનીસુની વાત છે? ત્યાં જઈ શી ધાડ
 મારવાની છે, એ તો આપણે માનીએ છીએ
 પણ કંઈક જાણવાનું તો મળશે. અને વારુ, એ
 લોકો, દુનિયાભરના બધા તંત્રી મહાશયો
 એકઠા થઇને ચે શું ધાડ મારવાના છે, તેયે
 આપણે જોઈશું કની; બહુ બહુ તો પ્રમુખ
 સાદેજ દેશતન સાદેજથી માંડી આજ સુધીની
 છાપકળાનું સરવૈયું દાદશે, અને ભવિષ્યમાં
 વિજ્ઞાનીની મદદથી કેટલું થઈ શકે એમ છે,
 એની યોજનાઓ ને સૂચનાઓ કહેશે. રાજ્યો
 અને છાપખાનાનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ
 એ વીશે કંઈક બંધારણો ઘડશે ને એમ બધા
 દરાવો પસાર થશે, ને મળ કરશે બધા. બાકી
 તો ત્યાં જઈને જોઈએ સારે ખબર પડે.
 એડનથી પ્રુકળ મેવો લીધો હતો તે પરજ હમે
 તો મારો રાખીએ છીએ. અને રાતા સમુદ્રમાંથી
 પસાર થતાં સહેજ થંદી વધારે લાગી, એ
 સીવાય વધારે ફેરફાર ખાસ જણાયો નથી અને
 મુસાફરીના બાંખા ટાલલા વીશે તો મેં નહીંજ
 લખવા નહીં કહ્યું છે એટલે વર્ણનોમાં તો
 નહીંજ ઉતરું. પણ એક જાણવા લાયક કીરસો
 મર્ધ કાલેજ રાતે બન્યો હતો તે તો જરૂર

જલ્લાવીશ રડીમર પર પહોં ગમે, એટલા માટે
કેવા કેવા કાર્યક્રમ ચલાવવા છે એ તો જુઓ,
ગઈ કાલે ફેન્સી ફેમની સરામગી હતી અને
એને માટે એક જગ નીમી ધનામે કાલવામાં
આપ્યા હતા. એમાં પ્રથમ તો હું તો જાણ
નહોતેકે ભેવાનો, કારણ કે આપણે તો જો કંઈ
નેશ કરીએ તો બરાબર કરીએ અને અહીં કંઈ
પુરતાં સાધન મળે નહી, એટલે માટી વાળુ
હતું, પણ છેડછી થઈએ આન્ટીની ઉમેદ થઈ
આવી, અને એણે એક રસ્તો બનાવ્યો એટલે હું
તૈયાર થઈ ગયો. કેઈ તો રડીમરના કામ
કરનારા પાસેજ પોપાક માગી લાવેલા અને
ઘણા ખર્ચાથી કેપ્ટન કે બટલર વગેરે બની
આવેલા, પણ હું ને નાન્સીનો કાંડ જુદોજ
હતો. નાન્સી એ એક ફેન્સ બાળા છે, હીંદુ
સ્નાતથી ક્રાન્સ નવ છે. અમારે એની સાથે
ઠીક એળાચાણુ થઈ છે એને ધીરે ધીરે લખીય
આન્ટી પાસે હીંદુસ્નાતથી ખરીદેલા એ ગણુ
મારવાડી પોપાક હતા. એ ત્યા જર્મનીમાં
કેઈને એટ આપનાર હતી. તે એણે નાન્સીને
પહેરવા આપ્યા, મારવાડી ધાધરો અને જરી
ભરનની મોળા કે કમખો, ને ત્રીજા રેશમ
માટી ઉપર સોનેરી કાર, એકાદ બે ઘોડાની
કંઠી, કાનમાં એડીંગ, ને નાન્સી તો એવી
લાલે! કપાળે ચાલે ન હતો. તે આન્ટીજ
પણ બેસતું તો, તેણે લાલ ત્રીજા કાર્ય લાવી.
જોજ કાપી એવા તો મોદયા કે નાન્સીનો બપો
દેખાવજ ફરી ગયો. અને મહેં જરા હમક હમક
ચાલતાં શીખવ્યું, એટલે નાન્સી બાઈ તો નરી
બલે શુદ્ધ મારવાડીજ.

મેં મારી સાથે ત્રણ બંગાળી ઘોડાઓ
અને ત્રણ લાખા સફેદ કોટ, હું જેવા મુંબઈમાં
પહેરનો તેવાજ અને એક લાલ કાર્યચરણ
પાધડી લીધી હતી. કેઈ વખતે હોદી પોપાકની
જરૂર પડે એમ ધારી રાખ્યા હતા. હા તમે
તો હસજો. પાધડી! ત્યા તો કદી પહેરન
નહી પણ આ બાળુ કદાચ એનું વધારે વજન
પડે, અને વજન કરતાએ નરીનના, એટલે
પાધડી પણ પહેરી, અને ઘોડાઓ તો એનું
ચીપીચીપીને વાળીઆસાઈ પાટલી પાડીને પહેર્યું,
અને બીજા રેશમી કીનારના પડીબધ ઘોડા-
આનો ખેસ બનાવી વીંટાળ્યો, હાથમાં નાની
લાકડી રાખી અને અમે ત્યા ખંડમાં સીધાબ્યા.

ધનામ પહેલુ નાન્સીને ને બીજું મને. તમે
તો અભયજ ધરી, નાન્સીને તો મળે, પણ
મને કેમ? મને તાદરશના માટે. પાછળથી નવરું
હતું કે જજ સાહેબે મને કોઈ પુરોષીઅન
ધારેલો. અને આ પોપાકમાં એમને અજબ
ચામુચ જણાવેલા, એટલે બીજું ધનામ મને
આપેલું. એ સ્કોટ રાત્રે ભોજન વખતેજ થયેલો.

પણ એથી ઘણું મુસાફરોની મારા પર આખ
હરી ગઈ હતી. કેટલાક તો ધર્મથીએ બળતા
હશે. અથવા તો આપણે હીંદુઓ એમજ ધારી
બેસીએ છીએ. મને તો જેની સાથે જાદ દોસ્તી
બધાવા માટી તેતો નેન્સી. એ મને બધાં કરતાં
સૌથી વધારે માનની લાગણીથી જુએ છે. મને
એના વર્તનમાં કુલીનતા તરવરતી જણાય છે.
એની સાથે મેં થોડું થોડું ફેન્સ શીખવા માંડ્યું
છે, એટલે હું હવે ફેન્સમાંજ હાંકરે રાખું છું.

આજ ત્રણ દિવસ થયા હવે ત્રણ ચાર કલાક સાથે ગાળીએ છીએ. અને એ ત્રણ ચાર કલાકમાં તો એટલું બધું હાંફુરતાન થીશે પુછે, એવા એવા સવાસ કે ધણી વાર મને મારા ન પર દયા આવે છે.

આજ એ મને નથી મળી. સાંજે ફક્ત છત્રક પર જ મળશે. આજે એ આજો દિવસ આરામ લેવાની છે. પણ ગઈ કાલે તો એણે મને 'કે' 'કે' પુછ્યું. ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક; વૈદિક દેવ, બૌદ્ધ ધર્મ, સંસ્કૃતિથી સંસ્કૃતિ પર ભુરકા. એક યુગ પરથી બીજા પર ફેરકો. જે જે ઇતિહાસ જાણું એટલો કહું. કહું એમાંએ મતભેદ. મોક્ષમ કે નહી. પુરી તવારીખ નહી. અને વળી એમાં મારું જ્ઞાનભંડોળ કેટલું ? વળી વિશ્વવિદ્યાલયેનો પાઠ્યક્રમ પુછે, તો એમાં એ કમબખ્તી. એ પુછે એ ઇતિહાસના ઉડા બેબ્યાસને કયાંયે સ્થાન ન જાણતા વળી એ ગુંચવી નાંખે. મારું એકા ખાતા જ્ઞાનને જગત કરનાર આ બાળાની ઉત્કંઠા હું શી રીતે યથાર્થ સંતોષી શકું ? ગ્રેસ કેએસમાં જનારો પોતાના દેશના જૂતકાળના રૂપમાં પણ પુરા ન જાણી, બહેલો ગણાવી, એક પરદેશી બાળાની પરશુ-રામથી માંડી પ્રતાપ સુધીની સર્વ પ્રતાપ ભાવનાઓ વિશેની ઉત્કંઠાના ઉચિત ઉત્તર શી રીતે આપી શકું ? “કુમાર” માંથી વીર લક્ષ્મીબાઇનું ચિત્ર બતાવું, અને એણે તો જોન એફ આર્ક સાથે સરખાવવા માંડ્યું. નેપોલીઅન તો મોટે જાણે. આવેશમાં એતો ફ્રેન્ચમાં શકાં કરી ઝડપપણે બોલી ગઈ હતી. પ્રતાપ, સિવાઈ કે પૃથ્વીરાજ જેવા યોદ્ધાઓ

હાંદમાં હોય તો પરણું હું તો એવા કેઈ વીરને. હું તો ન સમજ્યો એતું ફ્રેન્ચ, પણ આન્ટીએ અગ્રેઇમાં સમજાવ્યું. એ સાંભળી હું તો આભોજ થઈ ગયો હતો. એ સાંભળી મેં એક નીસાસો પણ નાંખ્યો હતો.

[ચાર દિવસ પછી]

આ કાગળ પોસ્ટમધ્યે પોસ્ટ કરવાનો હતો, પણ રહી ગયો. હા, હવે તો જરા સાહેબ બનવા માંડ્યા કેની, એટલે આ ભુલવાનું શીખ્યા ! હવે તો થ્રીન્ડીસીધીજ પોસ્ટ કરવો પડશે. આજે આખી રાત આ કાગળ લખીશ. ખીજું 'કે' ખાસ કામ નથી, અને મગજ એટલું હલકું લાગે છે કે આ કાગળ બેકો બેકો લખ્યા જ કરું. સાંજે નાન્સી જોડે ખુબજ વાતો કરી. આન્ટીએ એને કહ્યું દશે કે મેં કવિતાઓ પણ રચી છે, એટલે એ તો મારા પીછાજ ન મુકે. એને બધી સાંભળવીતી, જોવી હતી, સમજવી હતી. કેવળ જ્ઞાન માટેની એની ઘેલછા ઉપરાંત આવી રસિકતા પણ એના હૃદયમાં ભરી દશે એ જાણી મને વધારે અનતબળી થઈ. અનતબળી સાથે અનેકાઅનેક વિચારો ધુમવા લાગ્યા. કયાં આપણા પરિતો, કયાં આપણા વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ, કયાં આપણી અરસિક શિક્ષણપ્રણાલિ-કાઓ ! કયાં હું, કયાં મારી આનંદ ખાતર નવરાજો આમતેમ જોડેલી નિર્જીવ કવિતાઓ ! કયાં આ બાળાની જ્ઞાનભક્તિ !

ક્રાન્સની છાંકરીઓ વીશે કેટકેટલું સાંભળું હતું. એમની અધોગતિ વીશે તો ઘણુંજ સાંભળું હતું. પણ નાન્સી જેની વિરમ બાળપણે પણ

ત્યાં જન્મે છે એ જાણી આનંદ થયો નાન્સી
જેવા નિહાં પંખાઓ ન પાકતા હોય તો
પરી ફેંચ જોવું સુદર અને શુદ્ધ સમૃદ્ધ અને
વિપુલ સાહિત્ય પણ પાકેજ કેમ ?

પણ નાન્સીએ તો મમત જ કરી. મારે
મારી સંસ્કૃતિઓ વાચવી પડી એમાં અન્ની
ને સળ શક. હું વાચુ ને એ મમતાએ
નાન્સી થોડું ઘણું સમજે ને રહે વળી વચ્ચે
હુંએ જેવ બારેનો જન્મ ને આન્નીને હાથ
લપેલી એમનાર નાન્સી વળી ખખડાદ હમે
વળી નાન્સી કંઈ પ્રમો પણ પ્રોત્તી જય ને
હું થયાશકિત ઉત્તર આપનો જન્મ આખી
સાંજ, તે ક્યાની કયા ચાવી અર્ધ એવું જાનજ
ન રજું. અને હુંએ નાન્સી પામે કે એણે
નથી શીખ્યો. વીકટર લુગોની કવિતા વીશે
એની પાસેથીજ મેં તો પડેલા સાબળુ
અને એ કવિ હૃદયની સાચી એળખ પણ
નાન્સીએજ કરાવી ઘણીએવાર એ લુગોના
કાવ્યો વાચી સમજાવે છે ને મને કે નવા
અધોદ્યોતોનો અનુભવ કરાવે છે કાન્સ' આપણે
ત્યાં કાલિદાસ ને ભવજીન ને બાણ ને માલ ને
હર્ષ ને...ટાગોર ને ઇડિયાર ને બકિમ ને
વિદ્યાસાગર ને...પણ કાન્સ' તારી આજની
પણ કંઈ જોરજ છે, તારા સાહિત્યસર્જકો તો
તારા ભાવવિધાના નીવડ્યા છે. કુમા ને લુગો
ને રેસાઈન, ને મોરેનો ને રેમં, ને સવી પ્રધામ,
ને રોમેરોલા ને અંતોલ, ને—

હિંદના સાહિત્યસર્જકો હિંદના ભાવ્ય-
વિધાના ક્યારે થશે ?

જસ ત્યારે, તોજે પત્ર તો બ્યારે લખાવ
ત્યારે, આ તો કલે અને ઇટાલી પહોંચવાના
આ સમે દૂર દૂર ક્ષિતિજમા જણાના મોજ
અને ઇટાલીની ભવ્ય સંસ્કૃતિઓ મુસી મુસી
માનજર બનેના આ બૃગ્ધ્ય સમૃદ્ધને હૈયે જોસા
ખાતા, આન્ની, નાન્સી અને હું, ત્રણે
ગુરુને આ નોંધી પેલે નાકે એમ મુગાન્ધા
હવે દેખાતા આકાશ જેવા મુગાન્ધા મારતા;
કે કદીએ ભવ્ય સંસ્કૃતિની વાતો કરના, પ્રતા-
સીમ, પેરીસ, હેવન, એવેકજાન્ડર, કીઓ-
પેટા, છુટસ, સીમર, કે' કે' આજીવની
ચારિત્ર્યોના હૃદયગમ ચિત્રો આલેખના, નીચે
દરીઆમાં હવમય કરના મોજ જેતા, કે આસ-
પામ જણાતી હોયવાની કેઈ આદર્શ સેવિકા
સમી દીવાદાહીની અવપ્રજ્ઞપ રોશની જેતા,
માનવ હૃદયમાં ઉભરાના તરંગે શુદ્ધરો આ
નીચે ઉદધિજગમા ફુલડીઆ ખાતી મીનમંડો
માફક દેવામાજ રામાવી આ લાંબી દરીઆઈ
સમૃદ્ધને અંગે સહેજસદાજ જણાતા અમને
ઇટાલીના અનેક કીર્તિચંદ્ર જેવાના ઉત્સાહથી
ચદારી આ અહીં પથરાયેલો અનંત સાતિમા
તત્તનીન ઘર્ષ, લવિષ્યમા અનેક સુદર સ્વપ્નાં
સ્વપ્નાની આઘાતો આજની છંદો રચિત
પ્રયુને પ્રાપ્તો વારંવાર એ જન્મનિષ્ઠનાનો
ઉપકાર માની, વીતાવીશુ

નિઃ

તા૦

પત્ર ૩ જો

૨૦. ૨૦.

પરખીડીઆ પરની કાળી લીંટીઓ જોધને તમને ધ્રાકડોળ પડ્યો હશે. ખરેખર, મારા જીવનમાં જે જે બનાવ બનતા જાય છે, એ હું જાણતો કેમ અને છે તે સમજી શકતો નથી. અત્યંત શોકભર દેશે વહી રહીને આ કાગળ લખું છું. અહીંની અશાંતિ છોડી એક નિર્જન સ્થળે ખેસીને શાંત ચિત્તે આ લખવા બેઠો છું. ખરો, પણ એટલો બધો વિચાર-પરંપરાઓ મગજને યુગ્મવે છે કે કેમે કરી મનની વ્યગ્રતા શમતી નથી. હું શા સાર અહીં આવ્યો? ભાવિ હજી મને ક્યાં ધકેલશે? વગેરે વિવિધ દશાઓ કલ્પનામાં સન્નય છે, અને એવી સ્થિતિમાં તમને સાંભરી આ લખવામાં કંઈક આશ્વાસન શોધું છું. લોડેનમાં ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે કેંગ્રેસ મળી. હું ૧૬ મી અને ૧૭ મી બે દિવસ હાજર રહી શક્યો. ત્રીજે દિવસે મારે એકાએક જવું પડ્યું.

ખીન્ડીસીયા દેવે બહોળા કેમ પહોંચ્યા, ધર્મસીના મુંદર દસ્યો જોઈ જોઈ હું કેટલો પ્રસન્ન થયો, એ વીશે લખવા મારું મન જરાએ સ્વસ્થ નથી. કારણ આજે આન્ડી નથી. તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે સાંજે એ આ કુનીઆ છોડી દેવલોક પામી છે. બહીન આબ્યા પછી-મને તો એના લાઇ સાથે ઘણી દોસ્તી થઈ ગઈ હતી. અને એણે મને લોડેનમાં કેંગ્રેસમાં જવાને બંધી સગવડ કરી આપી હતી, પણ બીજે દિવસ રાત્રે જ તાર આવ્યો અને

હું કેંગ્રેસ પડતી મુકી બહીન આવ્યો. આન્ડીની તબીબત અહીં આવ્યા પછી જરાએ નરમ ગરમ ચાલતી નહોતી, પણ અમે કેંગ્રેસમાં જવાને ઉપક્રમા તેના ચાર દિવસ અગાઉ તેને તાવ આવવો શરૂ થએલો ને તે ન્યુમોનીઆ નીકળ્યો, અને એમાં જ એ ઝડપાઈ ગઈ, એને તાવમાં મુકીને જવાને મારું મન તો માનવું જ નહીં, પણ આન્ડીએ મમત લઈ ખાસ આગ્રહથી મને મોકલ્યો, અને હું ગયો. અને બે દિવસ પછી તાર મળ્યો અને પાછો ફર્યો. બહીન આવી મેં તરત જ એના લાઇને તરત નીકળી આવવા તાર ક્યો, પણ એને આવતાં મેહું થયું, અને એ દરમ્યાનમાં તો આન્ડી દેહ ત્યાગી ગઈ હતી. એ સ્થિતિમાં મારો ગભરામણનો પાર ન હતો. કિપાર પછી જે થોડો સમય મ્હને મુશ્કેલીઓ પડી છે, એનો તમને હું શા ખ્યાલ આપી શકું? આન્ડી તો ગઈ. એની રનેહાળ ફુંકે જતાં હું તદન એકલવાયો, શું કરવું એ વિચારમાં યુગ્માયો. એની આપણી નજરે તો અદ્યત્ન લાગે એટલી દોલતની યોગ્ય વ્યવસ્થા તો થઈ ગઈ, અને બધું રીતસરનું થઈ રહ્યું, પછી મારી સ્થિતિનું મને સંપૂર્ણ ભાન થયું. આલીશાન હોટેલોમાં હાથથી જમનારો હું, મારે કુકડો પાંડે ને ગ્લાસ, બે ગ્લાસ બીઅર પર પણ એક દિવસ કાઢવો પડ્યો. આન્ડી ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાનો એક એક મને આપવાનું કહી ગઈ હતી; એવું હોંદુસ્તાનમાં યોગ્ય સમારક મારી મુન્સરી પ્રમાણે કરવાનું હતું. પણ મારો ગળવા ખર્ચ તો પુરો જ થઈ

નમેશે અને મારી વિમાસજુ દુઃખ સમર્થ. એને બાપ ત્યા આપ્યો ત્યારે મેં એને મારી દર્શકન કહી અને દાસ તરતને માટે એ પ્રેમ મંડળમાં જ રીપોર્ટર તરીકે કામ કરવા માગ્યો કરી.

મને આ કામગીરીમાં નેન્સી વીરો, કે કોમિશનર પટેલ દિવસે સાથે જુવાનીઓ સમજ 'હોફમાનના આદર્શ' ઉપર એક દુકાળી આપ્યું હતું એ વીરો લખવાનું મન થતુ નથી. નેન્સી એ જણ દિવસ અમારી સાથે ધિરાણીમાં ફરી દશે, અને પછી એકલી કાસ માસી ગઈ. ત્યાર બાદ એના એ જણ કામગીરી આપ્યા છે, અને પોતાને મામ મોન્ડારી' મને નિમંત્રિ છે. એ તો ત્યાં જતા જવાથી ત્યારે પણ નેન્સીને મેં આન્ડીના દુનિદ સ્થાપનાર લખી દીધા છે, એ જણી એને એ આપાન થશે એ દુઃખ હતું હતું. અને જાણમાં તો આપણા આદર્શ એટલે સું ફેરોપીન આદર્શથી આપણા આદર્શ નીતિમાં, આદિત્યમાં, ભાવનામાં, ભક્તિમાં, સેવામાં, સ્વાધીનતામાં, સામાજિક જીવનથી મારી આંતરિક જીવનને ધાર્મિક જીવન સુધીમાં, કેટકેટલા ઉચ્ચતર અને જીવનર છે એ એક વિનાશથી સમજાવ્યો અને આદર્શનું જીવનું સિદ્ધ કરવા જતા આજનું અમારું મનોરથ આંતરિક દુનિદને અમે ક્યાં છોડી આઈ દારી જાય છે એ ખાતી પણ જણારી, અને હજુ વિચિત્રા પ્રજ્ઞા વેગ સાથે એ આદર્શ નવું કૈવલ્ય ભાવિમતિ આપ્યા જ કરશે, એવા આશ સૂચન પણ કીધાં એ ભાણુ કેવું થયું અને એની શી અમર થઈ એ તો આ સાથે

મોક્ષેશ એક એ અમેજ અને ફ્રેન્ચ ડાપા-એની કાપડીમાંથી વાસી મેને.

પણ એવા દાસના લખવા મેસીય, તો મારો મનિદામ રહી જશે આન્ડીના ભાઈની સ્ત્રીઓ લઈ દુઃખ મારી પામે જે કે' હતું તે મેસી, મેસીનની રીપોર્ટ લઈ દુઃખ આપ્યો ને દુઃખમના સેક્રેટરી જેમ જીવ્યુ આક્રિતને અપ્યો. એણે મારે માટે સારી માગ્યો જનારી અને તેજ દિવસે કોમિસનર ઉપપ્રમુખ ડા. રોનલ્ડી જીવ્યુ' પામે અને લઈ ગયો. તે રાત્રે ડા. જીવ્યુ' જપાને જમવા નોતલાં દના, અને મને પણ નિમંત્રણ પાઠવવામાં આપ્યું ત્યાના પેસેસ દોરેશમાં એ બોજન મેની વખતે મારી પુરથી બીજા વિભાગમાં હતી. એમાં કેટલાક વર્ષોદ વિદાનો રેજીમેન્ટ બોજન સેવાના દના દુઃખ એ હજુ તો 'શાકદારી' જ રથો હતું, એટલે મારે માટે બીજે વિભાગ દતો, અને ત્યાં બેઠેલા વિદાનો 'શાકદારી' કહેવાવવામાં જતાએ નાનમ માનના ન દના બોજન દરમ્યાન મારી જરાજર સાથે બેઠેલી એક સુદર છોકરી-દશે કદાચ ૧૮, ૧૯, ૨૦ વર્ષની મારા સાસુ વારંવાર ધારી ધારીને જોવા કરતી હતી, અને એના જોવા પરથી મને એ કદાચ એજાબની ન દોષ એમ પણ મને લાગ્યું.

બોજન પુરું થતાજ કાડ' લઈ એક નોકર મારી પામે આપ્યો. ડા. જીવ્યુ' અને મજબા માગના દના દુઃખ, અને મારી સાથે બેઠેલી પેલી બાળા પણ મારી પાછળ પાછળ આવી ડા. જીવ્યુ' મારી સાથે દરનધૂનન થયું, તરતજ

એવીન વડીલો સાથે ગયો છે. અમે દાલે પડીશું. અને ગમે તેમ કરી હજીએ અમારું નું મંડળ પાછું લાંડનમાં એકઠું થઈ જશે. ૧. અમારો કાર્યક્રમ.

સ્વીટઝર્લેન્ડના પ્રત્યેક સ્થળનું વર્ણન કર્યા કરું ? ફોટોગ્રાફ અનેક પાડ્યા છે, તે જોજો, પણ બે ચાર ઈચિના કેદખાનામાં કુદરત કદી કેદ થઈ શકે ખરી ? પ્રકૃતિ દેવીનું શાંત અને સક્રિય શક્તિઓનું દૈવી મિલન જોઈ આંખ અને હૈયું બંને દરે છે. ત્યાં વાતાવરણમાં ચૈતન્ય સોસરું હૈયામાં ઉતરી જાય છે. એવા બેનમૂન સ્થળ હોંદમાં નથી એમ નહીં, પણ આપણા લખપતિઓ ત્યાં એવે સ્થળે ધર્મશાળા કે મંદિર નહિ બંધાવતા, ગંદા અને ગીચ ગામોમાં જ બંધાવ્યા કરશે, એ લોકો ત્યારે કુદરતને જોતા થશે ત્યારે જ રમણીયતાની ખરી કૌમત આંકારશે.

પણ એવી આડકથાઓથી આ કાગળ નહીં ભરું—જોનાવા છોડ્યા પછીના અમારા પ્રવાસમાં સ્વીટઝર્લેન્ડ કે ઇટાલીની રમણીય ખીણોમાંથી, સુંદર અને આનંદદાયક અનેક દ્રશ્યો જોતાં, કે શિરજટાઓ એકમેકમાં ગુંચરી મંજુલ વાર્તાલાપ કરતાં સુરેખ ઘટાવાળા તરુ નીચેથી જતાં આવતાં, કે રોસમાં ઉડતાં; કે કે લીલે પાટલે તડકે સૂકવવા મુકેલી ચોખ્ખાની વડીઓ જેની વનવટિલ સુંદર સ્વેતશૃંગી ટેકરીઓ ચટતાં ઉતરતાં; નંદનવન સમા કુલ ઉભરાઉ લતા-મંડપોમાં એકાંત બેસી વિશ્રાંતિ લેતાં; કે ગહન ગરવી શીતળ ગિરિગન્ધરોમાંથી પસાર

થતાં, મારી પડખે રહી, જ્ઞાનના નિર્મળ વહેતા ઝરામાંથી ગૌરવભરી ટશરો ઊરાડી મને વારંવાર એ મીઠાં વારિ પાનાર જુલીઅને મને જે આનંદ અને આશ્વાસન આપ્યાં છે, એ સંબંધી કૈંક વધારે વીગતથી કદાચ લખીશ. શા માટે હું એ સંબંધી લખવા પ્રેરાઉ છું તે તો પ્રશ્ન જાણે. પરંતુ મારા અનહદ આનંદની અનુભવ-કથા આલેખતાં મારા દિલનો હોંસ ઉભરો કૈંક સમશે એવી આશામાં એ લખવાનો મારો ધર્મ સમજું છું.

જુલીઅન હિંદુ છે. મોંકશો નહીં, ડા. લુઅર્ડે સ્ટેનલીની એ પુત્રી જુલીઅન એક સાચી હોંદુ બાળાજ છે. એને ઘણું સારું સંસ્કૃત આવડે છે, હોંદુ ધર્મનો ઉડો અભ્યાસ છે, વૈદિક સાહિત્યની આછી રૂપરેખાનું જ્ઞાન છે, અને એટલા માટે જ કેવલ એને હોંદુ ગણ્યો નથી, પરંતુ આટલા સહવાસ પછી હું જોઈ શક્યો છું, કે આખી હોંદુ સંસ્કૃતિ એણે પોતાને વશવર્તી બનાવી દીધી છે. એની ઢળછળમાં અને સંસ્કારમાં મને કુલીન મર્યાદા અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જણાય છે.

એનું વર્તન સયંમી છે, એટલું જ નહીં પણ ધર્મમય છે. વારંવાર હસ્તધૂનન કરવાની પાશ્ચાત્ય રીતે એ વખોડે છે. હવે તો મારી પાસેથી નમસ્કારવિધિ શીખી ગઈ છે, એટલે એનાથી જ ચલાવે છે. એ સંપૂર્ણ ‘શાકાહારી’ છે. એના નીતિના સિદ્ધાંતો એના દેશના નીતિના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન જુદાજ છે. એની ચારિત્ર્યભાવના તદ્દન ઉંચી અને શુદ્ધ છે. એનો આદર્શવાદ આપણા અદ્વૈતવાદને ઘણું અંશે

મળતો છે, એના સૌન્દર્યમાં હડા છે, અંગે અંધમાં વિશુદ્ધિ અને ચેતન છે; એના મુખ પરની કાંતિ એના અગ્નિઅન્તા તેજ સાથે સ્પર્શ કરે છે, એટલે જ ક્ષણે ક્ષણે એ વધુ સુદર જણાય છે. એના ગૌર વહન પર સૌંદર્ય ગીઠાસ છે. આ મારી સામે મેરી એ પળે કે વાચી રહી છે. એના વાજનો અંગોડો આપણે ત્યાના જ્યેષ્ઠ ભેડો નીચે જણાય છે. હાલમાં અહીં જે 'હાવરેશન' ના કાચા અભોડા વચાવ છે એવો નહીં. અને વળા એણે વેણી વીશે પાચું દશે, તે વેણી બાધતા ચીખી છે એની વેણી એટલે ત્રણ ચાર ગુણાત્મકા કુપ અંગોડે ખોખી મુકે, આન્દીની કબર પરથી એવા એ ઘોડાક કુપ લઇ બ્યારી છે તેજ અત્યારે ધોળાને મેરી છે પણ એના સૌન્દર્ય-ગાંજે વખાણ કર્યા કરુ તો તમે ચીડારો, ને બમડારો કે છખીજ છા માટે ન મોકલી ? અહીં કેમેશનો શો તોડો પડ્યો છે ? પણ એ છખીજ જાણેજ પડાવે છે મારી મશક એનામાએ કેટલીક પુન છે, પરજયા પહેલા છખી પડાવતીજ નહીં, એમ એ માને છે અને વળે છખીમા તમે એને નહીજ ઓળખી શકો એના સૌન્દર્યની ખરી સુરખિ, કેમેશ કરી નહીં ઘડાવી શકે. અને વળા છખી મોકલું તો તમે તો કથાને કયા છાપી મારો. ચારે પ્રવીએ હવે હવે બો-મમાં નિદરી સ્વર્ગના મુદર સ્વપ્ના એકઠા કરી લાવનારી એ લાવનારીય, ચિંતનશીય, હતા રમનીઆળ અને નિર્દોષ જીવીઅનને તમે એક પોગટ કાડ્યા કરી કેદ નહીં કરી શકો.

હોવાથી નીકળ્યા પછી જીવીઅને ફક્ત મારીજ માથે છુટથી વાર્તાવાપ કર્યો છે. અત-તપકના અર્થથી મેંખધી, એની મશુદ્ધિ મેંખધી, એની વિશાળ જ્ઞાનની સાખાપ્રસાખા સંખધી, અનેક કયા આખ્યાયિકા સંખધી, એના ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન સંખધી, એના મોહા, આત્મા, પરમ-પદ ક'ઈક અબેદ ભેદ ઉકેલી પડે પડે નવી વૃષ્ટિમાં જન્મના એણે છાએ એનું વાચન વિશાળ છે, પણ હવું એનું ચિંતન છે. જાણે નેન્સીનો વિરાટ અવગાર. એડવીન હમ્બરી વાતો સાંભળે છે, પણ એ સામળવા પુરોજ, પણ એ તો સાંભળેએ છે. ખીમ દેખાવખેર માફક છેતરતો નથી એ થાકે લા સુધી સાંભળે, સમજે, નહીં તો મુગો રહે.

નેન્સીને ગામ ફક્ત જીવીઅન એડવીન ને દૂં એ ઉપરાંત સુદાન મડળખાના એ તણ એક દિવસ માટે જઈ આવ્યા. જણ એ એક દિવસનો મારો અભિમાન ઉતિદાસ અનેક શાઠાં અને મોઢા સ્મરણથી ભરપૂર છે. ને ભરપૂર રહેશે. બાળક જેવી નેન્સી તો હજી ચાલકુડચા જરા જરા અચુપાત કરતી હતી, હતા એની પૂનભાવના અનેરી હતી. એને લા અમે લગભગ સવારે નવ વાગે પહોંચ્યા. પણ એણે તો આખું ગામ નહોતરેણું કે કે તેઆરીએ કરી મુકેલી એડ-વીન અને જીવીઅનને ઓળખાવ્યા, અને તરત-જ સહેજ વારમાં અધા ગાઢ મિત્રો થઇ રહ્યા. અમેજ ચોવાય બધી પ્રજા વચારે મળતાવહી હશે કદાચ ?

બપોરે જખાર પછી નેન્સીએ દાહ જમાવ્યો. પ્રથમ વાતે તો એણે એડવીન અને જીવીઅનનું

એક આતોન દૂર કર્યું; ને તે મારી કવિતા
 'ધી. જુલીઅનની આંખમાં તો એ જાણીને
 ગજળીઆં આવી ગયાં. એ વાત એને ન કહેવા
 પડે મને મીઠા કપડા પલ્લુ આપ્યો. સાંજે ટોળું
 ખમ્મું. બધા ગામ બહારની એક નાની ટેકરી
 ગયા. વળી તે દિવસ હતો રવિવાર. જે જાણે
 આવે. ત્યાં એક કીલ્લાના કેંક ખડેર છે.

તે એ ખંડીએરના રહ્યા સહ્યા જુલને પરથી
 રળીઆમણુ દરેકો દેખામ છે. ત્યાં બેઠા બેઠા
 આ તમારા કવિરાજ પોતાની કવિતા લલકારતા
 હતા. લલકારતો હતો કે ગાતો હતો, તે તો
 પ્રભુ જાણે. પણ બધા ધ્યાન દઇને ન સમજતાં
 છતાં સાંભળતાં હતા. નેન્સી બનતે પ્રયાસે એનું
 ફેન્સ કરતી અને સમજાવતી. જુલીઅન તો
 પરમ ભક્તિથી સાંભળે, સાંભળે ને પ્રફુલ્લ થાય.
 અને જે કોઈ પુછે તેની આગળ ભારેભારા
 વખાણુ કરે. અમારા જુવાનમંડળમાંના નેટીદારે
 —પ્રેસના ખાં કની તે ચપેચપ લખવાનું માંડ્યું.
 અને બીજું દિવસે તો બધું છાપામાં.

અને તે દિવસે બધાએ મારો તો ધાણુ-
 જ કાઢ્યો. સન્ધ્યાની દિવ્ય રંગાવણ રચાતાં
 મને એક પુલવહેલમાં નાંખી ખેંચ્યો. અને
 ત્યાં જુઓ ત્યાં પુલજ પુલ. કુલના કમલામાં
 દાટી દીધો મને. આ ફેન્સ લોકો પુલની
 પાછળ કંઈ અજળ ગાંડા છે. કુલનો વર્ષદ,
 ને કુલની આદર, ને કુલની જનજમ. કુલજ કુલ.
 નેન્સી તો મારું અભિમાન સાતમે અકાશેજ
 ચઢાવતી. એ તો મને એમના વિદ્યાવ્યયની
 સાહિત્યપરિવદનો પ્રમુખ નીમવા માટે કહેવા
 આવી. તમે બધા આ વાંચીને હસશો. શું કરું ?

જે બન્યું તે લખું છું. બાકી હું ક્યાં નથી
 જાણતો! હું પ્રમુખ! પ્રમુખ! મને પોતાનેજ
 આ વિચાર પર હસવું આવે છે. હું પુરો
 જુવાન પણ નહી, નીશાળીઓ, હટભડાળીઓ-
 ઉપરજલ્લો, અનેકાનેક રીતે નાલાયક, તે વળી
 પ્રમુખ શાનો ?

બધો સમારંભ પતતાં અમે ઘર જવા
 નીકળ્યાં. નેન્સી વહેલી નાહી. એ વહેલી જઈ
 બોજનપ્રબંધ કરવા માગતી હતી. હું ને
 જુલીઅન, ગામપાદરે બધું ટોળું વીખેરતાં છેલ્લા
 રહ્યા. હજી શરીર પર કુલ તો લદાએલા હતા.
 ત્યાં પાસેનું એક નાનું જળાશય જોઈ ઘેર
 પહોચવાનું અમે નક્કી કર્યું. એવીન સાથે ન
 આવ્યો. અમે એ જળાશયની મુંદર કીનારી
 પર આજા આજા પ્રકાશમાં લીલી હરીઆળી
 ઉપર ચાલતાં હતાં. અને પાછી ત્યાં સાહિત્યની
 ગાંઠી યુધી. કાળિદાસથી શેકસપીઆર, ને
 કાન્ટે, ત્યાંથી પાછો વીકટર હુગો પર જુરેકો
 તે આતિથ્ય સુધી, અને ત્યાંથી જુદનો અન્ય
 વાદ, તે અગમનિગમના બેદ. ઉપનિષદ ને
 છેવટે પાર્તાજલ યોગ, એમ અમારું અવચવ
 પુરાણ ચાલ્યાંજ કર્યું. જુલીઅન તો વચ્ચે
 વચ્ચે કેટલાએ સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ માંગે, ને
 હું યથાશક્તિ, યથામતિ, સમજાવતો જાઉં.
 અધારા વીટાવા માંડેતા. અને અમે વાતઘેલા
 છેક મોડા ઘર પહોચ્યાં ત્યારે તો બધાં
 અમારી રાદ જોઈને જમવા પગર બેસી રહેલાં,
 અને અમે જુલાં પડ્યાં હજી જાણી કેટલાકને
 ચિંતા પણ થવા માંડેલી. એવીન ને જુલીઅન

બને મજાતોજ ભેરી પડવા, ને મેં માથે
માગવા માઢી, પણ નેન્સીએ તગતજ કહ્યું 'એ
તો અમે જાણતાજ હતા, કે બને પુગ વાણીઆ
છે. ચાલો જમવા માડો હવે'

ને બરાબર મોતીસ કયાક ત્યા રહી,
નેન્સીના આનિધની અનેક મધુ મૃતિઓ
વડે અમારો સ્મરણુલાર વધારે ઉજાવજ કરી,
અનેક મુએન્ડાઓ લઈ દઈ, અમે પાઠા ક્યાં
મારા જીવનમા કાન્સ જે કોઈ જીવત મૃતિને
સીધે સ્મરણીય રહેશે તો તે નેન્સી ને નેન્સીના
આનિધને સીધેજ.

આ કાગળ આનિ લામે: યનાના લયે હું
કાન્સના સ્મરણુલારોમા નહો ઉતરુ પણ એક
જે તરી આવતી વાન લખ્યા વગર રહેરાલ
નથી. આપણે ત્યાના મદિરો જેવા અડો પણ
પણે સ્થળે નેપોલીઅન અને જોન એક
આકાંન: દહેરા છે, અને એ બેને માટે ગરીબ
વર્ગની પૂજાભાવના અજળ અને અચળ છે.
સૈકાઓના સૈકાઓ વહી જશે તોએ ડગશે
નહી, એવા ઉડા એમની લકિતના મૂળ છે
અન્ય પ્રજાઓ એ જે વાં વિમૂનિઓ માટે
મમે તેમ ચીતરે પણ કાન્સમા તો એ
મૃતિઓનું સ્થાન અદ્વિતીય છે અને રહેશે
અનેક વીર પુત્રોનો એ ગ્રેરણામૃતિઓ છે
ભરતખંડમાં એવી અનેક મૃતિઓ હોવા
છતાં તે ગ્રેરકમૃતિઓ ક્યારે થશે ને તો
પ્રમુ જાણે!

અમે રહ મીએ એટલે મધ કાને પેરીસથી
નીકળી અડો ખર્ચીને આભા: દીએ હું ને
ફક્ત જીવીઅન અને આજે આપો દિવસ

આન્ડી માટે પ્રથના કરવામા જ ગાળ્યો છે.
આત્મારે જાન ચિતે આ પત્ર લખી રહ્યા છું.
કાવ સવારે વહેવા અત્રેથી મોટરમા નીકળી
જનાર છીએ જતા જતા ફરી એક વાર
આન્ડીની સમાધિના છેલ્લા દર્શન કરતાં જઈશુ.
આત્મારે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું છે, એટલે આ
ખંધ કરીશ અને હવે તો લડન જઈને કાગળ
લખીશ. હું ઉગીચ નહી ત્યા સુધી જીવીઅન
અડીથી જશે નહી, આ કાગળ લખું છું એ
એ જાણે છે એટલે મુગી મુગી એ પકણે
વાચ્યા જ કરે છે અને હું જાગીશ ત્યા સુધી
જગશે. આઠા લીના પ્રકાશમા એની ગૌરવર્ણી
કાવા અને રત્નમકું મે: કે' અનેરા રંગ ધારી
ગહે છે જીવીઅન! એનો પેલો અંબોડા-કેવો
નુદર એ કેશકલાપ' એ ૫૨ શોભતા ગણ
ગગીયવાન, આન્ડીની કબર પરથી આણવા-
જાણે આન્ડીની પ્રસાદી 'આન્ડી' તે આજે
નથી' મઈજ કાલે તો એ વાતો કરતી હતી!
કેટલી એની માયા! કેવી એની મમના! ચાલો
જમ કરીશ હવે તો. હૃદયના કળકારા વધે છે,
ને તમે કહેશો કે એમ લાગણીવશ થો શો
કાપડો' પણ જાન કરતા ભક્તિજ પ્રમુને તો
વધારે પ્રિય છે જય જય.

જિ.

પત્ર ૫ મે

તા.

૨૦. ૨૦.

મારો છેલ્લો પત્ર વાંચી તમે શા શા વિચારો
ક્યાં દશે એ પણ કંઈ સકું છું. જીવીઅનનું

અને માર્ક નામ તમે કેટલીએ વાર ચર્ચુ હશે એ પણ કંઈ શકું છું. પરંતુ મને ખાત્રી છે કે આ પત્ર વાંચી તમારી બધી જાણાઓ શમી જશે. કુનાર્ડ લાઇનનો રાજમહેલ જેવી 'લુકેશીઆ' નામની રીમર પરથી આ પત્ર તમી રહ્યો છું. એ, હું આવતી કાલે હવે ત્રણ વાર કલાક ક્રાન્સના એસ્ટ બંદરે અટકવાના છીએ ત્યાંથી પોસ્ટ કરીશ. હવે અમેરિકા જઈએ છીએ. ફક્ત બેજ દિવસ ત્યાં રોકાઈ હું હોંકુ-સ્તાન પાછો ફરીશ.

આ સુંદર રીમર વીશે આપણા છાપાઓમાં વર્ણનો આપ્યાં હતાં, એ તમે વાંચી લેજો. એમાં જે જે સગવડો છે તે જે રમંતગમતના સાધનો ગોઠવેલાં છે, તે વીશે કંઈ જ લખતો નથી. આ અમેરિકાનો વૈભવ માણવાની અભિલાષાઓને ધન્ય છે. શાંત રજામાં ચંદ્રપ્રકાશમાં આ એક નાના ફળદ્રુપ ટાપુ જેવી રીમર વિશાળ સાગર પર તરી રહી છે, અને હું આજે લખું છું, તે લાંચુતું વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતી લુલીયન મારે ખભે ડોકું રાખી મારી પરખે ઉભી રહી છે. અને એના શ્વેત દાથીદાંત જેવા એક હાથે મારા માથાના વાળ ગુંચવી રહી છે. પરંતુ આ રમ્ય અનુભવોને પગલર પડતા મુકી હમે બર્દી નથી લાંડન જઈશું. શું કંઈ એ ઇતિહાસમાં જ ઉતરીશ. તા. ૩ જાએ અમે લાંડન પહોંચ્યા. અને અહીં પણ અમારી મંડળી વીખરાઈ ગઈ. કાંઈ કેમ્પીજ, તો વેપારી લુલિયાના માન્ચેસ્ટર, તો ઇતિહાસના શોખીનો જ્ઞાનાપુરાણ કિલ્લા જેવા, તો કુદરતરસીઆ લેકડીટ્ટીકટમાં-જેમને

જેમ રુચ્યું તેમ ઉપડી ગયા વડિલો તો મુખ્ય-ત્વે લાંડનમાં જ રહ્યા. એમને તો પાછી માન્ચેસ્ટર, મુલાકાત, રીનરપાર્ટી બધું જ હતી.

પ્રથમ તો અમે આપણી સાવકી માતા સમી, અને એડવીન લુલીયનની છુટાછેડા કરેલી મા સમી, પાલોમેન્ટ બેઠ. ખરેખર, એની મદદતા અને ગાંભીર્ય મેં ધાર્યાં હતાં તેવાં જ લાગ્યાં. આ લોકની કાર્યશક્તિમાં ને જુલિયનમાં મુત્સદ્દીપણું એટલું બધું તેજ રહે છે કે રાજ્યદારી કોપડો એજ લોકો સહેલાઈથી ઉઠેલી શકે ને વણી શકે. પણ એ રાજ્યદારી પ્રકરણ કયાં જોઈ? વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાં જઈ ઇંગ્લેંડની મહા વિભૂતિઓને નમસ્કાર કર્યાં. એના વિશાળ અને ભવ્ય બંડમાં ફરતાં ફરતાં મ્હારા ચનગન નાચતાં હૈયાએ તો જગતવંદ કવિઓને શ્રદ્ધાભરી અંજલિઓ દીધી. અનંત નિદ્રા સેવનારી આ મહા વ્યક્તિઓને સંભારતા કોઈને પણ એની એલેજ સાંભરેજ. બર્ન્સની કબર આગળ તો મારા ગાંધું ખાખ્યાજ નહીં રહ્યાં. યોગરદમ નયો પથ્થર, પણ એમાંએ લાખોના હૈયા પીગળાવવાની શક્તિ નાણી એ પથ્થરોને પણ ધન્યવાદ અપાશે, મારું મૌન લુલીયન વધારતી. હું કંઈ જરૂરનું જેવા ચુકું તો એ ઇશારાએ મારું ધ્યાન ખેંચે. એડવીન પણ મુંઝો મુંઝો વાતાવરણમાં ગુંગળાતો ચાલે.

શેકસપીયરનું મકાન જોયું. લુલીયન, હું ને એડવીન અમારો ત્રિપુટી સાથેજ ફરતી. બર્નાર્ડ જ્ઞાને ગળ્યા. દુનીઆમાં જીવતી જગતી પ્રચંડ મનોજન્ય ધરાવનારી ફક્ત બેજ વ્યક્તિઓ-

હાથપુ આવે તેમ જુવાન થતી જાય એવી-
ખતોડ શો ને આપણ એડીમન. શોને તો
મળ્યા. અમેરિકામાં પ્રમંજ મળશે તો એડીસનને
પણ મળીશું અને ઈંગ્લંડના શો દાદાને વેબેર,
એવાજ એક મીઝ દાદાને પણ મળી આવ્યા.
તે હાડીદાદ. આખી અંગ્રેજવાચનાઝ આવમને
લીખા તમનમના સત્યનિષ્ઠ લખાણેથી વર્ધિનાર
શોને, અને આખી અંગ્રેજ આવમના આમુ
ઓને હૃદયને ખુલ્લું ખુલ્લું અનેક પકિતઓ વડે
ખેચનાર આ જૂઠું જનકુચર હાડીને મળવાથી તો
અલંત આનંદ થયો. શોનું મહારી છતાં રતેહાજ
હાથ અને હાડીની આખમા ઝમેના હરી રહેવા
આમુઓ, હમે કદી જુલીશું નહીં જુલીઅન તો
કહે છે કે એલે તો શોની ચમકતી આખોમા
સેન્ટમેનનો નાટક લખવાતો વેબેર, અને ધર્મની
પ્રધંથી આગ ઉચ્છેદવાની દર્મિન પીઠાની, અને
હાડીની આખમા આખી રેમ કોઈ તેમજવી
વિધિમાં લખાએવી વાચી. ઈંગ્લેન્ડમા કરેલી આ
બે જગ્યાઓ અમે જુવનમા કદી જુલીએ એમ નથી

પણ આ સાદિત્યયાજા સાથે એક એવ
યાત્રાનો પ્રમંજ પણ અહીં જ હવે જણાતી હવે
જુલીઅન હું અને એડીન, પ્રકૃતિ દેવીએ પાથ
રેના ઝીણા પરિવાર સમા લીધી વનવેરીઓમા
જે સુંદર સંગવરો શોખી રહ્યા છે, તે જોડકોઈ
ખામ આગ્રહ કરી રહેતું તેવી એક પોન્ટરડીન
નામની જગ્યા વેતરા ચલા. અલંત વિગમ તદા
વવાળા કેટલાક અદાવેા ચડી હવે એ સ્થળે
પહોંચ્યા. અમારી માડી સહેવાઈથી જતી અને
હૃદયવર હોસીઆર તેથી જરા પવુ ચિતા થવા
ન દીધી. એક સરોવરની આસપાસ બે જરા

હવે ટેકરીઓ એવી આકર્ષક રીતે ખડી છે કે
કોઈપણ પ્રવાસીનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર નહીં રહે.
અહીં માનવીએ પોતાની કળાનો હાથ પણ
ખતાઓ છે. એ બને ટેકરીઓને એક મોટા
તારના દોરકા વની બાધી દેવામા આવી છે.
અને સાચી બાજુ પર જ્યાં આવવાને ત્યાં
સીકા રાખવામા આવ્યા છે. આ સીકા વીજળી-
બજે સાથે છે અને એમા બન્ને માણસો એકી
વખતે જર્મ થકે છે. અને આ બાજુથી પેલી
બાજુ જતા પદર મિનિટ લાગે છે. અને નીચે
સરોવર, તાર દુટપો તો-પણ બધા કંઈ બાપણા
જેવા હોય છે? સાદસિકતા શોખના આપણને
કે સીકા જોઈશે.

જુલીઅન, એડીન અને હું, એની એક
બાજુએ આવી ઉભા. બેજ જગ જર્મ થકે
એક હતું. એડીન અમને બેનેજ મોકલવા
માગતો હું એ બે જણને જવા કહેતો પણ
એડીનનો મગન તારા કરતા જગરે. અમારે
સામે બાજુ જર્મ સીકા પછું મોકલવાનું હતું.
એ આધિ કપાકેક થોભવા કરના એડીન મોટ-
ગમા એટલો સમય ફરવા ગયો. અને અમે બે
સીકામા મોહવામા. સરરર...એ પંદર મિનિટનો
અવધ્ય અનુભવ! જનલે ઉડ્યા, પડ્યા, અર્ધા ઓઃ
ધ્રુવક ધ્રુવક, ઉપર આલ નીચે નિર્મળ જળ.
પડ્યા તો પાતાળમા! સુખરૂપ અમે સામે પાર
પહોંચ્યા. અને સીકા પાણ મોકલાવ્યું.

ત્યાં એક નાનું વિશ્રાનિયત્વ હતું ને સાથે
નાનો શો ખાજ એથી અગાડી રતેજ ન હતો.
ખાજ સુંદર હતો. બજો નાનો માવતી મંડપ.

એ માધવી મંડપમાં બેઠા બેઠા પ્રકૃતિ દેવીના દર્શન કરવાના, અને એ માધવી મંડપમાંજ અમારાં સ્નેહપીઠ યુદ્ધમાં. પ્રકૃતિ દેવીની નિરંતર આરાધના કર્યા પછી એના મધુર પ્રસાદ પચાવી પચાવી, અમે ત્યાંની અગમ્ય લીલામાં આમારા આત્માને સ્વતંત્ર રીતે કુદવાજ દીધા.

એ પરિસ્થિતિમાં જે કૈં જન્યું એનો હું સંપૂર્ણ હૃદય આ પત્રમાં લખીશ. મને પણ પળ યાદ છે. અને એ ઉપરથી તમને તો અમારે માટે જે ખ્યાલ બંધાય તે ખરો, બાકી હું તો સત્ય હકીકત લખવાનો મારો ધર્મ સમજું છું તે લખીશ જ. તે રમ્ય સાંજથી હું ને જુહીઅન કૈં અનેકું જીવન જીવીએ છીએ. એ અમૃત યોધાદીએ અમારો પ્રેમ પ્રગટયો. એ માધવી મંડપમાં હું બેઠો ન બેઠો હર્ષિશ. ને જુહીઅન ટગર ટગર મારી આંખમાં નેઈ મારા આત્માના ઉડાણ, કુખ્ય કરી બોલી : એ શું બોલતી હતી તેનું મને ભાન હતું. એ વાર્તાલાપ શી રીતે પરિચયવાનો હતો એનું એ મને ભાન હતું. પહેલાં તો એ કૈં શ્લોક બોલી ગઈ ને પછી મારે ખભે એના જંને હાથ મુકી બોલી :

આનંદસ્વરૂપમમૃતં યદા વિમાતિ આનંદ સ્વરૂપમાં મને તો અમરત્વ જણાય છે, ” ને હું કૈં બોલતો તો એ તરત મ્હને અટકાવી એ તો ચલાએ જ રાખતી, “ આનંદાત્ સ્વલ્પમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે અને એનો અર્થ એજ કની કે આનંદમાંથી જ વસ્તુઓ જન્મે છે ? આજ વર્ષો થયાં મારા હૃદયમાં ભરી મુકેલા આનંદ આજ ઉભરાય છે. મધમાખ જેવી હું

તો બ્યાં બ્યાં, સાહિત્યમાં, વિજ્ઞાનમાં, કે કુદરતમાં હૈયાને શાશ્વત આનંદ આપતું કૈં એ જોઈ છું તે સઘળું મારા હૃદયમાં ભર્યાજ કરું છું. એ સર્વથી ઉભરાઈ માઈ હૈયું આજે છલકાય છે. અને તું મારા આનંદ સાગર ! આજે હું આ આંખોએ જોઈ છું. તે તુંએ નથી જોતો શું ? તારો આનંદ પણ નથી ઉભરાતો, કહે ? તને ને મને સર્વત્ર એક જ આનંદના દર્શન થાય છે, તો એ આનંદમાંથી જ પ્રેમનો જન્મ થવા દે. ” મારે ખભે એના હાથનો પુલ ૩૬ થતો ગયો, અને એ આવેશમાં આ જ્ઞાનભંડાર શી રીતે ઠલવી જતી હશે એ વીશે હું કૈંએ વિચાર કરી શકું, તે પહેલાં તો એણે ચલાવ્યુંજ.

“ આ આકાશ અનંત આનંદથી ભરપૂર ન હોત તો આપણે શ્વાસોશ્વાસ પણ કેમ લઈ શક્યા હોત ? મને આજે ખ્યાનથી સાંભળ. તું ના નહીજ કહે. મારું હૃદય આજે બોલવા દે. તારા મનમાં મારું શ્રેય, અને મારા દીક્ષમાં તારું શ્રેય, આ હુંક સમયમાં નથી વરયું શું ? હું તો એકમાર્ગી છું. સરસ્વતીની શીળી ધાંધમાં જ સદૈવ ઉછરી છું. છતાં મારા આત્માની આસપાસ કેઈ અગમ્યબંધન બંધાએલાં હાજે છે એવી પરતંત્રતા હું અનુભવું છું. મને તારા દ્વારા સ્વતંત્ર નહીં થવા દે ? પેલું શું તમારું : ત્યક્તેન મુંજીયઃ । મારી જાતને ભાગી તને સમર્પી દઈશ. ને ઓ, મારા વેલવનો ને આનંદનો પાર નહીં રહે પછી.

“ પણ હું સ્વાર્થી છું. મારા દેવદૂત ! હું નિઃસ્વાર્થ થવાજ તને વાંછુ છું. હું તારા દેશની નથી. હા, હું હીન્દુ નથી. પણ મારો આત્મા

હીનું છે એની હું નને ખાતરી આપુ છું. અને નહીં હોય તો તું બનાવજે અને મારી જીવન ભરતી એ હોય પુરી કરજો. વહાલા !”

હું ધીમે ધીમે “જુલીઅન” જુલીઅન” બોલ્યા કરું, ને એનું બોલતું તો સડસડાટ ચામુંજળ જાય. જુલીઅન મારા હૃદયમાં સમેટાઈ ગઈ અને એના હૈયાને ધબકાર હું સાંભળી શકતો હતો.

જીવનની એ ધન્ય પળમાં અને હૃદય, સ્વસ્થ અને શાન્ત, સુખી અને સફળ જીવન માગવા, જીવનની એકલ અને અધૂરી પ્રજ્વલિ બાકી એટલા માટે આપક અને છે, એ એટલા માટે જીવનકેવા થઈ સ્વયં પ્રકાશના સંપૂર્ણ ફિરોજી ઝીલી ઝીલી, એ પ્રેરણા ફિરોજીથી યુગ યુગના હૃદયમાં એકલા થયેલા ખળનાના અમૂલ્ય રત્નો સંભાળી, એ રત્નો વડે અનન્ય જીવન સંસ્કારવા કલ્પનાની જાદુઈ વર્ષત અનુભવવા, વિચાર-સુદ્ધિની મદદ હોઈ માપવા, મનોબલની સમતોલ નિયંત્રણિયા વડે અલ્પ, અપ્રાપ્ય અને અસાધ્ય જાણીતું સર્વ કે સિદ્ધ કરવા, અનુબંધે પ્રાસાદિત સમય સક્રિય એને સંપૂર્ણ રીતે ખીવવવા, સુદૃઢ સંસ્કારોને વધારે ને વધારે વિશુદ્ધ કરી, તે અલ્પ, અમર, અજર, અઘોષિક પદને પામવા, અને અમારા હૃદયમાં પ્રેમદીવકા પ્રગટાવે.

એ આશા કલાકમાં અને તજ અનજ સુધીના અમારા હૃદય ઉંચી ઊંચી. અને એક માઠ આનંદન પછી ઉંચી અને જરા અવધારવાન કરી. જુલીઅને તો તે પરીથી સંવનન કાળ ચરુ કરી અને એક બીજાને પુરા જોળાબી લઈ દોડતાન જઈ લમ કરવા સ્વયં પછી એ

એમ ન કરતા, જો અને પરથી સક્રિય એમ હોય તોજ સંવનનકાળ ચરુ કરવો, એડીન આવે ત્યારે એની અપાક લેવી અને લમની શક્યતા ન હોય તો આજે જે આનંદ જોગવી ગયા છીએ, તે છેવટનો મજી હમેશાંરની વીધાય લેવી. અને લમ તો એ ચર્ષણ જ્યાં હતા ને ? આત્મા કયા જુદાઈ જોળાખવા રાજ હતા ?

પણ મને વિચાર સરખોયે જુલીઅને કરવા ન દોષો એ તો કહે કે એડીન કે ડા. જુલિયન કે ડા. પાટીજી નહો. મને એવોતો અટકારી, વળી પાછી જોરથી મને લેવી પડી, અને એની આખ-માથો આનંદના અજુ ટપકવા માડ્યા, એ હુકું, ત્યાં તો એડીન આવી પહોંચે.

એડીનને જોતાજ જુલીઅન તરત એની પામે મઈ અને અમારી વચ્ચે એસાડી આખો દિતિદાસ એણે કહ્યો. એ બધું પાછું હું લંબાણથી નહીં લખુ. મને લાગે છે કે જુલીઅને જે શબ્દોમાં કહ્યું તે શબ્દોમાં હું કદાચ નહીંજ કહી શકત. જુલીઅનની જાણ પવુ પુનર્જન પામી હતી.

એડીને અમારું કામ સહેલું કરી આપવા ડા. જુલિયન પુછવાનું એણે જાતેજ પોતાને માથે લીધું, અને પોતા તરફથી અમને જેને અંતરનાં અભિનંદનો પણ આપ્યા. જુલીઅનને તો એણે એમજ કહ્યું કે “આ પંદર દિવસમાં તું તારું વ્યક્તિત્વ આટલું બધું અપી” દેરી, અને આવી મહાન ચર્ષ જગે એમ હું ધારતો ન હતો. પણ તારો, આ જગી અને તો અત્યંત આનંદજ થયો છે.”

ત્યાંથી અમે પાછા ફર્યા, અને વળી એ ત્રાજવા સમીપ આવી પહોંચ્યાં. અને ત્યાંએ એજ ઝથડો પાછો. અને હવે તો એડવીનને બહાનું મળેલું, એટલે એજ છલ્લો. હું ને જુઝીઅન એ પ્રેમહીંચોળે પંદર મિનિટ હીંચોળાઈ પહેલાં આ બાજુ આવ્યાં, અને એડવીન પછી આવ્યો. અને અમે અમારે ઉતારે મુંગા મુંગા પહોંચ્યાં.

ખીજે દિવસે સવારે જ એડવીને એના પપાને અમારું પારાયણ કહ્યું. અને તમે માનશો? એ ઉમરાવ દીલના ભત્રા પિતાએ પોતાના સંતાનની ઇચ્છાને કેટલું માન આપ્યું હશે? કેટલાક ગૌણ મુદ્દાઓ રજુ કરી એનો એણે બંતેજ રદીઓ આપી, અને એક પિતાને જાજે એવી કૌમતી સજ્જાદ આપી અમને એક હીરાની વીંટી ખુશાલીમાં ભેટ આપી. એ વીંટી અમે સવાર સાંજ વારાફરતી પહેરીએ છીએ.

તે ઉપરાંત એમણે મારો પ્રોગ્રામ પણ નક્કી કર્યો. તા. ૧૦ ઓક્ટોબરે ઇંગ્લેંડથી. એમની સાથે નીકળી બે ચાર દિવસ અમેરિકા રહી, ૨૦ નવેમ્બરે લગભગ હીંડુસ્તાન આવવું. જુઝીઅન મારી સાથે આવશે, અને એડવીનનું નક્કી નહી. જુગર્ટ વૈદિક વિધિ અનુસાર લગ્ન કરવા માગે છે, તે બંતે આઠ દશ મહીના રહીને હીન્દુ આવશે ત્યારેય શે. પણ તે પહેલાં હિન્દુમાં ઉતરતાંજ શાંધર્વવિધિથી વિવાદ કરવો. હાલમાં અમારા સંવનનકાળની ખુશાલીમાં એમણે એક અગત્યની ભેટ આપી છે તેની યોજના તો હું ત્યાં આવીશ ત્યારે તમને સમજાવીશ. તે એક અમારા નામનું-

પછી નામ ગમે તે રાખીએ-હીન્ડુસ્તાનમાં ગમે ત્યાં એક શીક્ષાસોશીનું સંશોધનાલય સ્થાપવું.

તા. ૧૦ મીએ અમે ઇંગ્લેંડને રામરામ ફર્યા. અગ્રેજ ખાઈ જોળાંગી. એ ખાઈને એડવીને આજેજ સવારે હસતાં હસતાં નવું નામ આપ્યું. એને એ “પ્રેમની ખાઈ” કહે છે. ઇંગ્લેંડને રામરામ: અત્યારે તો આખા યુરોપને રામરામ: હીરટર ટવીન પર આવેલી પવિત્ર પ્રેમકુંજને રામરામ: સાહિત્યસમૃદ્ધ ક્રાન્સની રજુબૂમિને રામરામ: પેરીસ, પેરીસની પાસે આવેલા મોન્ટર્ગી ગામને રામરામ: મોન્ટર્ગીની મુંદર કુત્ર-ટેકરીને રામરામ: એ કુલવાહીમાં રમતી કુદતી નિદોંપ નેન્સીને ભાવભર્યા રામરામ: ને એથી દૂર દૂર બર્લિનમાં અનંતનિદ્રા સેવતી આન્ડીને પ્રજ્ઞાભર્યા રામરામ:

હીંડુસ્તાન છોડતાં જેવા જન્મયા હતા એથી દહેજ જુદા જ પ્રકારના ભાવો અત્યારે આનુંભવું છું. મારી પડખે પાછી અત્યારે જુઝીઅન છે. જુઝીઅન ! જલ પરજલનો કોયડો સમજવા એ ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહી છે. અમારાં હૃદય એક ધખકારે ધખકી દિન પ્રતિદિન એકજ દિશામાં એકજ અભિપ્રાયમાં અને એકજ આશામાં ઉડવા મથી રહ્યાં છે.

હવે કદાચ એકજ કાળજી લખી શકીશ. ને તેમાં મારું ચોક્કસ આવવાનું જણાવીશ, આ પત્ર વાંચી તમે મારે માટે શુંએ ધારશો. ખીજવાશે, અગત્યજ યશો; કોણ જાણે. પણ જેવા વિધિવાયરામાં તણાયો છું. તે જ્યાં સવિસ્તર મેં તમને જણાવ્યા છે. પછી તમે મારે માટે ગમે તે ધારો. જુઝીઅન તો હિંદુ જોવાને તંત્રપી

જવાની સંમળના આર્ષ દીધી હતી. અને ત્યાં અંગાઉથી તારથી ગોઠવણ કરી મુકેલી, તે બોરીબંદર પર મોરી સાથેના જ કમ્પાર્ટમેન્ટમાંથી ઉતરી એ ટેલી કરી સીધી તાજબસાવ ગઈ. અને જતાં મેં કે એણે સહેજ સામું સરખાવે જોયું નહીં. અમે એવા પ્રથમથી જ તાંગડો રચ્યો હતો.

અપોરે હું ને અહિં એને મળવા ગયો હતો. ત્યાં તો એણે પાછો એનો અત્રેજ પોપાક સંજો દોષો હતો. એ તો-અહિંને એકદમ બાઝી જ પડી, જાણે વર્ષોનાં સંજો પણાં.

ત્રીજો દિવસે રાત્રે અમે સુરત જવા ઉપડનાર હતાં. આમોરે વિવાહવિધિ ત્યાં થવાનો હતો. અહિંને અહીં એક દિવસમાં તો બુદ્ધીઅનને થોડેડે અધ આપણી સાડી, માથું, ગવન, ચંદ્રકળા, હોરીઆ સાથપોથી, ખસમા, શેલા વગેરે આણી આપ્યાં, અને પહેરતાં પણ શીખવી દીધાં! હાથે અકેડી હીરાની ખંગડી, ને ગળામાં એક-સેરી મોતીની કંડી, રેશમી બનારસી છુટાવાળો ખસમો, માથે સીધો સેથો, ને કપાળે ચાસ્ટો. બુદ્ધીઅન તો ઓળખાય જ નહીં!

અને વેશ ભજવવો તો પડે ભજવવો, એટલે મુખાધથી નીકળતાં પણ એસજ એસ છાધો. એ સીધી એજ ટ્રેનમાં ડેલાએથી આવી. અમે બધા ટ્રાંટરોથી બેઠાં. જે કોઈ તે પૂછે કે બુદ્ધીઅન કયાં? ને હું કહું કે જાન સાથે કંઈ હોય?—સુરત જોજો.

ને ટ્રાંટરો, પર લોકોની કમાલ. ઘણા-તો પેલા ફરટકલાસનાં કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠેલી

આંધને જોવામાં બુદ્ધીઅન વીશે બુદ્ધીઅન ગયે. કાંઈએ એને રાજકુંવરી ઠેરવી, તો કાંઈએ કાંઈ રોટની રાણી ઠેરવી, અને હું ને અહિંનેજ ફક્ત સમજાએ, ને મનમાં હસીએ. ને એમ. અમે સુરત પ્રહોંચ્યાં.

પણ સુરતમાં તો બધાને વહેમ પડવા માંડેલો. પેલાં રાજકુંવરીને માંડે. જોઈ. ઉતારો, અચાનક ટ્રેનમાં થએલી ઓળખાણ! વગેરે એકાએક ગળે ન ઉતર્યું. અને સાંજે એને અત્રેજ પોપાક પહેરાવી અમે એ મંડપે આગળ આવ્યાં, અને પછી એને પૂજા સંમયે બસમો ને દેશી પોપાક પહેરાવ્યો, ત્યારે બધાના હોભનો પાર ન રહ્યો. વિવાહવિધિ નિર્વિધિ પાર પડ્યો છે, અને હવે એડવીન આવશે, અને ડાં. જુબડ આવશે ત્યારે લગ્ન થશે. ત્યારે તો તમારે આવ્યા વગર જરા પણ ચાલશે નહીં.

ચાલો કાશ્મીરમાં મળ કરજો. જો નવારે રહેવાના હો તો લખનૌ કે તાર કરજો. કે કદાચ અમે પણ ત્યાં આવી પ્રહોંચીએ. ને તમારા બુદ્ધીઅનભાભીનાં દર્શન કરાવીએ. હવે તો ગુજરાતી પણ ફીક ફીક આવડવા માંડ્યું છે, અને કદાચ હવેના કાગળમાં એના હસ્તાક્ષર પણ જુઓ તો નવાઈ નહીં. તમને બધાને ફરી એકવાર મારા ને બુદ્ધીઅનના, બુદ્ધીઅન અને મારા, જયશ્રીવંદન.

સિં

પાશ્ચાત્ય વ્યાપાર પદ્ધતિ

લેખક

રા. મોતીચંદ ગીરધર ડાપડીયા

સભ્ય, માહિત્યસભા.

યુરોપની વ્યાપાર પદ્ધતિ પર મારા લેખોએ લેખ લખવા પ્રવૃત્ત કરવો એમાં ધૂણતા તો ખરીજ અને મને ખાતરી છે કે એમાં ઘણું વધારવાનું રહેશે જ, છતાં જે મેં લેખો તેને એક સ્થાને કરવું તે મને યોગ્ય લાગવાથી કાઈ કચવાટ થાય તેના લેખને પણ આ વ્યાપાર વિષયમાં મારું મારવા વિચાર કરી રહ્યા છું. મારા વ્યાપારી મિત્રો આ વિષયને વધારે મોતક્રમ રીતે અહેવાલી શકે એટલો સીકા કરી મારા સંસ્મરણો નોધીય.

મને આખા યુરોપની વ્યાપારપદ્ધતિ અડ આકર્ષક અને અનુકરણીય લાગી તે ઇંગ્લેન્ડ જે વ્યાપારીની પ્રજા (A Nation of Shopkeepers) કહેવાય છે તેની પાસેથી તો ખામ અડ શીખવા જેવું લાગ્યું તેથી આજે એ વિષયની મારી શાલીઓ તાજ કરતા મારા મન પગની છાપો રજુ કરું છું.

એની વ્યાપારપદ્ધતિના નમુનાને અમે એક દેશ કે સંસ્થાને મોટા મોટા નેર્ષ એ લેખનમાં એવા ચાર મોટા દેશ છે. પેરિસમાં જેવેરી લા ફાંમેન છે. દરેક મોટા શહેરમાં એવા દેશ હોય છે. દેશ એટલે જ્યાં નાની મોટી અનેક ચીજ મળે તે સ્થાન, મુખ્યમાં વ્યાપારી

વેંડોર કે ચારમી નેવી દેશની દુકાનો નેર્ષ હોય તો તેનો વ્યાપ આવે માલદેશુ વ્યાપારીની દુકાને એક જગતની વસ્તુઓ મળે છે. દાહ્યા વાળાને ત્યાં દાહ્યા, જુદાવાળાને ત્યાં જુદા, પાકીર વાળાને ત્યાં પાકીર. વિગેરે-જ્યારે દેશમાં એક સ્થાને બીજી વસ્તુઓ મળે છે.

તેમથી એક સમીક્ષના દેશનું વર્ણન કરું પછી બીજી વ્યાપારપદ્ધતિ, જેવાજી, લંડનમાં ઘણા સંકીર્ણ લક્ષમાં નામે એકસ-કડી પ્રીટમાં એ દેશનું સ્થાન છે. એમાં જમીનની નીચે એક માળ, ભોયતળીયું અને ઉપર પાંચ માળ છે. ભોયતળીયું અને ચાર માળ પર જુદા જુદા માલ વેચાય છે. જતો, મોય કોવર, ટાઇ, સાડી, ફરક, રમકડા, ફનીચર, અમીયા, ફુવાલ, બીકરેટ વગેરે સેકડા વિભાગો છે. દરેક દુકાનને નંબર આપેલ છે. એને આઈવિ (Aisle) કહેવામાં આવે છે. એમાં સેકડો ખાતા છે છતાં તમે નીચે જઈ પુછો કે તમારે ફરબીન લેવું છે તો કહેશે કે અમુક માગે જાઓ. ત્યાં જવા માટે મુકામમાં ચારતરફ લીફ્ટ ચાલુ હોય છે અને તે લીફ્ટ અડું ઉતારવે માલતી હોય છે. લીફ્ટમાં બેસી ને માગે જાઓ કે તરત તમને

દુકાનનો નંબર મૂકે. જે હાજર હોય તે સાથે આવી તમને તે ખાતાની દુકાન ઉપર મુકી જાય.

માલ વેચનાર અને ખતાવનાર ત્યાં લગભગ પાંચ હજાર છોકરીઓ છે. પ્રત્યેક સભ્યતા-પૂર્વક તમારી સાથે વાત કરે અને તમને જે ચીજ બેઈએ તે ખતાવે. તમે અરધા કલાક એક કલાક સુધી અનેક ચીજો જુઓ અને છતાં એક પાછો માલ ખરીદ ન કરો તો તમારા પર જરા પણ ગુસ્સે ન થતાં તમારો ઉલટો આભાર માને. “ જ જ તે” લીધા.” એવો શબ્દ તો સાંભળવામાં આવેજ નહીં. પણ ઉલટું તમે માગો તેવી ચીજ બે હાજર ન હોય તો તમને ટાઈમ આપે તે વખતે હાજર થઈ જાય અને તમારે ન જ લેવી હોય તો પોતાના રોટરની એટલી જાહેરાત થઈ એમ સંતોષ માને.

એમ ધારો કે તમે ઘણાં દુરખીનો જોયાં પછી એક દુરખીન પસંદ કર્યો. તેના પર લાવ લખેલાજ હોય છે એટલે તમારે છેતરાવાનો સંભાવજ રહેતો નથી. માત્ર એ લાવમાં એકજ રીતે વધવટ થઈ શકે છે. અને તે કરવાની સત્તા માલ વેચનાર છોકરીઓને નથી. તમે સો પચાસ પાઉન્ડનો માલ લેવાના હો તો તમને ‘ કમીશન ’ કદાચ મળે, પણ તે માટે તમારે મેનેજરને મળવું પડે. નાની ઉંમરનો છોકરો પણ છેતરાતો નથી.

એકજ ચીજ લેવી હોય તો તમે પૈસા નહીં દો, માલ ખાંધીને તમને ધરાવ્યર પેક

કરીને આપે પણ તમારે દસ વીસ ચીજ લેવી હોય તો આ સર્વ વસ્તુઓ તમારી સાથે ફેરવવામાં અને તમારે ફરેક વખતે પૈસા ચુકાવવામાં ધણી તકલીફ પડે. એટલે તમને. એક કાડ્ આપવામાં આવે એમાં તમે લીધેલ વસ્તુની કીંમત અને રોટરનો નંબર લખી તે કાડ્ ના નંબરોની એક ટાપસી રાખી લે. આવી રીતે દસગારે સ્થાનકેથી માલ લઈ નંબર લેતા આપતા જાઓ, છેવટે છેલ્લી ખરીદી થાય ત્યારે જાણમાં બધુરો (હીસાબની દુકાન) હોય ત્યાં કાડ્ આપો એટલે તમારી પાસેથી પૈસા લઈ લે. અને સાંજ મુઠીમાં અથવા તમે વખત આપો ત્યારે તમારે રમાને કુલ માલ વીગતવાર ભરતી-આ સાથે મોકલી આપે. એમાં માલ લખતો આવતો નથી કે લીધેલ ચીજ આપ્યા વગર રહેતી નથી. માત્ર પૈસા રોકડા આપવા પડે, તેમાં કેઈ જાતની શરમ આવતી નથી. છતાં એક પ્રકારની સગવડ કરી આપે અને તે એ કે તમારી પાસે રોકડા પૈસા ન હોય તો એક સ્વીકારે અથવા સાંજે કે સવારે તમારું ટેકાણું આપો ત્યાં આવી પૈસા લઈ માલ હીલીવર કરે. ઉપરાણી રાખવાનો કેઈ રોટરનો રીવાજ નથી અને લીધેલ માલમાં હલકો ઠસાવો દેવાની કે લખતી ચીજ મોકલવાની ટેવ નથી. પૈસા આપ્યા પછી માલ ન મોકલે કે એકાદ ચીજ ઓછી મોકલે એમ પણ જનતું નથી અને અરધા પાઉન્ડનો માલ લીધો હોય કે તેથી પણ ઓછો હોય અને ચાર માઈલ રહેતા હો તો ત્યાં તમારા સ્થાન પર મોકલી આપવાનું કાંઈ વળતર લેવામાં આવતું નથી.

માથની જાન કે અન્ય અન્ય ચીજો જતા-
વના નરમાણનો પાર નથી. જાણે તમારો તેની
સાથે ચિર કાલનો પરિચય હોય તેમ બહુ ઉદ્ધા-
સથી માંજ બતાવે છે અને શ્રાદ્ધકતા દિનને
માટે જોડણું જાને તેટલું કરવાની હોસ બતાવે
છે. વળી તમે બીજી ચીજ માંગો તો તમારો
સાથે આવી તમને તે ખાતામાં સુધી જશે અને
તમારું કામ કરવામાં આનંદ બતાવશે. તમને
હોંમથી, પ્રેમથી વધારે ચીજ ખરીદવા પ્રેરણા
થાય એવું વ્યાપારીને છાજતું વર્તન કરશે અને
તમને પુછશે કે 'હવે તમારે માટે કાંઈ વધારે
કરી શકું?' વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાર આભારના
શબ્દોની પરંપરા ચાલો રહી હોય તે પણ વ્યા-
પારી કૃતેદનો એક ભાગ ગણાય છે

આવી રીતે ચાલતા ચાલતા હિસા રહી
ખરીદ કરતા તમે થાકી જાઓ તો આરામ
લેવા માટે ત્યા તમે બેસી શકો, કાલ્યા પગ કરો
આરામ લઇ શકો અને બુખ લાગી હોય તો
તેજ રોટામાં નીચે ને ઉપર ખાવાના ગૃદો
હોય છે ત્યાં જઈ પૈસા આપી ખાઈ શકો એ
ખાવાના ગૃદોમાં જારે જાઓ ત્યારે પાચસે
હજાર તો ખાનારા ભેદા હોય, ત્યા તમારે જે
ખાતું પીતું હોય તે વીશે નમ્રતાપૂર્વક તમને પુછે
અને અરથી મીનીટમાં હાજર કરે. ત્યા સુદર
ખેન્ડ (વાળું) વાગતું હોય અને સારા રેખણ
બીજાવેલા હોય તેનો હાલ સહ તામ્ર ચંદ
પાછા તમે તમારી ખરીદી ચક્ર કરો. વળી કોઈ
મરોમ કે અખમ સિચિતના હોય અને તેને માત્ર
એક પેત્રીનો આનો ખાલોળ પીવે હોય તો નીચે
તેઆર મને. ઉતાળા માટે કોઈ ફીકા તેઆર

અને ખરીદી ન કરતા માત્ર ખાવા માટે ત્યા
આવો તો પણ વાધો નહીં ખાવાનું ખરીદના-
રની સગવડ માટે મજે તે પણ એક વ્યાપારનોજ
ભાગ ગણાય એટલે એકવા ખાનારને પણ કાંઈ
વાધો નહીં

રોટામાં એક જગ્યા પર તાજી ચોકચેટ
સેકડો જાનની તૈયાર થાય છે તે ખરીદી શકાય,
એક જગ્યા પર લીલા મેવો, શુકડો મેવો પણ
મજે છે અને એક જગ્યા પર સેકડો પુરનો
અને સ્ત્રીઓ માત્ર પીણા પીવા બેઠેલા દેખાય
છે. આમ એક રોટરમાં અનેક જાતની ચીજો
મજે છે અને શ્રાદ્ધકની જાનતી સગવડ જાળવ-
વાનું અને છે

નાની નાની દુકાનો જોઇએ તો ત્યાનો રંજ
વળી જુદોજ છે. દરેક દુકાનમાં કઈ ચીજ મજે
છે તે બહાર મોટી ખરીદીમાં મોટા કાચની પત્ર-
પાંડે દેખાડેલ હોય છે. ભાલ આકર્ષક રીતે
લખેલા હોય છે. અને દુકાનમાં જઈએ તો
નમ્રતા અને વિવેકપૂર્વક અનેક જાતના માલો
જતાવવામાં આવે છે અનુકરણ કરવા જેવી
પદ્ધતિ નમ્રતા, વિવેક અને શ્રાદ્ધ તરફ મજે
તેરા સંયોજોમાં ઉચ્છાતની ગેરહાજરી એ જોવા-
માં આવે છે. મોટામોટા રોટરવાળાનો વ્યાપાર
ચાલે છે તેવીજ રીતે નાની દુકાનવાળાનો વ્યા-
પાર પણ મારી રીતે ચાલે છે.

દુકાનદારીનો વખત બધા વ્યાપારીઓ સારી
રીતે જાણે છે. સવારે નવ વાગ્યે બધી દુકાન
ખુલો જાય છે અને સાંજે છ વાગ્યે બંધ થાય
છે, જ્યોત્સના ખાણા વખતે અવારનવાર કામ
કરનારા બહાર જઈ આવે છે પણ દુકાનો બંધ
થતી નથી.

સૌથી વધારે અગત્યની બાબત જાહેરખબરની છે. વિશ્વવિદ્યાલયના વ્યાપારીઓ પોતાના માલની જાહેરાત કરવામાં પુષ્કળ પૈસા ખર્ચે છે. રેલવે સ્ટેશન, ઉપર પાર વગરની જાહેરખબરો દેખાય. રેલવેના ડબ્બાઓમાં પણ જાહેરખબરો અને ઉલ્લાસદેવી વખત પકડવાના હેડલોમાં પણ જાહેરખબર. ડાખાઓમાં જાહેર ખબર, બસની બહાર જાહેરખબર, ટ્રામવે ઉપર જાહેરખબર અને તે ઉપરાંત મુંબઈમાં જનતાના કે ટોપીના વેપારીના વરઘોડા નીકળે છે તેવી રીતના વરઘોડા પણ નીકળે છે. જાહેરખબર કેવી આકર્ષક રીતે આપવી કે ઘણાં મુંઝવણ ખેંચાય તે સંબંધેની હકીકત એક વિજ્ઞાનની બાબત જેવી ખીલવવામાં આવે છે. અને કેટલાક માણસો જાહેરખબર કેમ આપવી તેની સલાહ આપવામાં જ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. જાહેરખબરને અંગે તો જાહેર એક મોટો હથેલી જ ચલાવવામાં આવે છે અને કંઈ નવીનતા હોય તો લોકો તેના ઉપર ઘૂંટી પડે છે.

જાહેરખબરની નવી નવી રીતિઓ અનેક પ્રકારની જેવામાં આવે છે. રાત્રે દીવાઓ સાથે આકર્ષક પદ્ધતિએ જાહેરાતો, નવી નવી જાતના પાટીઓ, નાના કાંડો, ડાખામાં આકર્ષક પદ્ધતિએ જગ્યા છોડી જાહેરખબર ડાખાવી, ચીજોની ડીલવરી આપતાં તેની ઉપર જાહેરખબર, વગેરે હજારો પ્રકારે જાહેરખબરો અપાય છે. રેલવે સ્ટેશન કે જાહેર જગ્યા, હોટેલ કે રેસ્ટોરાં, પુસ્તકો ને માસિકા કાંઈ જાહેરખબર વગરનાં ન મળે અને દરેક વ્યાપારી પોતાના માલની જાહેરાત કરવામાં થતો ખર્ચ ખાસ જરૂરી

ખર્ચ તરીકે જ ગણે. કેટલીક દવાની ચીજો કે સાબુ વગેરેની જાહેરાત કરી, એટલી નામના મેળવે છે કે એના નામના લાખો રૂપિયા ઉપજાવે છે. ‘ગુડવીલ’ કહેવામાં આવે છે. અને આ ‘ગુડવીલ’ ધંધાનો એક ઉપયોગી ભાગ ગણાય છે, મૂલ્યવાળો ભાગ ગણાય છે, જાહેરાતને અંગે ‘લંડન ટાઇમ્સ,’ જેવા મોટા વિસ્તારવાળા પેપરનો અડધો કોલમ સહીજવાળા લખાણે રાખે છે. તેમાં ચાલુ બનાવ પર ટીકા લખે છે. દરરોજ નવો લેખ આવે. અટકે નહીં, તેવા ટ્રાફિક ગાડીચલદાર (Gyrosopic Traffic) લંડનમાં દાખલ થાય કે તે પર લેખ આવે અને અમારા રોડમાં એજ ધોરણે કામ ચાલે છે. એમ બતાવે. જાહેરાતની આ મહત્તની યુક્તિ છે. એની સગવડ કરવા ઘણા વિદ્વાન માણસોથી મેળવેલું એક જાહેરખબર ખાતું. તેમણે રાખ્યું છે. જે રોડની જાહેરાત કેમ અને કેવી રીતે કરવી તેનોજ સદૈવ વિચાર અને અમલ કરે છે.

રોડવાળાએ વિચાર કર્યો કે વચ્ચેના વ્યાપારીનો નફો જેમ બને જેમ ઓછો કરવો. એટલે એક ખરીદવાનું ખાતું જુદું કાઢ્યું. તે લોકો ચીજો ત્યાં બનતી હોય ત્યાં કારખાનામાંથી મોકલ કરી લઈ આવે, તે માટે પોતાના માણસો દૂર દેશ મોકલે અને પોતાના નામનીજ ચીજો બનાવરાવે. આથી દરેક ચીજ પર પોતાનું નામ આવે અને ચીજ સોંધી પડે. ખરીદખાતામાં, જાહેર ખાતામાં, હીસાબ તૈયાર કરનાર ખાતામાં સેકંડો, માણસોને આવી રીતે રાજ મળે છે અને ધોરણસર કામ ચાલે છે.

મોટા કારખાનાવાળાઓના વ્યાપારની પદ્ધતિ જુદીજ છે. એના એજન્ટ કે એજન્ટ્સ હાથેકર બહુજ અનુભવી અને કસ્ટોમર હોય છે. મીઠા માલિકના ઠાકરાને શેઠ બનાવતા નથી પણ કારકુન બનાવે છે. પછી તે પ્રત્યેક ખાતાને અનુભવ કરી આખરે ખાપાની ગાદીએ લાયક હોય તોજ એમે છે એટલે કારખાનાએ એજન્ટની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ષમાં અથવા ઘણી વારની ઉપજન એજન્ટો નીમીને કામ લેવાની તેઓની પદ્ધતિ બહુ અનુકરણ કરવા જેવી છે. મોટા પાયા પર ઉદ્યોગ માટે એટલે વસ્તુ મોટી ધાતુ પછી શેઠે છે તે આપણે જર્મનીના દાખલાથી જાણીએ છીએ. એ પ્રજા ચાર આનામાં યરમે મોટું આ સમુદાયઉત્પત્તિ (Mass production) ના ધોરણે વેચી શકે છે. મોટા ખાનાઓ યજ્ઞાવનાર બજાર ઉપર અને ખરીદનારના ટેન્ડર ઉપર બહુ ધ્યાન આપે છે તેઓ અમુક નિયમે ખરીદે જાય છે. એક પેટીમાં ૨૦૦ તાકા લખ્યા હોય તો તેટલાજ નીકળે. માલ કદી દલકા નાખતા નથી. બજારમાં માલ ચાલ્યો એટલે મુજબના તાલજા ઓળા કરી નાખે કે કાંઈ ખુબ પીવગાવે એમ થતુ નથી. બજાર માં રાખવો એમાં પોતાની આજ્ઞા અને ધંધાની આવકનું સમજે છે. પરિણામે વર્ષો સુધી માલ બજારમાં આવે તો પણ તેવી જ્ઞાન કે જ્ઞાતમાં ફેર પડવા દેતા નથી અને એક તરફ ખરાબ માલ તો તેને કાઢી નાખે છે પણ આખરે બચાવના નથી છતાં ગણતરી દલકા કે ફોટલ માલની ફરીઆદ બચ તો તમારા વચન પર

વિશ્વાસ રાખી 'કડો' દુરન આવે છે અને ફરી તેમ ન થાય તે માટે પોતાના માલ્યોને સખ એવળી આપે છે

મોટા કારખાનાવાળા, એટલે ગમે તે માલ બનાવનારા, હ મેથા પોતાના માલકોની વચલના અંબધમાબહુ ચીવટ ગમે છે અને જાવ બજારે જમીને છે છે પણ માલમાં મોટો ચવા દેતા નથી.

ચીવાચનમાં એન્કની સગવડ બહુ છે. આઈલી એન્ક કે જેટમીન્ટ એન્કની સાખા મલકીએ જાય છે અને શેઠે શેઠીએ જોવામાં આવે છે. આથી વગર રોકકે એકથી લાખો પાઉન્ડની દરોજ લેવડ દેવડ થઈ શકે છે. એન્ક ધીરધાર પણ મારી રીને કરે છે અને વ્યાપારીને સગવડ ફરી આપવી અને એન્કને સલામત રાખવી એ એમનું અગત્યનું કાર્ય મણાય છે. ચીલાયનમાં ઉતરનાર નથી હોતા એમ ન સમજવું. પણ લગભગ દરેક વ્યક્તિ જાગ્રત રહે છે અને વ્યાપાર કેમ વધારવો, બજારો કેમ ખાત કરવી, માલની કેમ જાળવી રાખવી એ વ્યાખ્યા પર બહુ લક્ષ્ય આપે છે, એને પરિણામે લગભગ દરેક વ્યક્તિ કનાર ખાનાઓ સાથે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ શોધ-ખોળ કરનાર ખાતું રાખવામાં આવે છે. એન્કની વિજ્ઞાનના અભ્યાસીને કિલેબન મળે છે અને વિજ્ઞાનના વિષયોજ વ્યાપારમાં થાય છે. આ બાબત કઈ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ. એક એન્ક બનાવવાની કે સાલુ બનાવવાની ફેક્ટરી, હોય તો તેની સાથે લેમોરેટરીમાં વૈજ્ઞાનિકો સાથે હોય. તેઓ શોધખોળ કરી નવી બાબતો, આજ્ઞા શોધા કરે. નવીન, શોધ, લેકામાં મુજબ ફેરવે તો લાલ લેનારા વધે. જનની બીજા, અનુકરણ, કે

પણ દરમ્યાન આ શોષક ખાતું આગળ વધતું જાય અને નવી ચીજો સંપાદાયે. એવી રીતે વ્યાપારીઓ રંગકામ, કપડાની શીનીસ વગેરે શોષ કર્યાજ કરે. લોહાનું સાંત્રાકામ કે દાંતનું મંજન એવી કોટિની ચીજોમાં શોષખોળ વ્યાપારની બાબતમાં માલ્યાજ કરે. એટલે પ્રથમની દરોહમાં જે ખાતું હોય તે પોતાનું સ્થાન બનતા સુધી કદી ગુમાવેજ નહીં. માથામાં નાખવાની ચીજો, હજમતનો સામાન, ચામડી પર ઘસાવવાની દવાઓ વગેરે સેંકડો ચીજોના આ બાબતમાં દષ્ટાન્તો આપી શકાય તેમ છે. નાના પાયા પર રોજી શરૂ કરેલ વ્યાપારી પોતાની લાઇનમાં આગળ કઈ રીતે વધવું અને પૈસા કંઈ રીતે પ્રાપ્ત કરવા એનું આખો વખત ચિંતન કર્યા કરે છે. ખાસ કરીને કેમીકલ્સમાં અને દવામાં વૈજ્ઞાનિકો હદ કરે છે. એના માણ પ્રયોગોથી લોકોને નવી નવી ચીજો આપ્યા કરે છે. એમાં એમનો ધરિદો ધન આકર્ષક રીતે કેમ પેદા કરવું એ મુખ્ય હોય છે. અને ગ્રાહક ખુશી ચર્ચ નાણા આપે તોજ ધરાકી ટકે એ વાત તેઓ બહુ સારી રીતે સમજી ગયા છે. માલ ખરીદી થેર જઈ 'ધુએ એટલે રુએ' એ ધોરણ વીલાયતમાં માન્ય નથી. એ બહુ વીગતવાર તપાસને પરિણામે સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવ્યું છે.

નાની દુકાનોવાળાનો વિવેક બહુ સુંદર હોય છે. ધરાકને રીઝાવવા અને તેને મોટે જાણે શું કરી નાંખે એનો એનો બાહોષવાર હોય છે. લાવમાં ફેરફાર નહીં, બોલેલ લાવ લે પણ લગાઇ પછી આ બાબતમાં સહજ મંદતા આવી હોય એમ જણાય છે.

નાની મોટી ચીજ લેવામાં આવે તો તે બાંધીને આપવાનો રીવાજ છે, એટલે ખરીદનારે પોતાની સાથે લઇ જવી હોય તો તેને અડચણ ન પડે તેવી વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવે છે. કુટ કે શાક પણ નાની ટોપલીમાં આપવામાં આવે છે. મોટા શહેરોમાં ખરીદેલી ચીજો થેરે મોકલી આપવામાં આવે છે અને તેના સંબંધમાં જુદો બદલો લેવામાં આવતો નથી. અમુક દુકાને એની દુકાનમાં વેચાતી પણ ખીજી જાતની કે ભાતની ચીજ માગતાં તે ચર્ચ રહી હોય અથવા મંગાવી આપવાની હોય તો તે મોટે 'વખત' આપે છે અને ખીજી વાર નિર્મિત વખતે આપણે જઈએ ત્યારે તે ચીજ હાજર હોય છે. દરેક વ્યાપારી પોતાનું કાર્ડ ધણી ખુશીથી આપે છે અને માત્ર ખરીદવામાં પાછા પરીએ તો જરા પણ ગુસ્સે થતા નથી.

મોટા સ્ટોરમાં જવાનું થાય કે નાની દુકાને જવાનું થાય, કુટવાળાને ત્યાં જવાનું થાય કે સેન્ટ વાળાને ત્યાં જવાનું બને, જીકસેલરને ત્યાં જવાનું થાય કે ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જવાનું બને, સર્વત્ર નાના મોટા વ્યાપારમાં વેપારીની કુનેહ, ધરાકને સમજાવવાની આવડત, પોતાના માલને આગળ ધપાવવાની કુશળતા, વાણીની મીઠાસ, વિવેક સમ્યક્તા વ્યાપારની સર્વ દિશામાં દક્ષિ-ગોચર થાય છે. અને સર્વથી વધારે અગત્યની વાત વ્યાપારનું પ્રમાણિકપણું દેખાય છે. અંગ્રેજ વ્યાપારી લાવ દાખીને લેશે પણ અંદરનો માર કે અસ્વચ્છ ગોટાળો એના વ્યાપારમાં મોટે ભાગે જોવામાં આવતા નથી. મોટા પાયા પર વ્યાપાર કેમ કરવો, એના અનેક વિલાસોને

કેવીરીને મુશ્કેલીગળવા, એનાનામે કેવીરીને રાખવા, નાણાની સચવડ કેવીરીને રાખવી, થરાકનું મનરંજન કેવીરીને કરવું અને નાના પાકાથી વેપાર સર કરી એને કેવીરીને વધારવો એ આ વ્યાપારી પ્રગત પાસેથી અગમ્ય થીજવા જેવું છે.

અને હવે હાથ નીચેના કામ કરનારા પોતાની દરજ્જા સમજે છે એટલે કામ બગાડર આપે છે. એક મોટા કારખાનાયા મારા એક મિત્ર જેવા સાથે ગયા દત્તા ત્યાં એમણે અનુભવથી હતુ કે પોચાત્વમાં મજૂરી મેલી બાને છે પણ તે સમી પડે છે. એમને પોતાને દિદમા કારખાનુ દર્શાવે. એક એક મશીન પર કામ કરનારને જેઓ ૧૨૦ રૂપિયા દર માસે આપતા દત્તા, તેમણે અર્ધનીમાં એક છોકરીને ૭ એક પર એક સાથે કામ કરતાં એક, તેનો પમાર દર અવાડીએ પણ પાછું નેદસો દનેઃ હતા એ કામ એક

દરે સોડું પડેજ એણે એ છોકરીની ચાપાટી જોઈ તો હેરાન પામી ગયા હી દુરયાનમા તેમનો પોતે પથારદાર માણસ અનેક અવવડ જીતી કરેના અને ત્રાસ આપેના, ત્યારે પેટી છોકરી તો આનદથી કામ કરેજ નાતી હતી. આત્રા તો અનેક દાખલા જેવામા આવે છે પણ તે વળી જુદા પ્રજ્ઞને અવવમે છે. અત્યારે આખી કુનીઆનો ફેરફાર વ્યાપાર-અર્થશાસ્ત્રને અગ્રે ધામ છે, આખી રાજ્યસત્તા અર્થશાસ્ત્રના ચેરણો ઉપર રેતી નાપ છે અને આજણો વ્યાપાર અત્યારે સારી કુનીઆ સાથે માયે છે અને દરેક પ્રજા વ્યાપારની દરીદ્રાઈમા આગવી દરોડમા આવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે કેમ થાય છે અને તે માટે કેવા સાધનો ચોક્કસ છે તે બરાબર થીજવા જેવું છે અને તેનું કેંદ્રેય દાન આપુ મુરોપ છે અને ખામ કરીને શેડ મોડન છે.

શ્રી અરવિંદને આશ્રમે

લેખક :

ડા. અંબાલાલ પુરાણી

અમ્ય, સાહિત્યસંસદ,

[લગભગ ત્રણ વર્ષ પૂર્વે “ગુજરાત” ના વાંચકવૃંદ સમક્ષ દીલીપકુમાર રોયે શ્રી અરવિંદની મુલાકાત લઇ કરેસો વાર્તાલાપ લેખરૂપે લખેલો તે મેં મુકયો હતો, ત્યાર પછી લગભગ ચાર વર્ષને અંતરે એક વાર ફરીને યુરોપની યાત્રા કરી આવીને, શ્રીચુત દીલીપકુમાર તા. ૧૫ મી. ઓગસ્ટ ઉપર ૧૯૨૮ માં આવ્યા. પરંતુ આ વખતે શ્રી અરવિંદકોષ્ટ પશુ વ્યક્તિને મુલાકાત નહીં આપના હોવાથી કશી વાનચીત થઇ શકી નહીં. કેવળ દર્શન કરવા માટે શ્રી દીલીપકુમાર ગયા હતા. તે વખતે તેમના રાનસ ઉપર પડેલી છાપ તેમણે શબ્દમાં મુઃવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે અહીં “ગુજરાત” માટે રજુ કરું છું.

ત્યાર પછી થોડા સમયથી તો દીલીપકુમાર પોતે શ્રી. અરવિંદઆશ્રમમાં સાધક તરીકે કાલ-મના બેઠાયા પશુ છે એ હકીકત ગુજરાતી જનતાની જાણ માટે પ્રગટ કરું છું. વળી, તેમણે ઘણાં સમયથી પ્રગટ કરવાને વચન આપેલું તે પુસ્તક “Among the Great” છાપ્ય તેવી ગોઠવણ પશુ ચાલી રહી છે.]

અંબાલાલ પુરાણી

“આ વખતે હું ચાર વર્ષના ગાળા પછી પોન્ડીચેરીથી બીજી વાર આવ્યો; પ્રસંગ હતો શ્રી અરવિંદનો ૫૬ મો જન્મ દિવસ, ૧૫ મી

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૮, અહિં આવીને મેં સાંભળ્યું કે તા. ૨૪ મી નવેમ્બર ૧૯૨૬ પછી શ્રી અરવિંદે કોઈની પણ મુલાકાત લેવાનું બંધ કર્યું છે;—વર્ષમાં ફક્ત ત્રણ દિવસો બાદ કરીને. એક તો, તા. ૧૫ ઓગસ્ટ તેમનો જન્મદિવસ, બીજો ૨૪ મી નવેમ્બર અને ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી. ૧૫ મી ઓગસ્ટ તેમનો જન્મદિવસ, હોવાથી જેઓ સાધના વડે શક્તિના સંચયમાં માનતા હોય તથા આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારોની વાસ્તવિકતામાં જેમને શ્રદ્ધા હોય તેમને માટે એ વિષય વિશેષ મહત્વનો લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ. આ લેખમાં હું શ્રી અરવિંદની યોગસાધના વિષે વાતો, તેની વર્તમાન ભૂમિકા વીશે કે તેઓ હાલ શી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે તે વીશે ઉલ્લેખ નહીં કરું. એનો અર્થ એમ નથી કે આ છેલ્લા ૧૧ દિવસ હું અહીં રહ્યો છું તેટલામાં મને એ વીશે જરા પણ માહિતી નથી મળ્યા યાને જરા પણ જ્ઞાન નથી થયું! હું એ વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય ધારતો નથી તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એવા ગદન વિષયમાં એટલું જલ્દી કાંઈ લખાઇ જાય તો શ્રી અરવિંદના કાર્યમાં કેટલીક બાધા થવાનો સંભવ છે.

પરંતુ, આશ્રમમાં રહીને, આશ્રમવાસીઓ બેઠે મળી કરીને તથા આશ્રમનું બાહ્ય સ્વરૂપ

તમને માત્ર મનના ઉપર જે મગ્નતા પડ્યા છે તેનો દૃઢ અર્થ ઉદ્દેશ કરીશ આમ તારાં. શ્રી અરવિંદના પ્રજ્ઞાપ્રદાથી વ્યક્તિત્વ વીજે અને તેમની બોધનિર્મય મૂર્તિ વીજે ઉદ્દેશ કરવાનો લોભ છોડી દેવો એ પશુ મુકેય. ૭ દર્શન રવોન્દનાથ દાગોરે મયા આવજુના "પ્રત્યાગ્ની" અને "મોહન-રીત્યુના" અકેશા શ્રી અરવિંદની તેમજે સીરેરી મુલાકાત વીરો લખ વચ્ચા ૮ જનાં મને લાગે છે કે એ વીજે દશ પશુ કોઈક વધારે લખી શકાય તેમ ૭

ત્યારે દૃઢ બળીનમા હતો ત્યારે એક તર-બુદ્ધિ મને કહેતુ કે "શ્રી અરવિંદની મુલાકાત થઈ ત્યારે મને ધણુજ મારુ વાગેતુ, નેમો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શાંતિનુવલાવજી પોતાની આમણમ જમાવી દેના તેથી." આજે પણ મને તેનું કથન યાદ આવે છે. જના દૃઢ કેટલાક સંસ્કારો રજી કરવા પ્રયત્ન કરુ છુ

અંજાવાન પોતાની શીઘ્ર મનિમાની અકલ્પ અટકી જાય ત્યારે કેવી લાગણી થાય છે? જાણે કેદ ધમોસો થાસ! ધણુ લોકોએ જાતાવજીની એ સ્થિતિ અનુભવી પણ દન અનદકારના અદાલતના પ્રાજ્ઞામ સપ્તામાટનો પ્રજ્ઞાવ કોઈક એવાજ લાગેતો. પાતુ નવે એક બીજી કલ્પના કરો. પ્રકૃતિ નિઅન્ય, નીરવ-શાન થઈ ગઈ છે. પરંતુ એ આખીએ નિમ્ન બધતા, નીરવતા અને શાંતિમા પશુ કોઈ વિશ્વ-સંવાદક અંજાવાનની પૂર્વમુચના! તે પોતાના પ્રત્યેક વ્યથાએ વ્યથુ વડે આપી રહી હોય તે વ્યથાની આવકદ દશા કોઈ જુદાજ પ્રકારની

હોય. ૮. કોઈ પ્રયત્ન, મનિમાન શક્તિએ મગ્ન થતા અરવિંદ થોડાજ રહે તો? તેની માન્ય મનિમાની કલ્પના- (એ અવર સમૂદને માત્ર નોંધતો) કોણ કરી શકે? આ પશુ કોઈક આવાજ પ્રકારની વાગ હતી. અરવિંદની જ્ઞાતિર્મય મૂર્તિ, નેમની દર્શિત્તેમ દમ્ય પ્રનારીને આશીર્વાદ આપતુ! એ સધ નાની કિવાઓ હાર: મનમા એકજ સરેક પ્રત્યક્ષમે જાગત ધમોસા છે કે "આ પૂર્વે ચના કાલ મદાન ચકવની" સકાંતિ લાવી મુ! નાજ છે દશાય તમમ્મ દેશત્યાપી એક મહા અગ્નિવત્ ધર્માઈ જશે." દશાય આજે તદ્દ અંતમે વિવચના નહીં-કેટલાક વગે પશુ વીર જાય-! પાતુ અમય મને તેટલો બહેને લાગે આટલાદવા મચિન-ઉપચિન આધ્યાત્મિક શક્તિ અને યોગસાધના કદી વ્યથા જાય નહીં! આ પ્રધા કેટલાક સમયથી અંતરક વાગ કરી મુકેય છે

ત્યારે આખી વિવેકાનંદ પાશ્ચાત્ય દેશોમ દિવિતો આધ્યાત્મિક મદદ લાધને જવાને તત્પ થવા દના ત્યારે એમના મુખની આમણાસ એ પ્રકારના બોધનિર્મયનો આભાસ થતો હતો અનુ માગતુ છે. વળી એમ પશુ કહેવાય છે "શ્રી રામકૃષ્ણ પન્મદમે મદામમાધિ ભેતી પહેલ વિવેકાનંદમા આધ્યાત્મિક શક્તિનો સંચાર કરેય પણ દનો આ વિવચના બ્યા સુધી એવી શક્તિ નો અનુભવ થતો નથી ત્યા સુધી સંચય રજોતો નથી એ એક મુકેયી છે.

મને એમ લાગુ કે શ્રી અરવિંદમાતો વળી કોઈ અજૂનપૂર્વ-ઓરજ પ્રકારની, મદાન શક્તિ

કહીએ-તેની સુખમા, તેની વ્યાપ્તિ અને તેનું
 ન-સંઘર્ષ ગંભીરતર-તત્ત્વપર્યા-છે. કારણ
 કે એ શક્તિ કેવળ બલિમુખ છે એવું પણ
 નથી, વળી તે કેવળ આંતરમુખ છે એમ પણ
 નથી ! તે કેવળ સાત્ત્વિકતા જ છે એમ નહીં
 કહી શકાય-તેમ કેવળ રાજસિકતા પણ નથી.
 સંઘર્ષ કરેલી સાધનાની શક્તિ કે સાધનાક્ષમતા
 પણ નથી. વળી, કેવળ બાહ્ય જગતમાં જ તેનો
 આલિંગ્ય થાય છે એ પણ સાચું નથી ! મને
 લાગ્યું કે આ તો અનુભૂતપૂર્વ-આગળ કદી
 નહિ અનુભવાએલી-કોઈ ન્યોતિ છે-પૂર્વે
 અનાસ્વાદિત એવો આનંદનો સાગર છે-અદૃષ્ટ
 પૂર્વે એવી કોઈ લલિત્યદિ છે !

એ સંપદન કરી રહેલી અને એતથેત
 ચએલી શાંત, આત્મનિષ્ઠ ગંભીર શક્તિનું વર્ણન
 કરી તેનો ખ્યાલ આપવો જેટલો દુર્લભ છે
 તેટલોજ તે કેવું સ્વ ધારણ કરશે તે પ્રશ્નનો
 ઉકેલ પણ વિકટ છે. પરંતુ એક વાત નક્કી
 છે. અને તે એ કે તેજના આવા પુષ્કળ સમ-
 હનો અપચય-નિરર્થક વ્યયશક્યજ નથી. અને
 શ્રી અરવિંદનાં દર્શન કર્યા ભારે એ શ્રદ્ધા સળગ
 યઈ તેટલા ખાતર પણ માત્ર એક મીનીટ માટે
 કરેલું તેમનું દર્શન આર્થક છે એમ મને લાગેછે.

સાથે સાથે બીજા જે વાત મારા મનમાં
 ઘનઘન યઈ તે એ કે “આવી મહાન વ્યક્તિ-
 personality-મેં મારા જીવનમાં કદી જોઈ
 નથી.” ચાર વર્ષ ઉપર ભારે શ્રી અરવિંદ
 સામે એકાદ કલાક વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ
 મળેલો ભારે પણ મારા મનમાં ઉપર જે સંસ્કાર
 પડ્યો તેજ પ્રથમ જગત યએલો. પરંતુ ને

ભાવ હું સમજી શકતો હતો. વાચાની શક્તિ
 અને તેનું ઓજસ માનવનાં વ્યક્તિત્વમાં એવી
 શક્તિ મુઠી શકે છે. પરંતુ કેવળ નિસ્તબ્ધ
 દૃષ્ટિ માત્ર વડે ફક્ત એક મૂક સ્પર્શ વડે એક
 માનવને વીશે આટલું બધું જાણી લેવાય છે,
 યાને જાણી શકાય છે, એમ કહેતાં પણ
 મનમાં એક પ્રકારનો સંકોચ થાય છે ! છતાં
 પણ મારા મનમાં જે થયું તે હું કહીશ

મને એમ થયું કે શ્રી અરવિંદનાં કોઈ એવી
 વસ્તુ છે કે જેની આગળ માનવની સમસ્ત
 અહંતા નમ્રશીલ બની જાય છે ! બીજા મહાન
 વ્યક્તિઓ પાસે મને પોતાને મારી પણ જે ચાર
 વાતો કે વિચારો પ્રગટ કરવાની ઉમેદ થતી.
 પરંતુ શ્રી અરવિંદની સમીપમાં એકજ ધ્વજી
 થાય છે-અદૃષ્ટ કરવાની-નતમસ્તક યજ્ઞનો અન્ન-
 બત, આ બધા મારા અંગત સંસ્કારો અથવા
 તો કહો, શ્રદ્ધા છે-અને તકની દલીલો વડે
 તેમના પ્રમાણ આપવાં નિરર્થક છે. એક સ્થળે
 લગિની નિવેદિતાએ કહ્યું છે કે:-“આપણી
 ઉંડામાં ઉંડી શ્રદ્ધા કોઈ એવે સ્થળેથી અને
 એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે કે આપણા શીવાય
 કોઈનામાં પણ લાગે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી
 શકે.” તેથી જ વિવેકાનંદે પણ એક સ્થળે કહ્યું
 છે કે “અધ વિશ્વાસ”-અધ ‘શ્રદ્ધા’-થું
 કલા કરો છો ? વિશ્વાસ માત્ર અધજ હોય છે !”

આવા સંસ્કારો લખતાં સંકોચ થાય તે
 પણ સ્વાભાવિક છે. શ્રી પ્રમુખ ચોધરીની એક
 વાત યાદ આવે છે. તેમણે કહેલું કે ‘અધર્મજ્ઞ
 કેળવણી પામેલા અને યુરોપની શિક્ષાદીક્ષા
 લીધેલા ભારતવાસીઓ ભારે આધ્યાત્મિકતાના

વિવરમાં અગ્નિપ્રણે ઉત્પન્ન છે ત્યારે તેઓ દંત્ર્યના વચરતું બોલે છે, કારણ કે એ વિવરમાં તેઓ કેવળ અજ્ઞાન હોય છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેઓ તો પોતાના જ્ઞાનમાં ચક્રરીમાનના હોય છે !

વળી, આપણા જન્મનામાં આવી જાયતો કદાચ અગ્નિ પશુ લાગે તો આશ્રમ નહીં. જે કુળમાં અધ નાવક અધોને રોડતો હોય, જેમાં મંત્રજ્ઞાને ઈર્ષાને કહેવામાં આવતી હોય, જેમાં વર્ષોમાં ઈશ્વરાઈ જતા જનુઓની પેઠે કાલુજ્ઞાન જીવન ધારણ કરીને કે કાલિક આવેશ ઉત્પન્ન કરીને સમી જનારી પ્રવૃત્તિઓને "દેશકિર્તિની" તરીકે જાળખવામાં આવે તે કુળમાં વળી આધ્યાત્મિક શક્તિના મચ્છની કે તેવી શક્તિના સંગ્રામની કે અનુક્રુષ્ટી ન થવાની આવશ્યકતાની વાતો કેટલી અસ્થાને લાગે !

અને છતાં મેં મારા મંરકારો પ્રગટ કર્યા છે ! કારણ કે મને લાગ્યું, "લણા લોકો એને નિરર્થક ગણી કાઢશે તો પણ તેમાં શી દાનિ છે ?" અને તો મદદા છે કે જન્મનમાં અસત્યની ગતિજ રૂઢ થાય છે, અને સત્યની શક્તિ તો બાધાર્થ પથ્થરોની પૂજા પામતી અધિક ને અધિક તેજ પ્રાપ્ત કરીને આશ્રમ જ વહે છે. તેથીજ નીચર જીવને આશ્રમ સંબધી થોડીક કચકિત રણુ કંઈ છું.

કેલ આશ્રમવાસીઓની સંખ્યા ૬૫—૭૫ ની છે. સર્વ મેસન, સર્વેના મુખ પર હાસ્ય અને તેજ, જેટલા દિવસ હું રહ્યો તેટલા દિવસ તો મેં કાર્પના મુખ પર ચિંતા કે શોધની દેખાઓ જોઈ નહીં. બાકી બાકી દિલ્લે જોવા

જાણ્યો તો પોલીસેરીમાં એની ઉદાગીનાના કારણે તેવા છે ! પ્રથમ તો આશ્રમમાં કાઢ મોડી સજ-પડો આવે એવા રાચગીયા કે સામાનસરન્તમ છે નહિં અહીં (જામમાં) નાટકસાળા નથી; સભાઓ થતી નથી ! મોરારી ચલુ અનિ સામાન્યજ અપાય છે અને પોલીસેરીના દવા ૧—૨ શી મરચી માલુસને ઘકરી નાખે એવી ! એના જેવી તો ફુનીઆશ્રમમાં દવા નહીંજ હોય ! છતાં આશ્રમવાસીઓના મુખ પર જ્ઞેએલ પ્રસન્નતા, તેમના મેરોમાં ચમકતો વિશ્વાસ અને પાનચીનમાં શાનિ જ્ઞેધ તે કેવી અમૂઝ દત્તી !

શ્રી અરવિંદની સાધનાનો મૂળ પાયો એ જાણાય છે કે તેઓ બહારથી અંતરની સુધારણા કે અંતરનું રક્ષાન કરતા નથી; ઉપદુ અંદરની ઉપવૃત્તિ-અંતરની કાનજોવાને કે સાક્ષાત્કાર વડે બાલ જીવને દીપ્ત કરવાનો, અને તેને સાધક કરવાનો; તેઓને રહેતો છે. એ પ્રમાણે ધર્મ શંક તેટલા મોટા કદાચ આઠ આટલા વર્ષો શ્રી અરવિંદ એકજ મોરડો સોડીને સાધના કરવામાં ગાળ્યા દશે વર્ષો, અધુરામાં પૂરું પોતાના રહેવાના મકાનનો એક વિગાળ ખંડ પણ તેમને સવારના પ્યાનને ખાટે કાઢી બાપવો પડ્યો છે ! કારણ આખા મકાનમાં સર્વે સાધકોનો સમાવેશ કરી શકે એવો એ એકજ ખંડ છે. અને તેમાં પણ સાધકોને બેસવાની પુગતી સગવડ નથી !

જેઓ દૂર રહ્યા એમ માને છે કે શ્રી અરવિંદ મુખ આરામમાં રહે છે તેઓને પોલીસેરીની જિમ મરમીનોજ કંકલ ખ્યાલ આવે તો એકજ મોરડામાં રહી ૧૮ વર્ષ ગુજરનાર માલુસ કેવી રીતે "આરામમાં" રહી શકે, એ પ્રશ્નનો તેમને

ઉત્તર મળી જાય. પોતાની સંસ્કૃતિમાં રહેલી આધ્યાત્મિકતાનો અને “સ્વધર્મ” (“જાતીય પ્રકૃતિનો ધર્મ”-સંપ્રદાય કે ક્રિયાકાંડવાળો ધર્મ નહીં) નો લાગ કરવામાં “કલચરનું”-સંસ્કૃતિનું-પ્રગતિનું ચિહ્ન ગણનારા આપણા યુગમાં, માનવના અંતરમાં રહેલ દિવ્ય શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા જગૃત કરવા માટે કદાચ શ્રી અરવિંદ જેવી એકાદ વ્યક્તિની જરૂર હતી એમ લાગે છે. શ્રી અરવિંદના જીવનનો કોઈ અનન્ય પદાર્થ પાઠ હોય તે એછે કે એવી શક્તિવાળા માનવે તેને પોતાનામાં (અંતરમાં)-પ્રથમ દૃઢ-મૂળ કરવી-અને અનાડમ્બર રહી, ઉદાસીનતામાં તેનું ગઠન કરી પછીજ તેણે બહાર આવવું. એવી શક્તિ તો આપોઆપજ બહાર આવે છે કારણ કે તેને આવવું પડે છે ! આડમ્બરમાં તો તેનો આસજ રુંધાઈ જાય.

શક્ય છે કે ભ્યારે પ્રાચીન સમયમાં છુદ્ધ-સંઘ જીવન્ત હોતા ત્યારે તે પણ આરંભમાં સંઘટિત થઈ બહાર પડ્યો હશે. એક અંગ્રેજ લેખકે યથાર્થ કહેલ છે કે પ્રત્યેક ગગનયુગ્મી આદર્શનો પ્રથમાંકુર શરૂઆતમાં તો એકાદ વ્યક્તિના મનોજગતમાંજ ઉગે છે, અને ત્યાં પણ યુગપણે-એકાંતમાં અને સંકોચ સાથે પ્રગટ થાય છે ! ત્યાર પછી તેની વૃદ્ધિ, પ્રચાર, સંઘ-બદ્ધતા વિગેરે આવે છે. પરંતુ આરંભમાં તો અનન્યચિત્ત વડે તેની સાધના આવશ્યક છે, સફળતા અને સાર્થકતા તો પછીથી આવે.

બધું જોયા પછી મને થયું આટલો અને દેખાવના આ યુગમાં મેં એક સંગીન કાર્ય જોયું-એક બેળ વગરનું સત્ય જોયું. અહીં કોઈ

પ્રકારની દેખાડવાની વૃત્તિ કે બહારથી આવનારને વિદ્યાપન પણ જોયાં નહીં. વળી, પોતાની તાલ ઠોળીને પોતાને “સિધ્ધ” સાબિત કરવાની વિડમ્બના પણ અહીં નથી.

અહિં થીયુત અનિલબરન દાય, અને બંગાલના પ્રસિધ્ધ લેખક નસિનીકાન્ત ગુપ્તને તથા અંગાલાલ પુરાણીને પણ મળ્યો. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં ઘણો આનંદ થયો. અસિન બાણુ વીશે કાંઈ કાંઈ વિસ્ધ્ધ વાતો બંગાળમાં સાંભળેલી પરંતુ ભ્યારે પ્રત્યક્ષ મળ્યો ત્યારે ?—સૌમ્ય કાંતિ, ઉર્જિત વાર્તાલાપ, અને દીપ્ત પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ ! મનમાં થયું, “માણસના જેવો એક માણસ આજે મળ્યો.”

અને શ્રી નસિનીકાન્ત !—ગંભીર, પ્રસન્ન—પ્રત્યેક વાતમાં પાંડિત્ય અને ચિન્તનશીલ પ્રકૃતિ પ્રગટ કરતા-અને હંતાં કેટલા નમ્ર ? ત્યાગની સાથે ગંભીરતા અને પાંડિત્યનો મેળાપ થાય-પરંતુ, વધારે શું લખું ?—અંગાલાલ વાચકો ક્યાં એમના ગંભીર અને ચિન્તનશાલી લખાણોથી આનંદ્યા છે ?

અહીં એક અમેરીકન દંપતી પણ રહે છે : (એક અંગ્રેજ કુમારિકા અને બે ફ્રેન્ચ પુરુષો ઉપરાંત). કેટલાક મહીનાઓથી તેઓ અહીં આવી વસેલ છે. સાહેબે મને જણાવ્યું કે લક્ષ્મી-પૂજક અમેરીકામાં પણ “ધ્યાન” કરનારો માણસો વસે છે ! કોલોરેડોમાં “આશ્રમ” નામે એક નાનું ગામ અમેરીકન સાધકોએ વસાવ્યું છે ! ત્યાં પહેલાં આ દંપતી હતાં. રાષ્ટ્ર હીબીટ નામના એક યોગી તેમના શુરુ હતા. તેમણે બાર વર્ષ સુધી

સંતાકુકેડી

(એક દિવ્ય નાટક)

લેખક:

અ. જયેંદ્રરાય ભ. દૂરકાળ

(અંધારામાંથી ઝળકતી ઉતાવળી ઉપા પ્રવેશે છે)

ઉપા—(ધીમે ધીમે) હજી એમણે મને નથી જોયું.

એ—કેવા—હશે ?

(આદે તરફ ફરી વળે છે)

ઉપા—(હસતી હસતી) અહીં આવશે. —જેવા જેવા હવે. —પણ ચાલ,
રંગોળી પૂરતી જાઉં.

(પલકમાં રંગોળીઓ પુરાઈ જાય છે.)

ઉપા—(સંતોડાતી) એ આવ્યા. ચાલ, જતી રહું ખીન ખંડમાં.

મીરાંબાઈ

વંચક

સા. દીલા સુનશી

મત્રી, સાદિત્ય સંસદ

[નોંધ. આ લેખ સાહિત્યના ઇતિહાસને મટે લખાયેલા મીરાંબાઈ વીરોના લેખના પહેલા પ્રકરણ તરીકે એમની જીવન દર્શકત વીરોને લખ્યા હતા અને તે દર્શકતા માટે એ મુખ્યત્વે કરીને ઇ. તન-સુ-ખરમ અને ઇ. બાનુમુખશમના મીરાંબાઈ પરના લેખો અને કેટલીક ખોટા પરચુરખ દર્શકતા પર આધાર રાખીને તૈયાર કરીયા હતા. આ પછીનું મીરાંબાઈ વીરોનું ખીલુ સ્વતંત્ર પ્રકરણ મુખ્યત્વે સાહિત્ય પરિષદમાં મોકલેલા લેખ તરીકે લખાયું હતું અને તે 'મુજરાન' માં પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે]

ભક્તકવિ મીરાંબાઈનો જન્મ મેડતાના રાવ ફુદાણના નાના પુત્ર રત્નસિંહને ત્યાં કુડી મામમાં થયો હતો. એમના જન્મકાળ સંબંધમાં વિવિધ મતો પ્રચલિત છે મીરાં સવન ૧૬૦૦માં વિદ્યમાન હતા અને બેળરાજના પત્ની હતા એ ઉપરાંત કેટલાક એમનો જન્મમમય સંવત ૧૫૭૩માં અનુમાને છે, કેટલાક સવન ૧૫૫૫ થી ૧૫૬૦ માં માને છે, અને સવન ૧૫૭૩ એમના વિવાદનું વર્ષ માને છે આ મત વધારે પ્રચલિત અને માનવા યોગ્ય લાગે છે.

મીરાંબાઈની માતા એમના બાલ્યકાળમાં પગેલેવાથી ધમા હોવાથી એમના પિતામહ રાવ ફુદાણ પાસે એ ઉછરીને મોટા થયા. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ભક્તવીર રાવ જયમલ એ મીરાંબાઈના કાકાના પુત્ર હતા, અને તેમનો બાલ્ય કાળ પણ રાવ ફુદાણ પાસે જ ગયો હતો. રાવ ફુદાણ વૈષ્ણવ અને પગ ભક્ત હતા અને તેમના સંસ્કારો આ બાલકો પર પણ પડ્યા હતા.

મીરાંબાઈનો વિવાદ ચિતોડના મુખ્યસિદ્ધ રાણા સાગાજીના મોટા પુત્ર બેળરાજ સાથે થયો હતો અસુરપદે ગયા પછી કુળદેવીને ન નમવા બાબત ધર્મભેદ મીરાંબાઈને એમના અસુરપદ સાથે થયો હતો એમ હતકથા છે પણ એ વાતમાં સત્યાજ કેટલો છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ એટલું તો સત્ય છે કે મીરાંબાઈનું પરિણીત જીવન બહુ લાંબું ટક્યું હોય એમ લાગતું નથી. મીરાંબાઈના પતિ બેળરાજ ગુવરાજ પદે જ મત થયા. ઐતિહાસિકોના અનુમાન પ્રમાણે આ કાળ સંવત ૧૫૭૩ થી ૧૫૮૩ ના અધ્યામાં હોવાનો સંભવ મનાય છે.

મીરાંબાઈનું વળણ બાલપણથી જ દુષ્કૃતિ તરફ વિકસિત હતું અને અકાળ વૈધવ્યે, એ જીતિને વધારે ઉત્તેજ, અને પોષી લાગે છે. ચિતોડમાં પણ અત્યંત અરસામાં ભય કરે વિખાવ માત્રી રચી હતો. સવન ૧૫૮૩માં રાણા સંગેજ બાબર બાદશાહ સાથેના યુદ્ધમાં પરાજીત થયા. મીરાંબાઈના પિતા રત્નસિંહ અને કાકા રાવ-

પણ આજ યુદ્ધમાં ખપી ગયા. રાણા સંગ-
જનું મૃત્યુ પણ આજ અરસામાં થયું અને
સંવત ૧૫૮૪માં રાણા રત્નસિંહ ચિતોડની
ગાદી પર આવ્યા. પણ એમનો દેહાંત સંવત
૧૫૮૮ માં થયો અને તેની પછી રાણા વિક્ર-
માદિત્ય ગાદીએ આવ્યા. મીરાંબાઈને સહેવા
પડેલા ઉપદ્રવો રાણા વિક્રમાદિત્ય નરકનાજ દશે
એમ માની શકાય.

મીરાંબાઈની ભક્તિની ધુન આજ અરસામાં
બળવત્તર થઈ દશે. બહારના વિગ્રહોમાં રાક્ષા-
એલા કુળના મુખ્ય પુરોહિત ધરની આવી બાળતો
તરફ ફૂલક્ષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ
મીરાંનો ભક્તિપ્રવાહ આટલા સમયમાં ધણો
વધવા માંડ્યો હતો. અનેક સાધુસતોનો એને
ત્યાં અખાડો ભમતો. રાણા વિક્રમાદિત્યનું ધ્યાન
ગાદી પર સ્થિર થયા પછી તરતજ આ તરફ
ગયું. સૂર્યચંદ્ર પણ જેનો દર્શન ન કરી શકે
એવી ચિતોડના મહારાજ્યની કુલવધૂ સાધુસતો-
માં ભેસીને. ગાય અને નાચે કુદે એમાં એને
કુલમર્યાદાનો શોષ થતો લાગ્યો. અને ત્યારથી
મીરાંબાઈને આ માર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરવાના ઉપાયો
એણે આરંભ્યા.

રાણાએ પ્રથમ તો ચંપા અને ચંમેલી
નામની બે દાસીઓ દ્વારા સામ ઉપાયથી મીરાં-
બાઈનું મન વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. મીરાંના
ભક્તિરસના પ્રભાવને બળે દાસીઓની અસર
મીરાંબાઈ પર થવાને બદલે મીરાંબાઈની ભક્તિની
અસરમાં આ દાસીઓ ગળી ગઈ, અને એમની
શિખ્યા થઈ રહી. મીરાંબાઈનાં નણદે પણ
મીરાંને સમજવવાનું ખીડું ઝડપ્યું, પણ એનીએ

એજ દશા થઈ એવી કથા છે. મીરાંબાઈને સામ
ઉપાયથી સમજવવાના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ થતાં
રાણાના કેધે મર્યાદા મુકી અને કેઈ પણ
પ્રકારે મીરાંબાઈનો નાશ કરવાના ઉપાય
એણે શોધવા માંડ્યા. એણે પુષ્પ હારોમાં
વીંછી, સર્પ આદિ જંતુઓ મોકલાવ્યા. કૃષ્ણ-
ચરણામૃતને નામે હલાહલનાં પાત્રો ભરી
મોકલ્યાં. મીરાંએ એ વિષ પીધાં પણ એને
એની અસર ન થઈ. અને ખીજા ઉપદ્રવોમાંથી
એ શ્રદ્ધાને બળે ઉગાર્યો.

મીરાંબાઈનો એ વિષપાનથી દેહાંત થયો
એમ કેટલાકનો મત છે. અને મરતાં મરતાં,
એ વિષ આણનાર વણિકને મીરાંબાઈએ શાપ
આપ્યો કે તારા કુળમાં સંપત્તિ અને સંતતિ
બંને સાથે નહિ રહે. અને કહેવાય છે કે હજુ પણ
ખીજવર્ગી વાણીઆઓમાં એ શાપને લીધે
સંપત્તિ અને સંતતિ સાથે હોતાં નથી. પણ
મીરાંબાઈનો દેહાંત વિષપાનથી થયો એ વાતનો
કેં આધાર જણાતો નથી.

રાણાજના આ પ્રયત્નો ધણો વખત
ગુના ન રહી શક્યા, અને તે પ્રકટ થતાં
મીરાંબાઈને ચિતોડમાં વધારે વખત રહેવું
ચોખ્ખ લાગ્યું નહીં. તેથી તીર્થયાત્રાને બદલે તેમણે
તેતજીવું. પ્રથમ પોતાને પીથેર મેડતે રાવ વીરમજીને
ત્યાં જઈ રહ્યાં. રાવ વીરમજી અને તેમના પુત્ર
જયમજી મીરાંબાઈનો સત્કાર કર્યો અને આદર-
પૂર્વક રાખ્યાં. અહીં પણ મીરાંબાઈ પાસે
સાધુસતો અને ભક્તો આવતા. દેહાય આ
રીત તો રાવ વીરમજીને પણ બહુ નહીં ગમી
હોય. અને તેથી જ મીરાં મેડતામાં પણ બહુ

વખત રજા વાગતા નથી. ત્યારથી એ મથુન, જુદાવન, વગેરે મથુજાએ ફરીને ઠાગકા જઈ રહ્યાં હાશે છે.

મીરાંબાઈને ઇનિદામ સવન ૧૬૦૦ સુધીનો મળે છે. સંવન ૧૫૬૫થી ૧૬૧૮ સુધીમાં ન્યારે મેડતા વિગદમાં સપડાએલું હતું ત્યારે મીરા કપા દના. એની કેઈને મોકલ મારદિતી કેઈ રજા મળતી નથી પણ એ સમયમાં ઘણુખર એ દારકામાજ રજા દશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે ખુશીદાન નામના એક ભાટના કથન પ્રમાણે એમને દેહાત સંવન ૧૬૦૩માં થયો. નાનમેન અને તુલસીદાસવાળા પ્રસંગને મત્ત માનતા તો મીરાંબાઈનો દેહવિષય સવન ૧૬૨૦થી ૧૬૩૦ પડેલા થયો નહી હોય એમ પણ માનવાને કાગલુ મળે છે.

મીરાંબાઈના ચિતોડ ત્યાગ પછી ચિતોડમાં આંદર અને બાહ્ય વિગદો જલ્જલ વધી પડ્યા હતા. મીરાંબાઈ જેવા ભક્તને રજાડવાનું અને ચિતોડ ત્યાગનું આ કળ છે, એ માન્યતા દિવસે દિવસે ચિતોડમાં વધારેને વધારે પ્રચરતી ગઈ સંવન ૧૫૬૨માં રાણા વિક્રમાદિત્યને મારી વનવીર નામના એક ખલાસે ગાદી પચાતી પાડી હતી. કુમાર ઉદયસિંહ એ વખતે બળકે હોવાથી પન્ના નામની એની ધાવમાનાએ એને છુપારી રાખ્યો હતો. એણે વયમાં આવતા વનવીરને મારી, ગાદી પાછી લીધી, પણ મુસલમાનોના હલ્લા તો એક પછી એક આવ્યાજ ગયા. મીરાંબાઈ જેવા ભક્તની પદપંક્તિઓ ચિતોડની જમિન ઉપર પડે તો આ બધું ઉપદેશો કરત

થાય એમ સર્વને જાગવા માડ્યું. અને તેથી મીરાંબાઈને તેડ મોકલાય. મીરાંબાઈએ આ તેડું ન મ્વીકારતા, રાજ્યએ ફરી બાહ્યો તેડવા મોકલ્યા. મીરાંબાઈએ છેવટે ના જ પોડી ત્યારે બાહ્યોએ લાધલુ કરવા માડી. મીરાંબાઈ બિન્ન કુદયે દારકાનાયની રજા લેવા મંદિરમાં ગયા અને

સાગ્ગન સુધ જી બને તોડ લીજે હોઃ
એ પદ ગાતા ગાતા એમના શિવનમ ગિરિધર-
લાલની મૂર્તિમાં મીરાંબાઈની મૂર્તિ સમાઈ ગઈ.
મીરાંબાઈના આ પ્રકારના મૃત્યુની વાત સત્ય છે કે રૂપક એ ચર્ચાપદ વિષયને કેઈ અવિખના લેખક માટે રહેવા છલ્યું.

મીરાંબાઈને નામે ધણી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. એને સશિખ્રમાં નીચે આવવાનો પ્રવલ્ન કથો છે જુદાવનમાં છતાં ગેસ્વામી અથવા રૂપ ગેસ્વામી નામના કેઈકેનન્ય સંપ્રદાયના બાહ્ય પ્રહચારી રહેતા હતા. યાત્રાર્થે ગમેલાં મીરાંબાઈને એમના દરાર કરવાની છત્તા થઈ અને કદાવી મોકલ્યું. ઉત્તરમાં પોતે બાહ્યપ્રહચારી હોવાથી જીવું મુખ નેતા નથી, એવું સ્વામીએ કહાવ્યું. આથી મીરાંબાઈ કદાવ્યું કે હું આજ સુધી એમ જાણતી કે રજગત શ્રીકૃષ્ણ એક જ પુરુષ છે. આપ બીજા પણ વચો છો તે આજે જ જાણ્યું. સ્વામીએ લગ્નગત થઈ પડતો ત્યાગ કરી મીરાંબાઈ સાથે વાતોડાપનો આનંદ લીધો. બીજી રીતે એમ પણ કહેવાય છે કે મીરા આજા માંગી આથ-મમાં રજા લોકો ગેસ્વામી મીરાંબાઈ સિધ થયા છે એમ માનવા લાખ્યાં, પણ મીરાં નો એ રોનાના શુભ જ છે એમ કહેતા.

એક બીજી વાત એવી છે કે તાનસેન અને તાલ અકબર મીરાંના યશથી આકર્ષાઈ, તેને મળવા વેપ બદલી ગયા હતા. અને મીરાં સાથે સંગીત અને જ્ઞાનની ચર્ચા કરી ઘણા પ્રસન્ન થયા હતા. અકબરશાહનો જન્મ સંવત ૧૫૯૯ અને રાઘ્યાભિષેક સંવત ૧૬૧૨ માં થયો હતો. આ વાત ખરી હોય તો મીરાં આ સમય પછી પણ વિદ્યમાન હતાં એમ માનવાને કારણ મળે છે.

એજ વાત બીજી રીતે પણ કહેવાય છે કે સંન્યાસી વેપમાં આવેલા અકબરશાહે પ્રસન્ન થઈ મીરાંને એક મુલ્યવાન રત્નહાર આપ્યો. ભકતોને આવા મુલ્યવાન પદાર્થો નિરર્થક છે, એમ કહી મીરાંએ પ્રશ્ન કર્યો કે સંન્યાસી પાસે રત્નહાર ક્યાંથી ? જવાબ મળ્યો કે યમુનામાં સ્નાન કરતાં તેની પ્રાપ્તિ થઈ છે, અને ભકતને જ તે ચોખ્ખું છે, એમ કહી હાર મુકી તે ગયા. પણ મીરાંની આંખે લીધે બહુ નિંદા થઈ અને મુલ્ય કરાવતાં તે બહુ મુલ્યવાન—દશ લાખનો—જણાયો. અને બાદશાહને ત્યાં વેચાયો હતો એમ પણ જણાયું. આ ઉપરથી બાદશાહ જ વેપપદ્ધત કરી આવ્યા હતા એમ નિશ્ચિન થયું.

ચિત્રોડમાં રાણાએ મીરાંબાઈને બહુ દુઃખ દીધું ત્યારે મીરાંબાઈએ તુલસીદાસની સલાહ મંજાવવા પત્ર લખ્યો હતો અને એમના પ્રત્યુત્તરથી દદતા પામી, ચિત્રોડ છોડ્યું હતું. પણ આ વાત ખરી લાગતી નથી. તુલસીદાસે રામાયણની શરૂઆત સંવત ૧૬૩૧માં કરી અને એમનું મૃત્યુ સંવત ૧૬૮૦માં થયું. એ જોતાં મીરાંબાઈનો અને એમનો સમય એક નહોતો એમ જણાય છે.

લગ્ન પછી શ્વસુર પક્ષ તરફથી કુળદેવીનું પૂજન કરવાનું મીરાંબાઈને કહેવામાં આવ્યું. પણ મીરાંબાઈએ ગિરિધરલાલ શીવાય બીજાને ન નમવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી. મીરાંબાઈનો શ્વસુર પક્ષ સાથેનો મતભેદ તે ધરીથીજ શરૂ થયો. અને રાણાએ કાંઈ ભરાઈ એમને ભુતીયા મહેલમાં ભુદા નિવાસ આપ્યો. આ વાતમાં પણ વલુદ હોય એમ દેખાતું નથી કારણ કે એક બીજી વાત પણ ચાલે છે એ ઉપરથી મીરાં રાણાને એટલાં બધાં અજાણ્યાં થઈ પડ્યાં હોય એમ દેખાતું નથી.^૧ કાંઈ પડિતે રાણાને કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં “સા” અક્ષર હીંગજોડથી લખ્યો હતો. એનો શો અર્થ હોઈ શકે, એ રાણાને કાંઈપણ કહી શક્યું નહિ. છેવટે રાણાએ એ કાગળ મીરાંબાઈને ખતાવવા મોકલ્યો. મીરાંબાઈએ તરત જ એનો અર્થ ક્યો કે ‘લાલ’ ની જગે ‘સા’ મુકાને ‘લાલસા’ વાંચો લખનારે આ રીતે પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. રાણાજી મીરાંની આવી ચતુરાઈ જોઈ ઘણાજ આનંદ પામ્યા.

મીરાંબાઈના નહુંદ પણ મીરાંબાઈની નિંદા સાંભળી, તેમને મનાવવા ગયા પણ ત્યાં જતાં તે પોતેજ લક્તિમાં ગળા ગયા, એવી પણ એક કથા છે.

મીરાંબાઈના ચમત્કારની પણ ઘણી વાતો લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. મીરાંબાઈના ભકતો મીરાંબાઈને ગિરિધરલાલ સાક્ષાત મળે છે એમ માનતા. મીરાં, વાત કરતાં હોય તેવીજ રીતે, મનના સર્વ લાલો મંદિરમાં ગિરિધરલાલ પાસે

અમળ કળતા, તેથી અથના બીજા કાઠ કરાજીથી,
આવી કલાએ પ્રચલિત થઈ દરી એક વાર
ગણુને પણ આવી શંકા થઈ કે મીરા તેના
આવાસમા કેઈ પુરુષ સાથે વાત કરે છે. રાજા
કોષાલમાન થઈ તરતજ તરવાર લઈ મીરાના
મહેલમા દોડ્યા અને મીરાનો આવાસ તપાસવા
મોડ્યો પણ એમની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ પડ્યું
નહી. રાજાએ મીરાને પુછ્યું, “આને
વખતે પુરુષની સાથે વાત કરી રહ્યા
હતા તે ક્યા છે ?” મીરા કહે “મારા
પ્રભુ શિરિધરવાલ તો સર્વજ વિરાળે છે તમારી
દૃષ્ટિને સામે પણ છે. રાજાએ મારે તરફ જોતા
કોઈને ન દીડું” એટલે ખરૂં સર્થ મીરાને મારવા
દોડ્યા, પણ તેમને એક મીરાના ભેચાર મીરા
દેખાયા (બીજી રીતે પણ પર નરસિંહ રથ
દેખાયા) રાજા ભયभीત થઈ જતા રહ્યા જતા
જતા કહેના થયા કે તારા છટ્ટદેવ તો જલ્દ
ભયાનક છે. અમારા કુલદેવને તું કેમ પૂજતી
નથી ?

રાજાએ કબીઆ શાલીગ્રામને ખરે સખ
મેકલાયો પણ તે મીરાના ભક્તિ પ્રભાવથી
શાલીગ્રામ જ થઈ ગયો ચરણાશ્રિતને નામે
વિષ મેકલાયા પણ તે અમૃત કપે જ મીરાન
મયા ગયા

એક વાર એક સાધુએ મીરાબાઈ પાસ
આવીને કહ્યું કે મને શિરિધરવાલે સ્વપ્નામા તમારું
કુખ દુર કરવાનો આદા કરી છે. તમે તેના દાસી
છો અને હું તેનો દાસ છું. માટે મારો સ્વીકાર
કરો. મીરાએ કહ્યું કે પ્રજાની આદા મારાથી
ભોપાય નહી, પણ તમે પ્રજા ભોજનાદિથી

નિરત થાઓ. મીરાએ તેને અહારાદિથી તૃપ્ત
કર્તા, પછી સાધુમંડળની વચ્ચે બેઠા અને તે
સાધુને કહ્યું કે નિશક થઈ આપને જે આદા
મને કરવી હોય તે કરો. સાધુએ તેને એકાંતમા
જવાનું સુચવ્યું. મીરાએ કહ્યું કે મારા શિરિધર-
વાલ ન હોય એવું એકાંત રથળા હું આખા
વિશ્વમા પણ દેખતી નથી, તો એવું એકાંત હું
ક્યાથી લાવું ? સાધુની વિશ્વેચ્છા આવા શર્કિત
ઉપેક્ષાથી ગળાઈ ગઈ અને માતા કહી મીરાને
ચરણે પડ્યો. ભક્ત મંડળમા આનંદ થયો, અને
મીરાએ પ્રેમભક્તિની કુળમાં ગાયુ કે “દર ન
બને કોઈ”

મીરાના આવા આચરણોથી કુખી થઈ,
રાજાએ એને દેહત્યાગ કરવાનું કહ્યું. તેથી
કુખી થઈ મીરાએ ગામ બહારની નદીમા જલ્મ-
ની ઈચ્છાએ અપવાયુ પણ કોઈ દેવદૂતે તેને
ઉતારી, અને એને કહ્યું કે હજુ તારે સંસારમા
ધણા કાર્યો કરવાના બાકી છે, અને ભક્તિનો
અભિમા પ્રસારવાનો છે. ભાન આવના મીરાએ
પોતાના દેહને બચુના તડે બોલ્યો. મીરા ત્યાથી
વાટ પુછી જંદાબન ગયા.

મીરાબાઈને નામે આવી આવી ઘણી વાતો
પ્રચલિત છે પણ આપણા દેશમા તો ભાગ્યેજ કોઈ
પણ સનજન કે મદાપુરપત્ની આસપાસ આવી
કયાઓના તાર વીંટાયેલા ન હોય. આપણો પ્રભુ
ખરો મનિદાસ લોકકથા રૂપે સચવાયેલો છે.
અને એવી વાતોમા રહે જણુને સુખ વાતમાં
કેક ઉમેરવાની કે એકું કરવાની લાલચ થયા
વિના રહેતી નથી. પરિણામે મનિદાસમાં
ઈતિહાસ કરતા દંતકથાનો ભાગ વધારે હોય છે.

કુંભારાણીની મુદર મહારાણીની પ્રેમલક્ષિત અને સંસારત્યાગમાં જેટલો અદ્ભુત રસ છે, તેટલો ભોજરાજની વિધવા રાણીના આત્મ-સમર્પણમાં ધણુને નહીં લાગે. વિધવાને કંઈ તો તપ, વ્રત અને ભક્તિ લખાયેલાં જ છે, એવી દે' માન્યતા આપણા સમાજમાં આવી ગઈ છે. પણ હિંદુસ્તાનના ત્રણે ખુણે નામ પ્રસરાવનાર આ સ્ત્રીના જીવનમાં ને વ્યક્તિત્વમાંથી અપૂર્વતા જુદી જુદી કથાઓની ચાળણીમાંથી ટપકી રહ્યા વિના રહેતી નથી. અને એની કવિતાનો રસ તો થોડે કે થણે અંશે સંસ્કાર જેટલો જ અગત્યનો લોકહૃદયને યથા પડ્યો છે. કવિતા શું એ સમગ્ર ત્યારથી મીરાંના નામ અને પદની ઓળખાણ શરૂ થાય છે. અને જીવનમાં અનેકવાર એના પદરસના લાલિત્યમાં ડૂબી જતો આશ્વાસન શોધે છે. ઉત્તર, પશ્ચિમ અને પૂર્વનાં “મીરાં” કે પ્રભુ ગીરધર નાગર” એ દહીની ધૂન જેના કણમાં એક વાર પણ ન પડી હોય, એવાં નર કે નાર કોઈ હશે ખરાં ?

મીરાંબાઈ રચિત ગ્રંથો તથા પદોની યાદી

૧. નરસીંહજી દા માયરા; નરસીંહ મહેતાનું મામેરું જુદા જુદા રાગ પદમાં છે. તેની પ્રથમ

રસાવસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતાના ‘મીરાંબાઈ’માંથી આ યાદી લીધી છે.

કહીની બીજી પંક્તિમાં છે કે “ નરસીંહકે માયરો મંગળ ગાવે મીરાં દાસી ” અને તેની પાંચમી કડી ઉપરથી જણાય છે કે તે ભક્તિ કથા પોતાની મિથુલા નામની સખીએ ભકતોને સંભળાવી હતી.

૨. જયદેવકૃત ગીતગોવિંદની ટીકા: આ ટીકા કુંભારાણીએ કરી છે, એમ પણ કહેવાય છે. તે સાથે મીરાંબાઈને નામે પણ લોકો ચઢાવે છે. તેથીજ લાગે છે કે મીરાંનો અને કુંભારાણીનો સંબંધ લોકોએ માન્યો હશે અને પ્રચલિત થયો હશે.

૩. રામગોવીંદ: પંડીત ગૌરીશંકર માને છે કે એ ગ્રંથ કવિતાનો હતો, તે મળતો નથી.

૪. પરચુરણ પદો તથા ભજનો: કહેવાય છે કે નેધપુરના દરબારમાં મીરાંના પદો તથા ભજનોનો સંગ્રહ છે. તે પદો તથા ભજનો તથા આપણા વાંચકોમાં અને સાંભળકોમાં આવે છે તે મીરાંકૃત છે પણ તેમાં કેટલાક ક્ષેપક પણ છે, તથા ઘસાઈ ઘસાઈને હિંદી, મારવાડી, અને ગુજરાતી શબ્દોથી મિશ્રિત થયેલાં છે.

ગ્રેન્થુએટ

લેખક

રા. લલિતમોહન ગાંધી

અંક પહેલો

પ્રવેશ ૧

સ્થળ: યો. કોલેજ રેસીડેન્સીનો એક ખંડ.

સમય: સવારના ૮ પાંડો.

[વિષય વિધાવચના ગ્રેન્થુએટ માં મુમનસાહનો નાનકડો ખંડ-રેસીડેન્સી પર ચાલે તરફથી આવત કે અમેરીકન યુવતીઓની પાશ્વત્ય રેનેક્ષની શીમાસા રણુ કરતાં ચિત્રો જટકી રહ્યા છે. જમીનપર મુદર વદપાનીન રંગીત ચાદરી પાથરેલી જણાય છે. એક રીફીંગ ચેર, એક wicker table એક Teapre અને એક સાદી ખુરશી પડેલા જણાય છે. ખુણામા Tea table મદા બનાવવાના વામણુ વીથેરે પડેલા જણાય છે. બારીમાંથી આવતા સૂરના કિરણોથી ખંડમા પ્રકાશ ઉભરાઇ રહે છે. ખંડની વચમા પડેલી teapre ખરેખરી યુવાનીના સુદાગી કુત્રો પ્રમાણની મંદ પહેરીઓ વડે ઘુલી ગયા છે. પવન પર મુમનસાહ મુંદર રાખ બોલીને બાજુ સમા ને આજમથા સુવાળા શેપાની હુકે ઉઠારી ન ગમતી હોય તેમ માથા નીમેતા ઉછીકાને જાણમા રાખીને મુનેદા જણાય છે અને થોડીવાર Alarm clock વાગે છે.]

મુમનસાહ: કમબખ્ત થીવાળ! ફેટલી ફેરી વાળા કરે છે!

[કિચવાય છે અને પડીવાળ તરફ નજર ફેરવે છે]

બોહો! બાઈ વાગી આવેને! જેજ વહેલા ઉઠવા ઝીઝામા સુકસુ હતું ને!

[અબો મીચીને તકીવાને જાણ સાથે જાણીને પડી રહે છે]

ચેર, વળેલુ ન જ ઉઠાવુ! [થોડી વારે] જર' એ વહેલા ઉઠવાનું વહીવત' હવે મારે ગ્રેન્થુએટ થપા પછી ઠરવાનું હોય!

[સુતા સુતા વાળના સુમરૂને ઠીક કરે છે. અને પછી પથારી ડાહીને ઉભો થાય છે. રાણ પવન પર બરાબર બીજાવે છે અને રોશન ચેર પર પડે છે. ન્યુમ રેપર આવેલું છે તે જો છે અને picture page જુએ છે.]

બોહો! ૫૨મ દિવસની sports ના ચિત્રો આવી ગયા! By jove, મંદાકિની! જ્યાં ફેટલી સરખ પડી છે!

[જીનીલી નીચેનું title વાંચે છે.]

First Prize Winner Ladies Musical Chair Competition.

[એ ચાર મોનીટ ધારી ધારીને મંદાકિનીની જમીને તોફ રહે છે.]

મંદાકિની છે તો ફાંકડી ! Oh yes a brick ! પણ આરિય નહીં મળે. પેલા ભામટા સાથે કેટલાં નખરાં કરે છે.

[ટિપ્પણ પરથી કાતર લઇને મંદાકિનીની છબીને ન્યુસ પેપરમાંથી કાપે છે. અને પોતાની 'ઉપા'ની પ્રતમાં મુકે છે. થોડીવાર જોઈ રહે છે. મોં પર આછું સ્મિત જવાય છે.] કાણ જાણે શું દશે ! એને જોવી મને ગમે છે પણ એની સાચું પણ જોવાતું નથી ! એને મારા તરફ જોતાં જરાય સંકેત પણ નથી થતો. મારી મરકરી કરતી હોય તેમ જોઈ રહે છે ! કેટલી મગરબી ! કેટલો તિરસ્કાર !

[નીચેથી હોઠ કરડે છે. ન્યુસ પેપર ફેંકી દબને ઉભો થાય છે. આરસી આગળ જઇને વાળ ઝાળે છે. એક એક વાળ બરાબર જોાવે છે.]

એવકુંક હળમ, મારા વાળ બગાડી નાખ્યા !

[આરસીમાં ધારી ધારીને મુખમુદ્રા જોઈ રહે છે. આત્મ સંતોષ જવાઈ રહે છે.]

ખધું સાઈ છે પણ આ ખીલના ઘઘા રહી જતા ન હોય તો !

[Ven yusa નો પોટ લઇને સહેજ લગાડે છે. આત્મ સંતોષના આનંદમાં એનાં પોપચાં ધીલર મીંચાય છે.]

[નોકર દાખલ થાય છે.]

કેમ તું આવ્યો ? રાજેન્દ્ર શેઠ ક્યાં છે !

નોકર : મને જોવા મોકલ્યો તો કે તમે ઉઠ્યાં કે નહીં.

સુમનલાલ : જા, જલ્દી મોકલ.

[નોકર જાય છે અને વિચારમાં પડી જાય છે]

છટ આજનો દિવસ કાંઈ સારો નહીં. ઘેરથી કાગળ દલુ કેમ ન આવ્યો સરલા.....

છટ એ નામ મારાથી કેમ બોલાઈ ગયું. હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ પાપ ગણ્યું છે. કાણ જાણે કેમ. ઘેર તો એને નામ દબને બોલાવવાતું થયુંય મન કરું છું. પણ કમજખત જીલ ઉપડતીજ નથી ! Oh the tyranny of Custom.

[બારણામાંથી બહાર જીવે છે]

દશે. આજ એનો કાગળ આવ્યો કે નહીં તે જોઈ આવું !

[અખપ્તમાં પગ ભરાવે છે અને બહાર જાય છે.]

[પડો પડે છે]

પ્રવેશ-ખીજો

સ્થળ : લો કૉલેજ રેસીડન્સીનો સુમન-લાલનો ખંડ

સમય : સાડા આઠ પછીનો.....

[સુમનલાલના મિત્રો રાજેન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર અને રમેશ દાખલ થાય છે. રાજેન્દ્ર ખુરસી પર, ઉપેન્દ્ર પલંગ પર અને રમેશ બારીમાં બેસે છે. ઉપેન્દ્ર Indian Daily Mail લઈ વાંચવાતું શરૂ કરે છે.]

ઉપેન્દ્ર : રાજેન્દ્ર જોયું ? college sports ની છબી આજના પેપરમાં આવી ગઈ. ચરે આ છબી કાણે કાપી લીધી ? મંદાકિનીનીજ Musical chair તું prize મળેલું ને !

[બધા હામીએ જુએ છે]

રમેશ : ઉપેન્દ્ર તને નથી લાગતું કે સુમન લાવતું *mint* થતું જ *break* છે. *Break* day ના દિવસનો મંદાકિની તરફનો એકનો ઉમંગો જોવા જોવા દો.

[બધા ખડખડાટ દમે છે.]

રાજેન્દ્ર : પેલો નોકર કરી ત્રણે ને સુમનભાઈ ક્યા અડીધી પમાર થય ત્યા છે.

ઉપેન્દ્ર : *shut up*. પણ જરા એવું દઉં ખરું. પરણેલો દોષ અને જરા આનંદ ખાતર *flirting* દોષ તો *excusable*. એ તો કહે છે કે એ *unmarried* છે. તેવું ખરાબ *such tendencies lead to an inevitable fall*.

રાજેન્દ્ર : મને કંઈ એ ખરું નથી લાગતું. એ પરણેલો દોષ અને આપણી આમત પ્રુવાવનો દોષ.

[દ્વિતી પત્રમાનો અવાજ મલાય છે. બધા શાંત થઈ જાય છે. સુમનભાઈ રાખલ થાય છે.]

[સુમનભાઈને] સુમન. તારી જ વાટ જોતા લતા તારી *company* વગર ચડા પીવામાં મગ્ન થાતીજ નથી.

ઉપેન્દ્ર : બહે તો એમ સમજ્યા કે મરફતેલ રાતની *La grande leat* પડી તું વહેલો ઉઠાવતોજ નહીં. અમારી તો ધીરજ ખૂબી મઈ.

[સુમનભાઈ રડત સળસાવવામાં મગ્ન થાય છે.]

સુમન આજે સરિવાર ને અમરગી કેમ ન આવ્યો!

[રડત તર જોતા] પણ એ તો કીક! પણ કેટલા ૪૫ મુકું! એ જૂનભાઈને માથે માથે રેડી મુકું કે નહીં!

રમેશ નાખને અડી તો આવ્યો તો તૈઆજી છામી ને! ચડા પીવામાં શી વિચિત્રત છે તે કમારો યુ સમજે. *De Quincey* એ ખોટું કહ્યું છે કે *Tea is the beverage of the intellectual...*

રાજેન્દ્ર : જોયું પરિતનું પુઠું! નથી વાતમાં વિવાતના માસરોના અભિમાય લાક્ષ્ય નીરજ્યા છે તે આપણા મોઢોને અરેખ *anglomaniac* લાગે છે.

સુમન. મોલોને યુ કરું છે! આમલનો *taste* જમશે.

[સુમન રાજેન્દ્રની સાથે જુએ છે. અને લાયમાં ૪૫ લઈ પાણી લેવા બહાર જાય છે.]

[લાયમાં આઠ દડા મોપરીએનો ભારો, જમજમા હની, ખજા પર મોવરકોટ ને જરી પુરાજો સુદ પહેરી અમરગી દાખલ થાય છે. મોવર કોટ રાજેન્દ્રના ખોળામાં મુકે છે. છત્રી બારીમાં મોઢા રમેશના ગળામાં ભેગવે છે. અને આરામ પુરમીમાં લખ લખી પડે છે.]

અમરગી : કેમ [આમ તેમ જોઈને] સુમન નથી! એના જેવા ચડા બનાવવામાં પાવરથા થોલો વગર ચડા પીવામાં ક્યાથી રંગ આવે!

ઉપેન્દ્ર : એ તો પાણી લેતા મથા છે. તારા નામનું એક વધારાનું ટેવા.

અમ્મરંગી : સુપ. આજે ચઢાનું આટલું બધું મોડું કેમ !

[સુમનલાલ પાણીનો પવાલો લઈ દાખલ થાય છે.]

Talk of the Angel and the Angel will alight before your eyes. હમણાંજ કહ્યું કે ચઢાનો શોખીન તો સુમન.

[રાજેન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, રમેશ એક બીજાની સામું જુએ છે. અને આખું રિમત કરી અદસ થાય છે.]

સુમન : ખોટી વાત નથી. મોડા પર ચર-મની લાલી ચડે છે.]

એક કપે એક ચમચી લીપ્તની yellow tin ની ચઢા, બે ચમચી ખાંડ અને પાસેર દુધમાંથી ત્રણ કપ ચઢા એ મને કેટલા અનુભવ પછી શીખવાતું મળ્યું છે. Cornelia કરતાં આપણે સારી ચઢા પીએ છીએ. કેમ ખરુંને !

[સુમનલાલ ચઢા બનાવવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.]

ઉપેન્દ્ર : Look here અમ્મરંગી, આ સુમનલાલની એક theory છે. પણ સુમનલાલની હોશીયારી તો ગર્ધકાલની feast માં હતી.

અમ્મરંગી : અરે, એવું શું હતું !

રાજેન્દ્ર : [કટાક્ષમાં]—અરશી સુરમું ને દુધ અને જાંજીરીયા રંગનું મોગરીનું રાયતું.

અમ્મરંગી : અરે આવી વલુસંકર feast સુમનલાલ, આ શું !

[સુમનલાલ સુપ રહે છે. એના મોંડાપર કચવાટનાં ચિન્હો દેખાય છે.]

ઉપેન્દ્ર : Dont you see? એ તો અપ-ટુ-ડેટ feast હતી. આ રમેશને તો જમીને તરતજ ધરાનીને ત્યાં જઈ પેટ ભરવું પડ્યું.

રાજેન્દ્ર : સુમનલાલ તો એમ કહેતા કે આપણા લોકને કાષ/પણ જાતનું appreciation નથી. હીંદુસ્તાનના લોકોને શોધખોળનો શોખ નથી. આપણે તો હજારો વર્ષોથી જે કરતા આત્મા તે આજે પણ કરવાના ! Practicle change કરતાં તો આપણે શીખ્યા નથી Am I right Sumanbhai? [બધા સુમનલાલ તરફ સાપેક્ષ નેઈ રહે છે.]

સુમનલાલ : Dont Disturb me. આ ચઢા steam થાય છે તેને ; timing આખું છે. તમે બધા ગમાર તે ગમારજ રહેવાના.

[બધા ખડખડાટ હસે છે.]

અમ્મરંગી : ચઢાને વળી timing શું !

રાજેન્દ્ર : ખબર નથી તને ? સુમનલાલની theory છે કે ચઢા ઉપર પાણી રેડવાથી પાણી ઉપર ચઢા નાખ્યા કરતાં સારી ચઢા બને છે. અને ચઢા પર પાણી નાખી અમુક ટાઈમ સુધી ટીટલી બધ રાખ્યાથી ચઢામાં lovely taste આવે છે.

સુમનલાલ : [ગંભીરાઈથી] જુઓને અમ્મરંગીલાઈ, એ બીવકુલ ખોટી વાત નથી. આ બાબત પર મને experiment કરતાં ચાર વર્ષ થયાં. This theory is based on experiment.

[ચઢા તૈયાર થાય છે અને બધા ચઢા પીવા ચાડે છે.]

અપ્તરંગી : My congrats Suman-
blhai—A lovely cup. પણ આ મોઠો
મર્મ કાવના અંજીવી રમના મોતરીના રાવનાનું
યુ કરે છે !

રમેશ : You dont understand it
at all. સુમનલાલની theory છે કે રમેશ
ચાહતું રાવનું થઈ શકે છે. મહારીધાનુ મથનું
એમનું પેટ-૨ છે અને અંજીવી રમ એમને
ધોળાજ પમરે છે.

[સુમનલાલ યુરમે થઈ રમેશ સાથુ નેઈ
રહે છે ચંદા પીધા કરે છે.]

રાજેન્દ્ર : Right, એમને માટીના મગ
પણ એજ પમરે છે. માત્ર દમજા એટલીજ
મુશ્કેલી ઉઠી થઈ છે કે એવી સારી માથે
match થાય એવી બચડી ક્યા રમવી લેવી.

[સુમનલાલ દમનું ખાણી રાખી કાવકા
થઈને બેઠી રહે છે.]

અપ્તરંગી : કેમ સુમનભાઈ, કાર્પ મોતના
નથી ?

સુમનલાલ : મને તમારા બધાની લ્લા
આવે છે. Latest Invention યુ છે ને તમે
મમજ થકતા નથી. Hindu dish ની Mo-
notony relieve કરતા મારે તે પ્રયોજ લેતા.
opportunities never come again and
again અને આ જમાનો તો માધીજનો
practical idealist નો.

[બધા ઘોડી વાર કાંન બેઠી રહે છે. ચંદા
પીવાઈ રહે છે.]

ઉપેન્દ્ર : સુમનભાઈ જુઓ, આ તમારે
માટે ખામ.

[Indian Daily Mail માપી એક આર્ટી-
કલ જનાવવા લય છે]

અપ્તરંગી યુ છે !

ઉપેન્દ્ર : આ એક flapper પર લેખ છે
તે ' એમની એક theory ની વિરુદ્ધ છે.

[રમેશ દમે છે. રાજેન્દ્ર દમનું ઢાળી રાખે છે.]

રેજ અડી આવના દો તો રેજ નવી નવી
theory થીજવા મળે.

અપ્તરંગી : સુમનભાઈ, આ યુ કરે છે !

સુમનલાલ : આ મોઠાને કાર્પ લાત પણ
યુ કરે આપણા સમાજના તેજ વરમથી છોક-
રીઓને વધારે મોતી કરે તો મદાન અનધ
નીપરં એમ છે. આપણા ત્યાનું વાતાવરણ-
કુદરતનું અને સમાજનું—આપણે ત્યાંની છોકરીઓને
Hot house plants માફક પકવે છે એ
હમરે આપણે ત્યાં છોકરીઓ તફન ની થઈ
લય છે.

રાજેન્દ્ર આ નવો ચાલ નિં

[ખપા ખડખડાટ દમે છે, સુમનલાલ નિર-
ચકાપી ગીમાના દોષ તેમ નોઈ રહે છે.]

અપ્તરંગી : પણ ઉપેન્દ્ર આ flapper
વીઠીના article મા યું છે.

ઉપેન્દ્ર : લ્યો ને તમેજ મોરથી વાચેને !

[અપ્તરંગી ઢાપુ લે છે ને વાચે છે.]

અપ્તરંગી : A woman is at her
best between eighteen and twenty
two. A girl between those years of
her fascinating life is called a flapper.

[અપ્તરંગી અટકે છે.]

રાજેન્દ્ર : બે એમજ હોય તો આપણે ત્યાં તેર વરસમાં લગ્ન શા માટે કરી નાંખવાં નોંધએ. Sumanlal seems to 'be in favour of early marriages.

રમેશ : એ તો હમણાં હમણાં તરફેણ કરતા થયા છે. પહેલાં તો 'early marriages વિરૂદ્ધ' હતો-પંથુ પછી 'શું થયું કે વિચાર ફેરવાયો.

રાજેન્દ્ર : 'Guilty conscience always betrays itself.

[સુમનલાલ : એકદમ ચુપ્પે થઈ ગય છે. અને 'રુઆબમાં બધાને નોંધ' રહે છે;]

સુમનલાલ : મારું 'insult. I say on oath. હું મથી પરણ્યો!

[બધા ખડખડાટ હસી પડે છે.]

અમરેન્દ્રી ! ના, ના, 'સુમનલાલ, જુઓ વાત વાતમાં ખોટું લગાડે અને બાયાબાઈ માફક રીસાઈ જાઓ એ કીક નહીં. you must be sport. હે સુમનલાલ, તમારા લગ્નમાં નોતરસોને !

રાજેન્દ્ર : I will refuse to attend if Sumanbhai is going to marry a child. હીંદુસ્તાનનું આવાં લગ્નોજ સત્યાનાથ વાળવા એમાં છે. આપણે ત્યાંની કુમારિકાઓને મુખ્યાવરંયા જેવી વસ્તુજ નહીં. એકદમ પ્રોત્સાહ થઈ જવાનું.

અમરેન્દ્રી : Now dont be silly પંથુ સુમનલાલ તમે ખરણે તે નકાચું. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમાં નહીં માનનારા છે. એમ ઉપેન્દ્ર કહેતો હતો. આ જ્ઞાનામાં તો સ્ત્રીઓને

freedom હોય તો પરિણીત જીવનમાં ગમત આવે.

રમેશ : પેલી મંદાકિની કહેતી હતી કે કેટલાક ગમાર જેવા મરદો સ્ત્રી પાસે 'છોકરાઓ ઉચકાવે એ જાહેર રસ્તામાં ને-જાહેર જગ્યાએ કંટાળું નામોશી લઈ દેખાય.

[સુમનલાલને ગાંભીરતામાં પડે છે.]

સુમનલાલ : That 'may be. 'પંથુ મારા એ બાબત પર ચોક્કસ વિચાર છે. 'બહુજ વિચાર કરી જોયા પછી 'હું એ 'મત' પર આગ્યો છું. મારી એક Theory છે.

[બધા શાંત થઈ ગયા છે. 'સુમનલાલ તરફ ઉત્સુક થઈને નોંધ રહે છે.]

એ ગમે તેમ કહેો પંથુ આખરે સ્ત્રી પુરુષથી ઉતરતી હજારવાર. અને હીંદુસ્તાનના 'ભાવિ ખાતર, સમાજના આચાર, વિચાર, સંસ્કૃતિ, સરકાર વીગેરેના ઘડતર વીશેની તેમજ આખરતની પુરુષોએજ સંભાળ રાખવી નોંધએ. મારું તો માનવું છે કે પગની ચંપલથી માંડીને અંખોડો કેવો વાળવો એ બાબત 'મુધી' સ્ત્રીઓએ પુરુષોની સલાહ લેવી નોંધએ.

ઉપેન્દ્ર : ત્યારે સુમનલાલ તમે તો 'He for God in 'Heaven and 'she for God in him. એ મતના દેખાઓ છે.

સુમનલાલ : હા, જરાબર. પુરુષને માથે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાનો 'ધર્મ' અનાંદિકાળથી ચાલતો આવેલો છે. સ્મૃતિઓ એમ કહે છે. હું માનું છું કે સ્ત્રીઓને એક પ્રકારનું એવું વાતાવરણ વીંટી રહેવું હોય છે કે પુરુષોએ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું જ નોંધએ નહીં તો ઠેર ઠેર બપટાજ રહેશે.

રાજેન્દ્ર ત્યારે તો U. T. C. માં જોડાયા.
તે બિનિયમમાં રક્ષણ કરવાની જરૂર પડે તે દીર્ઘ-
દષ્ટિ વાપરીને યથા દરો. પછીથી બહુ
નંદિ તો હતરી!

[બધા ખડખડાટ હસે છે. સુમનસાક્ષની
આંખો સાલ સાલ છે.]

અમરંગી : નહીં એમ નહીં. પુરોને
જોને ફુનીયાના બીજા તમામ વાનારજીથી દર
રાખી પોતાના એકલા પરજ આગળ રાખી
પોતાને તેની ફુનીયા બનાવી તેમજ અવલી
રાખવામાં વિજેતાના જેવો આનંદ સાપડે છે.

વૈશ્યા : If it is so, it is a
brass joy.

[સુમનસાક્ષ એકદમ ચીંચાઈ નાચ છે.]

સુમનસાક્ષ : Now will you please
leave. મારે વાપરું છે! you are set
of tillers.

અમરંગી : Very sorry. સુમન. સાચ
અમે જતા રહીએ. આપને શુ ખબર! અમે તો
માન્યું કે ત્વને discussionમાં બજા મડે છે.

સુમનસાક્ષ : I have is also satisfied.

[સરોજ સુમનસાક્ષ ખાલજી તરફ તોઈ રહે
છે. અમરંગી બોલર કોટ પહેરે છે. એવળીનો
ભારો બચપમા ભારે છે અને છત્રી છપાડે છે
અને સુમનસાક્ષ તરફ નમન કરે છે. રાજેન્દ્ર,
ઉપેન્દ્ર, રમેશ બધા ડોઝે વળી જાય છે અને
જાય છે.]

સુમન : Oh my good friends,

[ખડખડાટ હસે છે.]

[પડે પડે છે.]

અંક બીજો પ્રવેશ પહેલો

સ્થળ: લૉ કૉલેજ છમખાના પેવેલીયન.

સમય: સાંજના ત્રણ પંચીનો.

[રિપોર્ટ ડ્રેસમાં અપ્તરંગી ને રાજેન્દ્ર દાખલ થાય છે. સામે ટેનીસ રમાય છે તે નેત્રતા હોય એમ જણાય છે.]

રાજેન્દ્ર: આજે સુમનભાઈ હીક સપાટામાં આવી ગયા. એ શું કરવાનો!

અપ્તરંગી: નોકરી બીજું શું! બી. એ. થયાને બીજું કંઈ સુઝતું નહીં તે આ menagerie which all Graduates Join. તમે દાખલ થયા. અરે એ તો કંઈ માણસમાં છે. આ ગુજરાતના બ્રેન્ડુએટ ગુજરાતનું નામ બેળવાના! એના જેવું વિચિત્ર પ્રાણી દુનીયામાં શોધ્યું પણ ન જડે. એના જીવનને આદર્શ નહીં. એના ભણવાને અર્થ નહીં. એ શું કરી રહ્યો છે એ એ સમજે નહીં. એ શું યનાર છે તેવું એને લાન નહીં. વાંદરાના ખેલ જેવું છે. નગાર વાજે ને વાંદર નાચે. સામાજિક વાતાવરણનો સુસવાટ વાગે અને અથા તેમાં તણાયા આ સુમનલાલ બ્રેન્ડુ-એટને બદલે cook થયા હોત તો હીક યતે.

રાજેન્દ્ર: એની theory થી તો તોળાહ! વૈજ્ઞાનિક શાકમાંથી વાંદો કેમ નીકળ્યો તેનાપર પણ એક theory તો ખરીજ.

અપ્તરંગી: એ તો હીક, પણ આપણી સમાજ, પહેરવેશ, સામાજિક રીતભાત, આખ્યાર વિચાર એ તમામ બાબતમાં કૉલેજીયનનું અતુ-કરણ કરે છે. આપણે સ્કુલમાં હતા ત્યારે રળાંમ

કોષ કૉલેજીયન ગામ આવતા તો તેમનું અતુ-કરણ કરવામાં આપણને કેટલો રસ પડતો.

રાજેન્દ્ર: Yes.

અપ્તરંગી: આજ સુનીવરસીટી સ્થપાયોને કેટલાંએ વર્ષો થઈ ગયાં, અને દર વર્ષે કેટલાં છપાયલાં કાટલાં બહાર પડે છે! આવા અક્લ જગરના, વ્યવહાર ન સમજનારા બેંચીયા impractical idiots ન્યાં સુધી બ્રેન્ડુએટ થઈ બહાર પડવાના ત્યાં સુધી દેશનું શું ભલું થવાનું હતું. નહીં શરીરમાં તાકાત અને ભેગમાં બૂંસું. બ્રેન્ડુએટ એટલે Sentimental girl એનામાં વિચાર કરવાની શક્તિજ હોતી નથી. He has no thoughts. આપણો સમાજ તો ત્યાંને ત્યાંજ રહેવાનો—આપણે ત્યાં સુમન-ભાઈઓ કંઈ ઓછા છે. મુરખ કહે છે કે તેર વરસની છોકરી.....શું થઈ ગઈ!

રાજેન્દ્ર: Fit.

[બંને ખડખડાટ હસે છે]

અપ્તરંગી: Almost a sensational word! એવા લગભગ આપણા સમાજની શારીરિક અને માનસિક અવનતિ. બીજું શું! છેકજ જડસો છે.

રાજેન્દ્ર: જડસો શેનો છે બાયલો તો છે! લાખનું લાખણ હમેશ કૉલેજની છોકરીઓ પર—એમને લુએ કે ભડકાને નાસી જાય. પણ Scandal માં નંબર વન A weak mind.

અપ્તરંગી: Yes an uptodate બાય-બાઈ. એનું બધુંજ એવું છે. કપડાં ટાપટીપ કરીને પહેરે અને બંને બાલુ બેતો બેતો ચાલે અને સાસું બેઠાએ તો શરમાઈ જાય.

રાજેન્દ્ર : Nice Name that, અરે એ છે તો અહીં ગમ્મન છે.

અમરંગી Yes, he is a sincere fool.

રાજેન્દ્ર Right ho. "It is a rare luxury in life to have an occasion to recapitulate that you had been in the company of fools "

[અને ખડખડાટ હસે છે]

અમરંગી : Force of character જેવી વસ્તુ નહીં. કમાવાની વાત નહીં પરંતુ વાત પહેલાં. કાલે ભણીને ઉતર્યા પછી શું કરવાના—અવનને આદર્શ—જેવું કશું મળેજ નહીં, ગમે તેટલા માયકાકયા જેવા ઊકરાની જૂંબર ભેગી કરે They never live for any ideal અને પુછીએ કે ભણીને શું કરવાના તો બોધા જેવા તમરા સામુ બોધા કરે

રાજેન્દ્ર અરે એટલાથી કયા પતે છે મા આપ અગાડી એક સમજ બોધાય નહીં અતરમા જુના Superstitions ને રિવાજો વિરુદ્ધ ગમે તે થવું હોય તો એ બધા Strictly પાલે એટલું તો નહીં પણ Friends circle મા મનક થય ત્યારે પાછા Justify કરવા મળે.

અમરંગી : Oh yes. The graduates with their imbecility of mind give life to old superstitions beliefs and ruinous and dangerous customs. બાકી આપણે સમાજ આટલા બધા વર્ષો ચલાવી પણ ન સુધરે તેવું શું કરશું.

[અને આત્મસંતોષથી એક બીજાની સામું વેધ રહે છે અને હસે છે સુમનલાલ પીંગોળા એટ લઇને દાખલ થાય છે.]

અમરંગી એહો સુમનભાઈ કાઈ બહુ થાકી ગયા હો એમ દેખાય છે ને.

સુમનલાલ : Yes પીંગોળાના બે સેટ રમ્યા તમે બધા ગમે તેમ કહો પણ પીંગોળાના મને તો બહુ સારી Exercise મળે છે.

[અમરંગી ને રાજેન્દ્ર એક બીજાની સામું જુએ છે અને હસવું ખાળી રાખે છે.]

અમરંગી : Nonsense. સુમનભાઈ, જરા ટેનીસ રમો, કુટબોલ રમો તો ઠીક. મરદને તે વળા પીંગોળા રમવાથી Exercise હોતી દર્શો.

સુમનલાલ મને તો અહીં જીમખાના આવવું ગમતુંજ નથી બેઠા બેઠા જરા ગમ્યાં માત્રા હોઇએ કે કેઈ નોવેલ વાચતા હોઇએ તેમાજ મજા પડે છે. નાહકના શરીરને ચકરી નાખવાની ઉલ્લેક શા માટે

રાજેન્દ્ર પણ સુમનભાઈ, બપોરે કયા ગયા હતા? કાઈ દેખાવાજ નહીં. અમે તો તમારી વાટજ જોતા હતા

સુમનલાલ - હું જરા માતાએ ગયો હતો.

અમરંગી. કેમ માતાએ જવું પડ્યું?

સુમનલાલ : બી. એ. ની પરીક્ષાની માનતા બાકી હતી. જરા મનમાં ઠીક નહોતું રહેતું. દેવની માનતા કયા સુધી રાખી મુકીએ!

[રાજેન્દ્ર અમરંગીની સાથું જુઓ' છે. અને
આંખ મારે છે.]

અમરંગી : શું સુમનલાઈ, ઐન્યુએટ થયા
તે તમારે માનતા, દોરા, ધાગા. કરવાતા રહ્યા !
અફસોસ ! I say it, is demned shame...

[શુભખાનાનો બાપ દાખલ થાય છે.]

બાપ : [અમરંગીને], સાહેબ, સેટ પુરો
થયો. તમને ખોશાવે છે.

[બાપ જાય છે.]

અમરંગી : સાહેબજી, સુમનલાઈ ! રાતે
હવે મળશું.

[અમરંગી તે રાજેન્દ્ર જાય છે અને સુમન-
લાઈ એક ડેકચેર ખેંચીને તેમાં પડે છે.]

શુભનલાલ : Yes a demned shame.

[આવેશમાં ઉભો થાય છે અને પીંગ-
પોંગનું ખેટ બગલમાં મારી જાય છે.]

[પડે પડે છે.]

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ : લૉ કોલેજ રેસીડેન્સીમાંનો સુમન-લાલનો ખંડ.

સમય : રાતના નવ પછીનો.

[ઉદ્ધિન મનના સુમનલાલ આમતેમ આટા મારતા દેખાય છે. કપાળે કરચલીઓ વળે છે. હાથની મુઠીઓ ધડીમાં વળે છે ધડીમાં હાથ ધરે છે. આખો મહીં ચિંતા નજરે ચડે છે.]

સુમનલાલ : Oh what a life—Contradictions હમણેય — પેલા અપરંગીએ માનતા મટે શું કશું — damned shame. yes તારે બીજું શું ! shame નહીં તો જે મને મૂખ જેવું લાગે છે તે કયા મુધી કયાં કરીશ ! કેટલા વહેમો કયા મુધી એમને એમ ટકાવી રાખીશ. હમેશ કોઈને કોઈને please કરવાના હોય અને પછી વહેમ તે મુરખ જેવા લાગે તો વહેમને પોખા કરવાના.

[પછડાતો રોડી મ પુરસીમા પડે છે અને શલ્યકર આખો મીંચી દે છે.]

I am tired of this life ભરપો તો હવે શું કરવાનો ! કશુંએ સુઝતું નથી. નેત-નેતામાં જે વરસ તો ચાલ્યા જશે પછી એવ એવ બી ઘડને એ શું કરીશ. કેવુ શુભાશુભ ! [દુખની ડાયા ડવાઈ રહે છે.]

નોકરી-કમનસીબ નોકરી-શું અણશે ! સાઠ સીતેર એના સરલા અને આજકાલમાં બેબી આવશે તે—

[આખો શલ્યકર મીંચી દે છે.]

જીવનમાં હું શું કરી શકું. અત્યારથી તો થાકી ગયો છું !

Alas my childhood dreams—આજે તો માઠું મગજ બહેર મારી મધુ છે.

[ઉમેરાય છે અંકમા આટા મારે છે] ખરેખર એમજ લાગે છે કે there is happiness in death.

[સમજાવે છે હાથવડે દાખે છે. ઉગ્રચંદ્રે આમતેમ ફરે છે ઘોડી વારે બારણા પર ટકોરો ચાપ છે]

Yes come in.

[રાજેન્દ્ર, અપરંગી, ઉમેન્દ્ર, રમેશ દાખલ થાય છે. અમમળ યતો સુમન બધાને જોઈ રહે છે]

કેમ અહીં શું દાટ્યું છે ?

રાજેન્દ્ર : અમે લાઇબ્રેરીમાં એકા હતા અને તારો તાર આવ્યો. અપરંગીએ સહી કરીને લીધો. અમે તને આપવા આવ્યા છીએ. કાંઈ વધારાજી !

[સુમન તાર લે છે ફાટે છે અને વાગે છે આખ મહીથી પ્રમનતા રેસી રહે છે.]

અપરંગી : કેમ છે કાંઈ બુધ ખમર ! સુમનલાલ : કાંઈ નહીં.

[રાજેન્દ્ર પકાડીથી આવી તાર લઇ લે છે અને મોટેથી વાગે છે.]

રાજેન્દ્ર : Sarla delivered of a daughter. Both well.

Vakil.

અમરંગી : કેમ ભાઈ, આ શું છે !

રાજેન્દ્ર : હું શું નહોતો કહેતો. સુમનભાઈ છુપાવતા હતા. એ પરણેલા છે, એમને ત્યાં લહેમી પધાર્યો.

બધા : Congratst સુમનભાઈ ચાલો feast થવા દો.

આજે કંઈ નહીં તો Greens નું આઈરિશીમ.

[બધા સુમનલાલનો વાંસો થાળડે છે અને ખડખડાટ હસે છે.]

રાજેન્દ્ર : અલિનંદન. અમારે મન તો તમે પરણ્યા અને પપ્પા એકે દહાડે થયા.

[સુમનલાલ કચવાટમાં આંહું નેંધ રહે છે અને બધા સુમનલાલના બંને હાથ પકડી ધસડે છે. આનંદના પોકારો કરે છે અને જાય છે. અમરંગી નેંધ રહે છે. આંહું રિમત એના મુખે છવાય છે.]

અમરંગી : Alas for a graduate ! આપણા ગ્રેન્ડુએટ જેલુ જનાવર ખીલું શોધે પણ જડે એમ નથી.

[કપાળે હાથ દે છે અને જાય છે.]

[પડદો પડે છે.]

નરસિંહ યુગના કવિઓ તથા તેમની કૃતિઓ

સંપાદક: શ્રી કે. આ. મુનશી તથા શ્રી. કપો. હ. દવે

કવિનાં છવન અથવા નામ અને

કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી

કાવ્યો ઇત્યાદિ

(સીધી પહેલ)

સં. ૧૪૩૦ ૧

સોમમુદર આરવિનારાસ (રચ્યા સં ૧૪૫૦) આસ-
સૂરિ^૧ મૂવનામ પાસ), ઉપદેશમાયા, બાવાવમેધ ગદ્ય
સોમચંદ્ર ગામ પા- (રચ્યા સં. ૧૪૮૫, લખ્યા સં ૧૪૯૭),
વાલુપુર, પિના. સ- મૌલમ પૂરુષાબાવાવમેધ ગદ્ય (લખ્યા સં.
દૂન, માતા મલ્લ ૧૫૮૮), મોગમાલ બાવાવમેધ (રચ્યા
સૂરિ, મલ્લ તપ સ ૧૪૯૫, લખ્યા સં. ૧૫૨૮), શિ-
ગરુડ, ગુરુ ન્યા શનક બાવાવમેધ (રચ્યા સં. ૧૪૯૬,
નદ સૂરિ લખ્યા સં ૧૫૨૮), નવનરવાદિ બાવા-
વમેધ (લખ્યા સં ૧૫૨૮), ભાષ્યત્રયાવ-
સૂરિ, કથાશુક મોતર, રાઠોડાશુકાવસ્થક
બાવાવમેધ, રગસ ગર નેમી રાગ.^૨

સં. ૧૪૩૬ ૪

મુનિ મુદર કાંતરાસ (રચ્યા સં. ૧૪૬૦)^૩; સમોસ-
સૂરિ^૪ ગામ નવ રણમતવ (રચ્યા સં ૧૪૮૯), મંજુ-
સારી, ગુરુ સોમ પુર પાશ્વનાથમતવન, સંસ્કૃત મયો-
સુદર સૂરિ ઉપદેશરતનાકર, ત્રિવિદ્ય ગોષ્ઠી, જ્યા
નદયગ્નિ, મિત્રચતુષ્ક કથા; અધ્યાત્મ-
કાન્દુમ, નિનરતોતરત્ત્વકોપ, ચતુર્વિંશતિ
નિનરતોતર, ત્રિદશતરંગિણી.

- (૧) જન્મ સં. ૧૪૩૭, દીક્ષા સં ૧૪૩૭, અમાય પદવી સં ૧૪૫૭; સ
૧૪૬૬માં સ્વર્ગ પાસ [૨] તપ ગ્રન્થની ૫૦ મી પાઠે પટાખટ [૩]
છપાય છે. [૪] જન્મ સં ૧૪૩૬, દીક્ષા સં. ૧૪૪૩, સૂરિપદ સં. ૧૪૭૮, કુચક-
પાલ સં. ૧૪૬૬, સ્વર્ગપાસ સં. ૧૫૦૩ [૫] તપ ગ્રન્થની ૫૨ મી
પાઠે પટાખટ.

કવિતા છવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી કાંચે ઈત્યાદિ
(સીધી પહેલ)

સં. ૧૪૫૦ કુંભમંડન સુરિ મુખ્યાવબોધમૌકિકમ્ (૨૨મ્ સં.
ગૃહ: તપ ગૃહ; ૧૪૫૦; લખ્યા સં. ૧૪૬૦).
ગુરુ: દેવસુંદર સુરિ.

સં. ૧૪૬૦ લલિતવિજય સુમંગલાચાર્ય ચતુષ્પદી. ૧૪૬૦.
ગુરુ: પુનમગૃહ
લક્ષ્મીચંદ્ર.

સં. ૧૪૬૨ જયશેખર સુરિ ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધર (લખ્યા સં.
ગૃહ: અંચળ ૧૪૬૨); પ્રબોધચિંતામણિ (સં. ૧૪૬૨)
ગૃહ; ગુરુ: મહેદ્વ સંસ્કૃત: ધર્મિભલ ચરિત મહાકાવ્ય
પ્રભ સુરિ. (૧૪૬૨) પ્રાકૃત; જૈન કુમારસંભવ,
સંસ્કૃત; (શત્રુજય, ગિરનાર અને
મહાગીર) તથા કાવિશિક્ષા, સંસ્કૃત.

(લ. સં. ૧૪૬૨) વસિષ્ઠ ગતિ ચઉપદી, (લખ્યા સં.
૧).

સં. ૧૪૭૦૩ શાંતરાસ (૨૨મ્ સં. ૧૮૫૪૪); હૃદીપદ
રણુસતવ (૨૨મ્ સં. ૧૮૫૪૪); હારમાળાપદ

(૧) બ્યઃકરણનો વે. સં. ૧૯૪૫ માં છાંયે. હસ્તાલિ-
ખિત પ્રત શુ વ સો.) અ. લ. ગાંધી (ભાવનગર) (૩)
નમ્ સં. ૧૪૭૦; લખ્યા સં. ૧૪૭૦; પુત્રનો વિવાહ સં.
૧૪૬૭, પત્નીનું મરણ સં. ૧૪૭૦, પુત્રનો વિવાહ સં.
સં. ૧૫૧૨, ચેત્ર સુરી ર. ત કુંવરબાઈનું મામેરું, તે પછી હારપ્રસંગ
(ગુજરાતી પ્રોન્ડીંગ પ્રેસ. ૧૯૧૩) પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે ઉપર સાલો આપી
છે. પરંતુ નરસિંહ મહેતા સમય સંદર્ભ છે, અહીં આપેલી સાલ રા. અ. જુ.
નનીનામત પ્રમણેની છે, પરંતુ નરસિંહ મહેતાનો સમય સં. ૧૫૫૬થી ૧૬૫૬ સુધીમાં
હોવાનો સંભવ વધારે છે. વધુ મઠે જુઓ 'ગુજરાતી સાહિત્ય: ખંડ ૫ મો
ભા. ટપકરણ ૧૬ મું—'નરસિંહ મહેતાનો કોચરો' અંક ૫ તે ખંડનું પરિશિષ્ટ.

—ત્રી

કવિ સુવન આચાર્ય
કૃતિનું મહેલું ૧૫^૧
(સોથી પહેલું)

નામ અને
અંગત માહિતી

કાવ્યોદયસાદિ

માં, નિવાસ: જુના ૧૬ (વિખ્યા સં. ૧૭૨૦)^૧ પદ ૧૧૭
મદમા; રાનિ- વડ- (વિખ્યા સં. ૧૮૭૩), (પ્રમગ બ-યો સં.
નગરાનાગર, પિના ૧૫૧૨, ચૈત્રસુદ ૭); અતઃપાન સમા
કૃષ્ણદામ, પત્ની- ના પદો, ^૨ ગોવિંદચમન, ^૩ ચાતુરી પ્રોડશી
માણિકઆર્ષ, પુત્ર છત્રીમી પદો, ^૪ અભુજકિત અને જાનના
શામળદાસ, મુરુ પદો, ^૫ આજીવીયા, રાસવીયા^૬, દાબુવીયા
દાગડાવીનાગાંકરા- શદ્ધઅપરીરામ^૭, ભેળનનાદાદશમાસ^૮,
આમ^૯, કૃષ્ણ શીરુબ્ધ. શામળદાસનો વિવાહ, ^{૧૦} શ્રી કૃષ્ણજન્મની
વધાઇના પદો, સત્યભામાનું રુસર્ણુ^{૧૧}
ચુદામાચરિત્ર^{૧૨}, દીડાળા વસત, શૃંગાર
માળા કેરખા રેખનાના પદો, આદિ વાર
૫૬ છુટક; મુરુગસંભામ^{૧૩} * પાડવોનું
જુગદુ ને દાદશ માસ,

સં. ૧૪૭૦ સોમ વિજય કુમારપાવ નરેશ્વર રાસ (૧૪૭૦)

સૂરિ. ચુર સોમ
નિવક સૂરિ.

નં. ૧૪૭૦ માણિકકથ મુદર ચ દધવત્ર અને ધનદત રાસ (સમૂળ)
(અ. ૨૫ મ. ૨૭) (૧૪૭૦), પૃથ્વીચંદ ચરિત્ર^{૧૪} (ગદ્ય)
ચુર- મેરુનું સૂરિ. (વાઙ્મિવાસ. રચના મં. ૧૪૭૮), ચુલ-
વર્મ ચરિત્ર, કીર્તિ ચરિત્ર, મવલ-
સુદરી ચરિત્ર, ધર્મદત કથા, અગ્નિપુત્ર
કથા, શુકરાજ કથા, ચતુર્પર્વી કથા,
સતીક પાદરેનવ.

(૧) બુ. મ. ગુ. પ્રે. (૨) નરસિંહ મહેતાજી કવ્યસંકલ્પ ગુ. પ્રે. ૧૯૧૩.

(૩) પ્રાચીન કવ્યચંદ્રા પૈમસિક ૧૫^૧ રત્ન, અંક ૪, સને ૧૮૮૧

(૪) કવ્યમહેલું, વડોદરા સરકારી પ્રેસકાલેજ તાલ્કી- (૫) પ્રસિદ્ધ.

* પ્રાચીન કવ્ય સુધા આજ ૧ લો

કવિ જીવત અથવા નામ અને
કૃતિનું મંજિલું વષ અંગત માહિતી કાવ્યો, છત્યાદિ
(સૌથી પહેલું)

સં. ૧૪૭૦ જયનાનંદ સૂરિ ત્રિભુવન ચૈત્ય પ્રવાસિ.
(આસપાસ) શિષ્ય. ગચ્છ: તપ
ગચ્છ.

સં. ૧૪૭૧ દેવસૂરિ સમરસિંહ રાસ (૧૪૭૧)

સં. ૧૪૭૮ જયસાગર ઉપા- નગરકોટ ચૈત્યપરિપાટી (૧૪૮૭)
ધ્યાય. ગચ્છ: ખર- સંસ્કૃત ગ્રંથો: પર્વ રતનાવલી. કથા
તર: ગુરુ: જિનરાજ (૧૪૭૮); વિનમિ ત્રિવેણી (૧૪૮૪);
સૂરિ. તીર્થરાજસ્તવનમ્; પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્રમ
(૧૫૦૩); અનેક દીકાઓ; પ્રશસ્તિઓ
વગેરે સંસ્કૃત.

સં. ૧૪૮૫ હીરાનંદ સૂરિ. વિદ્યાવિજ્ઞાસ પવાડઉ (૧૪૮૫); વરતુ-
ગચ્છ: પીપલ ગચ્છ; પાલ તેજપાલ રાસ (૧૪૮૪); દશાર્થ
ગુરુ: વીરપ્રભદેવ ભદ્રરાસ (૧૪૮૬); જંભુસ્વામી વિવાહઉ
સૂરિ. (૧૪૮૫),

સં. ૧૪૮૫ સમરો. આઘાપદ સ્તવન.
(આસપાસ) ગચ્છ: તપ ગચ્છ;
ગુરુ: સોમસુંદર.

સં. ૧૪૮૫ સોમસુંદર સૂરિ ગજસુકુમાર સંબંધ (રચ્યા સ.
(આસપાસ) શિષ્ય. ગચ્છ: ૧૪૮૫ આસપાસ).
તપગચ્છ; ગુરુ: સો-
મસુંદર.

દેવિના છવન અથવા નામ અને

જીવનું મળિયું વર્ષ અંગત માહિતી કાચી ઇત્યાદિ
(ત્રીજી પહેલું)

મં. ૧૪૮૬ દયાસાગર મુનિ. ધર્મદત્ત ચગિત્ર. (૧૪૮૬)

સં. ૧૪૮૭ કીર્તિભેરે ત્રિભુવન ચૈત્યપરિપાત્રી, અબીકાઈદે
નેમિનાથના પદ, તેજસ્વય પાર્ષનાથ
વિગ્રમિ લખુનાથ વિધિ (૧૪૬૦ ની
આમવાસ)

લખ્યા મં. હીમ જાનિ આ મુલ્યવ-૭ વીરચગિત્ર (લખ્યા સ

૧૪૮૮ હાલ ૧૪૮૮)

મં. ૧૪૬૦ રસાલજી ચ હીઆખ્યાન (અમરતી) લખ્યા સં.

ગામ પાટલુ, અથ ૧૭૧૦) જાલધર આખ્યાન (લખ્યા

વામનુજદેર દશિ મ ૧૭૩૮). પાચાલીના ૫૬ (વિદિ

ખુમા આગંગાદ ૧૭૮૦), મીના વિવાહ (લખ્યા

જાનિ-પ્રોદધાહાલ સ ૧૮૫૦) ૫૬ ૮ ઉદ્ધવ

અવટક તવાડી આવાસમન ૧૬૩૫થી ૧૮૫૧,

પુત્રા ભે ઉદ્ધવ અને નગાખ્યાન ભે (આશુરે ૨૨મા સં

૧૪૪૫). કોપની વચ્ચાદગ્ન અમરુત

રામ બાળીવીરા

(૧) પ્રસિદ્ધ (૨) વટેદગ્ન ચરક ની પુસ્તકાલયમાં છે (૩) આ. જી

વ. પ્રમો ૧૫૦ થી ૧૬૦ મા હવત હનો. આ કા નિમજ્જિ 'સપ્તશતી'ની

પ્રસ્તાવનામાં જન્મ સ ૧૪૬૧ ૨ રમણલ જુનીલાલ મોટી થી સપ્ત

સદિત્યમ જનું કમુ પુત્ર-બલજી-- બલજીને સમય સ ૧૪૬૦થી ૧૫૦૦ સુધી ને

બલજી સ ૧૪૬૫ મા જન્મ્યો; દેવની સળગ ચર્ચા અટે જુઓ 'સમ દેવક' સપ્ત-

૨૫૨ ૧૬૧૫ દસિજીમાં આગંગાદમા રહેતો હતો જા. કા ૧ બલજી નજ-

ખ્યાન ૧૫૫ સં. ૧૫૫૧; બલજી સંવત્સર હોધુ હતુ અને સ ૧૫૫૦ મા મરણ પાગ્યો.

(૪) હી. ત્રિ. પારેમ સપ્તશતી. પ્રકટ પ્રા. કા ત્રિ. કાદંબરી પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થ.

સા. ૨. હ. મુજ. વળી જુઓ પ્રા. કા અંચ ૧૧, પ્રકટ પ્રા. કા ત્રિ. (૫) રા. લ. પુ.

મેક પ્રકટ થુ કા હો. ભાગ ૨. શુ. પ્રેસ, બીજું શ. રમણલ જુનીલાલ મોટી, પાટલુ.

(૬) પ્રા. કા. મ. (૭) પ્રસિદ્ધ, (૮) પ્રાચીન કાવ્ય સુધા સાગ્ર ૩મા પ્રસિદ્ધ

+ રમણજી (અમરુ) પ્રાચીન કાવ્ય સુધા ભાગ ૩

દેવિના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી કાવ્યો ઇત્યાદિ
(સૌથી પહેલું)

વિષ્ણુદાસ; ઇષ્ટ: રામાયણ-અધુર^૧; પુતનાવધ^૨; શિવ-
રઘુનાથ; સંન્યસ્ત: ભીલહીસંવાદ^૨; ગોપી ગોવિંદ
મધુસુદનાશ્રમ. સંવાદ^૨; ભાગવત દશમસ્કંધ^૩;
કાદંબરી^૪; રામલીલા પદ ૧૪^૫
કૃષ્ણલીલા કડવા ૧૧^૫; દુર્વાસાખ્યાન
કડવાં ૧૫^૫; મૃગી આખ્યાન કડવાં
૨૧^૫; હનુમાન સીતાસંવાદ^૫;
સત્યભામાનું રસણુ^૫; ધ્રુવાખ્યાન;
રાધાજીના ઉચલા^૬; પદો^૬મધુરધ્વજ-
ખ્યાન^૭.

સં. ૧૪૯૧ જિનસાગરસૂરિ. પદ્ધિશતક બ્રાહ્મવ્યોધ (૧૪૯૧).

ગચ્છ: ખરતર ગ-
ચ્છ. ગુરુ: જિન
વર્ધન સૂરિ.

સં. ૧૪૯૨ ગુણરત્ન સૂરિ. રૂપભ રાસ (૧૪૯૨ આસપાસ);
(આસપાસ) ગામ: ધીણોજ; ભરત બાહુબલી રાસ (૧૪૯૨)
ગચ્છ: તપ ગચ્છ: આસપાસ. કિયારતન સમુચ્ચય
ગુરુ: દેવસુંદરસૂરિ. (સંસ્કૃત રચ્યા સં. ૧૪૬૬).

સં. ૧૪૯૫ નય ઋષિ. ગુરુ: વસંતવિલાસ^૪ (૧૪૯૫ આસપાસ)
કીર્તિમેર. કાવ્ય.^૬

(૧) ગુ. પ્રે. (૨) જૂ. કા. દો. પુસ્તક પદો, શિવભીલહી સંવાદ
અપ્રસિદ્ધ જૂ. કા છપાયું છે. કાવ્ય રા. ચતુરભાઈ રાકરભાઈ પટેલ, નડીયાદ.
(૩) પ્રકટ રા. બ. દરગોવિંદદાસ કાંઠાવાલા; દરગોવિંદજીવ ગુદ્ધ પ્રત રા. અંગભાલ
જૂ. ભની સંવત ૧૭૮૧ ની (૪) પ્રસિદ્ધ. (૫)-(૬) જુઓ પૃષ્ઠ ૪, દીપ્તજ્ઞ અનુક્રમે
નં. ૪-૫ (૭) પુ. વિ. માવજી મ. બ. વ્યાસ.

કવિના સ્તુતિ અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી કાંચો દિવાદિ
(સોથી પહેલું)

સં. ૧૪૯૭ ઉદયસિંહ^૬ સમ્રાટની બાલાવબોધ (૧૪૯૭)
ગૃહ તપ ગૃહ; ગુરુ રત્નસિંહ સુરિ

સં. ૧૪૯૭ દયાસિંહગણિ^૬ સમ્રાટની બાલાવબોધ (૨૨મા સં.
ગૃહ તપ ગૃહ, ૧૪૯૭).
ગુરુ ભટારક રત્ન સિંહ સુરિ

સં. ૧૪૯૯^૧ સાધુકીર્તિ (સાધુ વિક્રમચરિત્ર કુમાર રાસ (૧૪૯૯),^૧
દસ) ગુરુ મુનિ પેયારાસ, ધણી ચરિત્ર, મત્તબોદર
મુંદરસુરિ કુમાર રાસ^૨

સં. ૧૪૯૯ સમયરત્ન- દેવરાજ ગૃહરાજ રાસ; શુભિષ
મુનિ^૩ ગૃહ. કેવલી રાસ.
તપ ગૃહ; ગુરુ.
સોમમુંદર સુરિ.

સં. ૧૪૯૯ જયવલ્લભ ગૃહ રઘુપિત્રદ્વ એકત્રીયો.
(નામપાસ) અગ્રય ગૃહ. ગુરુ.
માનિકવસુદરસુરિ

સં. ૧૫૦૦^૪ દેવાલ. ચંદનનાલા સન્નમ (જાણ્યા સં.
૧૫૦૧),^૪ ચંદનનાલા ચોપાઈ;
મંજ રત્ના ચોપાઈ (૨૨મા સં.

(૧) જ્યોતે નવો એકાદશી દેવત સંલગ્ન થાય છે.

(૧) ૧૫૦૦: (૨) વિનયધર્મ સુરિનો જન્મ (૩) ૧૪૯૯થી ૧૫૦૦
સુધી દયત. (૪) ૧૫૦૦ થી ૧૫૦૪ માં વિગ્રમન; ૧૫૦૧ આસપાસ સુ રી.

ગુજરાત

કવિના જીવન અથવા નામ જાને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત ગાહીતી કાવ્યો ઇત્યાદિ
(ત્રીથી પહેલું)

૧૫૨૨) જાવડ ભાવ^૫ સમકિત
ખારત્રત ચઉપધકૃતક (શ્રાવકાચાર)
(૫૩૪). રોહિનીયા ચોરનો રાસ;
રથૂલીભદ્ર કક્ષાવસિ, હરિઆલી
રમરયા; આર્દ્ર કુમાર ધવલ; ચાવ-
રયા કુમાર ભાસ; જાણસ્વામી પંચ
ભવવર્ણનની ચોપાઈ; (૧૫૨૨).

સં. ૧૫૦૦ હરજી. ભરડક બત્રીસી^૬ (૧૫૦૦ આસપાસ).
(આસપાસ)

સં. ૧૫૦૦ તેજવર્ધન. ભરત બદુબલી રાસ (૧૫૦૦)
પાર્શ્વનાથ વીનતી.

સં. ૧૫૦૦ મદન. મદન છંદ (રચ્યા સં. ૧૫૦૦ની
(આસપાસ) ગાતિ: પ્રાણલુ. આસપાસ.)

સં. ૧૫૦૧ શુભશીલ. ગરુડ: મુદર્શન શ્રેષ્ઠીનો રાસ (પ્રખ્યાત કાવ્ય
તપ ગરુડ; ગુરુ: રચ્યા સં. ૧૫૦૧, જેઠ સુદ ૧૩
મુનિમુંદર સુરિ. લખ્યા સં. ૧૫૦૩)^૭; પ્રસેનજિત
રાસ. કથાકોપ (સંસ્કૃત) (૧૫૦૬).

સં. ૧૫૦૧ એરુનંદન ઉપા- પુણ્યસાર ચરિત્ર (૧૫૦૧); અજિત
ધ્યાય. ગરુડ: શાન્તિરતનવ.

આગમ ગરુડ; ગુરુ:
હેમરત સુરિ.

(૫) પા. ભં; સ કા. દી. (૬) જર્મનીમાં છપાયું છે.

કવિના જીવન અવધાના નામ અને
કૃતિનું મંજેકું વર્ષ અંગત માહિતી
(સીધી પહેલુ)

કાવ્યના ઇતિહાસ

સં. ૧૫૦૨	ધનદેવગણિ	મુગાભિધાન ^૨ , ગેમી કાવ્ય (૧૫૦૨)
સ. ૧૫૦૫	સંઘકનકાશગણિ ^૩ ગરબા તપ ગરબ, ગુરુ વિશાવરાજસૂરિ	નમ્યકલ્પ રાસ (૧૫૦૫ માગરા) ^૪
મ. ૧૫૦૫ (આસપાસ)	શાંતિસૂરિ ગરબ કાવ્યકીર્તિ ગરબ,	સત્યજ્ઞાન જાણ (રચ્યા સ. ૧૫૦૫ આસપાસ)
મ. ૧૫૦૫ (આસપાસ)	મેરુસુદર ગણિ ગરબ ખગર, ગુરુ વિશાવરાજસૂરિ	પદ્મનિધી આવાવમોષ, (રચ્યા મ. ૧૫૦૫ આસપાસ)
સં. ૧૫૦૭	આનાંદમુનિ	ધર્મસંકેતી મહારાજાનામ (૧૫૦૭)
મ. ૧૫૦૭	ઉદયવર્મ ગરબ અગત્યગરબ ગુરુ: મનિસાજર ^૫ .	મયલ સુદરી રાસ (રચ્યા સ. ૧૫૪૩ આમો મુદ ૩ ગુરુ); ઇલાખત્રીમી (રચ્યા સ. ૧૫૫૦), ઉપદેશ માયા ગરબ (રચ્યા સ. ૧૫૦૭ આશરે), વાક્યપ્રકાશ (રચ્યા મ. ૧૫૦૭ આશરે)
મ. ૧૫૧૦	કલ્યાણુ સાગર	અગત્યગરબ ગરબ (૧૫૧૦ આસપાસ) ^૬

(૧) રહેવા બંધાર, અમલવાદ.

(૨) વસ વિલાસને જોડો, સરકેત.

પ્રાણ ને સુખચી ત્રણ બાપ મા છે.

(૩) અજ્ઞાનના લગ્ન સ. ૧૫૩૮,

લલવાડગા.

(૪) રતિચોખ્ખ સૂરિ રાખ્યે.

(૫) રત્નસિંહ સૂરિ શિખ્ય.

(૬) ૧૫૧૦ આસપાસ; જેન શસ્ત્રાળા

૧૫૦૦ પુન્યસુત પદ્મનિધીસ, રહેવાસી-લીલ (મહિયવાડ) હતે અક્ષ-

કેતી—આવવાનું શામલકંઠ રચ્યા સલ દિ સં ૧૫૦૨ લગ્ન સલ ૧૫૨૦
આરબ ૧૫૩૨ યુગી કરી અસલ પ્રગ, ગુ ગ્રેસમા નરવરલ લગ્ન, અક્ષાંશ દેશાઈ
પાસે છે પ્ર. માગદેશમા લગ્ન

કવિના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી
(સૌથી પહેલું)

કાવ્યો ઇત્યાદિ

સં. ૧૫૧૦ અમરચંદ ગુરુ: કાવ્ય કલ્પસત્તાવૃત્તિ-સંસ્કૃત (૨મ્વા
વાચક ગ્રંથ જીન- સં. ૧૫૧૦ આસપાસ)^૧ અન્નવા
દત્ત ચરિ (અરિ- કવિ શિક્ષા. (સંસ્કૃત).
સદિ કવિના સદા-
ધ્યાયી.)

સં. ૧૫૧૦ બ્રહ્મજિનદાસ. હરિવંશ રાસ (૨મ્વા સં. ૧૫૨૦);
સંગ્રહાય: દિગંબર આદિનાથ રાસ; યશોધર રાસ.
જેન.

સં. ૧૫૧૧ [જનહુર્ષ. ગ્રંથ: વિદ્યાવિલાસની ચોપાઈ (૧૫૧૧);
ખરતર. વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ ચોપાઈ (૨મ્વા
સં. ૧૫૫૬) (લખ્યા સં. ૧૫૮૨)^૨.

સં. ૧૫૧૨ ઋષિવર્ધનચૂર. નલદલદંતી રાસ (૨મ્વા સં. ૧૫૧૨);
ગ્રંથ: અંચત્ર (લખ્યા સં. ૧૬૧૯). ચિત્રકુટી
ગ્રંથ: ગુરુ: ગિરનાર. ચતુષ્પદી.
જયકીર્તિચરિ.

સં. ૧૫૧૨ પદ્મનાભ. ગામ: કાન્હડે પ્રબંધ.^૩
આલોર. નાનિ:
વિસનગરા નાગર.

સં. ૧૫૧૨ વચ્ચ મૃગાંકલેખા રાસ (લખ્યા સં. ૧૫૪૬);
સિદ્ધાંત ચતુષ્પદી (૨મ્વા સં. ૧૫૧૨).

(૧) આસિસિંદ કવિના સદાધ્યાયી; ડા. ઇ. પુ. (૨) ખરતર ગ્રંથ; સુ. રી.
(૩) પ્રસિદ્ધ. રા. રા. હાલામ.ઈ દેરાસરી; આનો અર્વાચીન મુદ્રણમાં અનુવાદ કવિતા-
બદ્ધ તેમજે પ્રકટ કૃતિ છે.

કવિના જીવન અધવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી
(સોધી ૫૬૬)

કાવ્યો ઇત્યાદિ

સં. ૧૫૧૪ મતિશેખર. ગરુડ ધના ચોપાઈ (રચ્યા મ. ૧૫૧૪),
ઉપકેશ ગરુડ, કુરુક મહર્ષિ રાસ (રચ્યા મ.
ગુરુ. શીવચુદર ૧૫૩૭) મળણ રેખા સતી રામ
વાચક (રચ્યા મ. ૧૫૩૭), ઇશ્વરચરિત્ર,
મેમીનાથ વમત કુવચ (અખ્યા
સ ૧૫૭૦)

સં. ૧૫૧૪ રત્નસિંહ સૂરિ જીજી સ્વામી રાસ (૨ સ. ૧૫૧૬)
શિખર રત્નચૂડ મમ (૨ સ ૧૫૧૪)
સુર-રત્નસિંહ

સં. ૧૫૧૪ ગજકુશલ પદ્મિનિ પુત્રાવલી ચોપાઈ (૧૫૧૪) ૨
ગુરુ-દર્શન કુવચો
શિખર

સં. ૧૫૧૪ કુશલ રામચ દરિયાક પ્રજાધ (૨ મ ૧૫૧૪)
ગરુડ તપ ગરુડ
ગુરુ કુલધર

સં. ૧૫૧૪ જિનવર્ધન સૂરિ ધન્નારાસ (૨ સ ૧૫૧૪) ૧
ગરુડ ખરત
ગરુડ

સં. ૧૫૧૬ આશા ચુદર વિદ્યા વિરાસ પ્રજાધ (૨ સં.
ઉપાધ્યાય ૧૫૧૬) (લ. સ. ૧૬૬૦)
ગરુડ-ખરત

(૪) કુરુક મહર્ષિ રાસ થા ચોપાઈ

• સુ. ૨૧ + જોન રાસખાસા • મ પોત ૨૦

ગુજરાત

કવિના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી
(સૌથી પહેલું)

કાવ્યો ઇત્યાદિ

	મન્જ, ગુરુ: જિન- વર્ધન સૂરિ	
સં. ૧૫૧૧	ન્યાયમુંદર ઉપા- વિદ્યા વિલાસ નરેન્દ્ર મેપાઈ, (ર. ધ્યાય સં. ૧૫૧૧) (લ. સં. ૧૬૬૨) મન્જ: ખરતર મન્જ, ગુરુ: જીવન- વર્ધન સૂરિ	
સં. ૧૫૧૯	મહાયજ્ઞંદ્ર સિંધારાણુ બગીચી (ર. સં. ૧૫૧૯) મન્જ: પનમિયા મ- ગુપ્તાસ મોહન (મોહનિક માગળુ ઉ- ત્તર. ૧૨: સાધુ ર- પદાર) મહાપદ્મ (ર. સં. ૧૫૧૯) તનસુદિ	
સં. ૧૫૨૦ (આસપાસ)	શાલિભદ્ર સૂરિ પ્રભુદારામ, જુદિરાસ, બારેતપર બાદુ બામિ રામ	
સં. ૧૫૨૦ (આસપાસ)	ગુણપ્રજ્ઞ સત્તખાળુપુરા પાર્શ્વનાથ રતન (ર. સં. ૧૫૨૦ આસપાસ)	
સં. ૧૫૨૦ (આસપાસ)	ધન પ્રભગણિ તેમનાથ દિગ્ગજાસુદ (ર. સં. ૧૫૨૦ આસપાસ)	
સં. ૧૫૨૦x	મેઘરાજ મોળ સતી રામ (ર. સં. ૧૫૨૦) નળ દમપતી (ર. મ. ૧૫૨૦ આ- સપાસ)	
સં. ૧૫૨૦	ગાનભાગર સુદિ પુષ્પ પ્રકાસ (ર. સં. ૧૫૨૦ ના શિષ્ય કામળ ૧૩ રૂપિ) ગુરુ: ગાનભાગર સુદિ	
સં. ૧૫૨૧	લઘુમણુ મદાનીર રતન (ર. સં. ૧૫૨૧) (અપૂર્ણ)	

['આહાર પત્રી ચુક્યું છે]

હાકાની શાશી

સામાજિક સચિત્ર નાટક

લેખક દા. કનૈયાલાલ મુનશી

અમુખ, માલિયામંસદ

"રમતિયારે જીને ખાગયનના કઠોડીયામાં પુરી હતી પાશ્ચાત્ય સરકારે તેનું દાંકણું પુરતું મુક્યું છે ને પુરો થયા મળવાયલી જો કળા માટી કુઠાડા મારે છે...કેવી એક મૌદરથી એ વસ થાય એ કોણ જાણે છે?પશ્ચિમના પવને કેટલીયે આઘાતપ્રિયો છોડાવી મુકી!જો મોટી થાય, મમાનતા ને સ્વામ્યનો નીશા તેને ચરે પછી કપો પુરો, કઈ જોત, આખું જાણે ક્યારે ઉપરી જાય એ કેમ કહેવાય?"

"જો પુરુષ એકબીજાથી આકર્ષાય, તેમને એકબીજાની મોહિની લાગે એ અધાર્ન-અજુબનું તમારી કહેવાની "Proship"નું મૂલ વિશ્વના મદાનિયમમાં છે એ નિયમ માનવ હૃદયને નથી. Biology જાતવર શાસ્ત્રનો છે ...જો પુરુષને કે પુરુષ સીને આકર્ષે છે એટલે નિયમના ચરખા ચાલવા મારે છે ને તેનો હેતુ એકજ માનવ જાતિની શક્તિ."

જો અને પુરુષની સમાનતા, સખ્ય, પ્રેમ ઇલાછી માર્મિક ચર્ચા કરતું, વિનોદથી બેરતું, અર્ચીયીન સુગના કેટલાક નમુના જોવા જો પુરુષની સજીવ પાત્રાવયિ રજુ કરતું નવીન નાટક.

હયા ફેમરવેઈટ એન્ટિક કાચગ, દિરંગો મુખપુલ, આકર્ષક છપાઈ.

નમાગી નકલ આજેજ મંગાવી લો.

વખો.

અસર્સ લોંગમેન્સ મીન એન્ડ કંપની લિમિટેડ

૫૩, નિકોલ રોડ, બેલાડ પિયર,

કોટ, મુંબઈ

દીપોત્સવી અંક ૧૯૮૫

અનુક્રમશિકા

- સુવર્ણયુગનાં સર્જન: સાહિત્ય સંસદના સાતમા વાર્ષિક સંમેલન પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ. પૃષ્ઠોંક ૧૫૫
 દીપાવલી: કાવ્ય ગો. વ્રજનાથલાલ વિ. મહારાજ ૧૮૩
 બગાઈ મારવાનો વખત એક ઉપયોગી કથાની ગીત્રાસા રા. ધનમુખલાલ મહેતા ૧૮૪
 ઉત્સવોત્તું સંસ્કૃતિમાં સ્થાન: ઉત્સવ વિશે વિચારણીય લેખ સૌ. લીલા મુનશી ૧૯૦
 પ્રેરણા: 'પ્રેરણાનો પૂરવણી લેખ' અ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ ૧૯૫
 વીણાના તાર: કાવ્ય રા. જર્નાદન પ્રભાસ્કર ૧૯૮
 બે બહારવટીયા: ગુજરાતના બે પ્રસિદ્ધ બહારવટીઆઓનું રેખાચિત્ર સ્મ. લીલા મુનશી ૧૯૯
 રાસરમણ: કાવ્ય રા. કેશવ હ. ચૌહા. ૨૦૨
 આંશાંકિત: આધુનિક સમાજની મનોદશા ચીતરતું વાસ્તવિકતાનાં નમુના સમુ સંપૂર્ણ નાટક રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૨૦૩
 પૌરાણિક નાટકો: રા. મુનશીના પૌરાણિક નાટકોની ઉટી ને રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી રચેલ વિદ્તાભરી સમાલોચના
 પ્રાર્થનાનો સમય: એક રસભરી વાર્તા રા. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ ૨૫૫
 બ્રહ્મચારિણી: સરસ્વતીના બ્રહ્મચર્યવ્રતની વાર્તા રા. યશવંત પંડ્યા ૨૬૭
 આલેખતું નાટક
 મહાકવિ ભાસ: ભાસ વિશે મનનીય લેખ સ્વ. શાન્તિલાલ છાપાલાલ શાહ ૨૭૮
 મણિધર નાગ: ખલજીદિનો ખ્યાલ આપતો સંવાદ રા. મનહરરામ મહેતા ૨૮૪
 માધવ અને કામકુંદલા: પ્રાચીન લોકકથા રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર ૨૯૩
 અલ્પાત્માતું આત્મપુરાણ: એક અવનવી આત્મકથા રા. વિક્રમ ૩૦૫
 સંસદનો સાતનો વાર્ષિક ઉત્સવ તથા ટ્રીફથુ જયંતિ ૩૧૬
 સુવર્ણયુગનાં સર્જનનું પરિશિષ્ટ: ૩૧૯
 નરસિંહયુગના કવિઓ યુગાંતે } એ ઉપયોગી લેખમાળાનો રા. કનૈયાલાલ મુનશી ૩૨૨
 તેમની કૃતિઓની યાદી } આગળનો ભાગ તથા
 રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે

દીપાવલિ

(શંકરાભરણ)

લેખક. ગો. ગજનાથ વિ. મહારાજ

૧

આજ દીપાવતી ઉજવવા ભરતે—
આર્થ નર-નારીઓ પૂર્ણ પ્રેમે,
પ્રણયથી તરણીઓ, તોરણો બાંધવી—
બારણે, પ્રગળે ચોડ પ્રે.

૨

અવનવી વાનગીઓ, કરી પરમની—
આર્થ લગ્નના પનિરેવ પાસે;
સ્વચ્છ શુદ્ધને કરી દીપ પ્રકટાવની—
સદન શૌભાવની દીપમાલે.

૩

મલિન ત્રિશુ, કર ચરણુ, શુદ્ધ જગથી કરી—
વસ્ત્ર પહેરાવની અધીર દેવે,
પુન રોદન થતા પ્રેમ પોદાકની—
વાતમય ભીની યર્ષ વદન યુમે.

૪

મદનમોહન કને, ભક્તિની જયોતને—
પ્રજ્વલિત, દ્વંદ્વમાં સતત વાસે;
પ્રણય રમ રેડીને, દ્વંદ્વ દીપક ધરે—
પ્રકટથી ભક્તજન આજ પ્રભુને.

બડાઈ મારવાનો વખત

લેખક:

રા. ધનમુખલાલ મહેતા,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચાલુ જમાનો બડાઈ મારવાનો છે, દંભ કરવાનો છે, હીંમતનો છે. એમાં વિજય, નમ્રતા વિગેરે જુના જમાનાના સડી ગએલા અને કહેવાતા ગુણોને સ્થાનજ નથી. તે ઉપરાંત વળી આ જમાનો કલાનો છે. કલા વીહોણું કે પણ કાર્ય આ જમાનામાં યદ્ય શક્યું અશક્ય છે. કદાચ તમે કશો તો તેમાં તમને યશ મળવો તો અસંભવિતજ છે. એક વખત એવો હતો-એમ કહેવામાં તો આવે છેજ કે રામનું નામ દેવાથી પાણીમાં પથ્થરો તરતા હતા. આજે રામના નામની જગ્યા કલાએ લીધેલી છે. કલાને નામે આજે કાંઈ પણ માણસ કે પણ દામ કરી શકે છે.

હું ઉપર જણાવી ગયો તેમ હાલના વખતમાં બડાઈ મારવાની ક્રિયા એ એક આવશ્યક ગુણ ગણાય છે. તમારે સાક્ષરમાં ખપવું હોય, ગદ્યા, અનુભવીમાં ખપવું હોય, દેશભક્ત તરીકે જાણીતા ચવું હોય, નોકરી મેળવવી હોય કે પછી પોતાની ખેરી આગળ પોતાનું સ્વમાન જાળવું હોય તો પણ તમારે થોડી ધણી બડાઈ તો હાંકવીજ નેઈએ. જે ક્રિયા આજે લગભગ બધાંજ મનુષ્યો કરે છે તે ક્રિયામાં તમારે પકડાઈ જવાનો સંભવ નહીં. જેવાજ

છે. અને છતાં ધારો કે કદાચ તમે પકડાયા તો પણ તમને ખાસ હાનિ પહોંચે તેમ નથી. તમારી પુંક પાછળ કેટલાક માત્ર એમ કહેશે કે “માણો ! પહોંચેલ છુટી છે હોં ! ન્યાં રણ હોય ત્યાં વાંસપુર પાણી જતાવે તેવો છે !”

આ પ્રમાણે કલાના આવરણની આવશ્યકતા તેમજ બડાઈ હાંકવાના ગુણની અગત્ય એમ બન્નેની જરૂરીઆત સિદ્ધ કરી દીધી એટલે હવે માત્ર વસ્તુસ્થિતિ એટલીજ રહી કે ‘બડાઈ’ હાંકવામાં પણ મનુષ્યે કલા વાપરવી અને વાપરવીજ નહીં તો એ ગુણની મહત્તા કે રહેશેજ નહીં અને સમાજમાં તમારું સ્થાન સત્વવાશેજ નહીં. કલાની વ્યાખ્યા ધણી કલાકારોએ આજ સુધી કરી નાખી છે એટલે વિષયમાં બહુ લખાણથી ઉતરવાની જરૂર નથી. કદાચ એટલે સમગ્રાણ સંયમ. આટલીજ વાત આપણે સમજી લઈએ તો હલના પ્રાણનું આપણને સદૃશ જ્ઞાન થાય. પરંતુ આવી જાતનાં વિદ્વાતલયો ક્યેનો સરલ દષ્ટાંતોથી સહેલાઈથી સમજી શકાય છે એટલે કેટલાંક સાદા દાખલાઓથી આ મહત્વલયો વિષયની મહત્તા સમજાવવા થત આદ્યો છે.

નોકરી શોધનારનો દાખલોજ લઈએ. મને બરાબર સંભરે છે. એક વખત અમારા

એક મિત્ર વિઝળીના હજારે યધને ખરાર પડ્યા અને નોકરીની કામગીરી ધૂમવા મડયા. અચાનક એક દેકાળે એ જઈ મડયા જવા આવી હતી. મારેખને આ બાઈની અગત્યી અમર પણ સારી થઈ અને તેમણે તેમને રાખી એવાના હેતુથીજ વાનચીન કરવા મારી.

“તમને લીકરો આપવાના ખાતામા દાખ તો હું મુકવા માગું છું. હાથેને ?” માહેને મમતાથી પુછ્યું.

“સારેખ, મેં દહ મુથી એવું કામ કયું નથી-પણ શોખી લઈશ.” મારા મિત્રે લથડતો જવાબ આપ્યો.

“એમ કે માયે ? હું તો તમને માગુંમા મુકવા માગું છું. સીખરાને નહીં પણ ત્વારે તમે આપી દેશોતોના ખાતામા મહેશ ?” સારેખે વારી પુછ્યું.

“હા, મારે કાઈપણ દેકાળે રહેવામા વાધી નથી પણ એ કામ પણ મેં અગાઉ કયું નથી” મિત્રે સત્વને વળીમી રહી જવાબ વાળ્યો.

પગિજામે માહેને દિવસીર યધને મારા મિત્રને વીદાય કરી. થોડા દિવસ પછી મારા મિત્રના એક દોસ્ત જે એમના કરતા યાનમા પણ અપૂર્ણ હતા તેમને એ નોકરી મળી ગઈ. માહેને એમને પણ પહેલા લીકરોને મારે પુછ્યું હતું.

“માહેખ ! પહેલેથીજ મને લીકરોના વિષયનો ધણો શોખ.” એમણે તરતજ જવાબ વાળ્યો હતો. અવગત, લીકરોમાં ચલવા ઉતરવા સીવાય બીજી ચાલોની એમને પણ ન હતી પણ એથી કરીને એમને એ ખાતમા શોખ નહીં

એમ આપવાથી કેમ કહેવાય ? જવાબમાં કોમણે એમ નહીં જવાબમાં કે એમાં એમને આવડન હતી તેજ પ્રમાણે લીકર વીધે પોને કશુંજ જાણતા નહતા એમ કહેવું એમા પણ કે અર્થ ન હતો કારણ કે લીકરમા પોતે ધણી વાર ચલેલા પણ ખરા અને ઉતરેલા પણ ખરા મમતજન સયમી જવાબ આપવામા પણ બાઈ માગવાની ક્ષણે આ એક સારો પણ અર્થસચક નમુનો.

હાલના જમાનામા જે માણસ કુરોપની મુમાશરી કરી નહીં આવ્યો હોય તેના મનખો એજે મયો જ સમજવો જે માણને દીકુરયાનની ખરાર પત્રજ નહીં મુક્યો હોય તે માણસ બાઈ દાકવાના શુભથી આકર્ષાઈને પોતે જઈ આવ્યો છે એમ કહેવા મારે તે એમા તેની મુખાંકજ ગણાય. એ પ્રકારની ખાણ દાકવામા કલા નથી પણ તેનો કેવળ અભાવજ છે. પણ જો એ માણસ એક ધારી તરીકે જમ પારીમમાં દોઢ દિવસ અને લંડનમા બીડી દિવસ મરી આવ્યો હોય તો પછી એ વિશ્વાસ એ મમે તે પ્રકારે વાત કરી શકે.

“એક દિવસ અચાનકજ હું અને રામ્મે મેકટોનસ એક હોટેલમા માથે યધ મયા. માણસ મળનાવડો જન્મુય છે. અમે ધણી ધણી વાતો કરી.” વિચારવત જઈ આવેલો આ પ્રમાણે ખુદાથી વાત કરી શકે. “પણ એ જી-મારોએ આપણી જાતમા રું માગું કરી શકે? અરે પણ હા—તમે પોકારેને અમેજી મોવતા સામળ્યો છો તમે તો કયાથી આવ્યો હોય? એવી કશુંજર કરે છે અને પાછો મનમાં એને એમ

કાંકો છે કે હું અંગ્રેજ બહુજ સાહે. બોલી રહું છું, બાકી ત્યાંના મોટા મોટા માણસો આપણા હોંદુસ્થાન માટે એક શબ્દ બોલતા નથી. પેલા મુસોલીની જેવું નામ સાંભળીને તમે લોકો ગભરાઈ જાઓ છો એ આજ સુધી એમજ બોલતો હતો કે હોંદુસ્થાન એ વતનમાહેજના રાજ્યમાં એક નાવું હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.”

અલબત્ત, એણે જો આપણી આગળ એમ કહ્યું હોત કે મોંટરોડ આગળ એક ઈરાની હોટેલમાં તે અને સર પુરષોત્તમદાસ એક ટેબલ ઉપરજ એકઠા થઈ ગયા તો આપણે એને તરતજ એક મોપારો ગુણી આપત. પણ આતો પુરુષ—આતો વિચારત !

હા, જેઓ વિચારત જઈ આવેલાજ નથી એમને માટે બીજો માર્ગ ખુલ્લો છે, એમનાથી મોટા માણસોને મુબઈની કોઈ હોટેલમાં મળ્યા એમ નહિં કહી શકાય. પણ જો એમનામાં કલા હોય તો એઓ જુદી રીતે વાત કરી શકે ખરા. એમણે માત્ર કયો મોટા માણસ કયે ઠેકાણે હવા ફેર નય છે એટલું બોલી લેવું જોઈએ અને પોતે તે તે ઠેકાણે એકાદ બે દિવસ પણ રહી આવેલ હોવા જોઈએ.

“તમે બધા મુબઈમાં મુબઈમાંજ રહેલા એટલે તમને મોટા માણસોની એક જાતની બીકજ લાગે.” પછી એ પુરીથી હાંકી શકે. “બાકી બહાર ટ્રીપ ઉપર નીકળ્યા એટલે, એ લોકો પોતાની મોટાઈ મુકીનેજ નીકળે છે. જુઓ ને, આ ફાણે વખતે હું સીમલા ગયો તે વખતે અમારી સાથેજ સર દામોદર હતા, અને

મી. દાજ હતા—આખે રસ્તે બહુ ગમત આવી હતી.”

પોતે ત્રીજા વર્ગમાં હોય અને પેલા બધા પહેલા વર્ગમાં હોય તેમાં એને ગમત શી આવી હશે એ તો ભગવાન બોલે ! પણ આપો કુદ વિચાર મારા જેવા કોઈકનેજ આવે. બીજા તો આ પ્રકારની વાતોથી દિગ્ભ્રમ થઈજ નય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે.

પરંતુ આ બધી દિશાઓનાં કરતાં બીજા બધી કલાઓ છે. જેવી કે સંગીત, રસાયણ, શિલ્પ, ચિત્ર વગેરેમાં બહાઈ હાંકનાર કલાકારો જો ખરેખરા કાબેલ અને ઉસ્તાદો હોય છે તો બહુ ફાવી નય છે, ઘણું ખર્ચ તેઓ ધીમે ધીમે સેવડી વર્ગમાં તેમજ જાહેરાતો તે કલાના ઉસ્તાદો તરીકે ખર્ચીજ નય છે. અને તે પણ એટલી હદ સુધી કે કોઈ વખત મારા જેવા કમઅક્ષરો એ ઉસ્તાદોની ઉસ્તાદગીરી બાબત શંકા ઉઠાવે તો પણ કોઈ માણસ તે શંકાને વગળા આવે નહિ અને કીકારોને ઈર્ષ્યાખોર, સાંકડા મન વાળો વગેરે કહીને કાઢી નાખે.

આ બાબતમાં ધુમનાર માણસ પાસે ભાષાનું સારું જ્ઞેર હોવું જોઈએ. ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજ ભાષામાં આવ્યા શબ્દો વધારે જડી આવે છે એટલે રોજ ભાષામાં બનતા સુધી વાતો ચાલે અને લેખમાળાઓ લખાય તો પદ્યવાન સંભવ આજા. અંગ્રેજમાં મેલોડી, હારમની, ગ્રીસ ઇફેક્ટસ, એટમસફીઅર, મુક વગેરે શબ્દો દરેક લખિત કલામાં હિંમતથી અને કે પણ

જેમના વિના વાણી શક્ય તેમ છે. આ પ્રમાણે આજના આત્માને માણસે એક વાન બન્યું હતું. આત્માના રાખવાની છે. અને તે એ કે લલિત કલાઓના પોતાને જાતની આવશ્યકતા બીજકુલ જરૂરની નથી માત્ર એ લલિતકલાઓના અમુક પ્રચલિત શબ્દોનો છુટથી ઉપયોગ કરવાની શક્તિ જ જરૂરની છે.

સંગીતમાં મીઠા, પડછ, તાન, આવાપ, આડ વગેરે શબ્દો એ આત્માના કલાકાર થનારે શીખી લેવાની ખાસ જરૂર છે. થોડાક ઉત્પાદોના નામ જેવા કે મૌવાખસ, વિશાલખાન, અનુકુલ કરીમ, પડિત આકાર, મોયે ચઢ્યા પછી થોડા મીઠાં દિંદુ મુસલમાન સાગ નામો યાદ રાખી લેવા. ઉપર જણાવેલા નામોની વચમાં વચમાં બીજાં આપણે જ ઉપલબ્ધ નામો લઈએ તો કોઈપણ બીજું માણસ વાંધે ઉત્તરવાની કે એ નામનો માણસ છે કે નહિ એવી શકા બતાવવાની દિશાન કશી નહિ. ગવાનીઅરનો કુમેનખા, કાસમખા, કાનપુરનો જવામદખા, કાશીનો શિર્નિયાસાહી વગેરે નમે તે નામ તમે આસાનીથી ફેફા શકો. કયાઓ કયાપ, સારા વિંદુઆનમાં પડેલા આરે, દીકરો મુદગીઓ, કોકરો પચવાણ, પેવા મીતારી, આરો બીનકાર વગેરે શબ્દોની આજુ તમારે ફેફા રાખવી એટલે તમે સંગીત કલાકાર.

એકાદ બે પ્રમગો યાદ આવે છે. એક આવાજ પ્રકારના મંગીત વિશાલ સંગીત જાતા હતા મારા એક મિત્ર દારમોલીઅરથી એમજ સંજન સાધવા ચલ કરતા હતા. સંગીત વિશાલ રહી વિશાળ શક્તિઓને સંગીતના અમુક

નિયમો આપી રાખી શકતા ન હતા, એવી દારમોલીઅર સાથે ચાલી નહિ શક્યું.

“મગબર તમે વગાડના નથી.” મંગીત સાંચીએ પાછળ કોઈને કહ્યું.

“દાહ, નથી વગાડાતું,” વિનવથી મારા મિત્ર જવાબ વાળ્યો.

“હા હા હા ! એમ રાથી ચાલ છે એ હું જાણી ગયો.” વખાણનારોના ભુથ બહાર દર્શિ કરીને સંગીતસાંચીએ કહ્યું. “ મારો કહ બહુ કેમજ છે એટલે દિલ્લેશ કે સ્નાર સાથેજ ચાલે. છતાં જો તમે એકલી કાગી આંપ ઉપરજ વગાડશો તો ચાલશે !”

આની સાથા દલીલ કરવી એ નકામીજ એમ ગણીને મારા મિત્ર ચૂપજ રહ્યા. વખાણનારોએ સંગીતસાંચીનું માન વધ્યું.

એક બીજા સંગીત કલાના મહાન વિવેચકે એક બહેનને માતા સામળ્યા. કોણ જાણે સાથી પણ તે દિવસે તે બહેન બરાબર ગાઈ શક્યાં નહિ કદાચ સાથ કરનાર સારંગીવાજાને લઈને એમને જોણ થયો હતો કારણ કે સારંગીવાજો ઉત્પાદ હતો.

“આજ મારાથી બરાબર જવાતું નથી.” બહેન બોલી.

“હું કારણ કહું?” મહાન વિવેચકે બોલી કહ્યું. “તમારો કોઈ એવો છે કે જેથી સારંગીના સુર તમારા સુર સાથે મળેજ નહિ, પરિણામે જે ‘દારમની’ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ એ થતી નથી.”

હાલ રહેલાઓના મનમાં આ મહાન સંગીત વિવેચકે કહેતું માન વધ્યું. હજી કે મટ્યું હતું !

આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપણને મળી શકે તેમ છે. દાદરા અને ત્રિતાલ વચ્ચેના લિન્ન ભાવ નહિં સમજનારા, એકતાલામાં બચાઈ રહેલી ચીજ મૂર્તિ હાથની તાળી જુદી રીતે પાડયાથી નિર્દોષની, ચીજ થઇ જાય એવી માન્યતા જાહેરમાં સુકનારા અનેક મનુષ્યો આજ આપણા સમાજમાં સંગીત કલાધરો, વિગ્રારો, ઉસ્તાદો તરીકે પોતાના સ્થાન મુકરર કરીને બેઠેલા છે, અને આપણે ગમે તેટલી વિરદ દીકા કરીએ, છતાં તેમના સ્થાનથી એઓ ચલિત થઇ શકે તેમ નથી. આનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તેમણે લગાઇ કરવાની કલા પુરેપુરી સાધેલી છે. એ કલામાં તો તેઓ ખરેખર ઉસ્તાદ છેજ.

આ કલાના બીજા પણ કેટલાક અગત્યના નિયમો છે; જે એ કલા શીખવા ઇચ્છનાર સુમુક્ષેએ ખાસ યાદ રાખવા જેવા છે. જે વસ્તુને આપણે ગામ વખાણે તેને આપણે વખોડવા માંડવી. જેને ઘણાખરાં વખોડતાં હોય તેને આપણે ખસુસ વખાણવી. જે પુસ્તકો બીજા કોઇએ વાંચ્યાં નહિં હોય તે આપણે વાંચી નાખ્યાં છે એમ ~~લેખ~~ ^{લેખ} ~~મો~~ ^{મો} બીજાઓ પાસે મનાવવું. અસંજત, આ તો આ મહત્વના વિષયનું આણું દિગ્દર્શન છે. આટલો લેખ વાંચ્યાથીજ આ બાબતમાં ઉસ્તાદો આવી જશે એવું કહેવાનો આ લેખકનો આશય નથી. કારણ કે જેમ જેમ જમાનો. આગળ ધપતો જાય છે તેમ તેમ દરેક કલા વધુ સુસ્કેહ બનતી જાય છે, અને પકડાઇ જવાના સંભવ વધતા જાય છે. એટલે એ કલા વાપરવાની ઇચ્છા રાખનારે વધુ સાવધાન થઇને કામ કરવું ઘટે છે.

એક અમારા રમેલી પોતાને ક્રિકેટની રમતમાં એકકા ગણાવતા હતા અને એમની વાત-ચીન માત્રજ સાંભળનારને એમજ પ્રતીતિ થાય કે એમણે એમની ક્રીકેટર તરીકેની છાંદગીમાં સીત્તર એંશી સદીઓ તો દોડીજ દીધી દશે. એક વખત ગમે સૌ બેઠા હતા, અને ક્રીકેટની વાતો કરતા હતા.

“તમે ગમે તેમ કહો પણ બોલીંગ તો જેમ ફાસ્ટ તેમ એટસમેનને રમવાની મજા આવે. મને તો રસો કરતાં ફાસ્ટજ બોલીંગ ગમે,” પેલા લાઇએ કહ્યું.

“તમે ફાસ્ટ બોલીંગ સામા રમેલા ખરા?” અમારામાંના એકે પૂછ્યું.

“હે હે હે!” સેંકડો વખત, યુરોપીયન દીમની સામા રમ્યા એટલે બોલીંગ ફાસ્ટજ હોય.” પેલા લાઈ બોલ્યા. “એક વખત મને ખરાખર યાદ છે. એક યુરોપીયન દીમ સામે અમારી કોલેજની મેચ હતી. સામે બહુજ ફાસ્ટ બોલીંગ હતી. આગામાંથી બીજાએ તો બહુ ફાવી નહિં પણ સેવકને તો એવી મજા પડી. અસ, મારીકે ચાર ! મારીકે ચાર ! એકાદ બે રનની તો વાતજ નહિ !”

વાત આગળ ચાલી. વિષય પણ બદલાયા ગયા. એટલામાં એક નાના છોકરાએ અચાનક પૂછ્યું. “પણ—કાકા ! તમે એ યુરોપીયનો સાથેની મેચમાં કેટલા રન કરેલા ?”

કાકા બડાઈ મારવાની કલામાં ખરેખર કલાધર નહિ, વચમાં બીજા વિષયો આવ્યા એટલે એમને યાદ પણ રહ્યું નહિ હોય. ગમે

તેમણે તેમણે તરત જવાબ આપેલ "તે" વાળું રત્ન ક્યાં હતું."

આવા મકરના માણસો આ કલામાં આમળ વધીજ રહે નહિ એ તરત સમજાવ તેવું છે. તેજ પ્રમાણે પહેલા, પરજુલા લાચક/કચેલી છોકરીઓને માત્ર અંગ્રેજ એજીએન્ટી આવડતી હોય છતાં પણ અંગ્રેજ ધિરજી બંગેલી છે એમ કહેવામાં આવતું અને તે બધા માનના પાત્ર હતાં. પણ હવે એ બાળકમાં બહુમા બહુ માત્ર એકાદ ધોરણની રાખડી મારી શકાય-વધુ નહિ. હા, છોકરીઓને મારે આજ અને તમારામાં આવડે છે એમ તમે દમભૂષા પણ એવાંક કહી શકો અને સાબળનારા તે મને છે પણ ખરા. એટલે અમુક વિરથમાં અમુક દહ સુધી બાઈ ચાલી શક અને બીજા વિરથમાં અમુક દહ સુધીજ થઈ શકે એ બહુ મળ્યું આનમાં રાખવું પડે છે

અનિશ્ચયોક્તિને પણ દહ દારી નેત્રએ એ દહ કુદારી બનાવે માણસો પરિણામે મુખ-માળ ખરે છે. એક શરણાકરના સખચોકરનો સખ-બેકર મહાને દિવસે માઠ માલીસ મચાવ રૂપિયા કુટી કાઢતો હતો અને તેજ પ્રમાણમાં તેના અંગ ઉપર છુટા રહેતા, એક વખત

એક બોળાખીનાએ તેમને પૂછ્યું, "આ ધેમામાં ફીક ચાલે છે ને ? શી કમાણી થતી હશે ?"

"હવે દમભૂષા તો તમે બધો છો મેં ! વખત કેવો બારીક છે ! આ ધેમામાં મલાઈ જેવું રજું જ નથી," એલા સખ-સખ બેકરે કહ્યું, "પણ હવે ફીક સાંક પડે કમ પડે રૂપિયા ધોર લઈ જાય."

પેલા સાબળનારાએ ભય કરે હુરવાથી પેલા જીર દવાડના છાણું કાઢ સામી આંગળા કરાવે કહ્યું, "સુરખી ! એકજ સાંઝી કમાણી કાઢ ફરજને આપી આવેને કે એકાદ ફીક ડાવે કોરે ઉપર ચડે."

આ જાતની અમથાકિત કપાના પરિણામે ઉપદાસજ છે આ સિવાય બહુ માટેવાની કંથાને મારે હોય બહુ નિશાળ છે. મળી મળી-આખી આમળ કેટલી દહ મુધી આ કળાનો ઉપયોગ કરી શકે, પત્ની પતિની આમળ, પાડાથી પાડાથી આમળ, પૈસાદાર વધુ પૈસાદાર દેખાવા માટે, ગરીબ વધુ ગરીબાઈ માતાપ્તવા માટે કેવી રીતે આ કલા અમથાકિત મુધી શકે એ બધી બાબતો જાણવા જેવી છે. પણ કેઈ પણ કલા સંપૂર્ણ રીતે માત્ર પુરુષોદ્ધાર અને શ્રેયોદાર માણી કે સીખી શકાતી નથી એટલે આથી વધુ જાણવું એ નિરર્થક છે.

ઉત્સવોત્તું સંસ્કૃતિમાં સ્થાન.

લેખક:

સૌ. લીલા મુનશી

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

વાંચક !

“દીવાળી આવી, નીશાળમાં રંગ પડી, સધળા છોકરા રાજ થઈ ઘેર જતા હતા.” પહેલી ચોપરીનું આ વાક્ય તો તેં ધણીવાર વાંચ્યું હશે, નહીં વાંચ્યું હોય તો તારા સંબંધીના ભુલકાં પાસેથી કોઈ દહાડો તારે કાને તો એ વાક્ય જરૂર પડ્યું હશે. પણ તેથી તને કદી વિચાર થયેલો કે દીવાળી આવવા સાથે, નીશાળમાં રંગ પડવા સાથે અને તેથી છોકરાઓ રાજ થવા સાથે એક ખીજાને શો સંબંધ છે ?

વાંચક ! સંસારની શાળાનો તું પણ એક મોટો નીશાળો છે. તને પણ તારા કામધંધામાંથી દીવાળી આવે ત્યારે રંગ જોઈએ છે. અને રંગ મેળવીને જ તું રાજ થાય છે. તારું મન ઉત્સવ થેલું થયેલું હોય છે, તને રોજની હુંસરીમાંથી છુટવાનું ગમે છે. અને સાચું કહેજે. તને થેં ધુધરા ધારી આવામાં અને ફટકડા ફોડવામાં રસ નથી આવતો ? તને દીવાળીના દિવા જોતાં આનંદ નથી થતો ? તું મોટો છે, એ બાને તું એ વાત કહીએ તો બહે, બાકી તારું અંતર તો આ બધી વાતોમાં સાચે જ ખુબ રસ માણે છે.

પણ આવું બધું સારી થાય છે ? ઉત્સવની જરૂરીયાત આટલી મોટી ઉમરે એ તને લાગે તો એના કારણોની તપાસમાં તારે જરૂર ઉતરવું પડે છે. જે વસ્તુ તું કરે તે અનર્થે કરે, એ તારા ડહાપણને ને ગંભીરતાને ઊજળું નથી. મને પણ આત્યારે આજ પ્રશ્ન પીડે છે, તેથી તેના ગુણદોષની ચર્ચા તારી આગળ કરવાનું મને ગમે છે.

ગમે તેમ પણ એક વાત તો સિધ્ધ છે કે ઉત્સવનું બાન કોઈ દહાડો એકલાં માણસને થતું નથી. એકલો માણસ ઉત્સવ અનુભવી જ નથી શકતો. એને ઉત્સવ માણવાને ટોળું જોઈએ છે; અને તે પણ ઉત્સવ થેલું ટોળું; જેને રોજના કરા બંધનો સાંભરતા ન હોય; જેણે રોજની પીડાઓને ઉંચે દૂર દીંગારી મુકી હોય; આનંદ કરવો એજ જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય એવું ટોળું ઉત્સવરસીયાને મળે ત્યારે જ એની ઉત્સવની ભાવના સંતોષાય છે. તે દહાડે દુઃખ દર્દ કે દીક્રાપીરીનાં નામ ઉચ્ચારવાનું એ એને ગમતું નથી. જીવું, ગંદુ, બધું એ ફેંકી દે છે. ઉત્સવને દહાડે તો એ નવા વસ્ત્રે દેહ શણગારે છે. નવા આભૂષણો એના અંગ પર ઓપે છે, નવા ભોજન એ આરોગ્ય છે ને નવી રચનાને નવા

આનંદ એ શોધ છે. આનંદને એને તે દિવસે પ્રિય બને છે. ખુનુ નુનુ નવુનુ કરવું એને મને છે. અને રંગને રાગમાં એ મસ્ત બને છે.

તે આદીવાસીએ તેને મેં મિત્રના સાથમાં આવું બધું કરવાનો વિચાર કરી રાખ્યો હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ છે ?

પણ ઉત્સવ વીરો આમાની બધી યિંગતો ખરી છતાં દરેક ઉત્સવને તેમાંની બધી વાતો લાગુ નથી પડતી. ઉત્સવ ઉત્સવના પણ પ્રકાર હોય છે અને દરેકના વિશિષ્ટ લક્ષણો પ્રમાણે દરેકમાં મળેલો. પણ જુદી જુદીજ માણવાની હોય છે. તને એ બધી વાતોમાં રસ છે ? અંબજી ત્યારે.

ઉત્સવોને એ આપણે રાજકિય, પ્રશ્નકિય, સામાજિક ને ધાર્મિક એમ ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખીએ તો તેમાંથી કેટલાક ઉત્સવો-આસ કરીને રાજકિય ઉત્સવો-એક સિદ્ધાન્ત પુરતા હોય છે. અને એની સોફિસ્ટિકેશન આધાર રાજ્ય સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ઉપર છે આ રાજકિય ઉત્સવો રાજ્યનો જન્મ દિવસ, રાજ્ય-સેલ્યુ, પરરાજ્ય પર હુલ એવા એવા પ્રમંગો પર ઉજવાય છે. આવા ઉત્સવોમાં જે દેશની પ્રજાને મકિય લાગે સેવાનો હોય, ત્યાં રાજ્ય પણા નિકટ વસેલો હોય ત્યાં તેનું મહત્ત્વ જણાય આપણા બીજી રાજ્યમાં તો રાજ્યકુટુંબ એટલું દૂર વસે છે કે આવે દિવસે બીજી રવીવારની સામાન્ય રજા હોય તેમ પ્રજાને એક દિવસ ચેર રહી પુરજીયાણીનું જમાવું જમવાનો ને ખપોરે ઉજવાનું મળી શકે તેટલા પુરતોજ આનંદ મળે છે.

પણ પ્રજા, જે એક જુનો રાજકિય ઉત્સવ, હાલ એનું રાજકિયપણું નથી રહ્યું છતાં સઃ ચવી રહી છે, તે દિવસ દરોડાનો. અસલ એ દિવસે રાજ્યમાં શમીપૂજન કરતાં આયુધ અને વાહનોની પૂજા કરતાં અને પરરાજ્ય હુલવા નીકળતા. અને આખી પ્રજા એ રાજ્ય ધર્મમાં ઉત્સાહથી સામેલ થતી. હાલ જન્મ નથી. અને હોય ત્યાં સમીના વૃક્ષો સોષા જરૂર નથી. પ્રજા આયુધ વિનાની બની છે. અને કોઈ રકમ અકમા ધાને હોય તો તે કટાક્ષેથી હાથમાં પડ્યા રજા છે. વાહનોમાંથી રથ ગયા, થોડા જતા જાય છે, અને મુખાર્થ શહેરમાં તો મોટરો ઉપર પીળા જવોડા ચડે છે, અને દરોડા ઉજવાય છે, અને છતાં એ દરોડા ! દરોડા !

ઉત્સવની વાતમાં આમ વાત રેં કરવી નકામી દીલબીરી થાય. જેને પોતાનું રાજ્ય નહીં તેને રાજકિય ઉત્સવ સા ? એનાથી સામાજિક ઉત્સવો તરફ વળીએ તો બહેતર.

અસવના સામાજિક અને ધાર્મિક ઉત્સવો લગભગ એક હતા. જ્યારે જન્મખતી કે ખતેવ કે નાણીએરી પુણિમાં જેવા ધાર્મિક ઉત્સવો આવે ત્યારે સાજ પડે મેળા કરાય અને મદીરે જઈ દર્શન કરી, જતોઈ બદલી કે દરોડે નહાઈ સોડો પુણ ઉપાજન કરે. તેથી સતોપાઈ તે દિવસે થોડા પૈસા વ્યય કરવામાં પણ સોડો જીવ છુટો મુકે. અમય મેળામાં માદીના વાસણ અને લાકડાની દીગથીએ મળતી; ચક્રોળમાં ફરવાનું મળતું ને હોના હોના સેવ મમરને જલેબી ખાવાની મળતી, ને સોડો એક બીજાના ધક્કા ખાઈ ટોળાને

તનંદ અનુભવતા. હવે આ બધું તો થાય છે જ, પણ વધારામાં ભાતભાતના પરદેશી રમકડાં ને રંગીન ટુકડા મળે છે, તેથી તેનું આકર્ષણ વધારે છે. આખા મેળામાં ટુકડાની પીપીઓના અવાજ, સીસોટીઓના કણ્ઠભેદી સ્વર, ચકડોળના ચીત્કાર, રોશનીના હાહ, છોકરાંઓની રડારોળ, મોટાંના ધાંટા, એ બધા કોલાહલના એક મુરશ્પે દૂર સુધી વ્યાપી રહે છે.

પણ હોળીમાં તો અસહ્યજન સામાજિક તત્ત્વ રહ્યું છે. અને બધા અંકુશોને દૂર મુકી માણસ વરસમાં એકવાર નિરંકુશપણે વર્તે છે. માણસ રોજ બહુ ડાહ્યો, બહુ મર્યાદાશીલ, ભારે વરસમાં એકવાર તો એ બધું વેગળે મુકે કેની !

આ હોળી એ વસંતોત્સવનો જ એક પ્રકાર છે. જેમકે વસંતોત્સવમાં સન્નજન સન્નજનીઓ હોરી ખેલે, ફાગ ગાય, અખીલ ગુલાલની પીચકારીઓ ઉરાડે, અને તેમાં શરીર ને હૈયાં બન્ને રંગાય; વળી એ વસંતોત્સવમાં નવા પુષ્પોની સુગંધે હોય, ગાનતાનની લહેર હોય, સુંદર ભોજનનો આનંદ હોય. અસહના લોક તો વનમાં જઈને પણ વસંતોત્સવ કરતા. તેમાં સ્ત્રીઓએ વનવિહાર કરતી, જળક્રિડા કરતી, ને મદીરાના ઢાંગળાથી કે સુકુમાર રંગેલા પગોની લાતોથી ટક્કોના કેડ પુરી તેમને નવપલ્લવીત અને પુષ્પવતા કરતી. કોઈ ગાતી, કોઈ નાચતી, કોઈ તાળી દેતી ને કોઈ મૃદંગ બળવતી જન-સમૂહના હૈયા ઘેલાં કરતી. પુષ્પોના ચણુગારથી દેહ શણુગારવો, એમાં તો એમને ખાસ મનહ પડતી, અને વસંતની રાત્રીઓ નિમિષ-માત્રમાં

વીતાવી દેતી. ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ આવું કરતી એવું સાહિત્ય કંઈ ત્યારે તો ગાંડપણ આવતું લાગે છે.

આજે એ આપણે નવા વસંતોત્સવો શરૂ કર્યા છે, ને બેચાર શહેરની સાહિત્ય સભાઓ ખાસ કરીને તે ઉજવે છે. તેમાં રીહસંલધી તૈયાર કરેલા ગરબા, સુંદરીઓ વીજળીના દીવા હેઠલ રેજ ઉપર આવીને ગાય છે. આધ્યાત્મિક વસંત વીખેનાડાલાં ભાપણો સાંભળવા સાહિત્ય રસિકોની મેદની ત્યાં મળે છે. હાલમાં ફેશનમાં આવેલા ચારણોના ડાયરા પણ સલામતમાં કે થીયેટરમાં બને છે. અને એ ડાયરાઓના પ્રાણ ભાઈ રાયચુરા આગળ બેસી હુંકાર દઈ આંખો નચાવી વાત કહેનારાઓને પાણી ચઢાવે છે. વધારામાં બેચાર કુલદાનમાંના કરમાએલા ટુલો, અને આસોપાલવ અને ગળગોટાના એકટી પારી બાંધેલા તોરણો કે ચાંભલે બાંધેલી કેળોના પાંદડા વસંતની વનસમૃદ્ધિ દાખવી રહે છે.

ને જેમ વસંતોત્સવો ઉજવાય છે તેમ શરદુત્સવોએ ઉજવાય છે. કાર્યક્રમ વસંતોત્સવમાં વર્ણુઓ તેનો તે; શરદ પૂણિમાની રાત્રી પણ તે દીવસે હોય કે ન પણ હોય, સુંદરીઓના ગળાંચે શરદીથી થીજ ગયાં હોય અને તેમના ગરબા સાંભળવા ટીકીટો લઈને આવેલા પ્રેક્ષકોની હારની હાર, થીએટરના ખારણા પાસે લાગીરહી હોય, એવા શરદના ઉત્સવો આપણે ઉજવવા શરૂ કર્યા છે. આવે પ્રસંગે પુરૂષોએ સુંદરીઓના શીઠા કંઠરવમાંથી નીકળતા ગરબાનો સર સાંભળવો કે નહીં, એ વિવાદચરત પ્રશ્નનો નિર્ણય ઘણે દેકાણે હજી કરવો બાકી રહ્યો છે, પણ પાસેથી

નહીં તો દુરથી આવ્યા ગરબાઓ: તેઓ સાબજી છે તો જરૂર શરદની અગ્નિવાણી રાત્રીઓમાં, ચંદ્રમાની મંજીઓ, ગરબ ગીરીને ધ્રુવો સુદર ગીતધ્વની સાબજીવો દલ વીરલ છે. જોકે શરદની રાત્રીવહી વીણેના ગમ્યા ગમ્યાનો પાગ ગયો નથી.

શરદ આવે; લોકો શાલ દુશાળા એટલે અને તાપણ તાપના વાતો કરતાં એ પ્રહર રાત્રી વહી જાય, એવું કવવાની તો દલે કુસરે કયા છે !

પણ દલ મુઠ્ઠી સાચાન્ય જનસમાજના હૃદયમાં માર્મિક ઉત્સવોત્તું ગ્યાન સૌથી પ્રબળ છે. દેવપોદી કે દેવહરી અગ્નિઆગસ હોય, ગણેશચતુર્થી હોય કે નામપચમી હોય, જન્મપ્રાણી કે બ્રહ્મ હોય કે દિવાળી હોય, પણ તે દિવસે, વોકેની હતી હા મંદીરે જ્યાં, હરીએ નહાવા, નાટક મનિમા વેવા, કે પછી જુગાર રમવા ઉતરી પડે છે ને મિષ્ટાન્ન જાળીને કે ફરજ (ફળાહાર) કરીને પોતાને મન ગમતી રીતે ઉત્સવ માણે છે.

જેનો આવો ઉત્સવ પશુપણમાં ને પાર સીઓ પનેની ધરને મુસલમાનો: ગમજન, મહો રમ કે ખકરી ધંદના તહેવારો ઉજવી માણે છે મુસ્લમાનોની તહેવારો ઉજવવાની રીત. મિલ્લિ ચોથી જુદી છે. પણ મનોહર તો એકજ છે પણ બાહ, એ વાત જ્યાં દો, નહીં તો નકામું છોકના છોક પડી જશે. પેલી ચોથી ચોપડી માની અકબર બાદશાહની વાત યાદ છે ને ? બાદશાહ વેગ જાહલીને ફરવા નીકળ્યા. રત્નામ્મ એક મોયાંબાઈ મળ્યા બાદશાહે બજમલસહાયી

પુઝુ, “કેમ બાહ, મારા તો છે ને ?” “સાલા અધા સૈ દેખતા નહીં. દો ?” બાદશાહ રમુજ પામીને જવાબ ગળી ગયા ને સાથે છાકરો બોલેને ફરી પુઝુ, “કયુ ખાત્યા” એ લડકા: તમારા હોય ” “તેરા ચલે તો માર કાલીઓ.” જવાબ મળ્યો, અને બાદશાહે ફરી સવાય પુઝ- પાની તપ્પી લીધા વીના ચાલતી પકડી: મારે ભાઈ? એમની વાત ન થાય તો તેમના તકે પાગની વાત કેમ થાય ? મહોરમ આવે ત્યારે તોફાન કરીને એમની ઉત્સવપ્રિયતા સંતોષાય છે, એવી ખરી વાત પણ એમનેનો ગમે નહીં.

પણ આ બધા ઉપરાંત દલે એક નવી જાનના ઉત્સવો થવા માડ્યા છે, તે પ્રજાક્રિય- ગમિય ઉત્સવો એ ઉત્સવો. બધા સ્વાર્તાજની લડતને અગે ઉજવાય છે. જેમકે જાલીઆન વાયા કે દત્ત જાગનસીમ કે, બારડોલી કે, માધી કે, કે કેાઇ પ્રજાના માનીતા રાજ કેદીઓ છુટી આવે તેના દિવસ એ બધા ઉત્સવો ઉજવવાના પ્રકાર પણ નિયત કરેલા હોય છે. જેમ કે સરવસો કાદવા, સખાઓ બરડી વી. ને એ ઉત્સવો: દર વર્ષે એકજ ઉત્સાહથી નથી ઉજવવાના પણ તે વખતની વેકગ્રાગણીના પુચ્છી તેમ જાહતી એાડ થાય છે, અને તે બધા મોટા સહેરા તીવાય જામડાઓમાં બહુ પ્રખરતા છે, એમ પણ ન કરી શકાય.

કેવાક ઉત્સવોનો આખા જનતબરમાં ઉજવાયા માડ્યા છે. તેમણે ખામ કરીને મજુ- રેનો દિવસ—રેડ કે. આખી ફનીઆ બધારે

થશે ત્યારે તો સ્વાતંત્ર્યનો પણ એક દિવસ આપી દુનીયામાં ઉજવાશે. પણ તેને હજુ વાર છે.

દરેક ઉત્સવનો સંબંધ જીવનની સાથે ધણી નીકટ છે. ખેડૂતો નવું ધાન્ય આવે ને તેનો ઉત્સવ રચે, મજૂરો સંગઠિત થાય તેનો ઉત્સવ પાળે, લોકો મુક્તિને વાંછતા ઉત્સવો ઉજવે, જીવનમાં ઉત્થાસ આવે માટે સામાજિક રસોત્સવો મંડાય, સાંપ્રદાયિક ઉત્સવો અદ્વાજી હથેલોના ભાવો પોચે અને રાજપ્રજ્ઞના સંબંધ જોડનારા રાજકીય ઉત્સવો હોય, એમ દરેક ઉત્સવમાં કે'ને કે' ભાવનાને મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન તો રહેલો છે જ. લોકોનો જેટલો મોટો જથ્થો એ ઉત્સવોમાં ભાગ લે તેટલી તેની ઓછી નવત્તી અસર આખા પ્રજાજીવનમાં પડે.

અને આ બધા ઉત્સવો પ્રજાની સંસ્કૃતિ માંથી ધડાય છે; અથવા તેઓ પ્રજાની સંસ્કૃતિ ધડવામાં ફાળો આપે છે. ને તેથી એમનું સ્થાન પ્રજાજીવનમાં કે' જેવું તેવું નથી. ઉત્સવને દીવસે રોજનો ઘરેમાં પડેલો કાર્યક્રમ બંધ થાય અને તેથી જીવન પર; મન પર, શરીર પર ચડેલાં જુનાં પડોં તુટે. મળવા દળવાના પ્રસંગ સાંપડે, તેથી રેતેલીઓના સંબંધ ગાદાં થાય. માનવ સમૂહમાં ફરવાથી પ્રજાજીવનની એકતા દરિભૂત થાય. ખરેખર તો મળવું દળવું; ટોળામાં જવું; એજ ઉત્સવનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. અને ટોળામાં ગયા વગર ઉત્સવનું ભાન આવતું નથી. ઉત્સવ એકલાં મંડાય પણ નહીં ને મણાય પણ નહીં.

નવીનોને માટે એક પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. એમણે ઉત્સવ શી રીતે માણવો ? એમને જુની રીતે ઉત્સવ ઉજવવો ગમતો નથી. એમને નથી

મેળામાં જવું ગમતું, નથી મંદીરમાં જવું ગમતું, નથી ટોળામાં જવું ગમતું. એમને એ બધું નિરૂપયોગી લાગે છે. અને ઉત્સવ ઉજવવાના નવા રસ્તા કે' સુઝતા નથી. ના, છેક એમ તો નહીં, ઉત્સવને દહાડે કોઈક જુહુને દરીએ નહાવા, કોઈ પુના પનવેલની સહેલ કરવા, કોઈ ઘોડખંદરને રસ્તે મોટર દોડાવવાને, કોઈક નાટક સ્ત્રીમાં જોવા એમ બધું છે તો ખરાં, પણ એ સુધરેલો આનંદ તે જુના ઉત્સવનો આનંદ તો નહીં જ. આખી પ્રજા જે ઉત્સવમાં એક તાન, મન ગ્રાણ થઇને રાચે અને એક લાગણીએ તેમના હૈયાં ધબકે એવા ઉત્સવ ઉજવવાનો મુધરેલો પ્રકાર હજુ શોધાયો જ નથી.

પણ ભાઈ, ઉતાવળે કે' આખા પાકે છે ? જેમ જેમ પ્રજા જીવન ધડાતું જશે તેમ તેમ તેના ઉત્સવોમાં એ નવા ચેતન આવશે. અને કોઈ એક દિન એવોએ આવશે ત્યારે માત્ર એક એક પ્રજાના નહીં પણ સમસ્ત જગતના ઉત્સવો જગતભરમાં સામટાં ઉજવાશે. ત્યારે કોઈ ઉચું કે નીચું નહીં હોય. ને કોઈ દાખનાર ને દખાનાર નહીં હોય. હશે માત્ર એક સ્વાતંત્ર્યની સાંકળે સંકળાએલી સ્વત્ર માનવ જાતિ, જેના આનંદ અને શોકના સંવાદો મૂરો સર્વત્ર એકજ તારે વાજતા હશે. પાંચનાર ! તારી કે મારી આયુધની અવધિમાં એવો સુદિન દેખવાનો આવશે એવું તને લાગે છે ?

‘ત્રેરણા’ પૂરવણી લેખ

લેખક- ડા. નરસિંહરાવ બોઝાનાથ

(ક)

માર્ગદર્શક ૧૯૮૫ ના ‘ગુજરાત’ મા મારા
‘ત્રેરણા’ વિશેના લેખમાં એક મૂલ્ય ચચેલી છે
તે તરફ મારું ધ્યાન મારો પુત્રી મૌ લવલિકા
એ દોઢાંથી તે તરત જ સુધારવાનું કર્તવ્ય
બજાવ્યું.

મિ અખરદારજી ‘કવિકા’ માના ૪૨ મા
શ્લોકમાં પ્રિયતી કટિમેખલા બનવાતો કવિનો
મનોરથ છે તે એક અશ્લેષ કાવ્યના અપદરણ-
પૂર્વે મેં દર્શાવ્યો છે, એ કાવ્ય મેં જિતારું છે
તે પ્રારતી પકિતયોને બદલે નીચેની પકિતયો
પૂરવી જોઈતી હતી.

And I would be the girdle
About her dainty dainty waist,
And her heart would beat against
me,

In sorrow and in rest.
And I should know if it beat right,
I'd clasp it round so close and tight
(Tennyson "The Miller's Daughter"
Palgrave's Golden Treasury Addi-
tional Poems cccxxix 356)

મેં જિતારેવી પકિતયો આ પકિતયોની
પણી આવે છે. મેં ‘Twenty one days
in India’ માં વાંચ્યો હતા જિતારેલો તે
વખતે આખા કાવ્ય અને હેના કર્તા વિશ્વ અને
આદિની નહોતી. પરિણામ એ થયું કે મારી

ચર્ચામાં-“અશ્લેષના ગુજરાતી અપદરણમાં ઝાલી
ઉપરના (necklace) દાર તે બદલે ‘કટિમેખલા’
મેઘવી દીધી છે તેથી ચોરણમાં દંકાના નથી”
પ્રત્યક્ષી વચનો કહીને મિ. અખરદારજી મેં એક
રીતે અન્યાય આપ્યો. હેમણે પગનાં દાકવાની
કૃતિ ઉપમાનપરતે નથી કરી; મૂળમાં girdle
(મેખલા) છે તે જ એ ભાષ્યે યથાવત ઠાકવીને
પોતાનામાં મેઘવી દેવાનું સાદમ કયું છે એટલે
અપદરણ ઉચ્ચ જ અને છે, દેવો એ કટિ-
મેખલાની કૃતિ કરે છે, ‘ભયો, ભયો, દેવો !
અદિ તમારુ કાંઈ કામ નથી’-પ્રત્યક્ષી કાવ્ય
વેખનોમાં ચોરેલું રત્ન દાકવાની ચોઈ ઉચ્ચ
પકડાઈ આવે છે Dainty waist નાજુકડી કટિ/
ઉપરસો ફાઉ-I would clasp it round
so close and tight, સુશીર એ ચતુરાના
હૃદયની ચાલ - her heart would beat
against me.- એમ ત્રણ અંશો અપદરણની
રચના ૯૬ બનાવે છે. સવાદના ૫૨૬ અંશ આ
ઉદાહરણમાં નથી.

(ખ)

સવાદના ૬૨૬માં ઉદાહરણો નું આખી
ચૂંકેલાં. પણ એક નવું ઉદાહરણ સંવાદનું
અદિ આપવું અગત્યને નહિ ગણાય.

બોજા ભગતના “શૈરના આખ્યાન” માં
રકતપિત્તા રોગથી મૃત્યુ ઉપજાવે દેવો સાધુ
ભગતની કસણી કરવાને આવે છે, અને અતે એ

પાશુ તે ઈશ્વરરૂપે જ પ્રત્યક્ષ થાયછે. એ જ રીતે જેમ્સ રસેલ લોવેલ નામના અમેરિકન કવિના The Vision of Sir Launfal નામના કાવ્યમાં એ તરવની ઘટના છે. રક્તપિત્ત-વાળા પુરુષમાં

I behold in thee

An image of him who died on the tree; " એમ બાસ થાયછે, અને ગલિત-તર્વ યદીને સર લેનાકાલ દીન બનેછે; અને

"The heart within him was ashes and dust,

He parted in twain his single crust, He broke the ice on the streamlet's

brink, And gave the leper to eat and drink," અને પછી

"As he mused with downcast face, A light shone round about the place, The leper no longer crouched by his side,

But stood before him glorified. "

આ ઉદાહરણ મહેં રેવરંડ મિ. એમ. આર. સ્કોટ ના "Gujarati Poetry" નામના બાપણમાંથી લીધુંછે. એઓનું છેવટનું વચન ધ્યાન આપવા જેવું છે;

"It is a far cry from Bhojo the Bhagat of Virpur to James Russell Lowell, the cultured American poet, and yet 'the Light that light-

eth every man that cometh unto the world ' revealed to both something of the same truth, and they have given a wonderfully similar expression.

સંવાદ માટે વાતાવરણ કેવું જોઇયે, અને સંવાદમાં તરવાંશ શા હોય, તે અદિં સૂક્ષ્મ દર્શનથી જણાશે; હેના ઇશારો માત્ર એક વાક્યમાં કરાય:-

(૧) બંને કવિયો વચ્ચે અસંદિગ્ધ સં-પર્કભાવ; અને (૨) સામ્યના અંશનું દેશકાલાંતીત, વિશ્વધર્મરૂપ, સ્વરૂપ. ૯)

સંવાદ માટે આ બે મર્યાદાઓનો વિચાર કરતાં એક જાણુ અતાવેલી શંકા અદિં સંધિવાનું કતવ્ય ઉપરિચિત થાયછે. સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના 'ચક્રવાકમિથુન' કાવ્યની પંક્તિયો : "ચાલો એવા સ્થળ મદિં વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ " ઇ. મહેં સંવાદના ઉદાહરણ (નં. (૩) તરીકે) મૂકીને રા. રામનારાયણ પાટકે 'કાવ્ય-મીમાંસા' માંના કિમિદ્ધ કિમપિ દદ્ધે સ્થાન-મસ્તિ શ્રુતં વા વ્રજતિ દિનકરોયં યત્રનાસ્તં કદાચિત્ત્વ. ઇ. વાળા શ્લોકને સંવાદના બિમ્બ તરીકે મૂકેલો તે મહેં પણ સંવાદના અંગમાં જ સ્વીકાર્યો હતો. મહેં મણિશંકર તરફ પક્ષ-પાત અદિં દર્શાવ્યોછે એમ કોઇને લાગે એમ થયુંછે. મહેં તો રામનારાયણના વચનના ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને સંવાદ માન્યો છે. મણિશંકર અને 'કાવ્યમીમાંસા' ના શ્લોકનો કવિ એ બે વચ્ચે

સંપર્ક નહિ જ હોય એમ માનીને કું ચા'યોયું.
જતાં પણ સંપર્ક હતો, મલિસાંકરને એ સંસ્કૃત
શ્લોક દર્શિત થયો હતો, એમ સ્વીકારતા પણ
એ અપદરણનો પ્રકાર નથી, એમ મને લાગે છે.
અથવાત સંવાદના વર્ગમાંથી એ ખાતલ કરવો
પડે. પરંતુ મલિસાંકરને એ સમૃત શ્લોકનું
ત્રેરણાથીજ માત્ર મળેલું, અને તેટલા બીજીથી

'અકવાકમિથુન' કાવ્યની અપૂર્વ નવીન ચોજના
જ લગાઈ એમ માની સકારો, અને જે દર્શિયે
'કુશી પડેલી બાળવિધવા' એ 'દ્વિધવીલા'
માના કાવ્યને (ક) અથવા (ચ) વર્ગમાં
દાખલ કયું છે તે જ દર્શિયે 'અકવાકમિથુન' ને
પણ સ્થાન અપારો; અને તે અપદરણમાં
નહિ લેખાય, લલે સંવાદનો પ્રકાર નહોતો.

વીણાના તાર

લેખક : શ. જનાર્દન પ્રભાસ્કર

મુતેલા વીણાના તાર,

જગાવ સખિ !

મુતેલા વીણાના તાર ! ટેક—

જગેલા તારો જગાવે છે સોણલાં

જગવે મુતેલો સંસાર :

જુના સંસારની સ્મૃતિઓ જગાવે

ઝીણા ઝીણા ઝણકાર !

જગાવ સખિ !—

પતિ અને પત્નીની બંધાઇ બેઝરી,

ઐથી સુખયો સંસાર :

હવનસંગીત મખિ ! સનાતન આપણું

ચાલે જો વીણાને તાર :

જગાવ સખિ :—

રસરસીઆ સખિ ! હવન જો આપણાં,

હવને ભગો સદકાર :

આધુરું સંમીત ચાલ કરીએ પુરું

ત્યાં તુરયાન વીણાના તાર !

જગાવ સખિ !—

‘ગુજરાત’ના બે બહારવટીયા

લે. સૈ. લીલા મુનશી,

મંત્રી માહિત્યસંસદ.

૨૮ ભાઇ મેઘાણીની વાતોએ પંડી ગુજ-
રાતમાં બહારવટીયા રસ બન્યો છે એમના
બહારવટીયા આપણે જીવતા જોયા નથી અને
તેથી ભાઇ મેઘાણીને અને આપણે તેમના
પીછેનો ખ્યાલ કરવાના રંગીન ચરમામાંથી
જોવાઇને રસાએથી હોય છે જીવમીને મતાવ
નારને કુખીઆના બેલી, પાખીને રંગડી
સલીઆને શુષ્કો કરનાર અને જરૂર પડ ત્યારે
એવો કરો બેઠ ન ગણતા માગે જતા વેરા
જીને છુટે અને વરવડના મોઢળ તોડાવે એવા
એ બહારવટીયા આપણી આજુબાજુ રસની ભા
વનાને પોમે છે અને એમના કુત્સા આપણે મા-
ન્ય પ્રશંસીએ છીએ

૨૮ વીરવભાઈ અને ૨૮ વજ્રસાધને જોઈને
પણ મારી બહારવટીયાઓ વીજેની આડી કંઈક
કળ્યા જાએ છે. એ બંને ભાઈઓ સોનીરા
સરકારની સામે બહારવટે ચડ્યા છે, એમ કહી
નાખવું એ તો એક સાવ સાદી વાત છે એકે
આખા ગુજરાતના સીમાડા પોતાની બહારવટને
માટે નક્કી કર્યા છે. બીજાએ વડી ધારાસભાના
‘રશીકરના અરપરપ’ આમને એમી એ બહારવટના
સૂતો ઉઘાડવાને કમ રાખ્યો છે. પાકા ને પા-
વરખા આ બંને ભાઈઓની રમત આખી સર-
કારને દેશની રહી છે.

આ બંને ભાઈઓ પુરેપુરા સમવસાધક (opp-
ositionist) છે એમ કહેવાથી એમને અન્યાય થવાનો
સભવ નથી. તકને પારખતા અને તેના લાભ લેના
ખરેખર એ ભાઈઓને બહુ સરસ રીતે આવડે
છે એમની સોગડી હજી સુધી એકે દાવ મુકી
નથી, પંડી એના નિશાન સરકાર સામે હોય
કે પ્રતિસ્પર્ધિઓ સામે ને એવા મહાનગીના દાવ
ખેલવામાં જ એ બંને ભાઈઓને જીવનનું સાર્થક
દેખાય છે.

આ બંનેની સત્તાકાક્ષા પાર વિનાની છે.
પણ તે વ્યક્ત કરવાની ને સાધવાની બંનેની
રીત જુદી છે. નાનાભાઈ ચંદી ને મોડી રીતે
ઢઢથો વડા કરે અને સ્વયં અને ધર્મજી સરજી
ગાથી તે પર રાજ્ય કરે, મોટાભાઈ નિર્દયનાથી
શીકારને સાપસામા પકડે અને તેની અકળામણ
મા પોતાનો વિજય જોઈ આનંદ માને. બંને
ભાઈઓ કોઈથી દખાય નહીં પણ સૌને દખાવે
ખગ અને જીવે મુકે દખાય તેા તેના કંબ
ધોવાનો એનીડ સાથ-સમા હજી સુધી કોઈએ
ગાળ્યો નથી

ને ‘જાતીગરા’ શબ્દ તો એમનેજ માટે
વાપરી રાકાય. એમની હીમત માખીજીની માફક
થોડે આજીવી નથી અને પંડીત નહેરુની માફક
જીરિજીવ પણ નથી એ હીમનને લાલાજીની
માફક દેશભક્તિએ ઝેરથી છે એમ પણ ન કહી

૧૫ અને ડો, મુંઝેની માફક નીર્જળતાથી ાસી ઉદ્ભવેલી પણ ન ગણાય. એ બંને ભા-
ગ્યોની હીમત તો જ્ઞાનતંત્રુઓની મજબૂતીના
પરિણામે ઉપજેલી સ્વભાવ જન્યજ છે.

પાર વિનાનો આત્મભોગ આ બંને ભાઈ-
ઓએ કર્યો છે પણ તેને વ્યર્થ વહી જવા દેવાની
નાદાની તેમણે બતાવી નથી. દરેક વસ્તુની અસર
(effect) પર તેઓ દૃષ્ટિ રાખે છે અને દરેક
વાતની ગણતરી તેઓ કરે છે. અર્થ
સાધતી વખતે નકામા આશંકા કે સંકલ્પ
વિકલ્પ (Scruples) તેમને નડતાં નથી.
ચોગીઓની માફક બ્યારે જગત ઉંઘતું હોય
ત્યારે પણ તેઓ જગતાજ રહે છે અને શત્રુ
આવે ત્યારે હથીઆરો પર ઠાટ ચઢેલા ન હોય
તેની કાળજી તેઓ રાત્રીતે દિવસ રાખે છે.

અને એમનું સારામાં સારું હથીઆર તે
મશ્કરી (ridicule) છે. પ્રતિસ્પર્ધાનિબનાવવા
અને એવી ફજેતી કરવી કે નીચેથી ઉંચું જોઈ ન
શકે એ એમની પ્રિય રમત લાગે છે. બારડો-
લીમાં એ શસ્ત્ર બહુ ઉપયોગી નીવડ્યું હતું. વહી
ધારાસભામાં એના પર રોજ સોના કપાય છે.
એ વિનાદમાં પાટીદારી હળની ગડાઈ હશે પણ
કંઠેણ લોંબને ખેડી કહાડવાની તીક્ષ્ણતા પણ
છેજ. અને એ રીતે જે લોંબ ખેડાય તેમાં ધાયાં
ખી ઉગાડવાની કળામાં. આ બંને ભાઈઓએ
બાસ કૌશલ્ય મેળવ્યું છે.

બંનેને સમય ઓળખતાં ને રૂપ બદલતાં
આવડે છે, મહત્તા વધારતાં ને સાચવતાં
આવડે છે.

સત્ય અને અસત્યથી બંને પોતાની જાતને પર
માનતાં છતાં નાનાભાઈ ગાંધીજીના સત્સંગે
લીધે અસત્ય વાપરતું ભુલી ગયા છે; મોટા ભાઈ
એને સારા કાર્યને અર્થ વાપરે છે એટલે એ શુણ્
સદૃશ્ય રૂપે બની રહે છે.

સુધરેલા અર્થમાં એ બંને ભાઈઓએ
સંસ્કારી ન કહી શકાય છતાં બંને સંસ્કાર
વાળા છે એમ તો કહેવાયજ. બંનેમાં પાટીદારી
જગાઈ છે પણ પોતાનાને માટે પાટીદારી
લલાઈ પણ તેમનામાં તેટલીજ ભરેલી છે.
બંનેના કીર્તીકાંટ અત્યારે ચોખ્ખા ભારતમાં
દેખાય છે. અને બંનેના નામ અત્યારે કાનગ્રેસના
પ્રમુખપદથી તે હીંદુસ્થાનના વૉઈસરૉય થવા
સુધી તે માટે બોલાય છે, બંને ભલા છે ને ભુંડા
છે. એકને કુટુંબની જંગળ છેજ નહીં; બીજાએ
કુટુંબની જંગળમાં રસ રાખ્યો નથી. પણ
છતાં એ બંને ભાઈઓ 'વસુધૈવ કુટુંબમ્'માં
માનનારા લાગતા નથી. શુજરાત એ એમનો
દેશ તે તેના એ બે ભાઈઓ રખેવાળો, કાંઈની
મક્કર નથી કે એમાં ચાંચ બોળી શકે.

લોકપ્રિયતાની વેણ પર એ બંને જાણ
ઉભા છે પણ એ સરી જાય ત્યારે સ્વત્વ સં-
ભાળવા જેટલું સ્વાસ્થ્ય એ બંનેમાં છે. મોટા
ભાઈ પ્રપંચ કરી જાણે છે અને પ્રપંચ પારખી
જાણે છે. નાનાભાઈ પ્રપંચ પારખે છે બરાબર
અને કરે છે ત્યારે તે પ્રપંચ પ્રપંચ રૂપે રહેતો
નથી.

કેટલાક શુણ્માં આમ. આ બંને ભાઈઓ
સરખા છતાં દેખાવામાં બંને ભાઈઓ ભુદા છે.
વિશાળ આંખોને મોટી મુછો એ વલ્લભભાઈનું

લક્ષણ છે. મોગી દારી અને ધુન્ધી આંખો એ વિલંબભાઈનું ખાસ લક્ષણ છે. વિલંબભાઈ આડાઈના અવતાર છે. વલંબભાઈ મીઠી અને સમોદ રીતે વર્તે છે નાની નાની આખતોઆ મિત્રોને સખધીઓને રજવથ - વામાં ને કુર મરકરી કરવામાં વિલંબભાઈને આનંદ પડે છે. વલંબભાઈ એવું કરતા હોય એવું જાણ્યમા નથી.

વિલંબભાઈ પોતાનાથી વધારે પ્રતાપીને મદી શકતા નથી. વલંબભાઈ પોતાના પ્રતાપને મો નવુંજ ક્ષેત્ર ખોળી લે છે. વલંબભાઈ બાળ

જગાડી શકતા હશે. વિલંબભાઈ માત્ર ધાકજ પ્રેમી સૈકે છે.

પણ આ અને ભાઈઓ અડતવ અને અડક સમા છે માથે લંધેલું કાન પાર ઉતારવામાં અને પાછી પાની કરે એવા નથી. દેશીઓના હુબ અને પરદેસી સગકારની ધુસરી બંનેને રાત્રી દિવસ સાથા કરે છે. અને મદં જમ્યા છે અને નિર્જળતા, નિરાધારી, કે દાસત્વ ભાવથી અપમાનનો એક ધુટ્ટો એમાંથી એકે ગળી જાય એવા નથી એ બે ન હોત તો ગુજરાત આજે મદાઈના ઘણા પાંચે શીખ્યા વિનાનું રહી ગયું હોત.

રાસ રમાણી

લેખક:

રા. કેશવ હ. શેઠ

“ [“ પિતાજી ને લોલ રે હમિયા, જળે લય્યાં રે લોલ ”]
સમદરની સેજડીએ વર્ષા સંચર્યાં રે લોલ,
ધરપત દધે ધરતીને મોતન મેહ,
ભાદરનાં જળ વાદળ નિર્મળ નીતયાં રે લોલ:
આન પૂર્ણાને રથે, શરદ સુહામણાં રે લોલ,
પધારીઆં પુણ્ય પગલે—નવલે નેહ:
રાસેશ્વરીને મંદિર, રાજ ? વધામણાં રે લોલ:
અગે ઉડે ચંદ્રિકાની ચુદડી રે લોલ.

ચળકે આછી તારા ટપકી લાત:
શરદ સુહાગણુ ફરતા રમ ઝુમ ફૂદડી રે લોલ:
વરસે ઝરમર અમૃત, આલ આટારીએ રે લોલ,
ગ્રીક્ષતી ને ખીલતી રઘિયાણી રાત:
વિહરે રસ રમણા એ ફૂલન વાડીએ રે લોલ:
વાડીને માંડવડે, સોળ કળા સજી રે લોલ,
રાસ લીલા રજની શું રમવા કાજ,
પ્રકટયો શરદેન્દુ, ને રનેહવૌણા જીજ રે લોલ:
હિસવ નિરખી દરખી સાથર ઉછળે રે લોલ,
ખેલન ઘેલાં રજની ને રસરાજ !
નેતી ને મન મ્હોતી પોયણી પળે પળે રે લોલ:
દેડે, સજનિ ! પોયણીના સદવાસથી રે લોલ,
લાગે સુરતા, જાગે ખેલન લાવ;
આવો તો રમીએ રજની રસ રાસથી રે લોલ:
રાસેશ્વર, સૌન્દર્ય દિવો સંકારતા રે લોલ,
માણીશું નવ જો અવસરના લ્હાવ,
સંચરશે ઈન્દુ, ને રહેશે ઓરતા રે લોલ:

આજ્ઞાંકિત

આલિકાએને પરણવા નીકળેલા વૃદ્ધને લગ્નની ભેટ.

લેખક.

રા કનૈયાલાલ મા. મુનશી

પ્રમુખ, સહિત્યસંસદ

[મોધુ ગુજરાતના મારા મહાતા સમાજમાં જે લાખો બોલાય છે અને જે પ્રસંગો બને છે તેને નાટકમાં ઉતારેલા બોધ આજ્ઞાંકિત વાચકો મુગારો એ ચોક્કસ પણ ન્યાં મુધી એ જાણ બોલાય છે અને એ પ્રસંગો બને છે ત્યાં મુધી વાસ્તવિકતા જેનો પ્રાણ છે એવા આમાનિક નાટકમાં એનું સ્થાન છે.]

પાત્રો

કાશીબા	
સવિતા	}			
કમળી		તેની પુત્રીબા.
હરકીસનદાસ શેઠ	
ધીરજલાલ	તેનો બનીએ
બેધતો	તેનો મહેતો
કીણીમાસી	કાશીબાની બહેન
જમના કાકી	હરકીસનદાસની કાકી

અંક ૧

[સમય : સવારનો]

પગદેણીઓ

કોઈ લો રે તનમનીઓ !

સ્થળ : અમદાવાદની નાનામાં નાની પોળમાં આવેલા કાશીબાના નાનકડા ઘરની પરસાળ. જેવા તમે પથર પોળનો દરવાજામાં પેસો કે તેવા ખાળકુંડીમાંના રેલા ઓળંગી, એક બે ગલીય કુતરાને ભુલેચુકે કચરી, ઉપરથી પડતા કટવાળામાંથી બચી, બેઠેલી ગાયોના શીંગડામાંથી ઉગરી ખીજ એક નાની બારીમાં થઇને આવો કે કાશીબાનું ઘર સામું આવે છે. તેનો એક કુટનો ઓટલો વટાવી આંગણમાં આવો એટલે જમણે હાથે કાળા પરી ગએલા પીત્તળના કડવાળો એક હીંચકો અને તેની પાછળ ડોકું મરડાય એવી ફાદરબારીમાં જતો સાંકડો દાદર; ડાબે હાથે એક ચોક અને કુંડી અને બે ત્રણ કાળા પરી ગએલા ત્રાંખાના લોટા. પાછળ ચોક ને તેની ઉપર વરણી. પાછળ ભીતે પાણીઆરું ને તેના પર બે ગામર, ત્રણ બેડાં ને પાંચ લોટા ટાંકા પર દોરકું. નીચે નહાવાના પાણીનો સુલો. અંદરથી જમણી તરફ રસોડાની બાળા.

સુઘામાંથી નીકળતો ધુમડો ચારે તરફ પ્રસરે છે. કમળા, સોળ વરસની, સાદા રૂપની, શ્વેત રંગની અને ભલી દેખાતી, ઓટલી ચળીઓ પહેરી હીંચકા ખાપ છે. એ એક આંખે તદ્દન બારી છે.]

કમળા : (હીંચકા ખાતાં અને તાળી લેતાં)

તાડકખંધી તાંદલીઓ

મગવેણીઓ

[સવિતા ધડબડ ધડબડ દાદર ઉતરે છે. તે કમળાના જ રંગની પણ વધારે સ્વરૂપવાન ને બજરમાન છોકરી છે. તેણે આખું લુગડું પહેધું છે ને કપાળે ચાંસોઃ કર્યો છે. તેના છેડાના ઝાઝાં ઠેકાણાં નથી. તે ચારાઢ વર્ષની છે છતાં વધારે મોટી હોય એવી લાગે છે.]

સવિતા : કમળા !

કમળા : (હીંચકા રાખતાં) કેમ ?

સવિતા : નેમ્મતો આવ્યો.

કમળા : હાય બા ! (હીંચકા રાખી ઓટલી સંકારે છે.)

સવિતા : (તિરસ્કારથી) હવે નખરાં કરતી રહેને ! મહેતાજીની પટરાણીને બધું સુખમાં કેં મણાજ નથી.

કમળા : અમે જે છીએ તે. તેમાં કેં તારું ગયું ?

સવિતા : પણ મોઈ ! આટલી મલકાઈ શાં મારે મરે છે ?

કમળા : (ગર્વથી) બા, મલકાઈસ મલકાઈસ.

નેમ્મતો : (હસતો ખારણુમાં આવી ઉભો રહે છે.) કાણ મલકાય છે ?

[નેમ્મતામા મહેતાજી પચ્ચીસેક વરસો બરો, શીંગણો ને કાળો છે. તેણે એક મેલી ટોપી માથે ગમે તેમ મુટ્રી છે. અને તેની તળેથી બડા, કાળા વાળ ગમે તેમ લટકે છે. તેના ગોળ ગાલ અભારે હાસ્યમાં ફાટી રહ્યા છે. એની આંખો ગરીબદી છે. તેનો ડાલો પણ

જુનો કારોયો ને જરીખો છે. તેવું ઘાલીક વનું
ને હુંકું છે. તેને ખભે ટાકની ઝોળા છે.]

કેમ છો! શું ચાલે છે સવિતા બહેન! ને
મેકું—

[કમળા ઉભને કરમાઈ આવી ઉભી
રહે છે.]

સવિતા: (ગો મચકાવી) સવાર પડી ને
આખા સમય—

જોડતો: સામરા મુખ વાસરા, હો ઘડીકા
આસરા—

સવિતા: રહેવ તીસરી પડી તો ખાન
ખામણ.

જોડતો: (હીંચકા પર ઝેળા મુઠી બેસે
છે.) મારો, મારો—તમામ ખાસજ છે ક્યા
અમારા કરમણા ?

કારીખા: (અદર રમેડામાથી લલ-
કારીને) જગાધરાજ આખા કે ?

જોડતો: (ધાટો કારીને) સામુજી
દાનન છું.

કારીખા: (ધાટો કારીને અંદરથી)
નીરવે બેસજો, હું આવું છું

જોડતો: (ધું આખો છું તમે નીરાને
સપથે હો કે. હું સવિતાબહેન જોડે ગયા
માર્ગે છું (ટાપી કાતી નીચે મોકે છે)

સવિતા: જોઈતારામ આ ને સુ ?
ચોટલી કે ઘોડાની મુછડી ?

જોડતો: અત્યારે ચોટલીજ, તમે નાના
હતાં ને ખભે બેસતા ત્યારે ઘોડાની મુછડી હતી
વાર ! સવિતાખા. એક વાન કહું !

સવિતા: (મોડું ચલાવી) મોઢ તમારી
વાન !

જોડતો: (ધીમેથી) શેઠ દમજી અલીઆ
આવે છે.

સવિતા: (ચકિત સહને) હેં ! કેમ ?

જોડતો: (દમીને) તમારી બહેનને જરા
મોડળી ધાપરી બહલી આવવાનું, કહેતો. મારા
ઘરની આવજુ જશે.

સવિતા: (કમળાને) કમળા ! ઉભી ઉભી
નેથા શુ કરે છે ! કુઆજ આવે છે, નહ,
મોડળી બહલી આવ. (કમળા દાદર ચડીને જાય
છે) કેમ આવે છે ?

જોડતો: અને મોડળી છે મોડળી કરવા
(લ્યામણે મુખે નેથા કરે છે.)

સવિતા: મોડળી.

જોડતો: શેઠાખીનું ચીઠું થઈ રહ્યું. દને
જક બીજ શેઠાજી શોધે છે.

સવિતા (નિરસ્પૃહથી) શેઠાજી ! દને તો
ચિનાખાઈ એને પરણે ત્યારે ખરી.

જોડતો અને સવિતાબહેન ! એવું શું
બોલો છો ? દણ તો અમારા શેઠને પુત્રનો મેળ
છે, જ-માધરમા લખ્યું છે. શુ બલો છો ?

સવિતા: (છજ કાઢે છે.) કપાળ લખ્યું
છે ? મુઆમો મરવા સુએ છે. તો પણ છેકરાનો
મેળ નથી માતો કે ?

કારીખા (પુગડા વડે હાથ છુછતા છુછતાં
આવે છે.) કેને છેકરાનો મેળ છે ?

[કારીખા રંગે મોરં છે ને સ્વામિ વિધવા
છે. પતિવિરહમાં ઝુરતા ઝુરતાં તે જાડો થઈ
ગયાં છે. તેણે જાડું, કાણું છુગડું પહેર્યું છે.]

જોડતો: અમારા શેઠને.

કાશીબા : કોણ તમારો શેક પરણવા
 છે ? હવે પરણે શું ? ઘોળામાં ધુળ
 નાંખવી છે ? મારા ધીરજલાલને જાણે નવી
 કાકીના લઠાવા રહી ગયા હશે, કેમ ?

જોઈતો : સામુજી ! આમ શું કરો છો ?
 મારા શેકના જન્માક્ષરમાં તો હજુ દીકરો લખ્યો
 છે ! એ લખ્યા લેખ કોઈથી મિથ્યા ન ચાલ
 તેથી મને મોકલ્યો છે.

કાશીબા : તેમાં તમને મોકલ્યા છે ?

જોઈતો : જરા તમને સમજાવવા. હમણું
 શેક પાછળ આવે છે.

કાશીબા : (અમકીને) અહીં આં ? મારે
 ઘેર-હરકીશનદાસ-શેક મને સમજાવવા—

જોઈતો : કેમ નહીં ? તમારે ઘેર હીરા
 જેવી આ બે દીકરીઓ ને એ કેમ નહીં આવે ?

કાશીબા : હું !

સવિતા : એટલે ?

જોઈતો : બાપ ! હું તો ચાંદીના ચાકર.
 નવી કહેવત ખચર છે ને ? ચાકર ને ગાય
 ત્યાં ધકેલે ત્યાં જાય. શેકે કહ્યું : 'જોઈતા, બા !'
 આપણે કહ્યું : 'ક્યાં શેક ?' (હરકીશનદાસના
 શબ્દ સાથે તેની રીતના આળા પાડે છે.) 'કા-
 શીબાને ત્યાં.' 'કેમ ?' 'એમને તૈયાર કરું
 'ક્યાં જવા ?' 'હું મળવા આવું છું; સમજીને ?'
 મેં કહ્યું : 'ના.' શેકે કહ્યું : 'જો, જોઈતા, દીકરા,
 તારી શેઠાણી ગઈ ને જન્માક્ષરમાં તો દીકરો
 છે. જોઈતા ! નવી શેઠાણી લઈ આવીએ ત્યારે
 ખર.' મેં કહ્યું : 'હું.' 'જોઈતા ? કાશીબાને

તૈયાર કર.' 'હું.' 'મારાં વખાણ કરી આવ.'
 'હું.' 'હું. હમણું આવું છું.' 'હું.' એટલે આપણે
 નીકળ્યા—

કાશીબા : (અમકીને આંખો ઉઘાડે છે.)
 શું કહ્યો છો ? મારી છોકરી એ ચૌદલખીની
 સાથે ! મારી દીકરી—પણ મારી દીકરીઓના
 તો વિવાહ થઈ ગયા છે.

જોઈતો : (કાકું ધુણાવી) આપણી ન્યાતમાં
 વિવાહ ક્યાં તુટતો નથી ?

કાશીબા : (મીઠાશથી) સાચું કહ્યું. મારી
 આ સવલી બરોબર એમને લાયક છે,—પણ—
 સવિતા : હું—હું—ધરકા ખટારને લાયક
 શું બોલે છે, બા ?

કાશીબા : (હીંમતથી) ટુચ્યા ક્યાં ધરકા
 છે ? ધમધમ તો ચાલે છે.

જોઈતો : હા-લાકરીને ટેકીને-ધમધમ—

સવિતા : (ચુરસામાં) હું એ મુઝાં
 મુઝાને—

કાશીબા : (ડોળા કાઢી) જો, પાછી
 બેઠી કે ! જસ મનગાં આવે તે સમજ ગેરસમજ
 બોલ્યાંજ કર્યું ! મવલી ! તારી એ રીત મને
 બીલકુલ ગમતી નથી.

સવિતા : (ચુરસામાં) હમણું તો કહેતી
 હતી કે એ ઘોળામાં ધુળ નાખવા તૈયાર થયા
 છે ને પોતાની દીકરીની વાત આવી કે—

જોઈતો : સવિતા બા ! પાસકી હુણે શેઠાં
 ખચડે, આપણી ધુણે તો કાળાં ચાપ. ખચર છે ?

સવિતા : જોઈતાશમ ! તમારે મારી વાતમાં
 બોલવું નહીં.

જોઈતો : મારે બોલ્યા વિના ચાલે ?
 કાશીબાને સમજાવવા તો મને મોકલ્યો છે.

સવિતા : પણ હું તો એમનાં બચી ગયે—

જેઠતો : બે બે બુલ ખાતા—

સવિતા : કેમ ?

જેઠતો : ધીરજલાલ બહુ આત્મકિત છે. કાકા કહે 'તારી બેરી આપી કે' તો બચીને કહેશે, 'આ રહી' !

સવિતા : (ચીડાઈ) જેઠતારામ ! આવી ચીખાવવાવિલા મારી જોડે નહીં આવે

જેઠતો : (જેઠથી) સવિતાબા ! ચીખાવવો ન થઈ સારે શું કરું ? પણ બચીને લોકોને ખામણ ખાશે.

કારીબા : (દમીને) ખરી વાન છે ધીરજલાલ એમ બહુ સમજી છે એ તમારા આજ કાલના બહેલા જેવા વરેલા નથી.

જેઠતો : (દમીને) અરે રામ ગમ્ય કેમ ? બહેલાનો તો એનામા જરા અશ નથી બચી મુશ્કે અસલી છે.

સવિતા : (શુભાથી) ખગદાર એમની વાન મને કરી છે તો !

જેઠતો : આમારી વાન આમારી પાને લો, આ રોડ આવી પહોંચ્યા. આ ખાની એમનીજ, કારીબા ! જુઓ—(કૃત્રિમ ગાભીયંથી) રોડ કેટલા જોરથી ખાસી ખાપ છે ! આટલું જોર કોઈ જીવાન લાવે, જોડે !

કારીબા : સવલી ! જા, ઉપર જા, બોલાવુ સારે આવજો.

સવિતા : ખા ! હું બોખખું કરી ફડકું છું. બે મને પુઠવા રિના કાઈ ક્યું છે તો !

કારીબા : પાછી ઠાઠીલી થઈ કે ? બહુ થયું—

જેઠતો : ઉપર જાઓ, સવિતાબા ! પાછી હું વાન કરું છું.

સવિતા : બહુ તમાર મો ! (ધમકા ધમકા ઉપર નત્ય છે.)

કારીબા : (મલકાઈને) જેઠનારામ ! ખરેખર ?

જેઠતો : (ગંભીરતાના ચાળાથી) ખરેખર—

કારીબા : એમને કયો ચમતો ?

જેઠતો : પુછી જોજોની એમનેજ.

કારીબા : (અભગવના) જુઓ, જેઠનારામ ! તમે વાંકા કાઢશો નહીં દો. બે રોડને કમળા જોડે તો હું મારી બહેનની છોડી છી તમને ગોઠવી આપીશ દો કે.

જેઠતો : (તિલાજ ગાભીયંથી) હા કે—

કારીબા : શું સમાજ ? તમે તો બોખ-શોજ નહી

જેઠતો : હું શું કામ બોલું સાસુજી ! આપડી ને મોજડી—એક નહીં ને બીજી, બીજી નહીં ને ત્રીજી—એમ બહુવાય તેમ સરસ તમારે મારી શીકર કરવી નહીં, પણ મારા રોડના જાન્યારમાથી છોકરા નવ નહીં એ જોજો, હો આ રોડ આવ્યા

દરકીસનદાસ રોડ આવે છે. તે સુકકાને દમીયન જણાય છે ને ખાસી ખાતા આવે છે. તેમની આખોમા ખાડા છે ને તેમના ગાજ મેસી ચલા છે. તેમના હાથમાં લાકડી છે ને તે જરાક ધીમેથી ચાલે છે. તેમના રંગમાં માદમી

૬ લ'પટાઈની શીકારા છે. ત્યારે તે મોં ઉધાડે છે ત્યારે સરેલા દાંત દેખાય છે ને દુર્ગંધ પ્રસરે છે.]

કાશીઆ : (ઉભરાતે હેતે) પધારો, કાકા, પધારો ! તમે ક્યાંથી ?

હરકીસનદાસ : (સરેલા દાંત દેખાડી દસે છે.) કાશીઆ ! તમારા વગર કાંઈ ચાલે ? કેમ નેષ્ટતા ?

નેષ્ટતા : હા, શેઠ. હાકરીની મા વગર કાંઈનું ચાલ્યું છે ?

કાશીઆ : બેસો, કાકા !

હરકીસનદાસ : ભેંઠું છું ને કાશીઆ—(લીંચકા પર બેસે છે, પાપટી કાઢી પાસે મુકે છે ને પગ ઉંચા લઈ દુપટા વડે તેને બાંધે છે.) બોલો.

કાશીઆ : (સાથું બોંપ પર બેસીને મીઠા-સાથી) બોલો.

હરકીસનદાસ : કાશીઆ ! નેષ્ટતાએ વાન દરી ?

કાશીઆ : હા, દરી.

હરકીસનદાસ : કેમ થું થાયું ? (ખાંસી ખાય છે.) ખાં-ખાં-ખાં-ખાં. મને તો કે નહીં. ખાં-ખાં. પણ તમારી કાકાનો હવ મરનાં ગયે અટક્યો. મને કહે કે 'વચન આપો.' કેમ નેષ્ટતા ?

નેષ્ટતા : (ખાંબીયનાં માળાથી) હા, કાશીઆ ! શેઠાણીનો હવ કેમે ક્યોં ગતે ન્વય નહીં. કહે 'વચન આપો કે મારી કાકી ન્વય કે અપ દહને બીજ પરજીવી.' શેઠે કહ્યું : 'ઉંદું'...

શેઠાણી કહે : 'ના, ગમે તે થાય પણ નિવંશ જવા દેવાય નહીં ! શેઠે બહુ ના કહી પણ આખરે હા કહેવી પડી. હા કહી કે અગળ્ય પ્રભુનું કરવું, તરત શેઠાણીની આંખ મીંચાઈ ગઈ.

હરકીસનદાસ : (ખાંખા હસીને) હા, હા. ટપ દહને આંખ મીંચાઈ ગઈ. સાલો એને હવ—ગયે લરાઈ રહેલો—ખાં-ખાં-ખાં-ખાં પણ વિચાર ક્યોં કે બીચારીની છેલ્લી બોસ હતી. એને આપેલો બોલ પાળ્યા વિના કાંઈ ચાલે ! બોલો, કાશીઆ ! કેમ નેષ્ટતા ?

નેષ્ટતા : હા, શેઠ ! બધા બોલ પાળ્યા વિના ચાલે, એ બોલ પાળ્યા વિના ચાલે !

કાશીઆ : પણ હું થું કરું ? મારી તો ખને હાકરીઓ અપાઈ ગઈ છે.

હરકીસનદાસ : (હસીને) એ મુશ્કેલી તો હું પડેલેથીજ નજીવતો હતો. કેમ નેષ્ટતા ? જુઓની, કાશીઆ ! તમારી સવસી અરાદની ને કમળા સોળની—ખાં-ખાં-ખાં—ખાતમાં બીજ હાકરીઓ તો—ખાં-ખાં-ખાં—આહ આદની છે.

નેષ્ટતા : (નાક મટાવી) ઝીણી ઝીણી ડાંગડીઓ છે એને થું કરે ?

કાશીઆ : પણ આ ! મારાથી વિવાદ કેમ તોડાય ?

હરકીસનદાસ : કાશીઆ ! આ મારો નેષ્ટતા મારા દીકરા જેવો છે. કેમ નેષ્ટતા ?

નેષ્ટતા : અરે હા શેઠ ?

હરકીસનદાસ : મેં એને-ખાં-ખાં-ખાં-પાળી પોળી મોટા ક્યોં. ખાં-ખાં-ખાં-ને આજે

મારે અપાપે વળે 'દરારે બમે' કપીઆ, રજે છે.
મારે મારે એ કહું તે કરે. કેમ નેરુના ? બો-
બો-બર ને ?

બો-બો : (જાબીયંથી) દા. રોડ ! આ તો
બાદી ભેળીની વાત છે—પણ મારો કે એ આખ
વાળા દેવ તોએ શું ?

હરકીસનદાસ : એટલે નેરુનાની શીક
કરની નહીં. કેમ નેરુના ? (નેરુનાને) નેરુના
કમળા બાદી છે ?

બો-બો : (હરકીસનદાસને) આજે દોરેક
આખ છે. (હાસીયાને) હાસીયા ! મારો શીક
બધો જમનાથ નહીં કરતો તો તમે કરનાર
કાણુ ? શેઠ મારા મુરખી ને માલીક છે મને
કહે 'નેરુના ! તારી કમળા મને આપ ને દું
તને બીક લઈ આપીશ.' મે કહ્યું. 'મે'ની
મજા. આપણે તો ભેળી મજા એટલે થયું

હરકીસનદાસ : મારો નેરુના તો લીરો છે
બો-બો-હાસીયા ! બોલો

હાસીયા : પણ હાડા ! તમારી ને કમળાની
લિમરમાં ફેર બહુ

હરકીસનદાસ : દલે ફેર તો-બો-બો-બો-
ફેર તો સમજ્યા મારો આ આ' વર્ગની હતી
ને મારા બાપ મામ્મા દના. તોએ મારો મા
પરખી, પછી ને પદેલ મઈ પછી રા બોઈએ ?
કેમ નેરુના ? સૌજાન્ય તો કપાળમા લખાએલ
નેરુએ

બો-બો : (જાબીયંથી) હાસીયા ! બધી
કરમની ગત છે. કોના નમીયમા રંધાપો છે તે
કેલુ કહી શકે ?

હરકીસનદાસ : વારુ, તમે ક્યાં નથી
બહુનો વરડા વગી વહુવ પર મારો—

બો-બો : 'બોમ વગી પરણી મદાસખ
પામરો' એમ તો આપણી બનુભવી ડોમીએ
રોજ કહે છે.

હાસીયા : એ તો ખરું. મને પણ નેમ
વર મોટા ભેમ છાદરોની શીક તો બોલો.
પણ-પણ—

હરકીસનદાસ : નેરુના' કહેની—

હાસીયા : શું ?

બો-બો : જુઓની, હાસીયા ! જે વાત
દેવ ને દીવ બોલીને કમી નાપો. જેણે દીવ
બાળુ તેનું કમ પ્રુષ્ટ' સમજે. બોપીક
મરમ છે

હાસીયા : જુઓ, રોડ ! મોરી પીરજ
લાવને નાની તમને એના કરના મેલી તમે મો
ને નાની પીરજ/લાવને બાપો.

હરકીસનદાસ : દા. દા. બો-બો-બો-બો પણ
એજ વિચાર કરતો હતો. તમે પણ દીક કહો.
હાસીયા' અરે એ તો મમને સાચું શબ્દ્યુજ
નહી બો-બો-નેરુના ! આ પણ દીક કમસો
છે. મોરી બગદ વગી છે, નહીં ? દા. દા.
બો-બો-બો-માગ જન્માસર ખરાજ દરો.

બો-બો : (ઘમણાકને) પણ-પણ—

હરકીસનદાસ : પણ ને બળુ—

બો-બો : પીરજમાઈ વાપો લેને તો ?

હરકીસનદાસ : (કમવાદને) પીર વાપો
લે ? હાઈ વાત છે ? મમજુર થી છે કે વાપો
લે ? એનો વહુ તો મારે લાવતી છે કે એને ?
કું ને કું ? હુ તે એના બાવાનેજ મારે
કરું છું

જેઠતા : એનું લલું જેવા શીવાય તો
આપે ખીજું ક્યું છે શું ? પણ કમળાની
આંખ—

હરકીસનદાસ : (હસીને) અંદા ! જરાક
આંખ ત્રાંસી તેમાં તે ઘેરી કેં. બગડી વ્તય છે ?
બહુ થશે તો મુંઝાઈ જઈને દવા કરાવીશું.

જેઠતા : હા, એ બરોબર.

કાશીબા : હા, એ પણ ખરું. ને કમળા
જરા રોક છે તે ધીરજલાલ જેડે ભુગતી જોડી
થઈ રહેશે.

જેઠતા : કાશીબા ! બેની બેલ તો આમ
રૂંઢાની માફક ચાલશે. જરા ગલરાશો નહીં.

કાશીબા : જેઠતારામ ! તમે તમારી ચિંતા
કરશો નહીં. મારી જગન—

જેઠતા : તમે કાંથીબા ! ખીલકુલ નિશ્ચિંત
રહેજો. જગન મગન મારાં છાપરે લગન—જે
કરવું હોય તે કરજો, તમને પરવાનગી છે.

હરકીસનદાસ : વારુ, સારે કરીજ નાંખીએ.
કાશીબા ! ગોરને બોલાવો.

જેઠતા : હા, ક્યું તેટલું કરવું આપું.

કાશીબા : (હસીને) ભાઈ ! એમ કે
ગોર બોલાવાતો દશે ?

હરકીસનદાસ : વળી શ્રો વાંધો પડ્યો ?

કાશીબા : પટલાં બહાંની વાત તો કરો.
મારી છોકરીઓને માથે કાઈ બાપ બેસે છે ?
હું રહી રાંડીરાંડ. બધી વાત મારે કર્યા વિના
કાંઈ છુટકો છે ? બોલો.

હરકીસનદાસ : પશું તો જુઓની ધીર
અને જેઠતાનું છેજ. જેઠતાનું પણ મેંજ
આપું છે.

કાશીબા : (હસીને) કાંઈ ગાંઠા થયા
શેક ? ધીરજલાલ ને જેઠતારામની વાત ક્યાં ને
તમારા જેવા ચૌદલખીની વાત ક્યાં ? ખાલી
હાથની વાત તો હું કરતીજ નથી.

જેઠતા : એ બહુ સારી ટેવ છે, કાશીબા !

હરકીસનદાસ : હં—હં—ખોં—ખોં—કાશીબા !
એમ શું કરો છો મારા ભાઈ ? જેઠએ તો
હજાર બે હજાર—

કાશીબા : (નીખાલસપણાથી) મારે ભાવ-
તાલ તો કરવોજ નથી. હું તેં કેં મારી છોકરી-
ઓનું બજાર માંડી બેઠી છું ?

જેઠતા : (કચવાધને) કાઈ કહે ? (જીલ
કાદીને) જીલ કાપી નાંખીએ.

હરકીસનદાસ : (સમજાવતાં) પણ તમે શું
લેશો ? જુઓ, આખરે તો તમારી છોકરીનો
છોકરોજ ધણી થવાનો છે ને ?

કાશીબા : તેમાં મને શું ? તમારા ભાઈ
મરી ગયા તે મને કાંઈ આપી ગયા છે ? તમારા
જેવા સાથે મારે વહેવાર બંધાય સારે હું ખરચ
ક્યાંથી કરું ? બોલો, તમારા સમશેક ! મને તો
એક પાછ દરામ છે. પણ મારેગરીબને છોકરીઓના
કર વહેવાર ફેટલા કરવાના ! તે ક્યાંથી કરું ?

હરકીસનદાસ : પણ—પણ—(મહેરબાની
કરતાં) અરે ચાલો ખુશ થાઓ. રાખો પાંચ
હજાર.

કાશીબા : ના રે બા ! મારે એ ધંધો
જેઠએજ નહીં.

હરકીસનદાસ : પણ ખોં—ખોં—પાંચ હજાર
પોળાઆ—

કાશીબા : (આકું જોઈ) હિંડુ—

હરકીસનદાસ : સાત—

કાશીબા : ના, ના, બાઈ! ના. તમારી જોડે મારે પાંદો ખાવાનોજ નથી માટે તો ધી-રજવાય ને જોડતારામજ કીક છે.

હરકીસનદાસ : (કરમરીને) આપ-નવ—

કાશીબા : (ગુસ્સામાં) શેઠ ! કહી રહ્યા ? મારા મોરા પચ્ચીસ હજાર હોય તો વાત કરજો નહીં તો છે તેજ રાખજો.

હરકીસનદાસ : (ડિગા કાઢીને) પચ્ચીસ હજાર !

જોડતો : હા, શેઠ ! પચ્ચીસ હજાર

કાશીબા : હા, પચ્ચીસ હજાર મારા પચ્ચીસ તો ન્યાતમીરતે જે થાય તે. ને મારી સવ લીના નામનું વીચ. આટલું હોય તો વાત કરજો.

હરકીસનદાસ : (વેદના અનુભવના) અરે! પચ્ચીસ શું બોલ્યા ? તમે બોલ્યા શું ? બે-બે.

કાશીબા : ખરી વાતમા ખાર નહીં.

જોડતો : (ડિકું ધુણાવી ગાળીપંથર) ખરી વાતમા ખાર ગાળવોજ નહીં. એ વાત મને ખમે છે.

હરકીસનદાસ : પંદર રાખો.

કાશીબા : (ડિગાને પ્રથમ કરના) એક વાર ના ને સારી સતર વાર ના, ના ને ના !

હરકીસનદાસ : વીચ—

કાશીબા : ના.

હરકીસનદાસ : ખાલીમ—

કાશીબા : ના.

હરકીસનદાસ : ગેરીમ—

કાશીબા : (ઉભા થઇ જતાં) એક પાઈ એટલી નહીં.

જોડતો : શેઠ ! હવે ત્રણ વાર કરી નાંખો.

હરકીસનદાસ : (નીસાસો નાખી) વાર, લો એમ તો એમ. તમારા જોડને બોલાવેલ.

કાશીબા : (પાછા બેસવા માંડે છે.) ને સવળીના નામનું વસીઆત કરવાનું

હરકીસનદાસ : હા. ક્યાં તો એના નામનું કે એના છોકરાના નામનું.

કાશીબા : હા. તેમા મને વાધો નથી. તમે એકના એકવીસ થાઓ એવા મારા આશીર્વાદ છે.

જોડતો : અરે હા રે કાશીબા ! ફરી જન્માક્ષર જોડવાથીએ તો તેમ પચ્ચીસ નીકળે.

હરકીસનદાસ : (દસીને) કાશીબા ! તમે આજે મારી આજર રાખી છે હેં.

કાશીબા : (દસીને) શેઠ ! મારી છોકરી નમારે થેં સુખી થશે એટલે બસ.

હરકીસનદાસ : એને જરા હાંજી નહીં આવે.

જોડતો : અરે આવે શું ? મારા શેઠ બેઠા છે ને.

કાશીબા : એ તો મને ખાતરી છે. હું કાઈ નમને આજની એજાપુ' છું (મિત્રકાઈને)

એ તો આપણુ જન્માક્ષર નહીં દેવ્યા—

હરકીસનદાસ : (હરખીને) હા. નહીં તો બીજીની જગ્યાએ તમે આવત. ચાલો ખોં-ખોં આપણા નસીય સંકળાએલાં તે તમે નહીં, તો તમારી છોકરી વિના મને ન ચાલ્યું તે નજ ચાલ્યું.

જેઠતો : (દૂર ઉભો ઉભો માથું ઝાલીને) હા શેઠ !

હરકીસનદાસ : કાશીબા ! તારે હું પૈસા—ખોં-ખોં-ખોં-પૈસા લઈ આવું. તમે ગોરને બોલાવો.

કાશીબા : હા. અને હું મારા બનેલીને પણ બોલાવી લાવું. આખરે ગમે તેવી પણ હું ખેંચી માણસ.

જેઠતો : (ગાંભીરના ચાળા કરી) ખરેખર ખેંચાં માણસ. ના કહેવાય ?

હરકીસનદાસ : ખસ ત્યારે જેઠતા ! ચાલ મારી સાથે. પેટી પરથી પૈસા લઈ આવીએ. કાશીબા ! નોટ કે રોકડા ?

કાશીબા : હું તો બા, કંપનીના શીષ્ટામાં સમજું.

હરકીસનદાસ : ચાલ જેઠતા !

જેઠતો : (ઉતાવળો ઉઠે છે.) આવ્યો શેઠ !

હરકીસનદાસ : આ મારો જેઠતો બહુ મારો માણસ છે હોં. ખોં-ખોં-હું હમણાં આવ્યો. (હરકીસનદાસ અને જેઠતો બચે છે.)

કાશીબા : સવત્રી ! કમળી ! હજી આવો તો.

સવિતા : (હજી ઉતરીને) શું છે ? (કમળા પાછળ આવે છે.)

કાશીબા : કમળી તું ગંધવા પેસ. સવત્રી ! તું તૈયાર ચા. હું ગોરને અને તારા મામાને બોલાવી લાવું છું. તારો વિવાહ શેઠ સાથે કરવાનો છે ને કમળીનો ધીરજલાલ સાથે.

સવિતા : (ચમકીને) મારો વિવાહ શેઠ સાથે—

કાશીબા : (હસીને) આપણો દહાડો ફરી ગયો.

સવિતા : દહાડો—

કાશીબા : તું ચૌદલખીની શેઠાણી થવાની ને કમળીને પણ જેઠતા કરતાં સારું મળ્યું. પછી શું ? હું હમણાં આવું છું.

સવિતા : (ગુસ્સામાં) પણ આ તું શું કહે છે—

કાશીબા : હું હમણાં આવી. તું હુમડાં ધરેલાં પહેર. (બચે છે.)

સવિતા : હું આ મુઠ્ઠા જેઠે પરણવાની નથી !

કમળી : (હસીને) ચાલો મારે તો મહેતાછ ગયો ને શેઠ આવ્યો. (ખડખડ હસીને) સવત્રી ! અલી તું તો મારી કાઢીછ થવાની.

સવિતા : (કમળીનો કાન આમળી) હા બાડી ! તારાં તો લાગ્ય કાટયાં. તું હવે જઈને સુલામાં પડ.

કમળી : ઓ...ઓ...

સવિતા : (અકળાઈને) મને મારવાના પેંતરા ચાલે છે તે તું જોતી નથી ?

કમળી : (કાન પંપાળતાં) ભોગ તારા !

સવિતા : (કમળીને તમાચા મારી) બોલી પાછી ! જા—મર.

[ધીરજલાલ આવે છે. તે હાથે, ચામચે, ને સુકડા છે. એ મુખાર્થ યુનીવર્સીટીને પ્રેન્સુએટ છે. એણે કપાળે લેખવી રીતુ એવું છે, ને કાળી ખાદીની ટોપી, ખાદીનો કાટ ને ધોતીયું પહેલું છે. એની આખો રિશર છે. એની ચાલવાની રીત બીકણના જેવી છે. તેનું મુખ અભારે અલંકૃત ગંભીર છે સચિતા દોડતી પાસે જાય છે.]

સચિતા : કાણ તમે ? આ શું ? તમારા કાકા આવીને શું કરી ગયા ?

ધીરજલાલ : (નિઃશ્વાસ મુજીને ડાકુ કુણ્ણે છે.) શું કરીએ ? કાકા કરે તે ખરું

સચિતા : કાકા શું કરવાના છે તેની ખબર છે ?

ધીરજલાલ : હા. તને પરજુવા માગે છે તેમજાં હું અભારે લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં મરો દતો.

સચિતા : (ચકિત થઈને) મંદિરમાં ?

ધીરજલાલ : કાકાએ મને કહ્યું કે તને એ પરજુવા માગે છે એટલે મારું મણું ફરી ગયું, મારાથી ન બોલવાનું બોધાર્થ મધુ. સચિતા ! પહેલી વાર - મારાથી કાકાની આમ-જા પુરી ગઈ.

સચિતા : આમ-જા પુરી તો ઝોઝી ધઈ

ધીરજલાલ : હાથ ! હાથ ! કાકાની-મારા પિતા પુત્ર વડીલની આજ્ઞા લેવાય ? સચિતા ! એવું થાય તો મારું બધું બધું પાણીમાં જાય. હા. તને કાકા પરજો-

સચિતા : (સમજાવતા) કાકા ન પરજો એ તમારા હાથમાં છે.

ધીરજલાલ : (અચ્ચત થઈને) પણ કાકાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ—

સચિતા : તો શું આજ પુરી પડવાનું છે ? ધીરજલાલ : મુરખીની આજ્ઞા લેવાનું પગ વાર મન થયું ને હું સહજુદિ શીધવા લક્ષ્મીનારાયણને મંદિરે મરો. મેં પ્રાર્થના કરી.

સચિતા : (અધીરાઈથી) પણ આ આમ-તમા લક્ષ્મીનારાયણ !

ધીરજલાલ : (ગાબીયંથી) સચિતા ! સહજુદિ પ્રાર્થના શીવાય મળતી નથી

સચિતા : (કટાક્ષથી) પંડી સહજુદિ કેં મળી ?

ધીરજલાલ : હા ! મારા કાકા મારા વડીલ છે તેની આજ્ઞા પાળવી એ મારો ધર્મ છે.

સચિતા : (રડવા જેવી) પણ-પણ આપણો વિવાહ થયો છે.

ધીરજલાલ : (નિરાશાથી) શું કરવું ? પણ કાકા-કાકાને કેં ના કહેવાય ? આખરે મોટા કહે—

સચિતા : (કચ્ચાઈને) પણ આ તો તમારી ખેરી લઈ જવા માગે છે !

ધીરજલાલ : આખરે મોટા કરે તે ખરું.

સચિતા : પણ હું તમારી પ્રિયતમા—

ધીરજલાલ : (છબ કઢી) અરસરસમાં રામ રામ, મનિતા ! દવે એ વાત જવા દે.

સચિતા : પણ આપણી આટલા વર્ષોની પ્રીત—

ધીરજલાલ : (કરમરીને) સચિતા ! સચિતા ! એ વાત જવા દે. છુપી જા. એવી વાત કરે છે ને તું પાપમાં પડે છે ને હું પાપમાં પડું છું. (દવામણે મેડી) દવે તો તું કાકા ને હું બચીએ.

સવિતા : (અકળાઈને) હું તમારી કાકી ! મને કાકી કહેતાં તમારી છલ કચરાઈ નથી જતી ?

ધીરજલાલ : સવિતા ! મને વિવેકબ્રષ્ટ ન કર. હું આપણું કરું. (પગે લાગી) કાકાએ આણી તે કાકી. (નીચાસો નાંખી) લક્ષ્મણની માફક હવે તને પણ-રામ, રામ, રામ-મુઠે ત્વેવ જનનામિ—

સવિતા : (રડતાં) પણ તમને આ થયું છે શું ? આટલાં વયન લીધાં ને દીધાં, આટલો આશાઓ બાંધી ને છોડી ને હવે તમે પણ આમ રજળાવો છો ?

ધીરજલાલ : (રડતે રાગે) હું શું કરું ? સવિતા ! મને પણ લાગે છે. પણ હું લણ્યો, ગણ્યો; મેં આચાર વિચાર જોયા, જાણ્યા; ને હવે હું હેઠબ્રહ્મણ સ્વચ્છંદીની માફક કાકાની આસા તોડું ? ના-ના-ના.

સવિતા : પણ જરા વિચાર તો કરો. કાકાની બીક લાગતી હોય તો બળ્યા એના પૈસા. જે કમાણા તે ખાઈશું.

ધીરજલાલ : (કુખથી) પૈસાની વાત નથી-આદર્શની વાત છે. હું આખી જીંદગી શુદ્ધ આચારે વર્ત્યો-ને હવે મારા કુટુંબની રીત છોડી દઉં ?

સવિતા : પણ આપણો પ્રેમ—

ધીરજલાલ : અર્થાત્ પ્રેમ, સવિતા, આજકાલનાં છાંદરાછાંદરીએને મુખારક; આપણને નહીં. કુટુંબી જે કણલે નહીં તેવો પ્રેમ તો આશુરી કહેવાય. જેને પિતા પરણાવે તેના પર પ્રેમ રાખવો-એ આપણો પુરાણો

શિક્ષાચાર. તે આપણાથી કેમ લોપાય ? પ્રેમીને પરણવા કરતાં પરણેલી પર પ્રેમ રાખવો એ કેવો મુંદર આદર્શ ! એના પર આર્થસંસાર—

સવિતા : અરે મુએ તમારો આર્થસંસાર ! પણ મને-જીવતી પૈસા મુશ્કેલી કોટે બાંધો છો તેનો પણ વિચાર નથી આવતો ?

ધીરજલાલ : સવિતા ! કોની કોટે કોને બાંધવું એ વિધિએ નક્કી કરી મુક્યું છે. શું કરવું ? (રડતે રાગે) તું મારે નશીબે નહીં, કાકાને નક્કીબે હશે.

સવિતા : પણ હું એને કોઈ દલાડો નથી પરણવાની—

ધીરજલાલ : એવું શું જોલે છે ? કાશી-બાની આસા કેમ કરી જોળંગશે ? ના-ના.

સવિતા : (હાથ જોડી) પણ વદાલા ! મેં આટલા દિવસ તમને પૂજ્યા—

ધીરજલાલ : (ફરીથી છલ કરી) સવિતા ! સવિતા ! નહીં, નહીં, નહીં. વાણીનાં પાપ કેં જોળાં ધોર નથી. એ વાત જોલતી નહીં. હવે બધું પુરું થયું.

સવિતા : પણ તમે મને લઈ જાઓ-કોઈ પણ કેકાણે. તમારા વિના મારું કોઈ નથી—

ધીરજલાલ : ક્યાં લઈ જાઉં ? એ કેમ જાને ? ના, બા ! કાશીબા શું કહે ? કાકા શું કહે ? ન્યાત શું કહે ?

સવિતા : (કુરકાં ભરતાં) મોઘ તમારી ન્યાત ! લોકો શું કહેશે તેને ધાકે મને જીવતી મારી નાંખો છો ?

ધીરજલાલ : સવિતા ! એવું નહીં બોલ.
ચિત્તેશ્વર ન થા. ન્યાત પર સમાજનો આધાર
છે, સમાજ પર નીનિનો આધાર છે ને નીનિ
પર ધર્મનો આધાર છે.

સવિતા : (હાથ બેઠી) પણ—પણ મને
બચાવો—

ધીરજલાલ : (રડતો) પણ કેમ કરીને ?
સવિતા : (રડતા) મને લઈ જાઓ. ' હુ
પણ લાવું.

ધીરજલાલ : (માથું ધુણાવી આંસુ છુટ
છે) મારાની આંખ—

સવિતા : (રડતા) મને કવની મરજા
રહો ?

ધીરજલાલ (કુરુકા લગતા) શુ કરીએ ?
નથીયમ્ એવું લખ્યું હશે.

સવિતા : તમારાથી આવી કુપામગીરી નથી
છુટતી ?

ધીરજલાલ : મારાથી સિદ્ધાચાર કેમ
તું ?

સવિતા : (કુરુકા) તો જાઓ મને.
મારું તો મને તે ઘરો પણ તમને ફોરે મેરે
પીડા પડશે.

ધીરજલાલ : (રડતા) અરેરે—

સવિતા : ને હું એ જુદીઆને નથી પર-
જવાની, નથી પરજવાની ને નથી પરજવાની.

ધીરજલાલ : (દયામણે મોઢે) એ કેમ
થાય ?

સવિતા : (રડતી જાય છે ને કુરુકા) એ કેમ થાય ? તમે તો બાળના છો બાળવા !
તમારી મેરીને મોઢું લઈ જાય ને તમારાથી

એક સમય પણ ઉચ્ચારાય નહીં ? જાઓ,
તમારું મોઢું મારે નથી જોડું ! (ભીત પર બે
જણની છબી ટીંચાવેલી છે તે ખેંચી લે છે.)
ને મારે મેરીને તો આ છબો પડારી આવ્યા !
ધુણ પડી તમારા પર ને તમારી છબી પર !
(છબી ફેંકી દે છે.)

જોધતા : (એકદમ આગળે મીઠાસભરું
અવાજે) સવિતાબા ! આવુ કે ?

સવિતા : (માથે હાથ દબાવે રહે છે.) મોઢું
મારી મા કે મને કવની મારી નાખવા બેઠી
છે ...

ધીરજલાલ : (આકાશ તરફ જોઈને)
પણ શુ કરવું ? બધુ થાય પણ કે આચાર
લોપાય ? (જોઈતો નીચો વળાને કેમમાથી
છબી ફારી લે છે તે જોઈને) જોધતા ! આ
શુ કરે છે ?

જોધતા : ધીરજલાલ ! છબી લઈ પું.
રડતામા પડેલી ચીજ હું લઈ તેમાં તમારું શુ
જાય ?

ધીરજલાલ : પણ મારી છબી છે—

જોધતા : (કુરુકાનો ચાળો કરી) નવી
કાજી જોડે છબી પડતી ને પાડાં કહે છે કે
મારી છબી—

ધીરજલાલ : લાવ (તેની પાછળ દોડે છે.
જોધતા નાચી જાય છે. ધીરજલાલ જાય છે.)

સવિતા : (રડી પડી કવનત) એમને પણ
મારી દરકાર નથી. હું શુ કરું ને ક્યાં જાઉં ?
બધાજ મારી સાસુ કદાચ મારા આટલા વાં
આસાના બદ બાપ્યા તે પણ આજોતેરી નાખ્યા.
મારી આટલી દયા પણ નહીં આવી ? વડીવની

આત્મા! એ આત્મા આગળ મારી કન્યારો થઇ
નય તોએ પરવા નહીં? એ મારા પ્રભુ! મને
આવા બધા કયાંથી મળ્યા છે? (જેઠતો આવતો
જણાય છે.) આ પાછો કયાંથી આવ્યો?

જેઠતો : સવિતાબા! એકલાં હો તો મેં
કહ્યું હતું તે વાત કરવા હું આવ્યો છું.

સવિતા : (ગુસ્સામાં) શી વાત કયાં વિના
રહી ગયો છે? મારો અત્યારે જીવ ઉકળી રહ્યો છે.
પણ પેલી મારી જખી લાવ—

જેઠતો : (અનુણે બની) જખી! કયી
જખી?

સવિતા : હમણાં મેં ફેંકી દીધી હતી—
જેઠતો : ફેંકી દીધેલી વસ્તુનું તમારે શું
કામ છે?

સવિતા : પણ મારી જખી તારે
રાખવાનું શું કામ છે?

જેઠતો : મને જડ્યું તે મારું, પણ સવિ-
તાબા! ... એક વાત કહું? સવિતાબા!
મારો-મારો—

સવિતા : (અકળાઇને) બાપા જાઓની!
જખીને બેસવા દોની!

જેઠતો : મારો-મારો-જરા વાંક—

સવિતા : બધા તમે પેલા ડોસાના ખાંધી-
આવ્યો છો.

જેઠતો : ધીરજભાઈ મળી ગયા?

સવિતા : (ગુસ્સામાં) ધીરજભાઈ ને
ધીરજભાઈ-મારા તો તમે બધાજ દુસ્મન થઈ
બેઠા છો; મારે કાઠનું કામ નથી.

જેઠતો : પણ હું—

સવિતા : મારી માં મારી દુસ્મન થાય
પછી હું કેને કહું?

જેઠતો : (ગભરાઇને) સવિતાબા! પણ
મારું સાંભળોની.

સવિતા : શું છે બાપા! કહેવું હોય તે
કહેની!

જેઠતો : સવિતાબા! શેઠ તમને પરણ્યા
વિના નહીં છોડે.

સવિતા : તે તું શું મને કહેતો હતો? હું
નથી જાણતી? મારું તો લાગ્ય કુટ્યું છે. (દૈયું
ભરાઈ આવે છે.) આખી દુનીઆમાં મારું કાઠ
રહ્યું નથી. (ધ્રુસકાં ખાય છે.)

જેઠતો : (શુંચવાઈ) હું...હું...હું.

સવિતા : (આકંઠથી) મુઆં તમે બધા!
શેઠની શુભામગીરી ને ગદાવહીતરા શીવાય ખીજું
શું કરવાના છો? ... બધાં મળીને મને છુદી
નાંખજો.

જેઠતો : સવિતાબા! મારે ગામ રાજમાં—
મારે ગામ...બે વીંધા ભોંય-ને-ને—

સવિતા : તેમાં મારે શું?

જેઠતો : (ક્ષોભથી ધુજતાં) સવિતાબા!
ને બે બજદ ને એક ગાય છે—(શરમાઇને
નીચું જોયાં કરે છે.)

સવિતા : (ગુસ્સામાં) મોઢ તારી ગાય!

જેઠતો : (પગે લાગી) સવિતાબા! મારો
જીવ બહુ દુઃખાય છે.....તમને ડોસા પરણી
જશે.....

સવિતા : (કડવાશથી) હા, ને મારો અ-
વતાર બાળી નાંખશે.

જેઠતો : મેં કહ્યું હાલ એક રસ્તો કાઢું.
(હિતાવગથી) સવિતાબા ! એ વીધા બાંધ, જે
બળદ ને એક ગાય—

સવિતા : તારા બળદો ને તારી ગાયે
મારો શ્રા દહાડો ઉઘડ્યો ?

જેઠતો : (કરમરીને) બા બા ! જે બળદ
તે પર રહી રહે—

સવિતા : (હિતાવગથી) મુઆ પાવડીબાબા !
તું તારું માથું લાંબું આવ્યો છે ? (જેઠનાને
કપ્પડો મારે છે.) મુઆ ! કરમ નથી આવતી
જે વીધા બોલની મને લાલચ બતાવે છે ?

જેઠતો : હું લાલચ બતાવું સવિતાબા ?
પણે લાગું.....

સવિતા : (ચુરસામા) બબરદાર મને બ-
હારો છે તો ! આર બદામને મહેતો ઘરે ને
આવી લાન કરે છે ? તેમા મારી જમી લઈ
લીધી ! હાલ ! લાલે છે કે નહીં ?

જેઠતો : (માત્રીવંથી) સવિતાબા ! એ
જમી નહીં આયુ.

સવિતા : નહીં કેમ આવે ? તારું માથું
ફાટી નાખીય. (જેઠનાને મારવા બલ છે)

જેઠતો : (દયામણી બની) જેઠએ તો
માથું આ રથું. ફાટી નાખો પણ—પણ—

સવિતા : બો મારી મા ! (બેસી જઈ
રહે છે.)

જેઠતો : (પગે લાગીને) સવિતાબા—

સવિતા : (હિતાવગથી મોડું કારી) બાળ તારું
મોડું...

કાશીબા : (દસનાં દસના દાખલ થાય
છે) બહેન ! એવું અપચુકનીઆ સારું દહાડે
મોઢીએ નહીં.

સવિતા : (હિતાવગ મોડું રાખી કુચા કરે
છે) હું—હ.

કાશીબા : કેમ સવસી ! આ શું માથું છે ?
હાં, થયું છે શું કે સવારનાં પડોગથી આ છે ?
લાખ્યો છે ? જેઠતારામ ! બધો જઈને લમાગ
શરને મોલાવી લાલો.

જેઠતો : (આજો લુંછી) હા. મોલાવી
લાલે છું. (બલ છે.)

કાશીબા ને આવ હો છે કે નહીં ? હા.
મોડું સાફ કર ને નવું લુગડું પહેર. દેખણ
તારા માસા, ગોર, શેઠ બધા આવશે.

સવિતા : હું એને નથી પરજુવાની—

કાશીબા : કેમરે ? ફાટી કે ? હું નથી ભે-
લતી તેમા કે ?—

સવિતા : હું નથી પરજુવાની—

કાશીબા : જેઠ છું કેમ તમી પરજુવાની તે.
(સમજાવવા પ્રયત્ન કરતાં) યોદ લાખની કાલે
સવારે કણીઆણી ઘરે ફરશે ને એમ પેચમાં
શું મુકે છે ?

સવિતા : પણ પેલો ડાસો—

કાશીબા એ ડાસો છે તેમા તને કેમ
કડ્યો લાગે છે ? તને સોને મદશે એટલે વહાલો
દિમ જેવો લાગશે

સવિતા : એને પરજુવા કરનાં તો મરતું
સારું.

કાશીબા . મરીને શું મળવાનું હતું ? એ તો
એ દહાડા એમ લાગશે. પછી મોડવ. પહેરવાડું
મળશે ને હાકાગ થશે—

સવિતા : પણ, આર પહેર ને ખતોલ
હાડી આ મેલાવાની મામુ જેઠ શું કરે ?
હાજીઆ લઈ ?

કાશીબા : તું તો મરખી મોઈ છે. વગર મંધાતા લુખે શારે તેના કરતાં તો સારું. (મીઠેથી) ને આ પાંચવળો છે કેટલા દલાડાં

સવિતા : (રડતી જાય છે ને જાતી કુટે છે.) એટલે મને રંગપો મહાલવા પરણાવે છે ?

કાશીબા : (કચવાઈને) તો તું એને પરણશે નહીં તો રંગપો કેમ મહાલશે ? જો વળા ! હું નથી બોલતી ત્યાં સુધી ? (સવિતાનો હાથ પકડે છે.) ઉઠ, મરતું હોય તો શેઠને પરણીને પછી મરજો... (મીઠાજમાં) આર આંગળની છોકરી ને વળા બોલતું કેટલું ચરડ-ચરડ ઉઠ ! (એક ચપ્પડ મારે છે.) ઉઠ ! કયારની કહું છું તે સાંભળતી નથી ? —

સવિતા : (રડતી જાય છે ને હેડે છે.)

હું નથી મરજી—

કાશીબા : (સવિતાના હાથ ઝાલી તેને ખાંતમાં દાખે છે.) બોલી પાડી એવું અપશુકનીઆ ! જાતી રહે છે કે નહીં ? (કુખમાં ચુટી દે છે.)

સવિતા : (ધારો પાડી) —ઓ મારી મા-

કાશીબા : ઉપર જા—

સવિતા : (દાદર ચડતી જાય છે ને રડે છે.) મરજો મારા મા ને બાપ—

કાશીબા : (ડોળા દારી) જા ! (હરકીશનદાસની ખાંસી સંભળાય છે.) જા !—

[સવિતા ઉપર ચઢી જાય છે. કાશીબા પોતાનું લુગડું ઠીક કરે છે.]

કાશીબા : (હસીને) આવો શેઠ, આવો !

હરકીશનદાસ : (નવી લાલ પાંચરી ને નવો અંગરખો-પહેરી ખાંસી ખાતા આવે છે.) જો-જો-જો. આવ્યો ને.

કાશીબા : (લજાને) શેઠ ! ખરેખર, કોઈ જાણે નહીં કે તમે પાંચમી વાર પરણવા નીકળ્યા છો.

હરકીશનદાસ : (હસીને મુઠ પર હાથ દઈ) એ તો હું કલપ લગાડીશને એટલે બીજા વર લાગીશ. જો-જો-જો-જો- (ખાંસીની ધુએ નહીં સમવાથી હીચકા પર બેસી જાય છે.)

[કેટલો પડે છે.]

અંક ૨

[અમર : દગ દડા પડીતી એક રાત.

રમણ : હાકીસનદામ ગોળી દવેરીને
એ ખંડ.

દાંડી ને જુમરમાં રીસ બને છે બારીએ
કાચળના દાર બાખ્યા છે. એવ પા મળીએ
પાથરો છે ને મળે તરફ લીધા તડાબાએની
દાર મોઢવવામાં આવી છે. એ એક મોઢા પળ
છે, જમણી તરફના એક ખડનું બાગડું લીધા
છે. બારુબામાંથી એ ખાદલા પામે પડલા દેખાય
છે. ઠાણી તરફ એક બીજા ખડનું બારણું
લિધેલું દેખાય છે. તેની પામ બદાગી ચાલન
ખરણું છે, તે લીધા છે.

જોઈનામ કાકડતા અંગખા ને સાક
પાપડીમ્મ, નીસામા મુકતો આવે છે.]

જોઈતો : (નિઃશ્વાસ મુકાને) સ્વિનમ્મ
મરી મધ...જનની મરી મધ. વગ મોને મરી
મધ! અરે રામ રામ રામ! થી દુનીઆ છે!
(નિરાધારીથી જોવા કરે છે.) દવે મને અડીઆ
રહેલું નથી મમનું. આ બધુ પ્રક થાય કે ગળ
લઈ ચાલી જાઉં. (મારીને મગગટ મજબાવ
છે.) જરકન્ના આપ્યા! દા. (બારીએ જોઈને)
ધીરજલાલ ને કમળા આવ્યા. પગે! પગે!
પટેથ.

નોકર : (આવીને) કેમ મદેનાથ?

જોઈતો : ઉપા ધીરજલાલની મેરીમા
પધારી કરી કે?

નોકર : દો, મદેનાથ!

જોઈતો : ને અડીઆ શે—

નોકર : (મેરે દાથ રહી દમે છે.) દો.

શેક ને મોઢાની આ કરી.

જોઈતો : તને દમનું શું આવે છે મરખા!

નોકર : (ખડખડ દમનું) મદેનાથ!

મેર ને મોઢાની દા-દા-દા—

જોઈતો : જા જોતા રહે. પેલા ધીરજલાલ
આવ્યા.

નોકર : દા-દા-દા—(જોતા રહે છે.)

[જામે, પીછેડી ને પાપડી પડેરેશ
ધીરજલાલ આવે છે.]

ધીરજલાલ : મેળ જોઈતા!

જોઈતો : (દમીને) કેમ કન્ના થઈ આવ્યા!
ચાલો મેળને કેટલી વાર છે!

ધીરજલાલ : અડા કલામાં દેડ આવશે.
(પાપડી કાઢીને કાપ પર મુકે છે.) જોઈતા!
એકલો છે તે એક થાવ કહું!—

જોઈતો : થી!

ધીરજલાલ : જે દવે દું પરણ્યો—મદગ્યા-
અમી કયો. મારી પત્ની થીવાય મારાથી બીજ
સામું જોવાય નહીં.

જોઈતો : જોવાય નહીં!—એમાં શું? જ્યન
જોવા માટે તે ખડક છે.

ધીરજલાલ : જોઈતા! જોઈતા! તું એવો
ને એવો જ રહેવાનો!

જોઈતો : તારે કેવો થાઉં?

ધીરજલાલ : જોઈતા! પેલી બધી, અને
આથી દે—

જોઈતો : કપી!

ધીરજલાલ : પેલી મારી ને સ્વિનાંકાણી
મેળી પડાવેલી.

જોઈતો : હવે અત્યારે તો એ વાત છેડો.

ધીરજલાલ : જોઈતો ! ત્યારથી તેં એ જીની લઈ લીધી છે ત્યારથી મને ઉંધ આવતી નથી. અને હવે-હવે એ જીની રહે તેમાં ધૈર પાપ છે-પાપ છે, સમજ્યો ? હું હવે પરણેલો. કાલે ઉઠીને છોકરાં થાય. સવિતા કાકી થયાં. કાલે ઉઠીને એને છોકરાં થાય.

જોઈતો : પણ લગ્ન થાયની—

ધીરજલાલ : પણ જોઈતા ! એ જીની છવતું જગતું અશ્વલ્લપ્યમ છે. એ મારા પત્નીવ્રત પર કલંક છે. હું જેમ વિચાર કરું છું તેમ એ જીની મને ખુંચે છે. એ જીની છે ત્યાં સુધી અમારાથી નીરતિ રહરથાત્રમ—

જોઈતો : પણ ધીરજલાલ ! જીની પડાવી આવ્યા તે કાંઈ નહીં ને હવે જીની ખુંચે છે !

ધીરજલાલ : પડાવી આવ્યા એ આશ્રમ પુરો થયો. હવે નવે નામે ચોપડો લખવા માંડ્યો જોઈતા ! વિચાર કર. મારાં છોકરાં ને કાકીનાં છોકરાં-ધારો કે મોટાં થાય—

જોઈતો : ધારો કે થાય—

ધીરજલાલ : ને એ જીની જુએ—

જોઈતો : ધારો કે જુએ—

ધીરજલાલ : તો શું કહેશે ? જોઈતા ! એમના સંસ્કાર કેવા થશે ? એમને પૂજ્યવૃત્તિ કેમ પ્રગટશે ? જોઈતા ! એ જીની મને આપી દે, નહીં તો મારા દેખતાં ફાટી નાંખ.

જોઈતો : હં—હું—

ધીરજલાલ : જોઈતા ! જોઈતા ! આહું કામ કરતાં તારો જીવ કાંપતો નથી ?

જોઈતો : મારો જીવ જરા છેળ એવો !

ધીરજલાલ ! એ જીનીનો નથી ખપ તમને ને નથી ખપ સવિતા—જ્ઞાને. પછી—

ધીરજલાલ : (કચવાઈ) જોઈતા ! ખપની વાત નથી, સદાચારની વાત છે. (દયામણી રીતે) ત્યારે એ જીની છે એમ મને વિચાર આવશે ત્યારે સવિતાકાકી જોડે ગાજેલા દિવસો યાદ આવશે; ત્યારે બાંધેલી આશાઓનાં જૂત કુદા-કુદી કરશે; ત્યારે શું હતું ને શું થયું તે વચ્ચેના બેદો ઉભા થશે; ત્યારે મારી—આ મારી નવી પરણેલી તરફ ન કરે નારાયણ ને મને અણગમો આવશે...ને...ને...મારા પૂજ્ય કાકી તરફના મારા વિશુદ્ધ પૂજ્ય લાવમાં...એ જોઈતા ! ઘેરી છાંટ પડવા સંભવ છે. અને ત્યારે એ જોઈતા ! વિચાર કર, મારા વિશુદ્ધ આચાર ને વિચારતું શું થશે ?

જોઈતો : ધીરજલાલ ! હીંમત રાખો—ત્યારે વિચાર કરજો, તમારા જેવો મહાપુરુષ થયો નથી ને થવાનો નથી; ત્યારે હર્ષ લાવજો કે તમારા જેવા શિષ્ટાચારી શીવાય બીજો કોઈ પોતાની જૈરીની પારકાને પહેરામણી ન કરે. ધીરજલાલ ! ધીરજલાલ !

ધીરજલાલ : (આત્મસંતોષથી) જોઈતા ! જોઈતા !

જોઈતા : ધીરજલાલ ! ધીરજલાલ ! તમારા શુદ્ધ સંકલ્પથી સવિતાબા તરી ગયાં; તમારા કાકા પત્ની પામ્યા ને તમારા કુળમાં છોકરાંની રેવંછેલ થવાની !

ધીરજલાલ : પણ જોઈતા ! મારી જીની—

જોઈતા : પણ ધીરજલાલ એ વાત બોલશે નહીં.

ધીરજલાલ : પણ જોઈતા!

જોઈતા : આ કમળાભી આવ્યા. જુઓ,
મારાં તો વખાણ કરો કે મેં તમને કેવી રીતે
દબને કમળા કાઢી આપી. (કમળા પાનેતર ને
મોઢમાં આવે છે. તે ઘરેણાથી મદાર્થ ગઈ છે.
પરો તેણે ઝાંઝર પહેર્યાં છે. તેણે નીચું ઓઢયુ
છે.) કમળાભાભી! અરે, બેસો. ઘર તમારું
છે. ધીરજલાલ! આ કમળાભાભીને સલા-
મજો. હું મોટા વરક-યા લેવા જાઉં છું
(બપ છે.)

કમળા : (લાજમાંથી જોતા) અહ—

ધીરજલાલ : (પાને આરી) અહ—

[કમળા નીચું જુએ છે.]

ધીરજલાલ : (ખંખારે છે.) અહ—દં

—દં—

કમળા : (શોભની ખાસી ખામ છે) ખ-
ખ—

[મોઢ મોઢતું નથી.]

ધીરજલાલ : ખ-ખ—(એકદમ જાણે
મારું) વિધિની ગતિ અકળ છે.

[કમળા છેડામાંથી કાઢક બપડે છે.]

ધીરજલાલ : શું કહ્યું?

કમળા : (ધીમેથી) મારી બા પણ એમજ
કહેતી હતી.

ધીરજલાલ : (જરાક દીંમતથી) લખ્યા
લેખ બિંધ્યા થતા નથી.

કમળા : (અચરાધને) મારી બા એ પણ
કહેતી હતી.

ધીરજલાલ : લક્ષ્મીનારાયણ કરે તે ખરું.

કમળા : (છેડામાં) હા.

ધીરજલાલ : સતી! હવે શરમાઓ નહીં.

કમળા : (નીચું ધાલી ખી ખી દસે છે.)

એવું શું બોલો છો?

ધીરજલાલ : (હાથ લંબાવી પાછો ખેંચી
લે છે.) જરાક મોઢું—

કમળા : (નીચું ધાલી મોં સંતાડે છે.)
ઉઠું—

ધીરજલાલ : શરમાળપણું સદાએ સુંદર
છે. પણ સતી! હમણા કાકાકાજી આવશે ને
મારે બે વાન કહેવાની છે. એ વાત વિના
આપણા લગ્ન અધૂરાં રહી જશે.

કમળા : (ઉંચું જોઈ) હેં?

ધીરજલાલ : આજે હું ને તું પ્રભુની
દક્ષિણે એક—

કમળા : (નીચું ધાલી) ખી-ખી—

ધીરજલાલ : (મુસુકું) જેવું મંબીર મોઢું
કરી) હસ નહીં! લગ્ન એ ચંબીર જોખમદારી
છે તે આપણે સ્વીકારી છે. સતી! લગ્નનાં
રહસ્ય જાણે છે-સમજે છે?

કમળા : (નીચું ધાલી ધણીજ શરમાય
છે.) એવું શું બોલતાં હશે?

ધીરજલાલ : સ્પષ્ટતા સુખી બનેલું

કમળા : હાથ હાથ બા! એમાં તે સ્પષ્ટ
બોલાવું હશે?

ધીરજલાલ : (દવામજે મુખે) હા. આજ-
થી હે સતી! તે તારું તન મન ને લગ્ન મારે
ચરણે સુકકું છે.

કમળા : (ચંચલાઈને) પારી?

ધીરજલાલ : આજથી મન વાણી ને કમે
તેં મને પતિ સ્વીકાર્યો છે.

કમળી : હા.

ધીરજલાલ : આજથી તારા ચોટલા ચાંદોનો આધાર મારા પર છે.

કમળી : (કચવાઇને) એવું અત્યારે તે શું બોલો છો ?

ધીરજલાલ : સતી ! અત્યારેજ લગ્નના ખરા કોલ સમજવાના છે. મારી આરા તો તારો પ્રાણ; મારી પૂજા એજ તારું જીવન; મારી ભક્તિ એજ તારો મોક્ષ.

કમળી : (હસીને) હાથ બા ! તમારે મોંઢે એવું શું બોલો છો ?

ધીરજલાલ : મારે નથી મા કે નથી બહેન. આં પાંઠ હું નહીં લણાવું ત્યારે કોણ લણાવે ? આવું કરે તે સતી, સમજ ? આવી સતીઓ પર સનાતન ધર્મ ટકી રહ્યો છે. તું એવી સતી થશે ?

કમળી : (કંટાળાને) સતી થવાની વાત અત્યારથી શું કરે છો ?

ધીરજલાલ : પતિ મુએ સતી થાય તેનાથી પતિ જીવતાં સતી થાય તેનુંજ માહાત્મ્ય મોઢું છે, સાંભળ્યું ? આજથી તું મારી સતી ને હું તારો પતિ.

કમળી : વાર. પણ—

ધીરજલાલ : તું સતી થશે ? બોલ, શરમા નહીં ! તું સમજતી નથી. પણ તારા બોલ ઉપર આપણા ભવિષ્યનો આધાર છે.

કમળી : પણ હું ક્યાં ના કહું છું ?

ધીરજલાલ : શાની ?

કમળી : તમે કહો તેની.

ધીરજલાલ : તો સતી ! હું તારો સૌભાગ્યનાથ છું. શાસ્ત્રીય વિધિ થઇ ગઇ. આપણી સૌભાગ્યવિધિ બાકી છે. મેં આપણી મેડીમાં પૂજનપાત્રી આરતી ને ઘંટા તૈયાર રાખ્યાં છે. કાકા આવે એટલે હું આવીશ. તું મને દેવ સ્થાપી મારી પૂજા કરજો.

કમળી : તમારી પૂજન—અત્યારે ?

ધીરજલાલ : હા. જો, તારા સંસ્કાર હજી સારા નથી. એકલી જીભે પતિને દેવ તો શંખ-ણીએ ગણે. સતીઓ તેને ખરેખરા દેવ કરે.

કમળી : (હસીને) પણ તમારી આરતી—

ધીરજલાલ : સતી ! શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે ? પતિથી મોટા સતીને પ્રભુ નથી...

કમળી : (હસીને) પણ આરતી—

ધીરજલાલ : હસ નહીં ! આ હાથ અસંસ્કારી કેળવણીનું પરિણામ છે. પતિભક્તિ- (નીચે વાળપંદ્યમ સંલગાય છે.) કાકા આવ્યા કે શું ? જા, જા ! આપણે આમ એકલાં મેઢેલાં દેખાઇએ તે ઠીક નહીં. તું જા, પૂજનની સામગ્રી તૈયાર કર; હું આવ્યો.

કમળી : વાર. (ઉઠીને જાય છે. વાળપંદ્યમ બંધ થાય છે.)

ધીરજલાલ : હું હમણાં આવ્યો. (સ્વગત) માળાપો દીકરીઓને ખરેખર કેળવતાં નથી—ને પછી પતિઓને આ બધી મહેનત પડે છે. આયોવતમાં સતી થવાનું શીખવડું પડે!...ઓ પ્રભુ ! શી અધોગતિ ? શું થવા બેઠું છે ? (પાંધરી ધાલે છે ને જાય છે.)

કમળી : (એક હાથમાં આરતી ને ઘંટડી લઇ પાછી આવીને) આનાથી એમની પૂજા

કરું! હા-હા-હા. ઓ મારા બાપ! આવી ગમન તો મેં કદી જોઈ નથી. (આગતી ઉતારતા) આરતી છીજએ કરણાનંદની વ્યાપે નદી માયા, જ્યારે જ્યારે... (આવતા લોકોનો અવાજ સંભળાય છે.) ઓ બધા આપ્યા ને! (નાસી ભય છે.)

[હરકીસનદાસ પાંચડી ને જમો પીઠાડી પહેરી લાડકી ઢાંકતા ખાસી ખાતા ને પાન ચાવતા આવી પહોંચે છે. પાછળ દાયમા દાય લઈ મીનજમાં લાજ ત્યાંથી ચરેશુથી લાહેથી ઉમ સવિતા આવે છે. પાછળ કાશીયા કાળા પુગડામાં પાન ચાવતા આવે છે પછી મનોરંજન મુખે ધીરજવાલ ને જોઈતો આવે છે]

હરકીસનદાસ : હાથ! ચાલો પુરુ ચયુ જોમો કાશીયા! (મલકારીને) જોમો નવી! (એક સોડા પર પોતે જોમે છે. પાંચડી ને જોમ ઉતારી જોઈતારામને આપે છે. તે તેને ખીનીએ ભેળે છે. ધીરજવાલ પાન ધરે છે તે શેડ આવે છે. સાચુ જોમ પર પચાડી મારી કાશીયા મેમે છે. પાંચે ખીન સોડા પર લગ્ય દર્ધને સવિતા જોમે છે.) ચાલો, બધું નિર્વિધે પાર ઉતરી મયુ

કાશીયા : શેડ! એ તો તમે મારે ત્યાં આજીવનનીજ હું જાણતી હતી કે બધું નિર્વિધે પાર પડવાનું છે. (સવિતાને માથે દાય દર્ધ બેઠેલી જોઈ) બહેન, સવિતા, બા! ચાલો મધ દમે માયું દુખે છે!

સવિતા : (એકદમ આંધુ દાય પરથી લઈ લઈ ચુસ્તમા) હાં! !

હરકીસનદાસ : કેં જોઈએ છે! (હસીને) નવી! ચરમાશો નદી. ચરમાશો તો કરમાશો. (સવિતા જવાબ દેતી નથી.) જોઈતા! જે જોઈએ તે આપ.

જોઈતા : હ હા, સવિતાયા! હરકીસનદાસ : (હસીને) જોઈતા! હવે તો શેડાળી કદીએ

જોઈતા : શેડ 'હહ' સવિતાયા! હજેથી ઉતરતા વાર લાજશે. (સવિતાને) જોયો, કેં જોઈએ છે!

સવિતા (તોરમા) હાં! હરકીસનદાસ : વાર કાશીયા! હું જરા કપડા કાઢી આવુ. સવારનો ખેડો ખેડો હું સાચો થાકી ગયો છું.

કાશીયા : હું પણ માકી મઈ છું. હરકીસનદાસ : જરાક નવીના છુગાંધરેણા કાઢો હું આવ્યો (જાય છે. ધીરજવાલ પણ શેડની જોડે જાય છે)

કાશીયા. બેટા! બેલની, આ શું કહેવાય? હું ગહી થઈને આવ્યો કરે છે! આ શું માણુ છે!

સવિતા : (પુઠ ફેરવીને) મોકાલુ— કાશીયા : એવું બેલનીએ નહીં. જો, હવે થવાનું તે દર્ધ મયુ. જોમાં વાધે છે તે નસીબ વાધે છે. કેં આપણે જાંધીએ છીએ! કેમ જોઈતા!

જોઈતા : કાશીયા! નસીબનીજ બધી વાત છે.

[શેઠની ખાંસી સંભળાય છે.]

ધીરજલાલ : (ગજરાધને) હું કહું ? મારાથી કેમ કહેવાય ? હું કાકાને કહું ?

સવિતા : કહો, કહો, આજની રાત—એક રાત—

ધીરજલાલ : પણ આજની રાત...ઓ... પણ મોટાને કહેવાય કેમ ? એ કેમ બને ?

હરકીસનદાસ : (આદરથી) કાશીબા ગયાં કે નવી ?

સવિતા : (હાથ ત્વેરી) એ આવ્યા, ધીરજલાલ ! (માથે હાથ દર્ધ) મારું માથું બહુ દુઃખે છે.

ધીરજલાલ : (રડતે રાગે) પણ એ યાય કેમ ? કાકાને બધાં શું કહે ? મારી છબે—

સવિતા : (કંઠાળીને) મરો મુઆબ્યાલાઓ!

હરકીસનદાસ : (પહેરણુ ને ઘોલીઆ ભેર આવે છે.) ખોં—ખોં—કાશીબા ગયાં ? કાણુ ધીર ! શું કરે છે ? જા, તારી મેડીએ. કમળી વાટ ભેતી દસો.

ધીરજલાલ : જ હા. (રડતે મોંટે નય છે.)

સવિતા : (ધીરજલાલને) બાવલા—

હરકીસનદાસ : (દસીને) એવું કહીએ નહીં. છોકરો સારો છે—ધીમો, કાલો, કલાસર. (સવિતા બીજા પગતું કહ્યું કાઢવામાં પડી છે.) (દસીને) નવી ! હવે ઘરેણું લુગડાં કાઢો. (સામેના સોફાપર બેસે છે.) જરા ખચાસો નહીં. ખોં—ખોં—ખોં. (સવિતા કહ્યું કાઢી ફેંકે છે ! અરે રે ! ગોખા પડશે. (શેઠ કહ્યું ને બે છે. સવિતા હાથની બંગડી કાઢી ફેંકે

છે.) અરે ! આ શું કરે છે ? નવી વધુ આ તો ઘરેણું છે—કુંકા નવી. (પાસે આવીને) મેં ઘરેણું કાઢવાનું કહ્યું તે ખોટું લાગ્યું ? તો રહેવા દો. (દસીને) તમારાંજ છે ને ? (સવિતા ગળાનો હાર કાઢી ફેંકે છે.) અરે ! આ શું ? ગાંઠાં યયાં છે ? તુટી જશે. (સવિતા બીજા મેર ફેંકે છે.) કેમ રે ! વાહ ! આ તે શું રમત સમજીને છે ? બહુ થયું.

સવિતા : (ઉઘ બની ઉભી થઇ નય છે.) બહુ થયું ! બહુ થયું ! અરે હજી તો બહુ બહુ થશે ત્યારે બહુ થયું કહેવાશે. (બીજાં ચોમાં ઘરેણું ફેંકે છે.)

હરકીસનદાસ : (કચવાઈને) પણ આ તે કહેવાય શું ?

સવિતા : શું કહેવાય ? હું તો બે પગી લાજની પુણી. મારાથી શું કહેવાય ?—

હરકીસનદાસ : બે પગી લાજની પુણી !

સવિતા : હા. મારી માએ ઉછેરી ને તમે મૂલ આપી લઈ આવ્યા એટલે મારાથી શું કહેવાય ?—

હરકીસનદાસ : (જમને કપાટમાં ઘરેણું મુકી આવી દસીને) અરે એ વાત જવા દોની. જરા દસો બોલો વાત કરો. આજથી આપણો સંસાર ચાલુ થાય છે. ખોં—ખોં—(પાસે આવીને સવિતાને અડકવા નય છે.)

સવિતા : (આધી જર્ધ નાકે હાથ દે છે.) હું હું હું ! આધા રહો. તમે ગંધાઓ છો—

હરકીસનદાસ : (એકદમ આબો બની જઈ) હું ગંધાઉં ? હું ગંધાઉં છું ? હું ! મને કહે છે ? બોલતાં જાહેર ખાલી ખોતર નડે છે કે નહીં કે જેમ કાવે તેમ બોલ્યાં જાઓ છો ?

સચિતા : બોખીય—એમ ફાવે તેમ બોલીવ
ને હું કહીશ કે તમે—

હરકીસનદાસ : હું !

સચિતા : અધાના ગોળન પરકા—

હરકીસનદાસ : હેં ! હેં ! હેં ! (ડાંગા
ઠારી) શું કહે છે ? ઉઠું ? ઉઠું ?—

સચિતા : હો—હિંવાનુ જોડે હાથ તો !

હરકીસનદાસ : ઉઠું ? (ખામી આવે છે)
બો—બો—બો (બેસી જાય છે.) સાચી ખામી
એવી વખતે આવે છે ? (ખાટો ઠારીને) વચ્ચે જો
આ તે કાંઈ રીત છે ?

કમળી : (અંદરથી) હા—હા—હા હો—હા
હો—હા—હા—હા.

ધીરજલાલ : (અંદરથી મોઝે અવાજે) હમ
નહીં !.....

કમળી : (અંદરથી) બેસો હો હો હો
હા રહો.

હરકીસનદાસ : (સચિતા તરફ ચુસ્ત કરી
હો છે) જો ! આજ બોલી તો બોલી પણ દને
પડી—(ડાંગા ઠારે છે ને હાથ ઉગામે છે)

સચિતા : (આજળા ધકલિને) બુઝો ! એ
મીંગળ મારી સાથે નહીં કામ આરે, સમજના
નહીં તે : માયું ફેલી નાખીશ (હાથનો ધક્કો
મારે છે. હરજીવનદાસ લાખી જાય છે ને ખાસી
આવતા ખો—ખો રસ્તો મંદી જાય છે ને બે
હાથ પાછળ પુકી નિરાધારીથી બેસી રહે છે)

હરકીસનદાસ : બો—બો—બો—બો—બો
બો—બો—બો—બો—બો.

[બાણુ પરતું બધે બારણું ઉઘડે છે ને
ચુસ્તામાં બુજતો ધીરજલાલ આવે છે.]

ધીરજલાલ : (અકળાઈને) આવી બાબતમાં
મરકરી ?—

કમળી : (હસતું) જ્યાંવતી એક હાથમાં
આરતી ને એક હાથમાં મંદા થાળ પાછળ
પોડતી આવે છે.) પણ હા—હા—પણ એવો
બધે આરતી કરે ને ? હો—હો—

ધીરજલાલ : (કાકાને અને સચિતાને જોઈ
જામ્યો બની જોવા કરે છે.) કાકા ! આ શું
થયું ?

કમળી (અમીતોને) કાકાજી ! આમ થડપા
કેમ ?

હરકીસનદાસ : (કાંઠડી ટેકણે કરવા
હો છે) કેમ રે અમ્મા ! કાઠવો કે ? આ ફે
જરા નવી જોડે એકાંત બેઠો હતો—

ધીરજલાલ : પણ કાકા !.....

હરકીસનદાસ : (દાંતીમાં કરી) જાય છે
કે નહીં ? તારા બાપનું ઘર છે કે રાતે બાર
વાગે આમ ધીરજામસ્તી કરે છે ? શું દાક બાર
પીધો છે ? આજે પરવશે ને આજે જ ખેંચી
જોડે ખાખાખાખા કરતો : નીકળ્યો ! મોટા
નાનાની કે લાજ છે કે નહીં ? જાઓ, નીકળી
જાયો ! હું ને નવી જરા નીરાંતે—બો—બો—બો—
(ધીરજલાલ ને કમળી જતાં રહે છે ને મોનાના
ખંડના બારણા બધે કરે છે.) કે લાજ છે ?
(સોફા પર પડી જરા જામ ખાય છે.)
સવારનો માણુસ રખડે તે થાકી ન જાય ?
(કપાળ પરથી પરસેવો છુટે છે. સચિતા સાથું
કુરકપાં કરે છે.) ચાલો નવી ! પેલા આપણા
સુવાના ખંડમાં ખાટલા પરના બાંડરીઆમ
એક ચીથી છે ને લાવો તે.

સવિતા : દારુ પીવો હશે!

હરકીસનદાસ : ના, ના. દારુ નથી, દવા છે. જરા જોર આવે.

સવિતા : તમારે ઘરડે ઘડપણ હવે જોરને શું કરવું છે ?

હરકીસનદાસ : (હસીને) શું કરવું છે ? શું કરવું છે ? હા-હા-હા. ખોં-ખોં ખોં-ખોં (ઉઠે છે ને અંદરના ખંડમાં જાય છે.)

સવિતા : ઓ મારા બાપ ! (લમણાં દાબે છે.) હવે તો હું ગાંડી ચર્ધ જર્ધશ. પણ હવે મને છેડશે તો નહીં. (માથું નાંખી પડે છે.)

હરકીસનદાસ : (અંદરથી પીને આવે છે.) નવી ! નવી ! અંદર ચાલો. ઉઠો (બહારનો દીવો હોશવે છે ને પાસે આવે છે. અંદરના ખંડમાંથી દીવાનું અજવાળું થોડુંક આવે છે.)

સવિતા : ક્યાં લાકડામાં ?

હરકીસનદાસ : ક્યાં ? ક્યાં ? શું પરણી આપ્યાં છે કે મસ્કરી કરી છે ? (પાછળથી સવિતાને બાઝે છે.)

સવિતા : મુઝ્યા !

[સવિતા છુટવા મથે છે ને બંને જણ કુસ્તી કરે છે.]

હરકીસનદાસ : માનતી નથી ? માનતી નથી ?

[હરકીસનદાસ સવિતાને ધસડતા ધસડતા અંદરના ઝોરડામાં લઈ જઈ બારણું બંધ કરવા જાય છે. જોઈતો કબાટને જોરથી ધક્કો મારે છે. એટલે કબાટ ખોલા અવાજ સાથે સોંપ પર પડે છે ને કાચની કમ્બરો ચારે તરફ છે.]

હરકીસનદાસ : ઓ શું થયું ? ચોર ! (સવિતાને છોડી બારણું ઉઘાડી બહાર આવે છે.) ચોર !—

[સવિતા અંદરથી બારણું બંધ કરી દે છે.]

જોઈતો : (આગળ આવી) ચોર !—

હરકીસનદાસ : ચોર !—કાણ જોઈતો ?

જોઈતો : કાણ શેઠ ?

હરકીસનદાસ : ચોર આવ્યો છે ?

જોઈતો : લાગે છે એવું. ઉભા રહો બતી કરું. (દીવો કરે છે.) ચોર નથી. શેઠ ! પણ શેઠાણી ક્યાં ?

હરકીસનદાસ : તેની તારે પંચાત?... જા, દીવો લઈને ઘરમાં જોઈ આવ ને પછી સુઈ જા.

જોઈતો : હા, શેઠ ! આ ચાલ્યો. (પાછો આવી ને) બીજું કંઈ કામ છે ?

હરકીસનદાસ : (કચવાઇ) અત્યારે બીજું શું કામ ? (જોઈતો ને તમાચો મારે છે.)

જોઈતો : વારુ. (ગાલ પપોળતો જાય છે.)

હરકીસનદાસ : દીવાનખાનું પણ હવે અંદરથી દેવું પડશે. (ધીરજલાલના ખંડનું ને પરસાળનું બારણું અંદરથી દે છે.) આજે કંઈ જપવાજ દેવું નથી. (પોતાના મુવાના ખંડના બારણાં આગળ જઈને જુએ છે તો બંધ છે. હેડે છે.) નવી ! નવી ! ઓ નવી ! બારણું ઉઘાડો. (ફરી સાંકળ હેડે છે પણ જવાબ મળતો નથી. ફરીથી સાંકળ જોરથી ખખડાવે છે.) ખેલ ! (જવાબ મળતો નથી : સાંકળ ફરી ખખડાવે છે.)

કમળી : (પોતાના ખડકતા બારણા પાછ-
ળથી ધીમે અવાજે) સવડી ! એ સવડી !...એ
રુંથરું ?

હરકીસનદાસ : (ચીઠારી જઈ) અરે
તારા આપાણું કપાળ ! ઝાંઝી મરની કુબ્જા !
(કમળી ચુપ થઈ જાય છે.) આ ઘરમા
કોઈ આજે સુતાજ નથી ને મારી તો કમ્મર
ફાટે છે. (ભોજ પર બેસી પોતાની કમ્મર ને
પગ દાબે છે.) આ તે બેસી આણી છે કે વર ?
(તકીઓ બેંગી તે પર માથુ મુકી મુએ છે.)

જરાક તેનાં નરકોગ ભોજે છે ને પરસાળતું
બારણું ઠોકાય છે. હરકીસનદાસ ઉઠીને બેઠા
યાય છે.) કેણુ મુએ છે ?

બેઠેલો : (બહારથી) શેઠ ! એ તો હું.
ચાર નથી.

હરકીસનદાસ : (હાથ લંબાવી અકળાઈને
દાતીઆ કરે છે) અરે !—તમે—હવે જાણીને—
મને—મરવા દો !

[પડદા પડે છે.]

અંક ૩ ને.

[સમય: પંદર દહાડા પછી રાતના નવ.

સ્થળ: હરણીસનદાસ શેઠના ધરની પરસાળ.

પરસાળ મોટી ને લાંબી છે. અંદરનાં બારણાં આગળ એક બાજુ પડેલા છે જેના પર રાતે નેઘંતારામ પોતાની પથારી કરે છે. અને દિવસે જેને ગપાટા મારવા હોય તે બેસે છે. બાજુ પાસે એક દીવી પર દીવેલનું કોરીઈ બેઠે છે. થોડેક દૂર એક હીચકો છે. જમણે હાથે આગળથી બે મોટી ચુને રંગેલી કોડીઓ દાણા ભરવા માટે મુકી છે. એક છેડા પર ઉપર જવાનો દાદર છે અને તેની તલે ચોક છે. સામું ભોયમાં દાદેલા ચાખામાં એક મોટી ધંટી છે. એક વાંચડા પર થોડાંક લુગડાં મુકાય છે. ખોટી ઉપર ધોતીઓ લટકે છે.

સવિતા આવે છે. તે શીકકી ને મુકાઇ ગએલી છે. તેના મોં ઉપર ચિંતા ને ઉઝાતાએ ધર કપોં લાગે છે. તેણે હાથલ પહેર્યું છે અને માત્ર કાચની બંગરી સીવાય કાંઇ ધરેણું પહેર્યું નથી.

સાથે કમળા આવે છે. તે બુદ્ધમીનજમાં દેખાય છે. તેણે સાળુ પહેર્યો છે અને લગ્ન વખતનાં થોડાંક ધરેણું પણ પહેરી રાખ્યાં છે.]

સવિતા: કમળા! ને, આજે તું નેઘંતા પાસે છપી માગી લાવજે હોં. તું બરોબર જુદ કરીને માંગશે તો આપશે.

કમળા: પણ એ મોઢ છપી પછાડી શું કેમ માંડી થઈ છે?

સવિતા: પાછી તારે બધી પંચાત પડી છે

કમળા: તું એ છપીને કરશે શું?

સવિતા: (હોંઠ પીસીને) હું એના કકડા કરીશ, એની કચ્ચરો પર કુદીશ, બાળાને રાખ કરીશ!

કમળા: મારા બાપ! તું પણ—

સવિતા: હું ને શું તે શું, પણ આટલું તો તારે કરવું જ પડશે.

કમળા: પણ નેઘંતારામ માને નહીં તો?

સવિતા: કહેજે કે તારા વરની છપી તને સાલે છે. પછી પગે લાગજે, કરગરજે, રડજે.

કમળા: પણ ત્યારે તું જ પગે લાગતી ને રડતી!

સવિતા: (ગર્વથી) હું નેઘંતાને પગે લાણું કંદી નહીં.

કમળા: ત્યારે મરતામાં હું એક સાવરણી-સવિતા: (સમજાવીને) ને, મારી માની જણી બહેન થઇ તું આવું કરે છે કે? ને, હું દુઃખી છું તે તું મને વધારે દુઃખી કરે છે?

કમળા: તને કહે છે કેણ કે દુઃખી થા? બારણાં બંધ કરી રાખી દિવસ ને રાત પડી રહે છે તે દુઃખી થશે તો.

સવિતા: મને મારું ફોડવા દેની.

કમળા: પણ આમ કેટલા દહાડા પુરાઈ રહેશે?

સવિતા: (ફડવાશથી) એ થાકે ત્યાં સુધે (કેમના અવાજ સંભળાય છે.) એા મ આપ! પાછી આ ફોજ કયાંથી આવી? (કોઈ અદેલી ઉભી રહે છે. ઝડપથી) કમળા! મેં ર તે બુલતી નહીં હોં. આજે બધા ઉપર મદે જરૂર નેઘંતા પાસે છપી લઈ આવજે.

કમળી : વાર.

[કાશીઆ, જમનાકાકીનાં ને કીર્તીમામી આવે છે. કીર્તીમામી કીર્તીને ને અલગ વચરની દેખાતી આધેડ વચરની સ્ત્રી છે. એ કાશીઆની બહેન છે એ કલ્પતું કાળ પર એમ છે. દર કીર્તીમામીના કાકી જમના પૂઠ, લેવા, પડખ વિધવા છે. રાતે અધારમા મળ્યા હોય તો બીક લાગે. મધરાતે એ એમનો અવાજ સાંભળ્યા હોય તો જાન પર છે એવી ભયભાવે આવે]

કાશીઆ : કોણ આવેલી—કમળી ?

કમળી : કોણ આ !—એ માસી ને કાશીઆ આવે ! (બાજક પરથી તુરંત ખસી જમના કરી આવે છે. તેના પર ત્રણે જણ બેન છે. સવિતા કોઠીને અડેલી મુઠે મોઢે લેવા કરે છે)

કાશીઆ : કેમ સવલી, તું તો બાલતી જ નથી ?

જમનાકાકી : (રોષથી) શું મોઢું લઈને મોઢે ? એણે ભવાઈ જોડા માધવા છે ? અલી, કીર્તીનાં વડુ ? જરા પાવાનું પાણી લાવ અલી ! તને માંમરું મધુ લાગે છે. તારી મા બરોબર ખાવા નહીં આપતી હોય. (કમળી અદર પાણી લેવા જાય છે. સવિતાને) વડુ ! બાલા, આ કોળેના કપા સુધી કરવા છે ? મારો ભત્રીજો બીચારો મારી પામે મોર મોર જેવડા બાલ પડતો હતો. મોલ દવે ! આ રહી તારી મા ને માસી, જવાબ દે. મારો દીકરો તને પૂત્ર કરવા લઈ આવ્યો હશે !

કીર્તીમામી : સવલી, બહેન, આ બધું અમે શું સાંભળ્યો છીએ ? આ બધા કોળેના તારા જેવી કાઠીને શામે ?

સવિતા : તમે તો મને મારા વરને સોંપી દવે તમારે શી પંચાત ?

જમનાકાકી : અરે વાદ દે મોટા વરવાળા ! અમને જ્યાંને પશુ વર દના કે ટેટા ? આ મારા ભત્રીજાનું ઘર માંગતી નથી ને પુછવા જઈએ છીએ ત્યારે (સાળા પાડી) તમારે શી પંચાત ! (નિરકારથી) કાશીઆ ! તમે દીકરી કેમથી છ તો બધું સારી !

કાશીઆ : લે સવલી ! આ મારા કુળમા આવો કુળેનો કરનાર તો તું પહેલી નીકળી મારી માનીતો બધા દીકરીઓ એવી તો બરપુ દતી કે એનાં લેલો આવ્યાં આવતાં નહોતો.

સવિતા (રીસમા) મને પરજાતી ત્યારે કહ્યું નહોતું, તો દવે શું કામ પુછવા આવે છે ?

જમનાકાકી : અરે વાદ ! અરે વાદ ! અરે વાદ ! તું તો કેમ કહાપણને અવનાર થઈ ગઈ ? કાશીઆ ! મો ભણાવો દીકરીને. આને ભણાવી ન ફાંલને તો મારા ભત્રીજાને ભવ બાળવા તૈયાર થાત નહીં, અમન્યા ? આપણે અપ્યા નહોતા તે શું એમાં દના વાર ? આર મળુ લાકડા તો બણે તેનેએ લેઈએ ને ન લણે તેનેએ લેઈએ; ને આ સવિતાવડુ તો લાલ્લી ગળીને બાપ સસરાની આજર બોળવા નીકળ્યા છે, કેમ ? છોકરી ! એ અમારો વરમાં નહીં આવે.

કીર્તીબહેન : દવે બધું થયું મા ! જરા સમજ જાઓ. એ તો કેમ ? લખ્યું હોય એટલું સુખ મળે.

જમનાકાકી : મારા ભત્રીજાને ઘેર શું કુખ છે ? પાણી ખેંચવાને પરેશ છે ને શેલવા થવાને રસોઈઓ છે ને મારો ભત્રીજો તો એક

બોલે એને સોને મઢે એવો છે. પછી તમારી કુંવરીબાને તે બેઠાએ શું ?

કાશીબા : (નમ્રતાથી) સવિતા ! બેઠું આ લોકો શું બોલે છે તે ? હવે તારી શ્વહ છોડી દે.

જમનાકાકી : શ્વહ છોડશે નહીં તો જશે ક્યાં ? મારો ભત્રીજો વડુ લાગ્યો છે તે ઘર માંડવા કે મશ્કરી કરવા ?

હીણીમાસી : મને લાગે છે કે સવલીને ખેતરપાળ પરણી ગયો હશે. એની વિધિ કરાવે.

જમનાકાકી : (વીજળીના ટકાકા જેવો અવાજ કાઢી) અરે તો બાપા ! પહેલેથી કહી-એની—તો તમારી છોકરી તમારે ઘેર બેસી રહેત. આ તો હવે અમારે ઘેર પીડા ધાલી. સાજી-સાજી લોકો આને ને સાંભળે.

સવિતા આવે છે. તે શીકકી ને મુકાબ મગેલી છે. તેના મોં ઉપર ચિંતા ને ઉચ્ચતાએ ધર કર્યાં લાગે છે. તેણે હાથલ પહેર્યું છે અને માત્ર કાચની બંગડી સીવાય કાંઈ ધરેણું પહેર્યું નથી.

સાથે કમળા આવે છે. તે ખુશખીલજમાં દેખાય છે. તેણે સાજી પહેર્યો છે અને લગ્ન વખતનાં ચોપાક ધરેણાં પણ પહેરી રાખ્યાં છે.]

સવિતા : કમળા ! જો, આજે તું બેઠતા પાસે જઈ માગી લાવજો હોં. તું બરાબર શ્વહ કરીને માંગશે તો આપશે.

કમળા : પણ એ મોઢ જાણી પછાડી તું કેમ માંડી થઈ છે ?

સવિતા : પાછી તારે બધી પંચાત પડી છે તો !

થયા બુરાધ મરે છે. તેનો વિચાર કર્યો? છોકરો! આ અમે ત્રણ જણ તારાં મોટરોં છીએ. તારા ચાળા હવે ક્યારે છોડે છે તે બોલ.

કાશીબા : હા સવલી ! કાકીજી સાચું કહે છે. આ નહીં ચાલે. આજથી હવે સીધી-થઈ જશે.

સવિતા : તમે બધાં કહી રહ્યાં ? હું સીધી કે પાંચી-છું તેવી રહીશ.

જમનાકાકી : (તાબોટા પાડી) હાથ બા ! આવી કલંક છોકરી તો આજે પહેલી વાર બેઠ.

કાશીબા : (ગુસ્સે થઈ) એટલે તું શું કહે છે ? તું કહે છે શું ?

સવિતા : (મીઠાજથી) હું કહું છું તેજ કહું છું. મારી મરજી વિરુદ્ધ પરણાવી. હવે મારી મરજી વિરુદ્ધ તમારી શી મગદુર છે કે ઘર જણી બહેન.

કુમળા : હું તે અરેશ—કુમળા ! આ શું બોલે કુમળા : તું છે ?

બારણાં બંધ ક : ફટવો-ફટવો દીકરીને. ચાલો રહે છે તે ? તેમારું દીલાપોચાંત કામ નહીં.

સવિતા પી વડુવાર છે તેને હુંજ સીધી કમળા કાઢીને) બોલ છોકરી ! તું કાઢી રહેશે ? ! બોલ, જવાબ દે.

સવિતા : તમે ધાંટા કાઢી રહો એટલે બોલું. (જમનાકાકી : અરે કેમ રે કુલાળા ! બહુ જાણે તો જાણીજ ખેંચી કાઢીશ.

સવિતા : (હોઠ પર હોઠ ખીડી) કરોની મારાથી ચાલ તે.

જમનાકાકી : એટલે તું નહીં માને ?

સવિતા : મારો ઘરસંચાર કેમ ચલાવવો તે હું જાણું તે મારો વર જાણે. તમે વચ્ચે પડનાર કોણ ?

જમનાકાકી : (ચંચળ જુએ પથ્રી) જો કાપી ! આ તારી દીકરીના જોવ સાબળતી જા. હું વચ્ચે પડનાર કોણ ? પુછ તારા માલીને કે હું વચ્ચે પડનાર કોણ ? હવેથી જો અમર કાકીને તે જીવે કામ દાસ.

કમાડી : (પાણી સારીને મજગતી) કાકીજી ! પાણી.

જમનાકાકી : હું વચ્ચે પડનાર કોણ ?

સવિતા : (જેમ તેમ કરીને દોષન બેગી કરી જતા રહેતે સ્વરે) હા, હા મારી વાતમાં કોઈએ વચ્ચે પાડું નહીં મને મારી નાખો (રડતા) મારા કકડા કપો-એ તેમ કપો પણ એ મધાનાલું ઘર હું નથી માગવાની, નથી મોંઝવાની ને નથી માડવાની !

જમનાકાકી : તો કુખલ ! તને રોમે રોમે કપા નથી પડતા ! (ફુટો પાણીનો લખ ફેંકે છે. તે સવિતાને વાગે છે.)

સવિતા : (ફુટાભેર રડતા) પડે ને કીડા જેમ્ને મને જીવની મારી નાખી હેલ્ય તેને. હો, જો, મારો ! (મિમી નાચ છે.) મારી નાખો પણ એ કોણની બેરી છું નહીં ને થવાની નથી

જમનાકાકી : (કુકો કરતા) હાથ હાથ ! આ અપભ્રંશીએ તો મારા ભગીનનું નસતાન કપડું રે મારી ગા ! મોઢાએ આવી જમના વર મરતી કેમ નથી ?

કાકીબા : (અકળાઈને) હાથ હાથ દીકરી

હરદીસનદાસ : (ખાંસી ખાતા અંદર આવે

છે. જોમની જીભ અને માલમા જરાક નીચી છે.) જો-જો-જો-આ શું-જો-માડશું છે ?

જમનાકાકી : આ તો તને કીડા વળાજું છે, માગ દીકરા ! તારો જીવ મંભાળતો, ભાઈ !

(પાછળ ધીરજલાલ ને સુધાર આવે છે.)

હરદીસનદાસ : કાપી ! આમ માલમાં થયો તો કેમ માલશે ? કાશીયા ! તમે પણ ધીર-ધી-ધીરા થાએલ લોશો આપણી ફાંટેલી જોરો જો-જો.

જમનાકાકી : ભાઈ ! હવે ફાંટેલીમાં કે મળ્યા રહીજ નથી.

હરદીસનદાસ : જરા-ધે-ધીરા થાએલ દોષ, એ તારાન છે ખાજક છે. સમજાવીને કામ લે. જો-જો.

જમનાકાકી ભાઈ ! અને તો તારાં સારા સાર કરીએ છીએ નહીં તો અમારે શું ? અને તો આ નાહ્યા

હરદીસનદાસ ના ના પણ એ છેકર છે, ખચ્ચુ છે

જમનાકાકી : (નજગતા) છેકર છે છેકર છે ! જ ખચ્ચાની મા વાવ એવી તો છે માલ હું તો જાણું મારે ધીર (ચુસ્તમાં ચાલી નાચ છે)

હરદીસનદાસ (દિઝી ખાતા) એય-એય-કાશીયા ! ઝીઝીયાઓ ! જરા બેમો, ધીરાં પડો. અને ખનાડો, મજરાઓ નહીં, અકળાઓ નહીં. ધીર પડો સુધાર ! ઉપર આવ. (બાકી દોકતા ઉપર નાચ છે ને પાછળ સુધાર વળે છે.)

કાશીબા : બહેન ! જો શેઠ કેવા ડાહ્યા
ને સમજી છે ! ખીલું કાઢી આટલી દરકાર કરે ?
છાની રહે.

ઝીણીમાસી : તે કે ખાધું ? કમળી ! જા
સવિતાને સારુ ખાવાનું લઈ આવ.
[કમળી જાય છે.]

કાશીબા : ધીરજલાલ ! તમે પણ જરા
સવિતાને બે અક્ષર કહોની.

સવિતા : (એકદમ ઉંચું બોલેને ગુસ્સામાં)
ખબરદાર મારી વાતમાં એમને વચમાં નાંખ્યા
છે તો ! (પાછું નીચું માથું ધાલે છે ને આંસુ
સારે છે.)

ધીરજલાલ : (સ્વગત) અરે રામ !
(નીસાસો નાંખે છે.)
[કમળી ખાવાનું લાવે છે.]

કાશીબા : લે બહેન ! ખા. જરાક ખાની
મા ! મારી દીકરી નહીં કરું ? (ઉઠીને
સવિતાને વાંસે હાથ ફેરવવા જાય છે. સવિતા
હાથ તરછોટી નાંખે છે.) અકળા નહીં. મારી
ખ-હેન—

સવિતા : મોઢ તારી બહેન—

ઝીણીમાસી : મારા દીકરા ! જરા ખા-
ખા-ખા.

સવિતા : હું નથી ખાવાની.

ઝીણીમાસી : બહેન ખાધા વગર કે ચાલે ?

કાશીબા : (હાથ બેઠીને) સવિતા !

તારા ફજેતાથી હું તો યાદી ગઈ. આખું
તમ હવે તને ને મને શીટકાર કરશે. મારાથી
તો નીચેથી ઉંચું બેઠવાનું નથી.

સવિતા : પણ હું શું કરું ? શું કામ
આવો વર જોયો ?

કાશીબા : (અકળાઈ ને) માથું ફેડવા
મારું—

સવિતા : (ગુસ્સામાં હાથમાંની તાસક
ફેંટી દે છે.) ત્યારે ફેડ તારું માથું. મને છુંદી
નાંખી ને હવે જખીને મરવા પણ દેતી નથી.

કાશીબા : પણ તને તો દુઃખ શું
બળ્યું છે ?

સવિતા : (ઉગ્રતાથી) દુઃખ ! અરે તારા
જમાધને જોઈ છું ને મારી આંખો જળે છે,
સાંભળું છું ને મારા કાનના કીડા બદબદે
છે ને અડકું છું ને મારો દેહ દાઢે છે.
દુઃખ શું બળ્યું છે ? તું હવે જા, તને પગે
લાયું—

કાશીબા : ને તું આમ ફજેતા ક્યાં મુઢી
કરશે ? એવું કરશે તો મારે ખાંરણે નહીં ચઢવા
દહે.

સવિતા : હું તારે ખાંરણે પગ નથી
મુકવાની. તું મારી મા નથી. જા-ભવે ભવ
ફરી મળતી નહીં.

કાશીબા : પાછી—

સવિતા : જા ! જાય છે કે નહીં ? જા !
નહીં તો ચીંશા પાડીશ. તારે હવે શું છે ?
પગ્ગીસ હજાર તો તારી પેટીમાં પડ્યા છે ને—

ઝીણીમાસી : બહેન—બહેન—

સવિતા : દીકરી વેચી હવે જાતરા કરવા
જા—

ઝીણીમાસી : (કાશીબાને) મોટી બહેન !

માથે વધારે રહીશું તો વધારે ફળેતો થશે.
ચાલે.

કારીઆ : દા. મરજે કુખન એને પોનાને
પાપે.

ઝીઝીભાસી : બહેન ! જરા શરીર
મંજાળજે—

સચિતા : મરીશ તો સનાન મુતક કેને
કામવાનું છે ?

કારીઆ : એને મરવા દે—

[કારીઆ ને ઝીઝીભાસી જાય છે ધીર-
જવાલ આગળ આવે છે. સચિતા આખો લુછી
બે હાથે લમણ દાબી ઉભી થાય છે અનેની
નજર મળે છે.]

ધીરજલાલ : નવી કાપી—

સચિતા : (મઝા) હવે તમારે કે કહેવાનું
બાકી છે ?

ધીરજલાલ : (આકાશ તરફ જુએ છે)
મને ખેદ થાય છે—ખેદ થાય છે.

સચિતા : (ઉધુ સમજને ગુસ્સામાં) હવે—
ધીરજલાલ : (પ્રાર્થના કરતા) નવી

કાપી ! આય સતીઓનાં લક્ષણ કે તો રાખો—
સચિતા : આય સતી ! (દાત પીચી)

આય સતી ! તમે-તમે અને સતીના લક્ષણ
શીખવરા આવ્યા છો ? શું મોડું લઇને ? ક્યા

આચાર પર, ક્યા સ્નેહ પર ને ક્યા લાયકાત
પર ? તમારા મોઢા બાજો—

ધીરજલાલ : (ગમરાધને) રામ-રામ-
રામ ! (બીને ઉપર જતો રહે છે.)

સચિતા : (સ્વગત) સતી-સતી ! શા
મારે ? કોણે બનાવી ? ક્યા સ્વામીની ? (ધુન્ધુ

હરતાં) મારો શી મુનેદગારી કે આ કર્મચંડા-
બની મતી થવાનું મારે કર્યું ? અંડાલો ! બ્રહ્મ
રાક્ષસો ! લોપી પીએ—જેટલું પીવાય એટલું.
આ આમીની સતી થતાં પહેલાં શાંખાની બતીશ.
મને છુદી, કચ્ચરવી ને પછી મતી બનાવવી !
અરે ! (ઉપર પગલા સંજગાય છે) પાઠો કેમ
આવ્યો ?...

[હરકીસનદાસ ને મુથાર પાછા ઉતરે છે.
બીંત તરફનું મો કરી સચિતા ઉભી રહે છે. બે
જગ્ય દાદર ઉતરી રહે છે એટલે સચિતા ગપાટા-
બધ દાદર મઢી જાય છે.]

હરકીસનદાસ : ખરોબર ક્યું ને ?

મુથાર : હા. શેઠ !

હરકીસનદાસ : સે આ તારા ગાઠ બાના—

મુથાર : શેઠ ! આવા કામમાં તો કપીએ
બેઠાએ

હરકીસનદાસ : (જરાક લહેરમાં હમતાં)
હા-હા-હા તું પણ સમજ મયો ! મારો બેટો

હોશબાર છે ખો-ખો-લો. (કપીઓ બાપે છે.)

મુથાર : (હસતો હસતો) ફતેહ કરો !
(જાય છે)

હરકીસનદાસ : (જરાક મોથડીકું ખાતાં)

ફતેહ કરો-ફતેહ કરો કર-વાને! હા-હા-મારો

જન્માકુરમા છોકરો છે ને કોણ લઈ સેવાવું

છે ?... (દીવું હસે છે.) નવી ! નવી !... (મોઢા

ખાણી આવે છે) શા ખીજળ છે ! ને-ને શા

લટકો છે ? (ખોખારે છે.) આજે મારામાં
બેર પણ આજુ લાગે છે. ખો-ખો-ખો-ને

અણવાસ ને આજુ બેએ એને પણ ઠીક જરા
ઢીલી કરી છે. હા-હા-હા. ચાલ જઈને આજ-

ની શીલક ગણું એટલે એ પણ સાંકળ દઇ
ભરાઈ જશે. હા-હા સાંકળ દે, સાંકળ દે. ખબર
નથી કે નકુઆના પાંખીઆંજ સાંગી નાંખ્યા છે.
હા. ખો-ખો-મને કેમ કરી પહોંચવાની છે ?
હા-હા. હું કે જેવો તેવો છું ? (હેડકી ખાય
છે.) ન-નવીની કેં મઝા છે ! (દસ્તો દસ્તો
દાદર ચઢવા જાય છે.) પેલો જોઈતો કેમ હતો
આખો નથી ? (પાછો ઉતરે છે.) અસાર સુધી
દીવલ આખ્યા કરે છે. (ખારણું અમથું અડકાવે છે
ને દીવો હોલની નાંખે છે.) આવીને સુઈ જશે
એની મેજ. (ધીમે ધીમે તે ઉપર ચાલ્યો જાય
છે. થોડી વારે સંતાતો ગભરાતો ધીરજલાલ
દાદર પરથી ઉતરે છે.)

ધીરજલાલ : (ચારે તરફ જોતાં) અસારે
લીક લાગ મળ્યો છે. જોઈતો નથી ને કાકા પણ
તીજેરીની ઝોરડીમાં શીલક ગણે છે. આ એના
ભંડારીઆમાંજ છપી મુકી રાખે છે. (ગજવા-
માંથી કુંચીનો મોટો ઝુમખો કાઢે છે.) લક્ષ્મી-
નારાયણની કૃપા થઈ કે આવી શંખણીથી હું
બચી ગયો, નહીં તો મારું શું થાત ?...જે
ઝીમાં પતિભક્તિના આર્થ સંસ્કાર નહીં તેને હું
પરણવાનો હતો ! તેની જોડે મેં છપી પડાવી !
હરિ કરે સો આછોછ...હું બચી ગયો...(ધીમે
ધીમે ભંડારીઆ પાસે જાય છે.) હવે આ છપીને
પંચુ કાઢી લઈ કુંડી મુકું. ગઈગુજરીનાં આવાં
સ્મરણો મારા જેવા શુદ્ધહૃદયીને કેમ પરવડે ?
પણ આની જોડે રહીને મારી ઝીના પણ સંસ્કાર
ખગડે તો ? (વિચારમાં થઈ છે.) હતો પતિ-
ભક્તિનું રહસ્ય એના હૃદયમાં પેહું નથી. પતિ
જેને પૂલ્ય નહીં તે પથ્થર જન્મવા યોગ્ય છે.

(ચારે તરફ જુએ છે ને કુંચી લઈ ધીમેથી
ભંડારીઆનું તાણું હાથમાં લે છે. ઉપર એક
ખારણું જોરથી ચાકનાતું સંભળાય છે એટલે
પાછો દડી ધુજે છે.) ના. કાંઈ નથી. દમણું
જોઈતો આવશે. નકામી વાર થાય છે.....એને
પણ આકર્ષીને એ જખીનું ઘેલું લાગ્યું છે તો !
(ધુજતે હાથે તાળામાં કુંચી ખેસાડવા મથે છે.)
કાંઈ લાગતી નથી ! ઉંહ-ઉંહ-

[ખારણું ઉઘડે છે ને જોઈતારામ આવે છે.
કુદીને ધીરજલાલ એ કાઢીઓ વચ્ચે જઈ લપાઈ
જાય છે.]

જોઈતો : ચાલો શેકે તો દીવો પણ હોલની
નાંખ્યો...સાકા દશ વાગ્યામાં આખી પોળમાં
જલ્લે મધરાત આવી ગઈ.....કું...લોક છે ?
(ખારણું અધધાકું રાખે છે.) ઉંધ આખા
ગામને આવે છે પણ મને નથી આવતી.....
(ખાજક પર ખેસે છે.) લાવ.....(કંડીએ બાંધેલી
કુંચી કાઢી ભંડારીઉં-ઉઘાડે છે ને છપી કાઢે
છે ને અંધારામાં તેની સામું જોયાં કરે છે.)

ધીરજલાલ : (સ્વગત) જો...જુઓ
હરામખોર...

જોઈતો : (નીસાસો નાંખી) અરે મારા પ્રભુ !
(અંધારામાં કમળા ધીમે ધીમે દાદર ઉતરે છે.)
કાંણુ છે ? (જવાબ નથી.)

ધીરજલાલ : (સ્વગત) એ વળી કાણ
ઉતર્યું ?... (કાઢી વચ્ચે વધારે લપાઈ છે.)

જોઈતો : કાણ એ ?

ધીરજલાલ : (અંધારામાં જોવા પ્રયત્ન
કરીને સ્વગત) કાણુ છે ?

જોઈતો : (દીવાસળીની પેટી હાથમાં લઈ)
કેણ એ ?

કમળી : (ધીમેથી) એ તો હું—

ધીરજલાલ : (ડાંગા ફાડી એ હાથે માથાના
વાળ પકડી સ્વગત) મારી...મારી.. સતી .

જોઈતો : (અમળીને જળી મુગી દે છે)
કેણ કમળી ? (દીવામળી ધમે છે)

કમળી : (જરાક દબીને) હા હું.. દીવો
નહીં કરો.

ધીરજલાલ : (દાત પીસી સ્વગત) અધા
રામા—(અકાળકાળે) હા—

કમળી : (ગભરાતી) મારે તમારું, એક ના,
કામ છે.

ધીરજલાલ : (સ્વગત) એકવા...એકાન-
વાસ...(આંખો મીંચી) હા—

જોઈતો : (દબીને) શું કામ પડ્યું છે ?

કમળી : (પાસે આવીને) બધું ખાતરી
કામ છે.

ધીરજલાલ : (સ્વગત) ખાતરી ..
ખાતરી...

જોઈતો : પણ અત્યારે ?

કમળી : દિવસે કહેવાય એવું નથી—

ધીરજલાલ : (માથું પકડી સ્વગત) હા—
સતી—(વેદનાથી એવું મોઢું કકરેયું બને છે)

જોઈતો : (દસીને) એવું તે શું છે ?

ધીરજલાલ : (સ્વગત) હાથ—મમથ
મયાં—મને—

કમળી : જોઈતા !—આઈ !—

ધીરજલાલ : (સ્વગત) હુશ ! લાઇ
કેના જન્મલા નથી ?

કમળી : હું માથું તે આપશે ? તમે મને
કશાની ના કહી નથી. મને આપશે ? આપશે ?

ધીરજલાલ : (સ્વગત) વિરૂઢ !
જોઈતો : પણ એવું છે શું તે કહેા ને.

કમળી : (હિતાવગથી) પણ ના. પહેલાં
વચન આપો કે આપશે. મારી આટલી માંગણી

કથુવ કરો—

ધીરજલાલ : (સ્વગત) મેચરમ !—

કમળી : મારી માંગણી કથુવે.

ધીરજલાલ : (હાથ વડે વાજ એચી
સ્વગત) હાથ...આથ સંસ્કૃતિ—

કમળી : (કરગરીને) જોઈતાલાઈ ! હું
હાથ જોડું—પગે લાગું—

ધીરજલાલ : (સ્વગત) કામચિત્ત કુલ
દાએ સસાનાસ વાળુ રે મારા બાપ ! (માથું
કુણાવે છે.)

જોઈતો : (દસીને) હું જાણું છું તમે શું
લેવા આવ્યા છો તે, પણ અત્યારે એ નહીં
આપુ કોઇ દિવસ—

ધીરજલાલ : (સ્વગત) મને જોઈ ગયો
કે શું ? હુશ ! તમારું પાપકર્મો પુરાં કરે.

કમળી : (કરગરી) પણ અત્યારે શો વધો
છે ? અત્યારે—કમળી—

ધીરજલાલ : (સ્વગત) કુલદા જળી રહી.
લક્ષ્મીનારાયણ દેવ ! મારું શું થશે ?

જોઈતો : ના, ના અત્યારે નહીં ગઈ
જાણી જશે...

ધીરજલાલ : (અચકેરે દસતાં સ્વગત)
કોઇ જાણી જશે ! હાથ—હાથ—મારા પવિત્રજવન

પર પુગી—

કમળી : ના—અત્યારે—અત્યારે.

જોધતો : ના. કોઈ દહાડો—કમળી! તું માંગે ને હું નહીં આપું—

કમળી : મારા સમ આપો! (અંધારામાં હાથ લંબાવે છે.)

જોધતો : તને અંધારામાં હાથ અડકે છે. ખંતે હસી પડે છે.) હા—હા. તમે જાઓ—

કમળી : (હસીને) હું નથી જતી—

ધીરજલાલ : (સ્વગત) દુષ્ટો! પાપાચારીઓ! હા—હા—હા!

જોધતો : અરે પેણ તમારો પરમેશ્વર જાણશે તો—

કમળી : અરે તેની વાત છોડોની!—એ શું જાણવાના હતા?

ધીરજલાલ : (બહાર આવીને રડતે રાગે) શું જાણવાના હતા! હામ! હામ! મારા શુદ્ધ સંસ્કારો—

જોધતો : ઓ મારા બાપ!

કમળી : (દિલી જવા જાય છે.) ઓ મારી મા—

સવિતા : (દાદર ઉપરથી મોટે ઘાંટે) મુઆ! પાપી! ખબરદાર મારા શરીરને અડક્યો છે તો!

[સવિતા ધડબડ ધડબડ દાદર ઉતરે છે પાછળ દરકીસનદાસ ઉતાવળથી ઉતરવા જાય છે. કમળી અંધારામાં દોડતી દાદર ચડવા જાય છે. પાછળ તેને ધીરજલાલ પકડવા જાય છે. અપાટા-બધ ઉતરતી સવિતા કમળી જોડે અથડાય છે ને બંને દાદર પરથી દેડાં પડે છે ને પડતાં ધીરજલાલને પાડે છે.]

સવિતા : (ચીસ પાડી) } ઓ મારી મા રે—
કમળી : " } ઓ બાપ રે—
ધીરજલાલ : " } ઓ મારા દેવ—

દરકીસનદાસ : (નીચામાં ઉતાવળથી ઉતરે છે. તે ચોશા સાંભળી પગથીઈ ચુકે છે ને ત્રણે પર આવી પડે છે.) અરે! સત્યાનારાયણ રે તમારું—

જોધતો : અરે આ બધાંએ આજે માંડ્યું છે શું?

[જોધતા દીવાસળી ચેતાવી દીવા કરે છે. જેવો દીવો થાય છે કે સવિતા ભોંપ પરથી ઉઠી બારણું બહાર દોડી જાય છે. ને ભોંપ પર દરકીસનદાસ ધીરજલાલ ને કમળી આંખ ઓળતાં દેખાય છે.]

દરકીસનદાસ : (ધીરજલાલની સાથે દાંતીઆં કરી) અત્યારે પણ આ ગતકલાં! તું તે માણસ મુઓ છે કે દોર?

ધીરજલાલ : કાકા—

દરકીસનદાસ : (ગુસ્સામાં ઉભા થતાં) મર તું ને મરે તારો કોકો! પણ પેલી નવી ક્યાં ગઈ? (એઆકળાં બની ચારે તરફ જોઈ) ક્યાં ગઈ? નવી! નવી! (ગભરાઈને) ગઈ! જોધતો : શેડ એ તો બહાર નાં.

દરકીસનદાસ : (આમતેમ ફરતાં) ગઈ—ગઈ—! જોધતા પકડ. એને પકડ. બેરીની બેરી ગઈ ને ઉપર રૂપીઆ પચ્ચીસ હજાર. તું પકડ. શું જાણે છે જોધતા?

[જોધતા બારણું બહાર અપાટાબધ જાય છે. શેડ બારણુંમાંથી જુએ છે. ધીરજલાલ ને કમળી સામસામું જુએ છે.]

ધીરજલાલ : હુબ્હા ! માતું જીવન જીવ
 હતું...મારો સંસાર અપવિત્ર કર્યો...મારા આદ-
 શોને બાંધીને બુકો કર્યો—હા—

કમળી : (માથું ખજવાળતા રડતે રાગે)
 પણ માતું તો માથું બાંધી ગયું તેનું કે !

હરકીસનદાસ : (એકદમ મીઠાશથી પા-

છા ફરે છે) અરે તમારાં તે સત્યાનાશ જાય :
 મનડલા શાના કરી મરે છે ! મારી તો બૈરી
 નાસી ગઈ. (માથે હાથ દઈ બેસી જાય છે.)
 હું તો હતો તેવો વાઢો થઈને રહ્યો રે મારા
 માથે !

[પડે પડે છે.]

અંક. ૪

[સમય : ત્રણ મહિના પછીની એક સાંજ.
સ્થળ : તેજ પરસાળ]

ખાનડ ઉપર હરકીસનદાસશેઠની ખાલી પચારી છે ને તેની પાસે ભોંય પર પીચુદાની પડી છે. પાસે એક બે દવાની શીશીઓ પડી છે. ખંડમાં દુર્ગંધ પ્રસરી રહી છે.

ધીરજલાલ ગમગીન થઇ બેઠો છે. કમળા ને ખાલાં ચઢાનાં લઈ ને આવે છે ને એક ખાનડ પર મુકે છે ને બીજું ધીરજલાલને ધરેછી]
કમળી : (મુગે મોઢે ધ્યાન જેએ છે.) ઉં—
ધીરજલાલ : (મુગે મોઢે જવાળ દે છે ને આંગળી વડે ભોંય ખતાવે છે.) ઉં—

કમળી : (પતિએ અબોલા લીધા હોવાથી મોઢાના ચાળા ને રીતભાતથી કરગરતાં ને ખાલો ધરતાં) ઉંહું કું—

ધીરજલાલ : (સખ્તાધથી ડોકું ધુણાવતા) ઉંહું. (ભોંય પર ચઢા મુકવાનું આંગળી વડે ખતાવે છે.)

કમળી : (ભોંય પર ખાલો મુકી દઈ ને ધુરકાં ભરે છે) ઉં—ઉં—ઉં.

ધીરજલાલ : (ગાંભીરથી ઉંચું જોઈ ના કહે છે.) ઉં હું—

કમળી : (ધુરકાં ભરતાં) ઉં—ઉં—

ધીરજલાલ : (સીલીંગ તરફ જોઈ ડોકું ધુણાવે છે.) ઉંહું ! પરસ્પરથી અપવિત્ર—

કમળી : (છેડા વડે આંખું લહોતાં) હવે નહીં કરું.

ધીરજલાલ : (સીલીંગને સંબોધતાં) મારું શુદ્ધ-શુવન બ્રહ્મ થઈ ગયું !

કમળી : (પગે લાગે છે.) હવે નહીં કરું.

ધીરજલાલ : (એકદમ ઉઘો કરી) એક વખત ક્યું તો ખરું ને ? આ રામ !

[હરકીસનદાસ ખાંસી ખાઈ લાકડી ટેકવી આવે છે. જોઈતા તેને જેમ તેમ ઉંચકી રાખે છે ને ચલાવે છે. તેનું શરીર તવાઈ ગયું છે ને આંખમાં કુવા પડ્યા છે. તે ઘણીજ મહેનતથી શ્વાસ લે છે.]

હરકીસનદાસ : ખોં—ખોં—પાછાં બેજલ બેઠાં. (શ્વાસ મઢા મહેનતે લે છે.) ઝેરી વિના ચાલતુંજ નથી. પાછાં—(ધીરજલાલ અંચાઈ ઉભો થાય છે.) અધાં મળદ દરે છે. એકલો હુંજ નકામાં પડ્યો છું—તમારે બધાને પાપે ! જોઈતા ! ગધેડા ! જોતો નથી ? મારી કેડમાં તારાં આંગળાં વાગે છે. ખોં—ખોં—ખોં. ધીર ! (ચાવીને) નેયાં શું કરે છે ? મારો હાથ ઝાલ. (જોઈતા ને ધીરજલાલ તેને જેમ તેમ કરી ખાનડ પર બેસાડે છે. હરકીસનદાસ લાકડી પાસે મુકી શલ કાઢી ફાંફે છે.) છાતીમાં સાળી ગુંચ આવે છે. ખોં—ખોં—

ધીરજલાલ : કાકા ! આ ચઢા લેશો ?

હરકીસનદાસ : ચઢા ! ચઢા ! (કચવાળને) તારી ઝેરી તો ચઢા કરે છે કે કાવો ? (ચઢા ખીને) ધુ-ધુ-ધુ કડી કડી વાજ-લાઈ જા. ખાલો તમારાં મોં. (ચઢાને ખાલો ફેંકી-ફેંકે છે ને ધીરજલાલ લઈને ઉંચો મુકે-છે.)

જોઈતા : શેઠ ! તમે જરા રાખડી પીઓ. ગળે ઉતરશે.

હરકીસનદાસ : શું કપાળ તારા ખાપતું ઉતરશે ? જુએ તો મારા પેટમાં કુવા પડી

ચાલ્યા. પણ તમને કોઈને કંઈ છે ? ખાઈ પીને મગ્ન હશે છો.

એકેઠો : શેઠ ! એસો. હું દમણ રાજદી કરી લાવું. (જાય છે.)

ધીરજલાલ : કાકા ! જરા નીરાતે સુઓ હરકીસનદાસ - નીરાતે સુઓ ! નીરાત ! નીરાત તે કેમ કરી રાખું ? હું તો મગ્ન પડ્યો છું.

ધીરજલાલ : અરે એમ શું બોલો છો કાકા ! એવો કાલે સવારે મારા મર્ધ જગા પાવું—પણ પેલું વર્ધિયનનાતું—

હરકીસનદાસ : (કચવાઈને) હા તને નારી પડી છે કેમ ? કુચ્ચો—હરામખોર ! બો—બો—પણ દગમખોરો ! હું એમ મગ્નતો નથી

ધીરજલાલ : કાકા ! હું તે ક્યા કહું છું ? પણ એ કાદી તો નાખો..

હરકીસનદાસ : હા એટલે તને બધું મળે...

ધીરજલાલ : કાકા ! હું પણ તમારો છોકરોજ છું ને.

હરકીસનદાસ : છોકરો ! છોકરો ! તું મારો છોકરો ! મારો છોકરો હોય તો મને આમ મગ્ન હશે ?

ધીરજલાલ : કાકા ! એમ બોલો છો ? હું શું નથી કરતો ?

હરકીસનદાસ : (ખામ બરામ છે ને થોભે છે.) શું નથી કરતો ? અરે મારા પેટમાં દોશી ચોરી છે તેની તને કે શીકર છે ? બો—બો.

ધીરજલાલ : પણ ત્રેકેઠો રાજદી કયા મનો છે ને.

હરકીસનદાસ : અરે રાજદીને શું મરદન મારે છે ? હું તો બીજી બુએ મરી ચાલ્યો.

ધીરજલાલ : બીજી બુખ—

હરકીસનદાસ : (કચવાઈને) તું શું સમજે વેદીઆ કોટ ? મારો દોકરો હેન તો સમજત. હું એ બુખ તો મરી ચાલ્યો...બો—બો.

ધીરજલાલ : પણ ક્યાની બુખ—

હરકીસનદાસ : દત્ત મૂર્ખા ! એટલું મમજતો નથી !

ધીરજલાલ : પણ કાકા ! કહો તે લારી આપુ હરકીસનદાસ ધીરા ! લાવી આપશે કે અમગ્નથો ?

ધીરજલાલ પણ શું બોલ્યો છે ?

હરકીસનદાસ : (ધીમેથી) બેટા ! આજે ચાળાસ વર્ષમાં છેલ્લો દોઢ મદીનો પહેલી વાર હું પચારીવય થયો છું બો—બો—ને—ને—

ધીરજલાલ : ને—

હરકીસનદાસ : પહેલી વાર હેન કરવા મને .. મને હેન કરવા કોઈ હેમતભૂઈ નથી...

ધીરજલાલ (ચમકીને) હેં ?

હરકીસનદાસ : (કચવાઈને) તું વેદીઓ, મૂર્ખો, બાપલો એ શું સમજે ? (ખાસ ખાખ છે.) કરમા નારી કાપી નથી ને...બહાર જવાને પત્ર નથી.. ને હું મરી ચાલ્યો.

ધીરજલાલ : અરે કાકા ! આ શું બોલો છો ? આટલી મદગી છે ને ?

હરકીસનદાસ : માંદગી ? (અકળાઈને) અરે આ એમને એમ હું મરી ચાલ્યો ને જોવા કરે હ—નેવા કરે છે ! (લાકડી પકડી) થાદ રાખ, હું પચારીયા પડ્યો રહીશ પણ તને રક્ષતો કરીશ. મારા પૈસામાથી પુરી બદામ

નહીં આપું. ચોર ! (આળા પાડી)
આ શું બોલો છો ? (નિશ્ચિંત, યર્ષ તકીએ
અઢેલે છે.)

ધીરજલાલ : પણ કાકા—

હરકીસનદાસ : બેસ ખાયલા—

ધીરજલાલ : પણ કાકા—

હરકીસનદાસ : જો ધીરા—

ધીરજલાલ : બોલો કાકા ! પણ તમારે
તો અત્યારે ઇશ્વરભજન—

હરકીસનદાસ : ઇશ્વરભજન ! હું ઇશ્વર—
ભજન કરું ? કરતી તું ભગતડા ! મને દુઃખજ
દેવું છે તારે ?—

ધીરજલાલ : પણ તમારી ઉમરે—આ
સ્થિતિમાં ?

હરકીસનદાસ : બાળ તારું મેહું !...હું
તો તારા જેવા પાંચને પુરો પડું એમ હું...
અત્યારે તારી કાકી હોત—

ધીરજલાલ : (દયામણે મોઢે) પણ નથી
તે હું શું કરું ?

હરકીસનદાસ : (કચવાઇને) તને મુઝતું
નથી...અરે આજે જે મહીના થયાં તો કોઈનું
ગાયન પણ સાંભળ્યું નથી, કોઈનો આદાબ
ગીત્યો નથી—

ધીરજલાલ : પણ-પણ—કોઈને...હું લઈ
આવું...હું...પણ—આપણો ધર્મ—તીતિ...
આચાર...

હરકીસનદાસ : અરે એ તો પોથીમાંના
રીઝા...મારા ખાવજીમાં ! (એકદમ નરમ
થઈ જઈ) ધીર ! એ ધીર !...આટલું માન...
એક વખત—

ધીરજલાલ : પણ કોને ?

હરકીસનદાસ : (ધીમેથી) કોઈને...
(કરગરીને) એક વખત તો ફરી ગાયન
સંભળાવ...મને એથી શાતા વળશે...ધીર !...
પેલું વીલ લાવ... હું ફાડી નાંખું...ખોં-ખોં-
તારા નામનું કરું... પણ—

ધીરજલાલ : પણ કાકા ! એવું કોણ
મળે ?

હરકીસનદાસ : અરે બહુઓ મળશે...
અમદાવાદ શહેર શું બળીને રાખોડો થઈ ગયું
છે ?

ધીરજલાલ : પણ ક્યાં જઈ ? હું કોઈને
ઓળખતો નથી !

હરકીસનદાસ : ખાયલા—

ધીરજલાલ : પણ અહીંયાં—આપણા—

હરકીસનદાસ : (ગુસ્સે થઈ) પણ—પણ
પણ...તને ખીજું કંઈ મુઝતું નથી...

ધીરજલાલ : પણ પોણ શું કહેશે ? લોક
શું કહેશે ?...

હરકીસનદાસ : અત્યારે રાતના તારા
ખાપ બધા બેસીને જોયા કરતા હશે !

ધીરજલાલ : પણ આપણું ઘર—પવિત્ર—

હરકીસનદાસ : અરે તારી પવિત્રાર્થ પં
પુજા મુક—તને એક જઈ નથી આપી જવાનો
...ધોએલો મુજો ! ખોં-ખોં—

ધીરજલાલ : (નિરાશ થઈ) પણ ના કાકા !
મારાથી એ અપવિત્રકામ નહીં થાય...અરે—
હું-હું...આ કામ કરું ? મારા રામ ! મારા
લક્ષ્મીનારાયણ !—જન્મધરી મેં કોઈનો નામ
જોયો નથી.

હરકીસનદાસ : (ખબરે છે.) બગલડો
મળે ! (જોઈને રામડી લઈને આવે છે)
કોણ જોઈને ?... પેલી વ કરી લે...ને કાઢ આ
નામદને મારા ધરમાથી...કાઢી મઢ.

જો તો : (રામડી આપે છે ને મેઢને પપાલે
છે) દમગા ધીરજભાઈને કાઢી મુઢ છુ...

હરકીસનદાસ : ને કાગળ ને ખડીઓ
લાવ માર' વીચ લખ...એ દમગતને મારી
એક પાઠ નહીં...મોઢ પવિત્રાધનુપુત્રક બસ
મસા ખરા પમા...ખાજગપોળને. ને કણનરને
ચલુ ખચારવાને...ને જમનાજીની માછલીને
ફૂધ પાતા...ખમ...ખો...ખો—વાવ. કાગળ
લાવ...

ધીરજલાલ : પળુ કાકા—

હરકીસનદાસ : મળે મુજ—

જોઈતો : (હસતા) પળુ છે શુ તે તો કહે
(મનકમાં) જો કે કાકા' જમનાજીની માછલીને
ફૂધ પાતા પુપ્પ તો ખટુ વાગે

ધીરજલાલ : જોઈતા' જોઈતા' —તું
પળુ !

જોઈતો : પળુ ધીરજભાઈ છે શુ ?

ધીરજલાલ : પળુ કાકા મારી પામે શુ
કગવવા મામે છે તે તો પુઠ

હરકીસનદાસ (કમવાઈને) તું કગવવા
માયું છું ?... (રોમથી) બજે કેમ જોનો
બાપ ગરાવનો દોડ' તેમ'...મોટા મ.કુડા' .
સ.કા ! પાપ લાગશે તો મને ..તેમા તારા
બાપનું શું જવાબું છે ?

ધીરજલાલ : (નીચું જો) પાપ —અરે
આ તો—

હરકીસનદાસ : જોઈના, ૭૬ ! પેલી
લાકડી લઈને કાઢ જરામજોરને.

જોઈતો : પળુ છે શું ?

હરકીસનદાસ : ને' કવું કે કોમિ લઈ
આવ.. કે' નહીં તો એક ગાયન તો સાબળું.
મને લા મુધી ચેન નહીં પડે...કોઈને...અરે
મને તે કોઈને—

જોઈતો (આખો કાઢી) અંદ ખરીલાવ
છે આજે દોઢ મહીનો થયા તમે ધરમા પડી
રહા છો. સમજ્યો.

હરકીસનદાસ તેવારતો. પળુ આ
શ્રુષો કે સમજતો નથી. વેઢાઉ' દોર !

જોઈતો (જડાકે હસીને) ધીરજભાઈ !
કાકા સાચું કહે છે. કાકાએ તમને પાળી પોષી
મોટા કર્યા ને તમે એવું આટલું નહીં કરો ?
હરકીસનદાસ : ખરું કહ્યું—

ધીરજલાલ : (દયામણો બની) પળુ
જોઈતા ! કાકાની આગા હું સદાએ માથે
ચડાવુ છુ. આ સારા ધરમા—

જોઈતો ધીરજભાઈ ! તમે તો ધર્મમાં
છો તમારી કાકાસક્તિની કસોટી થાય છે.

ધીરજલાલ : જોઈતા ! તું રહેસાઈનકિંધુ.
હરકીસનદાસ અરે તું માર' વીચ
લખતી.

જોઈતો : (મનકમાં કરચરીને) ધીરજભાઈ !
ધીરજલાલ (આભમંધન કરી) જો
જોઈતા !

હરકીસનદાસ : (પથારી તળેથી કાગળ
કાઢી જોઈનાને આપે છે) લખ લખ રૂપીઆ
પાજરાપોળ, એક લાખ કણતર, એક લાખ
પાડી મઢારી ને બાપી જલા—

જોઈતો : (ખરીજો લઈ આવી બેઠો છે ને કાળજી લાચમાં લે છે.) ને બાકી બધા—

હરકીસનદાસ : બાકી બધા. જમનાજીનાં માજીજાને હુધ—

જોઈતો : (મગ્નકમાં) કેમ ધીરજલાલ—

ધીરજલાલ : અરે જોઈતા ! શું કરું ?

જોઈતો : પિતૃલક્ષ અણગુને યાદ કરો. બીજું શું ?

હરકીસનદાસ : જો એ લાવે તો તો પહેલું વીણ ફાડી નાંખું...એલ, નહીં તો—

ધીરજલાલ : અરે લક્ષ્મીનારાયણ !—

હરકીસનદાસ : લખ જોઈતા !...લખ.

ધીરજલાલ : અરે પ્રભુ !

જોઈતો : (લખું છું શેઠ ! (લખના માંડે છે.)

ધીરજલાલ : કાકા—

હરકીસનદાસ : કેમ ?

ધીરજલાલ : (લાચ જોડીને કંપતાં)

કાકા ! હું લઈ આવું છું, ભલે મારો જીવ જાય પણ તમારો આરા—

જોઈતો : ખરી વાત છે. તમારા જેવા વકિલની આગ લોખે તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય.

ધીરજલાલ : પણ કેટલું પાપ !

જોઈતો : પણ કાકાની આજ્ઞા તોડવાનું પાપ !...

હરકીસનદાસ : (શુભસાચી) અરે તું લખની !

ધીરજલાલ : કાકા ! હું જાઉં છું...પણ ક્યાં જાઉં ?

જોઈતો : અરે મારા લાલ ! તમે પણ શું ? વીકારે—

ધીરજલાલ : ત્યારે તું ચાલતી.

જોઈતો : ના; લાઈ સાહેબ ! કાકા તમારા શ્રવણપુણ્ય તમને મળે, ને ચૌદ લાખ મળવાનું સૌભાગ્ય તમારું થાય. મારે શું ?

ધીરજલાલ : જોઈતા ! તું પણ સ્વાચી થાય છે ?

જોઈતો : હું તો ધીરજલાલ ! સ્વાચી જ નહોતો છું. તમે જાઓ. અમારા નસીયમાં પુણ્ય લખાયાં જ નથી.

ધીરજલાલ : (છંદની પ્રાર્થના કરતાં) કાકા માંડી / વાળોની.

હરકીસનદાસ : જોઈતા ! લખ—

ધીરજલાલ : કાકા ! જાઉં છું. જોઈતા ! તું ડોક્ટરને ત્યાંથી દવા લઈ આવજો.

જોઈતો : હું આ ચાલ્યો. (ઉઠે છે.)

હરકીસનદાસ : તો એટલી વાર હું જરા ઉઠી જાઉં.

જોઈતો : હા કાકા ! જરા આરામ લેશે તો દીક થશે.

હરકીસનદાસ : (હસે છે.) જોઈતા ! તું તો મારો હીરો છે. આ

મારા વીણમાં તને જરૂર પાંચપચાસ રૂપીઆ વધારી આપીય. ગયા વીણમાં એકમો પચીસ આવ્યા છે તેમાં એકમો સાઠ કરું તો રાજ થશે ને ?—

જોઈતો : અરે બહુ ચર્મ ગયું, મારા અન્નદાતા !

હરકીસનદાસ : જાય છે કે ધીરા ! હજી ગયો નથી ?

ધીરજલાલ : આ ચાલ્યો. જોઈતા ! મારું ન મળે તો ?—

જોઈતો : આરે તમારા હૃદય પર બ્રહ્મા
રાખો. કુનીઆમાં બહુએ રત્ન પડ્યા છે. માઠી
લગને જાઓ.

ધીન્નજલાસ : (જોઈતાને) કાકા હિલી નવ
ને તુ નવ ત્યારે એને બહીઆ બેસવાનું કહેજો.
(અપ છે.)

જોઈતો : (સ્વગત) ચાલ્યા મારા અવલુના
ધમધુરધર શાગરીત (હરકીસનદાસને) કાકા ! હવે
આ વીલ લખું કે રહેવા ફરિ ?

હરકીસનદાસ : (ખડખડ હસતા) આરે
લખ્યું લખ્યું ! રહેવા દે. એમ વીલ યના હશે
ખો-ખો. એ તો કાલે સારો યધસ તો બીજી
નથી આવશે. જોઈતા ! જન્મદાસર કુવી ગયો ?

જોઈતા : આરે શેઠ ! હું કેમ લખું ? જન્મ-
દાસમાં કીકા બુસે છે એ તો મારી નજર આગળ
દેખાય છે.

હરકીસનદાસ : (સુવાની નેઆરી કરતા)
હવેનો રહે, મારા જોઈતા ! (સુઈ નવ છે)
દીવો કરતો જાઓ. (માથે મોટે એડે છે)

જોઈતા : (દીવો કરી) આ નરકમાંથી હું
ક્યારે છૂટું ?...પણ આ અવરયામાં આને કેમ
બુઝી જઈ ?... (નિરસ્કારથી હમીને) પાંચ પચાસ
રૂપીઆનો વાસો પણ મળશે લા-લા પ્રયુએ
એમને હુરમદના વખતે ઘડ્યા છે. (અહરના ખડ
તરફ) કમળીઆબી ! લાભી ! હું કાકટરને ત્યા
નહીં છું. નવરા થાઓ એટલે બહીઆ આવી
બેસજો.

[જોઈતા દવાની રીથી લઇ નવ છે. થોડી
વારે હરકીસનદાસનાં નસોરોં બોલે છે પછી
કમળી આવે છે. આરે તરફ જુએ છે ને દીવો
અંતરે છે.]

કમળી : (સ્વગત) મારા બાપ ! નસોરોં
કેવા બોલે છે ? જાણે એકદલી હપથો. (હુમકું
સંકોળી પાટ પામે બેસે છે.) બીક લાગે છે.
(મિટિક દુર જઇ પુક કરી કાનમાં આંગળી ધાલી
બેસે છે.)

ઈંદ ! (તે કાને હાથ દે છે. એને જોઈ
આવે છે. થોડી વારે ઉભા પગ પર માથું નાંખી
તે હિલી નવ છે. થોડીક થયો નવ છે.
હરકીસનદાસ સવળે છે ધીમે રહીને માથા પરનું
એડિયું ખમેડે છે ને મારે તરફ જુએ છે. એની
નજર કમળી પર પડે છે. એ પહેલા ચકિત થાય
છે, પછી હસે છે, મંબીર થાય છે, ફરીથી હસે છે.
એના જોખા પાણી આવે છે એ ડાકું જીંચું કરે
છે, ચારે તરફ જુએ છે, માથું હસે છે ને
છલ વડે હોઠ બીના કરે છે. એ બેઠા થવાનું
કરે છે પણ લાકડી વગર ઘવાણ નથી.
તે એકાગ્રનયને કમળી સાથું જોયાં કરે
છ ને થોડી થોડી વારે તેના તરફ હાથ કરે છે
ને પાછા લઈ લે છે. એના જોડા પર લાલસાનું
બનેક લાવો દેખાય છે. ઘણી વારે મનામહેનતે
તે પાટ પરથી આડા થઈ સારે છે, થાકી જાય
છ. થામ ખાય છે ને ખાસી રોકે છે. થોડી વાર
તે શાન પડી ગયું છે. કમળી ઉઠ્યા જ કરે છે.
હરકીસનદાસ જોય પર સરીને કમળી પાસે આવે
છે, ફરીથી થોભીને આસ ખાય છે. તેનું મોઢું
નિપૂત ને બધંકર થાય છે ને તે બે હાથે
કમળીને ખાજવા નવ છે. કમળી ચમકીને
ઉભી થઈ નવ છે.]

કમળી : ઓ મારા બાપ રે ! (તેના
હુમકાને હપથેને છેડી હરકીસનદાસનાં હોયમાં

રહી નય છે એટલે કમળાનાં માથા ને છાતી ઉપરથી લુગડું ખસી નય છે. તે બેળાકળી ચારે તરફ જુએ છે. હરકીસનદાસ ભયંકર રીતે મલકાધને હસે છે.]

હરકીસનદાસ : ગભરા નહીં.

કમળી : (રડતાં ને ગભરાતાં) મુઓ!... છાત્ર !

હરકીસનદાસ : (દાંતીઆં કરી) નહીં છાત્ર. (જરા ઉંચો થઈ એ હાથે લુગડું ખેંચે છે ને કમળા ચીસેચીસ પાડે છે. એકદમ તરછું ઉઘડે છે ને નાથકણના પેશમાં ધુમ્મટો દેવી એક સ્ત્રી તથા ધીરજલાલ આવે છે. ધીરજલાલ હરકીસનદાસ ને કમળા ને જોઈ ચમકે છે.)

ધીરજલાલ : (ગભરાએલે અવાજે) અરે ! આ શું માંડ્યું છે ?

કમળી : (રડતાં) અરે આવો આવો ! આ મુઓ તો મને—

હરકીસનદાસ : (ગાંઠા જેવું હસતાં) હા હા. ધીર ! તું લાવ્યો ? (જલ પટપટાવે છે.)

ધીરજલાલ : (રડતે અવાજે) અરે પાત્ર કાકા ! આ ઘરમાં ને ઘરમાં—

એક નાથકણ : (ધુમ્મટો કાઢીને ભયંકર રીતે હસે છે.) હા હા. શ્રે ! કીક કંચે છે. ક્યાં નયો !

[બધાં ફરે છે ને સવિતાને જોઈ સ્તબ્ધ થાય છે.]

ધીરજલાલ : કાકી !—

કમળી : સંધી !—

હરકીસનદાસ : (કમળાનો છેડો છોટી હસીને બેઠો થાય છે.) નવી ! (હાથ ધસી) નવી ! નવી !

સવિતા : (ડાળા કાઢી) હા. પાપી ! અધમ ! તારી નવી. [જોઈતો બારણામાં આવે છે ને સવિતાને જોઈને સ્તબ્ધ બને છે. તેના હાથમાંથી દવાની શીશી પડી નય છે.]

જોઈતો : સવિતાળા !

સવિતા : (ફૂટાથી હસીને) હા જોઈતા! જો, જોતો જા ! આ તારા ધર્માત્માએ ત્રિપતમાને વેચી પારકી બનાવીને ઘર બહાર બજાર થવા કાઢી ને તેને એ એના કાકાને રીઝવવા આ પચાસ રૂપીએ લઈ આવ્યો ! (ધીરજલાલને) પિતૃલકિત ને પતિલકિતના ખેરખાં, આ જો ! જો ! ચંડાળ ! નરક શોધવા તારે પરશેકે જવું નહીં પડે.

હરકીસનદાસ : અરે સવિતા ! મારી નવી! મારું ચકુ તું આપી... આવ. મને તારા—(જોર કરી બેઠો થાય છે.)

સવિતા : ગુપ !

હરકીસનદાસ : (સવિતાને વળગવા નય છે.) સવિતા !

સવિતા : બખરેદાર ! (આઘી ખસે છે. પણ હરકીસનદાસ તેને વળગે છે. સવિતા તેને જોરથી દૂર પકડે છે.)

હરકીસનદાસ : નવી—વી—ઈ—(ચીસ પાડી પડે છે.)

સવિતા : જેવો જીવ્યો તેવો ગર-કૂતરા ! (ફરે છે.)

હરકીસનદાસ : એ-એ ! (મોટે રીઝુ આવે છે તે ડાકી નાખી દે છે.)

જોઈતો : અરે ધીરજભાઈ ! પાણી લાવો. (દોડીને હરકીસનદાસને વળગી પડે છે. પણ તે ડાકી નાખી દઈ દેઢ છેડે છે એટલે જોઈતો એને બોલ પગ નાખી ઉભો થઈ જાય છે. કમળા રહે છે)

ધીરજલાલ : (ડાકી ધુણાવી) શ્રી રામ શ્રી રામ-ધીરામ-

[પાટ પર બેસી સવિતા હાથમા મોહુ નાખે છે. જોઈતો હરકીસનદાસને સીધા કરી મુકાડે છે. થોડા વારે સવિતા હાથ મોઢા પરથી લઈ લે છે, લુમકૂં ટીક કરે છે, ચારે તરફ જુએ છે ને જમ્મા માં છે]

જોઈતો : (ઉઠીને પામે જાય છે) સવિતાપ્પા ક્યા જાઓ છો ?

સવિતા : (ગભીર આવળો) હુ આ નર-કની નથી, મારે માટે બીજુ નરક છે—

જોઈતો : (દયામણી રીતે પામે આવી) સવિ-તામા ! તમે આમ—

સવિતા : (કડવાટથી) હા, જોઈતા ! ચારે તરફે તો નરકજ છે. અહીંઆ નરકનો માલીક આ એક હતો-ત્યા અનેક યશે !

ધીરજલાલ : પણ કાઠી—

સવિતા : (સખ્તાઈથી) કેમ શુ છે ?

ધીરજલાલ : પણ કાઠાએ તમારે માટે શીવ દ્યું છે તે તો તેવુ ને તેવુંજ રહ્યું—

સવિતા : (બપોંકર રીતે દસીને) ધર્મમા ! એના પર પણ ધ્યાન ગયું—અત્યારે ! જોઈતા ! એ શીવ ક્યા છે ?

જોઈતો : (જાડારીઆમાથી કાઢે છે.) આ-રહ્યું.

સવિતા : (વીંચ હાથમા લઈ) મારા મુકા-તમા ! ગલરાશો નહીં. મારે તમારા કાકાનો પૈમે દરામ છે.

ધીરજલાલ : (ગરીબાઈથી) ત્યારે...વીંચ ફાડી નાખો.

સવિતા : વીંચ ફાડી નાખું એટલે તુ મા-લીક થાય ! (વિચાર કરી) ના ધીરજલાલ ! તારા નશીબમા તો કામ છે તેવોજ રહેશે. કાલે જોઈતા ! મારી પાસે આવળો. હું બધુ કમળાને લખી આપીશ ને જીવનારભર દેગી ! તુ એની આવળી કરી પેટ ભરજો (જ્યા જાય છે ને ફરે છે) ને જોઈતા ! તારા ખસે' રૂપીઆ મે સીધા દના તે કમળા આપી દેજે—

જોઈતો સવિતામા !—

ધીરજલાલ : પણ એ રૂપીઆ તો મે' એની જમીન ને બગદ ઉપર એને આપ્યા દતા.

સવિતા (ચમકી ને) જમીન ને બગદ !

ધીરજલાલ : હા એના રાજમા બે વીંધા બાપ—બગદ ને ગાય—

સવિતા : (વિચારમા પડી) રાજમા બે વીંધા ભોપ—બગદ ને ગાય ! (જોઈતા માસુ માસુનપને જુએ છે.)

જોઈતો : (આસુ સાથે હાથ જોડે છે.) સવિતામા ! એ સવિતામા !

સવિતા : (દીમનથી આસુ મુઠે છે.) જોઈતા ! જા, મોઢ સુમલણી ને સ્નેહજરી છોકરીને

લઈ જાજે ને—(ગળે હુમો લરાય છે.) ને
સુખી થજે.

જોઈતો : (પગે પડી) સવિતાબા !

સવિતા : (દીવગીરીથી) જોઈતા ! થયું
તે ન થયું ચાય. (કડવાસથી) હું હવે
કસખણ—

જોઈતો : (સવિતાના પગ ઝાલી રહે છે.)
સવિતાબા ! બા ! તમારે તબક્કા નથી
જોઈતો ?

સવિતા : (રડી પડે છે.) જોઈતા !
જોઈતા !

જોઈતો : સવિતાબા !

[બંને જોઈ રહે છે.]

સવિતા : (રડતે પગે) તારી બે વીંધાં
ભોંય, બળદ ને ગાય એક અલાગણીને
પાપિણીને પાળશે ?

જોઈતો : એ તો કપારનાં વાટ જુએ છે !—

સવિતા : (જોઈતાનો હાથ પકડી) તો
મારા તારણુદાર !—ચાલ. (બંને જાય છે.)

ધીરજલાલ : અરે રામ—રામ ! અલીઓ !
તું શ્રીરામ શ્રીરામ કર. હું ઉંચકનાર લઈ આવું.

કમળી : શ્રીરામ ! શ્રીરામ !

[પડો પડે છે.]

આખ્યાનમાં નથી. પણ ચ્યવનના સહાયક તરીકે એનો ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યમાં મળે છે.

અવિલકત આત્મામાં વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી પૌરાણિક નામો છે, એ એનાં લગ્ન પણ પૌરાણિક દરીદ્ર છે. અરુન્ધતી વસિષ્ઠને સોર્ગમાં પુરાણો પણ ગણે છે. આ રૂપદળીયપદ આ દંપતીએ શી રીતે મેળવ્યું એ થી. મુનશીએ, પોતે કહે છે તેમ, કલ્પનાથી ઉભું કર્યું છે. આ નાટકમાં પ્રમાણમાં પૌરાણિક અનાવડાઓ છે.

તપશ્શમાં ઔર્ગ, સગર, તાલજંઘ અને વીતિદોત્ર પૌરાણિક નામો છે. ઔર્ગે તાલજંઘોનો નાશ કર્યો અને સગરને રાત્ર્ય અપાવ્યું એ પણ પૌરાણિક દરીદ્ર છે.

અને પુત્ર સમોવડીમાં કચનું શુક પાસે આવવું અશુરોએ કચને મારી નાખવો, શુકે દેવયાનીના આગ્રવથી ફરી કચને સજવન કરવો. કચે આપેલો શાપ, દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાનાં યયાતિ સાથે લગ્ન, યયાતિનું જુદત્વ, પ્રગ્ને દરેલો પિતાના જુદત્વનો સ્વીકાર, યયાતિનું સ્વર્ગમાંથી પાછા પડવું, વગેરે નાટકમાં વધુવેલ્લા ઘણાખરા પ્રસંગો મહાભારતમાં મળે છે. માત્ર મહાભારતમાં દેવયાની કચને વિનવે છે. પુત્ર સમોવડીમાં એથી ઉલટું વર્ણન છે. યયાતિ જપવર્ણને મારી નાંખીને સ્વર્ગમાંથી ફેરે છે એ વાન પણ નથી છે.

હુંકામાં થી. મુનશીએ પૌરાણિક અનાવડામાં બહુ થોડો ફેરફાર કર્યો છે અને ઘણું ફરી આ નાટકોની ભાવનાને અથવા પાત્રોનાં પોતે મજબ દરેલો વ્યક્તિત્વને જે પ્રતિકૂળ હોય તે ફેરવ્યું છે. ખરૂં પણ આવો ફેરફાર અને તેટલો ઓછો ફેરવાની ખાસ ઠાળજી રાખી છે એ પરિશિષ્ટમાં

આપેલો આખ્યાનોના સાર સાથે નાટકોને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાશે.

આ ઉપરાંત પાત્રોના વેષ, દેખાવ વગેરેનું વર્ણન, ભાષા, યનાદિક્રિયાઓ, મંત્રોનો ઉપયોગ વગેરે ચિત્રને પૌરાણિક અનાવડામાં મદદ કરે છે.

ચિત્રને પૌરાણિક અનાવડાના હેતુથી જ પુરાણોક્ત પણ છુદ્ધિથી અગ્રાહ્ય અસંભવિત દેખાતી દાન્ત-મર્યાદા પ્રાણીના પેટમાંથી પાછા સજવન ઘર્ષને નીકળવું, જુદે સુવાન યજુ, જુદાવસ્થાનું સંક્રમણ, દેવો સાથે મહાશન સમાગમ, મંત્ર અને તપની અદ્ભુતશક્તિનો સ્વીકાર, શાપ અને વરદાનની સફળતાનો સ્વીકાર વગેરે માન્યતાઓનો નાટકોમાં સ્વીકાર કર્યો છે.

આ ઉપર હુંકામાં નોંધ્યું છે તે શિવાય આ નાટકોમાં જે દાંઈ છે તે થી. મુનશીની કલ્પના શકિત અને પ્રતિભાનું ફળ છે.

પૌરાણિક આખ્યાનોના દાષધિન્દ્રમાં થી મુનશીએ કલ્પનાથી લોહી, માંસ, આમડી વગેરે પૂરી સંપૂર્ણ શરીર અનાખ્યાં છે. અને આધુનિક ભાવનાઓ કેપ આત્મા એ શરીરોમાં ઉતારીને નાટકોને સજવ અનાખ્યાં છે. કવિવર કાલિદાસ કહે છે તેમ 'શોક-ગિન્ન-રૂપિ' છે; પણ મને તો આ નાટકો સજવ લાગે છે, જીન મન્દોમાં પૌરાણિક વસ્તુ અથવા પાત્રો જ લગ્ને થી મુનશીએ આ દળા ફીનિઓ રચી છે આ નાટકોમાં દળા અથવા થી. મુનશી પોતે જેને સર-સતા અને સચોટતા કહે છે તે છે. આ દેશના અંધાંચીન અને પ્રાચીન, અથવા દુનીઆના સર્વ

કાળના નાટ્યકારોની કૃતિઓની માથે તુલના કરતાં આ નાટકોને કયું સ્થાન મળે એ કહેવા બેટની મૂર્તી સંકિત નથી. અથવા એટલું કહી શકાય કે કાલિદાસના શાકુંતલ નાટક કરતાં આ કૃતિઓની ગુણવત્તા અત્યંત ઓછી છે. પણ કયા તરીકે આ કૃતિઓની કિંમતની આકળી અડક શકાય? પછીજ ધર્મશાસ્ત્રે એમ મને લાગે છે એટલે કયાકૃતિ કિંમત આકળાને પ્રવલ્ન હોઈ દબને આ નાટકોમાં, શ્રી. મુનશીએ જે ભાવનાઓ રજૂ કરી છે તે સંક્ષેપમાં બેઈ લઈએ.

પુરંદર પરાજયમાં ઓની પવિત્રતા-ઓનું પવિત્રત્વ-ઓની પોતાની ધિગતિ આવીને છે. પુરંદર બળાકારથી પળાવેલું પવિત્રત્વ કયા કાળનું નથી, શ્રીપુરંદરની પવિત્રતા ઉપર અને પવિત્રતાની અભિનનના ઉપર સંકિત અને મરકારોની શુદ્ધિનો આધાર છે. એ વાત સાચી છે પણ સ્વેચ્છથી સેવાય એજ સાચી પવિત્રતા એ તત્ત્વ કેન્દ્ર રથાને છે, શ્રી. મુનશી સુકન્યા પાસે કહેવ રાવે છે કે;—

"વિદ્યવતી" એ અભિનનતા તમારે સામ્યવાની નથી, મારે-આમારે ઓઓને આચરવાની છે. એ અભિનનતામાંજ આયોની શકિત ને મર્વ સમાઈ છે. તેમના પર તેમના મરકારોની શુદ્ધિ અવશ્ય છે તે તેમના સસારના સામ્યને; પાંચે રથ થોડું." (પુરંદર પરાજય પા. ૪૧)

આજ નાટક આ ભાવનાને ખીલવવા બળે રથાથ હોય એમ છે છે એક તરફ કયા પાત્ર અભિનિમાં પડેલો જીવન અને ખીલ તરફ સુકન્યાનું કાલ કાલ થતું જીવન અને દેવોમાં

પણ પરમ સ્વપાત્ર મધ્યના અભિદેવોનું આકર્ષણ, છતાં સુકન્યા જલમ્બવનને વળી રહે છે.

રૂમળ શત્રુપેક્ષિત આખ્યાનના તથા મહાભારતેક્ષિત આખ્યાનના કવિઓએ પણ આજ ભાવનાને મુદિ સન્મુખ રાખી છે એન લાગે છે. પણ સુકન્યાએ અભિદેવોની માગણી પાછી દેલીને જાણ સુકમા વિજય પ્રાપ્ત કર્યો કોટલુજ એ પ્રાચીન આખ્યાનકારોએ નિરૂપ્યું છે અને સુકન્યાને પ્રાચીન પતિવ્રતા નારીઓમાં ક્રેષ્ઠ સ્થાન આપ્યું છે. મ. મ. સદગન યજ્ઞસ્થાલ શાસ્ત્રીજી સાવિત્રી નાટકમાં સાવિત્રી મારે ઉપદેશ "હોયો સુકન્યા ચરિત્રને મળીને એવું નાટક લખ્યું છે." (પણ) શ્રી. મુનશી સ્વતંત્ર સુકમા વિજય એ ધણો અધુરો વિગ્નને આ- અને એમણે એ અપૂર્ણતા ટાળીને સમારત આતર દારણ સુદર્ભ અને તેમાં સ્વતંત્રતા ઈદ આદિમક ઉત્થાનથીજ ખીલ જાય છે કહેવાને તેણે મેળવેલા વિજયનું સરસ.

એ મનનો વેગ બાલ આકર્ષણોજ, કાપર ધમતો હોય, અંતઃકરણમાં નખાળો વિજય, બળથી કે પૂર્વાભ્યાસના બળથી જીવિમદનાં તે સંધ્ય કે પવિત્રતાનું મહત્ત્વ, ભાવિક રીતે સત્ય બોલાવું હોય, જીનારે નિર્જન બોલી શકતું હોય તે સન્મ મરેરે મુજો કિંમત પણ રહે ? સત્ય રમનારવાની માન્યતા કરવા પડે છે એ સદમાર સાધનનિતિક કિંમતનું મૂળ છે. એ શ્રી મુન-

આ દૃષ્ટિએ વિચારનાં મારા અને વ્યવસ્થિત મુનશીએ સુકન્યાના પતિવ્રત્યનું ના સેવક છે. આ રીતે નીતિશાસ્ત્રે અને

ખનાવવા ઇચ્છે છે અને પરિણામે વૃષપર્વા અને
યયાતિ—અસુરો અને માનવો બેય સ્વર્ગને
ખોઈ બેસે છે. એમ શ્રી. મુનશીએ અંક
પાંચમામાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં આ દેશના
હિંદુ-મુસલમાન ભાઈઓએ ઘણો બોધ લેવા
જેવું છે.

આ દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે દેશજનો-
એ મુખ્યત્વે કયા ગુણો કેળવવા જોઈએ અને
મેળવેલી સ્વતંત્રતા બળવી રાખવા માટે કયા
ગુણો આવશ્યક છે એવું હુંકામાં આ નાટકમાં
શ્રી. મુનશીએ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આ પૌરાણિક નાટકોની ભાવના વિશે મને
જે લાગ્યું તે હુંકામાં ઉપર તોંધું છે. વધારે
તો સહૃદય વાંચનારે મૂળમાંજ શોધી લેવું.

આ નાટકોનું આવલોકન પુરું કરતાં
એક વાત કહી દઉં કે એમાં ખા—
મીઓ નથી એમ હું નથી કહેતો. શબ્દોની
પસંદગી, વગેરે ભાષાનાં અંગો માટે શ્રી. મુનશી
ખૂબ ચોક્કસ નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રી
નાનાલાલ કવિ પેઢે લાલિત્યવાળા શબ્દો પસંદ
કરીને ઉપરા ઉપર નથી ખડકતા. મતલબ કે શ્રી.

નાનાલાલનું લાલિત્યપૂર્ણ શબ્દબાહુલ્ય શ્રી.
મુનશીમાં નથી, પણ મુનશી સચોટ અર્થવાળા
થોડા શબ્દોથી સજીવચિત્ર ખૂબ કરવા પ્રયત્ન
કરે છે. શબ્દબાહુલ્ય-લાલિત્યવાળા શબ્દોનું
પણ બાહુલ્ય મને તો રૂચતું નથી.

નાટકની સંકલના જોઈએ તેટલી સુકલિ-
ત નથી. કવચિત્ શિથિલતા દેખાય છે. પાત્રોનાં
વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ મુખ્ય પાત્રોના સંબંધમાં
સાફ છે પણ ગૌણ પાત્રોના વ્યક્તિત્વનું નિરૂ-
પણ નબળું રહે છે. કળાકૃતિ તરીકે આવી
કંઈક કંઈક ખામીઓ હોવા છતાં સમગ્ર ચિત્રની
સજીવતા એજ શ્રી. મુનશીની કૃતિઓનું આક-
ર્ષણ છે.

અંતમાં સ્વેચ્છાથી પરસ્પર નિષ્ઠાવાળાં અને
અવિભક્ત આત્માનું દાંપત્યસુખ નિત્ય આનુભવતાં
આ દેશનાં નિર્ધન અને અડગ સ્ત્રીપુરુષો પોતાના
દેશની સ્વાધીનતા પોતાના પરાક્રમથીજ મેળવે
અને સમગ્ર માનવજાત સાથે બંધુભાવનાનો
સદ્ગચાર સાથે એ આ નાટકોનું ધ્યેય સિદ્ધ
થાય તો બીજું શું જોઈએ!

પ્રાર્થનાનો સમય*

લેખક:

રા પ્રાણીદાસ દીનપારામ દેસાઈ.

દરોજ પા અર્ધો કલાક વહેલી નિશાળે આવનારી મધુરી અન્ને બીજો ઘંટ વાગી ગયો હતો નિશાળમાં આવેલી નહીં હોવાથી બીજી શિક્ષિકાએ તેમ મધુરીના વર્ગની વિદ્યાર્થિની એને નવાઈ નાગી: અને તેના સબધમાં અનેક જાનના તર્કચિંતો ચલાવ્યા. મધુરીની નાની બહેન લીલા તેજ શાળાના ઉપચા વર્ગમાં જણની દત્તી તે નિશાળે આવેલી હતી, તેથી "મધુરી બહેન દશ સુધી કેમ નિશાળે આવ્યા નથી?" "તે બહીઆ છે કે બહાર ગામ મથા છે?" "તેમની નબીઅન તો મારો છે ને?" "તે આજે નિશાળે આવવાના છ કે નહિ?" એવા અનેક જાનના પ્રશ્નો તેને પુછામાં આવ્યા પરંતુ તેના તરફથી કોઈ પણ જાનનો મતેજકારક ખુલાસો મળી શક્યો નહીં થોડો વખત ગળ જોયા પછી શાળાની મુખ્ય શિક્ષિકાએ દુકમ બહાર પાડ્યા કે મધુરીના વર્ગની વિદ્યાર્થિનીઓએ માલતિના વર્ગની વિદ્યાર્થિનીઓ માથે બેસવું અને બન્ને વર્ગો માલતિએ ચલાવવા મુખ્ય શિક્ષિકાના દુકમને અમલ કરવાને માલતિએ પોતાના વર્ગની એક વિદ્યાર્થિનીને નીચે જઈ મધુરીના વર્ગની વિદ્યાર્થિનીઓને ઉપર બેસાડી કાઢવા મોકલી

પરંતુ તેને તરતજ પાઠા આવી માલતિને કહ્યું "આવનિ બહેન, મધુરી બહેન તો આવી ગયા છે"

મધુરીના વર્ગની વિદ્યાર્થિનીઓને બીજી કોઈ શિક્ષિકાના વર્ગમાં જઈ બેસવાનું બીવકુલ મમતુ નહોતું તેમ બીજી કોઈ શિક્ષિકા તેમને વર્ગ લેવા આવે તે પણ તેમને પસંદ નહોતું. મધુરી નિશાળે આવવામાં બહુજ નિવમિત્ત હોવાથી એવે. પ્રસંગે કવચિતજ જાનતો. આજે મધુરી બહેન આવેલા નથી તેથી આપણે માલતિ બહેનના વર્ગમાં બેસવાનું છે એ જખર સ્વજગી મધુરીના વર્ગની વિદ્યાર્થિનીઓ દીવગીર ચાઈ ગઈ એવામાં તેમણે દૂરથી મધુરીને આવતી જોઈ એટલે પછીઓની માફક "મધુરી બહેન આવ્યા, મધુરી બહેન આવ્યા" એવા આનંદ કલોલ તેમણે કરી ચુક્યો અને મધુરીના આગમનને લઈથી વધારી લીધું

શાળામાં માત્ર મધુરીને વર્ગ પહેલે માથે બેસતો હતો બીજા બધા વર્ગો બીજે માથે બેસતા હતા. શાળાનું કામ ચાર કરતા પહેલાં

*Katherine Mansfield ની "The Singing Lesson" નામની વાર્તા ઉપરથી.

મુખ્ય શિક્ષિકાની, ઓશીસમાં જઈ દરેક શિક્ષિકાએ તેને મળવું અને શિક્ષિકાઓના હાજરી પત્રકમાં પોતાનાં આવ્યાના વખતની નોંધ કરવી એવો શાળામાં નિયમ હતો, પણ મધુરી આજે બીલકુલ ઉપર ચઢી નહીં. તે સીધી પોતાના વર્ગનાં બારણા તરફ વળી. એવામાં ધબધબ કરતો અવાજ દાદર ઉપર સંભળાયો અને એક પળ વારમાં તો માલતિ મધુરીના વર્ગના ઓરડાના ઉમરા ઉપર આવીને ઉભી રહેલી દેખાઈ. પોતાના અવાજમાં કૃત્રિમ મીઠાશ આણી માલતિ બોલી, “કેમ છો ? મધુરી બહેન તખીઅત તો સારી છે ને ? આજે કેમ આટલું બધું મોડું થયું ?” - પણ તમે આટલા બધા ધુન્ને છો ? શા માટે ? અત્યારે કાંઈ શી-આજો નથી, ઉનાજો છે છતાં તમને ટાઢ વાય છે !” મધુરીએ કાંઈ કોથની અને કાંઈ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ માલતિ તરફ નાંખી અને પોતાના મોં ઉપર પરાણે હાસ્ય લાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જવાબ દીધો, “મને આજે ટાઢની કંપારી આવે છે, તાવ ભરાય એમ લાગે છે.” કાંઈક અસંખ્યતાથી માલતિએ મધુરીનો હાથ પકડ્યો અને બોલી, “ના, ના, તાવ જેવું તો કાંઈએ જણાતું નથી, તમારો હાથ તો હંડો બરફ જેવો છે.” તમે દરી ગયા હો એમ કેમ લાગે છે ? કાંઈ ના બનવા જેવો બનાવ તો નથી બન્યો?” પારકાના કામમાં આવી રીતે માથું મારવાની અને વગર અધિકારે તેને આવો અસંખ્ય પ્રશ્ન પુછવાની માલતિની આ ટેવ મધુરીને બીલકુલ ગમી નહીં; પણ સ્વભાવથીજ તે હમાયીશ અને વિવેકી હોવાથી તેણે જવાબ દીધો, “માલતિ

બહેન. ખાસ કાંઈ નથી.” માલતિએ ડોક ધુણાવ્યું. અને બોલી, “મધુરી બહેન તમે શું કામ ખપી હકીકત છુપાવો છો ? તમે છુપાવવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરો તો પણ તમારા ચહેરા ઉપરથીજ કોઈ પણ બાણી શકે એમ છે કે આજે કાંઈ એવું બન્યું કે છે તેનાથી તમે છેલ્લ ગભરાઈ ગયાં છો.” આમ ચીણુ-મારી સળગવી જેવી આવી તેવી ઝડપથી માલતિ ધબધબ કરતી દાદરો ચઢી ગઈ અને મોડા ઉપર પોતાના વર્ગમાં જઈ બેઠી. માલતિના છેત્રા શબ્દો સંભળી મધુરીના પેટમાં ફાળ પડી અને તે મનમાં બોલવા લાગી. “શું એને બધી વાતની ખબર પડી ગઈ હશે ? ના, ના, એને તે શી રીતે ખબર પડે ? મારા અને ધનવંત વચ્ચે બીજું કોઈ એ વાત શી રીતે બાણી શકે ? આમાં માલતિનો તો હાથ નહીં હોય ? ના, ના, હું માલતિ ઉપર નકામી વહેમાઉ છું. માલતિ તો ધનવંતને ઝાળખતીએ નહીં હોય, એવું પુરું નામ અને ઠેકાણું પણ એ બાણતી નહીં હોય, મોટા બહેનને પણ મેં હજી ધનવંતનું પુરું નામ તથા ઠેકાણું ક્યાં નથી તો માલતિ તે ક્યાંથી બાણી ? લીલાને ફાસલાની એની પાસેથી બધી વાત બાણી લઈ માલતિએ આ તોફાન તો નહીં કર્યું હોય ? ના, ના, હું માલતિને બહુ અન્યાય કરું છું. મારા સુખમાં માલતિ શું કામ આડે આવે ! મારી અને તેની નાન જત તદ્દન છુદી છે. માલતિને મારા લા સાથે શું સંબંધ હોય કે તેમાં તે વિષ્ણ નાંખે ?” આવા આવા અનેક જતનના તકે વિનમ્ર મધુરી પોતાના મન સાથે કરવા લાગી.

મધુરી અને માલતી બંને એકજ શાળામાં શિક્ષિકાઓ હતી, બંનેની ઉંમર પણ વચગાળા સરખીજ હતી પરંતુ બંનેમાં આત્મગાન જાળીન જેટલો તફાવત હતો, મધુરી સ્વધી, ચરણ અને નિષ્કપટી હતી. તેનું હૃદય આત્માવિક રીતે પ્રેમાળ હતું, અને ને બોલે બારે એક / સમજાતી હતી કે બધા તેને મૃદુ પ્રેમથી ચલાવે છે. તેનો અનાવ મળત વડો અને આનંદો હતો. તેનું મો દમેશ દસતુજ રહેતું પંમેરે તેને એક આદર્શ શિક્ષિકા થવને મગ્ન દય એમ જણાતું હતું બાળકો ઉપર તેને અજગ પ્રેમ હતો, અને બાળકો પણ તેને એવાજ પ્રેમથી ચાલતાં હતા તેને જે કામ સોંપા મા આવડતું હતું તે તે આનંદ અને ઉમંગથી ન્તી હતી. તેના આ મુખોને લીધે તે બવાને આવન પ્રિય થઇ પડી હતી. માલતીથી મધુરીની આ ભેદપ્રિયતા સદન થઈ ટકતી નહોતી માલતી મધુરી કરતા આર પાચ વર્ષ પછેના નોકરીમાં બેઠાઈ હતી. સરઆનમાં એક શિક્ષિકા તરીકે તેને સારી મનિયા પ્રાપ્ત કરી હતી અને કેટલેક અંશે તે ભેદપ્રિય પણ હતી પણ જેવી રીતે અંદના બિચા પડી તારાઓનું તેજ જાણુ પડી જવય છે તેવી રીતે મધુરીના અવ્યા પડી ચાલતીની કાનિ જાણી પડી ગઈ હતી આથી માલતીના હૃદયમાં મધુરી પ્રત્યે ઇર્ષ્યાને દાવા નળ મળતી હોયો હતો મધુરીને કેમ દલપી પાડ, તેની કાનિને કેવી રીતે કપકે બગાડ એજ હવે માલતીના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થઇ પડ્યું હતું, તેથી તે વખતે કે કવખતે મધુરીની નિદા કરતી હતી અને તેના સમર્થમાં

એક વદનની ખરી ખોરી વાતો ફેલાતી હતી. માલતી મારી અદેખાઈ કરે છે, અને વગેરે છે એવી વાતો મધુરી પામે પણ કોઈ કોઈ વખતે આવતી હતી ખરી. આથી મધુરીને માલતી ઉપર સખ વાગે કોઈ પણ ચડનો હતો પણ તેનું મન મોડું હતું અને તેનો સ્વભાવ ઉદાર હતો તેથી તરતજ તે બધું બુલી જતી અને કોઈ પણ જાનતા કપટ વગર માલતીની માથે નિર્દોષ વ્યવહાર રાખે જતી હતી.

મધુરી આજે નિરાશ આવી હતી ખરી પણ તેનો દમેગનો આનંદ અને ઉત્સાહ આજે કોણ જાણે કયા જતો રહ્યો હતો ? તેના અંદર ઉપર નિગમ્મા-ધોર નિરાશાની ડાયા પ્રસરી રહી રપટ દેખાઈ આવતી હતી તેના કોમળ હૃદયમાં કોઈએ તિશ્ત ખંજર બોકી દીધુ હોય અને નના કારી ધાથી તેનું હૃદય ચીરાઈ જતું હોય એમ જણાતું હતું. તેનું ચિત્ત આજે બી કુલ સ્વસ્થ નહોતું તેના મનજમાં તો અનેક જાનની ગડબાજ ચાલી રહેતી હતી. માલતીના પ્રથા પડી તે એક યતની માફક પોતાના વર્ગમાં પેડી બન ખુમી ઉપર જઈ બેઠી. જેવી તે ખુમી ઉપર બેઠી કે તરતજ તેની માનીતિ ચિચા ચદકાનાએ રેખ્ય પાસે આવી રેખચ ઉપર આઠ દસ મુલાખના મુંદર કુલો મુકવા અને મો ઉપર સિમત લાવી મધુરીને નમન કરું. દરેજળ બ્યારે દિવસની મરઆનમાં મધુરી પોતાના વર્ગમાં પ્રવેશ કરી ખુરસી ઉપર બેમે કે તરતજ ચદકાના રેખચ ઉપર મુંદર મુલાખના મુખો મુકી જાય અને પોતાની પ્રિય શિક્ષિકાને હમને મુખે નમન કરી પોતાની જગ્યાએ બેસી

નય, કેટલાએ મંદીના થયાં મધુરીના વર્ગની આ નિત્યનો કાર્યક્રમ થઇ પડ્યો હતો. મધુરી પણ હંમેશાં હસતે મુખે ચંદ્રકાંતાની બેઠ રી-કારે અને સામું તેને નમન કરે. આનંદથી એક બે પુલો ઉપાડી તેની સુવાસ પોતે લે અને બાકીના કુલોમાંથી એક ચંદ્રકાંતાને આપે અને બીજા કુલો વર્ગની ગમે તે બાળાઓને વહેંચી દે. જેવી મધુરી કુલો વહેંચવા ખુરસી ઉપરથી ઉઠી થાય કે “મધુરી બહેન, આજ તો મને એક પુલ આપો” એવી આનંદગર્વના વર્ગમાં ચોમેર ગાછ રહે. મધુરી હસતી હસતી કુલો વહેંચતી નય અને વચમાં વચમાં નાક ઉપર આંગળી મુકી વિદ્યાર્થીનીઓને શાંત રહેવાનો હુકમ કરતી નય. પરંતુ આજે કોણ જાણે શાથી મધુરી કુલોને આડી પણ નહીં ચંદ્રકાંતાના હોંસ ભરેલા નમનનો “ચંદ્રકાંતા, બહુ ઉપકાર થયો.” એટલા ઠંડા અને લાગણી વગરના શબ્દોમાં તેણે જવાબ વાળ્યો. મધુરીની આજની આવી રીતભાતથી તેના વર્ગની છોકરીઓના ચહેરા ઉપર પણ ગ્લાનિ પ્રસરી રહી. ચંદ્રકાંતાને તો બહુ જાણ હતું. તેણે મોં ઉતરી ગયું. તે રડું રડું થઇ રહી અને મદા મદેનતે તે આંખના આંસુ ખાળી દાકી. મધુરીએ તે જોયું પણ ખરું. પણ તેણે તેની બીકકુલ પરવા કરી નહીં. ત્યારે પોતાનાં હૃદય દુઃખથી ચીરાર્ધ જતું હોય તે વખતે ચંદ્રકાંતાનાં આમની મધુરી શી રીતે દરકાર કરી શકે? એકજ કાળે આજે મધુરીનું હૃદય ચીરી નાંખ્યું હતું. રોજના રીવાજ મુજબ આજે પણ મધુરી આનંદી અને પ્રવૃત્તિન હંમેશાં ઘેરથી નિશાળે જવા નીકળી હતી. ઘરના

બારણા આગળજ ટપાલવાળાએ તેના હાથમાં એક કાગળ આપ્યો. પાછીટ ઉપરના અક્ષર જોઈ મધુરીનું હૃદય હર્ષથી ચનચનાટ કરવા લાગ્યું. પાછીટ ઉઘાડતાં પહેલાં મધુરીએ કાગળને અત્યંત ઉમંગદાથી પોતાની છાતી સાથે આંધો અને મનમાં બોલવા લાગી, “ધનવંત કાગળ લખવામાં બહુ જ નિયમિત છે. સરનામા ઉપર પણ સુંદર અક્ષર લખવામાં તે કેટલી બધી કાળજી રાખે છે? પ્રમાણમાં હું તેને બેદરકાર અને નિયમિત લાગતી હોઈશ.” કાંઈક બેદરકારીથી તેણે રસનામાંજ ધીમે ધીમે પાછીટના ઉઘા ઉપરની કોર દારી તેમાંથી કાગળ કાઢ્યો. તે વખતે બીચારી મધુરીને લાગ્યેજ ખ્યાલ આવ્યો. ફરી કે જે કાગળનું આગમન તેણે આટલા બધા આનંદથી વધાવી લીધું હતું તેજ કાગળ તેના દુઃખનું કારણ થઇ પડશે. કાગળ વાંચતાંજ તેની આંખે અધારા આવી ગયાં તેને તમ્બર આવવા લાગી અને તેનાથી નિચર ઉભાં પણ રડી શકાયું નહીં. આંખમાંથી ચેધાર આંસુ પડવા લાગ્યા. મધુરીના ઘરથી નિશાળે જતાં ૨ તામાં એક બાર આવતો હતો. મધુરી સીધી નિશાળે ના જતાં બાગમાં પેડી. એકાંતે એક બેંચ ઉપર બેસી અને નીરાંતે કાગળ વાંચવા માંડ્યો. કાગળ એ વાર વાંચ્યો, બે વાર વાંચ્યો, ત્રણ વાર વાંચ્યો, ચાર વાર વાંચ્યો. પાંચ વાર વાંચ્યો, જેમ જેમ તે કાગળ વાંચતી નય તેમ તેમ તેની આંખમાંથી આવળું લાદરવો વહેના નય. પાંચે કલાક પછી તે કાંઈક જાન થઇ. બાગમાં આવેલા નવે જઈ તેણે પોતાની આંખો તથા મોં ધોઈ કમળના ગળવામાં કાગળ મુકી દીધો અને

અત્યંત દુઃખ અને નિરાશાથી યોગના દ્વંદ્વે તે નિરાશ તરફ વળી.

છોકરીએ મંદ સ્વરે એક બીજાના કાનમાં વાતો કરવા લાગી. છોકરીએના અવાજથી મધુરી પોતાની અવનવત્ ધિનિનાથી ભ્રમન થઈ. રોજની મારફ દમ્તે મોઝે અને પ્રેમાળ મન્દેથી નહીં પણ નિરાશાભરેલા અને દુઃખ-મય સ્વરે તે બોલી, “ચાલો આપણે પ્રાર્થના કરીએ. તમે બધા સાત ચઢ જાઓ ગીતેની ચોપડી ઉઘાડો. પાનુ ૧૫ મુ કાઢો ચઢકાના, હું હારમોનીઅમ ઉપર બેઠા, ચાલો ગીત ગર કરો.” “ચિંતા ન કર રે, ચિંતા ન કર રે અચિંત રહે રે...મન” છોકરીએને આ ગીત બીલકુલ પસંદ પડ્યું નહીં. “પ્રાર્થના વખતે મધુરી બહેન આજે આપણી પામે આપુ ગીત કેમ અવાવના દરો?” એવો પ્રશ્ન છોકરીએ એક બીજાને મોઢે મોઢે પુછવા લાગી પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ પકાલી મધુરી બહેન આજે અત્યંત મોઢાં છે તે તો આ અંકાર છોકરીએ ક્યારનીએ જાણી ચઢ હતી. તેમણે પોતાની વદાની મધુરી બહેનની આંખમાંથી આસુ નીકળતા પણ જોયાં હતાં, તેથી આ ગીતની અયોગ્યતા પીછે કોઈએ મધુરીને એક શબ્દ પણ કહી નહીં તેમણે પણ નિરાશાભરેલા સ્વરે ગાવા માંડ્યું.

“ચિંતા ન કરરે, ચિંતા ન કરરે-

અચિંત રહેરે.. મન

પણ મધુરીનું મિત્ર આજે ગીત ઉપર બીલકુલ ચોટવું ન હોતું, તેણે કબજાના મજબૂતથી કાગળ કાઢ્યો અને મનમાં વાચવા લાગી “લાલો વિચાર કરતાં મને એમ

લાગે છે કે આપણે લમ કરીશું તો મોઢામાં મોટી બૂલ કરીશું. આનો અર્થ તું એમ ના સમજતી કે મારો તારા ઉપર પ્રેમ નથી. આ જગતમાં કેમ પણ પુરવ એક સ્ત્રીને જોડવા પ્રેમથી માવી શકે તેટલા પ્રેમથી હું તને ચાહું છું. પણ હું હવે એવા નિર્બળ ઉપર આપ્યો છું કે મારે લમ કરી સંસારમાં પડવું નહીં. લમને વિચારજ મને”-આ ટેકાણે ‘કમકમાટ ઉપજાવે એવો’ એ શબ્દો છોડી નાંખ્યા હતા અને તેને બદલે ‘બૂલ ભરેલો લાગે છે.’ એ શબ્દો લખેલા હતા પણ છોડી નાંખેલા શબ્દો સ્પષ્ટ વાંચી શકાતા હતા. “આ શું ? મારો ધનવંત મને આવી રીતે લખે છે ?” કેમ, છોકરીએ માતાં માતા કેમ અટકી પડ્યા ? ચાલો જાવા મોકી.

“ચિંતા ન કરરે, ચિંતા ન કરરે,

અચિંત રહેરે.....મન.

દેવતા તુજકો.....પેદા કરનહાર-ચિંતા.

હત તૂંડી, હેન તૂંડી,

જલ તૂંડી, સયત તૂંડી.

નૈયા હમારી.....પાર કરનહાર-ચિંતા.

વળી પાછો મધુરીએ મજબૂતાથી કાગળ કાઢ્યો અને વિચારના વમજમાં પડી “લાલો વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે આપણે લમ કરીશું તો મોઢામાં મોટી બૂલ કરીશું” આતું બૂલ ધનવંતના મજબૂતથી ફરી રીતે બરાબ મધુરી એનો છેલ્લો કાગળ તે પ્રેમના ઉદ્ધારથી બરપુર હતો તેમાં તે દેલું મને લખ્યું હતું કે “આપણા પ્રુવકો મુકવાને મેં સાચું એક સુંદર છોકરેસ ખરીદ ક્યું છે. મારી ટોપી સાફ કરવાને મેં ત્રણ જુદી જુદી જાતના ખરો ખરીદ

ક્યો છે. “અશોનો વિચાર આવતાં હુખમાં હોવા છતાં પણ મધુરીના મોં ઉપર, આપું દિમ્ત પ્રગટયું અને તે મનમાં બોલી ઉઠી, “ધનવંત કેટલો, બધો વરણાગીઓ છે!-ટોપી સાફ કરવાને ત્રણ જુદી જુદી જાતના અશોની વળી શી જરૂર છે?—કેમ છોકરીઓ, વળી પાછી ચટકી પડી? ચાલો, ગાવાનું શરૂ કરો.

“ચિંતા, ન કરે, ચિંતા ન કરે,

અચિંત રહેશે.....મન.

વળી પાછી તે વિચારસૂષ્ટિમાં પેડી. એક કાગળમાં ધનવંતે મને લખ્યું હતું કે રાતના મારાથી બીલકુલ વંચાતું નથી. હેડ માસ્તરની વહુ રોજ મને રાતના તેમને ઘેર જમવાનું નોતકે છે. અને ત્યાં મારે રાતના દસ વાગતાં સુધી રોકાઈ રહેવું પડે છે. હેડ માસ્તરની વહુને મારાથી ના કેમ પાડી શકાય? હું હાથમાં તાળે નોતકરીમાં દાખલ થયો છું. તેથી હેડ માસ્તરની વહુ પ્રત્યે અસંમતા બતાવવાનું મને કેમ પાડવે?” હેડ માસ્તરની વહુને આમાં હાથ તો નહીં હોય? પોતાની કોઈ તાની બહેન, બાણુજી કે ભત્રીજી સાથે ધનવંતે પરણાવી દેવાની તે ગોઠવણ તો નહીં કરતી હોય? ના, ના, એમ તો હોયજ નહિં. નિર્મળા જેવી સ્ત્રીના પ્રેમને ટૂંકાં તે મારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયો. તે હવે બીજી કોઈ સ્ત્રીથી લોભાયજ નહીં. તે દેહાડે તેણે મને હસતાં હસતાં શું કહ્યું હતું—“મધુરી, નિર્મળા ભલે તારા કરતાં વધારે બહેલી હોય, પૈસાદાર હોય, પણ તારાં નામ પ્રમાણે તારામાં જે માધુર્ય છે તેવું જગતની બીજી કોઈ પણ સ્ત્રીમાં નહીં હોય, તું એટલી બધી સરળ અને

નિષ્કંપરી છે કે દરકોઈ તારા ઉપર પ્રેમ કરે અને જે પુરુષ તારા જેવી ‘આનંદી’ અને હસ-મુખી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તે પુરુષ પછી તે ગમે તેટલો ગરીબ હોય તો પણ તેનું આખું જીવન આનંદમાં જ પસાર થાય.” આવા આવા મીઠા અને પ્રેમાળ શબ્દો બોલનાર મારો ધનવંત આજે મને આ કાગળમાં શું લખે છે? હું એના અક્ષર બરોબર ઓળખતી ના હોઈ તો આ કાગળ એનો લખેલો છે એ વાતજ હું કદી પણ માનું નહિં.”...“કેમ છોકરીઓ, વળી પાછું ગાવાનું બંધ ક્યું? એને એ ગીત ફરી ફરી ગાઓ, હું ના ગાતી હોઈ તો પણ તમારે તો તે ગામાંજ કરવું:—“ધનવંત શું લખે છે? લખેનો વિચારજ મને કમકમાટ ઉપજાવે એવો લાગે છે. એણે એ શબ્દો ભલે પાછળથી ઉઘી નાંખ્યા હોય-તોએ શું થઈ ગયું? મારી સાથેનું લગ્ન થાથી એને કમકમાટ ઉપજાવે છે? એ મારા વડાલા ધનવંત, હું બોજશોખ, બોજ-વિલાસ કે પૈસાની ભૂખી નથી. તું નિરંતર મને લાડ લડાવ્યા કરે એવી પણ હું ઇચ્છા રાખતી નથી. હું તો માત્ર એટલીજ માંગણી કરું છું કે તું મારા ઉપર પ્રેમ રાખતો રહેજે. મારા ઉપર તું થોડો પણ પ્રેમ રાખીશ તો એટલાથી પણ મને સંતોષ રહેશે. તું બીજી સ્ત્રીઓ સાથે નિર્દોષતાથી હસીશ, બોલીશ અથવા તો દરીશ ફરીશ તો એના હું કદી પણ અદેખાઈ કરીશ નહીં, હું પણ બીજા પુરુષો સાથે એવી રીતે નિર્દોષતાથી હસીશ, વાતચીત કરીશ, દરવા ફરવા જઈશ તેમાં તારે પણ કોઈ પણ જાતનો વાંધો લેવો નહીં. આ બાબત તો

આપણી જેની વચ્ચે ક્યારનીએ નહીં થઈ મર્મ છે. તે મને તે દિવસે કહ્યું હતું કે “મધુરી, મારો સ્વખાત મળનારો. અને સ્ત્રીસ્વપહેવાથી મારે પણ સ્ત્રી મિત્રો છે. તેઓ આપણે જે મને મળવા આવે મારી માથે હસીને વાતચીત કરે તેમની સાથે હું ફરવા જઈ” તેમ તારે વાધો લેવો નહીં અને મારા ઉપર કોઈ પણ જાનની યાંકા લાવવી નહીં. તારા પુરુષ મિત્રો આપણે ઘેર તને મળવા આવશે, હું એમની સાથે હસીને વાતચીત કરીશ અથવા તો ફરવા ફરવા જઈશ તેની સાથે હું પણ બીજકુન વાધો લઈશ નહીં અને તારા ઉપર કોઈ પણ જાનની યાંકા લાવીશ નહીં.” તે વખતે મેં તને નહેાઈ કહ્યું “ધનવંત, આ તું શું જોલે છે ? હું બીજ સ્ત્રીઓ જેવી ટુંકી દષ્ટિ વાળા તેમ જોઈ કે અરેબી નથી આમ સહેજસાજા એક બીબની વધાઈથી ઉપર આપણે શકા લાવોએ તો આપણો પ્રેમ કેવો ? આખી દુનીયા આવી મને કહે કે મારો ધનવંત મારા પ્રાણે બીન વફાદાર છે તો પણ એક પણ વાર પણ હું એ માનું નહીં.” તે વખતે તે પણ મને નહેાઈ કહ્યું કે “મધુરી, તું તારા પુરુષ મિત્રો સાથે હમીને વાતચીત કરશે અથવા ફરશે ફરશે તેમ મારે વાધો નથી ? આકાશ પાતાળ એક થઈ જાય, અને અવકાશ જ્યાં પ્રજાપતિ આપણી દુનીયા કુપ્રી જાય તો પણ મારી મધુરીની પવિત્રતા ઉપર હું એક પણ વાર પણ શકા લાવી શકું નહીં.” એજ વખત તે મને કહ્યું હતું કે “મધુરી હું કોઈ પણ દિવસ તારા કાજળો ફેંટીને વાચીશ નહીં—તું જાને મારા

કાજળો ફેંટીને વાચશે ” તે વખતે મેં તને જવાબ દીધો હતો કે “ના હું પણ કોઈ દિવસ તારા કાજળો ફેંટીને વાચીશ નહીં. પતિપત્ની વચ્ચે પણ શિષ્ટાચારનો આ નિયમ તો મળતો જ નેહાએ. એમથી કેમએ પણ એક બીબના ખાનગી પત્રો કદી પણ ફેંટીને વાચવા નહિ” — આવી આવી ધણી બાજતોના તો આપણે પહેલેથી જ ખુલાસા કરી દીધેલા છે, તો પછી તને વાકું શું પડ્યું ? તું મને આવો કાજળ કેમ લખે છે ? જરૂર મારા ધનવંતને કોઈ ચિત્રમય થશે હશે, તે એક જાનની ભાવેર માનસિક માફગીથી પીડાતો હોવો જોઈએ, નહીં તો મારો ધનવંત કદી પણ મને આવો કાજળ લખેજ નહીં. પણ એના આ કાજળનો અર્થ શો ? અર્થ તો એટલો જ યાંચ કે અમારો વિવાદ તુટયો !” હાથ, હાથ, મારો અને ધનવંતનો વિવાદ તુટયો ! જાને સુખના મારાં બધા સ્વખાઓ નષ્ટ થઈ ગયાં ? હવે હું બધાને શું મો બતાવીશ ? આ વાત તે કેટલાં દિવસ સુધી જાની રાખી સકાશે ? મોઝો અમારો વિવાદ તુટવાના અનેક કારણો ઠોકા બેસાડશે. પેલી માલતિ તો આ વાત સાંભળી દયારી થઈ જશે. મોઝા બહેનને હું શું મો બતાવીશ ? એમણે તો મને જાને ના કરવાની જ સલાહ આપી હતી પણ મેં તે માન્ય કરી નહીં. મારા માખાપને પણ હું શું મો બતાવીશ ? આ વાત મારાથી તેમને કેવી રીતે કહી સકાશે ? આ મારા વર્તની છાંડીએ. પણ મારે માટે શું કારણ ? બીબાં બધાં પણ શું કારણ ? મારાથી હવે અધીઆં કેવી રીતે સ્ત્રી સકાશે ?

પ્રેમનો શો ખાલ હોય ? એવું સમજી તેણે
ગોટાં બહેનના બોજવા ઉપર ખીલકુલ પણ લક્ષ
આપ્યું નહીં. તે તો આનંદમાં ને આનંદમાં
એકદમ દાઢરો ઉતરી પોતાના વર્ગમાં દોડી
ગઈ.

“ચાલો છોકરીઓ, આજે આપણે ખીલકુલ
પણ કામ કર્યા વગર ઘણો સમય નકામો
ગાળી નાખ્યો છે. તેથી ગોટાં બહેન
આપણા બધા ઉપર નારાજ થયાં છે. માટે
આપણે નકામો ગાળેલા વખતનું સાફ વાળી
નાખવું જોઈએ. ચાલો પહેલાં તો આપણે
અત્યંત પ્રેમથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ. પેલું
ગીત તમને ના પસંદ હોય તો ચાલો આપણે
ખીલું ગીત ગાઈએ. ગીતોની ચોપડી ઉઘાડો.
પાનું ૧૦૭ પ્રાર્થના ૧૫મી ચાલો હુંજ આજે
તો હોરમોનીઅમ ઉપર બેસી ગીત ઉપાડું છું.

“જય સુખદાયક ! જય દુઃખ હારક !

જય વરદાયક ! વિશ્વ વિધાતા !

જય જગ કારણ ! જય જગ ધારણ !

જય જગ તારણ ! જય જગ જાત્રા !

જય ગુણ કારક ! જય જગ હારક !

દોષ નિવારક ! ધૃષ્ટ અજ્ઞતા !

જય વિશ્વેશ્વર ! જય પરમેશ્વર !

છો દીનેશ્વર ! જય મતિ દાતા !

મધુરીને આમ આનંદ અને ઉલ્લાસથી ગાતી
જોઈ છોકરીઓમાં પણ એકદમ આનંદ અને
ઉલ્લાસ આવી ગયો. અને તેઓએ તાનમાં
આવી જઈ ગોટા ઘોટા પાડી ગીત લલકારતા
માંડ્યું. ત્યાં થોડા સમય અગાઉ શોકનું વાતા-
વરણ પ્રસરી રહ્યું હતું ત્યાં હવે આનંદ—ધોળ
ગઈ રહ્યો અને આ આનંદધોળનો પડઘો
આખી શાળામાં પડવા લાગ્યો. માલતિથી આ
આનંદ સહન થઈ શક્યો નહીં. તે એકદમ
ગોટાં બહેન પાસે દોડી ગઈ અને ગુસ્સામાં
બોલો ઉઠી “ગોટાં બહેન, તમે આ મધુરીને
છેકજ દટવી મુકી છે. અને મધુરીએ તેના
વર્ગની છોકરીઓને દટવી મુકી છે. જુઓને,
એના વર્ગમાં કેટલો બધો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો છે.
છેક ઉપર મારા વર્ગ મુઠી ઘોંઘાટ સંભળાય
છે; અને મારાથી તો ખીલકુલ કામકાજ પણ
થઈ શકતું નથી.”

બ્રહ્મચારિણી

લેખક :

રત્ન વશિષ્ઠ પટયા.

સ્થળ : કુટિર

[નમતો પદોર છે.

સૃષ્ટિક શો એક પ્રાસાદ છે, પ્રામાદની આનંદપામ કુંજ છે કુંજપદામા કુટિર છે સુખના સોનેરી કિરણો સર્વત્ર પથરાય છે અને આખા વાનાવજીને તેજોમય બતાવે છે.

આ કુટિરમા ઘણા કોષક મિત્રિ જડી રહેલા અભ્યાસ છે. હથીઆર હેઠા મુકી, જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી એઓ એને વેધક નજરે નીગમતા હોય છે. એવામા પ્રાસાદમાથી સાદ સજાગાય છે.]

સરસ્વતી

પિતાજી, હું આવું કે ?

બ્રહ્મા

(આસન પર બેસી) હા બેટા, આવ નને તો આવો ભેજળ નથી

સરસ્વતી

(અવેશમાં) એટલે તો બેસી. મા કહેતી હતી કે આજકાલ તમે કોઈ મહત્વના કાર્યમા મુકાયા છો

બ્રહ્મા

સાચી વાત

સરસ્વતી

(મિત્રિ બેઠી, હસી) શું સાચી વાત ? તમે તો આ પથરે બેસતા જુઓ છો !

બ્રહ્મા

સર નને તારી માએ બહુ મોઝે વડાવી છે, હો અમારી આગળ બધું પાલવશે પણ પછી માગે ઘેર જઈશ ત્યારે.....

સરસ્વતી

પણ હું જઈશ નહીં ને ?

બ્રહ્મા

કેટલા દિવસ નહીં જાય ? સાવિત્રીને મન એમ દસ કે તું હજી બાળકની બાળકજ છે. પણ વખત કોઈથી રોકાયો છો ? આમ ને આમ સોળ-મનર વર્ષ સરકી ગયાં !

સરસ્વતી

ઓહો ! એનાથી સરસ શું ? ખોળ સીતેર કા નથી જતા ? બહીઆ મારે માટે ક્યું સુખ નથી ? તમ જેવા વિશ્વસઘ્ન પિતાજી, સ્નેહના સાગર મમી માતા સાવિત્રી, ધરતીના ખુણે ખુણે જેના નામ મવાય છે એવા નારદ, બ્રહ્મા અને વસિષ્ઠ વગેરે વીરા, અને આ દશે વીરાની એકની એક લાકડી એવી હું નાનકડી લીટી ? મારે વળી ચાંદી ખોટ છે ? (મમથી) અરે ! હું જ એટલી છું ને ?

બ્રહ્મા

એ બહુ, સર. પણ મને તેવી તેજી દીકરી એટલે પરાઈ લક્ષ્મી.

સરસ્વતી

ના, ના. પિતાજી,

[આંખ બીની થતાં સરસ્વતી ખીજ બાલુ ફરી જાય છે.]

બ્રહ્મા

દીકરી, અભારથી એનાં આંસુ શાં ? સઘળું સમય આખે શોભે છે. (ખડખડ હાસ્યથી) અને આજે હું તને વીદાય આપવા બેઠો છું ? વીદાય આપવા ધારું તોએ ક્યાં આપવાનો હતો ? તારે યોગ્ય એવો સર્વસંપન્ન પતિ શોધતાં તો દહાડાના દહાડાં ચાલ્યા જશે ! ત્યાંલગી તું તારે લીલાલહેર કર.

[સરસ્વતીના હોઠ લગીર મરકે છે. એ જ્ઞેતાં બ્રહ્મા અધિક આનંદમાં આવે છે.]

બ્રહ્મા

(ખીનજવાખદારીથી) ઉહ ! હું એ કેવો કુંભાર ?—કે ઘરમાં જોઇતું હાંસુ લુલ્લી ગયો! સરસ્વતીને સરજી : પણ પહેલાં સરસ્વતીપતિને સરજવાનું ન મુલ્યું અને હવે રહી રહીને સરજું એ કામ પણ કેમ આવે ? હી, હી, હી.

સરસ્વતી

(તોખરે ચઢાવી) પિતાજી, આવી વાતો કરી મને ચીડવવી હોય તો હું આ ચાલી મારા ખંડમાં. તમારે મન ખડું હસતું છે. મારું તો શબ્દે શબ્દે કાળજી કપાય છે. (વિનતિપૂર્વક) કેહો; મને મુંઝવવામાં તમને કેમ મજા આવે છે ? (વિચાર કરી) કાં તો ખરેખર કોઈ મહત્વના કાર્યે તમારા મગજને ધેરી લીધું છે. નહીંતર ! તમે આટલા કઠોર ક્યાંથી ચર્ચ શકો!

બ્રહ્મા

બેટા. તારી બન્ને ધારણામાં સત્યતા અંશ છે. હા; હું તને કઠોર લાગું છું. પણ દરેક પિતાને એક કાળે પુત્રી ઉપર કઠોર થયા વિના છુટકો નથી. એ અગાઉ પિતા જેટલો કામળ હોય છે એટલો પાછળથી પુત્રીને વિશેષ કઠોર લાગે છે. સૃષ્ટિનો ક્રમ એવો, એમાં કાંઈ શું કરે ?

સરસ્વતી

તે વળી સૃષ્ટિ કોણ થાય છે ? તમે જેને ઘડી, તે શું તમારો જીવનક્રમ ધારો ? કેટલું વિચિત્ર ! એવી અવનતિની પ્રાપ્તિ પહેલાં તો જેટલી સહેલાઈથી એની ઉત્પત્તિ કરી એટલી જ સરજતાથી એનો લય કરી નાંખો એમાં સાચી શોભા છે.

બ્રહ્મા

(મુઠમાં હસી) દીકરી, શાન્ત થા. એવું કશું નહીં કરવું પડે.

[મટકુંએ માર્યા વિના સરસ્વતી બ્રહ્મા સાચું જોયા કરે છે.]

બ્રહ્મા

અને મારું ચિત્ત અન્યત્ર પરોવાએલું રહે છે એ પણ ખોટું નથી.

સરસ્વતી

ક્યાં ?

બ્રહ્મા

(આંગળી ચીંધી) આ સૂતિમાં. તારે હીસાએ તો એ કેવળ પથરો છે, ખરું ! દીકરી સર, તારે હવે સાચું જોણતાં શીખવાની પણ ખાસ જરૂરત છે. એચાર જણ વચ્ચે ક્યારે આવડું-અવળું ભરડાઈ જાય તો નાવકની ક્ષેત્રી થાય. સમજ ?

સરસ્વતી

(અવળી ફની) ના.

અક્ષા

તો સે હુ દમનથી મમનનું.

[અક્ષા સરસ્વતીને પોતાની પાંખે બેસારે છે.]

અક્ષા

તો; તને અમુ દની કે હુ દમલા કમમા રહું છું. પછી તેં જોયું કે એ આ પ્રતિભાનું છે. છતાં તું એને પથરો કહેવાનો કાકરમન કરે એ મારાથી કેમ ત્યાગ્યુ જાય ? એટલે હુ મુસ્મે થાઉં અને એ વેળુ ખોલી નાંખુ એનું તને માનું થાએ. આખરે આમુ મરે. વિચાર કરીને ફનીએ તો આમાની એક વેળા ન આવે.

સરસ્વતી

(આમામન અનુભવી) ત્યારે એમ મુ કહેના નથી ? મને ખોલી ખોલવાની મારો તમને મમે છે તો હુએ આને મૂર્તિના નામે જોળખીશ અને જોળખાવીશ ડ્યો, એમા થુ ?

અક્ષા

બરાબર, ખેટા આ માત્ર મૂર્તિ નથી હુ તો રસમૂર્તિ માનું છું.

સરસ્વતી

તો હુએ રસમૂર્તિ માનોશ (વાઘ્યા) પણ પછી મને ધરમાથી કાઢી મુકવાની તાન નહીં કરો ને ?

અક્ષા

(દસી, હેનથી) ને પાછી.

[અક્ષા સરસ્વતીને વલ્લવ બધી બરે છે. સરસ્વતી હાથે પામે છે.]

અક્ષા

ખેટા, હજી ને તો સાવિત્રી શું કરે છે ?

સરસ્વતી

તમને ખબર નથી ? આને પાવંતીજનું નેતાક. આવેનું. લક્ષ્મીજી પણ ત્યાં પધારવાના દના. કેકે ઉત્સવ લાગે છે.

અક્ષા

અરે ! હા. બમાગે જેમ-એમને ત્રણેએ ક્યારક વિચના જન્મ, જીવન અને મૃત્યુની ભાજજમા પધારાનું મમે છે ખરું. (સંભારતા જતા) મને આશુ એવું થાઈ છે કે સાવિત્રીએ પ્રકાશના પદોરમા એનો ઉત્તેજ પણ કરેલો. કોણ જાણે હુ આમ રમુનિયુક કેમ થયો જાઉં છું ?

સરસ્વતી

વિનયથી કહું. પિતાજી ? (દસી જઈ) આ મૂર્તિએ તો તમારું મન નથી દરો લીડુ ને ?

[અક્ષા અબેલ રહે છે. સરસ્વતીને સદેહ જાય છે કે અવિનય થયો. એટલે—]

સરસ્વતી

(અક્ષાના ખખા ગાંધી) બાપુ, કામા થાયું છું. મારાથી એવું બેલાય નહીં એટલું હું જૂલી મર્ધ નમે કહું તેમ, મારે બેલાવા શીખવું-જ જોઈએ

[અક્ષા સતોષનો આસ લે છે.]

સરસ્વતી

પણ તમારે માનું શું કામ હતું ? મારાથી થાય એવું હોય તો મને કહેલ જેમ જેમ, હું મોટી થતી જઈ છું તેમ તેમ મનુષ્ય મમેમારાથી

દૂર ને દૂર જતા રહેતા હો એવું લાગ્યા કરે છે. (વળગી પડી) આપુ. ખરું કે ખોટું ?

[અહ્યા સરસ્વતીનું કપાળ પંખાને છે. પછી]

અહ્યા

(ટાઢક જળવી) તદ્દન શુદ્ધ, જેતી નથી કે અસારે જે મારી સમીપમાં વિરાજમાન છે તે અન્ય કોઈ નહીં પણ કાહી દીકરી સરસ્વતી જ છે?

સરસ્વતી

(લાડ્યા લપાઈ) એ તો આજે ને ?

અહ્યા

આજે અને આવતી કાલે. પાછી પાછળની ત્રી પંચાત ?

[હર્ષથી સરસ્વતીની છાતી કુલાય છે. સહજે અહ્યાને એની જાણ થાય છે. જરા વાર શાન્ત રહી સરસ્વતી ન જાણે તેમ પોતાથી તેને છુટી કહે છે.]

અહ્યા

સાહે ત્યારે પ્રાસાદમાં કોણ કોણ છે ? એકે લાઈ છે ખરો ?

સરસ્વતી

(અંગુઠા દેખાડી) ખાલીખમ છે. લાઈઓ તો તપ પ્રાર્થને સામેના ઉપવનમાં સીધાવ્યા છે. મોટા લાઈ કહેતા હતા કે ખપ પડે બોલાવજો. નહીં તો અવાજે ત્યારે આપીશું.

અહ્યા

હાલે. તપ કોઈ અવગુણ નથી. ખનતાં હાંસી તો માણસ એનાથી સંબંધી અને છે. (ગાંભીર્યથી) એને જેણે સંબંધ સાધ્યો, એણે જીવનનો મર્મ જાણ્યો.

સરસ્વતી

એમાં હું શું સમજું ? અરે ! માતાજી સાંભળે તો એમનેએ સમજ ન પડે !

[અહ્યા મંદહાસ્ય વેરે છે.]

સરસ્વતી

(એથી ઉમંગમાં આવી) પણ તમને કયાં પ્રાસાદની ઝાઝી પડી છે ? એ ટંક બોજન શીવાય લાગ્યે તમારાં દર્શન પામીએ છીએ. ક્યારેક એટલાં લાગ્ય પણ નથી હોતાં.

[અહ્યાનું હાસ્ય અદ્યથ થાય છે.]

સરસ્વતી

પણ પિતાજી, તમારે કોઈનું શું કામ છે ? જે મારી મા કરી શકે, જે મારા લાઈને કહી શકાય, તે મારાથી શું કામ ન થાય ? (ગુસ્સો કરતી) આમ તો તમે જ મને બગાડશો !

[અહ્યાની આંખોની આસપાસ ચિંતાની કરચલી પડી છે. મૂક રહી એઓ ચારે-કાર નજર ફેરવે છે. જલપાત્ર જેતાં એમના હોઠ ઉઘડે છે.]

અહ્યા

સરસ્વતી, હું અમરશુ. પુછતો હતો. તોએ તને એમાં કામની શું આવી ! હશે. કાર્ય કરવા તું તપર થઈ છું તો આટલું કર. પેલું જલપાત્ર ખાલી થયું છે. એને બરાબર ઉજળું કરી, એમાં જળ ભરી લાવ. દીકરા, હવે હરે એવું જળ બોઈએ, હોં.

(હાંસીથી સરસ્વતી જળપાત્ર લઈ બહાર જાય છે. અહ્યા એને કેશથી તે પાની પર્પત નીરખી લે છે.)

અક્ષય

(નટાર સેના) વ્યથા. આ રસમૂર્તિ ધણવાની કમ્પના જ બૂલ ભરેલી છે. સરસ્વતીથી મુંઝવે તર મૂર્તિ' કહે ઘડાવી નથી. શો અંત મરેડ ? (ડાકું હથાવતાં, ઠીક નથી થયું. મરુના અવધવ જોડે આનાંની સરખામણી કરવા પ્રેરાણે એ પલુ વિનિષ્કાલના ગાળા છે. પછી મારા પ્રશ્નોમા એને મદનની મધ આવે એમાએ શી નવાઈ ? (ડાકું છુલ્કારી) ના, ના. ભોળાને એવું કરાનું જ્ઞાન નથી. (દાન પીચી) પલુ આ પાવાણે મને જ્ઞાન જુઝાણું છે. સર સાચી હતી. આ-નામા ચક્રમુરે બનું છું ત્યારે ભોળન સમજીયુ છું. (શવ બાળી) મનની માતીડી ગર્ભ છે હવે નિષ્કામ રજું નથી નારાયણ !

[વૃક્ષ મૂર્તિ' કને જઈ અક્ષય એનાપર અડી નહીં દાઘ ફેરવે છે.]

અક્ષય

(તિરસ્કારથી કરી જઈ) જડ, ગમકીન કરેપ, અડમ્બલ નવી મરુ જોડે એનો મેળ કમાયો બોડે ? (ચિતન પૂર્વક) પલુ—પલુ મોઢાંપની મૂખાઈ જેવી કમેળા ચીજ કઈ દર્શાવે (મગજ ખુંગેરી) જવા દે. માવવિનાનીવાતોની વિશેષ પડતી વિચારણા પલુ બીર હવેનહા હણાય છે

[દમભરી એકાઠા મુઝે મોઝે મેંક ચક્ર ફરે છે. એવામા કુટિરની પાર દિલ જતા—]

અક્ષય

પ્રાસાદ અને કુટિર ! પ્રાસાદની અસાનિયો નચીત રહેવા કુટિરને ઉલ્લાસપરિર બનાવ્યું પરંતુ આ એકલતાએ એના ચિત્તની

પરમે શાનિને પાવુ અચિર ને અચરથ કરી દીધી છે. શું કરું ? ક્યાં બડું ?

[કુટિર બહારથી ગુજનનું અવાજ આવે છે.]

અક્ષય

સંગીત ! પ્રાણુદાષો, પ્રજ્ઞાભયું સંગીત. સરકી વીણા સામઘના નારે નીચુ બુઝે ! પશિયણ પોતાના જાનતાન વીમરે ! (આનંદમા આવી) આજે કેટલા કાલે એણે વીણા હાથમાં લીધી લાવ, સામઘનું.

[અક્ષય ધીરે પગલે બારણા નજીક આવે છે.]

અક્ષય

દઅ ! સરના હાથમા તો જળપાત છે. ત્યાર એ ગુજન કેડું ? કેવી મન ને તનમય બની છે !

[ગુજન ધીમે ધીમે આવ્યું થઈ, આખર અશ્રવ્ય થાય છે સરસ્વતી કુટિર પ્રતિ પગલાં ફેરવે છે.]

અક્ષય

મરુ બેટા, ...

સરસ્વતી

દઅ, પિતાજી. (ડર ખાતા) જરા મોડું થયું ખરું ?

અક્ષય

ના દે, દીકરા, પલુ દમણા મોડું આવું હતું કે—કે ?

સરસ્વતી

નાજી. (હસી પડી) તમે ન પારખી કંકણ ? (આમળો ચીધી) પિતા કુંઠમા એવા જેવું હતું

અહા!

(અધીરપથી) શું, સર?

સરસ્વતી

એક કમળ પર લમચો એહો. ખીજ પળે કમળ ખીડાવા લાગ્યું. મને બીક પેડી કે ખીચારો સુગળાધને મરી જશે. એટલે મેં ડાંખળી મારી એને ઉઠાડી મુક્યો. પછી એ ગણુગણુ કરતો એને રસ્તે પડ્યો. (અંગ મરડી) મને મનમાં અભિમાન થયું કે મેં આજે એકનો જીવ ઉગાર્યો!

[અહ્વાના મનમાં ઉચલપાચલ ગચી રહે છે.]

સરસ્વતી

(ઉશ્વાસથી) પણ પિતાજી, આમ સામે તો જુઓ. આખા દિવસનો ચાક્યો પાક્યો સરજ કિતિજ ઉપર પળભર નીરાંત કરીને એહો છે! મધ્યાહ્ને જેની ઉગ્રતા સામી કોઈ આંખ ઉંચી નહોતું કરી શકતું, એ પોતે અલારે કેટલો નમ્ર બન્યો છે? જાણે સરમ અંગે નીચા મોંએ પાપનું પ્રાયશ્ચિત ન કરતો હોય!

અહા!

(મનમાં) હા; પાપ ને પ્રાયશ્ચિત!

સરસ્વતી

(આશ્ચર્યથી) પણ, આ શું? એ તો લપાવા લાગ્યો! જોતજોતામાં અદીદ થઈ જશે. ખુબ જ લાગણીવાળો!

[સરજ કિતિજમાં કુબી જાય છે. અંધકારના ઓળા પથરાવા માંડે છે.]

સરસ્વતી

પિતાજી, મારે માટે તો કુદરત પણ અતિશય કૃપાળુ છે. તમે કોઈ ન હો. ત્યારે એના

સહવાસમાં પણ અંતરાત્મા ખીલે. ખરે. આ કુંજ ને કુંડ, અમર અને એતું શુંજન, મુરજનો ઉદય અને અસ્ત, અનિદ્રાની લહરી અને પુષ્પોનો પરાગ, ક્યારેક વીજળીનાં તેજ, વાદળનાં તોફાન ને મેઘધનુષ્યની રંગ કમાન, કદિક તારાનાં આંખમીચામણાં અને ચન્દ્રની સંતાકુકડી: બસ, બસ; બીજું શું લેઈએ?

અહા!

(મંદ સ્વરે) કાંઈ જ નહીં, દીકરા (મનમાં) મનુષ્યની વૃત્તિઓને ઉશ્કેરવા ખાતર આટલું ઘણું બધું છે.

સરસ્વતી

(સ્થિર નજર ચોડી) પણ તમે બ્યમ જેવા કેમ જણાઓ છો? મારી ગરબા તમને નથી ગમતી?

અહા!

(ગોટા વાળી) એમ નહિં. મારું લક્ષ્ય જરા બીજું હતું. કાંઈએ કારણ વિના, ચિત્ત ચક્રોળે કેમ ચડતું હશે?

[અહા કુટિરમાં જઈ, જમીનમાં જોતા, આંટા મારવા માંડે છે. સરસ્વતી પાછળ પ્રવેશે છે. જળપાત્ર ગોઠવી, અહ્વાને જળ ધરે છે.]

સરસ્વતી

લ્યો, આપુ. દીલમાં ટાક વળે એવું શીતલ છે.

અહા!

(જળ પીતા પહેલાં, મનમાં) વાસનાના અગ્નિને કોણ હારે એમ છે? એ તો સર્વલક્ષી કીડો છે, હાથ!

સરસ્વતી

(હોમે હોમે) આજ તો મારા કન્યાભાગ્ય
કે પિતાજીની મેદા ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન આપડોયે
અહ્યા

(ચાકથી) ટા, મરુ.

સરસ્વતી

(કરીબાદ મકક) પણ આપુ, નમે કાર્ય
મન થાએ છે એટલે શરીરની મલામત ત્યા
નથી અભાગે તમે તદ્દન જ લોચ બન્યા હો
એવું બા ચહેરા પર લખ્યું છે. (વિનિયતી)
ચરણ પાપ!

[સરસ્વતી અહ્યાના ચરણ આશળ ચોટવાય
કે અહ્યા ના નથી કદો રાકતા.]

સરસ્વતી

(તળીઆ દાખના) પરમ કન્યાભાગ્ય!
(ચેલાની દયેથી સાચુ જોઈ) આ જગ મારે
દાણ કયાથી! આને જન્મ સંકળ થયા

[મનમાં કંઈક કુમળો આવના અહ્યા ઉભા
થઈ જાય છે. એટલે મગ્ગની પણ માથે
ઉભી થાય છે.]

સરસ્વતી

(બીની) પિતાજી, મારુ આપુ ન કાળુ?

અહ્યા

એવું કાઈ નહીં. એટલું પુરુષ હતું કેવને

જાડી પાપરી સારી નહીં.

સરસ્વતી

(દાખને ગમે વટથી) આપુ, આને કેટલે
કાં તમે મને મોરી બની બરી? મારી તેમની
જન્મગાઠને દિવસે તમને પ્રણામ કરવા આવેલી
ત્યારે તમે એ સાડ લગાવ્યો હતો. પાડીથી તો

દુઃખનાવા મારી બને મા ગમે તેટલું કરે
તોએ તમારી નમત આવવા પગ નહોતો
ઉપડતો. આને કોચીના ઉરના આગળા ઉઘડી
મથા.

અહ્યા

(મરસ્વતીને નીચે ઉતારી) મેદા, મરુ, તું
શરમાયા કરી એમા એ દુઃખનાર ને?

સરસ્વતી

(દાવડી થઈ) ના રે એવું મેં ક્યારે કહ્યું?

અહ્યા

(અકળાઈ) ત્યારે?

સરસ્વતી

(હઠાપણથી) હું તો એમ પૂછી દત્તી કે
કરીવી મારા પર એવા વડાવ ક્યારે વરસાવગો?
[અહ્યાની છુદિ બહેર મારી જાય છે.]

સરસ્વતી

(ચનગન થઈ) એવો, આપુ

અહ્યા

(મદા મહેનતે) વરસાવીયા. (મનમાં) પણ
જમાવીશ ત્યારે એમા વાતમથ દમે કે વરીકરણ;
એ કોણ જાણે છે?

[મતોયથી મરસ્વતી ચૂપડાં. સંતાપથી
અહ્યા મોન સેવે છે. પણ મીથી અન્ત કુદરત છે.]

અહ્યા

(કોણથી) સરુ, તારો આવો ઉધમાતીએ
અભાવ હોય એમા મારે આશ્વસનુ-ચ થવાનું
નથી કોઈ હોય તો, એનો ખરો જવાબદાર
હું છું તારું આપું જયપમ મારા દાણ પર,
મારા સુખનોના વરસાદ વચ્ચે ઉઠ્યું હતું.
પિયલુ અને મહેશ મસ્કરીમા એને મારી બાજન

શુદ્ધિ કહેતા. પણ મને એની તમા નહોતી. આજે તેને તું સંપી જઈ મારા ધરતું નખખોડ વાળવા એમાં છે !

શુદ્ધિ કહેતા. પણ મને એની તમા નહોતી. આજે તેને તું સંપી જઈ મારા ધરતું નખખોડ વાળવા એમાં છે !

અરે ! વાન એટલે લગી વધતી કે ક્યારેક હું સાવિત્રીના કંઠાળાનું કારણ બનતો ! (સરસ્વતી સ્મિતથી) પછી એ યુજીતી કે ત્યારે પયપાનની પંચાત મેં સ્ત્રીને નશીબે શા વારતે નાંખી ? ખરેખર, મારી ઘેલણ અત્યંત ત્રાસદાયક હતી !

સરસ્વતી

(કાલી થતી) હશે. આટલા ઉલ્લાસપૂર્વક તમે ગણી બતાવો છે એટલે મારે બધું માનવું પડે છે, બાકી, એની બીજી શી ખાત્રી હોઈ શકે ?

[ખાત્રી તરિકે બ્રહ્મા સરસ્વતીને ઘેરે યુંબન લે છે.]

સરસ્વતી

(ઉત્સાહમાં ઉછળી) સાચું, સાવ સાચું.

બ્રહ્માનું હૃદય ધરધર ચાપ છે. !

સરસ્વતી

(ગાલ લુછતાં) પણ યુંબને યુંબને ફેર હોં, પિતાજી. તમારું આ પહેલું યુંબન હંડું હૃદયમાં હંડક રહે છે એવું હતું. બીજું ઉતું પ્રાણને પ્રકુલે એવું.

બ્રહ્મા

(મનમાં) મારા યુંબને યુંબને ફેર ! વહાલ, વહાલ ને વિનાશ !

[પ્રાસાદ પાસે કોઈનો પગરવ સંભળાય છે.]

બ્રહ્મા

સર, જો તો કોણ આવ્યું ? — સાવિત્રી ?
[સરસ્વતી બચ છે. દયામણી આંખે બ્રહ્મા બોલ્યા કરે છે.]

બ્રહ્મા

હેલ્ય, તારામાંથી જે કામ જન્માવ્યો.

આજે તેને તું સંપી જઈ મારા ધરતું નખખોડ વાળવા એમાં છે !

સરસ્વતી

(બહારથી) પૂજ્ય પિતાજી, અહીં તો સંધ્યા અજબ ખીલી છે.

બ્રહ્મા

(મનમાં) છવનસંધ્યા !

સરસ્વતી

(બહારથી) તપાસ કરીને હું હમણાં આવી, હોં.

બ્રહ્મા

વાર.

[બ્રહ્માની નજર મૂર્તિ ઉપર પડે છે. પ્રવળ આવેશમાં એને આલિંગે છે. એકે ગાલ ચુસે છે. પછી અળગાં થઈ—]

બ્રહ્મા

હું હાથે કરીને હેરાન થાઉં છું. મારે વળી નિયમબદ્ધન શા ? — શરમ શી ? — કોની ? (છાતી ઠોકી) બ્રહ્માનો ઉત્પાદક હું છું. બ્રહ્માનો ઉપભોગ હું છું. સરસ્વતીનો ઉત્પાદક હું છું, સરસ્વતીનો ઉપભોગક હું કેમ નહિ ?

[ઉન્માદથી બ્રહ્મા હથેલીમાં મૂકી પછાડતા હોય છે. હોઠની પીપુડી વગાડે છે.

સરસ્વતી પ્રવેશ કરે છે.]

સરસ્વતી

બાપુ,...

બ્રહ્મા

(ઉંચું બોલે) હસી...

સરસ્વતી

એ તો અનુચર નીકળ્યો ! આ બારણે ઉઘો. પાવતીજીએ સંદેશ પાઠવ્યો છે.

[અનુચર પ્રનુભ કરે છે.]

અહા

હા. સાવિત્રી દેવી અહીં ક્યારે આવે છે ?

અનુચર

આજની રાત ત્યાં રોકાશે. અરુચી દેવી પણ રહેવાના છે.

સરસ્વતી

કારણ ?

અનુચર

જાણેની ચોપાટ ચાલી કે તે દળ ચાલે છે

અહા

આં શકું દેવ શ કરે કે ?

અનુચર

શીકારે ગીધાખ્યા છે

સરસ્વતી

પાલ રે પાલ ! એક ગીધાખ્યા રાત બેલે બીજું ચોપાટના દાવ બેલે !

અહા

(મનમાં) પાર્વતીની ચોપાટ ને શંકરનો શીકાર સાવિત્રીની ચોપાટ ને મહા

સરસ્વતી

પિનાથ, આને રમ્મ આપીશ ?

અહા

પ્રુશીથી (અનુચરને) બ તબેને કહેજો કે આજ સભ્યનિષ્ઠાથી રહે.

[અનુચર પ્રનુભ કબી પાછો ફરે છે]

સરસ્વતી

(મનમાં) તમે અહીં જ રહે અને એ જાણવું. હું રમીશુ ?

અહા

સર, ભે; તારા કોઠ પ્રા કરું. (બોળામાં બેસારી) હું બાળક હતી અને હું પ્રવાન હતો ત્યારે કે વડેના કલાકે લગી આપણે અહીં આવી બેસી રહેતા. હવે તમે એવું ગમે ખરું ?

સરસ્વતી

શુ કામ નહીં ? (મરડાઈ) પણ તમારી પાસે એવા કલાકો કયા છે ?

[અહાથી સરસ્વતીનો દેહ લગીર દબાય છે.]

સરસ્વતી

(હાઠીમાં આમળા પરાવી) બાપુજી, તમે મને બોળામાં બેસારી, પણ રહેવ તો હિમા દેહાને પધરાવે છે ! અને પુરવેશ તો, કમડાને બાહુપાશમાં સમાવી, મરડાજી ઉપર વ્યોમવિહાર કરે છે ! મારી માતાને મંગાધમ્મા રાખી, તમેએ કેક તાલ મચાવતા હો તો ?

[રમરવશ અહાદેવ બાન જાણે છે. ઉત્સંગમાથી હિયથી, એઓ જુલમથી સરસ્વતીને ધરતી સરખી કરે છે.]

સરસ્વતી

(રનિષ્ઠ કોણથી) હું સરસ્વતી છું; સાવિત્રી નથી

(અહાને બે વચ્ચે બેદ રહી નથી.)

સરસ્વતી

પિના...

અહા

કહે કે પતિ...

[સરસ્વતી સાત ઝીકે છે. સિયિલ અહા એક ખુલાખા ઉઠી પડે છે અર્ધજાગ્યાકુજ સરસ્વતી જુઓ મારતી મારજી તરર દોડે છે.]

મરીચિ

(ચિતારી) અને પેના મુન કુખને મારે નપંથુ.....

૨૧૬૬

એ કુખ ખને કાં અરકારી આવસ્થા નથી, કાનળ એની અદ્વિતિ નિર્માણ નથી. પપ દુષ્કર્મના લીન જ મોઝે દેરા લેવાના ક ધતિલ્લાએ અન્ય નક્ષત્રોની અગાધે એન મગધુગ સુધી પ્રકાસનું પડશે કદાશમા લા. એને મૃતતીર્થ કહેશે

અક્ષર

(મતોપરી) એમ પ અમરતા મળશે

૨૧૬૭

(સરસ્વતીને) એનામા પાજ નથી-નાગણી નથી. માત્ર; અમારે ત્યા ઉતાની જોડે તને દીક પડશે

સરસ્વતી

ચાલો આ નરકમા વડ વાગ સડકુ નકાસુ છે. (જરા વિગમ પડી) પથુ, મને તો સંસારમાં મારે રહ્યો નથી પુછોની પામરતાનુ બાન થઈ ગયું.

મરીચિ

(જાતને) ક્યા મોએ જીવો છો ? દલુ હું એકલો જાણું છુ. બધા એકલા યશસ્તુ એવે તો ચામડી ઉતારી નાંખીશુ

[ખોલ્યા સિવા જાલા સરીર ત્યાગ કરે છે. ધોર અપકારના રૂપમાં હમે દિગ્ગાઓ એ પ્રદલુ કરે છે.]

સરસ્વતી

મદાદિવ, મોઢાસાઈ, આશિષ આપો.

[યાંકર અને મરીચિ સરસ્વતીને સમભવવા મથે છે. દરમીઆન સરસ્વતી બન્નેને વંદન કરી કુદિર બહાર દોડી જાય છે પ્રાસાદને પગથીએ પડેલી વીણા ઉચકી લે છે. અને કુંજ બગર નામી છુટે છે. આખરે એ દોડતી દોડતી કેઈ સરિતા તીર ઉપરના વિદ્યાળ શક્ષ નીચે આવે છે એના પગલાંના ધબકારથી સંકેતપ્રદ એક મોરખા પોતાની કસા સમેટી લે છે. પકમે ઉભેલી ટેલુક આવી જઈ જાય છે. મોરલાનું અદ્યુખિનકુ કુળમાં રજોળાય છે.]

સરસ્વતી

આ રથળ પવિત્ર છે. (મોરલાની ડોકે હાથ વાંટાળી) મોઢા મોરલા ઘું માક વાઢન બનીશ ? તારી સમા કમવિજયો કલાયેમીની મારે ગરજ છે.

[રથયોદો મોરલો ટકુકા વડે દિગ્ગાએ જળવી સુકે છે. અભાણુ ટેલુક-દૂરથી પડ્યા પાડે છે સરિતામાં તરતો હંસ પથુ એમાં બામ લે છે.]

સરસ્વતી

(જળમાં જઈ) એા હંસ, નીરક્ષીરનો ન્યાય તને આવડે છે, એવો સારસારનો વિવેકો પથુ મારે જોઇએ છે. જળમાં ઘું માક વાઢન બનીશ ને ?

[હવેથી હસ પામે કદાવે છે.]

સરસ્વતી

(રક્ષ નીચેની મ્હેતુ ધીલા આગળ આવી) પવિત્રતાની મૂર્તિ, ઘું માક શુનન. (હલ્લ-સરદી ચાપી) અને વઢાચી વીણા-ઘું મારી સદાની સદચરી. (આંસુભરી આંખે આઝાદમાં નીરખી) મરા કલ્પેલા સતચિત આનંદ અને જીવનમાં જડ્યા ખરાં.

મહાકવિ ભાસ.

લેખક:

સ્વ. શાન્તિલાલ ડોશીલાલ શાહ

(૧)

મહાકવિ ભાસે લગભગ વીસ સુંદર નાટકો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં. ઉમેર્યાં છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેમાંનાં સાત નાટકોનાં કંઈ પત્રો લાગતો નથી; છતાં આપણને જે તેર નાટકો પડિત ગણપતિ શાસ્ત્રીની અયાગ મહેનતને પરિણામે મળી શક્યાં છે, તેને માટે તો એ વિદ્વાન શાસ્ત્રીનો અને ત્રાવણકોર સરકારનો આપણે આભાર માનવો જ રહ્યો! સાંભળવામાં આવે છે કે “કિરણ-વર્ણિ” એ કવિનું, સર્વશ્રેષ્ઠ નાટક છે, પરંતુ પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેર નાટકોમાં “કિરણવર્ણિ” નથી એ ઘણી જ દિલગીરીની વાત છે.

(૨)

ભાસનાં નાટકો વાંચતાં સાધારણ રીતે વાચકને એ ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે કે ભાસનાં નાટકો ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં વધુ પેલા નાટ્ય સાહિત્યના અમુક નિયમોમાંથી મુક્ત છે; પરંતુ: ભાસનાં નાટકો સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યના નિયમાનુસાર જ લખાયેલાં હોય, એમ નિઃસંકે કહી શકાય નહિ.

પરંતુ નિર્દેશ, પાત્રાલેખન, દસ્યકાવ્યનો મધ્ય રસ આદિનું ધ્યાનપૂર્વક પૃથક્કરણ કર્યા પછી કેટલાક લેખકોએ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યને

દશ વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું છે. પરંતુ આ પ્રકારનું પૃથક્કરણ ભાસના વખતમાં પ્રવર્તમાન નહોતું એમ માન્ય પડે કે તે સમયમાં નાટ્ય-શાસ્ત્રનો આધાર ઘણો થોડો લેખમાં આવેલો હશે એમ ભાસના નાટકોમાંથી કહી શકાય. એ દશ વિભાગોમાં ભાસના કેટલાંક—જેમાં ચારથી એકાદ અંકો છે તે—નાટકોનો કોષપથ રીતે સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી. પંચરામ તે સ્તમ્ભકાર વિભાગમાં અને મધ્યમઘ્યાયોગ ને ઘ્યાયોગ વિભાગમાં મૂકતાં પણ ઘણી જ મુશ્કેલી નડે છે; પરંતુ દૂતવાક્ય, દૂતચટોત્કચ, કર્ણભાર અને ઉદ્યમગ એ ચાર એકાંકી નાટકોને, એકાંકી નાટકોના પાંચ વિભાગોમાંથી કયા વિભાગમાં મૂકવાં તે કહી શકાય તેમ નથી.

(૩)

ભાસનાં નાટકોને જ પ્રમાણશૂત લખે સમય નિર્ણય કરવાનો હોય તો એટલું તો હ્રસ્વ કહેવામાં આવે કે ભાસના લેખનશૈલી યજ્ઞય એ હ્રસ્વ વર્ણ પૂર્વેની જણાય છે. ભાસની પદી યદ્ય ગયેલા નાટ્યકારોએ વાપરેલા લાંબા સમા-શેની વિવિધતા અને કૃત્રિમતા ભાસનાં નાટકોમાં જણાતી નથી. તદુપરાંત ભાસનાં નાટકોમાં પાત્રાલેખના રસેજા આકરણશાસ્ત્રમાં મુક્ત

એવા કેટલાક રૂપો મળી આવે છે, અને આ એક સળંગ પુરાવો છે કે ભાસ પાણિનિના પદેશ અમર તો પાણિનિના વખતમાં જ થઈ ગયા હશે. કવિ ભાસ પાણિનિના વખતમાં પણ ઘર્ષ ગયા હોય કેમકે એજ અરસામાં પાણિનિના લખાણો—વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિર્ણયો—એકએ તેટલા પ્રમાણમાં પ્રસાર પામ્યા ન હોય એ સંભવિત છે.

ભાસના નાટકોમાંના પાત્રોનું વાતચત્તું તપાસતાં પણ એમ માણ્ય પડે છે કે આર્થ જાનિનો સુધારો અન્ય દેવ-ઓના સુધારાના સંમર્ગે વડે દુર્લભ નહોતો. મયો તે મમયતુ આ લખાણ છે. ભાસના પુરુષપાત્રોમાં શુદ્ધ આર્થ ત્વં દર્શન થાય છે. આર્થજાનિ પોતાનું સ્વભાવ અન્ય જાતિઓ સામે જાળવતી એ ભાસના પુરુષપાત્રો રૂપરૂપણે સૂચવે છે તદ્દ પદ્યન માધ્યમ નૈસર્ગિક દસ્તાકેષુઃ પણ આપણને સૂચવે છે કે આર્થત્વમાં કંઈક નવી નતા અને શુદ્ધતા છે. સ્વજ્ઞવાસવદત્તા મા એક સંસ્થાનું તપેવન આગળનું દોરેનું શિશુ-લગ્નાશ્વસોપેતાઃ સલિલનપગાદો મુતિજન પ્રદીપ્તોમિમાંતિ પ્રવિચ્છતિ ધુમે મુતિવતમ । પરિમ્રટોદુરાન્ રવિરપિવન્મશિતકિરણ રચલ્યાલૃપ્ત્યાસૌ પ્રવિચ્છતિ ધનૈરસ્ત શિશ્વરક્ષા અથવા 'મતિમા' માં જગસિચિત્ર ખાવનરુનુ દસ્ય

પ્રમતિ સલિલં શુભ્રવર્તે તત્કેનમ્પરિવિતમ્
નૃગિતપતિના નૈતે ક્ષિપ્તે પિતૃતિ જ પ્તેતમા ।
સ્વલ્પમપિપતેભ્યાર્ત્રાં કીડાં વિલે અલ્પવૃતિ
નજ્જગદ્વિમેશુધાપદ્મે અલ્પમ્પ રેચ્યા ॥

અમર તો અવિમારકમાં મધ્યરાત્રિનું આલેખન ગર્ભસ્થા સ્વમેહાદમમ્કુપગતાં સર્વાં પ્રજાનિત્રવા પ્રાસાદા મુલ્લુતુનનીરવજના ધ્યાનં પ્રવિષ્ટાદ્યા પ્રમસ્તા સ્વસ્તચિત્તેન તનસા સ્પર્શાનુમેયાનગાં અતર્પાનમિધોપયાતિ સકલ પ્રચલ્લન્નરૂપ જગત્ ॥

આ સર્વ તેની મળળ સાક્ષી પૂરે છે.

(૪)

આ નાટકોનાં મૂલ-નિર્દેશ-કુંઠાલુમાં કહેવા છે, અને તેમાંના ઘણાખરા તો પુરાણમાથી અમર તો રામાયણમાથી કે મહાભારતમાથી ચુરી કાઢવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી કવિને મહાભારત અને રામાયણ પ્રતિ વધાર પક્ષપાત્ત હોય એમ લાગે છે. મતિમા અને અભિષેક એ જાનેનું વસ્તુ રામાયણમાથી લેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે પંચરાત્ર, મધ્યમ વ્યાયોગ, વૃત્તવાલ્મ્ય, વૃત્તદોષત્કચ, કર્ણધાર અને ઉદયમગ એ છ નાટકો પદ્યવર્ણવ વિષયે છ ચાલચરિતમાં કમના નાશ મુખીનાં કૃષ્ણના કાશ્વનો અહેવાલ છે. પ્રતિજ્ઞામીગન્ધરાયણ અને સ્વજ્ઞવાસવદત્તામાં ઉદયન-વધનવદ્યા માધર્વજા, તેમજ પદકાં દુ.ખો અને છેવટે મળના સુખનું સુદર રીતે જ્ઞાન કરવામાં કવિએ ધમ્પીજ બાકાતી બતાવી છે. આ જાને નાટ-કોનું વસ્તુ એકજ છે, અને એકને બીજામાં ધમ્પી સરસ રીતે જોળાવેલ કરી દેવામાં આવ્યું છે. ચારુદત્ત અને અવિમારક એ કવિના સ્વકથિતજ હોય એમ સંભવિત છે, જ્યારે કેટલાકે તેને વૃદ્ધત્કષ્ણા માના અધિક શાજ કવિની ઉપખતી કહેવા અને છે.

(૫)

આગળ વધતા પહેલાં આપણે જ્વજ્વલ જોઈએ કે ભાસ કેટલે અંશે પોતાના કાર્યની સફળતા માટે પૌરાણિક ગ્રંથોના આભારી છે. શું તેણે વાસ્તવિક અને વ્યાપકને આધારે— પગલે-જ પોતાનાં નાટકો રખ્યાં છે? અથવા વસ્તુનિર્દેશ ખીલમાંથી ગેળથી તેણે પોતાની જ દૃષ્ટનાશકિતનો, અથવા કાવ્યશક્તિનો ઉપયોગ નથી કર્યો? આ બે મુખ્ય બાબતોનો નકાદ કરવો જોઈએ. તેને માટે ટુંકો ટચ જવાય તો કદાચ આ પ્રમાણે હોઈ શકે. તેની પ્રતિભાશક્તિ અભિવેક અને ચાલચરિત્ર ગિવાય બધાં જ નાટકોમાં ગગનગી ઊંઠે છે.

પાંડવો હજી વનમાં હતા છતાં દુર્યોધનની તેમને અધી રાજ્યથી છૂટા પાડવાની પ્રતિજ્ઞા; દ્રૌપદીની (વિરાટ સાથેની લગાઈમાં અલિમ-મનુનું ભળી જવું); વિરાટ રાજની કચેરીમાં અલિમ-મનુને પાંડુપુત્રોનું દરજ્જા,—આ તો શું પરંતુ આખા પચ્ચરાય નાટકને મહાભારતની વાર્તા સાથે કંઈ જ સંબંધ નથી એમ કહેવામાં અસત્ય નથી. માત્ર બંનેમાં પાત્રોનાં નામજ એક સરખાં છે. મધ્યમવ્યાયોગ અને ઉદ્યમંગ વિષયે પણ એમજ છે. મધ્યમવ્યાયોગમાંની ભીમ અને ઘટોત્કચ વચ્ચેની ઝપાઝપી મહાભારતમાં ઉલ્લેખેલી નથી, અને ઉદ્યમંગ માં ચિતરેલું દુર્યોધનનું આરિય મહાભારતની વાર્તામાંના દુર્યોધન કરતાં ઘણેજ અંશે વિરૂદ્ધ છે. અહિં તેને એક - શુદ્ધ આર્થ તરીકે આલેખવામાં આવ્યો છે. એક અભિમાની રાજ તરીકે તેણે ગમે તે

દુશ્મનનો ક્યાં હોય, પરંતુ એક પાપી તરીકે તો તેણે પોતાની જૂએ માટે ઘણેજ પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો—આ શું એણે પ્રશ્નનીય છે? રણ-ભૂમિ ઉપર તેનો નાશ ચની વેળાએ પાંડવો તરફનો તેનો નિરસ્કાર નાશ પામે છે, અને તે પોતાના વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી એમજ ઈચ્છે છે કે પાંડવો કૃષ્ણને ખાતર પણ બચવા જોઈએ. તેના મિત્રોએ તેનો શુભો વધારવાને કૃષ્ણની દગવિઘ્નનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું, છતાં પણ તેતો તેના પશ્ચાત્તાપમાંજ અડગ રહ્યો એ પણ સુંદર દૃષ્ટના છે. દ્રૌપદીની પવિત્રતા ઉપર નિર્લજ્જ હુમલાઓ, અલિમ-મનુનું શરમ ભરેલી રીતે રચેલું મૃત્યુ-કારસ્તાન, પાંડવોનો દયાહીન વનવાસ,—આ સર્વ બનાવો તેની આંખોમાં ગગનગળાયાં આણે છે. આ રથજે ભાસની પ્રતિભાશક્તિ સંપૂર્ણ રીતે માણુમ પડે છે. મહાભારતમાં જે દુર્યોધનનું પાત્રાલેખન કરવામાં આવ્યું છે તેના કરતાં ઘણેજ ઉચ્ચ દક્ષાએ ભાસે પોતાના નાટકમાં દુર્યોધનને ચિતર્યો છે.

પ્રતિમા માં પણ આપણે ભાસને પોતાની જ સુંદર શૈલીમાં જોઈએ છીએ. અયોધ્યા નગરીની બહાર ‘પ્રતિમાશુદ્ધ’ની ઉત્પત્તિ, એ અતિ મોહક દૃષ્ટના છે. અહીં આગળ ભારતને રાજ્ય દશરથના મૃત્યુના સમાચાર મળે છે. વળી દશરથના શ્રાદ્ધને આગલે દિવસે રાવણનું સન્યાસી વેશમાં આવવું; રામચંદ્ર અને રાવણનું પિતૃશ્રાદ્ધ પરવે વિવેચન; પિતૃના બલિદાન તરીકે મારીયનું સુવર્ણમૃગના વેશમાં ત્યાં આગમન; સીતાના હરણની વાત સાંભળતાં ભારતની ચિંતા અને રામને મદદ કરવાની

અસાધ્યો નંદકા વનમાં મમમ મન્ય માથે કરેલી
કે, અને નંદકારખાતે મમનો પ્રથમ સંભળામિ-
નેક અને કેકેલીની ઇચ્છાથી અપેક્ષામાં બીજી
ગત્યામિતેક—આ મારું કળાનાઓ આખી
વાર્તાના નાટકીય પ્રસંગો પર ઘણી માની
અમર રૂં છે.

(૬)

દલે વાદ્યદત્ત લાગે આ નાટકમાં
શુદ્ધતા નાટકની જે દલ અકો નથી પણ
એમાં તો આર ચાર જ અકો છે દાન જે
વાદ્યદત્ત (મહાકવિ) પ્રસિદ્ધિમાં છે તે અપૂર્વ
લેણ એમ ધનુનું માનવું છે કારણ કે આ
નાટકમાં નાચિકાનો અને નાચિકાનો અતના એક
અને નથી, એમાં અકને અને નાચિકા પોતાના
ગ્રેમીની મૂર્તિને આનંદિયતાને નિશ્ચય ને છે,
એકને લાભ વાદ્યદત્તના વળુનિર્દેશ માં
શુદ્ધનો આભારી લેણ એ બિના અમલગિન
લાગે છે ઘણી મુશ્કેલીનિક મા ગાળીય
પરિવર્તન વિશે જે પ્રવેશ આર છે તે વિર પત્ર
ભામના વાદ્યદત્ત મા જરાએ ઉલ્લેખ નથી

(૭)

ભામનાં લગભગ બધા નાટકોમાં સીગ્ન
પ્રધાન પર ભેગાં છે એ અવાજે કહે આપના
પૂર્વજોના દાનની પ્રભ કરતા વધારે પુરુષાય
દનો મળીને હનિદાસમાં ક્યા કારણોને વર્ષ
આ પ્રાણે આપથી કમલાએ પડતી થઈ ને
પ્રમાણ અંતિ જળાવવા આ સ્થળે લેણ નથી
મટે તે વાત પડતી મૂકીશું વધારામાં લાગે
શુભાર તેનજ કરવ મનો પગ સારો ઉલ્લાસ
કોઈ છે, ઉદ્ધમ એ એક ધણું મુંડ કરણ

નિષ્ફુલ્લ આવેખન છે, અને સરૂત કરણ
વાદ આ તે અપ્રધાન પણ ભેગી ગકે એમ
માનવું અપ્રધાને નથી. લાગના લેખકો શુભાર
જેટલા મધાંકાદીન બનાવે છે તેવો ભામનો શુભાર
રસ નહોતો દખાવ તરીકે અવિમારક માં
કર મીનુ વળુનું પ્યાનમાં લાગે.

મતિચ્છન્દં છપા મુચતિવપુર્ણાં કિનુ રચિતમ્
ગતા વા સ્વોરુપ કથમપિ ચ તારાધિપરુચિ ।
ચિદાયશ્રી* જુષ્ણાં જલદાયનસુત જુતમયા
પૂતાન્યસી રુપ મિતિપતિ મૃદે વા નિષમ્મતિ ।
અથવા, ચિદ્રાજ્ય શુભારનો દાખલો પણ
અવિમારક માધીન જેવું

સન્ધેકરે સમુપવેર્યું મુલંસુદીનમ્
વારે મનેભવસદાય મમુચમાણા ।
વ્યગ્રા વિવિચયતિ વિવિદલોલદટિઃ
વાળે નિવારયતે મુર્ચ્ચમવેશમાણા ॥
આ વળુના મુર્ચ્ચ આકર્ષક છે એ કહેવાની
નથી પડેલા દલખાતો ઉલ્લેખ લાગકના
મન પર વિચારોનું વાતાવરણ જાણ દે છે.
શુભારનું મનેભવ વળુનું કળા તે મિતમ્મલા
છ અને એવી આમનોમાથી આપણે નવીન
મૂચનાઓની આશા રાખીએ છીએ.

(૮)

ભાસના દરેક દરેક પાત્ર વિશે વિચલવાર
ચૂંચ કરવાની કઈ આવશ્યકતા નથી; પણ
અંદર નો ખર્ચ જ છે કે સ્વદયાસવદત્ત મા
પદાવલીનું અને પ્રતિમા મા સીનાર્ણ એ બે
પાત્રા સી પાત્રામાં તે ધણ સારા છે પવરાજ
અને ઉદ્ધમ મા જે પ્રમાણે દુરોધનને ચિત્તે
છે, તે ઉપરથી તે એમજ કહી શકાય કે પ્રથ-

પાત્રોમાં એ એક શ્રેષ્ઠ પાત્ર છે. બાલ-
વીરોમાં મુંદરમાં મુંદર પાત્ર પંચરાત્ર સાંતા
અવિભન્ન-ચતુર છે.....અત્રે આટલાંજ પાત્રોનું
વિવેચન કર્યું એટલે એમ નથી બાણવાનું કે
ભાસનાં ખીખાં પાત્રો અરસિક છે. ભાસ એ
મહાન નાટકકાર છે એ સત્ય કોઈથી જૂઠું
પાડી શકાય તેમ નથી-ભારતીય નાટકોમાં
ભાસનાં નાટકો ઘણું ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છે.

(૯)

આપણા નાટ્ય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં—
આપણા કેટલાક મોટા નાટ્યકારોના અંશોમાં
ભાસની અસર જણાય છે. શમે તે હો તેઓએ
ભાસમાંથી કંઈ અલગ કર્યું છતાં પણ તેમાં
તેમનું વ્યક્તિત્વ તો જળવાઈ રહ્યું છે. હવે આ
આખતના થોડાંક દર્શાવો ટાંકી એને ઉંચી
મૂંઝીશું. અવિમારકમાં, ઉપરથી આવતા મેઘ-
નાદને સુણી કેવી લાગે છે તેનું ભાસે વર્ણન
કર્યું છે તે લખે છે:—

શૈલેન્દ્રાઃ કલભોપમાઃ જલધયઃ

ક્રોઢાતટા કોપમાઃ

વૃક્ષાઃશૈવલસન્નિમાઃ ક્ષિતિતલં પ્રચ્છન્ન-

નિમ્નસ્થલમ્ ।

સીમન્તા ઇથ નિમ્નગાઃ સુવિપુલાઃ

સૌધાન્નર્વિદુપમાઃ

દંપ્રાઘક્રમિવાય ભાતિ સકલં સંક્ષિપ્તરૂપં

જગત્ ॥

હવે, જે વખતે હુધ્યન્ત હેમકૂટ પર્વતની

ટોચ ઉપર સ્વર્ગમાંથી ઉતરે છે તે વખતનું મહ.

કવિ કાલિદાસના શાકુન્તલમાંનું વર્ણન આ
સાથે સરખાવીએ:

શૈલાનામવરોહતીય શિશ્વરાદુન્મજ્જતા
મેદીની

પર્ણામ્બિતરલીનતાં વિજહતિ સ્કંધોદયાત્

પાદપાઃ ।

સંતાનૈસ્તનુભાવ નષ્ટ સલિલાઃ વ્યક્તિ

વ્રજન્ત્યાપનાઃ

કેનાપ્યુત્ક્ષિપતેવ મર્ત્ય ભુવનં મતાર્થ

માનીયતે ॥

અથવા નીચેનું ૬૬ સરખાવવાથી પણ

ખાત્રી થશે:

યત્યાં ન પ્રિયમણ્ડનાપિ મહિષી દેવસ્ય

મંદોદરી

સ્નેહાહમ્પતિ પલ્લવાન્નવ પુનર્વોજન્તિ

યત્યાં ભયાત્ ।

(અભિપ્રેક્ષા માં ગણણનું અંશોક્ષર)

અને.

પાદં ન પ્રયમં વ્યવસ્યતિ જલં ચુષ્મા-

સ્વપીતેપુ યા

ના ધત્તે પ્રિયમણ્ડનાપિ ભવતાં સ્નેહેન

યા પલ્લવમ્ ।

(શાકુન્તલ માં શકુન્તલાના બાલ તરને
ઉદેશીને કષ્ટવતું કથન.)

વળી, ધૂળના મોટા બોઈ રામે અનુમાન
કર્યું હતું કે નાનો બાઈ ભારત તેમને લેવાને

માટે મોટું સૈન્ય લઈ આવતો હતો, આ બાળ

તને માટે પણ નીચેના એ શ્લોકો ધ્ય નમાં લઈયું.

આ મહાન કવિઓનાં લખાણમાં સામ્ય આપ

ણને અત્રે ઉપયોગી થઈ પડશે ભાસના શબ્દો

માં નીચે પ્રમાણે આલેખેલું ચિત્ર:

रेणुस्ममुत्पतति लो ध्रुममान गौरः
भम्प्राकृणोति अदिश पवनावधृतः ।

शास्त्रध्वनिश्च पटहध्वनि धीरनादैः
सम्पुच्छितो वनमिदं नगरी करोति ॥
(प्रतिमा)

अने नेत्र अविद्यम कविनी आश्रमाः
विरक्त भेध्याकपिश पुरस्तान्
यथारज पार्थिवमुज्जिहीते ।

शंके दनुमन्कषित प्रकृति.

प्रत्युद्गता मां भरत. ससैन्य ॥

(रघुवश)

आ कथुनोना शुणोनु विवेचन हवे वाय-
कनी छिन्ना छिपरे रहेवा इध आ वधु लेष
समाप्त करीशुं *

* एत लेखमां भने श सीष्णामाचार्यन्ती सदा
यता मणी छ ते अहव लेभने आचार आनुं छ.
(शान्ति. छ। शा. ६)

મણિધર નાગ.

એકાંકી નાટિકા.

લેખક:

શ્રી. મનહરરાય મહેતા.

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

પાત્રો.

માણિકલાલ	એક બે'કનો મેનેજર
જમનાદાસ	તેજ બે'કનો કચાગર
રામનારાયણ	એક મારવાડી શેઠ
મી. એ	એક પોલીસ અમલદાર
મી. બી	પોલીસ કમીશર
રમણિક	જમનાદાસની ધણીચાણી

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ-બેંકના મેનેજરની ઓફીસ.

સમય-સવારના માધ્યમીઆર

(માણેકલાલ ઘંટડી વગાડે છે એટલે સીપાઇ આવે છે)

મા-જમનાદાસ ! મેં પાણી

(સીપાઈ જાય છે, ઘોડીસાર પછી જમનાદાસ આવે છે)

મા-જુઓ જમનાદાસ ! આ હું તમને સંપૂર્ણ છેલ્લી ચેતવણી આપું છું કે દરે જો દોષ તે બધી સીધી બીધી વાત કહી દો.

જ-પણ સાહેબ, હું તે શું કહું ? મને કે બબર હોય તો હું કહું કેની ?

મા-પણ તારે એટલી તો વાત ખરી કેની કે રસ લાખની મીઠકુરીડીએ બે કની લીબેરીમા નથી એ બધી ક્યાં ઉડી ગઇ ?

જ-તે હું શું જાણું, સાહેબ,

મા-હું શું જાણું સાહેબ ! જુઓ જમનાદાસ, જહું ખેચવામા માગું નથી. એટલું તો ખરું કેની કે તમારા આખા ખાતામા ગણા માણસો તમારા છે.

જ-હા, સાહેબ,

મા-અને નીબેરીઓની ખેડયો છે. એક મારી પાસે અને એક તમારી પાસે.

જ-હા, સાહેબ,

મા-તે શું તમે એક કહેવા માંગો છો કે મારી પાસે આવી છે

જ-જાણમા તમારો મારી) ના રે સાહેબ મારાથી કહેવાય કેમ. રૂબ રૂબી નાખવી પડે.

મા-ત્યારે પછી, તમે નહીં તો બીજા કોણે કહ્યો ?

જ-તે હું શું કહું સાહેબ ? ભગવાન બજે

મા-તે તમારા ભગવાન ભગવાન બજા દે. ફનીઆમા બમબગનો કેં ઓઠા નથી.

જ-સાહેબ, હું ખરેખર કહું છું કે મને એ વાતની સુદ્ધ ખબર નથી. મારાં બાણના સમ આંધને કહું છું કે મને એ વાતની કેં જ ખબર નથી.

મા-એ તમારા સમગ્ર સમગ્રમા. આવો દુકેરી પતી જતું હોય તો મેંકની આખર સચવાય અને તમારું ઘોડામા પતી જાય એટલા સારું કહું છું. બાણ મારે વાસ્તે તો રસ્તો ખુલ્લો જ છે.

જ-અરે સાહેબ, આ બેંકમા તોકરી કરતા બાણ મને ત્રીસ ત્રીસ વરસ થયા તે દરમાન એક પે સરખી ગઇ નથી તો શું હું દરે મારા ઘોડામા કુળ નાખું ?

મા-તે હું કેં સમજું નહીં. એં તો આ તમને છેલ્લી ચેતવણી આપવા બોલાવ્યા છે. તમે જાણો ને તમારું કામ જાણો. મારે માટે તો રસ્તો ખુલ્લો છે ; પછી મને કોય ન દરો.

જ-અરે સાહેબ ! હું કાપણમા મરી જઈશ. મારા ગમ્મા છોકરાં રચળી જશે.

મા-તેમા હું શું કરું ? રીક, જાઓ.

જ-એવી ભગવાની મરણ.

(જમનાદાસ જાય છે. માણેકલાલ ઘંટડી વગાડે છે એટલે સીપાઇ આવે છે)

મા-મંચેરણ સોબીસીટરમા મેલાવું - (બે મીનીટમાં ટેલીફોનની ઘંટડી વાગે છે.)

મા-હા. કોણ મંચેરણ કે ? You sec, મંચેરણ ! પોલીસના હાથમાં કેસ સોંપનાવ પડશે,

તે સિવાય છુટકોજ નથી. મેં એને બહુ સમ-
જાવ્યો પણ કેં બેઠતોજ નથીહા-હા.
વારંટ કદાવીને પકડાવેજ એમાં સવાલ શું ?
પણ એટલું જો જો કે પોલીસ એકદમ બેંકમાં
આવીને ધરપકડ ન કરે.....હા-હા. એટલે
એમાં છે કે જેની સાથે આ વાતની ખબર
પગલીક થઈ કે તરત બેંક પર દરોડો પડશે. તેને
પહોંચી વળવાને મારે નાણાંની જોગવાઈ કરવી
જોઈએ કેની ?..... તે કેં બહુ વાર નહીં
લાગે. હું હમણાં જો ત્રણ બેંકમાં ફરી આપીશ
એટલે પુરતું નાણું આવી જશે. પછી કાલે
સવારે દરોડો પડશે તેને તો પહોંચી વળીશ....
.....હા-Yes-હા, એ યેર ગયા પછી
આસરે સાત આઠ વાગે પકડવામાં આવે તો
સારું.....Yes-વાર ઠીક,

(શીપાઈ કાઢી લઈને આવે છે તે વાંચીને
જરા દસી)

મા-શુંથાવ

(મારવાડી શેઠ રામનારાયણજી આવે છે).

મા-કમ શેઠજી !

રા-ઉસ ખાતંડી યાદ દેને કે વાસ્તે.

મા-પણ એ કેમ બને ? પચાસ હજારના
માત્ર પર તમારે જો લાખ રૂપીઆ જોઈએ તે
કોણ આપે ?

રા-અજ સાખ, આપકી ધ્યાનમે જલ્યે તો
આપ સખ કુછ કર સકતે હો.

મા-તે શું અમે કેં બેંકનો પગાર હરામનો
ખાઈએ છીએ ?

રા-અસ્યો કુણું કહે છે ? આપ પડતર
કિંમત તો દેખોજ ?

મા-પડતર કિંમત ગમે તે હોય, પણ તાલ
ખમર લાવ શું છે ?

રા-ઉંકે બદલ દલાલી કાટલ્યો સા.

મા-(જરા વિચાર કરી નિશ્ચયમૂલક ભમ્બર
સંકુચી) બોલો શું દલાલી આપશો ?

રા-આપ જો કહો મોખ.

મા-એમાં હું શું કહું ?

રા-પાંચ હમર.

મા-(દસીને) શેઠજી, કામ કીધાં. ૫૦ હમરના
માત્રપર જો લાખ રૂપીઆ, પાંચ હમરની દલા-
લીમાં વેપાર તો સારો કરાવે છે.

રા-તો હમર પાંચશો બ્યાદા.

મા-કહી રહ્યા રૂપીઆ ૨૫ હમર હોય તો
બનશે અને તે પણ રોકડા કાપીને રૂપીઆ
આપીશ.

રા-અજ સાખ મેં તો મર જાઉં. શીર મેં
કાંઈ કર ?

મા-નાદારીમાં જાઓ. સરકારે તમારા જેવા
સારૂ શરીઆત રરતો કરી આપ્યો છે.

રા-અસ્યો જો કરતો હોતો તો આપકી
પાસ આને કાંઈ વારતે.

મા-તો પરસીસ હમરમાં એક દોકડો બોલો
નહીં બેસે.

રા-શેઠ સાખ, સાત હમર દેજો.

મા-જુઓ શેઠ, છેલ્લી બોલર કહી દઈ ?
હસમાં એક અરધી બોલો નહીં બેસે. તમારે
જો કામ કરવું હોય તો બધાં રોકડામેન્ટસ-અર
જોગરીઆં લઈને આવો.

રા-કમ આઈ સાખ ?

મા-(જરા વિચાર કરી) સાંજે ચાર વાગે.

(શેઠ ગાય છે. માણેકવાણ ઘંટડી જગાડે છે
એટલે મીપાર્ષી આવે છે.)

માનનીમાન શેઠલા સાગ કે મી જરા
મેકાલ ધીરાણના બનો.

(પટીઆળા નદી) મી સાઠાખાર વાજતાને
પરન પછલ. માઝા કોટ ટોપી આણ

(સીપાઈ કોટ ટોપી ધારી પહરાતી તે
આવે; ગાય છે.)

મા-(ગીગરેટ સજાગી પીતા પીતા) સુ
કુનીઆ છે કહેવન તદન ખરા જ કે કુનીઆ
મુકલી છે કોઈ જુકાને વાલા અહીં સાગે
તો રૂપીઆ આવી જશે. જમનાદાસ પકડા
મયા પછી એને ઘેર જઈશ (ગાય છે)

અવેશ ૨ જો.

શયન-જમનાદાસના ઘરનો આરડા

મગય-રાતના નાઠાખાઈ.

(જમનાદાસની વડુ રમણિક એક કુલ્યાણ
નીચું મો ઘાલી ઘોડી ચારી વારે આઠ જાણી
મેકી છે. પાંચે જમનાન નાન હેબકાયેલા નાજ
મેકી છે.)

આજુ-હેં બા, જાઠને પોલીસ કમ પકડી
મર્દી બાઈ કે મોર છે કે એન પકડ

રમણિક-તે બા દુ કેઈ જલ્યાની નથી

આ-હે બા, મારે શ પોલીસ લાઇન કેદમાં
નાખશે.

રેન્ડરિંગ

આ-નારે શું બાઈ ઘેર પાલા નહીં આવે,

રેન્ડર બલે.

આ-નારે આપણે શ કરીશ ૧

^ (એકવાસા ખારણું ઢોકાય છે.

૨-આજુ, એની કોણ ખારણું ઢોકે છે.

(ખાણ ખારણું ઢોકાડે છે.)

આ-આ, એ તો બાઈના સાદગ છે. તે
દાંડે આપણે જેને તમા પાર્ટીમાં ગયાં દાતા તે.

(માણેકવાન આવે છે. રમણિક ઉભા થયા
ગાય છે એટલે કે નદી મેરડી રહેા મેરડી રહેા એમ
કહી રમણિકને ઉભા થતી રોકે છે પોતે બીંતને
અરેસીને ઉભા રહે છે)

૨-આજુ જાની જાણવાઈને તપાચી એક
ખુરસા વધ આવતી.

(ખાણ લેવા ગાય છે.)

મા-કે નદી, કે નદી દુ કેં બાજે
ખુરસા પર બેસવા નથી આવ્યો. જુઓની
મેન' દુ ઘણો ફાવગી છુ કે જમનાદાસના
કમ આખરે મારે પોલીસને મેપવો પડ્યો. મારી
ખાત્રી છે કે એ નદન નિંદાય છે કોઈ ખદમશો
આ કામ કરુ છે પણ કામરે એરી ખદાળ
ગાજ છે કે લાલવાને પાચમાસ કરી નાખે છે,
તો આપણા નિયાનો તો હોસાખજ શું?

૨-શેઠ, એ ખીનારા એટલા ધર્મી છે કે
કાંઈના પાપ સગળી પર પણ નજર કરતા નથી.
કારકનાથજીના દર્શન વગર અમ મોએ મુકતા
નથી ને કોઈ અગીઆરમે મુકતા નથી.

મા-અરે કારે! તે દુ કથા નથી જલ્યાનો.

૨-જેરુ ધાવે તેરુ ખાઠએ ને વખુ

મંદુ પૂન ધરમમા જાય

મા-એ ખાખતમા તમારે ખીલકુખ ફોજર
કરતી નહીં. એટલાજ સાથે દુ આવ્યો છુ, તમે.

ને બાણુ ચાલો મારે ઘેર અને જમનાદાસ છુટીને આવે એટલે પાછાં આવજો.

૨-શેઠ, તમારી મહેરબાની. પણ એતો માફ કરો.

મા-પણુ એમાં છે 'શું' ? માઈ ઘર તે તમારું જ ઘર છે કેની.

૨-તેતો ખરું. પણ બાણુને ત્યાં ન ગમે, એટલે માફ કરો.

મા-ચાલો તેમ કરો તારે. તમને હું બીલકુલ નારાજ કરવા નથી માગતો. (બાણુને બોલાવીને થોડા, ગળવામાંથી રમકડાં કાઢી આપે છે.) લે બાણુ ! જે તારી બાને કાયર ન કરતો. કાલે સાંજે, હું તારે સારું મોટર મોકલીશ અને તું જો તારી બા ફરવા જવો. (ધડીઆલમાં જોઈ) ચાલો તારે બહેન, હું જાઉં છું હોકે ? (જતાં જતાં) જુઓ બહેન, તમે બીલકુલ શીકર ન રાખતાં. કે' પણ જોઈએ તો મને જણાવજો. પણ એમજ કરોની. જુઓને આજે પચ્ચીસ તો થઈ. કાલે સવારે તમને હું સો રૂપીઆ મોકલીશ. અને જમનાદાસ ત્યાં લગણુ છુટી આવશે નહીં ત્યાં લગણુ એમનો પગાર દર પહેલી તારીખે પહોંચતો કરીશ. કેસની બાબતમાં પણ તમારે બીલકુલ ગભરાવું નહીં. જાણે ફરી વળી બધું રૂકેરૂકે કરી નાખીશ. ચાલો જાઉં છું તારે.

૨-વાર.

(માણેકલાલ બાળ છે.)

૨-કેવો ભલો માણસ છે. લગવાન એવું કમ્પાણુ કરજો.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ-માણેકલાલના બંગલાનો ખંડ.

(રમણિક સીવતી બેઠી છે. એટલામાં માણેકલાલ પ્રવેશ કરે છે.)

મા-કેમ બહેન, હવે તો અહીં આં ગોઠી ગયું કેની ?

૨-હા, કીક છે.

મા-તમે તે દિવસેજ માઈ કહ્યું માન્યું હોત તો તમારા મંદિરમાં તમે ને બાણુ હેરાન થતાં હતાં તેમ થવું ન પડત. બાણુ પણ કેવો હવે કંપાઈરમાં સાધકલ દોડાવે છે.

૨-હવે કેસ છી દાડે નીકળવાનો છે તેની કે ખબર પડી ?

મા-એ કે' મોક્ષસ કહેવાય નહીં. સેશન્સ આ દસમી તારીખથી બેસશે ; એટલે ત્યાર પછી કોઈ પણ દિવસે લેવાય. પણ આપણે ફીકર કરવા જેવું કે' નથી. પોલીસમાં હું ફરી વળ્યો છું અને સર મણિલાલ જેવાને બારીસ્ટર કર્યા છે. એટલે જમનાદાસ છુટી જશે એ તો નક્કી છે. હવે એ બાબત મનમાં ઘોળી ઘોળી નકામું તમારું શરીર ન બગાડો. જુઓ આજે હું એક ચીજ લઈ આવ્યો છું. તમે જોઈને ખુશ થશો. (મોતીની કંઠી કાઢીને બતાવે છે.)

૨-બહુ સરસ છે. આ તો બહુ કિંમતી છે.

મા-રૂપીઆ દસ હજાર આપ્યા.

૨-ઓહો ! તારે તો બા સરસ હોય કેની.

સરવા બહેનને બહુ સારી લાગશે.

મા-લાગેજ કેની. એના ગળામાં તો સરસ લાગે છે. હવે તમે પહેરોની. જોઈએ તમને કેની લાગે છે ?

રુનારે આ અને મરીન માનુષના ગળા આ
આવી ખારે કરી ગી ?

મા-ભૂઓ ભૂઓ, પહેરો તો અગ

રુનારે આ, નકામી ખગામ થાય.

મા-એમ ખગામ સેરો થાય છે. જરા કોકમા
નામે

(રમણિકને કંઈ આપે છે એટલે એ પોતાના
કોકમા નામે છે.)

ભૂઓ દવે પેલી આગમીમા જોઈ નામે
નમારા મજામા એ કેવી મરમ પામે છે.
(રમણિક આગમીમા મો જોવા જાય છે) કેમ
નરમ લાગે છે કેવી ?

(રમણિક મજા દની નીમ જોઈ કરી
કાઢવા જાય છે) રહેવા દો, રહેવા દો નમારી
ખુશ્મુદની એનાથો કેટલી મધી વધી ગઈ છે.
(રમણિકને આ શબ્દો વડે આચરે લાગે છે અને
એ કંઈ કાઢવા માટે છે

માગ મમ, કાઢો છે તો આજથી એ
કરી નમારીજ છે. એમ એલના માણિકવાલ
વમોને રમણિકનો દાથ પકડે છે)

રુ-(દાથ જુટવી ગઈને) આટલા માઠ મને
કંઈ આપો છો ?

મા-નારે ખીમ સા તાર ? દગામે ગપોઆગા
માલ હું એનામા એમ મને છે ?

રુ-એવી મને ખવર હોલ તો ખાદો આવન
યુ કરવા ?

મા-નારે મુ તમે એમ માનો છો કે આજ
છ છ મહિના થયા મારા રોટવા ખાઓ છો
તે મકનમા ?

રુ-માણિકવાલખાઈ અન્યાર મુધી હું તમને
માગ બાઈને કેકાળે મમજલી પાલ આજે તો
કે તમારી દાનત બુદી જ જાગાય છે.

મા-નારે તમે મું એમ મમને છો કે પેમા
સાજીની પેકમ વેડું છું તે અમથાજ ? બાકી
જમનાદામ છુટે કે ન છુટે તેમા મારે શું ?

રુ-એમજ છે તો માણિકવાલખાઈ, આજથી
મને છુટી કરો. હું મારે ઘેર જઈને રહીશ.

મા-એમ તે હું છુટાગે એવો કોણ મૂખો
દાથ કે પાજરામા પુરેલું જુલજુલ જાણ કરે ?

રુ- તે મીકાલ ખોજું શું થઈ ગયું ?

મા-ને રમણિક, બદ્ધ મનીપલ કરવામાં
કે મા નથી જમનાદાસ પચાસ વરમનો તો
થયા છે અને તને તો દાથ પચ્ચીમે પુગ નથી
થયા જાણના ખીજ વરને પચ્ચી તો ફનીઆમા
ન સુખ જોયું ? શિવગલ, અગીઆરસ કરવાથી
અને દેવર્ગનથી જો સંસારના લદાવા લેવાતા
હાલ તો દેવમદિરોમા માણગો માલ નહીં.

રુ-માણિકવાલખાઈ દવે જો એવી વાત
મારી આગમ કરી કરી છે તો હું અલીથી
નામી જઈશ.

મા-જેલ કેમ નામે છે.

(રમણિક જવા જાય છે. માણિકવાલ
અને પકડવા જાય છે એટલે મોરો ચારો
પાદીને)

રુ-ખવરદાઠ જો મને આટલા છો તો.
સાસાવીમ પાડી આપો જમરો જમની મુકાસ.
ખાણુ ! ખાણુ ! (માણિકવાલ તાકી તાકીને જોતો
ચાલ્યો જાય છે) દવે એક પળવાર પણ અહીં
રહેવામા માલ નથી. ખાણુ ! ખાણુ ! (ખાણુ

આવે છે.) તુ યા. માળીને કહીને એક
વીક્ટરીયા મંગાવ તો.

(આશુ જાય છે. પડો પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો

ચચળ—એકના મેનેજરની ઓફીસઃ

મમય—અપોરનો એક.

મા—ઓલો મી. એ આત્યારે ક્યાંથી ?

એ—મને કેંક ખબર મળી છે તેથી હું
તમને ચેતવવા આવ્યો છું.

મા—મને ચેતવવા !

એ—હા. તમને ચેતવવા. જમનાદાસના
દેશમાં વધારે તપાસ કરતાં એમ માલમ પડ્યું
છે કે જમનાદાસ તદ્દન નિર્દોષ છે, એમાં તો
તમારો હાથ જણાય છે.

મા—what non-sense you talk ?—
તમે શું વાત કરો છો ?

એ—મને જો ખબર મળી છે તે હું તમને
કહું છું. તમારી સામાં વોરંટ કાઢવામાં આવ્યું
છે. બુઓ (ધરીઆલ કાઢીને) એક તો
વાળો. એ કલાક રહીને તમને પકડવામાં
આવશે.

મા—મને પકડવામાં આવશે ?

એ—હા. તમને પકડવામાં આવશે.

મા—મારા જેવાને શું પોલીસ એમને એમ
પકડી શકે ?

એ—હા. પકડી શકે, જો તેની પાસે મજબૂત
પુરાવા હોય તો.

મા—તે મારી સામે એવો તે શું પુરાવા છે ?

એ—(મજબૂતામાંથી એક કાગળ દારી દેખસ
પર શુદ્ધતા) આ દસ્તાવેજ.

મા—(એક-એકદમ ચમકી ધીર પડે છે
જરા સ્વસ્થ થઈ આ દસ્તાવેજ. Pure and
simple forgery—તદ્દન ખનાવડી. આ મારી
મહીજ નથી, Nevermind. Let them
arrest me.—ફીકર નહીં લાગે મને પકડે.
(દસ્તાવેજ ઉચ્છીને એ. ને આપે છે. એ. જગ-
વામાં ધામે છે.)

Many thanks. Here you are
for your information—અહુ ઉપકાર થયો
તમે ખબર આપી તેના બદલામાં—(સો રૂપીઆની
નોટ કાઢીને આપે છે.)

એ—A hundred Rupees by four
સો રૂપીઆ !

મા—Never mind. God is great.
કે નહીં, ધંધર મોટો છે.

એ—Thank you—ઉપકાર થયો.
(એ. જવા માંડે છે. તેને બોલાવીને.)

મા—will you mind refreshing
yourself:—જરા એક ઊંટો પાણી !

એ—મોડું થઇ જાય.
મા—અરે, મોડું શેનું થાય ?

(થંટડી વગાડે છે. સીપાઈ આવે છે.) વીરો
સોડા.

(સીપાઈ જાય છે. માણેકલાલ કાગ કરવાને
ડાળ કરે છે. એ. ન્યુસ પેપર વાંચતો આરામ
બુઝીપર પડે છે. ચોરીવાર રહીને સીપાઈ વીરો
સોડા લઇને આવે છે. એ. પીવા માંડે છે, પીતું
પીતાં એ. લટુ ચઇને પડે છે. એટલે સીપાઈને
બોલાવીને)

મા-પોલીસ કમિશનરના બુવાવ, આજીવની
દે સમધ્યા ગેજન ના

(ચોરીવારમાં ટેલીફોનમાં થંડી વાગે છે
એટલે ખુમશુ અને પૂછી)

I say Mr. B.—અરે મી. બી—તમારા
નમે ઠાકારીફડના શેરો લીધા હતા તે વેચી
નાખ્યા. તેના નકાન: પચીસ હજારનો એક
તમને મોકલ્યો હતો તેની હવે ગમીદ મળી
નથી Yes—Yes—હા, હા, તે મને તો તેવું
કે નથી. પણ પેસો દવાય ખુમ પાડે છે, મારે
જરૂર આજે માત્ર મુધીમાં મોકલ્યો આપજો
અરે, હા, પણ તમે એમજ કરોની Will
you mind just coming here for a
minute? ફરમદ હોય તો એટ મીનીટ આવી
જશો? મારે બીજી કંઈક એક કામ છે ...
તેક ત્યારે હું એકો છું કે બહાર નહી જાઉં

(મોજુકલાલ ઉઘિને એ ને જોય છે તેને તદન
એટલા ધરેલો જોઇ એના ગળત્રમાંથી છતાવેજ
દારી ચાલી જાય છે અને પાછો સ્વચ્છ થઇ
ટેબલ પર કામ કરેના ગેમે છે ચોરી વાગ્યા
મી. આવે છે.

મી—Good day, Good day What
can I do for you? કેમ શું કામ છે?

મા—શુડ કે, શુડ કે (હલેના દમીને એકદ્રેડ
કરે છે અને ત્યાગપત્રી ને જણા
કેદ ખાનખી મસાવ કરે છે બી
જવાને માટે છેડે છે એટલામાં એની નજર
આરામ ખુરશી પર પડેલા એ પર પડે
છે એટલે થમકી ને.)

બી—માનજી એ આ દયામાં

મા—હારે. આવા તમારા અમલદારો છે.
છાકટા થઇ પૈસા કટાવવા અહીં આવી શાધજ
કરે છે. જુઓ એના ગળત્રમાં સો રૂપીઆની નોટ
છે, એ ને. એને આવી ત્યારે કડો થઈ આમ
પડ્યો છે.

બી—What nonsense. I'll summar-
arily dismiss him કેવું ખરાબ
હમથાતે હમનું હું એને ખરતરફ કરીશ. પણ
ત્યારે તમે મને એવાએના સળધમાં ફરીઆદ
કેમ નથી કરતા?

મા—હું કેટલાની સામા ફરીયાદ કરું? અને
ફરીયાદ કરવામાં લાભ શું. અમાનેએ કૃપાને
એમવુ હોય કે નહીં?

બી—તમારા સીપાઇને કહેની કે નીચેથી
પોલીસને બોજાવી લાવે.

(મોજુકલાલ થંડી વગાડે છે એટલે સીપાઇ
આવે છે)

મી—આહેબચી મોટરમથી પોલીસ બસને
આહો, ત્યાંના બુલાવ

(સીપાઈ જાય છે ચોરીવારમાં પોલીસના બે
મીપાઈ આવે છે અને એ ને ટાચાટીજી કરીને
ઉમળી જાય છે. બી. જવા માટે છે. એટલે)
મા રશીદ પર સહી કરતા જશો?

બી—સજીબ ખુમીની સાથે

(બી મંદી કરે છે. પછી થેંકયુ—થેકયુ કહેતો
દસીને ચાલ્યો જાય છે તેના ગયા પછી ચોરી
વારે આમતમ જોઇ)

મા—આમજ ભોળા મૂર્ખાઓ હસાય છે.
કુરચેત્રનું રહસ્ય આજે હું જરોજર સમજ્યો.
બદમાશી મુદત કરવી નહીં પણ બે કરવી હો

પાકી કરવી. દુતીઆમાં અડધા ફગજ ફસાય છે. માકડાં જેને યરોગર રમાડતાં આવડતું હોય તેજ મદારી થઈ શકે, પાકી મદારીપણું કરવા જતાં જયકાં આયાં પડે. ઉપકાર અપકારનું તાજવું માણસ તોળવા ગયો કે ફસાયો. આ જગતજ દરામખોરની છે. કાવ્યો તે સાદુકાર. ફસાયો તે ઝોર. હવે તો જમનાદાસ કોકાર્ધ ન્યય એટલે નિરાંત. પછી એક પાકી રહેશે રમણિક. આખી છંદગીમાં બે દૂં કાઢને હાથે

દાર્યો દોઈ તો એક એનાથી. પણ કેં નહીં એનો વરી ખીજ રીતે ઘાટ થીય.

(એટલામાં સીપાર્ધ આવે છે.)

મી.—સાજ, મોટર આસી આહે.

મા—ખરા કોટ આણુ.

(સીપાર્ધ કોટ ધાવી માણુકલાસને પહેરાવે છે.

માણુકલાસ સીટી વગાડતો વગાડતો ટોપી ઘાકરી લઈ સીંગરેટ સળગાવી ચાલ્યો નયં છે.)

માધવ અને કામકુંદલા,

અખટ:

રા. અણ્ણાસી રામકાંતાસી મજમુદાર

દામોદર કવિની માથે આપણે પણ મથગા
અરણ્ય કરીને આપણી વાતોનો ગ્રામ કરીએ
"મજાપતિ અરણ્ય મુદાગિયે, રામચંદ્રની પૂજા માત્ર
ચિત્તિ કદ્દ કકિત્તે બધા, અધ્યવનત વિખ્યાત."

પુષ્પાવળી નામની મુદર નગરીમાં ગોવિન્દ
અન્ન નામનો નવલ દનો પુત્રની પેરે પ્રત્યને એ
પાળતો. એની અનેક રાખડિયામાં અવધાની એરી
ફદાદેવી પદરાણી હતી એ નગરમાં માધવ નામનો
કુળીન અને રૂપરૂપનો બહાર એવો વિષ્ણુ રહેતો
દનો એના.

"રૂપે જગ્ય મોદિયુ, માત્રવ કુળજ માત્ર
નગરનારી પરવશ થઈ, હજારા અમલ પાત્ર"

આવા આ જુવાનકાને જોઈને બધાબધા
ઓહોપ દલમરી ઉઠતા રમજેર મી પાખડીઆ-
વાળા કુળની આમપામ અનેકગ મી સ્ત્રીઓ
ઉઠાઉઠ કરી મુકે તેમ માધવને જોઈને ગામમાં
"ચર્ચ રહેતુ માધવ મોળ વપનોજ દતો

તેના રૂપની વાત છેક રાણીવાસમાં પદોચ્ચી
પદરાણી ફદાદેવીએ નમરીઆ થતી આ વાતો
મામળથી; અને માધવને જોવાને નોકકે મોકલ્યુ,
ફદાદેવી હતી પદરાણી; તોએ આખરે સ્ત્રી
એટલે વિષ્ણુ માધવના સદર, ધારીતા અને
તેજસ્વી કમેવરો નીલાળા રાણી વિદલજળ બની.

પોતાના રૂપની ખુમારી કૅવરી તર, માધવ આ
જેડે રાકયા. તેએ એ રૂપનો નથી ઊનારવા
રસન કાઢવા.

મુલામાના' મુજ માવરી; મુજ સ્વામી મુજ તાત"

—આ મજોધનથી પદરાણી પ્રમલ થવાને
મત, માત્રમ ત યદ્દે દોષ તેમ અધર ઊપર
મુજ રીએ બરાઈ. એએ માધવ વિરલ રામને
મુજ બેગમુ.

નગરકમારિકાએ પણ એના રૂપથી મુજ
મની પ્રતિમા થઈ બેગ દતી કે:

કક નવ ઈશ્વરનામુ, મકેરીનજો વાલંભ;
જાજ એવ જાવાયે, વરે માજિયે તે અંકલ"

આમ માધવ-સંગેએ મેદ' થવાથી "કામિ
પાંડિ કામની, પરવશ થાયે દેદ." છતાં પાંડવના
વિકાસથી વેગળા એવા

"માધવને મન કામિની, જાણે મા ને બહેન."

તેએ પુત્રના પુરપોને વીમામળ થવા માડી.
તેમને યદ્દ, 'સ્ત્રીએને પાળીએ કે અધવને
રૂપકો દઈએ' લોકોએ રામને વીનવવાનું નકકો
કયુ, મદાજને ગાળને કયુ, "અમે બધા નવર
છાડીએ છીએ—" રામ તો આમાનું કંઈ ન
સમજ્યે; અને આભો બધે. લોકો કેમ ફાલાવા
તે એનાથી બધો કકાય નહીં.

લોકોનો ભય એ હતો કે માધવના નગરમાં પસવાથી સ્ત્રીજનમાં સ્વાભાવિકી વિહ્વલતા ફેલાતી હતી; અને તેથી તેમના ગર્ભ ગળી જવાની ભારે ખતીર હતી. એટલે વંશ કેમ રહેશે?—એ જ આ નગરજનોની ચિંતાનો વિષય હતો. તેથી લોકોએ રાજા આગળ ફરિયાદ કરી કે:

“જેમ ગંદો રાહુ ઝલો, તેમ પ્રહિલિ સંસાર;
માધવદીકે ગર્ભ ગલિધિ, રાજા! વચન અવિચાર.”

લોકો રાવ કરવા ગયા છે એમ માધવે જાણ્યું ત્યારે—

“ધયે બહુ બળ્યો, મન વિમાસણ થાય;
કે પરસ્ત્રી મેં પરહરી, એક બહેન બીજા માય—”
છતાં, મારું રૂપ એ જ મને દૂષણરૂપ થયું છે.
તો મારે જરૂર “ગામાન્તર કરવું પડશે.”

રાજાએ નગરજનોની દૂલણી હવે જાણી. એટલે માધવને રાજસભામાં આવવા તેડું મોકલ્યું. માધવને કહ્યું: “તું સરસ ગાય છે અને બીન બળવે છે એમ સાંભળ્યું છે. તો તે વડે સભાને રીઝવ.” રાજાએ પહેલાંથી એવી જોડવણ કરી હતી કે રાણીમાં જ્યાં બેસવાની હતી ત્યાં નીચે કાળા તલ પથરાવ્યા અને એમને રાતાં, ચીર પહેરાવ્યાં.

શૂળ તો માધવ મોહક હતો જ. તેમાં વળી ‘બીજાવંશ’ વગાડતો ‘જન્તરવાળો જીવાન’ સૌએ જોયો. એટલે ‘વિકાલ થયાં સવિ ઝંગ.’ સ્ત્રીવૃન્દ, ગાયન પૂરું થતાં બેઠું; ત્યારે તેમનાં ચારે તલ વળગી રહ્યાં હતાં. તે જોઈ રાજાનું મન ચમક્યું. હવે એની ખાતરી થઈ હતી.

રાજાએ તરત માધવને દેશવટો દીધો, અનેક ને અર્થે એક ને જતો કરવો—એ સિદ્ધાંત રાજાને

માન્ય લાગ્યો. દેશવટો દે ત્યારે જાણ પાનડે બીડું દવું, અવળે પાને રંગ—એમ બીડું અપાતું. વળી દેશનિકાલ થનારને વેપાં બદલવે પડતો એટલે

“કાળાં કાપડ પહેરિયાં કાળો લીધો વેપ;
મોહ પાનડે ગીડું દવું, માધવ જાય પરદેશ.
માધવ એટો ગાહલે, કાળા બળદ તણાય.”

એ પ્રમાણે અપશુકનિયાળ કાળો રંગ આવી સજ્જઓમાં આગળ પડતો દેખાતો; તેવા વેપે માધવે નગર છોડ્યું.

૨

માધવ દરતો દરતો અમરાવતી ગયો; એટું બીન એની સાથેજ હતું. તે નગરમાં રાજાજન્મ નામનો રાજા હતો. સભારથાન હતું ત્યાં આગળ માધવ આવી ચડ્યો. પટરાણીએ દૂરથી આ સ્વરૂપવાન જીવાનને ‘વેણુવંશ’ વગાડતો દીડો; અને તેનો વૃત્તાન્ત કુરંગ નામના દિવ્ય મારફતે પૂછાવ્યો, કુરંગનો જ ખોવાઈ ગયેલા એ પુત્ર હતો એમ ખબર પડી.* પાંચ વર્ષનો માધવ હતો ત્યારે એને કોઈ દરી ગયું હતું. આમ “પિતાપુત્ર ગેળાવડો” બનાવતો પ્રસંગ બની રહ્યો. રાજાએ પૂર્વવૃત્તાંત પૂછ્યો. કુરંગે કહ્યું કે એ પુત્ર ગોવિંદચંદ્રાગ્નને ગામ રહીને બેઠ્યો હતો. ભાંદેરાસર તે પૂજતો ફલ વડુ તે કામ! આમ વીસ વર્ષના વિજેગ પછી માધવને, માતપિતાનો યોગ થાય છે; એટલે આ સમયે માધવ પચીસ વર્ષનો હતો.

* માધવના જન્મપણમાં યથેક્ષા હરણ રાજાની જુદાં જુદાં વૃત્તાન્તો બીજા કવિઓમાં છે; તેમ જ અહીં માત્ર સૂચન જ છે.

રાજાએ પોતાના દેવશક્તિના વૃત્તગીતાદિ પાઠો પચાસથી પૂરત કરવા માટે માધવની વાજના કરી.

માધવના નિઆપમે ભાવથી પ્રધાન મનવેળી આકર્ષણો. એક દિવસ પોતાને ઘેર પૂજન કરવા માધવને તેણે તેણે પ્રધાનપત્નીએ સ્વાગત કરતાં વિલ્લવના અનુભવી, તેમ માથે જતા પાંચ ભીએને પણ થયું એને મજા નો ને મજા મળે. એ દુષ્ટકત વાળી બન્ને પિન્ન વધા બીએ દિવસે મંત્રી પડી ગયેયે એણે ગજમભામા મળે રાજાએ પૂછ્યું "કા વાચક તુ મળો ?" જુવને શું છે કુખ ?" રાજાને બધી વાત કરી એટલામા મદાજનના આજેવાનો અના-આન તેમણે રાજાને વિનવ્યા કે, "માધવને દશનિદાય કરીતું બીકું આપો 'રાજાના મનમાં આ પ્રશ્નની મંજીરતા માટે દિઆમ ન મેકા તેણે અલો નિજના દમ પાયરવાના પ્રયોગ અજમાવ્યા રાજાની આતી થતા આ મોડક જતા ભયરે જુવનને દેશવરો દોમે માધવના માનપિતાએ શોક કર્યો, માધવને ખમ દપદા પત નીપા કે રાજામા રહીને રાજા માથે આવો રાજા નુ ડમ થયો ? નામે વિયોગ અમને દલે સાનશે મને તું એવો માનવીશ કે જેમ

"અમે ભોજન આભરે નમ માભરે નીર જેમ જેમ પડે વિપત્તી, તેમ તેમ સદા તરીકે."

૬, આ હી રી પ્રશ્ન જણાય છે કમળમ પોતા "સીતાદશમ" (સં ૧૫૨૬) મા અવન મહાવાત્રી અમ વાનોમત મુલાપિત જતાયું છે, ત્યાં વિપત્તી ને સ્થાન અવનમને પાઠ છે: પચમશીમા સીતા ન કોમ્પાથી અકંદ કરતા શમતું સતિન સમખલ કદ ન ત્વરે ક્યું છે, "શમવ, ન પદમિત સહીદ" ૧૪૫૩ કે બુવેન. "સિદા અવન સિદા મિલિયાતરી. સિદા સપર સિદા નીશ નિમ નિમ પ.ઈ અવતરી, વિમ નિમ સહક સીર."

હરીશ દેશવરો દેવવાથી, પોતાના રૂપને નિન્દો આપ ત્યાંથી મ મી નિન્દ્યા.

૩

રાજાએ આવો માધવ વિગટનગરીમા આવ્યો મ મ સાથી મામમા આવના એ શિવમ શિમા પોતા મામમા જતા હરી પાછુ વિધ નકે નથી ને મા શિવને મીતવાદથી પ્રમન્ન થયો. આ-નુવાન ભગવાન રોકર પ્રમન્ન થયા, અને વરદાન આપ્યું કે "વલ્લ, ત્વા વજરા ત્વા માન પામીશ." ત્યાંથી આશીર્વાદ પામી, માધવ કામાત્રીમા ત્વા કામએન મળત હતો ત્વા મળે. હરથી નમર જેણે વળાવાથી એણે રરતે જતાએ હજુ

માધવ રાં પૂઠિયુ દળ નમરી એ માત્ર ? કામએન કામાત્રી, કામકુંદલા પાન, નિત નાદક નામે નમ. કે અમેકે નાન."

માધવન થયું મીતવાત્રી કદર થાય ભેતુ આ મામ સામ છે નો એમાજ વામ કરવો રોક ન એવે રાજામા પોણા કાદી એ રાજા-મદર નરક મળે તો ત્વા "નામે પાત્ર અપાર" -એમ કહી

૧ "ન દક પાત્ર" સુવને દંકા રીને "પાત્ર" રાખ પ્રચલિત થયો અલુ ૧૬, અને નાદક વધા વૃત્તને નિન્દ સળાં પડે સમખલ દોવાત્રી. વર્તશ ને પાત્ર પાત્ર-અમ દલે કદ થઈ થયું છે.

આ નતંકીઓમાં આખી સલાનું ધ્યાન જેમનાર સંગાના વર્ણવાળી કામકુન્દલા હતી. માધવે તેને દીકી, અહીંથી વાર્તાની નાધિકાનો પહેલા પરિચય આપણને થાય છે. સલામંડપની બદાર બોલો બોલો માધવ સંગીત સાંભળી રહ્યા હતા. ત્યાં બીનનો એક અવાજ બસેરા બોલતો હતો તે કોઈના ધ્યાનમાં આવતું નહોતું; કારણકે એક ખૂંટી તૂટી ગઈ હતી. પખવાતી પણ તાલ ચૂકતો હતો. તેની માધવને બદાર રહે રહે બખર પડી. એણે અણગમથી ડોકું ધુણાવ્યું તે પ્રતિદારે બેધું. આવા મીઠા સંગીત રહામે ડોકું ધુણાવનાર વળી કોણ દરે એમ તેને થયું.

આવો વિચિત્ર માણસ બદાર બોલો છે એવી દરવાને રાજને બખર કરી. માધવે દરવાનને ખુલાસો કર્યો હતો કે વાઘો બસરાં બોલતાં હતાં તેથી એનું માથું હાલી જતું હતું. કૌતુકપ્રિય રાજને આઠાંકયા રાતની પરીક્ષા લેવાનું મન થયું, રાજએ પખવાતીની દિશા બદલાવી; અને પૂઠાવ્યું કે હવે કંઈ દિશામાંથી બસરાં અવાજ આવે છે. માધવે બદાર રહે રહે સ્વરચિહ્નિત્સા કરી બતાવી. શુભગ્રાહી રાજ પ્રસન્ન થયો. માધવને સલામાં માનભર બોલાવ્યો.

વિષ્ર માધવે રાજને આશીર્વાદ આપ્યો. તેને 'પંચાંગ પસાય' મળ્યાં. અહીં કામકુન્દલા અને માધવની પહેલવહેલી નજર મળી. કામા માધવને જોઈ રહી; માધવ કામાને નિદાણી રહ્યો. ૩૫ કરતાં શુભચી શેલી ચનારી કામકુન્દલા મનથી નકકી કરી બેઠી કે 'એજ પિયુ પંદમાણુ; કારણ કે એ ભરહ શાસ્ત્ર જાણે થયાં.'

સંગીતમાયે જાણે પોતાના ચિત્તનો ઉલ્લાસ લળ્યો હોય એમ કામા હવે વધારે ખીતી. બધું હવે સરાવટથી ચાલતું હતું. બધા સંગીત-મુજ્જ થઈ રહ્યા હતા એટલામાં કામકુન્દલાની ઝાતી ઉપર એક ભર જાડતો જાડતો આવીને બેઠો. માધવ એટીટશે કામાના હાવલાવ જોઈ રહ્યા હતા. કામાનું લાલિત્ય અત્યારે અનહદ હતું. સંગીતમાં તાન અને આલાપથી જે રાગચલ્યા બની હતી તેને જરા પણ કલુપિત ક્યાં વગર, કામાએ ભરને રાતન કુરકાવીને જરાડી મૂક્યો. આ એની અગળ યુક્તિ તથા ચિત્તની શાંતિ અને સમયસૂચકતા માત્ર માધવે જોયા. આખી સલા તો મધ્યમ સમજની હતી; તેને મન આમાં કોઈ નહોતું.

માધવ જે કલાનો સાચો બોક્તા હતો તેણે જ કલાવાનની કદર કરી. એણે બરી સલામાં કામાની અદ્ભુત ચાતુરીનાં વખાણ ક્યાં અને તેની કદરના સ્પષ્ટ ચિન્હ તરીકે પોતાને ઘડી ઉપરજ મળેલો "પંચાંગ પસાય" કામાને કનિષ્ઠ તરીકે આપી દીધો.

સલા તથા રાજ આથી ઝાંખાં પડી ગયાં.

* સંસ્કૃત 'માધવાનલ કથા'ને દામોદર કવિ વળગી રહે છે; તેથી ગણપતિના માધવાનલ દેવ્યક પ્રબંધ' (સં. ૧૫૭૪) માં, કુશલકામના 'માધવાનલ રાસ' (સં. ૧૬૬૭) માં, તથા સામજલની બનીસ પૂતળામાંની ૨૬મી માધવાનલની વાત (સં. ૧૭૮૫ પછી) માં જે પૂર્વ જન્મની કથા આવે છે તે અહીં દેખા દેતી નથી. કામકુન્દલાની ઝાતી ઉપર ભરતો જાડતો જાડતો આવીને બેઠો, તેને કંલુકીમાં સંતાપ્યો અને તેથી તેને 'પૂર્વજન્મ' ન્વતિસ્મરણ થયું કે જે ઈન્દ્રની જયન્તી નામની અપ્સરા હતી. તેને ઈન્દ્રે દીધેલા શાપ માધવે નિવાર્યો હતો તેથી એની સાથે જ એ પસણવાનું નકકી કરે છે—વગેરે અહીં દામોદરની 'માધવ ચરિત્ર કથા'માં નથી.

વેશ્યા-એજ, વસંતડી એકમને ન રદન;
એક પુરુષને બોગવે, બીજા વાટ છવંત."

કામકન્દલા આ 'બધું' સાંભળી રહી; છતાં
એના મુખનો રંગ બદલાયો નહીં. એ દલીલ
કરવા લાગી કે, તમે કહો છો તે બધું વેશ્યા
માટે કહેવાયું છે ખરું; પણ હું કાંઈ એની વેશ્યા
ન હોય, હું તો શું કરું?

"બૂડી રેખા અમ તણી, વેશ્યાકલ અવતાર:
સંબંધ કરો નીપળ્યાં, અરવે દવે સંસાર.
તે તો વેશ્યા હું નહી, કેનકી સંપક હોય;
માથેથી જો બહેકિયે, તે જાણે સદુ કોય.
એવાં માણસ પરખતાં, ઘડી નવ લાગે વાર:
તે તો વેશ્યા હું નહીં, સ્વામી! તુંહ સુગણુ-"

માધવના મનનું આ વચનોથી સમાધાન
થયું. એને દવે કામાના લીન કુલનો બાધ સેવા-
પણું ન રહ્યું. 'કામાનું' ન્હોતુરું તેણે રસીકાયું.
એમણે હૃદયની બોગણો ખોલી નાંખી. એમની
'અપ્તપદી મૈત્રિ' જામી. જાણે કેટલાયે વરોંથી
ઓળખતાં હોય એમ અત્યારે એમને લાગ્યું.
કામાએ વિવિધ પાક કરી માધવને જમાડ્યો.
પછી શુદ્ધિ કસનારાં ઉખાણાં પરસ્પર પૂછવા
માંડ્યાં પણ એમની આ પ્રેમસૃષ્ટિ થોડાં સમય
માંટીનીજ હતી. વાતો કરતાં બદલાવ થયું, અને
માધવે રાગજાન માથે ચઢાવી ચાલવા માંડ્યું,
વિદાય માગતાં એ જોડાયો:

"છવયું નો મેળાવડો, નહીં તો છેલ્લી બેટ;
કામા! અમે જાણશું, ભવની કરતાં વેદ!"

માધવે પોતાના મનને તપાસવા માંડ્યું:
"અત્યાર સુધી. ક્ષણી સ્ત્રીએ સ્વારાથી કુબ્ધ
મર્ષ, પરંતુ હું જરાપણ અસ્વસ્થ થયો નહોતો.

આજે કામાને જોધને કાળુ જાણે કેમ, મને
બીજા જાતનો કમ્પ થાય છે!" માધવે પોતાની
રુચિઓનું ધમસાણું કામાને કહી બતાવ્યું.
પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ એને સંભળાવ્યો. એનાં
આકર્ષણનો કોઈ આનંતરહેતુ હશે કે કેમ?—
એમ એ મુગ્ધતાથી પૂછી રહ્યો. આખરે કામાની
વિદાય માગતાં જોડાયો:

"અમે ચાલુ પરદેશડે, મન મા આણશે કુખ:
વાસુદેવની ઇચ્છા હશે, તો પામીશું સુખ!"

કામાએ ન છૂટકે માધવને કહ્યું:
"સ્તિધાવો, સિદ્ધ કરો, બધું ગુણવંતા નાહો!
જીભ કશું શતકંદલા, જોણીઈ કહિધ 'જાઓ'
'જા' કેમ કહું રે જીવતાં? વહેલા વચણ કરો:
પૃથ્વી છે રતને ધારી, અમને ચિત્ત ધરો."
જાનેએ અરસપરસ કાંઈ દીધા-લીધા: પરંતુ
કામાએ કરી:

"વરણ વખાણું કેવડો, ખાણું એક ચગો દોભ;
ત્રીજો વખાણું માધવો, ચોથો અવર નકોષ!"
આ પ્રેમવચનનો પરિણામ માધવે પાડ્યો:
"વેલ વખાણું જોગરો, ફૂલ વખાણું જાઈ;
ત્રી વખાણું કામકન્દલા, અવર નહજ થાય."
આખરે માધવ ચાલ્યો: "માધવ ગ્રેરી સંચરે,
મનમથનો અવતાર. કામા સૂરે અતિ ઘણું, કી
એકાવક દાર." કામકન્દલા તો 'જો દીશે માધવ
ગયો, જો દીશે જો જાય'—એમ માધવ ગયો
તે દિશામાં જોધ રહી. દવેજ એનો વિરલ
એને ખૂબ સાલવા લાગ્યો. [અહીં કવિને
કામાનું વિરલવણું કરવાની સુન્દર નક મળી
છે; અને લગભગ એએક ગમરૂપશી દ્વાદશી
તે તકનો એજ ઉપયોગ પણ કર્યો છે.]

કામા દયે પોતાનો હૃદય-કેલો કાલવત્ર મંદી આત્માને એતુ પહોંતું દુઃખે પૂજિયું, જેમ જલનધો મેલું તેવું હતું:

“માધવ આશ્વા, નાજુળા, ગુણુ તે આપનાર
મુકલ્ પામી પેયડી, મયો તે ઝીંજીલાદા.
માધવ વગાવી દુ વગો, દેહું વળત ન દય,
આપના પન્ન મગરો, ગરી મારી નયનલ
માધવના મુળ મંભરઈ, કેમ ત્રાકુ તે નેદ !
હઠડે વાળ્ય પૂજિયા, નયણે વગે મેલ
એક રાતનો નેદહો મેરના વાગ્યા આજુ
વેદ વિઝાઈ મોરડી, મૂરો ઝગે પજી આય
માધવ ગોર પહેલે, મોડી નયન ગમાય.
ખડાણે ધડિયું રેહવા ! કે લાકડુ કે લોહ !
ફૂલ દર્શકુ ફાટે નહી, વદાયા તણે વિઝાદ.
દહદા બીરર દવ બજો, હુઆ પ્રકલ નવ હોય,
ધમ મમ દાહો દેહડી, નવ એધવે કાપ.
માધવ આશ્વો કે અધિ ! મયો તે લીંવવિવાસ,
સતી દેખું સેગડી, ઉત્તજા થયા આવામ
જય સુતી તવ અગરો, જય ગાયુ તવ જય
જોજન મો તે પ્રિય વમે, ખલુ આવે ખાજ જય.
અપા ! તું બયે રો, અમને ત્રાવે મેય,
જવ જયું નવ એકની, જવ સતી તવ બેદ
સખિ ! મવળા માળંગા અપાનત મળાય,
હે ! હે ! નયયા પાનિયા જાગીને ગમાય !
આસીકું ઉત્તજા થયું, મેજ ઘડ અગર,
નયને ન આવે નિદહી, વિજુ સેનિલ ભરધાર
માધવને કેમ વિમર્લ મેદનું ધજો સમેલ ર
અદા નસા મમ સાગરે, લિખ બાગીરા મેદ
માધવ ! મુળ તપારગા રથા તે હઠડો માદ,
તમો આશ્વા પહેલે, અયો થયા અખાલ.

નયણી માધવ ગયો, પછુ દહડેથી નવ જાય;
હઠડે એમ વિમામિયુ, અદરનિલ સમરું માય !
મીંઆણા ! ઘૂજ પંખડી, મમ ઉછીની કેય;
માધવને જળ હું મળું, પછે તું જાણી ભેય.”

આમ કામકુંદલા માધવના વિરહથી મૂરી
રહી હતી. એની મળીએ એની વેદાગાથી
આશ્વ પામતી હતી. સામાન્યને આવો વિરહ
શો અને પ્રેમીની જંબના શી ! એમના મનમાં
કામાનું દરિયા-કુદયાથી ઉતરી શકે ! માધવના
વિરહથી મૂરની કામાને સખીએ સમગતવા મંદી:
“માધવ મયો તો જન દે, બીજા કર નવ લાખ,
પહેરો પોણી, કામગી, પહેરો અપક ચીર;
માધવને તો પહેરો, બીજા બાવન વીર—”

કામાએ મહમપણે સખીએને જણાવી દીધું:
“ નવ પહેર ચીર પોણડી, ન પહેર અપક ચીર;
અમ મુકામન બાગશુ, મયો તે બાવન વીર !
સાથ સેવે હસીએ, જલ સેવાજ ન આય;
બાર વરસ બ્રમ્મો બજે, હોય તો રતન અણાવ.”

આમ સખીમંદની સતામણી કામાથી બ્યારે
ન સહેવાઈ ત્યારે એણે સાક્ષાત્ પરખાવી દીધું
કે પુરુષ અવિમે પહેરવા, માધવ મુજ ભરધાર.
એણે તો નિઃશયજી જાહેરે કયો કે,
“ વેતનાકુલ દુ અવનરી; થણા કામ મેં વાપ;
મુજ મેદની માધવ ગયો, અવર પુરુષ તો બાપ.”

આમને આમ બીજાથી યાની કામકુંદલા
‘સૂતે જાણું’ પરજલે, હુઆા મિય કાવજનતેમ
અંતરની વગાજો કાલતી હતી. એક દિવસ વિરહીલ
કામાએ જોયીને બોલાવી પ્રથમ પૂછ્યો કે “માધવ

સરખાવે કિન્તી વાજખંડ : ગુઆ પાસે ફેલ”

ક્યારે મળશે ?' † એને તે સિવાય બીજું કશું
નળવાની તમાર નહોતી. ભેષીએ:

“પ્રથમ ભેષને એમ કહ્યું, વરસ મેળાવો હંધા:
વિક્રમ રાત્ર નળજે તુજ દુઃખ ભાંજે સોય.”

હવે કામા આશાનો નવું કાચો જીવવા લાગી.

[આવી ભેષીને ગોડાવ્યાનો પ્રસંગ મેળાને
કવિએ એવું સૂચન કર્યું છે કે આખરે પ્રેમીઓનું
મિલન થશે; અને તે પણ ‘પરદુઃખભંજન’
ગિલ્દધારી વિક્રમની સદ્વાચથીજ. આથી વાર્તા
મુખ્ય પર્યાયસાધી થવાની છે તેનું પણ સૂક્ષ્મ
સૂચન ભેષી શકાય છે; કામાના વિરલવર્ણનની
જે શોકસ્થાયા ભાવો છે તેને આથી દળવી
કરવા કવિએ, પોતાની સમજ પ્રમાણે, આ
યોજના કરી જણાવ છે.]

“ભેષીયા ભેષણુવાને, ક્યારે મળશે મને કલાન.”

૪

હવે માધવની વાત કરીએ. દુઃખનો શાયે
માધવ ચોક્કો ચાલ્યો ગયો. રસ્તે એક આંખાની
ઝાંચમાં ખેડે; અને કામકુન્દસાનું સ્મરણ કરવા
લાગ્યો. ગદ્ય રાત્રિનું સ્મરણ એને મન આત્મારે
જીવતું નાગવું બની ગયું હતું. મીઠાં સ્મરણના
સંગીએ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી:

‘નયણે જે વેધી રહી, તે દેને કિરતાર!’

ભારે હૈયે માધવ આંખા તમેથી ઉઠ્યો
અને ફરી પ્રવાસ આરંભ્યો. ચાલતો ચાલતો
એ ઉલ્લસિતી ગયો. સાક બૂખથી અધમૂવા
જેવા એક દિવને આંગણે આવી ઊભો.
અતિયસતકાર ધર્મને ન જૂઠનાર દિવે એને

† શાંતિદાસ કવિએ ગાંધી પાસે એવું પૂછ્યું
છે કે:

જમવાનું નહોતરું દીધું. ક્ષિપ્રામાં ન્દાર્ધ આપી-
ને એ જમવા ખેડે. પરંતુ વ્યારે એ

“અંગે ખખાળી આવિયો, જમવા ખેડે વીર:
ફર ખેડી મેળી રહ્યો, નયણે માયે નીર.”
એટલે

“વળતો ચાલણ ભોલિયો: અરે વિપ્ર! કાં તું રાય?
તાલરું દુઃખ છે તે કિયું? તે મુજને કહે સોય.”

માધવે પોતાની કથની દુકામાં કહી:

મુજને દુઃખ છે એક;

“કામાવતી કામા વસે, ચિત્ત દ્યુ છે બેઠ.”

સામાન્ય સંસારીઓને પ્રેમી જુનોની ભાવે
પડી હોય છે. પૂછવાનો વિવેક, તે પૂછીને
તેટલેથીજ અટકે છે. માધવના ચિત્તને ચડેન
નહોતું પરંતુ. એણે કાંઈ પંથી સારે
કામકુન્દસાને સન્દેશો કલાવ્યો કે ‘હું ઉલ્લસિતીમાં
છું. પ્રીતિમાંની તરસી પંખિણીએ સન્દેશો
મળતાંજ ઉત્તર પાડ્યો:

“ગરુઓ ને ગુણ આગળો, વાની અમીય રસપાણ:
કાલો ને કોડામણો, ગોપી મોહી જેમ કલાન:
તું જાણે કિરતાર! જે મુજ સાજન વિસદે
દિનમાંદે કંઈ વાર, આસ પહેલો સાંભરે!”

સૂત્રી ધરતીમાં ધૃષ્ટિનાં બિન્દુ પડે તેમ
માધવને આ ઉત્તરથી શાના વળી. તેનો પ્રેમ
એકતરથી નથી એમ નળતાં એનામાં અજબ
સ્ફૂર્તિ આવી. આખો દિવસ એ નગરમાં ધૂમ્બો
પછી રાત પડ્યે એક શિવસંદિરમાં પેડે લઈ
રુદ્રની ભાવ સારિત પૂજા કરી; મહાદેવ પ્રસન્ન
થયા અને કહ્યું કે, ‘મનવાંચિત ફળ પામશે
હશે વિક્રમાન’

માધવના મનનું, આ શિવગુપ્તના ધરેલા આજ્ઞાસચી, આવન થયું. એ ત્યા પછી વાર સૂતો; અને આખા દિવસે એકેવા તે ત્યાં બેસી ગયો; પણ એ ગદર પીત્યા પછી કામા સાંભરી આવતા એ જાગી ઊઠ્યો, અને મંદિની બીંતે કંઈક લખ્યું.

"જાનતા વિરહજ કુન્નમેવો જાનાતિ
રાઘવ ॥"

કાન્તાના વિરહથી થનાર દુઃખ અરેખ્ય કોઈએ જાણ્યું હોય તો તે રાઘવ સંમજ.

ચોડીવાર પછી એક દુહો લખ્યો:

"મન જાણે મન વાતરી,

હો આગામી નવ કહેવાય;

જોસણ સર્વે સાંભરે,

હૃદયે વાયલ થાય."

આ શિવપ્રાસાદના તાલ વિક્રમ દમેશા સવારે દર્શન કરવા આવતા હતા. તેમણે સવા રમ્યાં પેલો દુહો વાંચ્યો. એમને થયું, "આ કાઈ સ્ત્રી-વિરહથી હાંડેલાં લખ્યો જણાય છે."

"પરદુઃખજન" મિત્ર ધરાયનાર વિક્રમને થયું કે એ દુખિયાનું દુઃખ હું ટાળી ત્યારે ખરા. એણે નગરમાં પડે વચ્ચડાએ કે એ દુહો લખનાર દુખિયાને જે કાંઈ શોધી કાઢશે તેને હું સાદું ધન આપીશ.

એક ગાંઠ નામની ચતુર વેપારી આ ઈન્તજ મેગવરા નિવાર થઈ. એમને મંસારવ્યવહારના ઉઠા અનુભવ ઉપરથી ખાતરી થઈ હતી કે

"સવિ દુખિયાં વન દેહિમા વાસ"

એટલે ખર્ચ દુખિયાનો વિસામે વનમાં દોષ છે. રાખતા તો દેવમંદિરમાં એ દિવાલે જોગના

દોષ છે. તેથી પહેલા શિવમંદિરમાં જ નખામ કરવા એ ચાલી.

પહેર રાત મઠ ત્યારે રત્નમંદિરમાં તે પેલી મંદિની એક તરફ મંદિરમાં આવવાનો મર્જ દતો, અને બીજી તરફથી વન રૂડે થતું હતું. મંદિની પાછળ સંતારી રહી, એક ફેકાણે નજર દરાવી એ જોતી રહી. એ આમતેમ જીવે છે તેટલામાં મહાએથી નીસારા નાખતા માધવ ત્યા આવ્યો, અને ચોડીવારમાં નિદાવણ થયો.

ગાંઠ મંદિની પાછળથી નિકળી આવી; અને માથેથી માધવ સૂતો હતો; ત્યાં આવીને એક કામાનું ચિંતન કરીને જાગી ગયેલો માધવ ઉંઘમાં પડ્યો જાણે એને કંઈ રહી હતો. એનાથી ઉદ્ધાર નિકળી ગયેલ.

"રહો રહો કામકુન્ડલા, અમર મધરા રાય."

ગાંઠ પામી મર્જ "કે આ કાઈ વિદ્યવળુધો બીચારો જણાય છે. એજ પેલા દુહાનો લખનાર હોવો જોઈએ"

૫

સવાર પડતા, દુખિયો જોણી કાઢવાના મમાચા ગાંઠે વિક્રમને કળા, વિક્રમ, નિત્ય નિયમ પ્રજાણે હોય તેમ, મતારમાં દર્શન નિમિત્તે સીધો શિવાયમમાં ગયો. ત્યાં માધવને નિદાવણ. એના મુખની રેખા ઉપરથી એજ વિરહથી જળીજળ્યાં હોવાં જોઈએ એમ એની

આ સાથે સરખાવે "સિદ્ધાદસનું"માં ઉપાનાં આજ પ્રમાણે નિદાવણમાં ઉચ્ચારણેનાં વળા;

"અરે નાજલ ન જાયે દહા રાત તે ફેલર ફેલુ રે, સરથાને જાંજળ આવી. સદેએથી નાચવે રીસાવી"

નોરે

“ત્યારે મહાત્માજી પણ ત્યાંજ હતો. હું એમને મળી શક્યો—” દેશભક્ત નં. એકે કહ્યું.

“એમ કે ? તમે મહાત્માજીને મળેલા ? હું પણ મળ્યો હતો. પણ યરવડામાં નહીં. આપણે તો એમને સાબરમતીને આશ્રમેજ જઈને ધામા નાંખેલા.”

“આ દેશનો હિંદાર ખાદી પહેળ ચઢ શકશે એમ એમની વાતચીત પરથી હું સ્પષ્ટ સમજી શક્યો. એમની સાથે વાત નહોતી થઈ ત્યાં હું—”

“ને આપણે તો પહેલેથીજ ખાદીમાં શ્રદ્ધા રાખી છે.”

“ત્યાં સુધી મને ખાદીથી દેશનું દળદર શીટ એમ લાગતું નહોતું. હવેથી મેં ખાદી ને રેડી-આને મારો જીવનમંત્ર ગણ્યો છે. દેશની સેવા—”

“ને આપણે પણ બસ રેડીઓ ને ખાદીજ.”

“પણ હું વાત એ યરવડાની જેલ વીશે કરતો હતો. રાજદ્વારી કેદી ને સામાન્ય કેદી વચ્ચે કશો ભેદજ નહોતો રાખવામાં—”

“અમારી સાબરમતીમાં પણ કશો ભેદ રાખવામાં નહોતો આવ્યો.”

“સહ્યદ્રસ્થને ન જાજે એવી રીતની વર્તણુક અમારી સાથે ચલાવવામાં આવતી—”

“અમારી સાથે પણ એમજ—”

“મેં તો જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને કહ્યું—”

“આપણે પણ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને સંભળાવી દીધું—”

“—કે અમે સામાન્ય ગુનેહગારો નથી; સહ્યદ્રસ્થ છીએ. જેટલી એમની પોતાની આખર જગતમાં છે તેટલીજ અમારી પણ છે. અમે—”

“કે અમે પણ તારા જેવાજ છીએ સમજ્યો ને ? ને અમારી જોડે સીધા સીધા નહીં ચાલશો તો—”

“અમે સત્યાગ્રહીઓ જેલના નિયમોનો ભંગ કરવા નથી માંગતા. પરંતુ અમારી સાથે સારી વર્તણુક રાખવામાં નહીં આવે તો—”

“—સીધા સીધા નહીં ચાલશો તો સત્યાગ્રહ કરીશું, તમારા પોકળો છાપામાં પ્રગટ કરીશું ને તમને બેઆખર કરીશું.”

“મેં કહ્યું કે અમારી સાથે જો તમે સારી રીતે—સહ્યદ્રસ્થને જાજો એવી રીતે—”

“આપણે પણ એમજ કહી દીધું. આપણે તો સંભળણી દીધું કે આ એક વાર કહી દઈએ છીએ. સીધા સીધા નહિ ચાલશો—”

“પણ મારી વાત જરા સાંભળશે ?”

“ત્યારે આ શું કરું છું ?...આપણે તો ચોખ્ખું કહી દેવાના—જેવું હોય તેવું. પછી મોટો સુપ્રીન્ટેન્ડ હોય કે તેનો આપ !”

“તારે જો તારીજ વાત કરવી હોય તો હું સુજો રહું.”

“ના, ના. ભાઈ ! તું તારે તારી વાત કરતી. મૌને પોનપોતાની વાત મીઠી લાગે.”

x x x

“તે દિવસે પાટીમાં પેલી મીસ દરુદ પીરૈજ સાડી પહેરીને આવી હતી તે તેં જોય હતી ?” એક સન્નારીએ બીજાં સન્નારીને પુછ્યું.

“હા, મારી પાસે એવાજ ફંગની બગબર એજ તમુનાની સાડી હતી. પણ મારી બગલી નાની હતી ને—”બોલ” સત્તારીએ જવાબ દીધા.

“મને પણ એની સાડી લેવાનું મન થયું. પણ શું કરું? એમનો સ્વભાવ આકળો બહુ—”

“બગલી નાની હતી ત્યારે એક દિવસ બગલીના બાપા, હું ને બગલી સીનેમા લેવા ગયાં હતા. ત્યાં—”

“એમનો સ્વભાવ આકળો એટલે મેં વિચાર કર્યો કે આમ માગીશ તો મીઠવાશે મારે લાવ એક યુકિત કરું—”

“ત્યાં એકદમ અધાર” યદ્યપ્યુ એટલે બગલી મજારાઈ અર્ધ ને રડવા મંડી—”

“આમ એમનો સ્વભાવ જરા આકળો ખરો પણ પીવાનાથી કંઈ પણ વસ્તુ બગડે તો તેની એ વસ્તુ હોય તેને એ તેના કરવા દય બળી મારી વસ્તુ અપાડે. મેં પેલી તપખીરીયા ફંગની મારી સાડી છે ને—”

“બગલીને છાની રાખવા મેં તો બહુ બહુ કહ્યું પણ એ રૂમે કરી છાની રહેજ નહીને. બગલીના બાપાએ “કયું લાવ, હું એને જરા બદલ ફેરવી આપું. મેં એમને આપવા—”

“એમને એની રેડ છે કે રાત્રે મોડા બજારીને ધાકવા ધાકવા આવે તેના તરત મુર્છાવ. તે મેં પેલી માગી તપખીરીયા ફંગની મારી છે ને—”

“હા, તે બગલી તો એની રડે કે કે પુલગારી વાન જ નહીં. આમપાસતા અર્ધ

કંટાળી ગયા. પડી બગલીના બાપા કહે છે કે “અત્રી! લાવ તું મને આપ. હું એને જરા બદલ ફેરવી આપું” મેં બગલીને એમના હાથમાં—”

“હા, ને પેલી મારી તપખીરીયા ફંગની છે ને તે મેં એમના એથીકા નીચે કુચે કરીને મુકી. એ તો બદલથી બજારીને રાત્રે મોડા મોડા આવ્યા ને—”

“હું એમના હાથમાં બગલીને આપવા ગય. પણ અધાર” બહુ એટલું બહુ દડું કે મને કે દેખાડું નહીં ને—”

“એ તો મોડા મોડા આવ્યા ને તરત મુર્છા ગયા. કાલે સવારે ફરી રીતે વાન કરવી તેનો વિચાર કરવામાં મને તો રાતના ઉપપણ ન આવી. બીજો દિવસ—”

“અધારમાં એમના હાથ ક્યાં છે તે મારાથી દેખાડું નહીં ને મેં તો એ લેઈએ: એમ મારીને મેં બગલી ને મારા હાથમાંથી છોડી દીધી. ને બોયારી બગલી તો જમીન પર નેરથી—”

“બીજો દિવસે સવારે “મેં તો સાડોની ખુમ મોંધાશેવ કરી મુકી. પણ બોવાડું હોય તે કદાચ જડે પણ બોવાડું ન હોય તે કાઠ જડવાડું છે” એમણે પણ બહુ શાધી. પણ આખરે અમારો ધાગી આવ્યો—એ જરા મોડા આવે છે—”

“બગલી તો બોયારી જમીન પર નેરથી ફૂટાઈ ગઈ ને એનું માથું કુરી ગયું. બગલીના બાપા તો બહુ ખીજવાઈ ગયા ને—”

“એણે આવીને પધારી ઉપાડી ત્યારે ઓશીકા તળેથી હુએ હુએ થઇ ગએલી સારી નીકળી આવી.”

“ખજશીના ગાપા તો બહુ પીગવાઈ ગયા ને મારી નવી નકોર ઓશીનો છેડો ફાડી નાંખી—”

“મેં એમને કહ્યું, ‘લો સાડી જડી તો ખરી, પણ તફન નકામી થઇ ગઇ. જુની, ફેટકી ગએલા રંગની ને છેક જુની ફેશનની સાડીથી હું ચલાવતી હતી પણ તે પણ મને છાન્યું’ નહીં. હશે. મારાં જેવાં નગીબ ! એમંણે કહ્યું ‘પણ-પણ’—”

“એમણે તો મારી નવી નકોર સાડીનો છેડો ફાડી નાંખ્યો ને તેનો ખજશીને માથે પાટો બાંધ્યો—”

“મેં કહ્યું ‘ના, એમાં તમે શું કરો ? મારું નસીબજ એવું છે.’ એમણે કહ્યું ‘પણ મેં-મેં-મને ખજર કેમ ન પડી ?’ મેં કહ્યું ‘જ્યા દોની કેં નહીં. તમે ચાકયા પાકયા આવીને સુઈ ગયા હશે ને સાડી નહીં દોડી હોય.’”

“ને સીનેમાં નેથા વગર જ અમે પાછાં ચાલ્યાં આવ્યાં. એવી સરસ સાડી હતી ! મેં જે જ દિવસ પહેરી હતી ને એમણે ફાડી પાડી એવી—”

“એમણે કહ્યું, ‘ક’ નહીં. હું ચાલે તારે માટે નવી સાડી લેતો આવીશ’ મેં બહુ આનાદાની કરીને પછી કહ્યું કે ‘તમારે સાડી લાવતી જ હોય તો મને જોડે ન લઈ જાઓ ? મને તો આવી સાડી જરા નથી ગમતી.’”

“એમણે ફાડી પાડી એવી રીતે કે ફરં પહેરાયજ નહીં. તમાર પછી એવી સાડી લેવા માટે બહુ એ ફાંફા—”

“એમણે કહ્યું કે ‘હા, તારે જેવી જોઈએ તેવી લેજે.’

મેં તો પહેલેથીજ નકકી કહ્યું હતું એટલે—”

“એવી સાડી લેવાને બહુએ ફાંફાં માર્યાં પણ મંજીજ—”

“તારે તારીજ વાત કથો કરવી હોય તો હું મુંગી રહું.”

“લેની ગાપા ! આ હું મુંગી રહી. તું તારે તારું પુરાણ પુરું કર.”

ઉપર લખેલા તથા સંવાદો એ આ જગતમાં મદનમાં મદાન વ્યક્તિઓથી માંડી અસ્પૃશ્ય પ્રાણીઓ સુધીના સર્વ પ્રકારના માનવજંતુઓ વચ્ચેના સ્વાભાવિક ને નિરંતર આવી રહેલા અનેકાનેક સંવાદોના નમૂનારૂપ છે. આપણી વાત બીજાને ન કરવાની હોય તો તેની વાત આપણે કદી સાંભળીએ નહીં. ‘હું’ એ આ વિશ્વનું મધ્યબિંદુ છે. એની આસપાસ પૃથ્વી ભ્રમણ કરી રહી છે પવન વાય છે તે એને ઠંડક આપવા, સૂર્ય ઉગે છે તે એને તેજ આપવા, જુલિ ધાન્ય ને પુષ્પ ધરે છે એનાજ ચરણમાં, એને ખાતરજ ચન્દ્ર વ્યોતનાનો શીતળ પ્રકાશ રેડે છે, એને ખાતરજ આકાશમાં મેઘ ધનુષ્ય ઉગે છે. જંતુઓમાં ફેરફાર થાય છે તે વૈવિધ્યથી જ ને આનંદ દેવા, નદીઓ વહે છે તે એની વૃષ્ટા સંતોષવા, ઘોડાઓ દોડે છે તે એની ઘાડી ખેંચવા અને એની સદાની જુખ સંતોષવા

115 એમ કુષ્ઠ કે છે તે એના ગરીરનું પેશાબ
રવા, રાતે કુપરા ભને છે તે એની નિદ્રાના
ખલેય પાડવા.

તત્ત્વવિદ્ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે વિષ્ણુ
જ્યેષ્ઠ એ એકજ અલય વસ્તુ છે ને તે યજ્ઞ તે
હું તે તદન ગત્ય લાગે છે. એ ગાનચવા માટે
સાધનચતુષ્ટયની, વિવેક યોગ્યાદિની કે ધર્મચારુ
મદની કે પશુ જરૂર નથી. આ વિષ્ણુ સાત્ય
વસ્તુ તો હુંજ છું એ પ્રત્યેક મનુષ્યના મનિ
પગના અનુભવ છે. મારાથી વ્યક્તિરિકત કાંઈ
નથી એ સૂત્ર આસ્થાત્મિક જ્ઞાનના ઉપર ઉભા
રહી ચિંતનના એવથી જરૂરી આખે જોએતું
કરખ નથી પરંતુ જગતના આગામ્ય વ્યવહારમાં
કાણે કાણે અનુભવજોયર સત્ત નહર ને નગ-
સત્ય છે. શોભિવરે સાચુજ કહ્યું છે કે કોઈ પણ
વસ્તુ તેના પોતાને માટે આપણને પ્રિય લાગના
નથી પરંતુ આપણા આત્માને કાળજે તે પ્રિય
લાગે છે. એ આત્માનું ચિતન કરતું, તેનું મનન
કરતું, તેનું નિર્દિષ્ટાસન કરતું માનિવરની એ
સલાહ માનીને જગત વ્યાપ્ત હવે આત્મચિંતન
ને આત્મકથનમાજ રચ્યુ પન્નુ રહે છે. જનરો-
માં આર્કપણ ને જમણ, વસ્તુમાનના સર્જન ને
વિચરન માટે કાળે માટે લીધે ને મારા વડેજ
છે; મારામાજ સમરન સસાર સગાઈ ગમતી
છે, હું ન હોઈ તો કશું પણ ન હોય એ
સંયોગનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ મનુષ્યોન સમજાઈ ગયું છે.

પુરાણોમાં ક્રેવ એવા આત્મપુરાણની વ્યાર-
ધના પ્રત્યેક માનવી કાણે કાણે કરી રહ્યો છે.
પુણના દગ્ધામાં દેવમૂર્તિ દંકાર્ક વાપ તેમ પથ
ને ગરુડ, પાણ ને વિંછ, મિત ને ગરુડ, પ્રકાશ

ને મારકરૂપ ઈલાદિ પુરાણોની પરંપરામાં આ-
ત્મપુરાણનું નામ લીનરાઈ ગયું છે. છતાં પુણ્ય
ના દગ્ધાનું નહિ, પણ સાચું માદાત્મ્ય તો
દેવમૂર્તિનુંજ છે, તે પ્રમાણે એ ધર્મચારુના
મદામાજરમાં ખરું પુરાણ મૌલિક તો આત્મ-
પુરાણજ છે.

આત્મપુરાણ આલેખવામાં કાંઈ પણ અનો-
ચિત્ય નથી એ આ ઉપરથી સમજાશે. કોઈ
એને 'હું પોને' તરીકે આલેખે, કોઈ એને
'માની આત્મકથા' તરીકે ઓળખાવે, કોઈ
એને 'સત્યનો પ્રયોગ' તરીકે પ્રસિદ્ધ કરે,
કોઈ એને 'સત્ય ને મિત્રમંદગ' નું નામ
આપે, કોઈ એને 'અમારી મુસાફરી' નું બીકદ
સંગરોં અને કહ્યા એને કોઈ પણ નામ કે બીકદ
આપવા વિના, મુદાપત્રમાં મોઢાલી પ્રસિધ્ધિ પણ
આપ્યા વિના માત્ર વાગ્ધ્યપારમાં વિસ્તારે પણ
આખરે તો, મૃતિકાના શુદ્ધ શુદ્ધ વાદના વા-
સણોનું એક સર્વસામાન્ય ને મુખ્ય લલ તો
મૃત્તિકાજ છે, તે પ્રમાણે એ મર્ત તત્ત્વનઃ આત્મ-
પુરાણનાજ અંશાવતારો છે.

આત્મપાતાના વળી આત્મપુરાણ શા F કાઈ
મદાપુરુષ હોય જેણે મદવાને તિખરે શુદ્ધ હોવોને
ચેષાં હોય, કોઈ મદાવીર હોય જેણે એકલે
દાણે સતિય વીર પેટે દગ્ધરો પિતૃને જમાવી
કરોડો દૈનિકોને રાંદામાં હોય, કોઈ મદાવિદાન
હોય જેણે વ્યાકરણ ન્યાય મીમાસાના રચી
ઓળંગી કાવ્યતીથને કાઠિ સાહિત્યના પરમાખત
પાણ હોય; કોઈ મદા ધર્મ કુરંધર હોય જેણે
કાઠિ પાત્રર હોવોને સ્વર્ગના દરવાજ ખતાવ્યા
હોય; કોઈ મદામુસદ્દી હોય જેણે દગ્ધરો

રાજ્યોને પાયમાલ કરી આત્મસમૃદ્ધિ સાધી હોય; આવો કોઇ મહાન આત્મા હોય ને તે આત્મચરિત્ર લખે તે જાગે. જેણે કર્યું ન કર્યું હોય, છેક અધિકારમાં એક ખુણામાં અનપયા પડી રહી જીંદગી પુરી કરી હોય; જેણે હીરાંની જંગલીથી માંડી કટાઇ ગએલાં તાળાઓ ખોઈ નાંખી તે શોધવામાં આ અમૂલ્ય માનવ જીવનનો અર્થ ઉપરાંત ભાગ વ્યતીત કર્યો હોય; જેણે નાનપણમાં કુતરાની પુંછડી આમળી તેને રડાવ્યાં હોય, યૌવનમાં સ્ત્રીના અલંકાર વેચી તેને રડાવી હોય ને વૃધ્ધાવસ્થામાં દાંત વિનાના બોખા મોં વડે ઘટિા કાઢી બાળકોને રડાવ્યાં હોય એવા અસ્વાસ્થ્ય પ્રાણીઓનાં જીવન શાં? તેની કથા શી? તેના પુરાણ શાં? એના આલેખન શાં ને વાચન શાં?

ભાસ્કરના ભીંડાવી, એકે આવા એક પછી એક પ્રશ્નો વાચકની મનોભૂમિમાં ડુરી નીકળશે એમ હું માનું છું. હું કશુંક કરું છું કે હું અસ્વાત્મા છું. શીર્ષકમાંજ મેં મારું અસ્વાત્મ-કત્વ સ્વીકારી લીધું છે. મને એમાં શરમ નથી. ખરું કહું તો અસ્વાત્મા યવામાં હું ગોરવ માનું છું. મેં કરોડો મનુષ્યોનાં જીવન સુધારી નાંખ્યા નથી, દેશદેશાન્તરોમાં ધાર્મિક, રાજકીય કે સામાજિક સુધારણાની ધગશભરી ચળવળો ચલાવી નથી; તેથી મારું કોઈ પણ નુકસાન ચડ્યું નથી તેમજ કોઈ ખીમ્મને પણ ગેરલાભ નથી થયો એની મને ખાતરી છે. હું અસ્વાત્મા છું તે મને ખાતરી છે. ને મારા અસ્વાત્મા રહેવામાંજ મારું તથા જગત્તું કમ્પાણ મનાયું છે એમ હું દૃઢતાથી માનું છું.

પરંતુ અસ્વાત્માનાં આત્મપુરાણો ન હોય એમ હું માનતો નથી. મહાત્મા કે અસ્વાત્મા-પ્રત્યેક આત્માનાં પુરાણ હોયજ. મહાત્માના મહાન આત્મપુરાણોમાંથી ન જડે એવું અસ્વાત્માઓનાં ક્ષુદ્ર આત્મપુરાણોમાંથી મળી શકે છે. મહાત્માઓના જીવનમાં જે નથી હોતું-અસ્વત્તા તે અસ્વાત્માઓનો જીવનમાં છલોછલ ભરેલી હોય છે ને અસ્વત્તાનો આસ્વાદ દેંડી દેવા જેવો તો નથીજ એમ સ્વાતુલ્યને આધારે હું કહી શકું છું. આ કારણથી હું મારું આત્મપુરાણ ઉકેલું એમાં કોઈ ખોટું નથી. વાંચકને એ વાંચે તો તેમાં પણ બહુ નુકસાન જેવું નથી. જે અનેકાનેક મહાપુરુષોની જીવનકથામાંથી એને નહીં લાધ્યું હોય તે આમાંથી મળશે એની તેને ખાતરી આપું છું ને હવે આ ઉપોદ્ધાન પ્રસ્તાવના કે જે બોલ પુરા કરી હું આત્મપુરાણ લખવા શી રીતે પ્રેરાયો તેની કથા ઉપર આપું છું.

જેમાં મને આત્મપુરાણ લખવાની પ્રેરણા થાય છે.

નૈયાયિકા કહે છે કે અમુક વસ્તુનું અમુક પરિણામ આવે. પરંતુ ઈશ્વર અથવા કુદરત નૈયાયિકોને ખોટા પાડવા હંમેશા તૈયાર હોય છે. કુદરતના કાયદા ઉપર નૈયાયિક બહુ ભાર મૂકે પરંતુ કુદરત ગોતેજ, કુદરતના કાયદા જેવું કંઈ નથી અને જે હોય તો તે કાયદા કોઈથી સમગ્રજ એવા નથી એમ પ્રતિપણે દર્શાવે છે. જે કારણથી જે ન બનતું બેઠએ તે કારણથી તે બને છે. બિચારી ઉંદરનો સંહાર કરવાને બદલે તેને જન્મ આપે છે, શરીર સાચવનાર હંમેશ

મદિ રહે છે, શરીરની દરકાર ક્યાં વગર થાલોમ કરી ઝોકાવનર અવધન જેવો કરે છે. આવા આવા અનેક ચમત્કારોનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવડું જોઇએ કે કુદરતના કાપડા જેવું કાંઇ નથી એમ માણુસને સમજવું જોઇએ. છતાં એ ચમત્કારોને પરિણામે માણુસની કુદરતના કાપડા વિષેની ઘડા વધતી જાય છે એ પણ એક ચમત્કારજ છે ને ?

આ આત્મપુરાણ પણ એવો એક ચમત્કારજ છે. નવનોખાંથી તેજોધારા રેલની, મુખમાંથી રિમનના અપૂત ધુવારા ઉરાડતી, કોકિલકંઠ માનવકુળને પ્રેરતી કોઇ દ્રવ્યકાંચન મુદરીએ મને સંજોખો નથી કે ‘હૈંતો તમારો આત્મ-કથા ને જનનને પાટલે વાલો તમારા આત્મ-પુરાણ’ કોઇ કવિરાજસભા પ્રેક્ષાસ્થળ ને પ્રતાપી સાક્ષરોત્તમે સાગર સમા ધીરમંદીર બેંચીનાદ ઉચ્ચાણું નથી કે ‘અલ્યા ! તું તારો આત્મકથા આપેજ’ જીવનની કોંક ધન્ય, પરંતુ આત્માના ઉંડા ઉંડાણમાંથી કુલની ફેરને સમેા અવાજ પણ નથી સાંભળ્યો કે ‘જનનને સંજગાવ તારો જીવનકથાની અમૃતાશરી’ તેમજ મદન ને મદિ રાથીએ વંક્ર મારક કોંકો મદાની નીચામાં પણ મેં આ કથા નથી ચીનરી નાખી. સાદિત્વ-સર્જનના એ સામાન્ય કારણો હોય છે તેમાના એકથી પણ ગ્રેમણને મેં આ આત્મપુરાણ ઉત્પન્ન નથી.

પ્રાચીન કવિઓ મરજના કાવનું જનનને જાન કરાવવામાં, માણુસને પ્રતિદાણ મુલ્યના કરમા ચિવથી મજરાનો રાખનખા પુનરુત્થના માનના જાનેના પ્રાક્તિવારોએ એ પ્રણાલિકા

હોટી દોષી છે. પરંતુ પ્રાચીન કવિઓનાં આદર્શો અધુગ રહ્યા નથી. વીમા કંપનીના એજન્ટોએ ઉત્પાદકોર એ કાપું ઉપાડી લીધુ છે. પ્રાચીન કવિઓ તો મૃત્યુ વિશે લખીને સતોષ માનતા. વાચવું હોય તે વાચે, ન વાંચવું હોય તે ન વાચે. પરંતુ વીમા કંપનીના એજન્ટો તો તમારે ઘેર આવીને કોઈ પણ કાંપનિક કાર-લુથી વજરાઈ જવાને આનુર એવા સ્વીચર્ગ તથા આજર્ગ સમક્ષ મૃત્યુની ભવંકરતા ને જીવનની અંચળતા વિશે સંબોદ, વિસ્તારી ને હલ્યા મર્મદાયક ભાષણો કરે છે.

શ્રેણી દિવમ પર એવા એક વીમાકંપનીના એજન્ટ મારે ત્યાં આવ્યા હતા. એઓ મારા જોળખીતા હોવાથી હું એમને, મારા હવેલના રીવાજ મુજબ ધર જદાર ન હારી શક્યેલ થોડીવાર આડીઆવગી વાનચીત ક્યાં પછી એમણે અમારા આખા કુટુંબને એકું થએકું જોઇ મંદીર બની અમારા પરમ દિતેથી હોવા ડાગ કરી જણાવ્યું—“ભાભી! આખું દહ્ય પાનાનો વીમો કેમ નથી ઉતરાળ્યો ?” “હું શું જાણું ?” અણુપાયો ઉતાર મળેલ પણ નિરાશ ન થના એમણે આજય મહાભયું; “એમ નહી. જુઓ આ વખત કેવો છે ?” “સારો છે. શ્રેણી ખેટો છે ?” “મેં યુજ્યુ.” “જરે ! તમને તો જોમાં તેમા મળક કરીજ શુ છે, પણ વખત કેટલો ખારીક છે તેની ખબર છે ?” “પણોજ ખારીક છે—વખત જનાવનાર ધરી-આવના કાંદા કરનાં પણ વખત પોતે વધારે ખારીક છે એ હું જાણું છું.” હું એઓ—“હું અજકની વાત નથી કરતો” થઈ શકાય એકમા

ગંભીર ચર્મને એમણે જણાવ્યું. “પણ હું કરું છું તો” મેં પ્રત્યુત્તર વાંળ્યો. “આ તો કે” સમજવાનાજ નહીં—લાલી! તમે સાંભળો” “લાઇ નહીં” સમજે તે લાલી પણ નહીં” સમજે. હજી અમારા વચ્ચે અણુસમજની એકતા રહી છે” મેં કહ્યું. હું જાણે બોલ્યોજ ન હોઈ એમ એમણે આગળ ચલાવ્યું. “અત્યારે વખત એવો આવ્યો છે કે કોઈ માણસના જનમાલને ભરેસો રાખી શકાય નહીં. હું અહીં આં બેઠો છું પણ એક મીનીટમાં મારું હૃદય બંધ પડી જાય ને મરી પણ જઈ”! “અમારાં એવાં સદ્ભાષ્ય ક્યાંથી?” હું મનમાં બબડ્યો. “તમે સમજો છો કે આ ભીંત નક્કર છે. આ છાપરુ સલામત છે પણ તમે ઉંઘતાં હો ને ભીંત તુટી પડે આખું છાપરું કંઈક સુતરીને તમારા બધાંની ઉપર ઘૂટી પડે ને—” “હું?” “હું શું? અત્યારેજ ધરતીકંપ થાય ને આ તમારું નાનું બેળી છે તે તમારા હાથમાંથી ઉછળીને પ્યારી જહાઝ ગબડી પડે—” “ઓ મા!” કહી—લાલીએ બેળીને છાતી ‘સરસું’ ચાંપ્યું. “સામેના ખુણામાંથી ભયંકર ઝેરી સાપ એકાએક નીકળી આવીને તમને કરડે, લાઇ ભુલમાં દવાને બદલે તમને ઝેર પાઇ દે—” “એમ?” જરા ટોળા કાઢી મારી સાસું જોતાં—લાલી બોલ્યાં “એ જરા ભુલકણા તો છે.” “લાઈ બધાની મજાક કરે છે પણ એકાદ દિવસ મોટરની હમ્પટમાં આવી જાય, દ્રામ નીચે ચગદાઇ જાય, એમના પર મોટી ચાલ એકાંએક તુટી પડે ને એમનું એકે હાડકું હાથમાં ન આવે, કોઈ ઉરકેરાએલો મવાલી પાછળથી આવી એમની છાતીમાં જરી ભોંકી

દે, રેડવેના પાટા ઝોળંગતા ટ્રેન નીચે કચરડ જાય, એમના પર વીજળી પડે કે ઇલેક્ટ્રીસીટીનો તાર તુટી પડે—” “ઓ ભગવાન!” મારાથી વિના પ્રયત્ને બોમ્બાઇ ગયું. “હીંદુસુન્દરમાનતા હુલ્લક ફાટી નીકળે ને તેમાં એ સપડાઇ જાય ને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ‘હુતાત્મા’ બને કોઈના ખૂનનો આરોપ એને માથે આવે ને ફાંસીએ ચડ્યું પડે, એકાએક ગાંડા ચઢે—” “અસ-અસ!” કહ્યું, “બહુ થયું લાઇ! હું સમજ્યો. જીવન ક્ષણિક છે. હું ક્યારે મરી જઈશ તે નક્કી નથી. કયા ખુણામાંથી ક્યારે મૃત્યુ ધસી આવશે તે કોઈ કહી શકે એમ નથી વગેરે વગેરે પણ તમે દાખલા ન આપો. ને આપવા જ હોય તો મારાં નહીં, કોઇ બીજાના આપો.” “ના. હું ખાસ તમનેજ કહેવા માગું છું. પોતાની વાતથી માણસને જેટલી અસર થાય તેટલી બીજાનાથી ન થાય, કેમ કાઢી?” એણે મારાં જુદા કાઢીને સંબોધીને કહ્યું. “હા, લાઈ ખરી વાત છે. હવે આપણે જેટલાં કાઢ્યાં છે તેટલાં કાઢવાનાં નથી.” “કાઢી! પણ અમે તો હજી જીવન છીએ.” મેં કહ્યું. “તેમાં શું! મારો દીકરો જીવન જોધ ફાટી ગયો ને? જીવનની આંત્રી જીંદગીનો તો ભરેસોજ નહીં. નહીં મનમાં ને નહીં ચિત્તમાં એક રાતમાં ને રાતમાં ઉપડી ગયો. તું છે પણ એના જેવો નહીં. એ તો શરીરે એવો હતો.” કાઢી બોલ્યાં “જીંદગીનો ભરેસોજ નથી,” વીમા કંપનીના એજન્ટે ફરી પોતાની વાત શરુ કરી. “મોત ક્યારે ને ક્યાંથી આવશે તે કહી શકાય” એવું નથી.

આ પ્રમાણે મુંબાઈના મવાલી ને મોટરથી મોડી ઇન્વરલ્ટ મરફી ને કેપ્તેરા સુધીના ચમ

જાના સદેશવાદકોની એનએ સચિત્તર ચચો
રી. આખા ઘન્ટા મૃત્યુનો સુનકાર પથરાઈ
તો. દેશે દેશમાં ફરફાતા કારના ઘણા સાચા-
ત્વ રસપાઈ મુક્યુ અને બધા મરણાન ઘન્ટા
મેકે એકદમ નહીં. પણ મૃત્યુની આખી પગ
ખાંચેલી નીકામાં ખોવા ઉતારાઓ દાઢાં એમ
બનેને લાગ્યું. ધારેલી અમર ચંચેલી જોડ એમએ
હને પુછ્યું, "ત્યારે શો વિચાર કરો?" ગાંડ
નેડામાંથી જામનો ઢોલો તેમ ચમકીને એ જવાબ
દીધો, "હેં? દા. ખરી વાત છે કેલું ક્યારે
મરી જશે તે કેલથી પણ કહી ગયાં એમ
થી." "ના, ના. એમ નહીં," એમને કહ્યું
"દા. દા. એમજ," એ ઉત્તર આપ્યો. "હું
એમ પુછું છું કે પગી વીંસો ઉતરાવવા મળ્યો
શો વિચાર કરો?" "હામે રિચાર કરીને
જવાબ દઈશ" એ જવાબ. "દા. વિચાર
કરવાનો બાકી છે?" "દા. હમણાં તો મૃત્યુ
ધીવાળ બીજ કમીનો વિચાર આવેનો નથી."
"તેથીજ કહું છું ને કે વીંસો ઉતરાવી દો." "ના.
આજે તો મારું વીંસ કરી લઉં પગી બીજ
વાન." "અને ત્યારે હું કાલે આવીશ નહીં
કરીને-એ? એના નહીં શું કરવાન છે? કાલે
જ વીંસો ઉતરાવી નાખીશ. ત્યારે જરૂર કાલે
આવીશ." "દા, કાલે જવના હો તો આવજો
હું જવનો દે. હવે તો તમને મળીશ એ
જવાબ દીધો. "એ? એમ ગમરાઈ શું લાગે
છે?" "એ તમનેજ પ્રતાપ."

ને રિવને રાને કોઈ કહી સક્યું નહીં. મારા
માઠાએ આખી રાત જાનસ લઈને કાલે કોઈ
કેલો સાપ જરાઈ રહી દોષ એવી બીજી

ખુલ્લામાં તપાસ્યા કીધા. મારા ધર્મપત્નીએ
દીવાળ તુડી પડશે એવા લખથી કાઢી આપે ને
દમકતે હૃદય કચિર પ્રાર્થનામાં-પ્રાર્થનાની મેજા-
યા રાત ગાળી. કેની મેડરમાને ક્યારે ક્યારાઈ
જાણ્યા, કયા ખુલામાંથી ક્યારે ને કેને સ્વરૂપે
મૃત્યુ આવશે તેના વિચારમાં એ તરફથી અર્થ
માર્ગ કયા.

ચહેરા મૃત્યુનો ને ઝાઝો વિચાર કર્યો નહોતો.
પણ તે રાત્રિએ તો મૃત્યુ ધીવાળ વિચારનો
મારે માટે બીજો કોઈ વિષય ન હતો. હું મરી
જાશો? હમણાં હમણાં અકસ્માતનો બોલ બનીને
નહીં તો ઘડો ઘડને મરીશ તો મરેજ ને?
મારા મધા પગી શું થશે? મેં વિચાર કરવા
માડ્યો. શું થશે? કે નહીં થાય. મારું નામ ની-
સાન પડીપડ પડ્યો હુમ લઈ જશે? હું હતો
ક નહીં તે પણ લેશે. સુલી જશે એ તો મોહું,
મારે કાઈ કરવું જોઈએ...

પણ રક શું? ફોટો પડાવું? પણ તે પણ
સાચન નહીં રહે ત્યારે?...દા, મારું જીવન
ચરિત્ર કોઈ લખે તો હું અમર થાઉં. પણ કોણ
લખે? એક સાક્ષરના જાણનાં સાક્ષર મૃત્યુ પ્રાપ્ત.
ત્યારે તે સાક્ષર એમના મૃત્યુ પર વિવાદાજ્ઞ
આપી તેમને અમર કર્યો દતા. પણ મને કેલું
કરવાનું દર્જ? મારી જીવનકથા કોણ લખશે?
ખરી વાત છે. પારથી આવે સહા નિરાસ. હું
જ તો માટે મારી આત્મકથા ન લખું? પણ
દુ-દુ અધ્યાત્મા-મારે શું લખવાનું હોય?...
લખવું હોય તો શું લખાય. લેશે સેનાના
'અધિરીથી મુલાખ' નાં, 'સોવિઆનેથી માર્સે-
સ્ત' નાં, 'સોવિયેથી જવાન' નાં 'સુરેષની

મુસાફરી ' નાં, 'કતારગામથી ઉધના' નાં પ્રવાસ-
વર્ણનો લખે; રાજનીતિમાં ' હોલો યુરોપનો મહા
વિગ્રહ ને તેમાં ગાશે દાગો, ' ' પાલમેટમાં
પચ્ચીસ વર્ષ, ' ' જેલમાં સાત મહીના, ' ઈત્યાદિ
વીશે પોતાની અનુભવ કથાઓ આલેખે; સાહિ-
ત્યદારે પોતાનાં ' સંસ્મરણો ' ને ' સ્મરણ મુકુટો '
પ્રસિધ્ધ કરે તો હું એ ' આત્મપુરાણ ' કેમ ન
લખું ?

ખીજે દિવસે વીમા કંપનીના એજન્ટ અક-
સ્માત્થી મરી ન જવાથી વાયદા મુજબ મારે
હાં આવ્યા. હું પણ રાત્રિ દરમ્યાન મૃત્યુ ન
પામ્યો હોવાથી એમને મળી શક્યો.

" બોલો, પછી નક્કી કયું કાંઈ ? " એમણે
પૂછ્યું.

" હા. નક્કી કરી દીધું. " મેં જવાબ દીધો.

" આલો ત્યારે હું જાણતોજ હતો. કેટલાનો
ઉત્તરાવલો છે ? "

" હં! વીમાની વાત કરો છો ? "

" ત્યારે તમે શું સમજ્યા ? "

" મેં કેં વીમાનું નક્કી નથી કયું. "

" ત્યારે ? "

" મેં તો ' આત્મપુરાણ ' લખવાનું નક્કી
કયું છે. "

" આત્મપુરાણ—આત્મકથા—મારું પોતાનું
જીવનચરિત્ર. "

" પણ તેથી શો ફાયદો ? "

" કેમ ? હું મરી જઈશ તોએ અમર રહીશ
લોકો અને જીવી નહીં જાય. "

" પણ-પણ વીમાનું શું ? "

" વીમાનું ? વીમાનું હમણાં કેં નહીં હું
આ લખી રહું પછી વાત. "

" પણ કાલે આપણે વાત કરીને—"

" તે પરથીજ આત્મપુરાણ લખવા પ્રેરાયો
હું ને ? તમેજ મારા પ્રેરક છો. "

" તે તો ઠીક. પણ વીમા—"

" નહીં નહીં વીમાની વાત હમણાં નહીં.
જુઓ પહેલું પ્રકરણ હું આમ લખવાનો
હું—"

" પછી કહેજો. હમણાં મારે જરા કામ છે.
એએક જાણના વીમા ઉતરાવવાના છે. પછી
આવીશ સાહેબજી. "

એ ગયા ને મેં આત્મપુરાણ આલેખવાનો
આરંભ કર્યો.

તંત્રી રચાનેથી

૨૧. શેઠ પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવણ

શેઠ પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવણના અવમાનની નોંધ લેના અમને અત્યંત દીનગીરી થાય છે. મેં સદના એએ અમરપદ સભામદ દત્તા આદમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે એમણે જે દીર્ઘચિંતા, કાવ્ય આધિકતા ને અમૂર્તક પ્રદર્શનને સકળ બનાવ્યું હતું તે વામરાય એમ નથી. એમની કલાભક્તિ, માહિત્ય શોખ ને પુરાણત્વનો રસ બાળ્યોના છે. ગુજરાતના વિરલ કલા રસિકોમાં એમનું સ્થાન મુખ્ય છે એમનો સમ્રદ તથા એમને તંત્રી પદેથી પ્રમિદ્ધ યજ્ઞેશ મુનશ્વે માળા—ત્રૈમાસિક તેમજ માસિક—ના અંકો એ વાનગી સાક્ષી પુરે છે એમના અવમાનથી સંસદે તેમજ સમગ્ર ગુજરાતે એક અમુલ્ય રત્ન યોયું છે પરમ કલાનાય એ કવરસિક આત્માને અપંગ શાંતિ અર્પો.

ગાંધીજીને હારિક મહોત્સવ

મયા ભાદપદમા ગાંધીજીની ૬૧મી જન્મતિથિ નિમિત્તે હીંદુસ્તાન દીરક મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીના વિચાર માથે સર્વ જાણ સંભવ ન થાય, એમના પ્રત્યેક અભિપ્રાય કેટલાકને મળે ન ઉતરે, એમના પ્રયોજો બધાને ન રહે એ સ્વાભાવિક છે છતાં એમની સત્યનિષ્ઠા ને એમના મારિત્ય માટે એ મત નથી. ગુજરાતના—આખા હીંદુના એ ગૌરવરૂપ સમર્થ જ્યોતિર્ધર છે. એમણે હીંદુના રાજકીય તેમજ સામાજિક જીવનમાં નવચેતન પ્રસાર્યું છે. એમનો દીરક મહોત્સવ ઉજવવનો પ્રસન્ન સંપદે એ મર્વ ને આત્મિકતા વાત છે. અમે એ પ્રસન્ન મંદીરોને દાર્શિક અભિનંદન આપીએ છીએ ને કૃત્તિએ છીએ કે દીર્ઘ કાલ સુધી

ગુજરાતના એ જ્યોતિર્ધરની જ્યોતિ ભારત વર્ષનો માર્ગ દિગ્ગજ.

વિજ્ઞાનના આક્રમણસીઓને વિગ્રહિત

૨૮ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ તરફથી પ્રસિધ્ધિ માટે મળેલી વિગ્રહિત પત્રિકાને પ્રવટ કરના આમે મર્વ વિજ્ઞાન ગ્રેમીઓને ૨૮ પોપટલાલ શાહે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ માટે રજુ કરેલી આ મોજનાનો લાભ લેવા વિનંતી કરીએ છીએ:

ગુજરાતી ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છનાર મહાશયે તરફથી સરળ અને મારી શકીમાં સર્વથી ઉત્તમ નિબંધ લખનારને નીચે પ્રમાણે હનામેઝ આપવામાં આવશે.

૧ અર્ધચીન ગુજરાતીઓનાં શિક્ષણમા

વિજ્ઞાનનું સ્થાન... ૨૮ ૧૦૦

૨ ગુજરાતની અનિશ્ચ સંપ્રતિ... ૨૮ ૧૦૦

૩ ગુજરાતનું દવામાન ... ૨૮ ૧૦૦

૪ ગુજરાતની વનસ્પતિઓ ... ૨૮ ૧૦૦

દરેક નિબંધ ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ શબ્દો

જેટલો કાળો હોયો. જેટલો. અને તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરી સુધીમાં નીચેના સરનામે મળ્યા જશે. જોઈએ. અર્ધચીન શોધોના અધ્યયન, મનન અને સ્વતંત્ર વિચાર વચરના કેવળ ભાષાતર કે અનુવાદને ઉત્તેજન આપવામાં નહીં આવે. મળેલા નિબંધમાંથી જાઈ પણ કનામને લાવક નહીં મળ્યામ તો ઇનામ આપવામાં નહિ આવે. પરંતુ ફરીથી નિબંધો મળવામાં આવશે અથવા તો ફરીસાદનો સમય સંભાવવામાં આવશે નિબંધ ઉપર માનીકીના બધા દક્ષ લેખકન રહેશે વધુ માનીકી માટે નીચે સહી કરનારને જાણે.

સહીનર ગુનર્ધ, ૨૧.

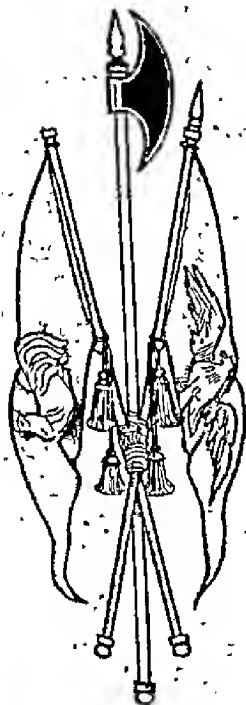
બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જણાય છે. આથી સંખ્યનું અંગત મહત્વ સમજાવતું નથી અને તેમાં સમગ્ર મહત્વનું પ્રતિબિંબ તે વ્યક્તિઓ પર પડતું નથી. તેથી સંસદના સર્વ સભ્યોને અમારી વિનંતી છે કે તેઓ એ સંઘર્ષજની કીંમત સંમત પોતાનો પ્રકાશ છિન્નભિન્ન ન થાય એટલા સારુ તન મન ને ધનથી પરમ ઉત્સાહપૂર્વક સતત મેચ્ચા રહેતા પ્રતિભાશાળી પ્રમુખ શ્રીકૃત મુનશીજીને સંસદના ઉદ્દેશ પાર પાડવાના કાર્યમાં ખરા અંતઃકરણપૂર્વક સહાય કરવી કે જેથી કરીને સંસદનો પ્રકાશ સદા અધા વૃદ્ધિ પામી ગુજરાતની પ્રગતિનો પંથ ઉજ્જવલ કરી તેની પુનર્મંડનામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે.

અંતમાં સંસદને અનેક રીતે સહાય કરનારા તેમજ આજના ઉત્સવને વિશેષ આનંદમય બનાવવા તરફ થયેલા સફળતા તથા સન્માનીઓનો અને અમારા નિમંત્રણને માન આપવા બદલ આપ સર્વનો ઉપકાર માની હું બેસી જવાની રજા લઉં છું.

તે પછી પ્રમુખશ્રીએથી રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ 'સુવર્ણયુગનાં સર્જન' એ વિષય ઉપર પોતાનું ભાષણ વાંચ્યું હતું (એ ભાષણ આ અંકમાં અન્યત્ર આપ્યું છે.)

૨. ત્યારપછી ઉપધાર લીધા બાદ કવિ લલિત-જીએ ગીતો ગાઇ સંભળાવી સંભાવું મનરંજન કયું હતું; રા. ચુનીલાલ પટેલે અનુકરણનાં પ્રયોગો વડે શ્રોતાઓને ખૂબ હસાવ્યા હતા. ત્યારબાદ રાત્રે મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

ગુજ

ત્રૈમાસિક

વસંતપંચમી અંક

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

સંત્રી:-

કનૈયાલાલ મ

[બહાર પડી ચુક્યું છે.]

ઝાંઝાની શરી

સામાજિક સચિત્ર નાટક

લેખક: રા. કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ

“ સ્મૃતિકારે સ્ત્રીને બાળકગ્નના કરંડીયામાં પુરી હતી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારે તેનું લાંબું ‘બ્રુલ્સ’ મુક્યું છે ને યુગે યુગે સપડાયેલી સ્ત્રી ફણા માંડી કુંદાડા મારે છે... કેવી એક મૌહરથી એ વશ થાય એ કેણું જાણે છે?..... પશ્ચિમના પવને કેટલીયે આશાસુષ્ટિઓ ઉરાડી મુકી! ‘સી મોટી થાય, સમાનતા ને સ્વાતંત્ર્યનો નીશો તેને ચઢે પછી કયો પ્રભુ, કઈ ભીંત, કું છાપડું ક્યારે ઉપડી જાય એ કેમ કહેવાય ?”

“ સ્ત્રી પુરુષ એકબીજાથી આકર્ષાય, તેમને એકબીજાની મોહિની લાગે એ બધાનું-પ્રથુપનું તમારી કહેવાતી “ Palship ”નું મૂલ વિશ્વના મહાનિયમમાં છે. એ નિયમ માનવ હૃદયનો નથી. Biologg જનનવર શાસ્ત્રનો છે..... સ્ત્રી પુરુષને કે પુરુષ સ્ત્રીને આકર્ષે છે એટલે વિશ્વ નિયમના ચરખા ચાલવા માંડે છે. ને તેનો હેતુ એકજ: માનવ જાતિની શક્તિ.”

સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતા, સખ્ય, પ્રેમ ઇલાહિની મામિક :ચર્ચા કરવું, વિનોદથી ભરેલું, અર્વાચીન યુગના કેટલાક નમુના જેવા સ્ત્રી પુરુષની સજીવ પાત્રાવલિ રજુ કરવું નવીન નાટક.

ઉંચા ફેધરવેષ્ટ એન્ટિક કાગળ, દિરંગી મુખપૃષ્ઠ, આકર્ષક છપાઈ:

તમારી નકલ આજેજ મંગાવી શો.

જ્યો:

મેસર્સ સોંગમેન્ડ્ર પ્રીન એન્ડ કંપની લિમિટેડ.

પિંચ, નિકોલ રોડ, બેંગાલ પિંચ,

કોલ, મુંબઈ

પુસ્તક : ૧૫]

ગુજરાત

[અંક : ૩]

: વસંતપંચમી અંક ૧૯૮૬ :

અ તુ ક મ છિ કા

આશાધના :	કમ્બોજિતનું રહસ્ય સમજવનું નાટક	રા. ચંદવદન મહેતા	૩૩૦
નિર્જનતા :	પ્રાચ્ય જીવનની કહેણ કથા	સો. દીપ્તિ મુનશી	૩૪૭
પ્રભાંધનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય :	મનનીય લેખ	રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી	૩૬૧
પુરાતન કાળનું વાચુશાસ્ત્ર :	મેષદૂત પરથી પ્રાચીન કાળના વાચુશાસ્ત્ર વિશે મળતી માહિતી	રા. અવતિલાલ વસાવડા	૩૬૮
લેડીન મહાકવિ વર્ણન :	મહાકવિ વર્ણન વીશે વિચારપ્રેરક લેખ	રા. સનતકુમાર વીજી	૩૬૯
જમીનનો અધ્યાસ :	જમીન વીશે જાણવા જેવી હકીકતો	રા. આ. મ.	૩૭૪
ત્રણ ચીજો :	એક યુગલનું ત્રણે અવસ્થાનું રસિક વર્ણન	સો. દીપ્તિ મુનશી	૩૭૯
અસહગતિ :	કાવ્ય જીવનની વાતો	રા. પ્રાણલાલ કેસાઈ	૩૮૨
શરદુત્સવ :	કાવ્ય	શ્રી. પ્રજનાથ વિ. મહારાજ	૩૮૪
પુસ્તક પ્રકાશન :	મહાવના વિષય ઉપર પ્રાચીન પ્રકાશ	રા. મનમુખલાલ મહેતા	૩૮૫
સર્જન અને મૃત્યુ :	કાવ્ય	રા. રતીલાલ છાયા	૪૦૨
હીંદુસ્થાનની સંગીત કલા :	ગાવન મહાવિદ્યાલયની દ્વિતિય અનુવાદ :		
	મુખર્જી સંગીત પરિવદના પ્રમુખસ્થાનેથી	રા. જયોતીન્દ્ર દવે	૪૦૩
	રા. કેનેયાલાલ મુનશીએ આપેલું ભાષણ		
તું અને વહાલો છ :	કાવ્ય	રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ	૪૧૦
ભીખ પ્રતિજ્ઞા :	દેવવ્રતની ભીખ પ્રતિજ્ઞા વિશે નવીન દ્રષ્ટિ આંકુ રમુ કરતું નાટક	રા. પુરશોત્તમ ત્રીકમદાસ	૪૧૨
અદ્યાત્મભાનું આત્મપુરાણ :	અનની આત્મકથા	રા. વિક્રમ	૪૩૯
દીવાળીનું સાહિત્ય :	દીવાલિયાના સાહિત્ય વિશે માર્મિક નોંધ	રા. સનતકુમાર વીજી	૪૪૯
તત્ત્વો સ્થાનેથી :			૪૫૩
નવું સાહિત્ય :		રા. જયોતીન્દ્ર દવે	૪૫૬
નરસિંહ યુગના કવિઓ તથા તેમની કૃતિઓની યાદી	એ ઉપયોગી લેખમાળાનો આગળનો ભાગ	સં. રા. ક. મા. મુનશી તથા રા. જયો. છ. દવે	૪૫૮

અમારા આવતા અંકનું આકર્ષણ

રા. કનૈયાલાલ મુનશીનું એક સામાજિક સંપૂર્ણ નાટક તથા 'અભિનય રસિકોનો અભિનય' નામક આપણી રંગભૂમિ અને અભિનય રસિકો વીશે રસભર્યો ને મનનીય લેખ.

સૌ. લીલા મુનશીનું અસહકાર યુગનું એક નાટક.

રા. ફીરોજશાહ રેસ્તમજી મહેતા : અંતઃકરણને ખાતર આકર્ષક વાર્તા.

રા. પોપટલાલ ગો. શાહ : શાન્તિપ્રાપ્તિ ઉપર વૈજ્ઞાનિક માહિતીભર્યો લેખ.

રા. વિક્રમ : અસ્વાત્માનું આત્મપુરાણ.

ઉપરાંત રા. જયંતકુમાર ભટ્ટ, રા. ગોકળદાસ રામચુરા, રા. ધનસુખલાલ મહેતા, રા. કેશવલાલ કામદાર વગેરેના લેખો તથા વાર્તાઓ તેમજ નોંધ, પ્રાચીન યુગના કવિઓ તથા તેમની કૃતિઓની યાદી, કાવ્યો ઇત્યાદિ.

‘ગુજરાત’ના હવે પછીના અંકોના ચાલુ લેખકો:

રા. કનૈયાલાલ મુનશી, સૌ. લીલા મુનશી, રા. ધૂમકેતુ, ચંદ્રવદન મહેતા,
રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, રા. ધનસુખલાલ મહેતા, રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે.

આ ઉપરાંત રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ, રા. જયંતકુમાર ભટ્ટ, રા. યશવંત પંડ્યા વગેરે પણ લખશે.

મુદ્રાણ:— ‘પોપ્પણ’નું અવલોકન જીવમાં ‘તંત્રીસ્થાનેયી’ના શીર્ષક હેઠળ છપાયું છે તે ‘નવું સાહિત્ય’ના શીર્ષક હેઠળ જોઈએ.

મુદ્રાણ:—આહક અંકોએ કાપોલયે કોઈ પણ જાતનો પત્ર-અવધાર કરતી વેળા રૂપર ઉપર લખેલો આહક નંબર અવશ્ય લખવા કૃપા કરવી.

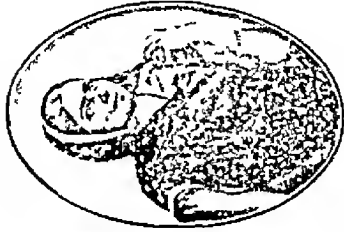
ગુજરાત.]

શાકાની ગણી.

[વચ્ચંતપંચમી અંક.

શ્રી ક. ક. શાહશાહી દેવદાસી (ગુજરાતી).

શ્રી ક. ક. શાહશાહી દેવદાસી (ગુજરાતી).

શ્રી ક. ક. શાહશાહી દેવદાસી (ગુજરાતી).

[ગુજરાત.]

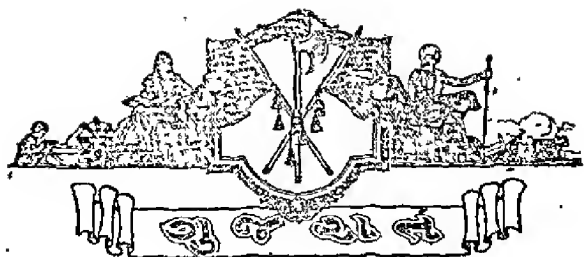
[વસંતપંચમી અંક.]

કાકાની શાશી.

૧. ડૉ. પુરશેનમ ત્રિવેદીભાઈ ત્રિવેદી (મનહરવાલ).

૨. ડૉ. કમલકુમારી પુરશેનમ (પહેલા પ્રયોગમાં અંગભૂદેન તથા શરીરમાં શિવગોદી).

વૈભાસિક

પ્રત્યક્ષ ૧૫

મહા, ૧૯૮૬

અંક ૩

આરાધના

લેખક : રા. ચન્દ્રપદન મહેતા.

[હંસકુમારના પાંચ સાત મહેવચારો એક "કલામરિ" નામનો ત્રણ વિકાસમાં આવવામાં આવ્યો હતો. એમાં પહેલાં વિજાગતું નામ "કલામરિ," બીજા વિકાસનું નામ "મધુમદ," અને ત્રીજા વિકાસનું નામ "પાવવમદું." 'કલામરિ'માં કલાપરો કલાની કૃતિઓ કરતાં એકાદ મજાવાનો દારો કરતા. 'મધુમદ'માં મધ્યમિ જે કલાતી અને પ.વચખાનામાં માડામિની સારવાર થાય છે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

હંસકુમારની કૃતિ અને ધને લેતા મજા એકાદ મહેવમાં જમણી બાણ કલામરિનો અને ડાબી બાણ પત્રવખાનના મેગ સામ્યો હતો, એમાં પાંચે મધુમદ શેની મરજ સારવો એની લો એ મહેવના બાંધનારાએને પણ ખબર ન હતી. એટલે એ વીરો કંઈ જાહેર બાણ થઈ ન હતી. પરંતુ હંસકુમાર કલન એ મજાતા કરેવાતા.

ફિગિનાળા હંસકુમારની નાતી મહેન કલામરિમાં વારંવાર આવે બધા કલમરિમાં કલિ,

શિષ્ટી, ચિત્રદાર, શીઃસુદ, ગાયક, કલાદેવી વગેરે
ભેગાં મળે ત્યારે એ પણ ત્યાં બેસે, જુઓ. સર્વ
કલાધરો કલાદેવીની મૂર્તિને પ્રેરણારથાન ગણતા.
એ સમૂહમાં તરંગ અમરથો આવીને બેસતો.
દંશકકુમાર અને કલાધરો એને અડખુંગ ગણતા.
અને એને વારંવાર અન્યાય પણ કરતાં. ઊર્મિ-
ખાળા એ અન્યાયના પ્રમાણમાં એના તરફ
સમભાવ દાખવતી.]

અંક ૧

[સ્થળ : કલાભવન]

[પ્રેક્ષક અને રંગભૂમિ, બંને પર અંધારું.
પહેલો અંધારામાં જ ઉપડે છે. જમણી બાજુથી
તરંગ પંચદીપગની શુભરાતની બનાવટની આરતી
લઈ પ્રવેશે છે. આવી સીધા સામે ચાલ્યો જાય
છે. ત્યાં બેસાઈને સામે કલા આસન છે. એની
બાજુમાં બે ઉભી દીવીઓમાં દીપક બળી રહ્યા
છે. દીલરુખા કે સારંગી પર વાગતી કોઈ ગત
સંભળાય છે. તરંગ ખાલી કલા આસનની આ-
રતી ઉતારી રહે છે. જમણી બાજુથી જ ઊર્મિ-
ખાળા અને દંશકકુમાર આવી ઉભા રહે છે. તરંગ
આરતી ઉતારી ડાબી બાજુ ચાલ્યો જાય છે, ને
પ્રકાશ ધીમે ધીમે વધે છે.

કલા આસન આગળ અંધ ગાયક સારંગી
સાથે ગત વગાડી રહ્યો છે. પાંચ સાત પાટણની
લાલરંગી માચીઓ અંધ ગોલાકારમાં ગોઠવેલી
જણાય છે. એક માચી આગળ ચિતારાની ઘોડી
છે, બીજી આગળ એક અધુરું કોતરેલું
પથ્થરનું પુતળું છે. ત્રીજી આગળ એક સુખડની
નાની મેજ પડી છે. બે ત્રણ ગાદીયા અને
તકીઓની પણ એક છે.]

ઊર્મિ : તરંગ ! તરંગ !

[તરંગ સાંભળ્યા વિના અંદર ચાલ્યો
જાય છે.]

દંશક : ઊર્મિ ! આ તરંગ રોજ શા આવા
ચાંડા કાઢે છે ?

ઊર્મિ : [તરંગ મર્યા એ તરફ હજી એની
આંખ છે.] હાપડો ગરીબ છે. પણ કેટલો...

દંશક : ધનચક્ષર જેવો છે. સાવ દ.

ઊર્મિ : કુમાર ! તમે નાહક એના પર યુસ્તે
ચાલો છો.

દંશક : ઊર્મિ ! આવા તુત મારે ત્યાં નહીં
જોઈએ.

ઊર્મિ : કેવા તુત ?

દંશક : આ શું કરતો હતો હમણાં...

ઊર્મિ : આરતી ઉતારતો હતો, રોજ એમ
કરે છે એ...

દંશક : કોને પૂછીને ?

ઊર્મિ : કોને પૂછીને ! એમાં પૂછે શું !
આરતી હું તૈયાર કરી આપું છું, અને.....

દંશક : શું ? ઊર્મિ ! આવા તુત મારે ત્યાં
નહીં જોઈએ.

ઊર્મિ : કલાદેવીની એ ભક્તિ કરે છે, એમાં
એ શું ખોટું કરે છે ?

દંશક : કાધી ભક્તિ ! કલા શું છે એવું
એને જ્ઞાન શું ના ઊર્મિ ! આવા નાહક કાલથી
બંધ કરો.

ઊર્મિ : કુમાર ! આ શું, આ તો કલાભવન છે.
તમે મોટા કલાના આશ્રયદાતા કહેવાઓ છો, ને
તમે એને ના પાડો !

દંશક : સમજ્યો એ કલા ! બાધા જેવો
આવીને બેસી રહે છે, બીજું શું કરે છે, એને

આરતી દાખે છીએ એમા કે ? કે બાન તો છે નહીં, નથી સંગીત સમજતો, કે નથી કવિના જાણતો, વાંચતા લખતાં તો માડમાડ દમજો શીખ્યો, એ મોટો ભારી કલાદેવીનો ભક્ત ! જીમિ ! કાલથી આ તોશન મારે ત્યાં નહીં જોખ્યો.

જીમિ : કલાદેવી માટે એને અત્યંત પૂજ્ય ભાવ છે, અને એનો એ છો પૂજ કરે, એમા આપણું શું જમ છે ?

દંશક : ના જનુ કે નથી, શિશ્યોને ચિત્ર કરે અને કહેતા હતા કે રાખા જેવો છે, મૂક જેવો આપીને મેસી રહે છે, કલાના મજા સંચો પણ હજી એના મગજમા છતપો નથી. મેલુજ નથીને, નહીં ના, આવા છત મારે નહીં જોખ્યો. ખજારકર તો આરતી બારતી કરી આપી છે તો !

જીમિ : કરી આપીશ, જાને એ કે નહીં સમજતો હોય એમ તો હુંએ કે સમજતી નથી. છો જિતારે આરતી. એમાં શું તમારું જમ છે ?

દંશક : જીમિ ! મારે સર્ચા નથી કરતી. એને કહી દેજો કે કાલથી એ અહીં નહીં આવે. મારો કુકમ છે. જાસ.

[જીમિની આંખ આંસથી છળકાંચ છે, કે જોલવા જમ છે એટલામાં શીસ્તુર અને કુકમ રેવી પ્રવેશો છે. પરસ્પર નમસ્કાર કરી જીમિ કલાદેવી પાસે જમ છે.]

દંશક : [નેમતા] કે મોડા છો નહીં આજની રજા પેલા લોક ક્યાં છે ?

શીસ્તુર : એ તો હમેશ મોડા થાય છે ના ! માયક તો હમેશ પહેલા જ આવીને મેસે છે ને શું ?

દંશક : માયક છે-આવ્યો છો ? મેં તો જોવાનું નહીં એને.

[શીસ્તુર માયક પાસે જઈ એના કાશીને અડી કંઈ મત પગાડવાનું સૂચવી રહે છે ને શિશ્યો, ચિત્રકાર ને કવિ પ્રવેશ છે. મત પાસે છે ને મો સૌની બેઠકે ગ્રાહવાઈ જમ છે ને માયક ગાવાનું શરૂ કરે છે.]

દંશક : માલો હવે એને ખેંચ કરવા કહેલો એનો પાછા સામળગો નહીં. અને જરા આ વાચવામા વધારે રસ મડે છે

શીસ્તુર : [ધુનમાં જ છે] આ-આ-આ-આ-આ

દંશક : અરે શીસ્તુર મહાશય ! ક્યાં બાન છે તમારું, પેલાને હવે ખેંચ કરવા કહેલો

[શિસ્તુર એની ધુનમાં છે, અંદાઝ માર્યા કરે છે. દંશક શિશ્યોને ધસારત કરી સૂચવે છે, ને એ કોનો ધમ માયક પાસે જઈ વાદિત મુકાવી દે છે.]

દંશક : અરે શીસ્તુર, ક્યાં બાન છે તમારું ?

શીસ્તુર : [ચમકીને] કલાગવનમા ક્યાં બાન હોય હાર ?

દંશક : અને તો થયું કે તમે પણ પેલાની સાથે ચક્રમ ચક્ર ગયા.

શીસ્તુર : ખરેખર, હું છપ્પું છું કે હું અરમ દોત-

દંશક : તો-

શીસ્તુર : તો- [અડકી]-તો હું આ ઉપરે પણ બાળકનું રહ્યો હોત. આંખો અને હૃદયથી જ

શીખવે હોત ! મારો રમકડાની દુનીયાને મારી
એ સ્વપ્નચિત્રનેજ વળગી રહી એને સજીવન
કરવા મથી રહ્યો હોત—

શિક્ષક : પાઠ !

દંશક : પ્રથમ પંક્તિના—

દીદુમુદ : હા. આજનો મનુષ્ય પગને પગને
પોતાના આદર્શોને બદલ્યા કરે છે એમ હું મારા
આશપણના આદર્શોને બદલ્યા ન કરત, અને એ
આશપણના રમકડાના સાધનથી અત્યારે અગમ્ય
ધાગતી એ આદુન સમાધિ પ્રાપ્ત કરી હોત.
મારી કલા અને સાચો ધર્મ એકજ પ્રેરણાના
જે પ્રગટે છે.

કવિ : અલ્યા બાઈ ! આટલી મડગડમાં
મારે લખવું શી રીતે ? કવિતાના પ્રાસ તે કે
દિવાલથી મળે છે ?

દીદુમુદ : કવિરાજ ! જીવન, વિશ્વ અને
સ્મારમાના પ્રાસ જેટલા તો એ અપરા નથીને ?

ચિત્રકાર : [હસક પર મીનરતા ઉભે
યજને] નંદ ! અહીં મધો પડ્યો, આ તમારી
સ્વકલામાં—

શિક્ષક : તરંગ ! તરંગ તો કે ? એ
પહેલો પેલો મારી છીડી લાવે તો, [તરંગ
આવે છે.]

ચિત્રકાર : બાઈ ! પહેલાં મારી પેલી મોટી
ખેંટી લાવેત.

દીદુમુદ : જા બાઈ ! આ લોતો મારે તે
આખી આપ, એ જપા પુરેષર કલાસજી છે.

દંશક : કેમ આજે કે જદું પેલી કરતા
મારી છે ?

દીદુમુદ : આ કલાપેરો જેટલા પંથુ છે,
એ તેજ મને એમની લા આવે છે.

[તરંગ, ચિત્રકાર અને ચિત્રકારની વચ્ચે
આવી ઉભો રહે છે]

શીક્ષક : } છીલી લાવ્યો કે—

ચિત્રકાર : } પીંછી લાવ્યો કે—

દંશક : બાઈ ! એમનો એમ શું આવ્યો—

દીદુમુદ : [હસે છે] કલાનું આખું જીવન
પાંખણું છે એટલેજ કલા નિરાધાર છે. એટલેજ
કલાને કેવળ કલા પરજ આધાર રાખવો પડે
છે, એમ રીસાયેલી તરંગાડાપથી કલા કલા
ખાતરજ જીવે છે; એ કલામાં પ્રાણ નથી,
ચેતન નથી, આત્મા નથી, એ કલામાં સંદેહ
નથી, આરોગ નથી, પ્રેરણા નથી; એ કલામાં
લક્ષિત નથી, સંવાદિતા નથી. ઉદ્દેશોધન નથી—

કવિ : આનું ખરું લાગે છે આજે.

દીદુમુદ : અને કલાના સાચા લાગે
પણ નથી.

દંશક : એમ ! કલાના સાચા લાગે
પણ નથી !

દીદુમુદ : ના—આ—જી : નથીજ. કવિ
ચિત્રકાર પ્રેરક મનો નિર્જળ જનતા ગયા છે,
અપના તે મનુષ્ય સ્વાર્થી બની ગયો છે. મને
તો લાગે છે કે મનુષ્યજ સ્વાર્થી બની, અંધારે
જાયો છે, અને સ્વાર્થ અને ભક્તિને સંતોષી
રેવું ! આજનો કલાસજી તો નથી રહ્યો કલાપર
નથી રહ્યો કલા આસક્ત; કે નથી રહ્યો કલા
રસિક કે નથી રહ્યો કલાપારખ.

દંશક : એટલે આ જાપની અર્થ છે ?
મનેજ સંભળાવવા બોલવા છે આ તરંગ ?
કલા સરજ નહીં દોષ, પણ કલા પદ
તો દોષજ, સમજવા નહીં તો આ કલાપરજો
અર્થ છે ?

ફીલ્સુફ : કેળ નહીં મારું બંધાવેલું કલા-
બનન, મારાથી પોષાતી કલા, આ એવીજ લા-
વનાઓમાં રચ્યા થયા રહ્યા છે, 'ત્યા કલામક્ત
કલા-પોષક તો શું, પણ કલાવિક્ષેપક, કલા-
નાશક, કલામંદારક, કલોન્નિહક, કલાપ્રસક
બને છે.

દર્શક : શું ?

શિક્ષી : [આબર આંતુએ મુકતો] આને
ફીલ્સુફી વીધરી લાગે છે. આને કામ થક રહ્યું.

કવિ : અરે હારે, આ મારા પ્રાસનો મેળ
પણ નહીં આવવાનો. છેવળે કવી મારે અને
કવરનો શબ્દ નથી જડતો.

દર્શક : અતે તમે મને આ જરા આપો
ખરું ને ? અને કાગે છે કે તમને ખરું જોવાની
આખજ નથી.

ફીલ્સુફ : તે તો કાલુ ભણે, પણ ખરું
હું આ આંખે તો જોતોજ નથી. આ તમારા
કવિતાજ કાગળમાંજ જાએ છે ને ચિતારો કંઈકજ
જુએ છે. સૌથી કલ્પનાની પાખ કપાઈ ગઈ છે.
વિચારોના પ્રકાશને તમે બધ કર્યો છે. આ દી-
વાલોથી બંધાએલા તમારા આત્મા સથે બંધનમાં
જકડાએલી તમારી કલા છે. કલા જેટલીજ
ફ્રિમતા અમર છે અને તમે બધા ફ્રિમતાનાજ
બકતો છે.

શિક્ષી : એમનો તરંગ વઢાળીએ વધતો
લાગે છે. આપણે ત્યાં આટલાટલા સુંદર ચિત્રો
ને સુંદર પુતળાઓ—

ફીલ્સુફ : [આવેશમાંજ] સુંદર ! સુંદર !
કલાનાજ આ દર્શક, ત્યાં સૌંદર્ય કેવું ? સૌંદર્ય
તો કલાનું સ્વરૂપ છે, એ તમારા આવા પ્રયત્નો

વડે નહીં સાંપડે. સામાન્ય જીવનમાં તો કલાનો
આત્મા ફાગળવોજ હોઈ શકે. જીવનસાક્ષી સહે-
વામાં છે. પ્રેમ અને ધૈર્ય, ક્યા અને સૌંદર્ય, એ
સર્વેથી અરપુર માનવીની જીવનકલાનો આધાર
ફાળના મૂળપરજ છે. શોક એટો યતોનો એક
સદ્ગુણ છે. કહો, કલાધરો ! કલાપૂર્ણમાં
તમે શા શા કષ્ટ વેડ્યા છે ? કેવાં અને કેટલાં
તપ કર્યાં છે ? કારણ તપ વિના સિદ્ધિ
સંભવેજ નહીં.

ચિતારો : કોઈ દિવસ પીછી કે કલમ
કાગળા ગાલી હતી ખરી કે ? એમાં કેટલો
આનંદ પડે છે એ કે ખબર છે ?

ફીલ્સુફ : આનંદ ! સહન કરવાની કળા
તેજ જીવન જીવવાની કળા એટલાજ અડગ
ધૈર્ય અને સૌંદર્ય, અસીમ ત્યાગ અને હામા
શીખવશે. અને એથીજ અનંત આનંદ
પ્રાપ્ત થશે

દર્શક : હવે આ લખનાર બંધ થાય તો
ફીલ્સુફ એક જાનના નાંદા જ હોય છે.
[જવાબી સવારીમાં હસી થાય છે.]

શિક્ષી. [ફીલ્સુફને] તમે અરબર
તમારુ મગજ તપાસાવો.

કવિ : તપાસાવે શું ?—જનમદ રોગ લાગ્યો-
જ દેખાય છે ને.

[તરંગ સિવાય બધાં ખડખડ હસે છે]
ચિતારો : આને કેં કામ થયું નહીં—

ફીલ્સુફ : બાઈ તરંગ ! ગાયકને સ્થાવરને
લઈ જાએ, આ કોઇને તો બદ પણ નહીં રહે.

[બધા એક પછી એક જવા માટે છે.
કલાદેવી ફીલ્સુફને નમસ્કાર કરી ધોમે પમલે
જાય છે, તરંગ એ પગથાંઓ જોઈ રહે છે.

પછી તે જગ્યાએ પથથાં મુકતો ગાયકને દોરવી લઈ જાય છે. શીશુક પાછળ જવા માંડે છે.]

દંશક : શીશુક મદારણ! તમે તેમ, તમે ત્યારે બોલ્યું એ શીશુકી નથી સમજ્યાને. આને ચર્ચાનો દિવસ નહોતો, કાલે મધ્યપંડમાં આવી જશે.

શીશુક : બહુ સારું કુમાર ! જ્ય જ્ય દાં, બર્મિંગહેન ક્યાં છે ?

દંશક : કાણ જાણે, દશે આટલામાં—

શીશુક : ચાલો દેં નહીં જ્ય જ્ય [જાય છે]

દંશક : [એકો] આ શીશુકને તરંગ ને ક્યારેથીને બર્મિંગહેન.....

[મોટી] દાં, બર્મિંગહેન ! બર્મિંગહેન !

બર્મિંગહેન : કુમાર ! તમે જમ પાડી ?

દંશક : હા, તરંગ પાછો ક્યારે આવનાર છે ?

બર્મિંગહેન : રમ એ તમે ?

દંશક : હા, ગાયકને લઈને તમે.

બર્મિંગહેન : ત્યારે તો દમજાળ પાછો આવશે ક્યાં.

દંશક : ને પાછા આરતી ઉતારશે ખરે ? ને કાલથી તરંગ મારા કલાબવનમાં નહીં. એ ત્યારે આવે ત્યારે રહી રહે.

બર્મિંગહેન : કુમાર ! કુમાર ! હા તમા કાલે હા ! એમાં એ ખીચારનો શા વાંક ?

દંશક : વાંક ! આને શીશુકના જગડા સંભળવા દેત તમે જ્યાં કલાન-જાન મારે આજન પત નથી કરવી તરંગ કાલથી જાણી નહીં.—

બર્મિંગહેન : રમ !

દંશક : મારો દુકમ. [જતા જતા] તરંગ કાલથી મારા કલાબવનમાં નહીં.

[જાય છે]

બર્મિંગહેન : કુમાર ! કુમાર !

[ક્યા બર્મિંગહેન પાસેના ગાયિકા પર બેસી જાય છે. બે મારે કાણ વિચાર ગમ રહે છે, ને તરંગ પ્રવેશે છે, બર્મિંગહેન એના તરફ પીકે છે, તરંગ પથથાં એની પાછળ ઉભો રહી ક્યા આસન તરફ ચાલ્યો જાય છે. અંદર જઈ આરતી થતી આરતી ઉતારવા માંડે છે. એ આરતી ઉતારવા માંડે છે ને જાતજાતના પ્રંદનાદ સંભળાય છે. એથી બર્મિંગહેન વિચારમાંથી જાગી ક્યા આસન તરફ જાય છે, ને જોઈ રહે છે, ત્યાં આ આરતી ઉતારી તરંગ બર્મિંગહેન જરાજર સાથે આરતી ઉભો રહે છે, ને ગાના લાઘમાં આરતી કરી જાય છે. કાલે બર્મિંગહેન આસન આપવા-માટે એ બર્મિંગહેન એકી દશે એના સાથે જાય રહે છે.]

બર્મિંગહેન : તરંગભાઈ !

(બર્મિંગહેન આંખમાં આંસુ જરાય છે.)

કાલથી તમે કલાબવનમાં નહીં આવી શો ? કુમારનો એવો દુકમ થયો છે.

(તરંગના લાઘમાંની આરતી બોલે જાય જાય જાય છે. બેનાકાળો જાણી ક્યા આસન તરફ જાય છે ને એ તરફ પસવા મથે છે, જય થાંભલો મથ રહેવા પથને લીધે તરંગ પડાય પડે છે, ક્યા આસન તરફ નજર ને લાગે જાય જાય છે.)

તરંગ : ક્યા ! ક્યારતી !

બર્મિંગહેન : તરંગ ! તરંગ !

(પેનાના લાઘમાં મુખ મંત્રાવી રહે છે જાય છે.)

અંક ૨

[સ્વગા : મધ્યમંડ.]

દંશક : [ખડખડાટ હસી] ત્યારે તમે કોઈ નહીં પીઓ. એ વગર તમને પ્રેરણા કેમ મળશે? કવિ તમે!

કવિ : હાં.

દંશક : તમેએ ના કહ્યો છો કે આજની વાર્ષિક ઉજવણીમાં તો બધાએ સાથ લેવો જોઈએ. અરે છેવટે કલાને ખાતર તો પીઓ.

ફીલ્સુફ : એમ આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી. તમે એટલા સ્પષ્ટવક્તા છો. તે કદીને પીઓ છો, અને આ બીયારા શરમાય છે, બાકી સૌને પીવાની ઘત તો છેજ.

શિદ્ધી : એ બીજા અમે નહીં સમજ્યાને બહુમા વિના બહુ ન બોલીએ.

ફીલ્સુફ : [હસી] મહિલા વિના પત્યરતા ઝૂળાઓ ઓગળ્યા કદી સંભળ્યા છો!

શિદ્ધી : બીજા પીતા હશે, હું તો નથી પીતા.

ફીલ્સુફ : તમે નથી પીતા એટલેજ તો તમારાથી કલાનું મેનમન સર્જન થઈ શકતું નથી. કલા સર્જન માટે કે જે આવશ્યક છે. તમે કે જે મણતા હો કે નહીં. પણ સાધ! આપણને વાંચ વગર પૂન નથી આવતી. હા. બાજ પીએ છોએ. સાચું કહેવામાં પાપ શું?

દંશક : એમ ત્યારે તમને વાગતો શોખ છે ખરો?

ફીલ્સુફ : સાચું કહેવામાં અને ખોટું કહેવામાં ક્યાંય પાપ નથી. કાબૂદેવી એમને મન તો સાવાસ્તવ્ય છે ને? જાગ પીએ એકાદ પૂન લાગી ગઈ તો તેને સાવજીવન ધોળા કરે, અને તેને કવિતા કરે.

દંશક : અને ચિત્રકાર તમને શો શોખ છે ફીલ્સુફ : એમને શોખ તો વળી ઓરજ છે. દંશક : તે શું?

ફીલ્સુફ : એ દમ માગતા મારે નથી ત્યા મુઠ્ઠી મગજ એમનું ટેકણું આવેજ નહીં.

ચિત્રકાર : હવે ઘર તો નથી પીતા કતી!

દંશક : કે નહીં, કે નહીં, એમ તરડાવાની કદી જરૂર નથી, ત્યારે હવે બાકીમાં આપણા પથ્થરનાળ વેપારી રહ્યા.

ફીલ્સુફ : હાથા કરજો, પણ એ મહાશય જોને કે નથી મણતા, એવી વસ્તુનો શોખ ધરાવે છે. પથ્થરોમાંથી મૂર્તિઓ પ્રગટાવવા અનંત નિરિધાસન સાધવા એ મહાશય રાજેશી અશીષુનું સેવન કરે છે; ત્યારેજ એમની કમવા એમને વશ રહે છે.

અધ્યા : ઓ હો!

શિદ્ધી : બધાને શીરપાવ દઈ રહ્યા છે; તે તમારું બચન જણાવોની ત્યારે!

ફીલ્સુફ : મારું બચન! હા, મારું બચન!

[હસે છે] પ્રદુષ્કતા સાધવા કવિને અચાતિ પ્રિય છે; પરંતુ પ્રેતરત્ન શિદ્ધીને કૃતિન કલ્પના પ્રિય છે, અને ચિતારાને દુષ્ટાચારિત વાતાવરણ પ્રિય છે; એમજ મને એવીશે કલાક મનન પ્રિય છે, મારું બચન એકામતા!

શિદ્ધી : } જુદા —

કવિ :

ફીલ્સુફ : તમે. બચન ઘડી બે ઘડીનું ન રોપ. કલાબચન તો અનંત છે, માનવ આત્મા વિકાસને માટે તલસી રહ્યો છે. એના વિકાસ માટે કલાદીપક કલાકાર પ્રગટાવવો ધરે છે. એ દીપક તમારા આ કૃતિમ અને ભાષક કેરથી કદી નહીં પ્રગટે.

કવિ : એટલે કહેવા શું માગો છો ?

શ્રીસ્તુક : એજ કે ઉન્નતિ સાધક જીવનનો સ્વતંત્ર આત્માજી ભક્તિભાવે એ દીપક જગ-કલ્યાણાર્થે પ્રગટાવી શકે.

દંશક : સ્વતંત્ર આત્મા એટલે ? મૃત્યુ પામે ત્યારે !

શ્રીસ્તુક : સ્વતંત્ર એટલે આવા કલાલવનોની રાહ જોઈ કલા કે જ્ઞાન કોઈ ખેતી રહેતાં નથી. આ કલાધુરધરો કલા કુવારે પ્રેરણા પીધા વિના કે મૂર્તિના દર્શન કીધા વિના જેવું તેવું પણ સરજી શકતાં નથી.

કવિ : તે તમે કેવા મોટાં સર્જન કરી નાંખ્યા તે અમે જોયા કની !

શ્રીસ્તુક : બે ચાર પાંચ તમારા અદ્યજીવી વાવટોળ જેવા લાગણીવિહોણા કાવ્યોત્તે કાવ્ય-ભંડારમાં ઉમેરો થયો તો એ શું અને ન થયો તો એ શું ? માનવજીવન વાંછે છે તે તો ઉત્કાન્તિ : જીવન પણ માત્ર પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ એ પરિવર્તન માનવજીવનના વિદ્યાસાર્થે છે, વિદ્યાસાર્થે નહીં. એવી વિદ્યાસસાધક કાવ્યકલા સરજે કવિરાજ ! સર્જનાત્મક અનંતકળાની અખંડ નૃપાતિ 'મારા આત્મામાં ઝીલી શકું' તો એટલા મારા સત્ય જ્યેષ્ઠ માટે મને આનંદ બાધી કલાનાં સર્જન ધારો છો એટલા સહેલાં નથી.

દંશક : ખીલ્યો, ખીલ્યો, પાછો.

શ્રીસ્તુક : [ખેદધારીપી] 'કે' કે' ભોગ આપવા પડે, કે' કે' તપ કરવા પડે, કેટકેટલી સાધના કરવી પડે, ત્યારે કલાદેવી વિજય આપે છે.

શિદ્ધી : તરંગ ! અરે તરંગ નથી આવ્યો આજે ?

દંશક : ના, કેમ ?

શિદ્ધી : એ હોય છે તો આ આપણા મહાસાગરને વધારે જોર ચઢે છે.

શ્રીસ્તુક : હા, હા. તમે બધા એની મરહરી કરો છો, એ હું જાણું છું. પણ સૌન્દર્યનું કે સત્યનું, પ્રેમનું કે ધર્મનું, જીવનનું કે આત્માનું તમને જેટલું જ્ઞાન છે એના કરતાં એને વધારે છે અને એનું જ્ઞાન વ્યવસ્થિત છે, ગદન છે કારણ એ એથી અજ્ઞાત છે, એની પાસે કવિની સંખ્યા કલ્પના છે, શિદ્ધીનો સત્વદર્શો આવેશ છે, અને ગાયકની માર્દવભરી ધૂન છે; ચિતારાનું દર્શિખંદુ છે, એ કલ્પનાને, એ આવેશને, એ ધુનને, એ સર્વને સંકેલી સત્ય અને સૌન્દર્યને શોધતો એનો કલાતરંગો આત્મા સતત ઉડાવજ કરે છે. એનો આત્મા જ એક ઉદ-ગામિની કલાકૃતિ છે.

શિદ્ધી : [ખડખડ હસે છે] હા હા ! હા હા ! ખરું જ છે.

કવિ : ચક્રર !

દંશક : મને લાગે છે કે મારું પાગલખાનું હવે ઉભરાવા માંડશે. તમારી શ્રીસ્તુશી તમને બનેને ગાંઠા બનાવશે ગાંઠા !

શ્રીસ્તુક : દારૂનો, કલાત્મા જ્યારે અનંત જ્યેષ્ઠિ જોશે, ત્યારે જીવન અને આત્માનો સંબંધ અને સંખ્યાનું સર્જન રહસ્ય એને મન સદજ સહેલો વિષય થઈ રહેશે. એ પામવા તો હું આ ચોરીથી કલાક વલખાં મારી રહ્યો છું, એમાં મને ખરો ખપાવો તો નવાઈ શી ?

ચિતારો : એમ ! આતો માથું ડુબાડે. કીમ્બોજી જાણે છે. ખીલું કાંઈ આમંત્રન નથી એને. કલાદેવી પણ નથી આવ્યા હજી.

ક્રીડકુદ્ધ : [અત્યંત આવેશમાં] મૂખ ચિત્તારા !
[બાંધી અમકી હો છે, પણ કોઈ કાંઈ જોઈએ
નથી] તારે આમ કયા સરજની છે. કેવળ નેત્ર-
દર્શનથી તારું કંઈ નહીં વળે. આખી ટોડી નાખ
તારી, દેખું સનેત્ર બનાવ તારું. જેની ગેરદાનવી-
માં તને અમગીની લાગે છે એની સમસ્ય મેં કેમ
સરજ્યું ન હોત. બધે આખે મેં એનું ચિત્ર
કેળું હોત, ફલક પર મારે હાથ રખી રહ્યો હોત.
ન સમય, ન સંલોચ, ન અર્થોદા મને બાધી રહ્યા
હોત; ને એમ સરજેલી એ અમર આકૃતિએ
આ રંગદાનીને પીંછોતો અંત માગી લીધો હોત.
[હોમો, દિશ્વી તરફ ધસી] એ દિશ્વકાર !
કદી હું દિશ્વી હોત, તો પૃથ્વી ફરત. પથર મારે
રાહ લોહ જેમી ન રહ્યો હોત. આ કોઈ સને-
મરમર પર હાથ મોટકું દોત, અને ઊર્મિ અને
ભાવનાને મુનિર્મિત કરવાનો આવેશ પ્રગટ્યો દોત-
ને ત્યાજ એ પથર પર આ હાથ મોઝારો સાથે
વલ્લે કરી રહ્યા હોત. એ પથરને વારા આપત
ને પછી એ મોઝારોને ધરતી કેમ દાટત; ને એ
કૃતિને જીવનકાર નીરખી રહ્યો હોત ! [કવિ
તરફ ધસી] ને આ કવિદાન ! આત્માની કે
મન્ય પહે કોઈ દિવ્ય સંદેશ અનેરી વાણીમાં
અંતરને એકજ ઉમંગે ઉતારત, ને આખી
આસમયા એનો પડવો પાડત. ને એ ગાયક !
નથી તું બંદી હો. ને હું ગાયક હોત, કુદરતના
તેજ હાથ મારી અનેક અભિનયોને, એના તાલને,
એના ગમને, ગદનગોરના સાતિમયો દિવ્યમુતિને
પ્રગટાવતા, વિશ્વરમ્યા સંગીત કુલ મન્યવતઃ
જીવન, આશા, એની આશાવાના એના પાંદ
પંડેશમાં સમર્પણ કરત.

શિશ્વી : કોઈક ! કોઈક !
ક્રીડકુદ્ધ : કલાની ગતિવાળી કુંદર મુનિ
કાં એ કલામુનિનો રંગભાવન અર્થોદા,
એનું દર્શનજ સૌંદર્ય. એની ગતિજ ચૈતન્યમય,
એ સર્વે જીવનમાં જાખી કરાવે સત્યની, અને
એ થકી કલા અને જીવનનો કેમકો ઉકારો,
સમન્વ્યા પણ ના, મને તમારી ક્ષા આવે છે.
ઓ પંચમો !...

[તરંગ અને ઊર્મિ પ્રવેશ છે; બાધા જેવા
તરંગને અને ચિંતાભરી ઊર્મિને કોતાજ દેશક
મૂખ પાડી હો છે]

દંશક : ઊર્મિ ! તરંગ !.....

ઊર્મિ : [આજણ વેડે, ધીમેથી]

દંશક : કેમ ?

ઊર્મિ : ક્યારેકી ક્યાં છે ? કમાર !

દંશક : કેણુ જાણે : શું કામ છે ?

ઊર્મિ, તરંગ એને શોધી રહ્યો છે, કહેને
ક્યાં છે ?

ક્રીડકુદ્ધ : [ઊર્મિને બાણુએ શણ જઈ]
શું છે ?

[પ્રકાશ મોઝા છે. તરંગ, ફરેક સામે
જોઈ રહ્યો છે. ખંડમાં મોજમ ચાલે છે]

ઊર્મિ : એતો ઉંધળાં ચાલે છે. ક્યારેનો
કયા કયા કરી રહ્યો છે. કલાભવનમાં કલા
દેવીના આસન આજણ એમનો એમ પડી રહ્યો
હતો, કેટલીક વાર રહ્યો, ને પછી કંઈ અમરથી
પૂજા કરી, શું એ કંઈ મોઝા, ને પછી દિગ્ધર
જેવો પડી રહ્યો. સંજોનો ઉંધળો હતો. મારા
મનમાં કે જાણે તો કંઈ બાધા આપું પણ
જાણે કાનો ? હમણાં ધીરે રહી હોમો થવો ને
'કલાદેવી' મોજતો મોજતો બંદી આવે.

શ્રીકૃષ્ણઃ સમન્થો હં.

ભિર્મિઃ શું ?

શ્રીકૃષ્ણઃ કંઈ નહીં. [દંશકને] કલાદેવી
ક્યાં છે ?

[દંશક જવાબ આપે એ પહેલાં તરંગ
કંઈ બોલવા માડે છે. એ બરાબર વચ્ચે
આવી ને બેઠો છે.]

તરંગઃ ઓ એ સુંદર સ્વપ્નકાળ! કેટલું રમ્યા
આપણે ? કેવું રમ્યા આપણે ? તું ચકલીઓ
બોલાવતી, ને હું પિંજરા ધડતો. હું ઘણા લાવું,
ને તું ખવાડતી. રાત્રે એ ચકલીઓને તું ઉડાવી
મુક્તી. હું ના કરું ને ખીબતો, તું કહેતી કે
એ તો આપણે માટે સ્વપ્ના લેના જાય છે, ને
હું શાંત થતો. ને ઓ કલા ! તું કેવી મારે બંધ
પોપણે હેમતી. હું તને પકડવા જાઉં, ને તું ઉડી
જતી ને સ્વપ્ન પુરું થતું. હો હો, આપણે કેવું
કેવું રમતાં ! કેવા આપણે હરખના કાટ ખાંધતા,
ને એ એ કાટની આસપાસ કેવી સરલ પ્રીતિની
સરિતા પ્રદક્ષિણા કરતી, ને એ કાટમાં આપણે
આનંદને પુરી બેસતા. [ઉભો થતાં] હું કિલ્લેદાર
બનતો, ને તું એની વિધાત્રિ બનતી. કેટલું સુખ,
કેવું સુખ !

[એ કમલાં આગળ ચાલે છે.]

જીવન વહ્યું ને આદર્શ ધડાડે દેવી ! નિર્મળ
સ્વપ્નાના સુંદર ચોક્કામાં તને મરી તને એમ
હડવા દઉં, ને હું આનંદ પામું. તને જાણવા
મથું, તારા હાથ લંબાવી તું જીવદાત્રી લે મને
ને બોલ-ભૂસ્ત્રા, યજ્ઞ-પડીએ આપણે.

જીવન વહ્યું ને આદર્શ વિકસ્યો દેવી !
જીવનમાં ભરી કલાની દેવી. સેવા કરું, ને પૂજ

કરું. હેમિ ઉગ્મણું જીવન મારું. એકજ વિચાર,
એકજ બોલ, એકજ હેતુ, એકજ આશા, એકજ
સાધવો હતો આદર્શ. જીવન એટલે વિધેય,
કલા એટલે-વિશુદ્ધિ, વિદ્યા તારે ચરણે ધરી.
કલાદેવી ! જીવનમૂર્તિ મારી, પાવન કરને મને.

હું તો પડ્યો હતો દેવી, ને તેં મને પાંખો
દીધી. આંખે પકાડ લેતા, ત્યાં તેં અમૃત આંખ્યા.
કાયા કંપતી હતી મારી, ને તેં શક્તિ આપી.
હું તો બમતો હતો, તેં સિંધર કીધો મને. જીવન
વહ્યું ને તું કલાજીવનની મૂર્તિ બની, હું પૂજક
બન્યો અહીંઃ તારી ભક્તિ કરના, તારા બોલ
બોલવા, તારા વિચાર આચરવા પાલને, પોષણે,
ને ઉદ્ધારને જીવનમૂર્તિ મારી.....

[આકાશના તારા ગણતો હોય એમ ઉભો
રહે છે.] ઓ ક્યાં છે કલા ! ઓ ક્યાં છે કલા !
[બાકા જેવો આવેશમાં દોડી, યાદી તખ્તની ગળી
બાબુએ પડે છે, પ્રકાશપૂર્ણ પૂણી એના તરફ
દગલેઃ યજ્ઞ વધે છે.] ઓ કલા !

[ભિર્મિ ગજરામ છે, જરા આગળ વધે છે,
શ્રીકૃષ્ણ એને સંભળી લે છે.]

ભિર્મિઃ તરંગભાષને શું થયું ? તરંગ !
[ધસે છે. તરંગ ફરીથી કંઈ બોલતો હોય એમ
જણાવાથી ભિર્મિ સુપ થઈ ઉભી રહે છે. તરંગ
ઉભો થઈ બેસી જાય છે. ભિર્મિ અને તરંગ સાથે
સામા ગાઠવાઈ રહે છે, ને ભિર્મિ ધોરે ડગલે
પાછળ સતી શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી ઉભી રહે છે.]

તરંગઃ એ આદર્શ પામવામાં તારી મદદ
કેમ લુપ્ત, ભિર્મિ ! ઓ તું ન હોત તો ભિર્મિ !

[ભિર્મિ ચમકે છે] મારી દેવદત્તિ, મર્મ,
દયાદેવી ! બેન, બેનરી મારી ! ઓ તું ન હોત

તો ! મારે માટે તેં જીવનપથચાર રચી, મારે માટે તેં ભક્તિપ્રયોગ કર્યો, મારે માટે તેં પૂજાસામગ્રી આણી, મારી અખિા સામેથી તેં અંધારાના પડમાં ચીંધી, ને તને કેમ બૂઝું ? ભિમિં ! હો, તું ન હોત તો ભિમિં !

સુરજ ઊગતા તારા કલોચ કરે, મધ્યાન્હ તપનાં તારા કાસ્ય પ્રસારે, ને આશમતા તું આવનાઓ કરે, ને એમ આપે ઉત્સાહ, આશા ને આનંદ થોડા, શાણી, પ્રયુષ્ઠ ! નહીં જુલું મારી પથડીપિકા ! હેં તું એ નહીં આપે મારી કલા ! તું એ નહીં ખતાવે મારી કથાદેવી ? ભિમિં ! ભિમિં ! દેવદુતિ ! [બોલ સરખો બેસી જાય છે.]

ભિમિં : મારા રે તરંગ !

[તરંગ તરફ આવેશમાં ધસે છે. શીસ્મુક વારી સે છે]

શીસ્મુક : ભિમિંબાળા ! શું કરે છે, ઉપમા છે ને એ તો

[બધી આવેશ એકદમ સમાવી, પવનમાં ચાંત ચર્ષ અત્યંત સ્વસ્થ થઈ નિર્મળ અખિ શીસ્મુક તરફ એ પાંચ પગ જોઈ રહે છે.]

ભિમિં : [શીસ્મુકને] એને શું થયું છે— મારા તરંગને શું થયું છે ?

[શીસ્મુકને ખબર એક દોષ મુઠી-આખ ખંધ કરી ઉભી રહે છે]

તરંગ : [એકાએક ઉભો થઈ મારે બાજુ દોડી] દેવી ! દેવી ! મારી મૂર્તિ ! જીવન દેવડી ! કલા ! કલા ! કલા છે કલા ! એ કલા !

[એક ચાકર ખાઈ ચાકી ફૂલ બોલ પર પડે છે, એ અચાને ભિમિં ચમકી મોં બદલ કરે છે]

ભિમિં : લાઘ...ર...લાઘ ! તરંગ !

દંશક : [કોપથી મૂંઝતો] હુપ ! એ તો માડો થઈ ગયો છે. લાઘ બન્યો એને પાંચ ખાનામાં, એ તો માડો થઈ ગયો છે.

શીસ્મુક : ખજાનદાર ! એ બીચકુલ માડો નથી ચાડા તો આપણે છીએ

ભિમિં : ના, [ચીડમાં, દંશકને] તું છે માડો !

[દોડી તરંગના ચરીર પર રક્ષણ કરી ઉભી રહે છે]

એનો વળ વાડો નહીં થવા દઉં.

[બે ત્રણ સળંગ ઉભી રહે છે, પશુ મુસોઝા ખાઈ રહ્યા પડે છે, બધા નીચું જુએ છે. શીસ્મુક ઉભે જુએ છે, દંશક કોપે અવાચક થઈ જાય છે ભિમિં પડતાંજ પડે પડે છે.]

અંક ત્રીજો

પાંચખાનું : કલાચંદ્રિનો ગીતો બાળ. તરંગ એક આટલા પર મૂંઝતો છે. દંશક અને શિવળી એકાએક ઉતાવળે પ્રવેશે છે]

દંશક : બે દિવસથી જીલ્લ મારા કાઢે છે. કંઈ જાંડુસેલુ બલે છે, ને પછી જીભાલુમ પાડે છે.

શિવળી : હું તો મુળથી કહેતો હતો કે એવું ખરું છે હું નથી મારતો કે હરી ટેકાણે આવે.

દંશક : હુમ ! રોજ કંઈ ને કંઈ વર્ણવે જાય છે, હમજાન કલાકપર મારાપાંડ પાડતો હતો. બે માર દાપી એટલે આવ્યા ટેકાણે.

શિલ્પી: માર્યો !

દંશક: તો શું પૂજા કરું ?

શિલ્પી: ના તા. એ તો ઠીકજ કીધું. બીજો કંઈ ઉપાયજ ન મળે.

દંશક: ભિમિં તો મુખી છે, અમરથી એને ચઢાવતી હતી. હજીયે કંઈ ખાવાનું આણી આપે, ને કાગળ પેન્સીલ આણી આપે, આજે તો કાયદો કયો છે, ને બીમાને સખત કહ્યું છે કે કોઇને આવવા ન દેવું.

શિલ્પી: તે કાગળો પર શું લખે છે?

દંશક: કાણ જાણે? જે ધુનમાં આવે તે થીતરે છે. લખે છે, 'ચિત્રો પાડે છે, કંઈ કંઈ કરે છે. મને તો સમજ પણ નથી પડતી. હું તો મધુજ શહી નાંખું છું', નહીં તો વળી ભિમિંના કાયમાં જાય તો વળી બધાને વંચાવતી કરે ને પિંડાં પર અંબાદી બાંધે.

શિલ્પી: ભિમિંને અહીં ન આવવા દેવાનું તમે હીક કીધું. એમ તો ઉલટું વધારે ચસકે. આવા માણસોને છૂટતા પછી શા સાફ રાખવા જોઈએ?

દંશક: હી. હી. હી. તમે તો ખસ છેલ્લેજ ઉપાય ગંતાવો છો. હાસ્ટો, એક રીતે એ સાફ તો ખરું. તો ચાલો આપણને મોડું થશે. નાટકમાં જયું છે ને ?

પાંચેક કલાકની વાર હશે. હું નથી ધારતો કે આજે રાતે કંઈ તોફાન કરે. અત્યારે એ જ જોવા હું આવ્યો હતો. બીમા! બીમા!

[તરંગ એ છુમે જાગે છે]

તરંગ: મારા કાગળો આ આપો, મારા નાટકો, મારી કવિતા, મારા ચિત્રો-મારા

આત્માના અવાજને રંધી રંધી તમે ભોંય નહીં પૂરી શકો. મારા લખાણોને બાળી તમે મારી મૂર્તિપૂજા નહિં બોધી કરી શકો કલા! દેવી!

દંશક: ચુપરે રે! પાગલ!

[બેઠો થઇ પથારી નીચે બીજા કાગળ સંતાડવા જાય છે]

બીમા લેતો પેલા કાગળ! બાળી નાંખ બાળી નાંખ. હમણાં જ.

[બીમા બાણ પર બાળે છે]

શિલ્પી: એ બધું શું લખે છે?

દંશક: કલા! કલા! બીજા એને ધુન શી છે. એના પરજ લખ્યું હશે કંઈ.

તરંગ: એરે મારા કાગળોઆ! [જગતા તરફ ધસે છે]

[દંશક એને ચાકુકે ફટકાવે છે]

દંશક: ચપ, ચપ, ખેસી રહે અહીં.

તરંગ: મારી સ્વપ્નચિત્રો ન બાળો મારા આત્માની એ વિશ્વતેને ન બાળો. ઓ અમિં દેવ! મારા દેવાના ઉદ્ધારને લક્ષણ નહીં કરે મારી કલા! મારી આશા! મારી અભિયાપ! મારો સંદેશ! મારો આનંદ, ના બાળો! મારા આત્માની રાખ યાચ છે, ઓ અમિંદેવ!

દંશક: ચપ, ચપ, [માર વધારતો જાય છે]

તરંગ: ઓ! ઓ! ઓ પ્રભુ! જીવન જીવી ચાક્યો હવે તો. ઓ પ્રભુ! મારી કલા!

દંશક: દહ કલા! દહ કલા!

શિલ્પી: ખરેખર આવા પાગલ તો કાલા કૃતરા કરતાં પણ અરાજ.

તરંગ: ઓ મને ન મારો. મારા સરખાણે મારાં સ્વપ્નાં! મારી ભક્તિનું અંધ સ્વપ્ન!

રે એને ન બાળે. એ પ્રભુ! [યાદને ખાટલામાં પડે છે]

[પડ્યો પડ્યો હાથપડે અર્થવગરના ચાળા કરતો ધીમે ધીમે]

હલા! હલા! હલાલેલી! કચ્ચ.....

દંશક : [એને ખ્યાનથી ભેદ રહી] ચાલો હવે જંધણે નીસાને ને નહીં ઉપે તે મોત્ર એના બહાર તાણું બરાબર મારજો, બીમા' ને જરૂર પડે તો ઉધારી દરકાવજો. અને કોરને અંદર આવવા ન દેતો.

શિદ્ધી : આપણે હવે જંધણે નહકમા, પેલા ભોંભા ત્યાં રાહ જોતા હશે.

દંશક : [જતા જતા] હીક હડો. ચાલ ચો છે. એ દોકાને તો માર સીવાય બીજો રસ્તો નથી.

શિદ્ધી : જીમિ'ને બહીંઆ નજ આવવા દેશે.

દંશક : ના ના, એ શું આવે! મેં કશું ને તમને-એજ એને ચડાવે છે. હજી તો એ એને ગડો માનતી પણ નથી. સ્વો ચાલો. બીમા જોજો હં. [જીમો તાણું વાસે છે.]

તરંગ : [પથારીમાં પડ્યો પડ્યો-અરથી ઉપમાં] ઝોરે! ઝો ઝો!

[જીમો ધીમે ધીમે ભગ્ન લલકારે છે. તરંગ પથારીમાંજ ઉપમાં લપારા કરે છે. જીમિ' બહાર દેખાય છે.]

જીમિ' : બીમા! ખાણું ઉપાડતો બીમા!

[જીમો મારણું ઉપાડે છે. અને અંદર આવે છે]

જીમો : જીમિ' જોન! દંશક બાકીને ખબર ન પડે હં નહીં તો મને-આજે તો ખાસ કહીને ગયા છે.

જીમિ' : એની તું ચિંતા ન કર. એ જમા તો નાટકમાં ગયા છે.

જીમો : હા હમથાળ ગયા.

જીમિ' : બાઈ ઉપે છે નહીં! આજે એ માર-

જીમો : [ડોક ધુણાવી હા કહે છે. નીસાસો નાખે છે] જોન, મને તો બહુ એ દયા આવે, પણ હું નોકર માણસ છું. કઈ? અને તમારા બાકીને તો તમે જાણો છો ને!

જીમિ' : મુખ! એ મારો બાઈ નહીં. મારો બાઈ તો આ. એ મારો બાઈ! ભાઈલા! [ખાટલા તરફ મસે છે]

[તરંગ કઈ અર્થ વ્યર્થન બખડે છે]

જીમિ' : [ખાટલાને નાકે એસે છે. બોળામાં માથું ભે છે, ને ધીમે ધીમે પંપાળે છે]

તરંગ : [ઉપમાજી] હું ગોડો નથી. હંકળીને નાટક કહેવામાં ધેરજા કહેવાય છે. એ નાટક કાજળ પર લખવામાં ગુન્હેરો કલાનામ બોલવામાં ગાકાજ છે. આત્માના ઉદ્ગારને વ્યક્ત કરવામાં ગાંડપણ છે. હું ગોડો હતો ને મારો કંઈ કંપ્યો. હું જોતો હતો ને મારી આંખ ફેરી. મારા દેહને કંપનારા મારો આત્મા નહીં કંધો દો. સત્ય, સૌન્દર્ય અને કલાથી વેગળી જતી ફનીઆએ મને વેગલો કર્યો. મારી કલાકલિતને કંપવામાં મારી કલિતને સદઅંધ બોળતો છે. હલા! હલા! હલા! હેરી! [ખાટલો]

ભિમિ: ભીમા ! ભાષ હંધમાં લવે છે. આજે
ને ધ્યાન રાખજે. બહુ માર માર્યો લાગે છે.
ઓ પ્રભુ !

તરંગ: કલા ! ઓ કલા ! તારો શિષ્ય છું.
તારો ભક્ત છું. તારોજ, સદા કાળ તારોજ છું.
દેવી ! તું તો મારું સ્વપ્ન છે, મારો સ્વા છે,
મારી વાણી છે, મારી આંખ છે, મારો આત્મા
છે. કલા ! કલા ! મારી દેવી ! મારી મૂર્તિ !
ભિમિ: [માથે હાથ ફેરવતીજ] તરંગ ! તરંગ !
ભાષ !

ભીમા: બેન, તમે જાઓ. હું જાગતો
બેઠો છું.

ભિમિ: ભીમા ! બરાબર સંભાળ રાખજે
હું. ને ભાષને કંઈ ન થાય હું. ને હું કાલે—
હા. મને તો બંધી કરી છે ખરું ને ? કંઈ નહીં
કાલે સવારે તો હું નહીં આવી શકું, પણ
જેમકદ. એને જેમકદે તે આપજે ભીમા ! હું.
જેજે. હું. [જતાં જતાં] એને કંઈ ન થાય
હું. [એકવાર પાછી જઈ તરંગને કપાળે હાથ
ફેરવી] તરંગભાષ ! [જાય છે] [ભીમા તાળું
દઈ બાર એજે છે લલકારતો]

[મધરાતના બાર ટોકારા વાગતા સંભળાય છે]

[ટોકારા પુરા થતાં અંદરથી દીલરુઆના
સ્વરો સંભળાય છે. એક કમળથી આગળાદિત
બાલિકા સુવર્ણઝારી સાથે પ્રવેશે છે. ચાર પ્રદ-
સિંધુ ખાટલાની આલુઆલુ કરી એક દાંડીવાળું
કમળ માથાપર ખોસી ઝારીમાંથી ચાર ઢાંટા
જલ હાંટી ચાલી જાય છે. એ જાય છે ને
બોલ બાળુથી દેવી સરસ્વતી અને અશ્વિનિકુમાર
બે આવે છે.]

અશ્વિનિકુમાર: હું ને કહેતો હતો તે આ
માનવી ! પૃથ્વીભરમાં આટલો સાચો કલાભક્ત
તો હજી મેં જોયો નથી.

સરસ્વતી: કુમાર ! આજે એકલા છે
એટલે બ્રમથી અર્ધદર્શન તો નથી મળું ને ?

અશ્વિનિકુમાર: દેવી ! કલાની વાતમાં
પરિહાસ સંભવે ખરો ?

સરસ્વતી: કોણ જાણે ! તમે છે. વારં
ત્યારે એવું કલાપ્રાવિણ્ય શેમાં છે ?

અશ્વિનિકુમાર: એના જીવનમાં છે.
સરસ્વતી: એટલે ?

અશ્વિનિકુમાર: એના જીવનને એણે કલાવું
મંદિર બનાવ્યું છે. અને તમારી કાવ્યકળા કે
ચિત્રકળા કે એ સોજે કળામાંથી એકેય એણે ધરી
નથી; પણ એ સૌમાં ઉચ્ચ એવી જીવનકલા
એણે તમારે ચરણે સમર્પી છે.

સરસ્વતી: મારે ચરણે ? કુમાર એવું
માનસ બતાવી શકો ખરો !

અશ્વિનિકુમાર: જેવી ઇચ્છા !
[ખાટલા પાસે જઈ મંત્રજળ છાંટી છે]

સરસ્વતી: દેવીના આવાહન છે. બેઠો ચા!
[તરંગ: સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ બેઠો થાય

છે, વિભો થાય છે. સરસ્વતીને પ્રણામ કરે છે.]
સરસ્વતી: આયુષ્યમા—

અશ્વિનિ: નહીં દેવી ! કલાભક્તોને ચિત્ર-
યુષ્યના આશિર્વાદના શા પ્રયોજન ! કલાભક્તિજન

એની અચલ અને અખંડ કરે.
સરસ્વતી: એ તો હું જોઈ પછી

અશ્વિનિ: તો કેવળ કલ્યાણ પ્રચ્છે
આયુષ્યમાન નહીં.

સરસ્વતી : કેમ ?

અશ્વિનિ : આપિ નમણું છે.

સરસ્વતી : કલ્યાણ થાઓ તારું તરંગ !

અશ્વિનિ : તરંગ ! કેવું જીવન હવે છે તું ?

તરંગ : કલાજીવન.

અશ્વિનિ : અને શો છે તારો કલાધર્મ ?

તરંગ : કલાભક્તિ.

અશ્વિનિ : ને એ ભક્તિથી શું શું થાએ છે ? તારો કલાધર્મ તેજ મુગનો કલાધર્મને ?

તરંગ : [હાજી] ના જન્મત જીએ છે ને જાય છે, એ તો દાહિક કલાધર્મ. એ ધર્મના પાપા હુલા છે. એ ધર્મના કુખીનું કુખ જોઈ દયા ફુલાની નથી. એ તો આખ મદથી ચાસે છે. મારી દયા તો આવી મુગી છે, એ ધર્મનો ન્યાય બહેરા છે ને સભ્ય અધિગું છે. ને પ્રેમ રાગી છે, ને શ્રદ્ધા હુલી છે. હુલી શ્રદ્ધાપર કલેલકર્ષે સંજવેજ કેમ ? અને કલાસર્જનને આવશ્યક યાતિ થાયજ છે. એથી પ્રાપ્ત થતો અનંદ જોડે છે. જન્મતો છે આવી કલાધર્મ. મારો એથી જુદો કલાધર્મ.

અશ્વિનિ : સરસ્વતીદેવી પરીક્ષે-છે. તારા કલાધર્મના પાપા શા ?

તરંગ : મારી કલાભક્તિમા અખંડ શ્રદ્ધા અને અડગ ત્યાગ છે. એ મારા ભક્તિમય જીવનના પાપા છે.

અશ્વિનિ : તારી પીંછો, તારી કલમ, તારી હાજી, તારું કલ્પક્રાંતી શું ?

Y

તરંગ : મારો આત્મા.

અશ્વિનિ : એથી શું મરજશે ?

તરંગ : ને સરજવા મઘી શકો છું તે મારું જીવન,

અશ્વિનિ : કેવું જીવન એ ?

તરંગ : મ્હાસોમ્હાસે કલા કલા કલ્પોબનું જીવન એ. મ્હાસોમ્હાસે કલા રેવાવનું અને કલા-મા વિહરતું કલાજીવન એજ અમરના-એજ આનન્દ-એજ મોક્ષ.

સરસ્વતી : અશ્વિનિકુમાર ! જસ. સાતે સરિતાને બોલાવો ને કલાસુકુટ મંગાવો. [અશ્વિનિકુમાર આખ મીચી રહે છે ને એક પછી એક સાત નદીઓ ઘણપુત્રા, મગા, જમના, નર્મદા, સિન્ધુ, ગોદાવરીને તાપી આવે છે. દરેકના હાથ-મા એકેક કળશ છે. મંગાના હાથમા કળશ ઉપરતી મુકુટ છે. જમનાના હાથમાં કમનાસન પથ્થ છે. સાતે કળશો વિવિધ કાળના છે. મંગાના હાથમાં તો કળશ સુવર્ણનો છે. જમનાને આદીનો..... સરસ્વતીની આશાથી અશ્વિનિકુમાર સાતે કળશ માથો જળ લઈ તરંગપર અભિષેક કરે છાટિ છે ને સરસ્વતીદેવી સ્વયંકલામુકુટ પહેરાવી કમલાસને બેસાડે છે, એ દરમ્યાન સાતે નદીઓ પારાકરતી બોલે છે.]

૧. મુખદાશિની થાઓ એની કલા !
 ૨. પ્રેમવર્ષીજી થાઓ એની કલા !
 ૩. આશાવર્ષિની થાઓ એની કલા !
 ૪. સુભચક્રની થાઓ એની કલા !
 ૫. સત્યા-વેશિની થાઓ એની કલા !
 ૬. શાંતિદાશિની થાઓ એની કલા !
 ૭. જ્યોતિર્મયી થાઓ એની કલા !
- અશ્વિનિ : દેવી ! હજ એની જીવનમરુતિ પરી જવાડું !

સરસ્વતી : તે શું ?

અધિનિ : [પાછી આંખો મીંચી, દિશાઓ-
માં જવ છાંટે છે.]

આ આવે એની છવંત કલામૂર્તિ.

[કલા પ્રવેશે છે. અત્યંત સુંદર, નમ્ર
ગૌરવલરી આવી દેવીને પ્રણામ કરે છે,
ઉભી રહે છે. સરસ્વતી આર્શિવાંદ આપે
છે, એને ભેતાં જ તરંગ આસનપરથી
ઉભો થઇ જાય છે.]

તરંગ : કલા ! દેવી ! આ આસને વિરાજ.
તારે ખોળે દેવી ! [મુગટ ઠાઠી એને ખોળે ધરે
છે.] નમસ્તે નમસ્તે. [વંદન કરી રહે છે]

સરસ્વતી : ઓહો ! કલામુકુટ પથુ એને
ધર્યો. કુમાર ! સોળે કલાએ ખીલેસો સાચો.

માનવચન્દ્ર ! કલાધર ! કલાનિધિ ! કલેન્દુ !

[અધિનિ નદીએને વિદાય દે છે, તરંગને
પાછો સુવાદી દે છે. કલાને પથુ આમતેમ
પાછી વાળે છે]

અધિનિકુમાર : દેવી ! દંશકુમારના કલા-
ભવનમાં કવિ, ચિતારો અને શિલ્પીની કૃતિઓ
સરજનાર આજ કલાકાર ને. હં.

સરસ્વતી : એટલે ? આપે છે, જે સિદ્ધ
મેળવે છે.

અધિનિકુમાર : આ દસ્ય સ્વર્ગે નિત્ય
મારું આનંદદાયક સ્વપ્ન થશે. ચાલો (જાય છે)

[તે સ્વપ્નઆગા ધીમેથી આવી પુલ પાછું
લઇ ચાર પ્રદક્ષિણા કરી ચાલી જાય છે]

[પૂજાર શાંતિ : દીક્ષરૂપા અંદરથી વાગે છે.
પ્રકાશ વધે છે. દરથી બીમાનો અવાજ
સંભળાય છે.]

“ઉદ્યાત” [બીમાને દંશક પ્રવેશે છે]

[કવિ, શિલ્પી વગેરે પ્રવેશે છે]

કવિ : દારસ ધણો મળેનો નહીં ?

દંશક : કેમ ગાંડો હોય છે ને ! [બોમે

ડોકું હલાવી હા દહે છે]

શિલ્પી : સીનેરી સૌથી મારી લાગી મને તો.

ચીતારો : વસ્તુ બહુ મળેની. પેટું ગીત !

દંશક : બાધઓ ! આ અહીંનો નાટક ભેષ

લખ્યો એને ! કેમ ! હંધ તોફાન કયું હતું કે
બીમા !

લીમો : નાહ, સુખજ રહા છે.

દંશક : ચાલો આપણે થે સુધ જઇએ.

બીમા, બરાબર જોજે. હં.

શિલ્પી : [ઉલ્લી જતા] અત્યા ઉર્મિ

અહીં આવી હતી કે ?

[બીમાના હાથમાંનો દોવો, હોલવાઇ જાય

છે. એટલે બધા બહારથી ચાંત્યાજ જાય છે.

લીમો તાણું મારી રહે છે]

[અંદરથી ડાબી જમણી બાજુથી ધીમે

ધીમે મંત્રોચાર સંભળાતા વધે છે. તરંગ જાય

છે, ચમકી ઉઠે છે. પાછો સુએ છે. અત્યંત અ-

શાંત થઇ આમતેમ કરે છે. મગજમાં તમરાં વગેરે

એમ અવાજ એને પળવે છે.]

જમણી બાજુથી : શક્રાદય : સુરગના

નિહતેડતિધીયે તસ્મિન્ દુરાત્મનિ

સુરાચિલે ચ દેવ્યા । તાં તુષ્ટુઃ પ્રજતિ

નન્ન શિરોઽધરાંસા વાગ્મિઃ પ્રહર્ષપુલકોદ્રમ

ચારુ દેહાઃ ॥ સ્વાહા ! સ્વાહા !

ડાબી બાજુએ : દેવ્યા યયા તત્તમિદં

લગવાત્મશક્ત્યા નિરોષ દેવગણ શક્તિ

સમૂદમૂર્ત્યા । તામશ્ચિકા મન્ત્રિલ દેવ-

મદપિપૂજ્યા મક્ત્યા નતાઃ સ્મ પરિપાઠ્ય

દેવિશ્વિચ્છન્ન ॥ સ્વાહા ! સ્વાહા !

[તરંગની મહારાથણી વધતી જાય છે. જમણે
કુલે જઈ પામ કંઈ હશે રહે છે, અવાજ
બદલાતા કાળી બાળુએ જઈ હશે રહે છે]

જમણી: યસ્યા: પ્રમાણમતુલં મગધાન-
નગ્નો મદ્યા દરશ નદિ ચક્રમલં યલેચ ।

[આ અવાજ પણ ધીમે ધીમે વધતો
જાય છે]

કાળી: સા ચળિક્ષ્ણા દ્વિલ જગત્પરિ-
પાલનાય નાચાય વાદ્યમમયસ્ય મતિ
કરોતુ ॥

જમણી: સ્વાહા ।

તરંગ: આ યાના સજ્જા મારે છે ।
શા ખનિ આ સાબળું છું !

કાળી: સ્વાહા ।

યા મી સ્વયં સુકૃતિનાં મયનેષ્વ લક્ષ્મીઃ
પાપાત્મનાં જૃતધિવાં દરપેષુ મુદ્ધિ ।
મદ્યા સતાં કુલજન પ્રમથસ્ય છજા તાં
સ્વાં મતાં સમ પરિપાલય દેવિ વિશ્વમ ॥

તરંગ: કે.કેનો ભોગ ધરાવાય છે એમ
લાગે છે.

જમણી: એ એ । સવિતા । રૂ... ..

તરંગ: એ પ્રભુ મારા મનને બધ છે કે
સત્ય છે. આ વેદાન્વાર યાનો ? કેનો ભોગ
ધરાવાયે હશે ? કેને એ કેનો ? શા કાને ?

જમણી: કિ વર્ણવામ તદ્વક્ત્રમચિત્ત-
મેતત્ કિ વાતિવૈર્ધ્ય મહારસપકારી મુરિ ।

[અત્યંત ભેરથી]

કાળી:

કિ વાદ્યેષુ પરિતાપિ તજાતિ યાનિ
સર્વેષુ વેષ્પસુરેવ મળાદિકેષુ ॥ સ્વાહા ।

તરંગ: જીવનભરની મારી કળા ! જીવન-

પાર પણ મારી રહેને કળા ! એ કેટલો પવિત્ર
મંત્રોન્વાર ! શ્લો. શ્લો. મારો ભોગ શ્લો. શ્લો ન
મળી કળા ! જીવનભર તારાજ સ્વપ્ન સરન્ધા.
દશે દિશાઓ તારા નામથી કરી. મહુ અધ્ધમો
હુંદી તારા અનિમ દર્શન પણ નહીં દે. એ
કૂર વિધિ ! એ કૂર ભાવિ ! કળા ! કળા ! કળા !
[આદવાપર માથુ રાખી ભોગપર મેલે છે.]

જમણી હેતુ સમસ્ત જગતો ત્રિગુણાપિ
દોષેનં હાયસે દરિદ્રાદિભિરપ્યપારા ।

કાળી: સર્વામયાલિકેમિદં જગદેશ
મૃત મળ્યાકૃતા દિ પરમા પ્રકૃતિસ્ત્વમાધાર
સ્વાહા । સ્વાહા ।

તરંગ: [હશે થઇ પાછો]: અહુ અહુમર્દ,
દશે દિશામા, કાથી દોષ કળા ! મારા જીવનમાં
છે કળા મારા દેવામા છે કળા ! મારા આ-
ત્મામા કરાઈ રહી છે, કળા ! [આનંદ છે, હશે
છે] પછી તારા જીવનની અપેક્ષા શામાટે રાખું,
કળા ! શું છે તે હું ચક્ર છું એ છે તે હું
જીવીશ. આ બંધનભારી મુખા ચક્ર તારી
મુદુતમ આસો-જાસ ચક્ર કળા ।

જમણી: યસ્યા: સમસ્તસુરતા સમુદી-
રમેજ સૃષ્ટિ પ્રચાતિ સકલેષુ મલેષુ વેધી ।

કાળી: સ્વાહાસિ વૈ પિતૃગણસ્વચસૃતિ
હેતુદ્ધર્ચાર્યસે સ્વમત પથ જનૈ: સ્વધા ચ ॥
સ્વાહા ! સ્વાહા ।

તરંગ: હા હા તારે મરણે કળા ! કેવો
આનંદ ! કેવી કાતિ ! બન યહી ! કમ્પાસુસુ,
એ એ...

[ઉખાં પ્રવેશ છે ઉતાવળે]

ઉર્મિ: ભીમા ઉપાસ ! ઉપાસ ! જમણી !
[પ્રવેશ છે અંદર] ભીમા ! [પાસે જઈ] શું

છે આ. વીરા મારા ! તરંગ ! તરંગ ! લીમા !
જાગ. કળાભેનને બોલાવ. ગમે ત્યાંથી બોલાવી
લાવ. ભાઈની આંખ તો જો. [લીમા જાય છે
દોડતા] [પંપાજો છે. માથુ ખોળામાં છે]

[તરંગ બેઠો, થાય છે. ઉર્મિ સામે મીટ
માંડી જોઈ રહે છે. જાણે જોળખતો નથી. મદા-
મુરઠેલીએ જોળખે છે.

તરંગ : ઉર્મિ ! કાળ ઉર્મિ ! બેન, બેના !
દેવદત્ત ! [ખાટલાપર પડે છે. સુષ જાય છે.
એક ડચકીયું આવે છે]

[દંશક વગેરે સર્વે દોડતાં પ્રવેશ કરે છે]

દંશક : ગાંડી છોકરી !

તરંગ : [ઘટતો આવતો] કળા !
ક-અ-જા !

ઉર્મિ : કળાભેન ક્યાં છે ! કાંઈ કળાભે-
નને બોલાવો.

દંશક : ઉર્મિ ! એ નહીં બને, તું ગાંડી
પણ છે.

ઉર્મિ : બસ, તું આનો જીવ લેવા બેઠો
છે, તેં દદ કરી, આતો મૃત્યુ મુખે છે, દહ તો
કળાભેનને બોલાવ ! તારી કળાને એ સાથે નહીં
સહ જાય.

દંશક : સુષ ! ઉર્મિ !

ઉર્મિ : હું—હું જમશ.

[દોડતી કળાને બોલાવવા ચાલે જાય છે.

દંશક તરંગના તરફથી જોઈ રહે છે.

કવિ, ચિત્રકાર, શીલ્પી ખુલામાં ટોળું વળી
ઉભા રહે છે.]

ચીતારો : બાપ ! હવે આપણા બાર
વાગી જવાના—

કવિ : હારતો, કાણુ ચિત્રો ચીતરી આપશે !
મારી કવિતા માટે પશુ દર્શન મારવાનાં.

શિલ્પી : છેલ્લું પુતળું પ્રદર્શનમાં પંકાનું ને
વેચાનું, તે એવું. હવે એવા ખીજા ઘડાઈ રહ્યા !

શીલ્પી : [એકાએક એ સાંભળી આવે
છે.] તમારા છાણી કલમ ને પીછાં એની સમાધિ
પર ચઢાવજો હવે.

દંશક : (મોટેથી) [ચિત્રકાર વગેરેને] તું
દરશું હવે. આ તો મરી ગયો લાગે છે.

શિલ્પી : [સમીપ જઈ] હું તો એક
સુંદર મૂર્તિ કાતરીશ એની.

ચિત્રકાર : [પાસે જઈ] ને હું તો એક
સુંદર તૈલચિત્ર દોરીશ એનું.

કવિ : બીચારા પર એક સુંદર દરજી-
શરિત લખીશ હું.

[ઉર્મિ, ગાયક ને કળા પ્રવેશ છે.]
તરંગ : (કળાને સહજ જુએ છે—સહજ
ઉઠવા જાય છે—નથી ઉઠાવું.) કળા ! કળા !

ઓ કળા ! (ડચકીયું)

ઉર્મિ : તરંગ ! તરંગ ! નહીં બોલે હવે
એકવાર બોલ. તરંગ ! તરંગ !

દંશક : મારાથી નથી ખમાવું આ. ખરે
કંઈ થાય છે—ઓ. (બહાર નાસે છે.)

તરંગ : કળા ! કળા ! (અવાચક પા
જાય છે.)

ઉર્મિ : (કળાને બાંધી રહે છે. કળા પડે
રહી એના મુખપર એના પાલકનું આંજીવન
કરે છે. ને બંને એક બીજા તરફ જોઈ રહે છે.

શીલ્પી : (બાણપર) એનું અમર પુત્ર
જીવન થયું હવે તો. ઓ પ્રભુ !

(પડે પડે છે)

નિર્મળતા.

લે. સૌ. લીલા યુગશી,
મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

૧

બારડોલી તાલુકામાં જુવાસજી નામે એક મામ છે. મોટા સહેરની શેરીઓની બે ઓળા થાય એવડો એનો વિસ્તાર છે. મત્તામહની કમતના દબરો થાત્રીઓએ જોના દર્શન કર્યાં છે એતું એ મામ આજે પણ સરમોજીની નજીક ખડું છે.

એ મામમાં બાળશી દશેક વર્ષ પહેલાં એક આધળા રામજી પટેલ રહેતા હતા. રોડાનો એક દોકરો મરી ગયો હતો; એક દોકરો આશ્રીકા વસતો હતો, બે દિકરીઓએ પરણીને સામર-વાસ માંડ્યો હતો. ધરમા એક વિધવા વઢૂ અને ધરડાં પડવાણી હતાં.

વિધવા વઢૂ નિમળાની ઉમ્મર આશરે પચીસેક વર્ષની હતી. એ રોજ ધરમા કામ કરતી. રાખની, ડોળા દોળી અને ફુગેથી પાણી ભરી લાવતી. મામમાં સૌ એને કોડાબોલી ગણતા. ને ખરી વાત એ હતી કે એ બાળેજ રોઈની જોડે વાત કરવા છબી રહેતી.

આ નિર્મળાનો મત ઇતિહાસ આ પ્રકારનો હતો. તે નાની હતી ત્યારે આશ્રીકામાં ઉછરી હતી. તે જરા સમજણી થઇ ત્યારથી માળાજ સાથે મુજાકમાં વસી હતી. ને પચ્ચામ વસી મુવાળાં બંધેલા તેના પિતાના આત્મામાં યુત્રીને કેળવવાની હોંસ જાગી હતી. તેમણે નિર્મળાને અંગ્રેજી ખાંચ ચોરણ મુધીને અભ્યાસ કરાવ્યો.

તેનામાં સુધકતા અને સંસ્કારની હોંસ જાગી. પાટીધરી કાંજી ઉચ્ચારોને જાહેરે સહેરના ઉચ્ચારો ઉચ્ચારતી પોતાની યુત્રીને જોઇ તેમને: આત્મા આનંદ પામ્યો. ને છેવટે આશ્રીકામાં નજરમા ખુપી મએલો રામજી પટેલનો કરસન-કરસનદાસ એમને ફરી મળ્યો. ત્યારે યુત્રીનું જોડું એની સાથે મેળવતાં એમને પોતાનો આત્મા ફત-રત્ય થએલો લાગ્યો.

આ નિર્મળાનો પાછલો ઇતિહાસ. વધારામાં એટલું ઉમેરવાનું કે નિધિ એટલેા ફૂર થયો કે આવી નિર્દોષ સાદી બાળાનું સરસ સુખ એને મધુ નહીં અને કરસનદાસ બે ત્રણ વર્ષ રહી આશ્રીકામાં તાવથી મૃત્યુ પામ્યો. અને થોડે દિવસે નિર્મળાના માતાપિતાએ ધ્યેયમાં ઉપડી " ગયા ત્યારથી નિર્મળાની દસતી ફુનીઆ રડતી થઇ ગઇ. એનો પ્રસન્ન હોસીલો આત્મા કરમાઇ ગયો. એ જીવનનાં સૌ સ્વપ્નો પાછળ મુખી સામે સસરાની સેરામાં જીંદગીના બાળના દિવસો માળવા જુવાસજી મામમા આવી રહી.

૨

જુવાસજી મામમાં આવ્યા પછી એક આખું વર્ષ નિમળાએ ધરમાં ભરાઇ રહી શોક પાળ્યો. એ શોક બહારનાં દેખાવને નહીં પણ તેના ખરેખરા અંતરનેા હતો. તેના આત્મા કષ્ટા ઉઠતો. તે વારંવાર એવાર અંધારામાં રડતી. એક બે વાર તેણે ફુનીઆના અંધારાથી મતરાઈ

આપઘાત કરવાના નિષ્કળ પ્રયત્નો પણ ક્યો હતા. જીવાસણની નવી અગ્નણી દુનીઆમાં આખો અવતાર પુરો કરવાનો છે એ વિચારેજ તેનું આખું અંગ ધ્રુજ ઉઠતું. આસ્પાસની લોળી પાડોશણો તેનું દુઃખ જોઈ સમજે ચાલુસમજે તેને સાંત્વન આપવા આવતી પણ તેથી તેને પોતાનું દુઃખ વધારે તીવ્ર થતું જતું દેખાતું.

આમે નિર્મળાના કલાકો ગયા, દહાડા ગયા, મંદીનાઓ ગયા અને છેવટે વર્ષો વીત્યા. ધીમે ધીમે તેના અંતરમાં એક પ્રકારની જડતા આવવાં માંડી. ધરડી માયાળુ માસુનો ભાર એછો કરવા તેણે ધરકામ માથે લીધું.

પણ આ નવી દુનીઆ સાથે એમ્મ સાધતાં કંઠે ને પગે તેનું અંતર પાછું પડતું. છાણ વાંસીદં કરતાં મદાપ્રયત્ને તે પોતાનું મુખ સીધું રાખી શકતી. વાસણુધસી કંઠેથી થતા જતા પોતાના હોઠો જાણે પોરકાના હોય એમ ધૂણાથી તે જોઈ રહેતી. ઉઘાડા પગે ફરતાં કાળા ચતાં બખ ને એલા એલા પગ પર ધ્યાન જતું ત્યારે ઉતાવળી ઉતાવળી ધરમાં જઈ એક પાણી ટાળી તેને ધંસીધંસીને સાફ કરતી.

પણ સૌથી વધારેમાં વધારે દુઃખ તો તેને ન્યારે પહેલ વહેલ કાજડો વાળી લુગડું પહેલું ત્યારે થયું. તેનું ચાલત તો તે આખા જન્મારા સુધી દુઃખ વેડીને એ આવું ન કરત પણ વિધવા સ્ત્રી ગામડા ગામમાં ગામના રીવાજ કરતાં જુદી જાતનું લુગડું પહેરી શકે એટલી હીમત ખાતા-વવા મોટે એક વીરાંગનાની શક્તિ જોઈએ અને નિર્મળા વીરાંગના તો નહોતીજ. તે એક સાધારણ, સાદી, શહેરમાં ઉછેરેલી કુમારિકા આ

ગામડામાં વિધવા થતાં આવીને પડી હતી. એનામાં એવી હીમત કદપવી એજ લગભગ અશક્ય હતું.

છતાં તેના આત્માએ આ વાત પર મંદીના-એના મંદીનાઓ સુધી ખંડ ઉઠાવ્યું. તો ખરજ, અને શહેરની કામ સ્ત્રીને જુલેયુકે નિર્મળા કદી જોતી તો ફરી પાછો એટલાજ બળથી તેને ઉદ્દેગ થઈ આવતો. પેલા સાબરની જેમ એ પણ બનતું હોત તો જરૂર પોતાના ઉઘાડા પગ જોઈને જંગલમાં નાંસી જત.

પણ નિર્મળાના ગમે તેટલા ખંડ છતાં તેને ધીમે ધીમે ગામડાનાં વળગણ વળગવા માંડ્યાં. તેનો પોશાક બદલાયો, તેના રંગરૂપ બદલાયાં, તેની ચાલ બદલાઈ, તેનો ચહેરો પણ બદલાયો. કાંઈ જાણે નહીં કે વર્ષો પર લટકાળી ચામે ચાલતી સુધડ ને આકર્ષક નિર્મળા તે આજ હશે. ને રહી સહી છેવટે તેની ભાષા પણ બદલાઈ.

નિર્મળાને ન્યારે પહેલવહેલું તેના ગામડીઆ ઉચ્ચારોનું ભાન થયું ત્યારે તેનો આત્મા ખંજીને રાખ થઈ ગયો. પોતાની આ એક પુરી સંપત્તિ પણ કાંઈ લઈ જશે એ ખાંડે તેણે બોલવાનું પૂજન ઓછું કરી નાંખ્યું ને ત્યારથી તેણે લગભગ મુંગી યંત્રની પુતળી હોય તેમ કામ કરવા માંડ્યું. એનામાં થએલા આ ફેરફાર તરફ કાંઈએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહીં. વિધવા સ્ત્રી મોઢું બોલે ને કાંઈની જોડે બહુ ભળે નહીં તેમાં તો તેની સુશીલતા ગણાય. તેમાં કાંઈએ વિચાર શો કરેલો?

પણ માણસ એ એક સહવાસથીય મોજી છે. કંતો ચોંગની કે કંતો ગાંડપણની એ

શા સીવાય એને એભાવપર, વાન કર્મ વગર કે
મીઠાના સદવાસુખ આપ્યા વગર આવડતું નથી.
એનાથી એકલાં આનંદ થતો નથી. શોકમાં
પણ એને બીજા માણસના આશ્વાસનની જરૂર
પડે છે. પોતાની શક્તિએ બતાવવા કે પોતાની
નિર્બળતાઓથી નાસવા તે બીજા માણસનો
સદવાસ શોધે છે. "એકલું તો વનમાં ગાંધે ન
હોય" ને એકલો માણસ લગભગ મરેલા
જેવો જીવે છે.

પણ નિર્જનતા ઘણા પ્રકારની હોય છે ને
ભરવડીમાંએ માણસ સદરાના રજી જેવી
નિર્જનતા-એકલતા અનુભવી શકે છે. માણસ
જાત કરવા માટે છે તે જમ્મે તેની માથે નથી,
શુભદુષ્ખના પ્રસંગો રસ્તાના ચાલનારને નથી
કહેવાના. હૃદયની ઊમિએ અને મગજમાં
ઉઠતા તર્કો સમાન ભૂમિકાના માણસો શીવાય
બીજાને કહેવામાં રસ નથી આવતો ને તે ન
હોય તો જીવન લગભગ શુષ્ક-નિર્જન થઈ રહે છે.

ને સાથે સાથે માણસના વિકાસને માટે
આ બહારની દુનીયાની સાથેનો સંબંધ આવ-
નયક છે. ઝીણી ઝીણી કુટુંબ જીવવા, આસ-
પાસની સંપ્તિ સાથે એકતા અનુભવવા એને
રોગના જેટલો હિસાબ આવે છે તેટલો બીજા
કલાથી આવતો નથી નિર્મળાનો બહારની
દુનીયા સાથેનો હ્રસ્વજ બને પ્રકારનો સંબંધ
તુટી જાયે હોય, તેનું કોઈ મિત્ર નહતું અથવા
મૈત્રી કરવા થોડા આખા ગામમાંથી કોઈ તેને
જડતું નથી. ને કુલસણ જેવા જાત અને
એકમાર્ગી ગામડાના બીજા કોઈની સાથે સંબં-
ધમાં આવવાના કે વિકાસના બીજા સાથેનો તે
જો હોય?

ને પરાંદમાં છૂટી ડોખાં દોરી મામના કુવે
પાણી જરવા બતી નિર્મળાનું મિત્ર કોઈ મિત્ર-
કાર દોરે તો સુઝી, શામળા, થોડી આંખો
અને બોંબા માવવાળી અને ખુબ તાણીને
બધેલા વાજપર ઉજળા એ એકા મુઠી કોઠડી
વાજવાથી ઉધાડા રહેલા પગથી ચરમાલી દોષ
તેમ આવતી તે ગામડાની મુંદરી કે સો જે
કહો તે હતી

૩

રામજી ડોસાનો પુત્ર બવાનજી આરોગથી
ધણ વર્ગ પાછો આવ્યો હતો. તેની સાથે તેને
મિત્ર દયાળ થોડા દિવસ માણવા આવ્યો હતો.
ધણ વર્ગ દીકરો ઘેર આવવાનો સંજોગો
ત્યારથીજ ડોસારોસીના મન ઉત્તેજાએલાં હતાં.
ને ત્યારથી તે ઘેર આવ્યો ત્યારથી દીકરો શું
શું ખાશે અને શું શું કરશે તેની ચિંતામાં
બનેના ચિત્ત નિમગ્ન રહેતા.

નિર્મળાના એક સરખા ફેરફાર વિનાના
જીવનમાં તેથી કેંદ્રવેગ આવ્યો હતો. જે દુનીયા-
માં ઘણા કાળ પૂર્વે તે એકવાર વસી હતી
તે દુનીયામાંથી એ મનુષ્યો સંદેહો આવવાના
હતા, કોઈએ કહ્યું નહોતું તોયે એના હાથે
સુવડ બનેલું પર તેણે ફરી ફરી વાર વાળ્યું
જાણ્યું છાજીલી પરના વાસણો આરસી જેવા
તમગતતા કીધા, ને વગર બોલેઆલ્યે તેણે
આગુરનાથી બને જાણી વાદ જેવા માંડી.

છેવટે તે બને મિત્રો આવ્યા. દયાળજીએ
બવાનજીના મુખેથી જાણીના જાણનાર વિને
સંજોગ્ય હતું એટલે સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાથીજ
તેણે નિર્મળા તરફ જોયું. અને જે એ વિને

લવાનજી વાત કરતો હતો તે આજ હશે એવું એકવાર તો એની આંખોએ માન્યુંએ નહીં. તેણે વગર બોલ્યે ચાલે પોતાની નજર ખીજ તરફ વાળી દીધી અને જતણે કે 'ખન્યુજ ન હોય તેમ લવાનજી જોડે આડી તેડી ખીજ વાતો કરવા માંડી.

નિર્મળાએ એ દષ્ટિમાં રહેલાં નિરાશા ને તિરસ્કાર જોયાં. આટલા વર્ષે પહેલીજ વાર હમજોડા અતુલવરું તેનું હૃદય ધરતી માર્ગ આપે તો સમાધ જવાને તૈયાર થઈ રહ્યું. તેની આંખે અંધારાં આંખ્યાં અને ચકર ચકર થતા મગજે તે પાછલાં વાડામાં લાકડાં લેવા આવી.

આંધળા રામજી ડોસાએ ઢોલીઆ ઉપર બેઠાં બેઠાં લવાનજીનો અવાજ સાંભળ્યો, "બેટા ! આથેવો ! તેમના એ એ સ્વરમાં પુત્રવાત્સલ્યના અનૈકાનિક લાવ હતા.

"હા બાપા ! આ મારા મિત્ર દયાળજીને જોડે લેતો આંખ્યો છું. બહુ વિદ્વાન માણસ છે. આફ્રીકામાં એ ગયે વર્ષે મારી જોડે હતા, અને મુંબઈ મળી ગયા એટલે કહ્યું કે ચાલો, પંદર દહાડા સાથે ગમ્મત કરીશું."

"ઠીક કયરું, બેટા ! બાપ ! અને તો ગામડાના માણસ, અમને હેરતી રીતલાન નો આવડે પણ ધર તમારું હમજોડે અને જે જોડેએ તે માંગી લેજે." ડોસાએ ખરા લાવથી વિવેક કર્યો. દયાળજી આ લાવ જોઈ નમ્ર થયો.

"હા કાકા, હું જરા શરમાઉં તેવો નથી. તમે નિશ્ચિંત રહેજો."

તે દિવસથી દયાળજી અને લવાનજીની જોડી ધરમાં વસવા લાગી. માળીઆ વચરનું ધર

હોવાથી બંને મિત્રો એટલે ઢોલીઆ લાળી બેસતા અને એમની જોડે વાતો કરે એવા ગામમાં કોઈ બહુ ન હોવાથી એકલા એકલા આખા ગામની, દેશની, પરદેશની, રાજ્યની, ધર્મની, સમાજની, રીવાજની, રહિની મન રાવે તેવી વાતો કરતા. એમની વાતોના સ્વર સંધતાં ને કામ કરતાં નિર્મળાના કાનમાં પેસતા. તે ધ્યાન દઈ સાંભળતી. શુદ્ધિશાળીઓના વર્ગમાં એમના અભિપ્રાયો કે વાતોને વજન મળે એવું ન હતું અને એમની દષ્ટિમાં કોઈ પણ વસ્તુ સાંકડી હતી પણ નિર્મળાનો તૃપાતુર આત્મા આતંક પક્ષી સ્વાતિખિંદુ ગ્રીએ એટલા રસથી એ વાતોને ઝીલેતો. તે ગુપચુપ મુંગી મુંગી પોતાનું કામ કરતી, કંઠી આ મિત્રોની પાસે આવવાની પણ હીમત ધરતી નહોતી અને તોએ બહારની વિશાળ દુનીઆ સાથે તુટેલા સંબંધ ફરી વાર જોડાયો હોય તેમ તેને એક પ્રકારનું સુખ એમની વાતો દ્વરથી સાંભળતાં લાગતું.

નિર્મળા એક દિવસ પાણીના બેઠાં ભરી ધરમાં આવતી હતી. દયાળજી એટલે ઢોલીઆ પર ચાડે પડી એક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચતો હતો. લવાનજી ત્યાં નહોતો.

નિર્મળાને જોતાં દયાળજીએ હંચું બેઠું. "લાભી ! લવાન ક્યાં ગયો ?" તેણે પહેલી વખત નિર્મળા સાથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

નિર્મળા ગુચવાઈ. વર્ષોથી કોષની સાથે ન બોલેલી જીભે બંડ કાપુ "છ કાં જોહો આટલામાં જંગલ ગયા જોહો" તે જોલતાં બોલી પણ પછી પસ્તાઈ. તેને ધરતી માર્ગ આપે તો સમાધ જવાનું મન થયું. તેણે ધરમાં જવા માંડ્યું.

“ભાભી! કોઈ ખાધ જનું નથી. આમ નાસા નાસ શું કરો છો?” નિર્મળા જરા અચકાઈને ઉભી રહી. “તમારી તો મેં થઈ વાતો સાંભળી હતી અને તમે તો આ ગામડામાં ગામડીઆ જેવા થઈને રહો છો.”

એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નિર્મળાના મુખમાંથી અનણ્યે નીકળ્યો; “ભાઈ! એ વાત હું કામની? હું તો હવે મરી રહી હમણે” તેની આંખમાં ઝળઝળાંમાં ભરાઈ આવ્યા.

“એમ શોભું શું આજો છો ભાભી? તમારા જેવાએ તો આપણી કામનો ઉદ્ધાર કરવા બહાર પડવું જોઈએ. તમે એક કામ કરો તો? મુળાધમાં ‘મહિલા-આરામ’ નામની સંસ્થા છે તેમાં થોડા દિવસ જઈને કેમ રહેતા નથી? તમારું યાન પાછું તાલુ ઘરો ને તમે ઉપયોગી જીવન ગાળો શકો.” સામેથી જવાનજીને આવતો જોઈને તેણે ઉમેર્યું: “જવાનજી! હું ભાભીને કહું છું કે તમે મહિલા-આરામમાં જઈને રહો તો કેવું?”

જવાનજીએ જરા સંકોચી જાતેના સાસુ જોયું. નિર્મળા સામે જોઈને જરા તિરસ્કારથી હસ્યો: “જાતી વાન! ભાભી હવે મહિલા-આરામને લાજક રહ્યાં નથી. એમનો આત્મા આ છાત્રવાસીદામાં ખુલ્લી ગયો છે.” એવું કૂર હાસ્ય નિર્મળાને ધરી રહ્યું.

આ પહે જીવ કચરીને નિર્મળાને મરી જવાનું મન થયું. પોતાની સર્વકર અવરજાનો સામરો ખ્યાલ તેને એક વિપજમાં થયો મેળે. તે જમરે થોભ્યા વગર નીચી વળી ધરમાં પેટી પાછળથી આવતા એ મિત્રોના હસવાનો અવાજ

તેના કાનમાં ગજગણ્યા થયો. આખા ભર જગતમાં પોતાનું કોઈ નથી એ લાન એને એ ટાણે લીધ થયું. ત્રાસદાયક નિર્જનતા તેના અંતરના ખુણે ખુણામાં પ્રસરી રહી.

* * *

જે નિઃશ્વ આખા ફસ વર્ષમાં નિર્મળા ન કરી યજી તે જવાનજીના કૂર હાસ્યે પ્રેરાઈ તેણે પણ ભરમા થયો. તેણે શ્વાસજી ગામ છોડવાનો દહ સંકલ્પ તેજ ધરીએ પોતાના મન સાથે થયો.

રાત્રે સૌ જગ્યા ત્યારે તેણે પોતાની નાનીથી બચ્ચી બાધી. થોડા ક્ષણ ને જ-મારાનું સાચવી રાખેલું પાંચ સાત કર્ષણાનું પરચુરણ ને પાંચ પર્ષાસનો રૂપાનો ઝીણો ઝીણો ધમીનો એટલી એની તે વખતની મુજ હતી.

બચ્ચી હાથમાં લઈને પાછલે બારણેથી બહાર પડીને વહી કુદી રહ્યા પર આવી. તેના કાંધુ થઇ રહેલા પગોને અરબચડી બેલ કે અંધારા રહ્યા નહ્યા નહીં. સવર પડતાં પહેલાં તો તે બારડોલી રોડને જઈ પહોંચી. એણે મુળાધની ડીકોટ કઢાવી અને ગાડી આવતા ને પહેલો યાં કલાસનો ડબો તેના જોવામાં આવ્યો તેમાં જઈને તે બેઠી.

ગાડી ઉપડી પણ સાચમા બેઠેલા ઉવારુએ તર્ર જોવાની એને કુરસદ કે હીમત નહતાં. તેણે બારી બહાર જોયું, કંઈ અને પોતાના બાવિનો વિચાર કરવા માંડ્યો. ગાડીમાં બેસતા સુધી ઉરકેરાટમાં પોતે ભરેલા પગલાંની અધકરતા તેને સૂચી નહોતી તે હવે ગાડીની ગતિ નેટલા-જ નેમથી તેના અગળ્યા ઉભરાઈ. તેને વર્ષો

પહેલાં જોએલું મુંબઈ સાંભર્યું. પોતે મુંબઈ એકલી જમને ક્યાં જશે ? શું કરશે ? કોઈનું જોળખાણ નહોતું. પાસે પેસાએ નહોતાં ને હોય તોએ તેનાં જોળી અજણાં સ્ત્રી મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં ક્યાં ને કોને આશરે જાય ? તેની આખમાંથી ખોર ખોર જેવા આંસુ સરી પડ્યાં. તેનાથી હીળકાં પાણુ લેવાય ગયાં.

સામેની સીટ પર એક ધોળા ખાદીના વસ્ત્રો ને ખાદીની ટોપી પહેરી ગાંધીપંથી સ્વયંસેવક ખેડો હતો. તેણે નિર્મળાની સ્થિતિ જોઈ. સ્વાભાવિક દયાથી તેણે પુછ્યું : “ બાઈ ! ક્યાં જાઓ છો ? ”

નિર્મળા પ્રશ્ન પુછનાર તરફ ચમકીને જોઈ રહી. એણે પોતાના આંસુ છુટી નાખ્યાં. પોતાના તરફ કોઈ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે એ જોઈ અત્યંત દુઃખમાંએ એનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. તેણે વિશ્વાસથી કહ્યું : “ મુંબઈ. ”

“ તમારા ત્યાં કોઈ સગાં વહાલાં રહેતાં હશે ? ” સ્વયંસેવક ફરીથી પુછ્યું.

“ ના બાઈ ! મારું ત્યાં કોઈ નથી. ” ફરી તેની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. સ્વયંસેવકનું અંતર દયાથી દાઝ્યું.

“ બહેન ! ત્યારે તમે કોને ઘેર જાઓ છો ? ”

“ પરમેશ્વરને આહરે બાઈ ! ”

આવી એકલી યુવાન અખળાં વગર કારણે મુંબઈ એકલી જાય એ વાતમાં સ્વયંસેવકને બંધારે કોઈક લાગ્યું. એણે ધીરે ધીરે નિર્મળા પાસેથી બંધી હકીકત કઢાવી લીધી. સંસ્કૃતિની શોધમાં આ નિર્મળા નારી વિશાળ ભવરણમાં

એકલી નીકળી હતી એ વિચારે એના અંતરમાં પૂન્યભાવ ઉભરાયો : એણે ધીરે રહી ઉમર્યું : “ બહેન ! મહિલા-આરામ તો મેં જોયું છે. હું તમને ત્યાં મુકી આવીશ. ”

“ તમારો પાડ માતું બાઈ. ” એના મુખ પર પહેલીજવાર ઘણે વર્ષે સહેજ સ્મિત ફર્યું. એની નિરાશા જતી રહી. તેણે વિશ્વાસથી પોતાના નામઠામ સાથેની છવનકયા કહેવા માંડી. એમાં રહેલી સરલ કરણતા સ્વયંસેવકના અંતરને પલાળી રહી.

૫

નિર્મળાને મહિલા-આરામમાં આવ્યે ત્રણેક માસ વીતી ગયા. એ આવી ત્યારે એની હોસનો પાર નહોતો. બતાવેલી દરેક વસ્તુ તે તપસ્વતીથી કરતી. ગાંધીજીનું અંતર શરીર હોવાથી કામ કરવાની તેને ચોરી નહોતી. અંત આડું પાતણ મળે તેનાથી એને અસંતોષ નહોતો. પોતાનું બાણુતર તાણું કરવાની ઉચ્ચારે સુધારવાની પણ તે બને તેટલી મહેનત લેતી. આ ત્રણ માસમાંએ તેની બોલીચાલીમાં ફેર પડવા માંડ્યો હતો.

પણ આવી કામ કરે એવી મુશ્કેલ ચાકરી મળે તેને બાણુવવાની કોને પરવા હોય ? કામ કરે તેને માટે કરવાના કારણોની ખોટ નથી હોતી અને નિર્મળાની પાછળ તો પુછનાર કે વારે ધાનરે કોઈ નહતું હિ. તેના વિકાસ થયો કે નહીં તે વીશે ખબર રાખે સંસ્થાનું અનાજ ખાધે ને સંસ્થાનું કામ કરે તેમાં કે ઉપકાર અને આવી ગામડીઓને હોષ હોષને આમ વિકાસની કેટલી જુખ હોઈ શકે ?

નવા કામમા, નવા વાતાવરણમા પહેલા પહેલા તે નિર્મળાને કંઈ લાગ્યું નહીં. ઉલ્કાને ફેરકારથી તેને રસ પડવા માંડ્યો. તેણે પોતાના ભાગમાં પહેરવાની રીત બદલી. બોલીચાલી સંધારવા માંડી. દરેકને મદદરૂપ થઈ પડવાની તત્પરતા દાખવવા માંડી અને એ છેક મુગી થઈ ગઈ હતી તે હવે કોઈની સાથે વાત કરવાની ક્યારે તક મળે તેની વાત જોવા માંડી.

પણ વિકાસની શોધમા નીકળે તેનાથી 'આટલેજ અને આથી આગળ નહીં' એવું મંથન સ્વીકારાય નહીં. દિવસે દિવસે નિર્મળાની મજૂવાની હોસ વધવા માંડી પણ મદિયા-આરામ તેની હોસ સતોષવાતું સ્થાન નહતું. સંસ્થાના ચાલકો નિરાધાર કોઓને રાખતા એ કે જેવો તેવો ઉપકાર નહતો અને એવી કીઓએ મજૂવા કરતા સંસ્થાને ઉપયોગી થવાની પહેલી ફરજ હતી.

આરામનું વાતાવરણ પણ આરામના સંસ્થાપકોની અનેક મુશ્કેલીઓ હતા કાંઈ બળે શાથી નાની નાની ઈર્ષ્યાઓ અને કલહોથી સદા દિવિત રહેતું. બગાડ કીઓના સંસ્કાર સુધારવા, તેમના જીવનને ઉપયોગી બનાવવા; તેમના અંતરમાં બોદધ અને કલામયના ભરવા, દેહને માટે સેવિકાઓ તૈયાર કરવી એવો એવો હલો બસો હરેક આરામના ચાલકો રાખતાં. પણ હરેક રાખવો એ એક વાત છે; તેને આચર-ણમા ઉતારવો એ જુદી વાત છે. અને માત્ર તે જ કરે ન લાગતી હોય તેમાં પણ એ સંસ્થાના આદર્શો આદર્શો રહેતા. તેમાં વસંતી કીઓના જીવન માનવતાના કાલકાંચ એક તલુમરે હોમા આવીને આવતા.

નિર્મળાને આ ત્રણ માસમા આરામમાં વસવાની નવીનતા ઘસાઈ ચક્ર હતી હજી મુઘી તેણે અખ્યાસ માટે એક ધોરણમા પ્રવેશ કર્યો નહતો. જુવાસણના સાત વાતાવરણવલગા મરમા જેટલી શાંતિ હતી તેટલી શાંતિ પણ આ સ્થળે તો હરાઈ જતી લાગતી હતી. આરામની મુલાકાતે આવતા સખ્યાબધ સુસિક્ષિત ઓ-યુરોપોને તે જોતી અને તેથી અનિમા થી હોમાય તેમ એમના જેવા થવાની તેની ઈચ્છા સદાએ પ્ર-ભવિત રહેતી. અને આ સંસ્થામા રહીને તો ખાર વર્ષે પણ આવા થવાનો કે કેમ એની શંકા ધીરે ધીરે એના મનમા ઉત્પન્ન થતી જતી હતી.

એક બીજી વાત પણ એને અકળાવતી. જુવાસણમા કે નહીં તો એના પેરે દેખાવા તો કાંઈ નહોતુંજ રાખતું એની કાષ્ટતપરતાને લીધે રમે એ ઉપરીએની માનીતી થઈ 'બધ' એ બીકે ધણી આરામવાસિનીઓના દુષ્ક એના તરફ આરને સક થઈ ગયો દેતો. ધીરે ધીરે એના નામની ખરી જોડી ફરીઆદો ઉપરી-ઓના કાને પહોંચવા માંડી. એની જોડા ને દુરુણી શોધાવા માગ્યાં નાસી આવેલી એ તરીકે એના તરફ સ્થાને કે અરમાને ટાણા ને તિરકારનો વર્ગદ સક થયો.

નિર્મળા મુશળાઈ ગઈ એની નિરાધારીને નિર્મનતા મદદરૂપ ગણી ધણી મળાં એને રાવાને માટે કાંઈ ખુણો નહતો. ફરીઆદ કરવાને માટે કાંઈ મિલજળીનું મુકાં નહતું એનો અસરકારી ગણાતો જતાં સંસ્કારી આત્મા આ રિષિનિગી સામે ફેજરની છાંયે. સંસ્કારની શોધમાં તે મુઠ્ઠી-છાંયે હલેરમાં આવી પણ અહીંથી બેઠાનું કાંઈ

રથળ નહતું. તેણે યાદીને, અટળાઇને જીવનમાં જે એકજ માણસે તેને મદદ કરી હતી તે સ્વ-યંસેવક કીકુભાઈને કાગળ લખ્યો: “બાઈ! મને છોડવી જાઓ: મને અહીંયા ગોઠવું નથી. કોઈ કેકાણે વાસણ માંજવાએ રખાવી આપશે તો તમારો ઉપકાર જન્મેજન્મ નહીં જીવું.” તેણે આ કાગળ અમદાવાદમાં આશ્રમને સરનામે લખ્યો. એ આશાથી કે આવો પરોપકારી માણસ મહાત્માજીના ચરણો સીવાય બીજા કોઈ રથજે વસે નહીં.

દિવસ પર દિવસ વીત્યા. ન નિર્મળાને અભ્યાસ વધ્યો, ન એતું કોઈ મિત્ર થયું કે ન કીકુભાઈનો જવાબ આવ્યો. એક સવારે આરામના તંત્રાધિકારિણી માતાજીનું તેડું આવ્યું. માતાજી પોતાનાપર પ્રસન્ન થયાં હશે એ વિચારે હરખાતી નિર્મળા ધુજતે પગે માતાજીની ઓશીસના મેડા ઉપર ચડી.

ઓશીસમાં માતાજી એકલાં નહોતાં પણ બીજા શિક્ષિકાઓ અને થોડી આશ્રમવાસિનીઓનું જીવ્ય એમની આસપાસ વીંટળાઈને બેઠું હતું. નિર્મળાને પોતાની આરાના પુર અગમ્ય રીતે ઓસરતાં લાગ્યાં.

માતાજીએ થોડી મીનીટ ગંભીર ચહેરે નિર્મળા સામે જોયાં કહ્યું: “બાઈ! તને એક વાત પુછવા બોલાવી છે.” તેમણે ધારે રહી બેસ્યું. “આપણા આશ્રમની ઉજળા બાઈની પેટીમાં પાંચ રૂપિયા મુકવા હતા તે જડતા નથી. તું કંઈ જાણે છે?”

નિર્મળાને આ પ્રશ્નનો અર્થ પુરેપુરો સમજાવ્યો નહીં: “ના, માતાજી! હું કયાંથી જાણું?”

માતાજીએ સ્વરમાં સખ્તાઈ વધારી બાઈ આ રૂપીઆ પેટીમાં મુક્યા ત્યારે તું એની ઓરડીમાં હતી ને તેં એને મુકતા જોયા હતા. એમ એ કહે છે.” માતાજીએ આસપાસના મંડળ તરફ સૂચક રીતે જોયું. એમાંનાં ઘણાં ખરાએ એવીજ સૂચકતાથી ડોકું ધણાવ્યું.

“ના, માતાજી! હું કંઈ જાણતી નથી. એમણે પેટી ઉઘાડી હતી ખરી, પણ મેં એમને રૂપીઆ મુકતાં જોયાં નથી.” નિર્મળાના અંતરમાં બીક પેસવા માંડી, તે સમજી શકી કે તેના ઉપર ચોરીનો આરોપ મુકતો કલે પોતાને કોઈ ચોર ધારે? એની આંખ રડું રડું થઈ રહી.

“બાઈ! એ પૈસા તેં લીધા એવો તારા ઉપર આરોપ છે.” આપાધીશ કરતાંએ વધારે આડંબર માતાજીના શબ્દોમાં હોતો, “માટે જીવ થઈ ગઈ હોય તો કષ્ટલ કરી દે. નહીં તો પરિણામ સારું નહીં આવે.” માતાજીએ ફરી પોતે કહ્યું તે ઠીક કહ્યું કે નહીં તે જોવા આસપાસ જોયું. કોઈના મુખપર માતાજીના શબ્દોની ચોખ્ખતા વિષે શંકા નહોતી.

નિર્મળા ચોધાર રહી પડી: “માતાજી! હું નહીં ને મારા પર ચોરીનો આરોપ મુકો છો? મેં લીધા હોય તો તમે કહેો એવા સોજન આઈ. હું આ વાતમાં કેં જાણતી નથી.”

“બાઈ! માની દે નહીં તો પરિણામ સારું નથી.” એક બીજા અધિકારીણીએ પોતાના શબ્દોના નૈતિક બળથી માતાજીને મદદ કરવાના ઉદ્દેશથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા: “માતાજી! આવા લોકો એકદમ નહીં માને. એમને તો

પ્રમાદ જોઈએ. આમ પૈમા ચોરાય તો આપણા
આરામની આબરુ કેટલી હલકી પડે ?

એક ત્રીજા બાઈ હોવા, “બાઈ! માની દે,
નહીં તો આ સોદી જોઈ છે ?”

- નિર્મળાના બાંસુ સુકાઈ ગયા. તે બપોર
પરલ નજરે એ બાઈ ને એની સોદી સામે
જોઈ રહી. આખું મંડળ, હવે ઠેકાણે આવશે
એમ માની મલકાયું.

“શું અને મારશે ? મેં ચોરી નથી કરી
તોએ અને મારશે ? તમે આવો જુલમ કરી
આ સંસ્થા ચલાવો છો ?” તાસેડી નિર્મળાને
શું જોણતું તેનું બાન ન હતું.

“જો ચોરી સંસ્થાના જુલમની વાત કરવા
નીકળી છે ! નાસી આવી તેને આટલા દિવસ
પાણીપોથી ને મરતનું અવગણ્ય તેનું કે નહીં
આવી દે છે કે નહીં નહીં તો જોવા જેવું થશે.”
જાહેની સામે એક લાકડી નિર્મળાના સરીર
ઉપર ઝપેટાઈ. એક ચીસ પાડી નિર્મળા જોય
પર બેસી ગઈ.

આજ પછે કીકુભાઈ ઓડીયમા નિર્મળાની
અવર સેવા દાખલ થયો. એ સુંબઈ આવ્યો
અને સ્વાભાવિક જીવાસાધી પોતે ટ્રોલી બાઈની
થી દયા થઈ તે તે જોવા આવ્યો હતો. ઓડીય
માં પેસવાને વાર પોતાની સામેનું દરમ જોઈ
તે આજો બન્યો. “નિર્મળા બહેન શું થયું ?
આ બધું શું છે ?”

એને-બદારના માણસને-જોઈને બધા ચડી
મુખ થઈ ગયાં. નિર્મળા બીધેલી હરજાની માફક
કીકુભાઈના પગ આગળ આવીને પડી. “બાઈ!
અને જવાવો. આ બધા મારા પર ચોરીનું

આજ મુકે છે ” એના આંસુ ખાભ્યાં ખળાતાં
નહોતા.

કીકુભાઈને મીઠળ ઝવેલ નિર્મળાના સરસ
આકારના જો દર્શન એણે મહિનાઓ પહેલાં
પોતા કલાક ગાલીમાં કર્યા હતાં તે નિર્મળા
ચોરી કરે એમ તેનાથી માની શકાયું નહીં.
તેણે કડકાઈથી કહ્યું: “માતાજી! સંસ્થા આવી
રીતે સોદીઓ મારી ચલાવો છો ? આ બહેને
ચોરી કરી હોય એમ તો હું માનતોજ નથી
પણ ચોરી કરી હોય તો પણ આ ન્યાય દાયમા
સેવાતુ કામ તમારું નથી.”

માતાજી કંઈ જોલવા ગયા પણ એમના
મળામથી રુદ્ધ નીકળ્યો નહીં. એમનું આખું
મંડળ પણ રતબધ હતું. કીકુભાઈએ નિર્મળાને
ઉઠાડતા કહ્યું ન બહેન ! માલ ! આ સ્થળ તારે
રહેવા લાયક નથી. આટલી ટોડી ટુનીઆમાં
તને કે પછુ દાળ ફાટશે તો મળા રહેશે.”

નિર્મળા મુગી મુગી આંસુ છુટી લઈ થઇ.
એણે માતાજીને જોલા મજામ કર્યા અને એ
અને કીકુભાઈ બંને મારજુમાથી બદાર પડ્યા.

૬

કીકુભાઈને સાર્વિક કોઈ નિર્મળાને છોડા-
વતા તો છોડવી આવ્યો પણ મહિલા-આરામ-
માથી બદાર પડ્યા પછી એને લઇને ક્યા જવું
તે તેને સુઝ્યું નહીં. પોતાનું ધર મુખાઈમાં હતું
નહીં અને હોય તોએ પોતાના જોવા સી વ-
ગરનો માણસ આવી અજાણી સીને ધરમાં
લઇને કેમ જવ ? છેવટે વિચાર કરી કરી એણે
પોતાના એક મોળખાતા કૈદની પાસે
એને સુડી આવવાનો નિમમ કર્યો.

એ નિર્મળાને લઇને લલિતા શેઠાણી ત્યાં
ગયો “બહેન ! મારે તમારું એક કામ પડ્યું

છે. હું આ અનાથ સ્ત્રીને તમારે ત્યાં મુકવા આગ્યો છું. એનું કામ નથી. તે મારી એક ધર્મની જેન જેવી છે. તેને રાખશો તો મારા ઉપર ઉપકાર થશે.”

શેઠાણીએ નિર્મળાને પગથી માયા સુધી નીહાળી. તેના ગરીબડા દેખાવ એમને પસંદ પડ્યો. એમને ત્યાંથી હાથ રસોઇઓ પણ નાસી ગયો હતો. “બાઈ! રસોઇ કરતાં આવડે છે?” તેમણે પૂછ્યું.

નિર્મળાએ ડોકું ધુણાવી દા પાડી.

“કીકુભાઈ! કર્શી ફીકર કરશો નહીં. એને મારે ત્યાં રાખી જાઓ. મારે ત્યાં રસોઇખાણીના કામમાં મદદ કરશે તો મને કેં ભારે નથી પડવાની. હું થોડો ધણો પગાર પણ એને આપીશ.”

શેઠાણીના શબ્દો સાંભળી કીકુભાઈ નિશ્ચિંત મને નિર્મળાને ત્યાં મુકીને ગયો.

નિર્મળાના કામગરા સ્વભાવને માટે શેઠાણીને ત્યાં કામ ધણું વધારા પડતું નહતું. તેણે અને તેટલી રીતે, શેઠાણીને પ્રસન્ન કરવા માંડ્યાં. એ એમને દરેક કામમાં ઉપયોગી થઈ પડતી અને સાથે સાથે રાત્રીને વખતે પોતાનો આત્મવિકાસ સાધવા તે મોડે સુધી વાંચતી. મોટા ઘરમાં ઘરનાને નિરુપયોગી પણ બીજાઓને ધાત્રી ઉપયોગી થઈ પડે એવી ચોપડી-જોના છાપોટા ભરેલાં હોય છે અને શેઠને ત્યાં પણ એવા પુસ્તકોની ખોટ નહતી.

એક વર્ષ દિવસ નિર્મળા આ ઘરમાં ની-રંતે રહી અને એટલામાં તેનામાં ફેર પણ ઘણો પડ્યો. તેનું જ્ઞાન વધું. ત્યાં મોટી ફુગીઆ

જોવાથી તેની સુઘડતા વધી. તેના શરીરના રંગ રંગ પણ ખીલ્યાં. વર્ષ પહેલાંની નિર્મળા આ દશે એવું કલ્પવાનું પણ જરા અધરું પં એમ હતું.

પણ ગરીબના નસીબ ધણું ખરું ગરીબ હોય છે. આઘેડ વયના શેઠાણીને નિર્મળાને વિકાસ ઘણો છલછલાટ ભરેલો અને ખુંમે એવે લાગ્યો અને આઘેડ વયના શેઠને શેઠાણી શીવત ખીજ સુઘડ સ્ત્રી રોજ ઘરમાં જોતાં જોતાં વિકારવાસના જાગી અને પ્રિયુષો ઘણા અણ-ગમતા સંયોગોમાં નિર્મળાને શોધું થઈ છેડવું પડ્યું.

દુઃખ ખમી ખમીને પણ નિર્મળા પચાઈ હતી. એણે અહીં આથી જરૂં પડે તો મ્માં જવું એ વીશે વિચાર કરી મુક્યો હતો. આખી દી નીઆમાં એની તરફ નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી દાખવતા એક કીકુભાઈ હતો અને એ. જે સ્વ-સેવક થઈ મહાત્મા ગાંધીના સંન્યમાં જોડાયો હોય તો પોતે પણ શા સાર ગાંધીજીના સંન્યમાં જોડાઈ રવપસેવિકા ન બને ?

૧૯૨૧ નો-સત્યાગ્રહ ચરુ કર્યા પહેલાં-આ કાળ હતો. મહાત્મા ગાંધીજીનો ટકો આખો દેશભરમાં તેવખતે વાગતો અને તેઓ કુદર્ત તૈયારી કરવા અને લોકોને જાગાડવા માગે જાય તે વખતે ફરી રુલા હતા. લોકો ગપાઝપ રહેતાં પંસા ભરતા, હુગેડાં બાળતા અને સુતરને તાંતરે સ્વરાજ્ય લેવા અધીરા થઈ રહેલા હતા. રાજ્ય રાજ્ય વીરોના લાગણો તે વખતે રોજ નવજનન ઘેર ઘેર વગાતું. દુઃખ દુઃખ તારાઓ અસ્ત. માય તેમ બીજા સૌ નેનાને-

તેજ તે વખતે આખા થવા હતા. સૌ રોજ માંધીજીની જમ પુકારના ખરી કે ખોટી ખાદી ખરીવામાં ઉત્સાહ દાખવતા અને ઝાંખાચરક સર્વ એક વાર જે રાજ્યદોહી વાતો મણુભાઈ એવી વાતો કામકામ કરતા જણાતા હતા.

શેઠને ઘેર આવતું 'નવજીવન' નિર્મળા પશુ રોજ વાચતી અને ધરમા થતી ચર્ચાઓને ધ્યાન દીધે સાંભળતી શેઠને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી એણે આશ્રમમાં જ્યાં સારું સીધી અમદાવાદની રીકીટ સીધી. એના જેવી એકલી ઓ દેશના આવા અણીના વખતે પોતાની જાત ને સેવા દેશને ન સમર્પે તેા ક્યારે સમર્પે ?

સત્યામદાશ્રમમાં એ વખતે ખુબ ધમાલ ચાલતી. દેશ દેશથી રોજ નવા પરીણ ગાંધીજીને દર્શને આવતા અને એ જગ્યાને રસોઇ કરી જમાવવા એ આશ્રમવાસીઓનું મોટું કાલજીય યથા પડ્યું હતું. દેશભક્તિના કાલેમાં પોલીસી ઓએમાંથી કોઇકજ ઓએ આ રાષ્ટ્રીય અસહ્યેતના યદ્યમા સકાષ કરવા પોતાની સેવા સમર્પે શકતી અને તેથી આવકાર આપવાનો રીવાજ આશ્રમમાં ન હોવા છતાં નિર્મળાનું આગમન આશ્રમમાં આવકારપાત્ર તો જરૂર મણુભાઈ હશે.

આશ્રમમાં મોઢ કોઈનું ન હતું અને છતાં સૌ આખા દેશના લગભગ નિર્મળા પશુ કોઇની નહોતી અને તેથી આખા દેશની થતા એને મુરેલી નડે એમ ન હતું આશ્રમમાં એ આવી અને એનો આશ્રમ પ્રસન્ન થયેા. રાધલા રાધલા અને રેડીઓ માંતરતા તે અપ્પાર સુધી એને યજી અપરિચિત એવી વાતો સાંભળી શકતી. વાર-વાર મદાન દેશનેતાઓના દર્શન કરવાનો એને

મુયોજ મળતો. સરવા દેવી ચોંદરાણીનો મોટો કંઠ અને હીંદના જીવજીવની જમકતરી વાળું તે પાસેથી સાંભળી શકતી. બેડેભાઈ છોરેભાઈનું પ્રયંક દારૂધ્વનિ ત્યાં વારંવાર ગાજતા અને માનવ સમુદાયનો અમણિત વહેળો નિર્મળાને રસરસી વગર અને છતાં એના અંતરમાં તરમ જમાડતો ત્યાંથી દરરોજ પસાર થતો.

રાત્રે નદીકાંઠે આશ્રમની જગ્યા મંડળા જમતી. અલ્પરૂપમાં તારાઓનો ચંદરનો કે એકલા ચંદ્રમાનો લખલખાટ સાબરમતીના નીરમાં પ્રતિબિમ્બિત થતો. સાબરમતી ધીરે ધીરે વહેતી ન હોય એમ વહેતી અને તાપકાંઠાના પાયરણા પર મેસી નાનુંશું ઓ ધુરુષેનું જુદું ચીતના મોઢો ભોલારૂં અને જગનની કહીઓ ગીવડું. આખા દિવસની ચાંદેલી નિર્મળા આત્મામાં નવા અમૃત સીલતી હોય એમ મુદ્યામાં ડુંડીકે વાળી બેસતી અને નિર્જન જૂનકાળ ઉપર છંસ્સે પડેા પડેા હોય એવું અનુભવતી.

તે પછીનું એકાદ વર્ષ નિર્મળાએ પરિકામમાં ગાળ્યું. અમદાવાદની શેરીઓમાં તે ખાદીની ધળઓ પર લખેલા મુક્તિમંત્રો લઈ સરપસેમાં જતી ઉઘરાણી કરતી, સાબરમતીની રેતીમાં મળતી પ્રયંક માનવ મેડનીમાં એક કણ રૂપે તે સામેલ થતી અને બારડોલીના આશ્રમમાં રસોઈ કરનાર પ્રુદતા ત્યારે રાધલા જતી આવા મોટા સંધમાં મણુભાઈ નાના રાગદેવે ઉમરાના, પશુ પોતાની જાનને તેથી અલિપ્ત રાખવા તે બને તેટલો પ્રયાસ કરતી.

ત્યાર પછી અમદાવાદમાં ડેઝીસ ભરાઈ અને બારડોલીમાં સત્યામદ આદરવાનો થયેા. પશુ ચોરીચોરાનો લત્તાકાંઠ થયો, સત્યામદ બધે

૧૨ લોકો, ગાંધીજી :- પકડાયા, જાએ. બધી ખીનાઓ
 ૧૩ એકા, મધી, એકા, જડપથી બનતી. નિર્મળાએ આ
 ૧૪ બધા, જવખત : રાષ્ટ્રિય સેનની, સેવિકા તરીકે
 ૧૫ કામ, કયું અને સમુદ્રમાં પડેલું તણખલું મેળ
 ૧૬ અને પવનના પ્રલેપે આધાતે આમથી તેમ
 ૧૭ ઝોલાં ખાય તેમ એ પણું એક મહાન વ્યક્તિએ
 ૧૮ ઉપજવેલાં અઝાવાતમાં આમથી તેમ ઝોલાં
 ૧૯ ખાઈ રહી, એક રેતીના કણ કે તણખલા
 ૨૦ કરતાં તેની કીમત વધારે ન હતી.

૨૧ ગાંધીજી પકડાયા ત્યાં સુધી તે ખીનાઓ
 ૨૨ એટલી જડપથી બનતી કે કોઇને કશો વિચાર
 ૨૩ કરવાનો જવખત ન હતો અને તેમ
 ૨૪ નિર્મળાને પણ ન હતો, પણ તે પછી
 ૨૫ જેમ જેમ દિવસો ગયા તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય સેન
 ૨૬ માં અવ્યવસ્થા પેદા, આવડા મોટા માનવ સમુ-
 ૨૭ દાયને અચનાર કોષ પ્રચંડ કાર્યની સાંકળ ન
 ૨૮ હોવાથી એના દરેક અંકોડા ધીરે ધીરે છુટા
 ૨૯ પડવા માંડ્યા. દબાઈ રહેલા અંગત રાગદોષોની
 ૩૦ જ્વાલાઓ બહાર નીસરી અને તેની આળ ધણી
 ૩૧ ધણી જળને બાળી રહી, સત્યાગ્રહીઓની
 ૩૨ દીવાલ બેદાઈ અને એ દીવાલનું કોષ એક
 ૩૩ ઝીણું સરખું બાકાર પુરતી નિર્મળા એ
 ૩૪ દીવાલ પડતાં છુટી પડી, પોતાના અસલ સ્વરૂપે
 ૩૫ એકલા પથરના કણ રૂપે બની રહી.

૧૭

નિર્મળાનું જીવન, કશીએ દિશાના લક્ષ્ય
 ૧ વગર ભરે દરીએ ઝોલા ખાતી, તપવીના, જેવું
 ૨ હતું. પોતાની જાણી રચવામાં, એને પોતાના
 ૩ કાળો બહુ થોડો હતો. તે પુરણી તે અકસ્માત,
 ૪ વિધવા થઇ તે અકસ્માત, કીકુભાઈ મળ્યો તે
 ૫ અકસ્માત, મહિલા આરામ, લલિતા શેઠાણી
 ૬ ગાંધીજીને આશ્રમ - એ સૌ એને માટે તે
 ૭ અકસ્માતની પરંપરા જ હતી.

૮ સત્યાગ્રહની સેના ધીરે ધીરે બીજાવ
 ૯ માંડી : રાટલા ખાવા માટે આશ્રમમાં પડી રહેલું
 ૧૦ અને કામમાંથી પરવારી રેડીઓ કાંતવો તે
 ૧૧ શીવાય કશું કર્તવ્ય નિર્મળાને માટે રહ્યું નહીં.
 ૧૨ જે કૃત્રિમ ચેતન એક વ્યક્તિના સામર્થ્ય
 ૧૩ આશ્રમમાં ઉત્પન્ન થયું હતું તે એ વ્યક્તિની
 ૧૪ ગેરહાજરીમાં અદૃશ્ય થવા માંડ્યું. રહ્યું માત્ર
 ૧૫ નિચેતન જડતાનું સાંપ્રાપ્ત્ય, જેમાં રેડીયા
 ૧૬ કાંતવો અને ચાર વસ્તુઓ બાંધી કે પાંચ
 ૧૭ એ વીશેના નિરર્થક વાંદવિવાદો શીવાય બહુ
 ૧૮ થોડીજ વાતોને સ્થાન હતું. ખાસ કરીને
 ૧૯ આશ્રમમાં સ્ત્રીવર્ગને માટે તે આથી બીજું
 ૨૦ કશું હતું જ નહીં.

૨૧ નિર્મળા પણ એક સ્ત્રી, આશ્રમમાં કુટુંબી
 ૨૨ ઝોની સાથે વસનારી નહીં પણ એકલી, તે
 ૨૩ અંગેજ નહીં પણ હીંદુ, આવી સ્ત્રીને માટે
 ૨૪ આશ્રમમાં શું સ્થાન ? અને એના વિકાસનું
 ૨૫ સાધન પણ ત્યાં શું હોય ?

નિર્મળાને આત્મા આશ્રમના જીવનમાંથી
 ૧ ઉઠવા માંડ્યો. ધણી, માણસોમાં વસવા છતાં
 ૨ એના આત્માની નિર્જનતા ગઈ કે ન એની
 ૩ રાંનપિપાસા ભાગી.

૪ અધ્યાપ્ત અધ્યાપ્તને તેનામાં હવે નિરાશા
 ૫ નો સંસાર મવા માંડ્યો. પોતે શું માને છે
 ૬ તેની એને ખબર નહોતી પણ પોતે જે માને
 ૭ છે તે એને મળતું નથી, એવું જ્ઞાન એને કલે
 ૮ કલે, રત્નાં કરતું એને દરેક કર્તવ્ય અર્થ વન

રત્ન હાથમાં માંડ્યું. શા માટે વહેલા ઉઠવું ? શા માટે રેડીએ કાતવો ? શા માટે વૈતરું કરવું ? પેટ ? ભરવા ! પેટ ભરવા ! પેટ તો ભુવાસ્તુમાં ભરાતું નહોતું ?

વિચારની અસર આચારમાં ઉતર્યા વિના રહેતી નથી અને નિર્મળતાના બંડખોર થએલા અને તેની પાસે આશ્રમના નિયમો તોડાવવા માંડ્યા આશ્રમના નિયમો તોડે તેને માટે આશ્રમમાં સ્થાન ન હોય.

એક સવારે તેને આશ્રમમાંથી રજા મળી. ઉપર આજ ને નીચે ધરતીની સ્થિતિ તો નિર્મળાની સદાપત્ની હતી. કોઈ કોઈ વાર એવી પરિસ્થિતિ બહુ તીવ્ર રૂપે એની સમક્ષ આવીને ઊભી-રહેતી એટલુંજ આશ્રમમાંથી નીકળી જુની આને ક્યેન્નુલે-જાવ-તેનો કશો વિચારનકર્મ વચર તે રેશન તરફ ચાલી નીકળી અને એક વાર મુંબઈ ગએલી એટલે કે વિચાર ક્યો વચર એણે ફરીવાર ત્યાની જ ટીકીટ લીધી.

મુખાઈ આવતા તો અવારું પશુ કયા જવું ને કેને ત્યાં ? ઉતરવું ? એ પ્રશ્ન નિર્મળાને માટે મોટો હતો. એને રસ્તાઓનું પશુ ને જાણ ન હતું. પોતાની નાનીથી વયકે દાયકા સર્ધ તે શેઠા મજૂર માળાએના દાર નોકરીની શોધમાં ચડી ધાકી ભુખ લાગે ત્યારે રસ્તામાંથી પૈસા બે પૈસાના અણુ-મરરા સર્ધ તે ખાતી અને પાછી નોકરીની શોધમાં ચડ ઉતર કરતી. સાંજ પડતાં તો તે ઘાડાને બોલ ઘડ મર્ધ. સરકારની શોધમાં હરનારને પ્રજા આવી શિક્ષા કરતો હતો ?

રસ્તામાં આ નિરાધાર નારીનો છળ કરનારા કુષ્ટોની પશુ ખોટ નહતી. જેમ જેમ સાંજ પડતી મર્ધ તેમ તેમ નિર્મળાનું અંતર અવધી કંપવા માંડ્યું. રાતને વખતે કયા જવું ? આવા ભરવસ્તીવાળા શહેરમાં એક-ધર તેને આશરો નહીં આપે ? આ શહેરમાં શું કુષ્ટ-દુઃખ સામાન્ય પ્રવર્તેલું હતું ?

ભુખી તરસી તે સાંજ પડતાં ફરતા ફરતા ફરી આ તરફ આવી ઘાગી. "દુનિયા" માણસની મેલી ત્યાં મળી હતી. સૌ ખોત પોતાના તાનમાં ફરતા, કોઈને કોઈની પરવા પડી ન હતી. એક બાકડી પેર જઈ થયેલી નિર્મળા મેલી અને કણુકાર તેને આ ફરીઆમાં પડી આત્મચાલ કરવાનો વિચાર મર્ધ રશોન એણે ઉભી-ઊભી પ્રભુની પ્રાથના કરવા માંડી. એના મનમાં આશ્રમમાં રોજ સાંકળેલા ગીતાનું "મોડેના" બજુકરા વાગવા માંડ્યા.

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા-માયા...

બહારી, ઘાડો, અસ્ત-અસ્ત પડોવાળી નિર્મળા વિચારમગ્ન મર્ધ મેલી હતી અને મોડે ફર ઉભેલા એ કુષ્ટો તેની મેષ્ટો કરતા તેની તરફ જણ એવું ધ્યાન ન હતું. અચાનક એક પરિચિત અવાજ સંભળાયો.

"માણ-નિર્મળા બહેન ! તમે અહીં ક્યાથી ?" કીકુભાઈનો હૃદયમાં રમી પેહેલો સ્વર નિર્મળાના કાનમાં અથડાયો. "શું પ્રાર્થનાને બોલે અંબુ ?" કીકુભાઈને સ્વરુપે આવી પહોંચ્યા ! "એને એક લણ સંપ્રદા મળે."

"બહેન ! અહીં આ એકલાં તમે શું કરો છો ? આ તમારી થી દુઃખ !" કીકુભાઈએ

પાસે આવી નિર્મળાના હાલ જોતાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં. એને જોતાં નિર્મળાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ નીકળી પડ્યાં. એના કંઈમાંથી શબ્દ નીકળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો.

“અહેન ! ચાલો, મારી સાથે ચાલો. આ સ્થાન તમારે લાગતું નથી.”

નિર્મળાએ મહા મુશ્કેલીએ આંસુ ખાળ્યાં, “હાહા તમે બધે વખત મને બચાવી હવે ધડી ધડી તમને બારરૂપ થવા હું નહીં આપું મારે માટે આ સમુદ્રનું શરણુ જ દીક છે.”

“કે” ગાંડા થયા, અહેન ! પણ આટલું બધું છે શું !” નિર્મળા નહીં માને એમ જોઈ કીકુભાઈ ખાંકડા પરની ખાલી જગ્યામાં બેઠી ગયો. “લલિતા શ્રીકાલુને ત્યાંથી તમે ગયાં તેની મને ખબર પડી હતી અને સત્યાગ્રહ વખતે તમે ઘણું કાર્ય કરતાં તે વીશેની તમારી જ્ઞાતિ તો હું ઘણી સાંભળતો ને એ બધું મુકીને તમે આ દશામાં અહીં કયાંથી ?”

“હાહા ! મારું નશીબ બીબ્બું શું ? મારા અંતરની નિર્જનતા કાઢવા અને ચાનદીપક પ્રગટાવવા ધર છોડી ક્યાં ક્યાં લમી પણ ન મારી નિર્જનતા મટી કે ન મને જ્ઞાન મળ્યું, ને જાંઘળી વેડશી નાંખી હું આ સમુદ્રનું શરણુ શોધતી આવી પડી છું હાહા, તમે જાઓ મારું નિષ્કળ જીવન સુધારવા તમે કેટકેટલી વાર પ્રયત્ન કરશો ?”

“અહેન ! તમારી ભુલ છે. કોઈ કોઈનું

જીવન સુધારી કે બગાડી શકતું નથી તો હું તો કેણું માત્ર ? અને અહેન ! ચાનદીપ આમ રખડો રજવો નહીં મળે ને હળ્લરો માણસોના સંગમાં રહેશે તોએ તમારી નિર્જનતા નહીં શીટ. એને માટે તો તમે તમારા અંતરમાં શોધ કરો. યોગી જગલમાં એકલો રહે તોએ એનો ચાનદીપ જગે છે અને એને કદી એકાંતની અકળામણ આવતી નથી. અહેન ! રિયુતપ્રવં થયા વગર તમારો આરો નથી.”

આશ્રમમાં ગીતાંજનાં શ્લોક રાજ સાંભળતાં જે ચાન નિર્મળાને નહોતું થયું તે ચોપારીના અણગમ્યા કોલાહલમાં સહાનુભૂતિ પૂરક ઉચ્ચારાએલા કીકુભાઈના એક શબ્દ થયું. તે બુઝી પડે “પ્રજઘાતિ યદા કામાન સર્વાંન્યાર્ય મનોગેતાનાં આત્મન્યેષાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તુ ચ્યવે”

“એમજ અહેન ! તમે તમારા અંતરની બધી કામનાઓ છોડો ને મારી સાથે ચાલો તમારે માટે નવું કર્તવ્ય વાટ જોતું બેઠું છે. અમે એક નિરાધાર અત્યજ છોકરાઓની શાળા શાહી છે, તમે તેમની માતા-સુખ્યં શિક્ષિકાનું સ્થાન શોભાવો ને એ કર્તવ્ય કરવામાં તમારા અંતરની બધી અકળામણ ઉકેલી જશે. ચાલો અહેન” કીકુભાઈ ઉભો થઈ ગયો. એની માથાનું આંખના તેજમાં તણાતી નિર્મળા પણ લવડીઆં ખાતી દીઠી : “ચાલો બાઈ.”

પ્રબંધોનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય

લેખક:

શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ સાશ્રી.

ગુજરાતના પ્રાચીન-મુસલમાની સમય પહેલાં ના ઇતિહાસ માટે મુખ્ય સાધનો એ છે. (૧) તત્કાલિન લેખો અને (૨) પ્રબંધો તથા ચરિતો. ને કે રાજતરંગિણી પેઠે સવિસ્તર સૂત્ર સીધા બધે ઇતિહાસ કેટલેક પ્રમુખના મળતો નથી પણ પ્રમુખ ચિંતામણિમા અણ્ણિકાત્ર પાટણની રચનાથી વસ્તુપાલના મરણ સુધીના બનાવો કમ વારે મોઢા મોઢા જનાવોની તારીખો સાથે આપવામાં આવ્યા છે. બીજા પ્રબંધો તથા ચરિતો આ માહિતીમાં કવચિત ઇપ્સો કરે છે કવચિત ટેકો આપે છે. કવચિત સુધારો કરે છે અને કવચિત નવીજ માહિતી આપે છે.

પ્રાચીન સમયના ગુજરાતના રાજ્યોએ સર્વત્ર સીકાઓ પડાવ્યા હોય એવું જણાવું નથી એટલે રજત્ર અને સમકાલિન ઐતિહાસિક સાધનોમાં દાખ કરતી જખને છુદા છુદા રાજ્યોએ એ આવેલા તામ્રપત્રો, રાજ્યોએ, એમના અમાત્યોએ તથા એ કાળના ગૃહસ્થોએ બધાવેલાં મકાનોમાં કોતરાવેલાં લેખો અને મકાનોનું રચાપત્ર તથા તાલકાલિન મુતિએલું ચિત્ર, એટલુજ રહે છે.

પણ એવા પ્રકારનો રચાપત્ર તથા ચિત્રપત્રો પુરાણે ઇતિહાસને સીધી મદદ કરે એવો નથી. માત્ર તે તે કામની ધાર્મિક સામાજિક અને કાળની રચિતો નિદ્યોક છે.

હિંદુ સમયનો મજા ખરા મકાનોનો તેો નાશ થઇ ગયો છે. બધા ઘરોના દવા ત્યા જેવો

છે અને એ ઘરોના મકાનોના પથરાઓ-કાચ લેખોવાળા પથરાઓનો ચુનો થઇ ગયો છે અથવા પાછળના સમયના ઘરોના મકાનોમાં વપરાય ગયા છે. છતાં ગિરનાર, આણં, ઘનુગપ વગેરે ટેકરીઓ ઉપર આવેલા તથા બીજા ખૂણામાં રહેલા ને મકાનો, વાવો, શિક્ષાઓ, મંદિરો વગેરે બધી ગયા છે તેમાં ને લેખો હોય તેો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઉત્તરનામાં સારી મદદ કરે છે. બાકી છુદા લેખોમાં મોટા જાણીતામયનો છે. અને કવચિત કેટલુંક પુસ્તકની મુખપાનાં તે તે વખતે રાજ્ય કરતા રાજના નામ સાથે રચના. સંવત કે લખ્યા સંવત આપેલ હોય તેો એ નોંધ પણ ઉપરોક્ત થાય છે.

ઉપર ને ઐતિહાસિક સાધનો દુઠાઈ નોધી છે તેમાં નહુ કશું નથી અને એ સાધનોના ઉપયોગ કરીને જ આજ સુધી આપણા હિંદુ સમયના ઇતિહાસો લખાયા છે. પણ અહીં આ સાધનોના એક અંતરું એટલે કે પ્રબંધો અને અને ચરિતોનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય કેટલું બહુતું એજ વિચારવિષય છે.

તામ્રપત્રો અને લેખો સમકાલિન હોવાથી એની વિશ્વસનીયતા-ઐતિહાસિક પુરાવા તરીકે કોમન બીજાં સાધન કરતાં વધુ જવાને હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ એમાંથી માહિતી વધુ મોટી મળે છે. અલખત વંદાવળી તૈયાર કરવા માટે

આ લેખો બીજું કંઈ પણ સાધન ન હોત તો પણ પૂરતા છે. અને કોઈક અપવાદ શીવાય બધા લેખોમાં સંપત આપેલા હોવાથી તે તે રાજના જ્યેષ્ઠાણની પણ ખગર પડે છે. પણ કોઈ લેખમાંથી રાજના રાજ્યારોહણની કે મરણની તારીખ નથી મળતી એટલે અનુક્રમે ગાદીએ બેઠેલા બે રાજ્યોની છેલ્લી અને પરેલી તારીખો ઉપરથી અટકળ કરવી પડી છે.

પણ આપણાં સુભાગ્યે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એવી અટકળ ઉપર આધાર રાખવો પડે એમ નથી. પ્રજાધર્મિતામણિમાં અને બીજા ગ્રંથોમાં પણ તારીખો આપેલી છે અને તામ્રપત્રો ઉત્કારી લેખો વગેરેની તારીખો સાથે આ ગ્રંથોની તારીખોનો વિરોધ ન આવતો હોય તો એ માનવામાં વાંધો નથી. આ રીતે જુના લેખો અને પ્રજાધોના મેળથી વંશાવળીઓ અને સંવતોનું ઐતિહાસિક ખોખું તૈયાર થઈ જાય છે. પણ પછી એ હાંડપિંજરમાં લોહી માંસ ભરવા માટે જે બનાવોનાં વર્ણનની આવશ્યકતા છે તે જુના લેખોમાંથી અતિઅલ્પ પ્રમાણમાં મળે છે. અને પ્રજાધોમાંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે. સુલ્હર જેવા સમર્થ પુરાતત્ત્વચિંતકે વર્ષો પહેલાં ખરું જ કહ્યું છે કે “જુના લેખો સાથે મેળવતાં પ્રજાધર્મિતામણિ વગેરેમાં આપેલ તારીખો અને માણસોનાં નામો માટે ભાગે વિશ્વસનીય લાગે છે.”* પણ પ્રજાધોમાં આપેલાં બનાવોનાં વર્ણન માટે એવું કહેવાય એમ નથી.

કારણ કે આ ગ્રંથો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વાંચનારની ઇતિહાસ જાણવાની જૂજ લાગવા

માટે લખવામાં નથી આવ્યા. પણ મનોરંજન માટે અથવા ધર્મપ્રચાર અર્થે લખવામાં આવ્યા છે. મેરુ પુત્રાચાર્ય ૨૫૪૮ કહે છે કે:—

મૂર્શં શ્રુતત્વાન્ન કથાઃ પુરાણાઃ
પ્રીણન્તિ ચેતાંસિ તથા લુધાનામ્ ॥
ઘૃતૈસ્તદાં સુત્ર સતાં પ્રવચ્ચ
ચિંતામણિ ગ્રંથ મંદંતનોમિ ॥

પ્રજાધર્મિતામણિ. પા. ૨

અર્થ—“વારંવાર સાંભળેલી હોવાથી જુની (પૌરાણિક) કથાઓ ડાહ્યા માણસોના ચિત્તને નોંધ્યે તેવું મનરંજન કરતી નથી માટે નજીકના સમયમાં થઈ ગયેલાં માણસોનાં વૃત્તાંતોથી આ પ્રજાધર્મિતામણિ ગ્રંથ રચ્યું છું.”

આ રીતે કથાથી મનરંજન કરવાનો ઉદ્દેશ ૨૫૪૮ છે અને જૈનધર્મનો મહિમા વર્ણવીને ધર્મપ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક કથામાં દેખાઈ આવે છે, આ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને ચાકી આવતી કથામાં જુદાજુદા કથાકારો—પ્રજાધર્મકારોએ કેટલો ઉમેરો કર્યો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. દા-ત-ચાવડા વંશના ઇતિહાસની રિયતિ જુઓ. અણહીલવાડ પાટણના ચાવડા વંશના એક પણ રાજાનો ઉત્કારી લેખ હજી મળ્યો નથી. એટલે એ વંશનો બધો આધાર આ પ્રજાધો ઉપર છે. અને અત્યાર સુધી મળેલાં પ્રજાધોમાંથી કોઈ ઇ-સ પ્યારમા રાતક પહેલાંનો નથી. એટલે અણહીલવાડ પાટણ રથપાયા પછી સાડા ચારશો—પાંચશો વર્ષ લખાયેલા ગ્રંથો ઉપર કેટલો વિશ્વાસ રાખવો ? ગુજરાતમાં જ મળી આવેલાં તામ્રપત્રો વગેરેના અભ્યાસથી તો આજ

લેખો મળ્યા છે અને પ્રજાંધો, ચરિતા વગેરેમાં એ સમયની પુષ્કળ વાતોનો સંગ્રહ મળે છે. આં ગ્રંથો લખવાની શરૂઆત પણ એ સમયમાં જ થઈ છે. અને હેમાચાર્ય, સોમેશ્વર અને રાજશેખર વગેરે પાસે તો રાજ્યનાં રેકર્ડો મેળુદ હોવાનો સંભવ છે. પણ હેમાચાર્ય તો વીતરાજ અને વિદ્વાન હતા એમણે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. પણ એમાંથી ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી ઘણી જોઈ માહિતી મળે છે. રાજશેખરે તથા સોમેશ્વરે પણ ઝાઝી માહિતી નથી આપી. મેરુતુ-ચાર્યે પુષ્કળ માહિતી આપી છે. અલખત હિતી છુટી છુટી અને જુદાં જુદાં સાધનોમાંથી જુદા વગર સંગ્રહેલી છે. પ્રજાંધચિંતામણિમાં જુદીત ઐતિહાસિક માહિતીની એકંદર કીમતનો ખ્યાર કરવાતું આ સ્થાન નથી, પણ એ ગ્રંથની તથા એ પ્રકારના જૈન પ્રજાંધોની ધાર્મિક દષ્ટિને પરિણામે એવું ઐતિહાસિક મૂલ્ય કેમ જોઈ શકાય છે એ જ એ જ પ્રજાંધચિંતામણિના જ એક એ દાખલાઓથી દર્શાવવાની ઇચ્છા છે.

(૧) પ્રજાંધચિંતામણિ વાંચતાં એમ લાગે છે કે જાણે ગુજરાતમાં સોલંકી વખતમાં જૈન ધર્મનું ખૂબ જોર હતું. બ્રાહ્મણ ધર્મના પ્રચાર હશે, પણ ઘણો નબળો અને રાજ્યો તથા મોટા મોટા અમાત્યો જૈનમતાવલંબી અથવા જૈન ધર્મનું અભિમાન રાખનારા હશે. આવી છાપ આપણા મન ઉપર પડે છે. પણ ઉત્કાણું લેખો વગેરે તત્કાલિન નીચાનીઓના આભાસ કરીએ છીએ ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ, શૈવ ધર્મ, સૂર્યપૂજા અને જૈન ધર્મ એ ચારેનો પુષ્કળ પ્રચાર ગુજરાતમાં હોય એમ જણાય છે.

અલખત ધીમે ધીમે સૂર્યપૂજા નીકળી ગઈ છે. પણ બ્રાહ્મીના માર્ગો હજી ચાલે છે.

અને ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ જૈન નહીં પણ શૈવ હોય એમ તેઓના લેખો ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતના રાજાઓની શિવભક્તિ તો એવી પ્રસિધ્ધ હતી કે મેરુતુગાચાર્યને પણ એની નોંધ કરવી પડી છે, જૈનધર્મને જેના તરફથી સૌથી વધારે ટેકા મળ્યો હતો અને જેની જૈન ધર્મ ઉપરની ભક્તિની પ્રશંસા કરતાં પ્રજાંધકારો ચાકતા નથી તે. કુમારપાલ પણ સોમનાથની યાત્રા કરવા ગયેલા અને હેમાચાર્ય સાથે ગયેલા એમ મેરુતુગાચાર્યને પણ નોંધવું પડ્યું છે. પણ આ શૈવતીર્થની યાત્રાની અસર ટાળતા મેરુતુગાચાર્યે નીચેના ચમત્કારનું વર્ણન કર્યું છે.

“સોમનાથ પાટણમાં સોમેશ્વરના મંદિરમાં સોમેશ્વરનાં દર્શન કર્યા પછી રાજા કુમારપાલ હેમાચાર્યને ગર્ભગૃહમાં લેડી જાય છે અને એકાંતમાં પુછે છે કે “મહાદેવ સમાન કોઈ દેવ નથી, મારા જેવો કોઈ રાજા નથી અને તમારા સમાન કોઈ મહર્ષિ નથી. આ રીતે સૂઝાએ આ ત્રણેનો સંયોગ થયો છે તો અનેક દર્શનો પડે દેવતત્ત્વ અને મોક્ષપદ સંદિગ્ધ થઈ જાય છે માટે આ તીર્થમાં સાચું શું છે તે કહો.” હેમાચાર્ય વિચાર કરીને જવાબ આપે છે કે “શાસ્ત્ર પુરાણના વચનોને શું કરવાં છે તમને મહાદેવનાં જ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવું છું. પછી મહાદેવ પાસેથી મુક્તિમાર્ગ સમજાવી દીધો” પછી હેમાચાર્યના પ્રભાવથી કુમારપાલ શંકરનાં દર્શન કરે છે અને શંકર રાજાને કહે છે કે “આ મહર્ષિ સર્વ દેવોના અવતાર છે. દ્વાયમાં રહેલાં

મેળી પોંડે તથા મેળી મેળી સ્વરૂપ એના જાણવામાં છે, તેઓ જે માંગેના ઉપદેશ કરે તે અસંદેશ્ય મુક્તિમાર્ગ છે" પછી એના ઉપદેશથી રાજ્યને પરમાદંતપદ પ્રાપ્ત કર્યું. મતમળ કે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો (પ્ર. ચિ. પા. ૨૧૪થી ૨૧૬)

પછી એ વખતના સોમનાથના મહંત જેનું નામ મંડુકરપતિ હતું એના પ્રત્યે ચિંતામણિદાર કહે છે પણ મુદરપતિ હતું એમ ખાટણની જ ભાવમુદરપતિની વિ. સં. ૧૨૨૫માં કોતરાએની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જાણીએ છીએ તે મહંત જૈન ધર્મ વિરૂદ્ધ સોમનાથ ખાટણમાં કંઈક આચરણ થયેથી એનું મહંતપદ અધિકારી સેવામાં આવે છે. એ રાજધાનીમાં આવે છે હેમાચાર્યની સાચારી કરે છે, પ્રત્યક્ષ ચિંતામણિ ના શબ્દોમાં હેમાચાર્યના પદમાં આવવાના કરે છે અને "માર માસ સુધી હેમાચાર્યના ચરણની રાખા વગરનું અજ માત્ર ખાધને સેવા કરીથી પોતાને કશું નાશ પામ્યો છે મારે હવે પૂરવું કરવાની રજા આપો એમ માગના કરે છે ત્યારે હેમાચાર્ય એને મહંતનું રથાન પાણુ અપાવે છે એ રીતે પ્ર. ચિ. મા કથા છે. હેમાચાર્યના કે જૈનધર્મના અપમાનથી રાજ્ય તરફથી મળતી રૂપિયા બંધ થઈ જવાના અને હેમાચાર્યનું મન મનાખાથી રૂપિયા કરી પ્રાપ્ત થવાના બીજાં કાષ્ઠાઓ પણ મેરુતુંજે નોખા છે. (પા. ૨૪૪)

આ ઉપરથી હેમાચાર્યના કાચમાં રાજ્યની કલસતા હતી એમ જણાય છે. પ્રત્યે ચિંતામણિ એમજ કહેવા માગે છે (જુઓ: પા. ૨૪૩) અને હેમાચાર્ય પ્રજાની મુગ્ધતાથી મરેલા ઉદર મારે

મુખક વિદાર અને મારેલી જુ ઉપર જુઝવિદાર કુમારપાસે મળાવેલા એમ મેરુતુંજ કહે છે (૨૩૨) કુમારપાસે જૈનધર્મ ઉપરની તાણ બકિતના આવેશમાં આ ખરેખર વેશજા કરી દશે કે મેરુતુંજે રાજ્યની જૈનધર્મ ઉપરની કમિત જનાવવાના વેતમાં આવી કલ્પિત વાતો લખી દશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

પણ હવે જુના કિટીયું સેવોથી મુંઝેલાય છે તે કુંકામાં જોઈએ. (૧) સોલંકી વંશના કુળદેવ સોમનાથ દોષ એમ જણાય છે. એક સેખમાં મૂળરાજ, ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ, કુલ્લ-કરાજ, કોમદેવ કહુદેવ, જ્યોતિર્દેવ, કુમાર પાલ મલરાજ (બીજો) અને કોમ (બીજો) એ બધાને હિમાપતિ વરસબ્ધસાદ કહ્યા છે અને મુલરાજ, કોમદેવે (પદેસો) કહ્યું સિદરાજે કુમારપાસે અને રાજપાસે બચવાન કાવળી પતિને પૂછને કે શિવપૂજારી દાનો આપ્યાના સેવો મળ્યા છે (જુઓ શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૩૨ થી ૧૩૫) આ વંશના અનેક રાજાઓએ સોમનાથની યાત્રા કરી છે કુમારપાસે પણ.

પણ બીજા સોલંકી રાજાઓની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ. જેને પ્રત્યે સેખડો પરમજૈન મળે છે તે કુમારપાસે વિષે એનાં પોતાના કોતરાવેલા સેવો મુંઝે છે તે જોઈએ. કુમારપાસે સં. ૧૧૮૬માં ગાદીએ બેઠા અને તે પછી નવ વર્ષે લખાએલી કુમારપાસે બંધાવેલા વડનચરના કોટની પ્રશસ્તિમાં પ્રશસ્તિ લેખક શીપાલ કવિ કહે છે કે: શ્રી સૌમેશ્વરવલ્લરાજ્ય વિમલચત્વાદમ્બર-ચાલિકી ॥ (આગ્રહ લેખમાં: પા-૧૫૧-૧૮૩)

લેખો મળ્યા છે અને પ્રબંધો, ચરિતો વગેરેમાં એ સમયની પુષ્કળ વાતોનો સંગ્રહ મળે છે. આ ગ્રંથો લખવાની શરૂઆત પણ એ સમયમાં જ થઈ છે. અને હેમાચાર્ય, સોમેશ્વર અને રાજશેખર વગેરે પાસે તો રાજ્યનાં રેકૃડી મોજુદ હોવાનો સંભવ છે. પણ હેમાચાર્ય તો વીતરણ અને વિદ્વાન હતા એમણે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. પણ એમાંથી ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી ઘણી જાણી માહિતી મળે છે. રાજશેખરે તથા સોમેશ્વરે પણ જાણી માહિતી નથી આપી. મેરુતુ-ચાર્યે પુષ્કળ માહિતી આપી છે. અલબત્ત ૧૧ છુટી છુટી અને જુદાં જુદાં સાધનોમાંથી દેલના વગર સંગ્રહેલી છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં ગૃહીત ઐતિહાસિક માહિતીની એકંદર કીંમતનો વિચાર કરવાનું આ રચાન નથી, પણ એ ગ્રંથની તથા એ પ્રકારના જૈન પ્રબંધોની ધાર્મિક દષ્ટિને પરિણામે એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય કેમ જોઈ શકાય છે એ જ પ્રબંધચિંતામણિના જ એક બે દાખલાઓથી દર્શાવવાની ઇચ્છા છે.

(૧) પ્રબંધચિંતામણિ વાંચતાં એમ લાગે છે કે જાણે ગુજરાતમાં સોલંકી વખતમાં જૈન ધર્મનું ખૂબ જોર હતું. બ્રાહ્મણ ધર્મનો પ્રચાર હશે, પણ ઘણો નબળો અને રાજાઓ તથા મોટા મોટા અમાત્યો જૈનમતાવલંબી અથવા જૈન ધર્મનું અભિમાન રાખનારા હશે. આવી છાપ આપણા મન ઉપર પડે છે. પણ ઉલટીણું લેખો વગેરે તત્કાલિન નીશાનીઓનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ, શૈવ ધર્મ, સૂર્યપૂજા અને જૈન ધર્મ એ ચારેનો પુષ્કળ પ્રચાર ગુજરાતમાં હોય એમ જણાય છે.

અલબત્ત ધીમે ધીમે સૂર્યપૂજા નીકળી ગઈ છે પણ બાકીના માર્ગો હજી ચાલે છે.

અને ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ જૈન નહીં પણ શૈવ હોય એમ તેઓના લેખો ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતના રાજાઓની શિવભક્તિ તો એવી પ્રસિધ્ધ હતી કે મેરુતુગાચાર્યને પણ એની નોંધ કરવી પડી છે, જૈનધર્મને જેના તરફથી સૌથી વધારે ટેકા મળ્યો હતો અને જેની જૈન ધર્મ ઉપરની ભક્તિની પ્રશંસા કરતાં પ્રબંધકારો યાકતા નથી તે કુમારપાલ પણ સોમનાથની યાત્રા કરવા ગયેલા અને હેમાચાર્ય સાથે ગયેલા એમ મેરુતુગાચાર્યને પણ નોંધવું પડ્યું છે. પણ આ શૈવતીર્થની યાત્રાની અસર ટાળવા મેરુતુગાચાર્યે નીચેના ચમત્કારનું વર્ણન કર્યું છે.

“સોમનાથ પાટણમાં સોમેશ્વરના મંદિરમાં સોમેશ્વરનાં દર્શન કર્યા પછી રાજા કુમારપાલ હેમાચાર્યને ગર્ભગૃહમાં તેડી તત્ત્વ છે અને એકાંતમાં પુછે છે કે “મહાદેવ સમાન કોઈ દેવ નથી, મારા જેવો કોઈ રાજા નથી અને તમારા સમાન કોઈ મહર્ષિ નથી. આ રીતે સુભાગ્યે આ ત્રણેનો સંયોગ થયો છે તો અનેક દર્શનો વડે દેવતત્ત્વ અને ભોક્ષપદ સંદિગ્ધ થઈ ગયું છે મારે આ તીર્થમાં સાચું શું છે તે કહો.” હેમાચાર્ય વિચાર કરીને જવાબ આપે છે કે “શાસ્ત્ર પુરાણના વચનોને શું કરવાં છે તમને મહાદેવનાં જ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવું છું. પછી મહાદેવ પાસેથી મુક્તિમાર્ગ સમજી લીઓ” પછી હેમાચાર્યના પ્રભાવથી કુમારપાલ શંકરનાં દર્શન કરે છે અને શંકર રાજાને કહે છે કે “આ મહર્ષિ સર્વ દેવોના અવતાર છે, કાચમાં રહેલાં

મેળી પેઠે ત્રણે કાગળનું સ્વરૂપ એના જાણવામાં છે, તેઓ જે મત્તેના ઉપદેશ કરે તે અસદ્વિધ પ્રકૃતિમાં છે" પણ એના ઉપદેશથી રાજ્યે પરમાર્દતપદ પ્રાપ્ત કર્યું. મત્તેના જે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો (પ્ર. ચિ. પા. ૨૧૪થી ૨૧૬)

૭મી એ વખતના સોમનાથના મહંત જેનું નામ મંડુકરપતિ હતું એના પ્રત્યેક ચિંતામણિકાર કહે છે પણ મુદ્દરપતિ હતું એમ પાટણની જ સાવજુદરપતિની નિ. સં. ૧૨૨૫માં કૈતરાએની પ્રકૃતિ ઉપરથી જાણીએ છીએ તે મહંત જૈન ધર્મ વિરુદ્ધ સોમનાથ પાટણમાં કંઈક આચરણ થવાથી એનું મહંતપદ અધિકારી સેવામાં આવે છે. એ રાજ્યનીમા આવે છે હેમાચાર્યની સાચારી કરે છે, પ્રત્યેક ચિંતામણી ના રાજ્યમાં હેમાચાર્યના પત્રમાં જાણવાના કરે છે અને "માર માસ સુધી હેમાચાર્યના ચરણની રાખા વચરનું અજ માત્ર ખાદ્ય સેવા કરાધી પોતાનો કલિ નાશ પામ્યો છે મારે દવે (પાટણ) કરવાની રજા આપો એમ વાચના કરે છે ત્યારે હેમાચાર્ય એને મહંતનું સ્થાન પાછું અપાવે છે એ રીતે પ્ર. ચિ. માં કથા છે. હેમાચાર્યના જે જૈનધર્મના અપમત્તથી રાજ્ય તરફથી મગતી હતી બધા થઈ જવાના અને હેમાચાર્યનું મન મનાવવાથી હતી હરી પ્રાપ્ત થવાના બીજા કાળવાચો પણ મેરુગે નોખર છે. (પા. ૨૩૪)

આ ઉપરથી હેમાચાર્યના દાસમાં રાજ્યની કુલસત્તા હતી એમ જાણાય છે. પ્રત્યેક ચિંતામણી એમજ કહેવા માગે છે (જુઓ પા. ૨૪૩) અને હેમાચાર્ય પ્રભુની કૃપાનાથી મરેલા ઉંદર મટે

મુખ્ય વિદાર અને મરેલી જુ ઉપર જુદાવિદાર કુમારપાસે મળાવેલા એમ મેરુગ કહે છે (૨૩૨) કુમારપાસે જૈનધર્મ ઉપરની તાણ બાંધના આવેશમાં આ અરેખર વેચણ કરી કરી કે મેરુગે રાજ્યની જૈનધર્મ ઉપરની બાંધિત બતાવવાના વેચમાં આવી કલિપત વાતો લખી કરી એ કહેવું મુશીબ છે.

પણ દવે જુના કૈતરાજી જેઓથી શું દેખાય છે તે કુંકામા જોઈએ. (૧) સોલંકી વંશના કુદરે સોમનાથ હોય એમ જાણાય છે. એક સેખમાં મુજરાજ, ચામુડરાજ, વલ્લભરાજ, કુર્ધ-ભરાજ, કીમદેવ કજુદેવ, જ્વલિંદેવ, કુમાર પાલ મલરાજ (બીજો) અને કીમ (બીજો) એ બધાને હિમાપતિ વરલખપ્રસાદ કથા છે અને મુલરાજે, કીમદેવે (પદ્મેશ) કહેવું સિદરાજે કુમારપાલે અને રાજ્યપાલે કાચવાન કાચાની પતિને પુછને કે સિવપૂજાર્થે દાનો આપાના સેઓ મળ્યા છે (જુઓ સૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૩૨ થી ૧૩૫) આ વંશના અનેક રાજ્યઓએ સોમનાથની વાત કરી છે કુમારપાલે પણ.

પણ બીજા સોલંકી રાજ્યઓની વાત જાણુ ઉપર રાખીએ. જેને પ્રત્યેક સેખમાં પરમજૈન ત્રણે છે તે કુમારપાલ વિષે એનાપોતાના કૈતરાવેલા સેઓ શું કહે છે તે જોઈએ. કુમારપાલ સં. ૧૧૬૬માં ગાદીએ બેઠા અને તે પછી નવ વર્ષે લખાએલી કુમારપાલે અધાવેલા વચનવરના કૈતની પ્રકૃતિમાં પ્રકૃતિ સેખા આપાલ કલિ કહે છે કે: મો સોમેશ્વરવજ્રારાજ્ય વિમલવ્યાહમ્બર-વાહિની ॥ (પ્રાચીન સેખમાળા આ-૧૫-૧૮૩)

પણ કુમારપાલે સોમનાથનો મોટા પાયા ઉપર જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો હોવાથી કુમારપાલની સોમેશ્વર ભક્તિ વિષે તો શંકા કરવાનું કારણજ નથી. પણ જૈન પ્રબંધકારો કહે છે કે હેમાચાર્યે સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કુમારપાલને કહ્યું, જ્યારે ખરી હકીકત એમ લાગે છે કે સોમનાથના એ વખતના પાશુપતાચાર્ય ભાવબૃહસ્પતિએ જ આ જીર્ણોદ્ધાર બાબતે હતો. વિ. સં. ૧૨૨૫નો એક લેખ પાશુપત ભદ્રકાળીના મંદિરના એક પથરા ઉપર છે. તેમાં મળી આવ્યો છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે "ભાવબૃહસ્પતિ જેને હાથે સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર થયો તે કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા, માળવાના રાજાના શુર હતા, સિદ્ધરાજના મિત્ર હતા, એમણે બીજા અનેક શિવ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં, અનેકને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો, સોમપુરની આસપાસ કીલ્લો બંધાવ્યો, બ્રાહ્મણો માટે ઘરો બંધાવ્યાં અને સોમનાથના રસ્તામાં વાવ કુવાઓ બોલાવ્યાં."

પ્રબંધ ચિંતામણિમાં આચાર્યનું નામ ચંડ-બૃહસ્પતિ આપ્યું છે તે તો બૂલજ છે. વિ. સં. ૧૩૪૩માં સોમનાથના મંદિર પાસે નવાં મંદિરો બંધાવનાર પાશુપતાચાર્ય ત્રીપુરાનીકના "શુરનું નામ ચંડબૃહસ્પતિ હતું ખરું (જુઓ ત્રિપુરાનીકેશ્વર પ્રેશસ્તિ પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૧ પા. ૧૬૩ સ્તો. ૩૪.) માળવાના રાજાના શુર અને સિદ્ધરાજના મિત્ર હેમાચાર્ય પાસે દીનતા કરી હોય એમ પણ માનવું મુશ્કેલ છે અને ઉપર કહેલી વિ. સં. ૧૨૨૫ ની પ્રસ્થિતિમાં તો રાજા કુમારપાલે આ-

ચાર્ય ભાવબૃહસ્પતિને બ્રહ્મપુરી ગામનું દાન કર્યું એમ લખ્યું છે. વળી જરા આ લેખની તારીખ વિચારવા જેવી છે. કુમારપાલનો રાજ્ય-કાળ વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ સુધી છે. હવે પ્રબંધ ચિંતામણિ તો કુમારપાલ પહેલેથી હેમાચાર્યના ભક્ત હોય એવું વર્ણન કરે છે. પણ એને પરમાર્હતપદ સોમનાથની યાત્રા પછી પ્રાપ્ત થયાનું કહે છે. જ્યારે મેરુતુંગ પહેલાં કુમારપાલના સમયની નજીકમાં થએલા યથા પાલે લખેલા મોહપરાંજય નાટક ઉપરથી કુમારપાલે હેમાચાર્યના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૨૧૬ માં જૈન ધર્મનો અંગીકાર કર્યો હોય એમ જણાય છે. છતાં તે પછી નવ વર્ષે વિ. સં. ૧૨૨૫માં શૈવ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે એ જોતાં યુક્ત-વિહાર અને ચૂકવિહાર બંધાવવા જેવી ઘેલછા કુમારપાલમાં આવી ગયેલ હોય એમ લાગતું નથી. કદાચ આ નાગના વિહારો હશે અને એ શીરીતે બંધાયા તેની મેરુતુંગે કદવના કરી હશે. વળી વિ. સં. ૧૨૨૫ માં સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો અને તે પછી મેરુતુંગે કહેવા પ્રમાણે કુમારપાલે સોમનાથની યાત્રા કરી અને યાત્રામાં મહાદેવે કહ્યું એટલે કુમારપાલે હેમાચાર્યના ઉપદેશને મોક્ષમાર્ગ માન્યો. મતલબ કે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો પણ સોમનાથની યાત્રા બીજે જ વર્ષે વિ. સં. ૧૨૨૬માં થઇ હોય એમ માનીએ તો પણ મેરુતુંગે વર્ણવેલી ધર્મઘેલછા બતાવવા માટે ચારજ વધે બાકી રહે છે. વળી યથાપાલે વિ. સં. ૧૨૧૬માં કુમારપાલના કૃપાચંદ્રી સાથે લગ્ન થયાનું કહેવું છે, જ્યારે મેરુતુંગના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી વિ. સં. ૧૨૨૬માં આ લગ્ન

(જેલું કમળો સ્વીકાર) થઈ રહે છે. ખરી વાત એમ સાને છે કે મેરુપુત્રને મે મનુષ્યો ઇર્ષોદ ૨૩૨ થયે એની તરીખની ખજાર નહીં હોય એટલે જોડાતો થયો છે.

કુમારપાણે દેખાવાઈની જગ્યાથી વિંસા બંધ રાખેલો. જેલ કમળો રચનાની આગળ આપ્યા દેવ વગેરે મનાવ્યો એવું છે. પણ આ પ્રવૃત્તિ રહે છે તેમ એણે જેલકમળો જુ પછડે વિદાર બંધા થયા એવો સ્વીકાર કર્યો દેવ એ માનવા માટે સ્વર્ગ પુરાણની અપેક્ષા રહે છે. કારણ કે કુમારપાણના વખતના એક પછી એક કોલસાપેશા છ મેખોઆ એ એની સિવજનિતા પુરાવા મળે છે. વિ. સંવત ૧૧૬૬માં કુમારપાણ ગાદીએ બેઠા. વિ. સ. ૧૨૦૨માં એના સુગમના સામંત મોખણને કદાચમેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું પછી વિ. સં. ૧૨૦૭માં કુમારપાણે પોને મેવાડમાં સમિધિપત્રને પૂજાને સિવચરણની પૂજા માટે એક આમતું જાન આપ્યો તેમ ચિત્રેન્દ્રજનના મોહકજનના મંદિરમાંથી મળ્યો છે. વિ. સં. ૧૨૦૮માં વાનવરનો કોલ બંધાવ્યો. વિ. સં. ૧૨૧૩ના નારેન્દ્રના તામ્રપત્રમાં કુમારપાણને ઉમાપતિ વરલખપ્રસાદ કહ્યો છે. વિ. સં. ૧૨૧૮માં

સખાએસ કુદાકપમુતની પુષ્પિયામા પણ તેને જેમ પતિ વરલખપ્રસાદ કહેવ છે. વિ. સં. ૧૨૨૦ ના તામ્રપત્રમાં ઉમાપતિ વરલખપ્રસાદ પ્રીતપ્રતાપ કુમારપાણના મદાસ પતિના વસુદેવપાણે ઉદભેવર દેવ — માટે જન આપ્યો તેમ છે.

વિ. સં. ૧૨૧૫માં સેમનામના ઇર્ષોદકારનું આજુવરખતિનું પ્રકરિત સખાઈ છે. આ રીતે કુમારપાણના સમકાલિન તમો એને સિવજનન કહે છે એ સાચું માનવું કે એ પછી અમુક કાળે જાતો વગેરે થયેલા જેલ લેખો તેને જેલ કહે છે તે સમું માનવું.

કુકામા મારી કહેવાની મનાવજ એ છે કે પ્રવૃત્તિ મિત્રમણિ વગેરે પ્રવૃત્તિ ઐતિહાસિક સાધન તરીકે નહીં ઉપયોગી છે. પણ એમાં એક રમણેથી બીજા રમણે ઉઠેને જગતના અમલકારોનું વખત છે, બાઈકે અમલથી કસાયેલી સ્વચ્છની સ્વતંત્ર અને પરપણી નિંસ છે. જાનિતિયોગિય છે અને આપું મિત્ર વખતિયનિતો બોરો ભાસ અપિ છે. એટલે બીજા સ્વર્ગનું ઐતિહાસિક સાધનની કસોટીથી કસા પછી આ પ્રવૃત્તિ અને ચરિત્રમાં આપેલી વાતોનો ઐતિહાસિક દલીલ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

પુરાતન કાળનું વાયુશાસ્ત્ર.

લેખક:

રા. અવતિલાલ અમૃતલાલ વસાવડા.

પરવી સનની શરૂઆતમાં પંકાએલ, મશહૂર નાટ્યકાર, મહાકવિ. કાલિદાસે તેમના પ્રખ્યાત ગ્રંથ મેઘદૂતમાં વર્ણનકવૃત્તનાં વાદ્યોની ગતિનું આરિકાપ્રયાન વર્ણન કર્યું છે. તે આધુનિક વાયુશાસ્ત્રીઓની નજીકમાં આવે તો તેમને રસદાયક લાગે તેમ છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના કૃષ્ણમાયારીઅરનામના સંસ્કૃત પંડિતે કાલીદાસના વર્ણવેલા મેઘદૂતનો રસો દર્શાવતો નદીશ પ્રકટ કર્યો છે તે નીચે આપ્યો છે.

ઉત્તમે પાસેનો ચક્રવાચાચો રસો લોકેતે અમાન્ય થશે એ કવિના પ્યાનમાં હતું, તેથી કવિએ મેઘને સંબોધતાં ૨૭ માં શ્લોકમાં લખ્યું છે કે:— "ઉત્તર તરફ જતાં જો કે તારો રસો ચક્રવામાં પડશે તો પણ ઉત્તમે જવાનું બૂલતો નહિ" આનો અર્થ અને ખુલાસો એવો છે કે ઉત્તમે વિક્રમરાગનું પાટનગર હતું, અને કાલીદાસ વિક્રમ રાજના દરબારનાં નવ રત્નો પૈકી એક હતો એટલા માટે મેઘને ઉત્તર તરફ જતાં જતાં આ ગંગાહર શહેર જોવાનું અને વિક્રમ રાજને માન આપતા જવાનું કહ્યું હતું. મેઘને સંદેશીને કહેલા કેટલાક ફકરાઓ પ્યાન આપવા લાયક છે.

શ્લોક ૧૩ મો. ત્યારે તું બહુ યાદી ગયો હોય ત્યારે ગીરી શીખરો પર આરામ લેજે.

શ્લોક ૧૬ મો: આમકુટ પર્વત ઉપર ચોડા વખત વિશ્રાંતિ લેજે; પાણી સીંચીને હલકા વજનને ચળે અને ત્યારબાદ ત્વરાથી આગળ જળે.

શ્લોક ૨૦ મો: ત્યારે તું પાણીથી ભરાઈને

વજનદાર થયો હોય, ત્યારે તને પવન આગળ નહિ ચલાવી શકે.

શ્લોક ૨૨ મો: તને દરેક ગીરી શૃંગ પર રોકત યશે.

શ્લોક ૫૬ મો: (હરદ્વાર વટાવ્યા પછી, હિમાલયની તળેટીએ) કરાનાં સખાં આપટાં વરસાવજે.

શ્લોક ૫૮ મો: હિમાલય સામે, અચડાધને દખાઈ જળે અને કૌચ પર્વત પાસેની હરદ્વાળની નેળમાંથી સકેઆધને જળે.

શ્લોક ૬૨ મો: કેલાસ પર્વત પર તારો દેહ ફરી જશે અને દારણુ ગળવીજ તારો સંગાત કરશે.

શ્લોક ૧૨૮ મો: આ છેલ્લા શ્લોકમાં કવિ મેઘને આશીર્વાદ આપતાં કહે છે કે "કેલાસ પાસે અલંકારમાં મારી પ્રિયોને મારો સંદેશ પહોંચાડ્યા પછી તને છુટી છે અને હું જેવી રીતે કમનસીબે મારી પ્રિયાથી વિખુટો પડ્યો છું તેમ તું તારી પ્રિયા વિજયી કદી વિખુટો ન પડજે.

ઉપર જણાવેલ ખીના ઉપરથી એમ સાથે માલમ પડે છે કે હિંદુસ્તાનમાં એ દમર વર્ષ પહેલાં પણ વર્ષાસ્ત્રમાં વાદ્યની હિંચવાણનું અવલોકન વધુ ઓછા પ્રમાણની ચોક્કસાઈથી થતું હતું. પુરાતન કાળના હવામાનના અભ્યાસીઓને આ નોંધ માનનીય નીવડશે.

૧. મ. પીનાચર ચોકલુ (મોનિટર)

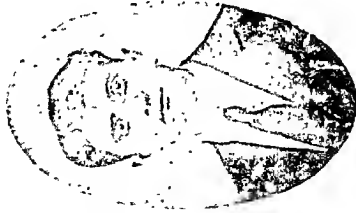

૨. ડૉ. સંકરકુમાર મુખર્જી (વર્ણમંત્રી)

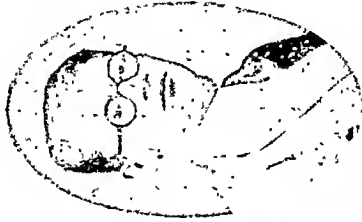
ગુજરાત]

કાકાની થયી

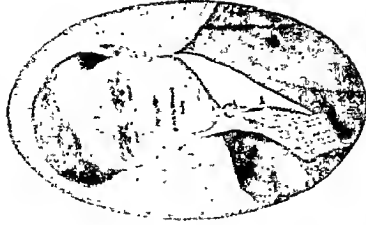
[વસંતપંચમી ચાકે

૧. શ. રમણ મુનશી (ફલ્કરમ).

૨. ઘ. રમણ કંઝાર્ક બી. એ. (ગીરીશંકર).

૩. શ. હરેન્દ્ર મુનશી (સ્ટેન-ગેનેર).

દેવીન મહાકવિ વર્ણવ.

લેખક:
સનતકુમાર વીણુ બી. એ.

રોમનું મહારાજ્ય ત્યારે ફનીઆ પરના બીજા નાના રાજ્યોને દરારી પોતાનો વિસ્તાર વધારી સુક્રયું હતું, ત્યારે પોતાની હિમ્મતમતા અને પૂર્ણતા માટે All roads lead to Rome એ હોલત પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયાન કરતું હતું. ત્યારે એ મહારાજ્યને મહાન બનાવનાર અધિષ્ઠાતા સહેનશાહ બ્રોજરદસ સીઝરને એક વિચાર રહ્યો. રૂઝા તરવરના બળથી જ રોમનું રાજ્ય મોડું છે, એ વાત તેને ન મળી. એણે પોતાની આસપાસ કાંઈક અને રાજ્યકર્તાનિપુણ પ્રધાને આમંબ્યા, અને મહાન કલાકારો અને સાહિત્યકારો એમ કીધા. વર્ણવ તેમાંના એક હતો.

ધણા કલાઓમાંકેને. અભિપ્રાય છે કે સેવીન કવિઓએ રૂઝા ગ્રીસનું અનુકરણ કર્યું છે. પરંતુ તેઓ જુદા છે કે કલામાં અનુકરણ એટલે પોતાના દક્ષિણે હોય નહીં કલાનું નિરૂપણ. ધણા દીક્ષકારો વર્ણવના પેરેરેન્સમાં સીએડીટસના, ત્યોહાંકસમાં લુક્રીસીઅસના, અને ઇનીડમાં હોમરના અનુકર્તા ગણે છે. પરંતુ તેઓએ જોતું જોધએ કે સીએડીટસ, લુક્રીસીઅસ, અને હોમરના વિષયોને ઓક રીતે અનુલક્ષ્યોને નહીં લખના તેના વખતના રોમનોને જાણે તેવી રીતે ચર્ચા છે. વીરકાવ્યોમાં હોમરના ઇલીઅડ અને ઓડીસી પછી વર્ણવનું ઇનીડ આવે છે, તે ઇલીઅડ અને ઓડીસીથી જુદીજ રીતે, રોમનહલતને ઇજાતી નવલંત જાણનાઓ, અને રોમન જુરસો તે

વખતના રોમનું, રોમનોનું, અને રોમના મહા-રાજ્યનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. હોમરના સંગીતના દક્ષકાર વર્ણવને પોતાની જાણ ઉપરના કીચુથી, અનન્ય અને અરખલિન હાંજક કાવ્યોની રસિકતાથી, હિમ્મતમતાઓથી, જીવન અને મૃત્યુના અધ્યાત્મ વિચારોથી અને ઉદાત્તભાવો અને દહ્યંશમતાના સંગમને લીધે, તેને ફનીઆના મહાન સાહિત્યકારોમાં સહેલાઈથી રમાન મળે છે.

આ વર્ણવ, અથવા પબ્લીઅસ વર્ણવીઅસ મોરો ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦માં મૃત્યુઆ પાસે એન્ડીક નામના ગામડામાં જન્મ્યો હતો. એનો પિતા અખીર કે જુડુ પૈસાદાર નહોતો, તો યે પોતાના ધુનને હિમ્મત પ્રકારનું શિક્ષણ—આવી ઠગ્યો હતો. કહેવાય છે કે રોમન આંતરવિવ્રહ વખતે તેનો પિતાની રિપતિ બીખારીની થઈ મધ હતી, તે જતાં યે વર્ણવ કેમોના, રોમ અને નેરસના વિલાકવોમાં શિક્ષણ મેળવી ચક્ર્યો હતો. એ શિક્ષણ મેળવી પાછો આવ્યો ત્યારે તેહું ઘરીર મણું નખણું પડી મણું હતું. કારીરિ મહેનત એને માટે થય જ નહોતી. તેથી અને કુદરતી હુદિમતાના પ્રજાવધી તેણે પોતાનો વખત વાચવામાં માગવા માંડ્યો, અને કાવ્ય લખવાનો રોમ કેળવ્યો. થોડા વખત તે એની ભગીરને મજલી અટરોને લીધે આજગ વધી ચક્ર્યો નહી, પણ એવામાં એના Pastorals (નિસર્ગકાવ્યો) ની ખ્યાતિ કહેનશાહ સુધી પહોંચી ગઈ હતી,

અને એને રોમ બોલાવ્યો. તે વખતના રોમનો દાર, જુગાર અને સ્ત્રીઓ સીવાય દરેક વસ્તુ તરફ બેદરકાર થઇ ગયા હતા. તેઓનાં ફરોશી શાંત ગૃહજીવન પ્રવર્તીવવા વર્જીલે *Georgics* (ક્ષેત્ર-કાવ્યો) લખ્યાં, અને છેવટે વિશ્વવિખ્યાત *Aeneid* લખાવું. વર્જીલના મરણ પછી જ્યારે એ પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યારે વર્જીલ મહાકવિ છે તેની કોઇને શંકા રહે તેમ નહોતું.

વર્જીલના નિર્સર્ગકાવ્યો, જ્યારે તે ગામડામાં રહેતો ત્યારે લખાયાં હતાં. એણે આ કાવ્યો ગ્રીક કવિ થીઓક્રીટસના *Kylls* ઉપરથી લખવા માંડ્યા એમ કહેવાય છે, કારણ કે તેની શૈલિ તેમજ વિષયો થીઓક્રીટસના જેવાંજ છે. આ કાવ્યો જુદા જુદા વિષયો ઉપર લખાયેલાં છે, પણ તેમાં આક્રેડીઆના ઘેરાં ઉપર યોદ્ધા રાજતા ભરવાડોના સંવાદો મુખ્ય છે. એની અંદર કવિના ચિત્ત ઉપર બહારના કુદરતી દેખાવો કેવી અસર કરે છે, કેવું તેવું હૈયું પ્રવૃત્તિત થઇ નાચી ઉઠે છે, તે યોખ્ખું દેખાઇ આવે છે. ધનીડ જેવા વીરકાવ્યના લેખકમાં આવાં ટુંકાં પણ કોમળ અને હૃદયંગમ કાવ્યો લખવાની શક્તિ કોઇને પણ આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. નિર્દોષ ભરવાડોના કાલ્પનિક સ્વપ્નાં, એમના પરમેશ્વર વિષેના ઉગ્ગાં જ્ઞાન વિનાના છતાં યે શ્રદ્ધાભર્યા વિચારો, અને એમની શાંત જીંદગી કોઇનું એ દુખી હૃદય શાંત કરે એવા છે.

એના ક્ષેત્રકાવ્યો પણ એના નિર્સર્ગકાવ્યોની માફક ગ્રીકકવિ હીસીઓડ અને લુક્રીશીઅસની શૈલિના છે, તોયે વર્જીલ તે બંને કરતાં મોટો કવિ છે, તે સહેલાઈથી દેખાઇ આવે છે. તે

કાવ્યોનો મુખ્ય હેતુ યુદ્ધની કીર્તિ અને ગડબડ કરતાં શારીરિક મહેનત અને શાંતગૃહજીવન સારાં ગણાવવાનો છે. શારીરિક મહેનત એજ મનુષ્યને મોક્ષ અપાવનાર છે, એજ તંદુરસ્ત અને કીર્તિવાન બનાવનાર છે, એનાથી જ રાજ્યની અને કુખરતની વધારે સેવા થાય છે, એ બતાવવાનો એણે એમાં પ્રવાસ કર્યો છે. કઠીએ કઠીએ અને પાને પાને, અટક્યા વિના રસઝરતી વર્ણાત્મક શક્તિ આપણને કુદરતનું જ્ઞાન કરાવે છે. તે વાંચતા વાળ ઉરાડતી પવનની લહેરો આપણને વાય છે, રાત્રીના વરસાદ પછીની સવારમાં સૂર્યોદય વખતની મીઠી સોરમ આપણને આવે છે, ઉડતાં પંખીની પાંખોના ફડફડાટ, અને ઝરણાંના નાના ઘોંઘોનો રમ્ય અવાજ સંભળાય છે, તડકામાં ગણગણતી મધમાખીઓ, જુદા જુદા રંગના ફૂલો, સાંજનો સોનેરી દેખાવ, દ્રાક્ષના માંડવાઓ અને સુકાઈ ગયેલા પાંદડા ઉપર પડેલાં પીળાં ફૂલો;—આ સૌ આપણી નજર આગળ ખડું થાય છે. આ બધામાં વર્જીલ કુદરતનો વદાલો મિત્ર થઈ આપણને બધું બતાવે છે. આ ક્ષેત્રકાવ્યોના લેખક મારે કવિ ટેનીસન કહે છે. “તારા જેવો કુદરતનો પ્રેમી અને તારા જેવી ભાષાનો સ્વામી કોઇ થયો નથી. ઘણીએ વખત તારાં સોનેરી વાક્યોમાંથી કલ્પનાના ઉત્તમ ભાવો ચળકી ઉઠે છે. ઘઉંના કલસલાં, અને જંગલ, ખેતર અને દ્રાક્ષના માંડવા, મધપુડો, અશ્વો, અને ઘેરાંના ટોળા વીધે ગાનાર ! તારા કોઈક એકાકી ચન્દ્રમાં બધી સુંદર ટળાવું સૌંદર્ય આવી વસે છે.”

કેટલીક વેળાએ વર્જીલ માણાનું કે ખેતરનું કામ સમજાવતો હોય છે, ત્યારે આપણને આ

પરદેશી સ્ત્રીના પ્રેમને માટે દેવાસા વિસરવા બદલ હંમેશને માટે પોતાને દોષ દેત; ધનીઆસના આ નિશ્ચયથી ડીડા થેલી યધ, ધનીઆસના ભવિષ્યમાં રથવાનાર નગરને શાપ આપે છે, તેની સાથે વૈર બાંધે છે; ભવિષ્યમાં થનાર પ્યુનીક વિગ્રહ માટે વર્જલ આપી ભવિષ્યવાણી ડીડાના મુખમાં મુકે છે; શાપ આપીને, તે ધનીઆસની પ્રતિકૃતિ બા-
પવાને એક ટેકરી ઉપર ખડકેલી ચિત્રા આગળ નાંખે છે, અને હસતી અને રડતી, નિઃશ્વાસ નાંમતી અને જુસ્સાથી બોલતી, તે ધનીઆસેજ મેટ આપેલી તરવારથી ધા કરી, મૃત્યુ પામે છે. આ પ્રસંગ વર્જલ એટલી સુંદર અને ભાવવાહી માપામાં વર્ણવે છે કે આપણાથી ધનીડના બીજા ગોા પણ વિસરાઈ જવાય છે. મહાત્મા સેન્ટ ઓગરટાઇને કશુલ ક્યું હતું કે તે યુવાન હતો ત્યારે તેણે આ પ્રેમકથની વાંચી ડીડાની દશા ઉપર આંસુ સાંધીં હતાં. ડીડાની ચિત્રામાંથી નીકળતા લડકા તે કાર્યજના બંદર પરથી ઉપડતા દ્રોજનોતું કાર્યજનું છેલ્લું દશ્ય હતું.

ત્યાંથી નીકળેલો ધનીઆસ ઇટલીમાં નેપલ્સ પાસે ઉતરે છે, અને પોતાના પિતાને જૂનિદાહ આપી, સીબીલ નામની સ્વર્ભક્ત સાથે મૃત લોકમાં પોતાના પિતાને મળવા જાય છે, ત્યાં તેને અનેક મૃત મનુષ્યો મળે છે; નિરાશ અને ઉંડા યધ ગયેલા ગાત્રવાળી ડીડા મળે છે; ધનીઆસ તેને સાંત્વન આપવા જાય છે. પણ તેની સામે પણ જોયા વિના તે ચાલી જાય છે. ત્યાર-પછી તે તેના પિતાને મળે છે, તેના પિતા રોમને વડું સામ્રાજ્ય બનાવનાર હવે પછી જન્મેનાર આત્માઓનું ઓળખાણ કરાવે છે.

પહેલાં વ્યાખ્યા લોંગા-જે રહેર ધનીઆસને પુત્ર વસાવવાનો હતો-તેના રાજાઓ-પ્રોકાસ, મેથીસ, ન્યુમીટોર, અને સીલ્વીઅસ ધનીઆસ આવે છે, પછી રોમ વસાવનાર રોમ્યુલસ, અને રોમ્યુલસના વંશજો અને રોમના રાજાઓ-નુમાં પોમ્પીલીઅસ, દુલસ હોરટીલીઅસ, એન્કસ, માર્શીઅસ અને ટારકવીનો આવે છે, તેની પાછળ રોમન રીપબ્લીકના મહાન પુરૂષો આવે છે-કુમીઅસ અને ડેનોઅસ કુટુંબના પ્રખ્યાત પુરૂષો પોમ્પી અને લુલીઅસ સીઝર, નલ્લીતો વિરાગવાદી કેટો, પિડિત વર્ગ તરફથી ખુંબેશ ઉઠાવનાર ટીબેરીઅસ અને કેઅસ બંધુઓ, કાર્યજન લડાઇમાં પ્રખ્યાતી પામેલા સીપીઓ પિતાપુત્ર, છેલ્લા સમ્રાટ ઓગરટસનો ભાઈ જ, અને જમાઈ માર્સેલ્સ આવે છે. આખું રોમ તેને ચઢાવું, અને એનામાં મોટી આશાઓ બાંધવું. તે ઓગરટસ પછી સમ્રાટ થાત, પણ તે યુવાન વયે મરણ પામ્યો-આખું થેલું રોમ તેની મરણ ક્રિયામાં હાજર રહ્યું હતું. કહેવાય છે કે જ્યારે વર્જલે આ પ્રસંગ ઓગરટસ મરણ વાંચી સંભળાવ્યો ત્યારે તે સંભળતી માર્સેલ્સની માતા ઓકટેવીયા મૂર્છિત થઇ હતી, એટલી તે વર્જુનની તેને અચર થઇ હતી.

ધનીઆસ મૃત્યુલોકમાં પાછો આવે છે, અને જુનોના ઉરકેરણીથી ઇટલીમાં વસતી પ્રજાઓ તેની સામે મુખે ચઢે છે. ધનીઆસ આર્કીડીઆના રાજા ઇવાન્ડરની સલાહ માગે છે. ઇવાન્ડર પોતાના પુત્ર પોલાસને મોકલે છે પેલાસ બદાફરીથી લડતાં મરણ પામે છે. અંદી ધનીડનું બીજું કશુલ દ્રશ્ય આવે છે. ઇવાન્ડરનું આકંદ આપણા રૂંવા ઘિલા કરે છે. આખરે બારમા સપ્તમાં નક્ષી

માથ છે કે છટાણીયન પ્રજાના પ્રતિનિધિ દર્શાવે
અને ઇનોવાસ બે દંડબુદ કરે અને જે છતે તે
છટલીનો વારસ કરે અને છટાણીયન રાજપુત્રી
લેવીનીઆને પરણે, ઇનીઆસ છતે છે, અને આમ
તે મહાકાવ્યનો અંત આવે છે.

આ મહાકાવ્ય લુપર લણીજ દીઠ મધ છે.
અને ક્રુષ્ક દીઠા હોમરના અનુકરણની છે. સ્વાય
કહે છે કે ઇનોઆ બે સરખા જાગ કરીએ તો
પદ્ધતિ જાગ હોમરના ઓડીસી, અને બીજી જાગ
ઈલીઅડ અનુકરણ છે. ઇનીઆસની મુસારી,
સમુદના તોફાનો, તે મુલીસીયની મુસારી ને મહા
મળનાં આવે છે. ઇનીઆસ અને દીડાની પ્રેમકથ-
ની મુલીસીય અને ડેલીપ્સોની વાતની સાદ આવે
છે. ઇનીઆસની મૃતલોકની મુસારીનું વર્ણન
પણ સ્વાયને હોમરનું અનુકરણ છે. છટાણી-
યન પ્રજાનું વર્ણન, અને પાછળનું પુંદ તે
હોમરના ઇલીઆડા જેવું છે, એમ તે કહે છે.
પરંતુ તેણે વિચાર કરવો જોઈએ કે હોમરના વીર
કાવ્યો કાવ્ય લખવાની એક દળ નહીં કરે છે,
અને એ દળના ચીલામા પડતુ વર્ણનને અનુકરણ

ન સામે એ સ્વાભાવિક છે. વળી, ઇનીઆસનું
પાત્ર મુલીસીય અને ડેલીપ્સીય કે હેક્ટરથી તદ્દન-
જ જુદું અને નવી જાતનું છે. તે સહેલાણી
દેખાઈ આવે છે, અને દીડા જેવું સી દલથી
કરપુર, કેમલા જેવું પુરવના જળ અને હરવા-
ળુ સ્ત્રીપાત્ર, અને વેરના પદ્ધતિ પાત્રની લેવીનીઆની
માતાનું પાત્ર, હોમરના જાને વીર કાવ્યોમાં મળી
કે એમ નથી.

આ મહાકાવિ પોતાનું આ પ્રખ્યાત 'કાવ્ય
રચી, જાણે મૃત્યુ તેના પુરા શ્વાનીજ વાટ જોતું
હોય તેમ, કુંડે વળન પછીજ ઇ, સ. પૂર્વે ૧૬
મા નેપ્લેસ આગળ મરણ પામ્યો. પોતે જે કોના-
રાતું વર્ણન કર્યું હતું ત્યાજ એટલે નેપ્લેસના જ
તેને કાટવામાં આવ્યો, કે ત્યા દેશદેશના લોકો એના
હેત્યા વિરામ સ્થાનને જોવા અને મૃત્યુની અણી
હિપરખનાવેલો તેના મૃત્યુલેખ (Epitaph) "મારી
આખી જીંદગી મેં જેડુતોને કરવાડોને અને
વીર યોદ્ધાએને મીતાજવી આપવામાં માળી છે,
મને માયુઆએ જન્મ કુંડેથીજને મૃત્યુ અને
નેપ્લેસે કબર આપી છે" એ વાંચવા માટે આવે છે

લેખક:

રા. મા. મ.

કૃષિવિજ્ઞાનના વિષયમાં પ્રથમ સ્થાન જમીનનું છે; અને જમીનનાં પ્રાણીઓના જીવનનિર્વાહનો આધાર પણ, એક નહિં તે બીજી રીતે જમીન પરજ છે. આ જમીન પૃથ્વીનું સૌથી ઉપરનું સૌથી પાતળું પડ છે. આ પડ ઠેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું, તેના કષાં તત્ત્વો છે, તેની રચના ઠેવી છે, અને કૃષિવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેનું કેટલું મહત્ત્વ છે, તે તપાસતાં પહેલાં આ પડ જે પૃથ્વીનો ભાગ છે તે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિષેની માહિતીનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

૧ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ

બ્રહ્માંડ અને પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિષે અનેક મતો છે. તેમાં સૌથી જુની અને સામાન્ય રીતે જાણીતી થઇ પડેલી માન્યતા એવી છે કે પૃથ્વી બ્રહ્માંડનું કેન્દ્ર છે. અને શેષનાગની કૃષ્ણા ઉપર ટકી રહી છે. પૃથ્વીની આજુબાજુ રહેલું આકાશ તેના ઉપર ગોળાકારે રચેલા ધુમટ છે અને તે ધુમટમાં પ્રકાશ આપના માટે સૂર્ય ચંદ્ર, તથા તારાઓને દીપક તરીકે લટકાવેલા છે. અર્વાચીન વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ માન્યતા યથાર્થ નથી.

અસહના ઓડ વિજ્ઞાન હોમર (ઇ. સ. પૂ. ૮૫૦) અને હોમરોસનો મત એવો હતો કે પૃથ્વી ગોળ અથવા લંબગોળ સપાટ તથા જેવી છે અને તેની આજુબાજુ અમુક વર્ષા કરે છે. આ માન્યતા આપૂર્ણ સંતોષન તથા અવમોહનને

આભારી હતી. તે પછી ચએલા થેઇક્સ એ મોલેટસે (ઇ. સ. પૂ. ૬૪૦—૫૪૬) પૃથ્વી ગોળ હોવાનું અનુમાન સૌથી પહેલી વખત પ્રકટ્યું. તે બાદ પાઇથાગોરસે (ઇ. સ. પૂ. ૪૮૪—૪૨૪) આ મતને હસી કાઢ્યો. છેવં એરીસ્ટોટલે (ઇ. સ. પૂ. ૩૮૪—૩૨૨) પૃથ્વી ગોળ હોવાનું શાસ્ત્રીય કારણો આપીને સાબીત કરી બતાવ્યું. આ પૃથ્વીનો ગોળો કયાંથી આવ્યો તે સંબંધી જ્ઞાન ઇસવી સનની સત્તરમી સદી સુધી કાઇને હાથ નહિં. સૌથી પ્રથમ કેપ્લર (ઇ. સ. ૧૭૨૪—૧૮૦૪) નામના ખગોળવેત્તાએ “નેબ્યુલા-મત” પ્રવર્તાવ્યો. આ મતને સર વીલીયમ હર્શલે (ઇ. સ. ૧૭૩૬—૧૮૨૨) અને તે પછીના ખગોળવેત્તાઓએ પુષ્ટિ આપી. આ રીતે જે મત હાલમાં સર્વમાન્ય થઇ પડ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

ખગોળવેત્તાએ સાબીત કર્યું છે કે સૌથી પ્રથમ સૂર્ય જે રિયતિમાં હતો તેવી રિયતિનો એક ધગધગતો વાયુનો પ્રકાશમાન જ્યો આકાશમાં ફર્યા કરે છે. આ જ્યોને નિદારિકા નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને તે દુર્બીનની મદદથી દૂરદૂર આકાશમાં જોઇ શકાય છે. આજુબાજુના સૂર્ય પૃથ્વી અને બીજા મહોત્તયા ચંદ્રો પણ જુના કાળમાં નિદારિકાના રૂપમાં હતાં. કાળ વીનતાં વાયુના આ ચક્કર ચડેલા ગોળામાંથી એક પછી એક ગોટાગોટા બાજો છૂટા થઇ ખરી પાયા અને

રૂઝ નિદારિકાની યાદ કરવા સાથે અહીં કાંતે ૧૫૨ વખત જ્યાં નિદારિકા સૂઈતા રૂઝ જમીની અને તેની અબુ જાબુ પ્રાપ્તિના કાંતો જોઈ અગ્રે પૂણી અને જોઈ મરેના રૂઝા ફેરવ મળે.

નિદારિકાનો આ પ્રયોગ ફેરવ કરતું કાલ નીચે પ્રમાણે છે. કેટલાય વખત નિવખાનુસર અહીં મરેલી નિદારિકાના નિઃસ ફેરમાંથી ઘૂસા પડતું એ દબ્બો ઝુલુ છે. તે પ્રમાણે ઘૂસા પડેલાં કબો મખરાય નિદારિકાની અ.સ.સ કરવા માટે છે. અર્થાત્ જુદ પડેલા અકાશમાં ઉડતા દબ્બોનાં કબો એકા મળીને થાંધા પડે ત્યારે એક પ્રયત્ન બને છે. આ પ્રમાણે વરંવર ચલતો સુખાંગના અનેક પ્રકાર ફરમવે છે.

આ પૂણી પણ આવીજ રીતે ફરમવેતો મદ દેતો તેની વસ્તિ રિતે એટલું તે ૨૫૮ છે કે—

(૧) સૂઈ જોતો સાથ છે એની નિદારિકા માંથી પૂણી જુદી પડેલી છે.

(૨) નિદારિકાથી પ્રથમ જુદી પડી ત્યારે પૂણી જાણના રૂઝમાં નહીં તે અતિ વખત નિશ્ચિતમાં તે દેવીજ જોઈએ,

(૩) પૂણી અને સૂઈએ એક સૂઈએ એટલે કે જૂન નિદારિકાના જોઈ નત્તો રહેતાં છે.

(૪) નિદારિકાના અસ્તિત્વનો આધાર ઉપર છે, તેથી મદો અને મરેલી ઉત્પત્તિનું તેમજ પૂણીનું અસ્તિત્વનું ઉપા છે.

૨ પૂણીનું આચ્છાદન અને જમીન એક મજબૂત કરવામાં આવી છે કે પૂણી ઉપર એક જાણુથી બીજા જાણુ આરપર સૂઈ જોઈ માથ

સેવજ આરે તે ૧૫૨૮ મજબૂત અંતર થાય; પરંતુ આ પ્રયોગે એક જાણુથી બીજા જાણુ ઉપર આરપર જાણુ કરવા એમ નથી, કારણકે પૂણીના બીજરમાં ઉતરતાં ફર થયાક ફરે એક અંક થાય વગેરે છે, એટલે કે થોડા મજબૂત પડે તે અસલ મરમી રીત છે. કાલ માનુએને જોતાજુને જોઈતી કરમીના પ્રમાણ ઉપરથી પૂણીની ઉંડાઈએ રહેલી મરમીની મજબૂત કરવા માથ પડે છે કે પૂણીનું ઉપરું આચ્છાદન જાણુ આરે તે મજબૂતી વધારે નથી, આ આચ્છાદનની અંતરો આપ પ્રાપ્તી નિશ્ચિતમાં છે, અને તે પ્રવહી પર આ આચ્છાદન તરે છે એમ એક રીતે કહી શકાય. આ આચ્છાદન અતિલવ ૧૫૨ ફેરવે લીધે તેમજ તેના ઉપર મળી જાણુથી એટલું જાણુ થાય છે કે અરનો પ્રવહી પાસે આચ્છાદનની અંતરો પેશ્વડી મેજાઈ જકારો દોષ તેમ પૂણી રહો છે; પણ આપણે આ બીજરમાં રહેલા પ્રવહી સાથે કાલ દેવા દેવા નથી. આપણે તે માત્ર આચ્છાદન અને તેનું પણ કોઈ ઉપરનું પડ એ જમીન રહેવાય છે તેની સાથેજ સંબંધ છે.

આ પ્રમાણે જમીન તે પૂણીના આચ્છાદનનું ઉપરનું પડ છે, અને તેમાં ઊંડા, કાંડ, વેંશ, મુજ, અને કંદમૂજ ઉમે છે, અને તે ફરના મજને આધાર આપી ઉભા રહે છે. જુદ પ્રવહી અને અરપતિના છટી મરેજા અવરીજ, તથા જુદી જુદી જાણનાં આકારે પત્થરના ઝીંજાં ઝીંજાં રજાંજો એમાં મળીને જમીન બને છે, અને તેમાં પર થતી વનરખિને એક કબો પૂર્ણ પાડે છે.

૩. જમીનનું મહત્વ

જમીનને ધરતી માતા તરીકે સંમોધવામાં આવે છે તે યથાર્થજ છે, કારણ કે જમીનમાંથી બધી ભૌતિક વસ્તુઓનો પ્રારંભ થાય છે; તેમાંથી બધા ઉપયોગી પદાર્થો તૈયાર થાય છે; મનુષ્યને ખાવાને ખોરાક, પીવાને પાણી, પહેરવાને વસ્ત્ર અને રહેવાને ઘર જમીનજ પૂરાં પાડે છે, અને તેજ મનુષ્યનાં સુખ અને સંતોષનું સાધન છે. લોખંડાદિ બહુ ઉપયોગી ધાતુઓથી માંડીને સોના રૂપા જેવી બહુ મૂલ્ય ધાતુઓ તથા કેસસાથી માંડીને હીરા માણેક જેવાં ખનીજ દ્રવ્યો પણ જમીનમાંથીજ જડે છે. હુંકમાં આ સૃષ્ટિ ઉપરનો પ્રાણી માત્રને પોતાને ઉપયોગી અને જરૂરી વસ્તુઓ માટે જમીન પર જ આધાર રાખવો પડે છે. સાહિત્ય સર્ગયું તે પહેલાં, રાજ્યની શાસન પદ્ધતિઓ નહીં થઈ તે અગાઉ ખેતીવાડી એજ મનુષ્યનો ધંધો હતો; અને તેથીજ મનુષ્યની સામાજિક પ્રગતિ અને ઉન્નતિનો આધાર જમીનને આભારી છે.

૪. જમીનનું પરિવર્તન

જમીનનું અવજાન પોતાનું સ્વરૂપ હમેશાં એકનું એક કાયમ રાખવું નથી પરંતુ બદલાય છે. તેના રંગ વિધવિધ પ્રકારના હોય છે; તેનાં રજકણોની રચનામાં ફેરફાર થયા જ કરે છે; ખાડા હોય ત્યાં ટેકરા થાય છે; ટેકરા ઘસાતાં ઘસડાઈ જાય છે. વળી સપાટ જમીન ઉપર પાણી ફરી વળે છે અને તેથી જમીનમાં વહેણાઆ પડી ચીરા પડે છે; દરેકજ કટલાંએ દ્રવ્યો ઉમેરાય છે; અને બીજાં કેટલાંએ દ્રવ્યોનો નાશ થાય છે. આ રીતે જમીનમાં અનેક પરિ-

વર્તન થયાં કરે છે, જેને લખને તેની ફળદ્રુપતામાં પણ વધારો ઘટાડો થતો જાય છે. આ પરિવર્તન સર્વજન દષ્ટિગોચર થાય છે. સદીઓના અનુભવ ઉપરથી કૃષિકાર જાણે છે કે અમૂક પરિવર્તન આવત મનન અને નિરીક્ષણ કરવાથી જમીનને વધારે ફળદ્રુપ બનાવવાનું અને તેમાંથી વધારે ઉત્પન્ન-મેળવવાનું બની શકે.

૫. જમીનના અભ્યાસની અગત્ય

કૃષિકારની દષ્ટિએ જમીન એ ધાન્ય અને ફળ-ફુલાદિ ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન છે, આ સાધનની ઉપયોગિતા વધારવા માટે તેમાં રહેલાં સેન્દ્રિય તેમજ નિરેન્દ્રિય દ્રવ્યો અને ખનિજ પદાર્થોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. જમીનમાં રહેલાં પૃથક પૃથક દ્રવ્યોની એક બીજા ઉપર થતી અસર તથા બહારના બીજા પદાર્થો અને ક્રિયાઓ જેવાં કે ખેડ, ખાતર અને પાણીથી દ્રવ્યોમાં થતી વધ ઘટનું જ્ઞાન જરૂરનું છે. આ પ્રમાણે જમીનનો અભ્યાસ કરવાથી અને તેના ગુણધર્મ વિશે ચોક્કસ માહિતી મેળવવાથી કૃષિકાર દેશની પેદાશમાં વધારો કરીને પોતાની આર્થિક ઉન્નતિ સાધી શકશે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમ કરવાથી પોતાના દેશના જમીનરૂપી બહુમુલ્ય ખજાનાની ફળદ્રુપતા જાળવી રાખશે. જમીનનો આ પ્રમાણે પદ્ધતિસર અને વિચારપૂર્વક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાથી આપણી દાસની સુખાકારી માટે તેમજ ભવિષ્યની પ્રજાના કલ્યાણાર્થે ધન સંચય કરવાનું સરળ યથ પડશે. આ પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાથી પૂરતો બદલો અવશ્ય મળે છે.

૬ જમીનનું અંતરપદ.

જમીનના અવજાનની સંજોગશ્રી નીચે

અને છેક નીચેની ખડકો ઉપરના થકને જમીનનું અંતરપડ કહેવામાં આવે છે. જમીનના આગ્રહન અને જમીનનાં અંતરપડ વચ્ચેની દૃઢ બધી જમીન જમીનમાં કરી શકાતી નથી. કારણ કે ઘણું ખર્ચ આ બંને એકમેક ચક્ર ગણેલા હોય છે, પરંતુ ખાસ કરીને આર્ક (દ્યુમીક) પ્રદેશમાં આ દૃઢ ચોકખી દેખાઈ આવે છે. જમીનમાં બળેલા સેન્ડ્રી દ્રવ્યો ઉપરના થકને જે રંગ આવે છે તેને લાકને આમ યાવ છે. દળ જેટલું ઊંડું તથા તેટલું અથવા તેથી જરા વધારે જમીનનું ઉપરનું પડ ગણાય છે અને ત્યાર પછીનો જાગ જમીનનું અંતર પડ લેખાય છે. આ જાગ કદી ખેડવામાં આવતો નહીં હોવાથી ઉપરના પડ કરતાં વધારે સખત અને જમીનના કરતાં જુદા રંગનો હોય છે. જમીનનું આ અંતરપડ ટુલેને જે જે જુદા જુદા પોષક તત્ત્વો જોઈએ છે તે અમુક અશે પણ પાડે છે અને તેટલે દરજ્જે જમીનના આ અંતરપડના ઉપરનું અને નીચેનું એમ બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે. ઉપરનું અંતરપડ આશરે ત્રણ ફુટ ગણાય છે. અને ત્યાર પછીનું ખડક સુધીનું પડ નીચેનું લેખાય છે.

હવે આ દ્રષ્ટિએ અંતરપડના ગુણવત્તુ તપાસીને જે અંતરપડમાંથી ધીમે ધીમે જમીનના સૌથી ઉપરના પડના ટુલેને જેઈના પોષક તત્ત્વો આવતાં જાય અને તેથી કરીને તેના રસક્રમમાં ઉપયોગી અને લાભકારક વૃદ્ધિ થાય અને જેમાંથી વરસાદના કે પીતના પાણીનો જોઈતો નીકલ થાય તેવા અંતરપડને સારું ગણાવી શકાય. જે અંતરપડનો નિચેનો વિભાગ બાકાની જમીનનો

બળેલો હોય છે તે અંતરપડ ઉત્કૃષ્ટ લેખાય છે. આથી ઉલટું જો અંતરપડ પાણીનો નીકાલ કરી શકતું હોય તો તે જમીનની કુણુપના ધટાડે છે. કદોડાણીઆ ઊંડી કાગી જમીન આ પ્રકારની હોય છે. અને તેને સુવારવા પછીના નિકાલ માટે કૃત્રિમ ચોળનાઓ દરવી પડે છે જો તેમ ન કરવામાં આવે તો પાણી જમીનની નીચે બરાબ રહે, અને ટુલેનાં મૂળ ખોરાકની શોધમાં વધતા વધતા આ પાણીમાં પળેપળે કહોવાય. આથી વિશેષ તુકસાન બીજું હોઈ શકે નહિ. આવા અંતરપડને વધારે શોષક બનાવવા માટે ઊંડું ખેડાણ કરવું જાઈએ, આ ખેડાણ કરવા માટે એકું ઓલાર વાપરવું કે જેથી અંતરપડ ખેડાય અને દેખાને જુકો થાય. પરંતુ તે જુકા ઉપરની જમીન બેગો થાય નહિ. અંતરપડની જમીનનો ચયેલો જુકો સૌથી ઉપરની જમીન સાથે બળે તો બહો જાન થવા સંભવ છે, કારણ કે અંતરપડની જમીનના દ્રવ્યો જાગણુ લખેલા હોતા નથી, અને તેથી કરીને ટુલેને પોષણ આપવાને મદદે વિષની ગરજ સારી છે.

૭. રસક્રમની ખોટ ?

" રસ હીન ધરા થઈ છે, " એવી કહેણી આપણા એકાદ વર્ગમાં તદ્દન સામાન્ય કહી પડી છે. જમીનમાં રસક્રમ ટુલેના પોષક તત્ત્વો ક્યાંથી આવે છે તે આપણે જોઈએ. જમીન ઉપર લેવાતા ટુલેથી આ તત્ત્વો ઓછાં થતાં જાય એ દેખીતું છે, તેમ જાતરના રથમાં વળતો-વખત જમીનને આ તત્ત્વો પાછાં આપવા-જોઈએ; પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે

કે આ પ્રમાણે તત્ત્વો ઓછાં થતાં હોવા છતાં પણ જો હવામાન સારાં હોય તો જમીન તદ્દન રસકસ વિનાની એટલે તદ્દન અક્ષણદ્રુપ હોવાની સ્થિતિએ કદી પહોંચતી નથી. અક્ષણદ્રુપતાને માટે ઘણાં કારણો હોય છે, કોઈ વખત એમ અને છે કે કુદરતી રીતે જ અમુક જમીનમાં ક્ષણદ્રુપતાનાં તત્ત્વોની એટલી બધી ખોટ હોય છે કે ગમે તેટલી સારી માવજત કરવામાં આવે તો પણ તુલ્યોત્પાદનથી ફાયદો મેળવી શકાતો નથી. આવા સંજોગોમાં કાંઈક અર્થાળ ઉપાયથી જમીનની ચાંત્રિક સુધારણા થઈ શકે છે. કોઈ વખત જમીનમાં રહેલાં તત્ત્વો એવી સ્થિતિમાં હોય છે કે પોષણ આપવાને બદલે તુલને તુકશાન પહોંચાડે છે, અથવા તો તત્ત્વોનું પ્રમાણ બેઠએ તેવું નહિ હોવાને લીધે પણ જમીનમાં કસ ખુરી ગયો જણાય છે. વળી એમ અને છે કે કેટલીક વખત ક્ષારનાં તત્ત્વો બેઠએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હોવાને લીધે તે જમીન અક્ષણદ્રુપ બની રહે છે. ગમે તેવી રસાળ જમીન ઉપર પણ જો વરસો

વરસ ખાતર બધાં સિવાય તુલ્યો લેવામાં આવે તો તે જમીન અક્ષણદ્રુપ થાય. અને આ પ્રમાણે બનેલી અક્ષણદ્રુપ જમીનમાં જે જે તત્ત્વોની ખોટ હોય તે તે તત્ત્વો ખાતર વડે પુરાં પાડવામાં આવે તો જમીનને પુનઃ ક્ષણદ્રુપ બનાવી શકાય. આ ઉપરથી જણાશે કે જો યોગ્ય માવજત દરવામાં આવે તો ધરા કદી રસહીન થતી જ નથી. આના સમર્થનમાં હિંદી ખેતીવાડી શાહી તપાસનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે.

“હિંદની જમીનનો કસ ધીમે ધીમે ઓછો થતો જાય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઘણો અચોક્કસ છે. અલાર સગીમાં ચએલા પ્રયોગોના આંકડા ઉપરથી એવું ક્ષિત થાય થાય છે કે હિંદુસ્થાનની ઘણી ખરી જમીન એવી સ્થિતિએ પહોંચી છે કે જો હાલ અપાતી એક ખાતર વિગેરે માવજત આણુ રહે તો જમીનનો કસ ઓછો થવાનો સંભવ નથી.”

માણુ ચિત્રો

લેખક:
સો. લીલા મુનશી

મંત્રો, સાહિત્ય સંસદ

બાલ્યાવસ્થા હતી ત્યારે

ધીરુ ને કમુ ને પાકેરીના છોકરૂં હતું. બંને સાથે રમતાં, સાથે ફરતા અને રોજ લડતા. એમને એક જીજ્ઞ વગર ચાલતું નહીં પણ પરસ્પર મરી મરીમાં ધુરડા ધુરડી કર્યા વગર પણ એમનાથી રહેવાતું નહીં. ધીરુ લેસન વાચે તો કમુ કહેતી "વાચ, વાચ, આંખોજ પુડી જવાતી છે" ને ધીરુ ખોજવાડને કહેતો "તેમા તારું કે મયુર પુટયો તો મારી પુટશે. તું જાની મરતી" ને કમુનાઇ રીસનો ડાલ્યો કરી ચાલવા માડતા.

કમુ ગરબા રીખે તો ધીરુ કહેતો "બહુ નાચ નાચ કરતું સારું નહીં" ને કમુ ત્રાપ તો ધીરુ કહે કે "આખો દિવસ રામડા યાત્રી કાઢે છે 1 કાન પુડી ગયા" "પુમડા ખોસ, નહીં ગમતું હોય તો" ને કમુ એથીએ વધારે મોઠા ઘાટા પાઠી ચાવા મંદી પડતી.

ધીરુને રમતમાં વાજે ને આખમા આસુ આવે તો કમુ એને બાવલો કહતી અને રમતાં જુએ ત્યારે એને છોકરીની ઉપમા આપતી. ધીરુ ખુબ ખોજવાતો ને પાછળ મારવા દોડતો અને કમુ દોડતી દોડતી "છોકરી, છોકરી" કહી એને વધારે ને વધારે ખોજવતી.

ને કમુ પરીઆ પાડે તેનો ધીરુને સખત વાધો હતો. તેના સ્વાભાવિક લટકાના ચાળા પાડી પાડી એ તેને ખુબ ખોજવતો. જાણે કમુ પરેરે મારવાનો અને તેને જનાવવાનો પેતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક હોય તેમ તે માનતો. શેરી 11 ખોજ કોઇ બાકસ સાથે કમુ રમે તે સામે પણ એને મોટો

વાધો હતો અને એ પોતે કાઠ છોકરી સાથે વાતો કરતો. પકડાય ત્યારે કમુ પણ તેની સખત ખજર સેવાતું ચુકતી નહીં.

આખ બેટલી વાર મળે તેમાથી પોણો વખત તેઓ બંને લડતાં દેખાતા અને ખાડીનો વખત એ તકરાર પતાવવામા ને એક જીજ્ઞને મનાવવામા જતો. પણ મનાવવા જતાં ઘણીવાર ફરી-વાર તેઓ લડતા અને એ લડાઇઓને પાર કે જેડા કોણુ જાણે કેમ કહી આવતો દેખાતો જ નહીં.

બંનેના માબાપ બંનેની આ રીતથી નાસતાં ને બંનેને છુટા પાડવા ને રાખવા મથતાં પણ આ લડવાની આદત ધીરુ ને કમુને એટલી જધી પડી હતી કે ગમે તે બહાને તેઓ મળ્યા વગર કે લડ્યા વગર રહેતા નહીં.

કમુના પિતાની નોકરી બીજે ગામ ખદવાઇ ત્યાં સુધી આવી આ સિમિતિ ચાલુ રહી. પછીના માય વર્ષે ધીરુને કમુ એક બીજાને મળવાએ નહીં ને એકબીજાને બહુ સંભારતાએ નહીં. આટલા વર્ષોમા કમુ ગોરી ને માટીલી કન્યા મળે રહી ને ધીરુ કોલેજમાં વખણાતો જુવાનીઓ મણવા માડ્યો.

૨

સુવાવસ્થામાં.

સમુદ્રમા વડાણો એકબીજાને લાલુબર મળ્યા છુટા પડે છે તેમ સંસારના પણ વળા એકસાંખથી મળાને છુટા પડવા સરું છે એમ મનાવ છે, પણ યજ્ઞીવન એના એ સમુદ્રમાં એના એ વડાણો

ફરી ફરી મળે છે તેમ સંસારના સ્નેહસંબંધો છુટા પડી પડીનેએ ફરીવાર મળે એવું ઘણી વાર બને છે. કમુ મોટી યથા ને એની ચઢતી જીવાની માખાપને ચિંતાનું કારણ થઈ પડી. ધીરુ મોટો થયો ને ઘેર શોભીતી વહુ લાવવાની તબ્બીબમાં તેના માખાપ પડ્યાં. કાષ્ટ પ્રસંગે અકસ્માત બધાં ભેગાં મળ્યાં. માખાપો પરપરના સંતાનોને જોઈ રાજ થયાં. વરે વહુને જોઈ, વહુએ વરને જોયો. તકરારના જીના દિવસે જીના ગયા ને છુટા પડેલા સંબંધ આખા ભવને સારુ પાછો સંધાયો.

કમુ રુપ-રુપનો અવતાર, ધીરુ ચાર માણસ-માં પુછાય એવો, બંને એકબીજાને માટે મરી પડે અને છતાં જીનો તકરાર કરવાનો સ્વભાવ કે જાય !

“કેમ કમુ ! તું આજે મોટી કેમ આવી ? હું વાંટ જોઈ જોઈને યાકી ગયો, અને મારી આખી સાંજ બગાડી” ધીરુના ગુસ્સાનો પાર નહીં.

“બાએ બેસાડી તેમાં વાર લાગી. કે નાસી તો નહોતી ગઈ ?” કમુ જવાબ આપવામાં ચુકે ? ને તકરાર તો ખુણામાં ત્રાટ જોતી બેઠી હતી. પરિણામે ધીરુ ખાચ નહીં, કમુ એને પુરો મનાવે નહીં ને બંને જુખ્યાં સુઈ જાય.

કમુ રુપ સમારે તો ધીરુ કહે : “આ બહુ દરસોં સારો નથી લાગતો” ને ધીરુ પરીક્ષા પાસ કરે ત્યારે કમુ મોં બગાડી કહે : “ફટફટાસ તો નજ અવાયું. હશે” કમુને ચાર માણસમાં ચળ-કપાનું મન યાચ તો ધીરુને એમાં અપાર્વત્યની ભાવનાઓથી થએલી લાગતી અને ધીરુ સંસારસુધારા પરિપક્વમાં વૈશ્વન્ટીઅર તરીકે નામ નોંધાવે એમાં કમુને વાહીઆતપણું લાગતું. વહવા બેસે ત્યારે બંને એવું પડે, એવું પડે કે જે કહેવાની વાન નહીં

પણ જો ગીજી કાઈ વચ્ચે પડે તો બંને પાછા એકના એક ને બીયારા ગીનના ભોગ લાગે.

પણ સૌથી વિચિત્ર તો એ હતું કે આ બધું છતાં બંને એક બીજાને ધણું જ મહાતા ને એકની આંગળી દુખે તો બીજાનો જીવ કપાઈ જતો. માત્ર વંદવાનો બંનેનો સ્વભાવજ પડ્યો હતો ને એ સ્વભાવ ધીરુ મોટો સરકારી વકીલ થયો અને કમુ પટાવાજાની બા સાહેબ બની ત્યારેએ રહ્યો હતો. સરકારી વકીલ તરીકે ધીરુ અમલદારોમાં આગળ આવવાનું કરે ત્યારે કમુ-કમલિની-દેશ ભક્તિની વાતો કરે. ધીરુ નવું નવું ધરમાં વસાવે ને કમુ પરદેશી કપડાં ધુન ચઢે ત્યારે કાઠી નાંખવાની વાતો કરે. પણ અરવિંદ ધો.પના ભાષણો વાંચી એકવાર સરકારી નોકરી છોડી દેવાનું ધીરુને મન થયું ત્યારે તો કમુએ જીલ્લ મમ.બુ. ને ત્યારથી ધીરુને એવી ગાંડી વાતો કરવાનું છોડી દેવું પડ્યું.

આગ ધીરુને કમુ મોટાં યયાં, એમને છોકરાં યયાં, એમને પરણ્યાં પંસ્તાબ્યાં, એ બધા વખતમાં તેઓ અનેકવાર લડયાં, ઝઘડયાં, રીસાયાં મનાયાં પણ ધીરુના જીવનમાં કમુનું અને કમુના અંતરમાં ધીરુનું રયાન અનેરું હતું તે હતું જ. એમને છુટા પાડવાનું મહાપાપ કરવાની દીગત તો પરમેશ્વર પણ બહુ આરતે આરતેજ કરે.

૩

બુદ્ધ થયા પછી

ધીરજરાય માકડરાય ડોસા રીટાઈડ સરકારી વકીલ. ઉમ્મરે આશરે પચિસેક વર્ષના અને એમના ધર્મપાત્ર કમળાબા બહેનેકની ભરતીમાં આવી રહ્યા હતા. એમને છોકરાને ઘેર છોકરાં ને તેને ઘેર પણ છોકરા યયાં ત્યાં સુધી વાન આવી પહોંચી હતી. ડોસા આખો દિવસ ઘેર બેસી રહેતા. વેઇંત અને સાંકર બાળનો અભ્યાસ કરતા.

પોતાના પૌત્ર પૌત્રીઓને લડાવવા, વન્ને વન્ને કમળાબા સાથે વડતા અને સાંજે વીકરારીઓમાં એસી ગાય બહાર ફરી આવતા. ને કમળાબા પણ જનજરમાન, ખડે પગે ધરતી ને ખાસ કરીને ડોસાની ઝોડી કરે અને વઢુઓ પર સત્યા ચચાવવામાં ચુકે નહીં એવા હતા. એમને ધર્મ ખ્યાનતું બહુ ઘેલું નહોતું ને સ્વભાવ પણ અંદરથી તો હેવાળા હતો. પણ એમનું હેતુ એમન ચન્દોમાં બહુ જથ્થાતું નહીં.

ડોસા બહાર જતા ને કમળાબા તેમને ચેતાવતા: “મધુર પહેરો નહીં તો આખી રાત એ જો કરશે.”

“બાપ, તારાથીએ તોળા છે. જલ્દે આવો છોકરી જો, જો કરવા થીવાય મારે બીજે ધણો જ નહીં હોય.” ને છલે ચુકે કમળાબા મનમર આપવાતું છુલી જતા તો “આખી રાત ખાસી ખાતા દન જરી તેડું તને કે છે લાવ, મધુર લાવ, નહીં તો કે ચરદી બરદી ધાગી જરી.” છોકરાઓની ફરીયાદ કમળાબા સાંજે જ કરતા પણ કરતા ત્યારે “હવે ચાટલી ઉમરેએ આ કચકચ ર આ અવરયાય તો જખીને એસો.” પણ કોઇ વાર ડોસાને કેલ ચડે ને કમળાબા છોકરાઓ તરફથી એ આસરે કહે તો તે વખતે ડોસા સાંજે જ જખીને એમી સકતા અને એ બધું છતા ની કોઇ છોકરાં કમળાબા તરફ નું કે ચાં કરે તો તેમનું આવીજ બન્નું સમજતું.

ડોસા કમળાબાને વમર પહેરે કમ કરતા નહી, પણ કરવાની બાબતમાં બનેને એકમત વધુ મોડો થતો. ખાસ કરીને ઘેર અવસર આવે ત્યારે આ મતમેહ વધુ તીવ્ર જનતો, પણ પાછો એ પ્રસંગ વીતી ગયા પછી એના એ ધીરજરાય ને એના એ કમળાબામાં ખાસ કહો જ ફરક દખાવો નહીં.

ધીરજરાય સ્વભાવે જરા ઉદાર માથુસ, કમળાબા જરા કસરીઆ સમાવડાવાં ધીરજરાય પાસે બારીબાર પૈસા માગી જતા ને કમળાબાને ખબર પડે ત્યારે તે ખુબ કચવાતા. કમળાબાનું કસરીઆપણું ધીરજરાયને ગમતું પણ તે ફરવાને પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમને એ વીશે એકદમ અણુમતો થઇ આવતો ને ખાસકે પાસકે વગેરે ડોસાડોસી નાના છોકરાની આફકે આવ્યા પ્રસંગોએ વડતા. વડી પરવારી કોઇવાર કમળાબાને કોઈવાર ધીરજરાય સાથે મળતા ને તકરોરનું સમાધાન થતું. પણ ફરી પ્રસંગ આવે ત્યારે એ વારનું સ્મરણ એમથી એકે જથ્થાને રહેતું નહીં.

પણ આમ વડવાથી બને જથ્થાને કસરત બળતી અને બંનેની તકુરસ્તી સારી રહેતી. ધીરજરાયને કમળાબા વગર કે કમળાબાને ધીરજરાય વગર કલ્પના એ એક અચકચ વાત હતી. પણ એથીએ અસકચ વાત તો એ બંનેને લડતા ન હોય એવા કલ્પવામાં હતી. એ પંખોડા જોડે એ એ કચકચ કર્યોજ કરતાં અને તેનાથી એમનો પ્રેમ ને સાહચર્ય અનેક દિશામાં વિસ્તાર પામતા.

છવરે વમતા આવ્યા આવ્યા ને કમુ-કમલિની ને કમળાબાના તથે રુપતરોવાળા દેહની ખબર લેવા એમણે પહેલા મંદવાડને મોકલ્યો. ધીરજરાયને થાય તેલલા ઉપયોગે કમો ને દેશદેશના વેચને તેડાવ્યા પણ કુર કામે બીઆરા કમુબાને ન છોડ્યા તે તજ છોડ્યા.

ને તે દિવસથી ધીરજરાયે અનન પાળા છોડ્યા ને ચઢીના માસમાં એમને પ્રાણ પખી કમુનાની શોધમાં ને એમને કુઝાને વજેએ કેમ નયો તેની તકરોર નુકાવવા છપરને દરવાર છડી મેળો.

અસદ્ગતિ

લેખક:

રા. પ્રાણસાલ કીરપારામ દેસાઈ

મણીભદ્ર અને મેનાના લગ્ન થયે દસ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં છતાં તેઓ મધ કાલે પરણેલાં ર વહુ જેવા 'પ્રણયીઓ રહી શક્યાં હતાં અને 'ખીજાને પ્રેમ રસનું' પાન કરાવતાં આનંદી ક્ષીઓની માફક તેઓ પોતાની પરણીત જીવનમાં વર્ગીય સુખ અનુભવતા હતાં. પણ દેવને આ રમી યુગલના સુખની અદેખાઈ આવી. પોતાના રમાળ પતિ અને સુંદર બાળ પુત્રને રડતા કઠળતા મુકી ત્રીસ વર્ષની બર યુવાવરયામાં મેના કુર જાળો ભોગ થઈ પડી.

નજદીકના પડોશીઓ અને નીકટના સગાં રનેદીઓ પણ એમજ સમજતા હતાં કે આ પ્રેમાળ દંપતિનું લગ્ન-જીવન અત્યંત સુખદાયી નીવડ્યું છે; પરંતુ આ દંપતિએ પોતાના લગ્ન પછીના એક બે વર્ષ કેવી રીતે કાઢ્યા તેનો ખ્યાલ સરખોએ તેમના મનમાં લાગ્યેજ આવેલો હશે.

મેના એકે ગરીબ અને નિરાધાર વિધવાની એકની એક દીકરી હતી. આખા જગતમાં મા શીવાય તેને બીજું એક પણ સગું નહોતું. મણીભદ્ર તો છેકજ એકલો અને અટુલો હતો. મા, બાપ, ભાઈ, ખેન, કાકા, મામા, માસી, ફાઈ એવા એક પણ સગાં વીનાનો તે અરણ્યમાં ઉગેલા એકલવાયા વૃક્ષ સમો આ દુનિયામાં હતો. તેની માતાં તેને છેકજ બાલ્યાવસ્થામાં મુકી મરણ પામી હતી; તેથી મા તેમ

માના રનેહતું રમરણ સરખુંએ તેને નહોતું, તેને ઔદ પંદર વર્ષની ઉમ્મરનો છેકજ નિરાધાર સ્થિતિમાં મુકી તેનો બાપ પણ મરણ પામ્યો હતો. આપણ અને એક રનેહાળ શ્રીમંત મિત્રની સદાયતાથી મણીભદ્રે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ ચાલું રાખ્યો અને છેવટે એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષા પાસ કરી તેણે મુખ્યાલમાં વકીલાતનાં ધંધાની શરૂઆત કરી. આ વખતે તેની ઉમ્મર ચોવીસ પચ્ચીસ વર્ષની હતી. એજ અરસામાં મેના સાથે તેનાં લગ્ન થયાં. મેના અતિ સ્વરૂપવાન, લણેલી અને ઉંચા સંસ્કારવાળી છાકરી હતી. તેનો કંઠે કાયલના જેવો મધુર હતો. અમદાવાદમાં નવરાત્રીના દિવસોમાં બ્યારે તે ગરબા ગાતીત્યારે તેના સૌંદર્ય અને મધુર કંઠથી પોતાની નાતના તેમ પરનાતના અનેક યુવકોને તે મુગ્ધ કરી નાખતી હતી. તેનો સ્વભાવ કાંઈક અતડો અને અભીમાની છે અને તે તોછડી અને દુરામદી છે એ વાત તો તેની મા શીવાય બીજું કાંઈ પણ જાણતું નહોતું. ઉપલક્ષ્યે જોનાર જહારનાં લોકોને તો તે હેતાળ, આનંદી અને હસેમુખા સ્વભાવની લાગતી હતી. અમદાવાદના તેની નાતના ધણા યુવકો તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. પરંતુ નાતમાં વરવિક્રમે દુષ્ટ રીવાજ ધર ધાલીને રહેલો હતો અને મેનાની વરીબ મા પાસે આ કહેવાતા કેવળપણ

સાત્રાં હોભી ધુવડાં તેમ તેમનાં હોભી મર્યાપિને સતોષવા જેટલું થન નહોતું. તેથી છેવટે મેનાની ઉમ્મર વીસ વર્ષની થઈ ગઈ એટલે થાકીને કાર્મિક ના-મરણથી પોતાની જ નાતના પશુ મ-ધુપુર જેવા મામડામાં વસતા મણીકાદ જેવા મરી જ છોડી સાથે તેને મેનાના લગ્ન કરવા પડ્યા. પણ તેને એક વાતને સતોષ હતો. મણીકાદ જો કે મદ્ય મરી જ હતો તો પણ કાંઈલા હતો એટલે તે સહેલાઈથી કમાઈ શકે એમ હતું. તેની ઉમ્મર પણ મોટી નહોતી. શરીર તે દેખાવડો, તંદુરસ્ત અને સુચકત હતો. તેથી જમાઈને જોઈ મેનાની માની આજ કષ્ટક કરતી હતી, અને પોતાની એકની એક દીકરી પ્રત્યે પોતાનું કેવળ્ય તેણે સંપૂર્ણ રીતે જાળવ્યું છે એમ તે માનતી હતી. પોતાના શહેરની મેના જેવી મુદર અને કાણેલી છોકરીને મધુપુરનો એક મામડીઓ લઈ જાય છે એ જોઈ ને તેની નાતના અમદાવાદના ધુવડાંને મદ્ય લાગી આવતું હતું પરંતુ દબ્બના લોક અને આખા પની ધગ્ગાની સામે જડ કરી મેનાને પરજીવાને તૈયાર થવાની કોઈ પણ અમ-દાવાદી ધુવડની હિંમત ચાલતી નહોતી એટલે તેણે માત્ર જાળીને જ બેસી રહ્યા હતા.

મેના આજ મધુપુરમાં જતિ ગ્રહેઆનેલી છે તેથી મણીકાદનો દબ્બ તો માતો નહોતો આ કાલીસો કંઈ પેલાની જાતિ સ્વરૂપવાળ પ્રિયતમના જવા કોઈ પુરા પાડવાને તલકાપડ રૂઝ રહ્યો હતો અને તે અત્યંત અધીરાઈથી આનંદ-શાન્તિની રાહ જોવા કરતો હતો. જે બાગ્યશાળી પગની આટલી જમી અધીરાઈથી મણીકાદ ગઈ જોતો હતો તે પણ છેવટે આવી પહોંચી, મેનાએ

જતિના સમનગ્રહમાં પ્રવેશ કર્યો મણીકાદે અત્યંત ઉમંગકારી તેને હેતબો આપકાર આપ્યો. પરંતુ મેનાએ તો મણીકાદના રહાસ્ય પણ જોવાની દરકાર કરી નહિ. પ્રેમાળ પતિના વ્દાલ-સોષ આપકારના જવાબમાં ને કાંઈક તેજકાંઈથી બોલી, " મારી મરી જ અને વહાલી માના કરણ કપાંત અને જાતિ આમદને વસ થઈ મેં તમને મોટીમા મારો દાઢ લાલવા દીધો છે. મોઢદિએ કલે તમે મારા શરીરના માલીક થયા હો. પણ લગ્ન થતા પહેલાં મારું હૃદય તો મેં એક પરનાતના ધુવડાંને અર્પણ કરી દીધું છે તેથી મારા શરીર તેમ હૃદય ઉપરના તમારા હકનો હું જરા પણ સ્વીકાર કરતી નથી. હૃદયની પ્રીતિ વચર કોઈ પણ પુરુષ સાથે માલ શરીર સમૃધ્દ આપવો તેને હું મોટું પાપ સમજું છું. મોટું કૃધ કરીને મારા શરીરને સ્પર્શ કરશે નહિ. " મેનાના આ મુજો સાંભળીને મણીકાદના હૃદયને સખત આધાન થયો. તેનું હૃદય માનસિક વેદના થી ગીરાઈ ગયું. તેને લાગ્યું કે તેનું આખું જીવન નીરસ અને નિર્માલ્ય થઈ ગયું. પરંતુ તે ઝેળતી તરફ માનની લાગણી ધરાવનારો તેમ જ આ આદર્શોવાળો સંસ્કારી પુરુષ હતો. પોતાના હૃદયની લાગણીએને દબાવી રહી બીલકુલ ઉરકેશવા વચર તેણે કાંતિથી જવાબ દીધો, " મારા તરફથી તમે સંપૂર્ણ રીતે નિર્ભય રહો, નમારી લામણીએને માન આપવા હું તૈયાર છું. કોઈ પણ ઓની મરણ વીરક તેના શરીર તેમ હૃદય ઉપર માલગી-પણાતો દાવો કરશે તેને હું પણ મધન પાપ સમજું છું. મોટું તમારી મરણ વીરક તમારા શરીરને હું કોઈ પણ

વિષય લાલસાથી સ્પર્શ કરીશ નહિ. એ બાળ-
તમાં તમે બેસીકર રહેજો." મણીભદ્ર તેને આવે
જવાળ આપશે એવી આશા મેનાએ સ્વપ્ને પણ
રાખી નહોતી. તેણે તો એમ ધાર્યું હતું કે મણી-
ભદ્ર ક્રાંતો તેના ઉપર બળાત્કાર કરી પોતાની
વિષયવાસનાને તૃપ્ત કરશે, અથવા તેને ધમકાવી
ધરમાંથી કાઢી મુકશે અથવા તેને નખી પડી
કરમરી પડશે અને તેની પાસે પ્રેમની માયના
શે. એક પળવાર તો તેના મનમાં એવો જોમ
ભળ્યો કે મણીભદ્ર આ શબ્દો પોતાના ખરા
તત્ત્વરણથી બોલતો નથી પણ બહાર ઉપલ-
વડાઓ ડોળ કરીને બોલે છે અને માત્ર તેની
મજકરી કરે છે. તેણે હવે મણીભદ્ર તરફ કાંઈક
વિનય અને વિવેક ભરેલી દષ્ટિ નાંખી. મણીભદ્ર-
ના મોં સામું, જોતાંજ આ ચતુર સ્ત્રીને મણી-
ભદ્રના હૃદયની વ્યથાનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવી
ગયો. તે એકદમ સમજી ગયું કે મણીભદ્ર જે
શબ્દો બોલે છે તે કાંઈ ઉપલબ્ધિયા. શબ્દો નથી
પણ તેના હૃદયના ઉડાણમાંથી નીકળતા ઉઠ્ઠારો
છે. તરતજ તેને મણીભદ્રના હૃદયની મહત્તાને
તેમ તેની ઉદારતાનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવી ગયો.
તેનો જીરસો નરમ પડી ગયો અને મણીભદ્રને
પોતાના હૃદયના ખુણામાં પોતાની મરજી વીરુદ્ધ
પણ તેને થોડુંક સ્થાન આપવું પડ્યું. મણીભદ્ર
આગળ ચલાવ્યું, "તમે શાંતિથી બેસો, આપણા
ભવિષ્યના જીવનનો કાર્યક્રમ આપણે અત્યારથીજ
નક્કો કરી નાંખીએ એટલે આપણી બેની વચ્ચે
નાહક કલેશ થાય નહિ અને આપણી વચ્ચે
કોઈ પણ જાતની ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવા પામે
નહિ. હું આપણા ભવિષ્યના જીવન સંબંધી

એક બે યોજના તમારી સંમતિ મુકુ છું. હું બે
ચાર દિવસ અહીંઆ રહી આદ્રીકા ચાલ્યો
જમ્યા, તમે અમદાવાદ જાઓ. આદ્રીકાથી તમારા
ઉપર કોઈની મારફતે હું ખોટો તાર
મુકાવીશ કે માફ મરણ થયું છે. લોકદષ્ટિએ
તમે વિધવા થશો. વરસ છ મહીના
મારા મરણનો લોકોને ખતાવવા ખોટો શોક
પાળજો અને પછીથી જે ભાગ્યશાળી પુરુષને
તમે તમારું હૃદય અપણું કર્યું છે તેની સાથે
પુનર્લગ્ન કરી સુખી થાઓ. હું કોઈ પણ દિવસ
તમારી દષ્ટિએ નહિ પડું તેની તમને ખાત્રી
આપું છું. આ યોજના તમને પસંદ ના
હોય તો બીજી યોજના તમને ખતાવું. તમારા અને
તમારા પ્રણયીમાં હિંમત હોય તો તમે બંને
અહીંઆથી ઉપડી જાઓ. પરદેશમાં જઈ
ત્યાં લગ્ન કરી સુખી થાઓ. કોઈ પણ દિવસ
હું તમારી શોધ કરીશ નહિ અને તમને તેમ
તમારા પ્રણયીને કાઢીમાં ધસડીશ નહિ. તમારું
સુખ એજ મારા જીવનની મોટામાં મોટી ઇચ્છા
છે." મેનાએ હવે ઉઠેજ. નરમ પડી જઈ
અત્યંત વિનયથી જવાળ દીધો " પ્રથમ તો
તમારા આટલા બધા સૌજન્ય માટે હું મારા
ખરા અંતઃકરણથી તમારો ઉપકાર માનું છું.
તમે એક ખરેખરા સહૃદય છે, તે મારે
કમલ કરવું જોઈએ. આટલા બધા સૌજન્યની
તમારી પાસેથી મેં સ્વપ્ને પણ આશા રાખી
નહોતી. તમારી યોજનાઓ ઠીક છે, પરંતુ
મારી વહાલી માતાની હયાતીમાં આ બેમાંની
એક પણ યોજનાનો મારાથી અમલ થઈ શકે
એમ નથી. મેં તો એક સીધી અને સરળ

યોજના ક્યારનીએ તૈયાર કરી મુકી છે. તમે અને સગી બહેન બરોબર ગણવાની તેમ વિષયની લાલસાએ માત્ર શરીરને કદી પણ સ્પર્શના કરવાની એક સદ્ગૃહસ્થ તરીકે કમુલત આપતા હો તો હું તમારી સાથે તમારા ઘરમાં રહેવા તૈયાર છું. હું તમને સ્તોત્ર કરી આપીશ. તમારા ઘરનું બધું કામકાજ કરીશ, નીતિ અને કરકસરથી તમારું ઘર ચલાવીશ અને તમારી બધી સવડો સત્યથીય. આપણે બે ફેરી રીતે રહીએ છીએ તેની મધ્ય સરખીએ બીજા કોઇને પણ આવવા દઇશ નહિ." મણીબદે જવાબ દીધો, "તમારી યોજના સામે મારે બીલકુલ પણ વિરોધ નથી. હું સંકલ્પ કરે છું કે વિષયપાલકાથી તમારી મરજી પીરક તમારા શરીરને હું કદી પણ સ્પર્શ કરીશ નહિ. હમ થયા છતાં પણ હું સપૂર્ણ સદ્ગૃહસ્થ પાળીશ એ બાબતમાં તમે પુરેપુરાં મોડોકર રહેજો."

આનંદરાત્રીએ પતિવત્ની તરફે માત્ર આટલી જ વાતથીત ચર્ચા, તરત જ બંને હસ્યા અને જુદા જુદા દોરડાઓમાં મુઠ મુઠા પણ મોડી રાત સુધી બેઠાથી એકને પણ ઉપ આવી નહિ મણીબદે પોતાના દુર્ભાગને નીંદવા લાગ્યો. "સગનસુખના મારા બધાં સ્વર્ણાંઓને પાણીના પરપોટાની માફક એકદમજ નાશ થઇ ગયો. હું અરેખરો અમાળી છું. મારા નસીબમાં સાધારિંક સુખ છે જ નહિ, નસીબમાં સુખ લખાવી લખ્યો હોત તો છેક નાની ઉંમરમાં જ મરી જાત ! અને ગ્રીહ વધતો મુકી બાપ પણ મરી જાત ! હું છેક બાપ બહેન બીનાનો હોજી ! એના નસીબમાં મા, બાપ,

બાઈ, બહેન કોણનું પણ સુખ ના હોય તેન નસીબમાં પર્લાનું સુખ તે ક્યાંથી હોય ! એમ બીચારી મેતાને શો દોષ ! એતો એક—વચન પાળનારી આદર્શવાળી સ્ત્રી હોય એમ અને લાગે છે, એની જગ્યાએ હું હોજી તો હું પણ એના જેવુંજ વર્તન રાખું આપણા સમાજના કૃત્રિમ નાટી બંધનનો તે બીચારી ભોગ થઇ પડી છે અને જોડે જોડે હું પણ તેનો ભોગ થઇ પડ્યો છું. અમારા મેતા સંસાર સુખનું બળીદાન આપ્યા રીવાજ અમારો છુટકોજ નથી, એક કદ્દમકર્ય તરીકે મારે તેની લાગણીએને માત્ર આપવુંજ જોઇએ અને માત્ર માત્ર નસીબને દોષ દેવા જોઈએ."

મેતાના મનમાં આથી તદ્દન જુદીજ અતના વિચારો આવતા હતા. "મારો પરજીત પતિ છેકજ નમ્રોલો દોષ અને લાચાર બની જઈ મારી જાસે પ્રેમની બાબ માંનવા તે આખો દોષ તો કેવું સાઈ થાત. હું તેને મને તેમ ફાસલાવી પટાવીને ચાત પાડત. માનવતાનો ત્યાગ કરી એક પશુની માફક તે મારા ઉપર બળાઝાર કરવા આખો દોષ તો પણ હીક થાત. તેનો પણ મેં ઉપાધ તૈયાર રાખ્યો હતો, સામાન્ય મનુષ્યની માફક તેણે મારો ત્યાગ કરી અને ધરમાંથી કાઢી મુકી દોષ તો પણ કેવું સાઈ થાત ? પણ એમણે તો મારા પ્રત્યે અણધારી ઉદારતા બતાવી હોલકી અને દલકી પાકી દીધી ! પ્રેમમાં આવી ઉદારતા દોષ રીકે એવું મેં કદી પણ ધારું નહોતું. અરેખર મારા પરજીત પતિનો આત્મા મહાન છે તેમના પ્રત્યે અને અત્યંત માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. ધારી ખાતર તેઓ મેતાનું જીવન વેડી મારી

પોતાના સર્વ સુખનો ભોગ આપવા તૈયાર થયા છે. એમના હૃદયને આત્મારે કેટલું બધું દુઃખ થતું હશે ? ખરેખર હું બહુજ પાપી છું. આ પાપમાંથી હું ક્યે ભવ છુટીશ ? ”

આમને આમ આ બંને જણ એક બીજાથી તદ્દન નિરાળા ક્ષેત્રોમાં વિચાર કરવા લાગ્યા અને ઉંઘને માટે તરફરીઆ મારવા લાગ્યાં. આખરે છેક બે ત્રણ વાગે નિંદ્રા દેવીએ તેમના ઉપર કૃપા કરી અને તેઓ કાંઈક શાંત પડી ઉંઘી ગયા.

મણીભદ્ર અને મેના લગભગ એક માસ મધુપુર રહ્યાં. આનંદ રાત્રીએ કરેલો સંકલ્પ બંનેએ અક્ષરે અક્ષર પાળ્યો; છતાં તેઓ કેવી રીતે પોતાનું જીવન ગાળે છે તેની ગંધ સરખીએ કાઢને આવવા પામી નહિ. એક માસ પછી તેઓ મુંબાઈ ગયા. મુંબાઈમાં પણ એજ પ્રમાણે તેઓ પોતાનું જીવન ગાળવા લાગ્યાં. આમને આમ દિવસો ઉપર દિવસો ચાલ્યા ગયા, મહીનાઓ ઉપર મહીનાઓ ચાલ્યા ગયા અને મણીભદ્ર તથા મેનાને મુંબાઈ આવે એક વર્ષ વીતી ગયું. આ વર્ષ દરમિયાન મેનાની માએ મેના ઉપર ઘણા કામગીરા લખ્યા હતા. દરેક કામગીમાં તે મેના ઉપર લખ્યા કરતી હતી કે “ પાંચ સાત દિવસ અમદાવાદ આવી અને મળી જા.” પરંતુ મેના બીલકુલ અમદાવાદ ગઈ નહિ. “ લગ્ન પહેલાં મેં તો મારી માને સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું હતું કે ‘ તારાં કંકળાટ અને કાલાવાલાને વશ થઈ હું મારાં લગ્ન થવા દઉં છું પણ મારા માત્ર લોક-દષ્ટિએ મનાયલા પણ હૃદયેનાકશુલ કરેલા પતિની સાથે હું કદી પણ સંસાર માંડવાની નથી ’ હવે હું જો અમદાવાદ જઈ તો મારી બા અને મારા

જીવન સંબંધી પ્રશ્નો પુછે તો હું તેને શો જવાબ દઉં ? વળી ત્યાં મારા હૃદયથી માની લીધેલો પતિ યશવંત છે. યશવંતને હું શું મ્હોં બતાવું ? એણે તો લગ્નપ્રસંગે મારા ઉપર બક્ષીસ તરીકે મોતીની બંગડીઓ તેમ અભિ-નંદન અને શુભાશીષ મોકલ્યા હતા. પણ હું પાપિણી તેને બેવફા નીવડી એ વાત તેના હૃદય-માંથી તે કેવી રીતે દુર કરી શકે ? મેં અભા-ગણીએ તો બપોળે પુરુષોના જીવનો નીરસ બનાવી મુક્યા. અમદાવાદ જઈ મારાથી યશવંતને શી રીતે મ્હોં બતાવી શકાય ? ” આવા આવા કારણો પોતાના મનને આપી તેની માના અત્યંત આગ્રહ છતાં મેના અમદાવાદ ગઈ નહોતી.

એવામાં મેના એકાએક માંડી પડી. મણી-ભદ્રે અત્યંત કાળજીથી મેનાની દવા તેમ માંવ-જત કરવા માંડી. પણ મેનાને બીલકુલ ફેર પડ્યો નહિ. તેની માંદગી તો દીન પરદીન વધવા લાગી. તેથી મણીભદ્રે મેનાની માને તાર કરી મુંબાઈ તેડાવી. જે ભાવથી મેનાની મંદ-વાડમાં મણીભદ્ર તેની સુશુષા કરતો હતો તે જોઈ મેમાની મા તો છકજ થઈ ગઈ. જૂખ, તરસ, ઉત્તનગરો કશાની પણ દરકાર રાખ્યા વગર મણીભદ્ર રાત દિવસ મેનાની પયારી આગળ બેસી રહેતો, તેને માથે બરફ ધસતો, તેની છાતીએ શેક કરતો, પોતાને હાથે મેનાને સમજાવી પટાવી દેવા, દુધ, મેસખીનો રસ પાતો અને મેના ઉંઘી જાય કે બેભાન થઈ જાય ત્યારે આંખમાંથી આંસુ પાડતો હતો. આ દેખાવ મેનાની માને મનતો જૂની આંખે નવા તમાશા જેવા જેવો લાગતો હતો. મેનાના મંદવાડમાં મણીભદ્રે વૈસા

અર્થવામાં પણ ખીલકુલ ક્યાસ રાખી નહોતી. આખરે મા અને પતિની અત્યંત કાળજી કરેલી સંસ્કારને પ્રતાપે મેનાને એક મહીને કાષ્ઠક આરામ થયે. પરંતુ તેવું સરીરે ઉકળ નખતું પડી ગયું હતું. ફરી પાછો ઉથલો ના ખાતે તેથી ડોક્ટરે સલાહ આપી કે મેનાએ મુખાંશ છોડી એક બે માસ બીજે કોઈ રથએ હવા કેર કરવા જવું. ડોક્ટર, મા તથા મણીબદના અત્યંત આગ્રહ આજળ મેનાનું કાષ્ઠ આલ્યું નહિ. તેને તેની મા જોડે અમદાવાદ જવું પડ્યું. રસ્તામાંજ મેનાની માદગીમાં મણીબદ કેટલા બધા બાવડી તેની સારવાર કરતો હતો. આખી રાતના ઉભાગરા કરતો હતો અને વારંવાર આખમાંથી બોર બોર જેટલા આશુ પાડતો હતો એ દર્શીકત કાંઈ મીઠું મરચું બજારવી મેનાની માએ તેને કહી. એ સાંભળી મેનાની આખમાં આશુ લરાઈ આવ્યા. હવે તેને પછી ખાતી થઇ કે મણીબદ તેને અત્યંત શ્રેમથી માફે છે મણીબદ માટે તેના મનમાં બેદદ માન ઉત્પન્ન થયું પરંતુ તેના દ્રવ્યમાં યશવંતે જે રથાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે રથાન તે મણીબદને આપી શકે નહિ.

અમદાવાદ આવ્યા પછી મેના ખીલકુલ ધરતી બહાર નીકળતી નહોતી ધરના ઓડલા ઉપર પણ તે કવચીતજ જતી. યશવંત નજ દીકરી પોળમાંજ રહેતો હતો તેથી પોતે તેની દૃષ્ટિએ પડી જાય અને ચારે આંખો મળે તેની તેને ખૂબ શીકર હતી અને એવો પ્રસંગજ આવવા ના પામે તેની તે ખાસ કાળજી રાખતી હતી. બહેનપણીઓ સાથેની વાતચીત ઉપરથી તેને ખબર પડી ગઇ કે યશવંતના લગ્ન થઇ

ગયા છે અને તેની સારી થોડા વખતમાં એક બાળકની માતા પણ થવાની છે. આ ખબર સાંભળીને મેનાને યશવંતના ઉપર રહેજી અણુનમો પણ ઉત્પન્ન થયો. એવામાં એક દિવસ નાતમાં મરણ થવાથી મેનાની માને ત્યાં જવું પડ્યું. એક બે કલાકમાં તે ધર પાછી આવશે એવો સંભવ પણ નહોતો. મેના ધરમાં એકલીજ છે એ પ્રસંગનો લાભ લઇ યશવંત તેને ઘેર એને મળવા આવ્યો. પોતે ધરમાં છેજ એકલી છે તેવે વખતે યશવંત તેને મળવા આવ્યો એ મેનાને ખીલકુલ ગમ્યું નહિ પણ હૃદયના પ્રણયીને કાંઈ પાછો મંદી મુકાય મેના નચું મહો રાખી યશવંત જોડે વાત કરવા લાગ્યો. આ મુલાકાતનો જલદીથી અંત આવી જાય એમ મેના ઇચ્છતી હતી. પણ યશવંત જલદીથી પાછો જતો રહેશે એમ જણાવું નહિ. તે તો કાટ, ટોપી મઢી નિરાતે બેઠો. વાતચીતમાં તેમ ખીલ રીતે પણ તેણે મેના સાથે અણુપકટી છુટ દેવા આદી. મેનાને યશવંતની આવી રીતભાત ખીલકુલ પસંદ પડી નહિ. એક બે વખતે આવી જલની છુટ ના લેવાની મેનાએ તેને આખના ધરારાથી સચના પણ કરી. યશવંત એ સૂચના સમજ્યો નહિ અથવા તો ના સમજ્યો હોય એવો એણે ડોળ કર્યો. ઉવટે કંઈક મીઠા અને પ્રેમાળ શબ્દો વડે મેનાએ તેને કપોડે આવ્યો. યશવંત તો કેમ જુલો જાય છે કે હવે તો હું પરણીને પાસડી થઇ ગઇ છું. હું પણ પરણી ગયો છે. તારાથી મારી સાથે હવે આવી રીતે બોલાય નહિ તેમ મારા સરીરને રપથ સરખાવે કરાય નહિ પરંતુ યશવંતના

ઉપર આ મીઠા દૃષ્ટાંતી કાંઈ પણ અસર થયેલી જણાઈ નહિ. તેણે તો નફટામથી જવાબ દીધો, " મેના તું બલે પરણી ગઈ હોય પણ હું તને રહેજ પણ પારથી ગણતો નથી અને કદી ગણવાનો પણ નથી, તું મારી છે અને સદાની મારીજ રહીશ. હું પણ બલે પરણી ગયો હોઉં પણ તું મને તારોજ સમજજો. મારી સ્ત્રી બે આર દિવસમાં સુવાવડ સુવાએને પીયેરજવાની છે એટલે મારા ઘરમાં હું એકલોજ છું. તું લાગ જોઈ બપોરે એક બે કલાક મારે ત્યાં આવતી રહેજો આપણે આનંદ કરીશું. તું પરણી ગઈ છે એટલે હવે બીજી કોઈ જાતની આપણને ખડીક રહેશે નહિ " યશવંતના આ શબ્દો સાંભળી મેનાને તેના ઉપર ક્રોધ અડ્યો. તે ગુસ્સામાં બોલી ઊઠી, " યશવંત તું શું મને એક વેસ્થા સમજે છે? આજ આલું બોલ્યો તો બોલ્યો પણ હવેથી કાંઈ દિવસ આલું બોલીશ તો તારી જાલજ ખેંચી નાંખીશ " મેનાના ક્રોધની તેમ તેના શબ્દોની યશવંત ઉપર બીલકુલ અસર થઈ નહિ. તે વધારે નફટા ખનતો ગયો, તેણે મેનાનો હાથ પકડ્યો અને તેને પોતાના તરફ ખેંચવા માંડી. હવે મેનાનો ક્રોધ તેના હાથમાં રહ્યો નહિ. તેણે એકદમ યશવંતનો હાથ તરછાડી નાંખ્યો અને ગુસ્સામાં બોલી ઊઠી, " નીચ, પાપી નીકળ મારા ઘરમાંથી. જો એક પળવાર પણ આહીઆ હિમો રહીશ તો હું જુઓ પાડી લોક બેંગા કરી તારો ફજોતો કરીશ. " શરમને માર્યો યશવંત હવે એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

યશવંતના ગયા પછી મેના એક ખાટલા ઉપર પડી અને હસકે હસકાં ભરી રડવા લાગી.

" આ નરાધમના પ્રેમના સ્મરણની ખાનર મેં મારા દેવ જેવા પતિના પ્રેમને તરછોડ્યો! ક્યાં આ નીચ અને વિધવલ પટ યશવંત અને ક્યાં ઉચ્ચ અને પવિત્ર આદર્શવાળા મારા સ્વામી ! મણીભદ્ર તો એક અમૂલ્ય મણી છે. તેની સરખામણીમાં યશવંત તો એક નિર્મૂલ્ય પથરા બરોબર છે. અત્યારે મણીભદ્રની શી સ્થિતિ હશે ? મેં તેમને અત્યાંત દુઃખી કર્યા છે. તેમનું જીવન મેં કાંઈ એર જેવું કરી નાંખ્યું છે. અત્યારે તેઓ બીચારા દુઃખે ઝૂરી મરતા હશે ! અત્યારે તેઓ શું ખાતા હશે ? તેમને શ્વા કોણ કરી આપતું હશે ? તેમની બીજી સવડો કોણ સાચવતું હશે ? " આવા આવા વિચારો મેનાના મનમાં આવવા લાગ્યા. તેને હવે અમદાવાદમાં બીલકુલ ગોઠ્યું નહિ. તેની મા ઘેર આવી કે તરતજ તેણે પોતાનો એકદમ મુંબાઈ ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યો. મેનાની મા તેના દુરાચારી અને હરીલા રવભાવથી પુરેપુરી પાકેફગાર હતી. તેથી તેને હવે અમદાવાદ વધારે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો તે નકામું છે એમ સમજી તેની માએ પણ તેને મુંબઈ જવાની સંમતિ આપી. મેના બીજેજ દિવસે રહવારે મુંબઈ જવા નીકળી પડી.

મુંબઈ આવ્યા પછી મણીભદ્ર તરફની મેનાની વૃત્તિઓમાં ઘણો ફેર પડવા લાગ્યો. મણીભદ્ર તે રનેહબીની આંખે મણીભદ્રની સામે ટગરટગર જોવા કરતી હતી. મણીભદ્રનાં હૃદયના ઉંડાણમાંથી નિરંતર ઝ્યાં કરતો તેના પ્રત્યેના નિર્મળ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનો અંભારસ હવે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકતી હતી. દીન પરદીન તેના હૃદય ઉપર મણીભદ્રનાં હૃદયનું આકર્ષણ એટલું બધું જખડું

ધન સર્વસ્વ હું આજથી આપને ચરણે ધરું છું. જન્મોજન્મ મને આપના ચરણરંજની દાસી તરીકે રહેવાનું મને એજ મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. તમે મને કહો કે 'મેં' ખરા હૃદયથી તેને ક્ષમા કરી છે.' એટલે મારો જીવને કાંઈક શાંતિ વળે.' મેનાના આ શબ્દો સર્વજ્ઞા તાવવાંજો હોવા છતાં પણ મણીભદ્ર હૃદયથી યંધ એકદમ 'પથારીમાંથી' બેઠો થઈ ગયો. મેનાના આથી ઉપર હાથ ફેરવી તેને આશ્વાસન આપી શાંત પાડવા લાગ્યો, પોતાના ધોતીઆથી તેના આંસુ લુછવા લાગ્યો અને તેના ગાલ અને હોઠ ઉપર સુખનોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. મેના તો કેમે કરી રહી રહેજ નહિ અને મણીભદ્રના પગ ઉપરથી પોતાનું માથું ખસેડેજ નહિ. રસોડામાં રસોઈ એમને એમ પડી રહી છે. ઘરના બારણા પણ છેક ઉઘાડા છેક છે તેનું અત્યારે આ બેમાંથી કોઈને લાન સરખું એ રહ્યું નહિ. આજજ તેમના કમનો ખરા દિવસ હતો. આજજ તેમની આનંદરાત્રિ હતી.

મણીભદ્રનો તાવ સાધારણ મેલેરીઆ તાવ હતો. તે બે ચાર દિવસમાં ઉતરી ગયો. પંતિ પંતિના હૃદયે હવે સંપૂર્ણ રીતે એક યંધ ગયા અને તેજા લક્ષ્મણને ખરેખરે આનંદ ભોગવવા લાગ્યા. બે વર્ષ પછી મેનાએ એક પુત્રરતને જન્મ આપ્યો. મેનાના પુત્રને બેઠું મેનાની માતા ગાંડી ગાંડી થઈ ગઈ. પોતાની એકની એક દીકરી પુરે પુરી સુખી છે તે જોઈ તેને શાંતિ વળી અને પ્રભુના દરબારનું તેજ આણું સારે તેણે સંતોષ અને આનંદથી દેહ ત્યાગ કર્યો. આઠ વર્ષ સુધી લક્ષ્મણે સંપૂર્ણ દવા

લીધા પછી મેના એવીંતી ગુજરી ગઈ. મેનાના મૃત્યુથી મણીભદ્ર અત્યંત શોકમાં પડી ગયો. તેને કાંઈપણ કામકાજ કરવાનું સુઝે નહિ. જે ઘરમાં આટલા બધા વર્ષ તેણે આનંદમાં ગુજાર્યો હતા તે ઘર એને હવે રમશાન જેવું. શુન્યકાર અને ભયંકર લાગવા માંડ્યું. મેનાના મરણને ચાર દિવસ વીતી ગયા. આ ચાર દિવસોમાં મણીભદ્ર ખીલકુલ ઘરની બહાર પણ નીકળ્યો નહોતો. તેના અસંખ્ય મિત્રો તેને દિલાસો દેવા તેને ઘેર આવવા લાગ્યા અને તેને કહેવા લાગ્યા, "આ સંસાર ક્ષણભંગુર છે, દેહ નાશવંત છે, મોત કોઈને મુકતું નથી. જન્મની સાથેજ મરણ જડાયેલું છે. જે જન્મ ધરે છે તે મોક્ષસ મરણ પામે છે. માટે ડાલ્યા પુરેા મરણનો શોક કરતા નથી. આવા આવા વિપત્તિઓના પ્રસંગથી આપણને આ સંસારની અસારતા સમજાય છે અને વૈરાગ્ય તેમ પ્રભુ તરફ આપણું મન વળે છે. ગીતાજમાં પણ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અણું ને કહ્યું છે કે આત્મા અમર છે. જેવી રીતે આપણે એક કપડું બદલી નવું કપડું પહેરીએ છીએ તેવી રીતે આત્મા એકે જોણાંઆંના ત્યાગ કરી બીજા જોણાંઆંમાં પ્રવેશ કરે છે." પરંતુ આવા તત્ત્વ જાનના શબ્દોથી મણીભદ્રને ખીલકુલ આશ્વાસન મળી શક્યું નહિ. મેનાનો આનંદી અને હસતુંબો ચહેરો એકે પરિવાર પણ એની નજર આગળથી ખસી શક્યો નહિ.

મેનાના મરણને ચોથે દિવસે રાત્રે આઠ નવ વાગતાંને શુભર અત્યંત શોકમાં ગીરદતાર થયેલો મણીભદ્ર એક આરામ પુરથી ઉપર પડ્યો પડ્યો કાંઈ વાંચેતો હતો અને તેના બાળપુત્ર ઘરમાં

આમ તેમ દોડા દોડ કરી રહ્યો હતો. એવામાં એકાએક તેને કાન તેના પુત્રના સમ્પર્કે પડ્યા. "મેટાભાઈ, તને તો કહોણે કે મેના બહેન તો મરી ગઈ અને હવે તે કેમ દિવસ પણ પાછી આપશે નહિ પણ મેના બહેન તો કપાટને ચાટે લોને આ ઊભો! હું બોલાવું છું તો પણ મારી બહેન બોલતીએ નથી." નિર્દોષ બાળપુત્રના આ સમ્પર્કે સાંભળી મણીભદ્રે તો એકદમ બેચાકબેચા પુત્રથી ઉપરથી ઉઠ્યો અને જે એરડીમાંથી તેનો પુત્ર બોલતો હતો તે એરડીમાં ગયેલ વીજળીની સ્વીચ દાખી તેણે તે એરડીમાં અજળપાત્ર કપડું પુત્રએ કંઈ કંઈ તે મુજબ કપાટને અંદરની ઊભી રહેલી મેનાની આકૃતિ સ્પષ્ટ તેના બેવામાં આવી. ફેરમાત્ર એટલેજ હતો કે મેનાનો મહેરો હંમેશાની માફક અભારે હસમુખો દેખાતો નહોતો. પરંતુ એ મહેરો ઉપર ભય કર ચિંતા છત્રજ રહેલી જણાતી હતી. મણીભદ્રે જૂન પ્રેતને માનતો નહોતો. પરંતુ મૂન પત્નીની આકૃતિ સાક્ષાત તેની સમક્ષ ઊભી રહેલી દીકરી એટલે જૂન પ્રેતને માન્યા વગર તેનો છુટકોજ નહોતો. તેને ખાતરી થઈ કે મેનાની અસહનિ થઈ છે. તેની આંખમાં આંસ ભરાઈ આવ્યાં. રડતા રડતાં તેણે એ આકૃતિને પ્રભુ. "મેના, તારા જેવી કોની આમ અસહનિ સાથી થઈ કે તારી અસહનિના કારણે અને કદે મને તે ઉપલે: કરી એ કારણે હું દુર કરીશ. પણ એ આકૃતિ તરફથી તેને બીલકુલ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ. તે આકૃતિને આડવા મણીભદ્રે પોતાનો હાથ લાગ્યો. પણ તેને હાથ તો મૂક દવામાંજ કર્યો કરતો હતો તે હાથથી મેનાની આકૃતિનો બીલકુલ સ્પર્શ થઈ શક્યો નહિ.

અર્થે કલાક સુધી આજીજ કરી મણીભદ્રે તે આકૃતિને તેની અસહનિ ચલાવવા કારણે પૂછ્યો ક્યાં પણ તેને બીલકુલ જવાબ મળ્યો નહિ. છેવટે યાત્રી મણીભદ્રે રીજળીનો દીવો હોલની નાખ્યો અને પોતાના પુત્રને મધ બીજા એરડીમાં ગયો. પુત્રને પટાવી ફેસવાળી હાથથી દીધો. પણ મણીભદ્રે તે રાતે ઉઘડી રીતે આવી શકે? રાતમાં તે દશ બાર વાર કપાટની પાસે ગયે, વીજળીનો દીવો કરી બેસુ પણ મેનાની આકૃતિ કપાટ આગળથી બીલકુલ ખસેલી તેના જોવામાં આવી નહિ. તે આકૃતિને તેણે બહુએ કાલાવાલા કર્યો, પરે પણ પ્રગથે અને તેની અસહનિના કારણે પૂછ્યા, પણ તેને બીલકુલ જવાબ મળ્યો નહિ.

બીજે દિવસે મણીભદ્રે આવાત તેના કેટલાક મિત્રોને કહી મુજાઈ સહેરમાં વાને રેગે આ વાત પ્રસરી મધ. મણીભદ્રના મિત્રો, ડોક્ટરો, વિદ્વાન સાહિત્યો પ્રેતવાદો (spiritualists) વગેરે લશ્ચા મનુષ્યો મણીભદ્રને ધેર આ દેખાવ જોવા આવવા લાગ્યા. પણ મણીભદ્ર તથા તેના પુત્ર શીવાન બીજા કામને પણ મેનાની આકૃતિ દેખા દેતી નહોતી. બધાને તો એમજ લાગ્યું કે આ માત્ર મણીભદ્રનો અનસિક કામ છે. મણીભદ્રના કેટલાક મિત્રોને એવી પણ ચિંતા થઈ કે મેના મનભરમાં આ કામના લાગે વખત સુધી કામને રહેશે તો તે બીજાનું ચિત્તભ્રમ થઈ જશે અને તે માંડો પણ કદ નવ. તેથી તેઓએ તેને ક્યા ફેર કરવા કાવાની સલાહ આપી. કામએ કહ્યું, "તને આશ્ચર્ય ક્યાળો જઈ નારાખજ જાણી કરો."

કાષ્ટએ કાશી જવાની સલાહ આપી, કાષ્ટએ માથેરાન, મહાબળેશ્વર, ઉટી, મસુરી, નાઇનીનાલ, દાણ્ડીંગ વગેરે હવાખાવાના સુંદર સ્થળોએ જવાની સલાહ આપી અને તેના કેટલાક ખાસ અંગત મિત્રો-તો-તેની જોડે જવાને પણ તૈયાર થયા, પણ અસહગતિ પામેલી મૃત પત્નીની આકૃતિને યોવીસે કલાક કબાટને અંદેલીને ઉઠી રહેલી મુકી મણીભદ્રથી એ ઘર સી રીતે છોડાય ? મણીભદ્રે જુવા, જતીઓ, ફરીરો વગેરેને બોલાવી અનેક જાતના મંત્રોના જપ કરાવ્યા તેમ મેદી વિદ્યાના અનેક પ્રયોગો કરાવ્યા પણ મેનાની આકૃતિ એક પળવાર પણ કબાટ આગળથી દુર ખસી નહિ. મણીભદ્રને કાંઈક આશા હતી કે યોગીઆરમા બારમાની ક્રિયાઓ થઈ રહ્યા પછી મેનાની સહગતિ થશે. તેને પોતાને તો આવી ક્રિયામાં ખીલકુલ શ્રદ્ધા નહોતી પણ આ વખતે તો તેણે અત્યંત શ્રદ્ધાથી અગીયારમાની, બારમાની ક્રિયાઓ કરી પણ તે બધું વ્યર્થ ગયું. મેનાની આકૃતિ તો નિરંતર કબાટને અંદેલીને ઉઠી રહેલી તેના જોવામાં આવ્યા જ કરતી હતી. મણીભદ્રના એક મિત્રે તેને કહ્યું, “વાલ્મેશ્વર ઉપર આનંદ સ્વામી નામના એક મહાન તપસ્વી યોગી રહે છે. તમે એમને મળી આ હઠીકતથી વાકેફ કરો. તે કાંઈ રસ્તો ખતાવશે.” મણીભદ્રને આવા સાધુઓ અને યોગીઓની શક્તિ ઉપર ખીલકુલ પણ શ્રદ્ધા નહોતી છતાં તે આનંદ સ્વામીને મળ્યો અને તેમને સર્વ હઠીકત જણાવી. અગ્રેજ કૃષ્ણવર્ણી લીધેલા એક યુવાન વડીલને જૂતપ્રેતની આવી વાત કરતો જોઈને આનંદ સ્વામીને પણ નવાઈ લાગી. કૌતુક જોવાને તે મણીભદ્રને ઘેર ગયા. મણીભદ્રના કહેવા મુજબ તેમણે પણ કબાટને અંદેલીને ઉઠી રહેલી મેનાની આકૃતિ

જોઈ. તેમણે પણ એ આકૃતિને તેની અસહગતિનાં કારણો પુછ્યાં પણ એ આકૃતિ તરફથી તેમને પણ કાંઈ પણ જાતનો પ્રત્યુત્તર મળી શક્યો નહિ. આનંદ સ્વામીએ અનુમાન કયું કે આ કબાટમાં મુકાયેલી વસ્તુઓમાં મેનાનો જીવ ભરાયેલો હોવો જોઈએ અને તે કારણથી તેની અસહગતિ થઈ છે; તે ઉપરથી તેમણે કબાટ ઉધડાવ્યું. કબાટમાં તો મેનાના કપડાં શીવાય બીજું કાંઈ પણ નહોતું. આનંદ સ્વામીએ સૂચના કરી કે આ બધાં કપડાં ધર્મીદારમાં આપી દો. એટલે મરનારીના આત્માની સહગતિ થશે. આનંદ સ્વામીની સૂચના મુજબ મણીભદ્રે એકદમ બધાં કપડાં ધર્મીદારમાં આપી દીધાં; પરંતુ મેનાની આકૃતિ કબાટઆગળથી ખસેલી દેખાઈ નહિ. મણીભદ્ર ફરી એક વાર આનંદ સ્વામીને મળ્યો અને તેમને કહ્યું, “મહારાજ, આપની સૂચના મુજબ મેં બધાં કપડાં ધર્મીદારમાં આપી દીધાં પણ મરનારીની આકૃતિ તો ખીલકુલ ખસતી નથી.” આનંદ સ્વામીને નવાઈ લાગી. તેમના મનમાં એકદમ વિચાર રચ્યો કે મરનારીની અસહગતિનું કારણ તેના પતિને તે જણાવવા માગતી નહિ હોય, તેના પતિથી તે કારણ છાતું હોતું જોઈએ. તેથી તેમણે મણીભદ્રને કહ્યું, “આલો હું તમારે ઘેર આવું છું અને મારો છેલ્લો પ્રયોગ કરી જોઈ” છું. મારી ખાતરી છે કે એ પ્રયોગ નિષ્ફળ નહિ જાય, એ પ્રયોગથી મરનારીના આત્માની સહગતિ થવી જ જોઈએ. પણ એ પ્રયોગ મારે એકાંતમાં કરવાનો છે. તમારા ઘરને બહારથી તાળુ વાંસી તમે બધા એકાદ કલાક ધરની બહાર બેસી રહેજો દરમિયાન ધરમાં હું મારો પ્રયોગ કરીશ મણીભદ્ર તેમ કરવા કબુલ થયો. ધરને બહારથી તાળું મારી મણીભદ્ર તથા તેના દીકરા તેમ તેના કેટલાક મિત્રો ધરની બહાર ઉભા રહ્યા. આનંદ

સ્વામી એકલા જીવન કરતા તેમણે મેનાની આકૃતિ સમક્ષ આવીને કહ્યું, " બેટા, મહાત્મા ઉપર શ્રદ્ધા રાખ, તારી અસહનિત્વ કારણે કોઈ પણ જાતની શરમ કે સંકેત રાખ્યા વગર મને કહે, હું જરૂર તેને ઉપાય કરીશ. એ કારણ જાનું દેશે તો કોઈપણ મનુષ્યને એ સંજોગો એક શબ્દ પણ કહી શકે નહિ. " મેનાની આકૃતિએ હવે જવાબ દીધો, " મહારાજ, મને તમારા ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તેથી જ મારા પતિ અને પુત્ર શીવામ કોઈને હું કેમ દેલી નથી છતાં તમને મેં કેમ દીધી છે. આ કમ્પાડના છેક નીચલા ખાનાના તળાખાના પાટીઆની નીચે એક સંચ છે, તે સંચમાં એ મોતીની બંગડીઓ તથા કેટલાક કાગળો છે બંગડીઓ મારા જન્મ પ્રસંગે મારા જન્મ પહેલાના એક રત્નોદીએ મને ભેટ આપેલી છે. તેમ એ પત્રો તેણે મારા ઉપર લખેલા પ્રેમપત્રો છે. જન્મ પછી હું તદ્દન પવિત્ર રહેલી છું. એ પુરુષ સાથે મેં કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખ્યો નથી. મારા પતિ પણ મારી પવિત્રતા માટે તો એક પળ વાર સદા જાગરો નહિ; તેની તો મને પુરેપુરી ખાતરી છે. પરંતુ એ બંગડીઓ તેમના જોવામાં આવે અને એ પત્રો તેમના લેવામાં આવે તો એમના આત્માને બહુ દુઃખ થાય મારા હૃદયમાં મહાવડ વખતે મારા મનમાં કોને કોને વિચારો આવ્યા કરતા હતા મારા પતિના આત્માને દુઃખ થાય એ વિચારજ મારાથી સદા યદ્યં યદ્યં નથી. તેથી હું દુઃખી થાઉં છું. અને મારા આત્માની સહનિતિ થવા જાયતી નથી. તમે એ બંગડીઓ ફરીઆમાં ફેંકી દો. કોઈને દાનમાં પણ આપશો નહિ. તેમ એ પત્રોને બાળા નાખી તેમને નાશ કરી દો અને તેની રાખોડી પણ ફરીઆમાં પધરાવી દો. બધાં સુધી એ પત્રો તથા એ બંગડીઓ આ કમ્પાડમાં છે ત્યાં સુધી મારા આત્માની સહ-

નિતિ થવાની નથી. તેમને નાશ કરો ત્યારે જ મારી સહનિતિ થશે. આનંદ સ્વામીએ કમ્પાડ ઉધારી લેવામાં બંગડીઓ તથા પત્રો બહાર કાઢ્યા. બંગડીઓ પોતાના લગોટની નીચે મુકી દીધી. પત્રો ઉપર નજર પણ નાખ્યા વગર એ પત્રો ના હારીને તેમણે ઝીણા ઝીણા કાઢાઓ કરી નાખ્યા અને પછી એક રિકાસળી સળગાવી તેમણે તે કાઢાઓ બાગમાં નાખ્યા. તેની રાખોડીને કચડી કરી તેમાં એક પડીકું બાકી રીધું અને તે પડીકું પણ લગોટ તળે મુકી દીધું. આજીમાજીની જગ્યા પણ પાછી હાંટી તેમણે સાફ કરી નાખી, જેથી કોઈને પણ જોઈ પડે નહિ. કે ત્યાં આજળ કાગળો બાળવામાં આવેલા છે. મેનાની આકૃતિ હવે એકદમ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આનંદ સ્વામીએ મણીમને મોહાવી કહ્યું, " મણીની રૂપાંધી મારા પ્રેમને સફળ થયો છે, મરનારોના આત્માની સહનિતિ થઈ છે. મણીમને કમ્પાડ આજળ આવી રહેલું તો મેનાની આકૃતિ હવે ત્યાં જોવામાં આવી નહિ. તે અત્યંત ભાવથી આનંદ સ્વામીને પત્રો પડ્યા અને મારા અંતઃકરણથી તેમને ઉપહાર આવ્યો. મણે શિવે મણીમના મનને સાતિ વળવાથી આવે તે નિરાશથી સારી લેખ લઈ શકે. સ્વપ્નામાં મેનાએ તેને કેમ દીધો. આ વખતે તેના મોં પર ચિંતાની બીલકુલ નિદાની નેહાની તેનું મોં કમેલની માફક આનંદી અને કમળ જેવાઈ હતું. મણીમના માથા ઉપર અત્યંત ઉમળકાથી હાથ ફેરવી તે બોલે, " બેટા, મારી બીલકુલ ચિંતા કરી નહિ. મારા આત્માની સંપૂર્ણ સહનિતિ થઈ ગઈ છે. હવે હું તમકુલુ. મણ તમને તથા તમારા પુત્રને કેશવ રાખો."

“શરદોત્સવ”

રાસ,

લેખક:

ગા. શ્રી મજતાથ વિ. મહારાજ

(૧)

હિન્નવિએ શરદોત્સવ આવો આપણે,
ચન્દ્રરશ્મિ શશિમાં બહેની ! આજ ને
કરતળતાયે મંજુલ ઉપવનમાં સખિ !
પ્રણય રાસ લઈ ઠંભવીશું ઉલ્લાસ ને.

(૨)

પ્રણય-સુધાનું પાન, સુધાંશુ બ્યોમથી
કરાવતો એ રસિકાને પ્રેમાળ ને;
પુષ્પ પરાગ મહીં મધુષો લોટી રલા,
કરતા ચુંબનવ પ્રણયે મસ્તાન ને.

(૩)

કામળ કુસુમ કલિકા ને વિકસી રહી,
વક્ષલતા સદુ આજ દીસે છે શુભ ને;
પરભૂતિકા ટહુકાર કરંતી કુંજમાં,
તરવર ડાળે ઝુલંતી પ્રેમાદ્ર ને.

(૪)

સુરભિ-સમીરણ મન્દ ગતિથી વહી રહ્યો,
વન-નિર્ઝરિણી કલ્પોલે કમનીય ને;
હૈયાં હીએ છે આનન્દે આર્થના,
શરદોત્સવ બહાં મહીં હિન્નવાય ને.

પુસ્તક પ્રકાશન

આ મહત્વના વિષય ઉપર ઝાંખો પ્રકાશ

લેખક:

રત્ન લક્ષ્મીબાલાલ મહેતા

સભ્ય, સાહિત્યસંસ્થા

મુદ્રણકલાની શોધ કેણે કરી, તે પછી પહેલા કયા કયા પુસ્તકો છાપવામાં આવ્યા તોરે બાજતો આ લેખમાં જોવાની કોઈ વાચનાર શુભ નજર કરે, તેજ પ્રમાણે કોઈને કોઈએ રોરભોલ હોમસની વાતો લખવા માટે એક શબ્દ દીક કેટલું આપવામાં આવ્યું. હમણાના ધીંગલ મહાન અંગ્રેજ તેમજ અમેરીકન લેખકોને કેટલું મહેનતાણું એક પુસ્તક માટે મળે છે, સર વૉલ્ટર રેકોર્ડે પુસ્તકો લખી લખીને પોતાનું 'દેવુ' કેવી રીતે વાળી આપ્યું એ વીજોની હબર વખત અવાક પ્રએલી છતાં મહત્વની ચર્ચા આમાં નહિ જાય, જો કે આ જગ્યાએ મારે એટલું જણાવી દેવું જોઈએ કે જે માણસને દેવુ થઈ મર્યું હોય તેણે રેકોર્ડની આકૃતિ ઐતિહાસિક નજર લઘ્યાઓ લખવાનું શરૂ કરી દેવું એ મત મારે માન્ય નથી. હું તો ઇર્લ્ડ એટલે સુધી કહેવા તૈયાર છું કે જે રેકોર્ડે પુસ્તકો લખવામાં મહેનત અને સમયની જરૂર પડી જરૂરને જાહેર મહાલક્ષ્મીની કોઠાની શરતોમાં અને સંબંધના શરતોમાં દીકડોનો સદો ઉપાડવામાં પોતાનું મનજ વાળ્યું હોત તો કદાચ તે પોતાનું 'દેવુ' તો નહીં વાળી જામરે હોત પણ માનઆજર અને રાસ્તરોજસ મોટરકાર તો તે જરૂર મેળવી શકત. પણ અપર

હવે આ શીખામણ નકામી છે તેમજ આ લેખમાં કેંક અરવાને પણ છે.

એ ઉપરાંત પશ્ચિમના દેશોમાં લેખકો અને પુસ્તક પ્રકાશનના જેટલા માગો મોલુક છે એ બધા માગોનું પૂર્ણકરણ કરવું એ પણ નિરર્થક છે, કારણ કે રામાઈ શીખાઈને જેમ એક કેકલે કહી ગયો છે તેમ પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ છે અને પૂર્વ તે પૂર્વ છે! (આ વાક્યમાં બહુ-જાતના કયા સમાધ છે કે જેને લખને એ બધેજ વપરાય છે એ મારાથી સમજાતું નથી. એમ તો હું પણ કહી શકું કે ઉત્તર તે ઉત્તર છે અને દક્ષિણ તે દક્ષિણ છે. તદુપરાંત આકાશ સાઈ સત્તને પણ આકાશરતાલિન જેવી અસાધ્ય પુરવાર કરી સુચ્યો છે.) માત્ર આ બાબતમાં આપણા યુગરાતમાં હાલ શી વિધિ છે તેનોજ ઉલ્લેખ હું અને કરી રહ્યો છું. હાલના સર્વજન વિશ્વવ-વાહી પુવાનોની હરોલમાં હું નહિ હોવાથી મારે તો આપણી જે વિધિ હોય તે વિધિમાન કાન્ત વીતાડવું જણું. એટલે અંતરજ આવા જાણા આ જગ્યાએ કાલવી રહ્યો છું.

જો દીક દીક લેખો લખ્યા છે, લીજાના અંકોમાં લેખો લખવા માટે મારા ઉપર મળે

માર જુદાં જુદાં આમંત્રણો પણ આવે છે. મારા એક મિત્ર મને હંમેશા જાહેરમાં ગુજરાતના જ્ઞેયમ કહીને સંબોધે છે પણ મારા એક બીજા મિત્રનું એમ ધારણું છે કે એ પહેલાં મિત્ર માત્ર મારા ઉપહાસ કરવાનું મને એમ સંબોધે છે. એટલે એમાંથી મને જોઈએ તેવા સતોષ મળતો નથી. ઘેર લગ્ન આવ્યા હોય તે વખતે ઘણા વૃદ્ધો પણ કંઠેથી છપાવવામાં મારી સલાહ લે છે એટલે મને અવારનવાર ઘણા માણસો મારા લેખોનો સંપ્રદ બહાર પાડવાનું કહે છે.

“ખીરાદર, એકાદ સંપ્રદ છપાવી દેને.” કોઈ કહે છે, “જે પાંચસો હજાર મળ્યા તે ખરા. આ વખતમાં શું ખોટા છે?”

“માસિકોમાં ને માસિકોમાં જ તમારા લેખો પડ્યા. રહે એમાં કામદો શો?” ખીજા કહે છે.

“એકાદ પુસ્તક ઠાપી દોને. જે પાંચ હજાર નકલ ખપાવવી એમાં તે કે મોટી ધાડ મારવાની છે!”

“તમે ચોપડી કેમ છપાવતા નથી?” શેર ખંભરના મિત્રો કહે છે: “અમારા શેરખંભરમાં એક દલાલને પાંચ પાંચ ફેંકતો આવું તો સાતસો આપે તો એક દલાલમાં ખપી જાય. પછી તમારે શો વધો છે?”

આ પ્રમાણે અનેક મિત્રો તેમજ ઓળખાણ-વાળાઓએ મારા ઉપર દબાણ કર્યું છે પણ મારી કિંમત ચાલતી નથી. મને મારા એક વડીલ મોતીલાલની સ્થિતિ સાંભરી આપે છે અને કું આ માર્ગે પ્રયાણ કરતાં અચૂક ગઈ કું.

મોતીલાલ પણ મારા જવાબ લેખક-દલાલ મારા કરતાં પણ એમણે વૈદ્યવધુ સંબોધે એમણે મોટી ઉમરે, લગભગ, નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા

પછી ઉપર જણાવેલી શીખામણ ગળે ઉતારી અને પોતાના લેખોનો એક દળદાર પોધો “મોતીલાલ” નામથી બહાર પાડ્યો. પ્રેસવાળાનાં, પ્રિંટવાળાનાં, ચિત્રકારોનાં, બ્લોક બનાવનારાનાં વગેરેનાં ખીસો કેટલી રકમના યશ એનો ચોક્કસ ખ્યાલ એમને નહોતો; એટલે જાહેરખબર પણ પુસ્તક છપાતા પહેલાં એટલે જરા છુટથી આપેલી. પુસ્તક પ્રત્યેક ચર્તા વેંતળ ખસો પાંચસો નકલ ઉપડી જશે અને એના પૈસામાંથી બધાનાં ખીસો ચુકવી આપીને નીરાંતે પછી વેચાતી જતી ચોપડીઓની કિંમત નક્કા તરીકે મળતી રહેશે. આવી મનોહર લાવના મોતીલાલ પોતાના અંતરમાં સેવી રહ્યા હતા. એમના કુટુંબમાં પણ આ શ્રદ્ધા માન્ય હતી એટલે તે આર થકને એની નકલો ઘરમાં ઠાકાં લગાડ લગાડને આવવામાંથી ત્યારે એમના સંતાનોએ એને સોનાની છંટ રૂપે જ જોઈ, ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં દૈનિકોને, અઠવાડીકોને, માસિકોને ત્રેમાસિકોને તેમજ ખીજા મોટા સાક્ષરોને નકલો મોકલવાની ક્રિયામાં આવું ઘર મચી પડ્યું. પેક કરવામાં ખાસ મદદમાં આવનાર ગુંદર પણ મોતીલાલના પત્નીએ ઘેર બનાવ્યો. સગાં, સ્નેહીઓ અને સાધારણ ઓળખનાર માણસો પણ મોતીલાલને ઘેર મોટા જથ્થામાં આવવા માંડ્યાં અને જ્યારે શાંત ચિત્તે ગણતરી દાદવામાં આવી ત્યારે મોતીલાલને જણાયું કે કેટલું વધુ પડતો ઉત્સાહ એમનાથી બતાવી દેવામાં આવ્યો હતો કારણ કે લગભગ સાઠી ત્રણસો નકલો આ પ્રમાણે એટલા વખતમાં ઉપડી ગઈ હતી. પણ ત્રણ હજાર નકલ છપાવેલ એટલે શીકર જેવું કશું ન હતું. પછી એક ગાઈની, સ્વનાથી, રેળવળી આતામાં ને

પાય નકસો મોઢલવામાં આવી તેમજ જુદાં જુદાં રટોના કેળવણી ખાતાએમાં પણ નકસો રવાના કરવામાં આવી. જુદી-જુદી સાયબેરીઓ ઉપર મોઢલવાને માટે એક ખાસ હેન્ડબુક છપાવીને તેનાર કરવામાં આવ્યું અને તે પણ રફતે રફતે રવાના થતો ગયાં. તે પાછળ ચાર દેવડાનારા પત્રો પણ મોઝ સમરે મોઢલવામાં આવ્યા. કયા કયાથી શેઠી શેઠીને લગતમજુલીઓ પણ મેળવવામાં આવી પણ કેણુ જાણે દાથી પૈસા ખર્ચાને તે ચોપડી મંગાવનારા બાએજ કોઈ નીકળ્યા.

પુસ્તકની સારી જેવી પ્રગતિ થઈ. બધાએ સુખાકંઠે લેના વખાણુ કર્યાં, પણ એથી નક-સોને ઉપાડ થયો નહીં. કોઈની સુખના ઉપરથી મોલીલાલભાઈએ એક જુકસેલરને ત્યાં સો દોહસો નકસો, વેચવા માટે મુખી. ચોડા ગાસ પછી એજ જુકસેલરે બીજી દોહસો નકલ લીધી. પણ આમજની નકલોના પૈસા મોલીલાલે જોયા નહીં. જુકસેલર સુખમાં અને પોતે બહારનામ એટલે અવારન-વાર કામજોઈ મોલીલાલ એને પાડ આપતા હતા. પણ એથી પાટોથી દેહજાળતા પૈસા મળતા નથી એ જાણીતી વાતથી મોલીલાલ અજબજુ હતા. કોઈક વાર એમનું સુખજ આવડુ થાય ત્યારે એ જુકસેલરને ત્યાં બેસીને, મઠા પાણી પી આવતા અને પૈસાં માટેના ચોક્કસ વામદો સંભળી લેતા.

આખરે એ જુકસેલરથી કંટાળીને બીજાને ત્યાં મોલીલાલજીએ પાયસો નકસો મુખી પણ તેમાં પરિણામ કેંક, જુકું આવ્યું. અસુક સમય છુટી તો કેંક થયું. નહિ પણ પછી બપોરે મોલી-લાલે એને પૈસાને માટે દળાણુ થયું ત્યારે એણે

કહ્યું કે “ જો તમે આવીજ પ્રતિના આજુસ છો એસ હું જાણતો હોત તો તમારો આ કચરો હું રાખતજ નહીં, પણ હાઈ, આ બધાંની ફુનિ-યાજ નથી. તમારી ચોપડી એવી તે કે પ્રખ્યાત હતી કે તારથી બધા બોડરો આવે. બહુમાં બહુ પાંચ ઠસ નકસો ખપી હશે. કેટલીક નકસો તો અમારે જાહેરાતને માટે એમને એમ આપવી પડી અને તમારે કિસત્ત ચોખ્ખો કરવાની હવેજ હોય તો કરી આપુ. ”

આટલું કહી હિસાબ ચોખ્ખો કર્યો અને તેમાં એણે સાઈ બતાવ્યું કે મોલીલાલે પાયસો-મજથી જે અડીસો નકસો, એને ત્યાં પડી રદી હતી તે પાછી લઈજવી અને પોણોસો રૂપીઆ આપી જવા. અડીસો નકસો પીમજાવી નાખવાના અહસુત પ્રયો-ગને માટે પોણોસો રૂપીઆ જેવી રકમ નજીરજ મજાણ. પણ એ જાળતમાં પછી મોલીલાલે શું કહ્યું એવી અને ખબર નથી.

ત્યારપછી થરમાં જગ્યા રેડીને પહેલ એ પુસ્તકનક જગ્યાને કમળી કરવાના બીજા ઉપરે એમણે અમલમા સુખા. ન્યાતમાં તેમજ બોળ-ખીતા પાળખીતમાં લગ્ન અવસરે મોલીલાલે પોતાના પુસ્તકની બેઠ આપતી થક કરી દીધી. મેટ્રિકમાં પાસ થનાર પોતાની ન્યાતની દરેક સુવક અને સુવતિને આ પુસ્તકની એકેક નકલ મળે એવી ચોજના પણ એમણે અમલમા મુખી. જે જે આસિકેઆ ઉખાણુ આપવાની અને ઉલ-લાની પ્રથા હતી તે તે આસિક પ્રારંભે એ ઉખાણુ ઉઠેલાને એકેક નકલ બેઠ મળે એવો પ્રયોજ રચવામાં આવ્યો. આ શીવાય એમના સ્નેહીકર્મમાં એક બે વાર મજા, કરાવી એ

પુસ્તકની લલાણ કરી, અમારા જેવા યુવાન સ્નેહીઓને તો મોતીલાલભાઈ અવારનવાર એ પુસ્તકની એક નકલ બેટ આપતા. મને એ પ્રમાણે ત્રણ જુદે જુદે અવસરે એકેક નકલ મળેલી એમ યાદ છે. ન્યારે ચોથી વાર, હું મારી છોકરીને પરણાવવા પાટલે બેઠો હતો ત્યારે એમનાં પત્નીએ મને આશ્ચર્યકરીને એ પુસ્તક આપવા માંડ્યું ત્યારે મેં વિવેકથી પણ હીંમતથી એ સ્વીકારવાની ના પાડી. પણ એથી એમને બહુ ખોટું લાગ્યું હતું એમ મને હજી લાગ્યા કરે છે.

એ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાને પંદરેક વર્ષ થયાં હશે કે કદાચ વધારે પણ થયાં હોય છતાં આજે પણ મોતીલાલજીના ઘરમાં એક ખુણે રાંધાને બે કબાટો એ પુસ્તકની નકલોને પોતાના હૈયા સાથે ચાંપીને પડેલાં મેળુદ છે અને એ બીશેની વાન છેડનાં આજે પણ એમની આંખ અચ્ચકીની ચંપ જાય છે. કોષક-કોષક વખત તો પોતે કહે છે પણ ખરા : “લાઇ ! આટલી મહેનત મેં કોષ બીજા ધંધા પાછળ કરી હતી તે તારી કાઢીને ચુલો પકડવાની પંચાતી ટળા મૂક હન. પણ હશે ! જેવી પ્રભુની મરજી !”

“આટલું બોલી થોડીવાર અટકના, પછી વિચારમાં પડના મોતીલાલ પાછા બોલી ઉઠના : “પણ-પણ અમ્મા, ‘તું’ પેઠા-શેઠને ઓળખે છે ખરા ? તું પોતે નહીં ઓળખતો હોય તો કોષની લલામણું ચીઠ્ઠી લાવી આપે ? ધણે ઉદાર છે અને વિદ્યારસિક છે એમ સાંભળ્યું છે-સામટી હજારેક નકલ લઈ લે તો બીજું પુસ્તક છપાવવાનો ખરચ આરોખાર નીકળી જાય !”

પાછલાં વાંકચો ‘બોલતાં બોલતાં પાછું મોતીલાલજીનામાં ચેતન ચમકવું, નવીન ઉત્સાહ તરવરી ઉઠતો. ક્ષણભર એ ચેતન-એ ઉત્સાહ સપાટી ઉપર ઝળહળીને પાછાં શમી જતાં અને મોતીલાલજીનું હૈયું એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકવું.

આવું જાણના છતાં કયા માણસની પોતાના પુસ્તક પોતેજ પ્રસિદ્ધ કરવાની હીંમત ચાલે !

ધણાં સ્નેહીઓ મને અવારનવાર કહેના : “લલા માણસ, કોષક પબ્લીશરને પકડીને સંગ્રહ છપાવને, જે બસો પાંચસો મળ્યા તે ખરા ! બીજી આશ્ચરિત વખતે વળી જોઈ લેવાશે.”

“પહેલી આશ્ચરિતનાજ બસો પાંચસો અને બીજી આશ્ચરિતનું આગળ બીજું જોઈ લેવાશે” કહેનારને ખરી વસ્તુસ્પર્શીનું અચ્ચાનક ટેટકું મોટું છે એ તો જે આશ્ચરિતના પડદા પાછળની વાતો જાણવું હોય તેજ જાણે. પડદા પાછળ ડોકાઈ કરીને જોનારાઓમાંનો એક હું. તે તે એ દિશામાં જવાની હીંમતજ કેમ કરે. છતાં હું ક્ષણભર પણ વિચાર કરું છું કે નરતજ મને પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી છોટાલાલની કરુણ મૃતિ સાંભરી આવે છે.

છોટાલાલે પોતાના સંગ્રહ કોષ પબ્લીશર પાસે છપાવવાની આશા રાખેલી અને તે પણ પૈસા લખને. અત્રે હું એટલું તો જાણીજાઉં કે જો આપણે આપણી કૃતિઓ મફતજ પબ્લીશરને આપી દેવાની તૈયારી હોય તો માર્ગમાંથી અનેક વિઘ્નો દૂર થઈ જાય છે. અલખન, બધાંજ વિઘ્નો દૂર થઈ જાય છે એમ તો નહીંજ કહી શકાય; કારણકે એ ક્ષેત્રમાં પણ કરીદાઈ પણ

છે. તમે તમારી કૃતિ વિના મૂલ્યેજ આપી દેવાને તૈયાર હો. પણ બીજાઓ એવા પણ નીકળી આવે છે કે સામા પબ્લીશરને પૈસાની પણ મદદ કરે. એટલે એમાં પણ એમ તો નથીજ કે આપણે સારા ભેખડ થયા એટલે આપણી કૃતિઓ પબ્લીશરો વિના મહેનતાણે પ્રસિદ્ધ કરજ.

છાટાલાલભાઈ યુવાન દત્તા, આસાજી દત્તા, એમણે એક પછી એક પબ્લીશરને પકડવા માંડ્યા અને તેમને પેતાનો સંમત કરવા માંડ્યો. એવી સમાધી છુટીને, દામતો આતો ખરખીને છાટાલાલ કોઈક પ્રસિદ્ધકર્તાની કુકાને પડેગિ, પડેવા આવી આવળી વાત થાય અને પછી પેલા સંમત સળેથી વાત છોડાય. કંઈક આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલે.

પબ્લીશર: "ઝોટોહો! તમારી કૃતિઓ! એનહી કોણ અભવ્યુ દોષ! ખુદીયાં છાપુ ચા માટે નહીં છણું! એટલા માટે તો અહીં મેકા છીએ."

છાટાલાલ "પણ-પણ તમે સર્વ દક્ષ સ્વાધીન રાખો તેના બદલામાં શું આપી શકશો?"

પબ્લીશર: "હે હે હે, જુઓની છાટાલાલભાઈ, એપરીઓના બજારની રિયલિ તો તમે જાણો છો ને, એમાં કે કહેવા જેવું નથી, જે કમાવાની તો ઘેર મઠ પણ કુદવ છુટતી નથી. તે ઉપરાંત બાકાતોલા, જાહેર ખજાનાના પૈસા—અરે વાત જ ન કરો, દા. પ્રાચ પચીસ નકલો આપી છુટીએ—નાત્રેરા મિત્રોમાં વહેંચવા. બાકી તમે કોપીસમટ આપી છો અને નકલો અપાવવાને માટે જરા મહેનત કરો તો વાંધા જેવું નથી. તમારે ક્યાં ઝાળખાણપાળખાણ ખોલી છે?"

છાટાલાલ: "હા એ ખર્ચ પણ મારે પૈસા વિના આપવાની રેવડ નથી."

પબ્લીશર: "હા, એ ભરાજર છે; સ્ત્રો સૌની છમછાલી વાત છે. મ્હા ના સેટોડ મંત્રાવું! કોઈ કોઈ વાર આવના રહેને, દે'દે'હું!"

પણે કોણે આજ મનવળની વાતો છાટાલાલને થઈ. ઘેર કુંડુંબીજતોને તો એમજ લાગ્યું કે એવીસનો ટાઇમ જ બે કલાક ઝોડો થયો છે. કાંઈક કે છાટાલાલભાઈને એવીસથી છુટીને પબ્લીશરને જા કાપવું દોષ જ નથી આ ઉપર કપેલ થત એક જ મુલકાતમાં થઈ મઠ એમ માનવું એ પણ મૂઝ કરેલું છે. આટલી વાત થતા તો પાંચ સાત મુલાકાતો. એવામાં એકો બેઠાએ, કેટલાક બધા પબ્લીશરો તો પૈસાનું નામ સાબળતાં તરત જ ના પાડી દેતા. પણ મણા પ્રસિદ્ધકર્તાને આમવાત કુંઠાવવામાં રસ પડતો નહીં. કુકાને એકલા મેકા માખ મારતા પડ્યા રહેવા કરતા છાટાલાલ જેવાની સાથે નેપાં ખારવામાં વિશેષ આનંદજ હોય એટલે છાટાલાલને કોઈ એક મુલાકાતે લાગ્યોજ છાપવું. કરોળીઆને માખીનો ચિહાર કરો. હોય તો એકદમ તેને મારી નાખતો તથી પણ તકમગી તકમગી મારે છે—એમ મારે તોજ એને આનંદ પડે. અનુષ્ઠ જાત કરોળીઆમાંથી કીનરી આવી ફરો કે નહીં એ કુંડું ચોક્કસ રીતે જાણતો નથી પણ કીનરી આવી ફાય તો માન્યામાં આવે તેવી વાત તો છે ન.

એમ એમ વખત વીતતો. મધો અને છાટાલાલભાઈ નવા નવા પબ્લીશરોની મુલાકાતમાં

નિરાશ થતા ગયા તેમ તેમ તેમનું મગજ નબળું પડતું ગયું. એકલા મુખમતાજ નહીં પણ બહારગામના પબ્લીશરો પણ છોટાલાલના હાથમાંથી છટકી શક્યા નહીં. દરેક એવા પ્રસિદ્ધતા સાથે મહીનાના મહીના ટપાલ વ્યવહાર ચાલતો. આશાની ઝોથે ચાલતું વહાણું ઠેક ઠીનારે આવીને ખડક સાથે અથડાતું અને કુખી જતું. છેલ્લા એક પબ્લીશર હાથ લાગ્યો. પહેલીજ સુલાકાતે છોટાલાલ પરમ સતોષ પામ્યા હોય તેમ જણાયું. લેખકોમાં છોટાલાલ જેવા લખનાર આજ શુભરાતના ગર્ભમાં નથી એમ પેલા પબ્લીશરે છાર દમને જણાવ્યું. પોતે ઉપાવવાને રાજી છે એટલુંજ નહીં પણ ઉત્સુક છે એમ એણે કહ્યું. માત્ર પોતાને જો એ સંગ્રહ મીરતિ વાંચવાની તક મળે તો બહુ સારું એમ એણે કરગરતાં કરગરતાં છોટાલાલને કહ્યું. છોટાલાલે ઔદાય દાખવેને તેમ કરવાની હા પાડી અને સંગ્રહ તેને ત્યાં મુકીને વીદાય લીધી. ચાર પાંચ મહીનામાં પાંચ પચીસ ફેરા ખાધા ત્યારે પેલાએ જણાવ્યું કે એણે સંગ્રહ વાંચી લીધો છે અને એને બહુજ પસંદ પડ્યો છે. “હવે તમારી શરતો જણાવો એટલે હું છપાવી આપું” બીજા પાંચ સાત ફેરા પછી છોટાલાલને સહેજ હસીને કહ્યું.

“શરતોમાં તો બીજું શું?” છોટાલાલ આટઆટલા વર્ષે પોતાની એક પુરી આશા ફૂંલીક્રિત થતી જમને ગળગળા થઈને બોલ્યા, “અહીંસો રૂપિયા અને પચાસ નકલો.”

“વાહવાહ, અમારે સિંખકો તમારા જેવાજ પ્રમાણિક અને પ્રેમી છે,” પેલા પબ્લીશરે છોટા-

લાલની પીઠ યાખડતાં કહ્યું, “કમુલ છે તમારી એ શરતો મારે; અસ હવે પ્રેસમાં મોકલાવી દઈએ. પણ પુરો તમારે જ તપાસવાં પડશે હોં કે!”

“હા હા, એતો હું તપાસી આપીશ.” છોટાલાલે કમુલ કયું.

બીજા ત્રણ ચાર માસ ગ્રખડો ગયા. પછીની એક મુલાકાતે પબ્લીશરે કહ્યું, “ત્યારે હવે હું મોકલાવું છું પ્રેસમાં.”

“હા, હવે તો વખત પેણું ધણું થઈ ગયો.” બીતાં બીતાં છોટાલાલ બોલ્યા.

“ભાઈ, એ કે” આવાની વાત છે? અમારે બે ત્રણ હજારના ખાડામાં ઉતરવું પડે છે.” પબ્લીશરે જવાબ દીધો.

“હા, પેણું મારું નામ છે—એટલે” છોટાલાલે કહ્યું.

“હા હા હા, હવે એ તો સમજ્યા, આપણે ત્યાં નામ શો અને વાત શી?” પબ્લીશરે કહ્યું. “પણ બુઝોની; પેલી રકમ બધો નકલો એપી રહે પછી હું આપી શકું.”

છોટાલાલ ચમક્યા. બે હજાર નકલ અને ત્યારે રૂપિયા મળે એને અર્થ જ કે નહીં. એમણે વીધો ઉઠાવ્યો. પરિણામે વાટાઘાટ ચતાં બીજા બેએક માંસ અને ચાર પાંચ મુલાકાતો થયા પછી એમ નક્કી થયું કે દોઢસો રૂપિયા અને ત્રીસ નકલો છોટાલાલને મળે એમાં નકલો અપાવવામાં એમણે બંનતી મહેનત પણ કરધી.

આ વાત થયા પછી બીજા દોઢેક માસમાં એમ કયું કે એ દોઢસો રૂપિયા ચોપડી છપાવ

પછી ત્રણ મહીના પછી દસ દસના માસિક દપતામાં છોટાલાલને મળે એવી રીતે જન્મે પછી વચ્ચે કમુલ કરવાના આવે છોટાલાલ કેંકે ઉત્સાહમાં પણ આવ્યા. પણ તે પછી આશરે બેએક માસ પછી એક સુધાકાલ વખતે પત્ની-ચરે કહ્યું : "હા આસ, જુઓની, પ્રેસ સાથે નક્કી થયે મુક્યું છે. માત્ર કામગીરી બોલ છે પ્રેસવાળા મને તેના કામગીરી વાપરે અને તે ઉપરનો ત્રીસ માસ જન્ય એને બદલે હું જ એને કામગીરી આપવા માગું છું-સાચા ફેરવેષ્ટ એ-ટીક ઉપર છપાવશું, બહુબાજી અંગ્રેજી પત્રકોટિયનને દેશરે મારશું. કરવું તો સરક કરવું. પણ-પણ જુઓ બહુ છોટાલાલ ! હમણા જરા અમારો તાલ તંગીમાં છે અને કામગીરી જોતરાઈ કમી રાખે તેમ નથી તો જો હમણા તમે એક બસો અવી રો ફીડીઆ આપો તો કામગીરી કામ રૂઠ થઈ જાય. આમ અમારે તમને મહેનતાણવાના હપતા તો આપવાના હોય; સાથે સાથે બાળા પણ હપતા કરી નાખશું."

આ સાંભળતાંજ છોટાલાલ હાથકર તો રતજીવ થઈ ગયા પણ પછી શુદ્ધિમાં આવતાજ તેમની નજર પોતાના હવે જન્મરિત થઈ ગયેલ સંમદ ઉપર પડી તરત કુદીને

એમણે એ સંમદ થઈ લીરો, જઈએ મારીને ફુકાનની બહાર કુદી પડ્યા અને પચાર થતી ડામમાં ચડી ગોઠા.

આ અનુભવ પછી છોટાલાલનું મનજી વધુ અરિષ્ટ થયું છે. અવળત, નોકરી તો કરે છે પણ સખત કરવાનું બંધ થઈ ગયું છે અને હજી પણ એવીસથી છુટ્યા પછી ઘેર જવાને બદલે પબ્લીશરોના સત્તામાં એક દોઢ કલાક, બપોલમાં પેસે સંમદ મારીને રૂઈ કરે છે. કોઈની ફુકાને ચડતા નથી પણ પોતાના મગનમાંજ કાલ્પનિક સંકલ્પો કરી કરે છે. અમે કેટલાક રનેદીઓએ મળીને એમને એ સંમદ છપાવી આપવાનું માથે લીધું પણ છોટાલાલ એ વાત કમુલ નથી કરતા. બીજી બધી જામતોમાં એ સારા છે પણ માત્ર આજ જાતમાં એમના મનને કેંક વિચિત્ર વસ્તુ થઈ શકી છે. થોડા દિવસની રજા લઈને જે એ મુંબઈની બહાર જાય છે ત્યારે પણ રનેદીઓની આગળ એમની વાત હોવાજ છે, "હું આવી આવશે પડશે છુ અને ત્યાં મારે કેટલા પબ્લી-શરોને મળવાનું રહી જાય છે. હરો, ત્યાં જઈને જરા થડું મહેનત કરવી પડશે અને થડું આટલું ફેર મારીને પણ એ કામ પતાવી દેવાં પડશે."

આજ સંજોગમાં મારે શું કરવું ?
કયો માત્ર રેવો ?

સંજ્ઞન અને મૃત્યુ

લેખક:

રા. રતિલાલ છાયા

[હરિગીત]

ગાનાંડ આ, સરવર મીઠું,
અહ! જલ-જલથી લહરું
વધુધા મહી નીત ડેલરું,
કમલ ફેર પાંદડું

(૨)

વાસના-અનિલો યકી,
સરવર તરલ ઉછાળરું;
જલ-તલ ઉછાળી શીકરને,
ધડી પત્ર પર વિલસાવરું.

(૩)

શીકરો ઉડે, મોતી જને,
પડી પત્ર પર અગકે મીઠાં;
લહરે કાણિક આનંદથી,
આયુ તણા આ દોલમાં.

(૪)

ફરી એ સરે સરવર મહી,
જલ-બિન્દુ એ સરવર તણું;
અનલિપ્ય જન કે મૃત્યુએ,
શું જલ-જલમાં વિલસરું!

(૫)

જન-સજન એ-જનમૃત્યુ એ,
જલ-હિરુન, જલનું મિલન;
નવ જાણનાં માનવ અરે!
ઉતરો હવે એ તમસ-વન.

પરંપરા અભિપ્રાયોની આપ લે કરી શકે, અને સંગીતના વધારે ઉન્નત અને સુંદર પ્રકારોનું સર્જન કરી સંગીતના શ્રવણ સંસ્કારોનું પ્રતિસ્થાપન કરી શકે.

સંગીતનું ગૌરવ

ધર્માદારી અને શોખથી પ્રેરાએલા સંગીત-કાવિદો સુવ્યવસ્થિત મત્ત કરશે તો જ શ્રવણમાં સંગીત એને યોગ્ય એવું ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકશે. ભર્તૃહરિના સમયથી નટ, વિટ ને ગાયકને સમાજના અધમ જાતુઓ ગણવામાં આવ્યા છે. હીંદુસ્થાનમાં ધણે સ્થળે સંગીતે સંભાવિત અને શિષ્ટ સમાજનો ત્યાગ કરી રખડેલ, અધમ અને પતિત સ્ત્રીઓનું શરણું લીધું. ધણી વાર સંગીત એટલે ગાંજનો ધુમાડો અને દુર્દ્ર તબક્કાની બીજાતસ લાપા. પચ્ચીસ વર્ષ ઉપર આપણી તરફ શિષ્ટ કુટુંબનો કાંઈક છોકરો કે છોકરી ખુદલે અવાજે ગાતા તો તેણે 'શિષ્ટાચારનું' ભારે ઉલ્લંઘન કર્યું ગણાતું. સંગીતને દંદનાવી દેવાનો ઔરંગઝેબે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. એના વૈરાગ્યપરાયણ દરબારના અવગણના પામેલા બીચારા ગૈયાઓ એક વખત દાંડી કાઢી તે ઉપર સારા વસ્ત્રોવાળું શય મૂકી તે લંબને રાજમહેલ આગળથી પસાર થયા. 'કોણ મૃત્યુ પામ્યું?' શહેનશાહે પ્રશ્ન કર્યો. બાદશાહને વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવવાની આશાથી ડાહ્યુઓએ ઉત્તર વાળ્યો. "ખેદરકારીને લીધે સંગીત મૃત્યુ પામ્યું છે અને તેને સ્મરણ પહોંચાડવા જઈએ છીએ." ઔરંગઝેબે પ્રત્યુત્તર દીધો "બહુ સારું, કંપર એટલી જાડી ખોદાએ કે એનો

અવાજ કે પડવો પણ સંભળાય નહીં." વ્યર્થ આશા! એ ખોતાનાં સાત્રાન્યની કબર ખોદી શક્યો પરંતુ સંગીતની કબર એનાથી ન ખોદાઈ. પરંતુ હીંદુસ્થાનના ધણા પ્રદેશોમાં સંગીતની એથી પણ વધારે ખરાબ દશા થઈ. સંગીત પર અધમતાની મહોર મારવામાં આવી અને આપણે મુંબાઈવાસીઓએ શ્રવણમાં સંગીતને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાના સફલ પ્રયત્નો કરવા બદલ મહારાષ્ટ્રવાસીઓનો ખરેખર આભાર માનવાનો છે. મહારાષ્ટ્રમાં સંગીત કળાને અધમતા સાથે સાંકળવામાં નહોતી આવી. પ્રત્યેક પુરુષના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં તેને સ્થાન હતું, અને ધણે અંશે સંગીત તરફનો વિરોધ દૂર કરવામાં મુખ્ય અસર મહારાષ્ટ્રની છે.

સંગીતકલાનું પુનરુત્થાન

સન્નારીઓ અને સહૃદયો, હીંદુસ્થાનના સમાજશ્રવણના સર્વ વિપથોનું સાંસ્કારિક પુનરુત્થાન થઈ રહ્યું છે. સાહિત્યમાં, કલામાં, કવિતા અને નાટકમાં તેમજ સંગીત ને વાદનકલામાં પણ પશ્ચિમ ને પૂર્વના સંપર્કને લીધે સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ માટે નવાં દૃષ્ટિગિંદુઓ અને નવી દિશાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. પુનરુત્થાનનું તત્વજ એ છે કે જુની પ્રવાણિકાઓની પાર જઈને પ્રાચીન તત્વોને ફરી શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ કરી 'નવપ્રેરણા પામતી.' આપણા દેશની દરેક વસ્તુની પેઠે સંગીતકલા પણ રૂઝિની રૂંખલામાં સજડ જકડાએલી છે. સંગીતવિશારદોનું ખેચ દંડના લાસિત્ય તરફ, ભાવવહનના ઉદ્દેશ કે પ્રકાર તરફ અથવા ઉચ્ચારણના સૌંદર્ય કે મોહિની તરફ હેતુ નથી.

મી. ટાંગેરે સાચું જ કહ્યું છે કે “એમના હાવ-
ભાવ ધ્રુણરપદ દોષ, એમના રીપના સુર તર-
કાએકા દોષ કે ખરજના સુરો અસ્વાભાવિક
દોષ તો તેમ એમને લગભગ લાગતી નથી.
પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે રાગનાં સ્વરૂપને તા-
લસુરની અટપટી પદ્ધતિ ઉપર યોનાતું પ્રજુલ
દર્શાવતું એ એક જ યોનાતો ધર્મ છે એમ એઓ
માને છે.” સંગીતશાસ્ત્ર વારો મને કાષ્ઠ વાલ
તથા છતાં આપો બધ કરીને સંગીતના એકમાત્ર
માત્રા મનને તરતું મુઠી મેં “સંગીતનું” ચરીકેલ
કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શાસ્ત્રદષ્ટિએ રીપ-
રહિત છતાં નિર્જીવ અને જેને ધણા કલાત્મક
કહે છે એવું સંગીત મારી શીર્ષકની ભાવનાને
ખુલે છે, અને પ્રાણવાન સંગીત-કલાએ તે સુરની
જ્યારે દબો છતાંએ-મને આનંદથી રીમાચિત
કર્યો છે. રાગ અને તાલ એ સંગીતના વ્યાકર-
રણ તથા અન્વય બહેદોષ, પણ વિશુદ્ધ વ્યા-
કરણ ને અન્વય વડે સુંદર કાવ્ય સરળતા નથી,
અને વિશુદ્ધ રાગ ને તાલ વડે સંગીતનું નિર્માણ
પણ ન થઈ શકે. અમુક પ્રકારનો જ્વનિ અમુક
લયમા કાલવો એજ સંગીતકલાનું ખરું તત્ત્વ
નથી એ વાત સંગીતના અભ્યાસીએ જુલો જવી
ન જોઈએ. હીન પુણે છે: “સંગીત એ શુ છે ?
સંગીતનું આસ્તિત્વજ અદ્યુત-અસૌકીક છે.
એનો પ્રદેશ વિચાર ને વસ્તુની લખ્યો છે. સં-
ખ્યાકાળના અધ્યસ્ય પ્રકાર પેટે ચેતન ને જગની
વચ્ચે, અને સાથે સંજલ ધરાવતું છતાં મનેથી સિત્ત
રહીત એ વિચરે છે. એ ચેતન છે, છતાં કાળના
આપથી માયી સમાય એતું ચેતન; એ જ વસ્તુ છે,
છતાં વિદ્યાની અવજ્ઞાના કરી કહે . એવી

જગ વસ્તુ સંગીત શું છે એ આપણે જાણી
શકીએ તેમ નથી.” આ વર્ણન કાંઈક અસાધ
જના સાચું છે. સંગીત અવ્યાખ્યેય છે, છતાં
એ કોઈના કુદયને ઉત્તેજિત કરે છે, ભાવોમાં
જાદુલ્ય આણે છે, તલસાટને તીવ્ર બનાવે છે.
જેને સાંભળીને તમે માત્ર વિશુદ્ધતાનું પ્રમાણ-
પત્ર આપો તે સંગીત નહીં. એણે તો કારોતિ
અને ઉત્ક્રાંતિ ઉત્તેજિત કરવા જ જોઈએ.
સેદ જ્યોત દીસેલમ કહે છે, “સંગીત આપણા
મનને પાર્થિવ વ્યાપારમાયી મુકત કરે છે અને
આપણા આત્માને સ્વર્ગમા લઈ જઈ તેને
નિર્મલ અને દિવ્ય બનાવે છે.” કાવણ કરતાં
એક બીતથી ધણી વાર આપણને ધણી વધારે
અક્ષર ધાવ છે. ભાવ પ્રગટ કરવા આપણને
જ્યારે કાંટો નથી જગતા ત્યારે આપણામાં
સંગીતની ચતુરજ્ઞા ધાવ છે. ભાવલલન માટે
ભાષા નિષ્ફળ નીવડતા પ્રાણીઓને એક સાથે
મવાળા કે વગાડવામા આવના બીત કાસ સાંધી
છકે છે સેટલી એકતા બીજા કશાથી સાંધી
ચકાતી નથી. દીડી મદાસભામાં ૨૦૦૦૦ કહે
મવાળી “વડે માતરેમનું ગીત પ્રમુખના કાવણ
કરતા પણ વધારે દેશાલિમાન ગ્રેદ છે.
‘એરકેરકાના સંપૂર્ણ’ સંગીતની અદ્યુત ને
ગૌરવજની વાજકા કરતા વધારે પ્રભાવશાળી
‘વાજકા બીજે કયાય નથી. એરકેર વાજકા
કહે છે, “એપીન લગાડવા પછી મેં કરી ન
કરી દોષ એવા પાપો માટે જાણે હું રક્ત
કરતો દોષ”, અને મારા સંબંધમાં ન બની
દોષ એવી કશું પડતાઓ માટે વિમાય કરતો
દોષ એમ મને લાગે છે. સંગીતની મારા પર

હંમેશ આવીજ અસર થાય છે. એ મનુષ્યની આગળ જેવું એને જ્ઞાન ન હોય એવો ભૂત-કાળ ખડો કરે છે અને જેને માટે કદી આસન સાચો હોય એવા શોકથી તેના મનને ભરી દે છે. જેણે તદ્દન સામાન્ય પ્રકારનું જીવન ગાળ્યું હોય તેના સાંભળવામાં અકસ્માત રીતે કાંઈક વિચિત્ર પ્રકારનું ગીત આવતાં એને એકાએક ખબર પડે, કે એની ભાણું વગરજ એના આત્માને ભયંકર અનુભવ થયા હતા, અને અહમ્મત આનંદો અથવા વિક્ષેપણ ને આવેશમય પ્રણય અથવા મહા વૈરાગ્ય અનુભવ્યા હતા એવી હું સહેજે કલ્પના કરી શકું છું. ક્યા માટિને સાચુંજ કહ્યું છે કે, “ત્યાં ભાષાનો અંત આવે છે ત્યાંથી સંગીતનો પ્રારંભ થાય છે.” સુરો દ્વારા દિવ્ય સંવાદનું એ ઉચ્ચારણ હોય અથવા એ ભાવોની અઘોષિક ભાષા હોય. મનુષ્ય સાધી શકે એવાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રકારના ભાવકથન માટેનું એ સાધન અને તોજ, એ સાચું સંગીત થઈ શકે. આટલા માટે પ્રથમ તો સંગીતકાર પાસે ભાવકથન માટે કાંઈક અસાધારણ વસ્તુ, હોવી જોઈએ. અને, બીજું, સંગીત દ્વારા એ, એવી અસરકારક રીતે વ્યક્ત થવું, જોઈએ કે સાંભળનાર પણ સંગીતકારની સાથે સમભાવ સાધી શકે. આપણા સંગીતવેતાઓ આ દૃષ્ટિબિંદુ પર યોગ્ય ભાર ન મુકે ત્યાં સુધી આપણે ચીલાઓ છોડી, ગંમે એટલું ચાલીશું પણ આપણાથી જરા પણ પ્રગતિ સધાવાની નથી.

વાદનકલા

આ હિપરાંત બીજો અગત્યનો વિષય જેમાં પ્રગતિ સાધવાની છે તે વાદનકલાનો છે. પહેલાં

તો, શીખાઉ માટે ગમે તેટલું ઉપયોગી લાગતું હોય છતાં પાછળથી સર્વ પ્રકારના ઉચ્ચારણને હુખાવી દઈ સંગીતને ધોંધાટ ને ચીસ જેવું બનાવી મુકનારા હાર્મોનીઅમ સમા નિર્જીવ વાદ્યો વિરદ્ધ ઘણા વધારે જોરથી જંગ માંડવાની જરૂર છે. સતાર અને સારંગીતા આ દેશમાં આવા આત્મવિનાશક વાદ્યો લોકો આટલી સહેલાઈથી વધાવી લે, એ ખરેખર બહુ આશ્ચર્યકારક છે.

દીલરખાનું સુંદર વાદ્ય લોકપ્રિય થતું જાય છે. પણ સાચ કરવા માટેના અપ્રતિમ વાદ્ય-સારંગી ઉચ્ચ રથાન પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. પરંતુ આ દેશમાં ધંધાદારી ગાયિકાની પેઠે સારંગી પણ બેઆખર બની છે. મને યાદ છે કે મારા પ્રમુખ પદે ભરાએલા એક સંમેલનના કાર્યક્રમમાંથી સારંગી સાથે એક સત્તારીનું સંગીત હતું તે ‘કાઈ સી સારંગી સાથે ગાય તો સંમેલનના ગૌરવને હાનિ પહોંચે’ એમ કહી કાયવાહકે, કાઠી નાંખ્યું હતું! જો સંગીતકલાને ગૌરવભર્યા રથાને પહોંચાડવી હોય તો બીચારી સારંગી-સર્વ વાદ્યોની સામ્રાટી સમી સારંગી-જે મહત્તા ને ગૌરવને તે પાત્ર છે તે મહત્તા ને ગૌરવનું પુનઃસ્થાપન કરવું જોઈએ.

એ કશુંક કરવું જોઈએ કે આપણું વાદ્ય-સંગીત યુરોપના કરતું ધણુંજ પાછળ છે. શતકો યયાં આપણે માત્ર સુરાવટ કરવા પુરતુંજ વાદ્ય-સંગીત કેળવીએ છીએ, પરંતુ આપણે જો હીંદી ઓરિસ્સાની પ્રગતિ સાધવી હોય તો યુરોપીઅન સંગીતની પ્રથાને આપણે અવસરનું પડશે. અમુક પ્રકારના હીંદી ઓરિસ્સાને બીધવાના પ્રયાસો

થાય છે. પરંતુ ત્યાં સુધી પુરોષીઅત નગીન
કલા જેમાં પારંગત થઈ છે એવા મંદાદ
(Hattany) તરે વધારે લક્ષ આપવામાં ન
આવે ત્યાં સુધી આવા પ્રવાસો માન હિમતા પ્રથમ
રૂપજ રહેવાના. તમે જાણો છો કે કિંગ
કિંગ મુરોના મંથિયલુના પાપા ૫૦
સંગીતના તદ્દન નવા ને મંપૂર્ણ કલાસ્વરૂપની
યોજના કરવામાં આવી છે અને આમાજ આ
ધુનિક પુરોષીઅત સંગીતકલાનું તત્ત્વ પ્રાચીન
પુરોષ અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન એથીઆના
કરતાં જુદું પડે છે વાદ્યમંગીત ઘણું કઠિન છે.
કારણ કે વાદ્યમંગીત કરતા એ વધારે અપૂર્ણ
છે, વસ્તુને દૈવી બનાવનાર માત્ર વસ્તુનો પથ
એમાં અક્ષાવ હોય છે અને છતાં ઘણા બધા
વૈદ્યા વડે વગાડાતા છાબા વાદ્યમંગીતથી, એક-
જ સમયે વગાડવામાં આવના અનેક પુરોષથી
કાષ્ટ બીથિયન બનિની એવી સવાલિના સોધી
ચકે છે કે જે એક સમયે વસ્તુરૂપ લાગે અને
અકષ્ણ ભાવો બ્યક્ત કરી માનવદૈયાને ખજા-
બગાવે. બીથિયન ને બીજા સંગીતવેત્તાએએ
નિમેસો સ્વરસંવાદ એ દરેક પ્રકારના વાલોના
અનુભવ, બિન્ન જિનન જાનના વાલોની કરેલી
શોધ-પ્રયોગ થવનિ અને સુરમાં પ્રત્યક્ષ કલ્પના,
જન્ય અર્થના કરેલા આરોપણ અને કલાસ્વરૂપીની
કલાના પરિણામરૂપ હતો.

લોકગીત

આપણા સંગીતનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વધારે
સાગોમાં જાય એટલા માટે લોકગીતના રાજ
તરે જણ્ય લેખ્ય લક્ષ રાખવું જરૂર છે. લોક-
ગીતના રાજની રચના એકાદ મનુજ કે એકાદ

પેનોની રૂપિ નથી. એ તો પ્રાર્થના, કવિતા
કે નૃત્યને અંગે અસ્થિતિમાં આવે છે અને એનું
નિમિષ્ય પેટીએની પરંપરા અમંજ્ય મનુષ્યો,
રાજ, રાજ અને રાષ્ટ્રીય લક્ષણોના સમિશ્રણ
વડે કરે છે એ જાનની લાક્ષણિક મનોદશાને
બ્યક્ત કરે છે અને એ રીતે રાષ્ટ્રની કલામાવના
દર્શકે છે. એમા આપણને મદાન કલાકારની
આકર્ષક કૃતિમાં એ સૌંદર્ય જણાય છે તેનાજ દર્શન
થાય છે. પહેલા દાખલામાં એક આખી જાનિ
મદ જાનિ વડે અનેક પેટીએ સુધી પોતાની
મનોદશા બ્યક્ત કરવા મથે છે, બીજા દાખલામાં
એક મદાન કલાકાર મદાપરિચયે સાથેલી
કલાકાર એ મનોદશા બ્યક્ત કરે છે. પુરોષના
ઘણાખરા મદાન કલાકારો લોકગીતને માત્ર
પ્રેરણારૂપજ નહીં પણ પોતાના દેશબંધુની
રાષ્ટ્રભાવનાને અસર કરે એવા લાક્ષણિક
સૌંદર્યના કારારૂપ બેખના આ પ્રમાણે લોક-
ગીતના પાપા ઉપર રાષ્ટ્રસંગીતની સ્થાપના
થઈ. દાખલા તરીકે યુજાતાના બજનો તથા
ગરમીઆ અને મહારાષ્ટ્રના કીતન અને
પવાડામા સામાન્યપણે રહેલા અનેક સુંદર
રાજો જુઓ. તમે જેને શાસ્ત્ર કહો છો તે
પ્રમાણની શાસ્ત્રીય રીતે એ કદાચ સંપૂર્ણ
નહીં હોય પરંતુ એક આખી જાનતાની
લાક્ષણિક મનોદશા બ્યક્ત કરતા એ રાજો
હિત્તાતિના સાચત નિયમોને અનુસરીને રૂઢિગત
થાય છે. લોકસંગીત સર્વત્ર પ્રસર્યું છે ને
પ્રત્યેકને એ આકર્ષે છે. પરંતુ એ જાતે દુર્ભાગે
શાસ્ત્રીય હીંદુસ્થાની પદ્ધતિના સંબોધથી વિભિન્ન
રૂપ છે. કલાકાર હિત્તાદ એના નકે સાથી ગામ-

જાના લોકતને તિરસ્કારે છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય સંગીત એના દીન સાથીની સાથે મૈત્રી નહીં કરે અને એના દેશ છતાં સુંદર ઢાળોમાંથી પ્રેરણા નહીં મેળવે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રના હૃદયને એ કદી પણ પોતાને કબજે કરી શકશે નહીં. લોકગીત જે એક શક્તિને આધારે સૈકાઓ સુધી ટકી રહ્યાં તે શક્તિની ચાવી શોધવાને આપણા મદાન સંગીતવેત્તાઓને લોકગીત તરફ વળવું જ પડશે.

સંગીતનું શિક્ષણ

કંઠસુધારણા માટે આપણા કલાકારોએ અત્યાર સુધી આપ્યું છે તેથી વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. ધ્વનિઉત્પાદક અવયવોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને સ્વરનું ઉત્પાદન તથા વિશુદ્ધિ કરનારા સર્વ તત્વો ઉપર પ્રયુક્તા એ સંગીતનું શિક્ષણ આપવાનું માથે લેનારને માટે અગત્યનાં છે.

સંગીત શીખવવાની ઉત્તાદની પદ્ધતિ કેવળ અશાસ્ત્રીય છે અને તેનું પુનઃસંશોધન થવું આવશ્યક છે. દીર્ઘકાલ સુધીની સેવા માટે તેઓ જે આગ્રહ રાખે છે, તે જંગલી જમાનાનો અવશેષ છે અને જ્ઞાનની અવર શાળામાં અધ્યાપકોને જે માન મળે છે તે માન સંગીતવેત્તાઓને સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો પાસેથી મેળવવું હોય તો તેમણે પોતાની જાતને વધારે સાધનસંપન્ન બનાવવી જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ પોતાના શિષ્યોનું માન રાખતાં પણ શીખવું જોઈએ. થોડા વખત ઉપર કેટલીક સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ ઉત્તર તરફના એક ઉત્તાદને નિમંત્રણ કર્યું. અને બધલામાં તેમને અસમ્ય વર્તન ને તિરસ્કાર સહન કરવાનું મળ્યું. એ સમારોહોએ આનંદથી એ સૌ સહન કરી

લીધું, કારણ કે એને માન આપવું એ કલાને માન આપવા સમું છે એમ તેમને લાગ્યું. પરંતુ એ કલાકારે તો કલાનું અપમાનજ કયું કારણ કે જ્ઞાન પણ અસમ્ય વર્તન માટેનું બદાનું કદી જની શકે નહીં.

ધણાખરા સંગીતવિદ્યાલયોમાં ભાવ બરાબર વ્યંક્ત કરવા કરતાં તાન કાઢવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આ ખાખતમાં સ્વાભાવિક કંઠમાધુર્યની મોહિની સાથે સુયોગ્ય રીતે સાધેલા આલાપ તથા ભાવકથનની સરસતા ને લાલિસનો યોગ સાધનારી ગાયિકા પાસેથી ઉત્તાદ ગવૈયાઓને ઘણું શીખવાનું છે.

પરંતુ આપણી સંગીતશિક્ષણની અણલિકામાં એક મોટી ખોડ—સંપૂર્ણ અભ્યાસમાં ઘણી દાનિ પહોંચાડે એવી ખોડ એ છે કે સંગીતની ઉત્કૃષ્ટતાનું આપણે ત્યાં સર્વમાન્ય થયેલું અથવા સર્વમાન્ય યદ્ય શકે એવું એકે ધોરણ નથી. અત્યેક મનુષ્ય પોતે પોતાનું ધોરણ જનાવી લે છે. કોષ પણ ઉત્તાદ ખીળને પોતાની સમાન અથવા ઉચ્ચ કક્ષાનો કહેવાતો સાંભળી શકતો નથી. પોતાના અભિમાનમાં મસ્ત રહી અત્યેક એકલવાયું જીવન ગાળે છે ને પરીક્ષણના સમાન ધોરણને તાળે થવાનું કદી સ્વીકારતો નથી. હવે પડિતજી તથા રા. ભાતખડે જેવા મનુષ્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કલાકારો સાથે સહકાર સાધીને આખા હોંદમાં માન્ય થાય એવા કોષક ધોરણો ધરી કાઢવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. એમ યશો ત્યારેજ, અત્યેક મનુષ્ય પોતાનું મૂલ્ય આંકતો યદ્ય શકશે, તેમજ ખીળનું મૂલ્ય પણ દરેક પારખી શકશે. ત્યારેજ ઉચ્ચ

પ્રકારના ફરેક શિશુનુકસમાં સંગીતને સ્થાન હોયુ જોઈએ એવી કોઈક નકલમાં મળેલી કવેલી નજાવિત થયે. પુનીર્વાસીના અભ્યાસક્રમમાં સંગીતને દાખલ કરેયુ જોઈએ, એવી ફરિયાદનો અનેક વારે કરવામાં આવી કે, અને એ ફરિયાદ કરે એ જાણ્યે એમ હું પણ માનું છું. પરંતુ આધુનિક નવા પ્રમાણે સંગીતના સાંકેતિક અભ્યાસ મારેનો પ્રમાણભૂત ક્રમ પડી શકે એવા પ્રતિષ્ઠિત સંગીતનિષ્ણદોની મધ્યસ્થ સહિયોગે આમને કામ પહોંચાડે. શિશુશરમિકરણ કાલે કેટલું કેવળ યદ્યપિ જાણ છે તે તમે સમજી શકશો. આથી શિશુનુકસમાં સંગીતને દાખલ કરાવવાનો આશય રાખનાર સર્વ કોઈની ફરજ છે કે તેમણે માત્ર જોને આધારે સંગીતને શાસ્ત્રીય અભ્યાસ સંબંધિત મહત્ત્વ એમ છે એવી પરિસ્થિતિને અસ્થિત્વમાં આણવા પોતાનાથી બને તેટલું કરેયુ.

જાણસા

જાહેર પ્રજા આગળ રજુ કરવામાં આવના સંગીત યોગે એ શબ્દ કહેવાતા છે આધુનિક યુગની રસજ્ઞિને માત્ર આથી સંગીતવેવાઓએ કેટલેક અંશે જાહેરમાં રજુ થતા સંગીતના જાણસાની પદ્ધતિમાં કેટલાક ફરેક આવડે છે. પરંતુ આ સુખી નિશ્ચિત જાણનામાં ત્યારે મનુષ્યોને પુષ્કળ અવકાશ મળે, ત્યારે ગાયક નજીક કરેલા સમય પડીજ આવે, શકે કયાં પડી એ કજાક રહીને એ બગાડ જમાવટ કરે; એકજ ગાયનની આ ભાવપરપરા એ કજાક તપી ચલાવતે અને પ્રેક્ષકોને કહી પહોં જોળી નહીં કડાવ એવા કાવળા વાજોને કામપૂર્વક મેળવવાની કંટકા બરી હિયામાં અર્થે સમય ગુમાવે તે એ સર્વ

વનુશ્ચિન પ્રમાણે જુલન થતું. ફરે નો સમય એ વગર અધવાન વનુ થઈ પડે છે. તમારે એ અધવારના તારિત જીવનમાં વિચરનારા સુ-શિષ્ટિત પૂરને સંગીતનો આસ્વાદ આપાશે. જોય તો તમારે આધુનિક પ્રથાનો સ્વીકાર કરવો. એકએ આધુનિક જનના પોતાના અધિકારની વાળનમાં વધુ દડ થવી જાય છે અને જો તમારે તેના આશય મેળવવા જોય તો તમારે તારામાં મારા બ્યવસ્થાથી નાટકના સંબંધમાં પ્રેક્ષકના મનમાં રમ વીરો જેટલી કાળજી રાખે છે તેની કાળજી, તમારી ને ચોક્કસપણે સંગીતના જનમાંથી ગોઠવવા જોઈએ. સંગીતવેવાઓએ બરાબર રખજા ચાલવે; જોઈએ તેમજ તારામાં ભાગે કાલે જેટલી બને તેટલી શીઘ્ર-તાથી કરી બતાવવું જોઈએ.

ઉપસંહાર

સદૃશરસો, સંગીતનો સ્વપરિચય જતાં, જે કહેવાની અને મારી ફરજ જાગી તે પ્રમાણે એ હોદ્દા વિદેશન કંઈ છે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જનતા તમારી પામે શું મારીદી છે તે ને તમને દર્શાવવા પ્રયામ કરી છે. તમે અને જે માન આપ્યું છે તે મારે ફરી તમારી આજાર માનું છું અને આશા રાખું છું કે તમારા પ્રયત્નોના ફળરૂપે એવી કાંઈ મહાન લીધવાય ઉદભવ પામશે કે જે હિંદુસ્થાનની આશુનિક પ્રગતિમાં સંગીતને ઊંચા સ્થાન અપાવી શકશે. જે દેશમાં કાછેટ કરતા સૈકાએ પહેલાં મામલેદ વાળારા કાગિઓએ વિખ્યા અને અપશ્ચિષ્ટ સૌંદર્યભર્યા સ્વરસંવાદના વીજ દોષા જતાં તે દેશમાં સંગીતકલાનું મહામાન્ય ખોલવવાના મદત્તભર્યા કાર્યમાં જોડાયા અને તે સર્વેએ સહકાર કરે એ જોઈએ.

તું મને વહાલો છે.

રાસ.

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ રાવળ

સભ્ય: સાહિત્યસંસદ

રસ રસથી પુર જલકાતો કે તું મને વહાલો છે !
મારે ભયે ભયે દેશે ન માતો કે તું મને વહાલો છે !
હું તો મેલી બની તારી વાંસે કે તું મને વહાલો છે !
હું તો ફટકી ફરે તારી ફાંસે કે તું મને વહાલો છે !
મેં તો માંડ્યો તુંથી રસભોગ કે તું મને વહાલો છે !
તારા રટણે મારા રસભોગ કે તું મને વહાલો છે !
મારે ઉર નભ દેં શાંતિ રાન્ય કે તું મને વહાલો છે !
તારે સામીધે શાંતિ સાઆન્ય કે તું મને વહાલો છે !
તારા ઉર કેરી હંકમાં હું જ'પું કે તું મને વહાલો છે !
તારી જરીએ અપ્રીતિએ હું ક'પું કે તું મને વહાલો છે !
તુંજ વીણ નહીં શ્વાસ સુજ સોસ કે તું મને વહાલો છે !
તું તો એક મારા જીવનની હોંસ કે તું મને વહાલો છે !
મારા જીવન કરો તું રસભાણ કે તું મને વહાલો છે !
તારો પ્રેમ મારી અંછીનો પ્રાણ કે તું મને વહાલો છે !
હું તો કુંવરું ને તું તો સુરસ કે તું મને વહાલો છે !
તારી પ્રીતિનો સુજ રોમરોમ પાસ કે તું મને વહાલો છે !
ભયો ભયો જીવંત જીવે ભટકું કે તું મને વહાલો છે !
મારા પ્રભું ! તું વિના કયાંય ન અટકું કે તું મને વહાલો છે !

ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા.

લેખક

રા. પુરુષોત્તમ ત્રિકમદાસ.

પાત્રો:

દેવયજ્ઞ	મદારાજ કાંતપુત્રો પુત્ર (ભીષ્મ)
માધવ	દેવયજ્ઞો મિત્ર અને પ્રપાત્રો પુત્ર
ધંડનાંસ	દેવયજ્ઞો વસિક મિત્ર
આનંદ	દેવયજ્ઞો મિત્ર
સમુદ્રદત્ત	હસ્તિનાપુરનો નગરશૈલ
સત્યવતી	માછીરાજની પુત્રી (મત્સ્યવંશી)
શાંતનુ	હસ્તિનાપુરના રાજા નરેશ
માછીરાજ	માછીએનો રાજા અને સત્યજીનો પાલક
				પિતા

એ હવેશત પ્રપાત્ર, અનુચર વગેરે

અંક ૧ લો

[સ્થળ હરિતનાપુરમાં યુવરાજ દેવવ્રતના મહા-
લયનો એક ખંડ

યુવરાજ દેવવ્રત એક રૂપા વડે મહેસા લાકડા-
ના હાંચા આસન પર બેઠા છે. આસપાસ ચાર
પાંચ જુદા જુદા પ્રકારના એવાં આસનો પડેલાં
છે. તેના પર રેશમી તકીઆઓ છે. સામેના એક
આસન પર માધવ બેઠો છે. જમીન પર કીંમતી
ગાલીઓ પાથરેલો છે.]

દેવવ્રત : માધવ, વળી પાછી આજે એક
ફરીઆદ આવી છે.

માધવ : શી ફરીઆદ ?

દેવવ્રત વર્ધમાન શેઠ-આપણા નગર ગેહના
વહીવટ બંધુ ફરી પરણ્યા તૈયાર થયા છે.

માધવ : વય આશરે ત્રીસેરક દશે. મુરતીઓ
દીપશે તો સારો ! નગર શેઠને ઘેર લગ્ન હોય
એટલે કુમારશીને ગયા વગર કે' છુટકો થાય ?

દેવવ્રત : નગરશેઠ સમુદ્ધતને જોલાવ્યા છે.

માધવ : એ ખીયારા શું કરે ? એને ક્યાં
પરણવું છે ? પિતાતુલ્ય વહીવટ બંધુને કેટલું
કહી શકે ? વહીવટાનું કાંઈ તો માન સાચવવું
નેહએ ને ?

દેવવ્રત : વહીવટ નો સુદિશ-પ કાર્ય કરવા
તૈયાર થાય તો એને પહેલાં નમ્રપણે સમજાવીને
કહેવું. ન માને તો ખુદ્દે ખુદ્દું કહેવું કે મૂખાઈ
કરો છો. અને એ મૂખાઈમાં અમદા જરાએ
ટેકા મળે એમ નથી.

માધવ : એ તો બધી વાતો છે. ધારો કે
રાજાજી આપું કાંઈ કરવા ધારે તો તમે એમ
કહી શકો ?

દેવવ્રત : આપણા મોટેરાંઓ ગમેતેવી મૂ-
ખાઈ કરવા તૈયાર થાય તો પણ નમ્રપણે એમને
મળતા થવાની આપણા પૂર્વજોની રીત મને નથી
ગમતી. પિતાજી આપું કાંઈ પગલું ભરવા માગે
તો એમની સાથે હું સંમત ન થાઉં એટલુંજ
નહીં, પણ એમને અટકાવવા માટે જે કાંઈ કરવું
પડે તે કરતાં એમના ને મારા સંબંધનો જરાએ
આધ આવવા ન દઉં. સમાજમાં આવા આત્મા-
ચારો થતાં અટકાવવાને આજે પાંચ વર્ષ થયાં
હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું અને એ પ્રયત્નનો તારા
જેવા મિત્રો અને નવા જમાનાના યુવકોની
સહાયથી કેટલેક દરજ્જે સફળ થયો પણ છે.
(અનુચર આવે છે.) કેમ ?

અનુચર : મહારાજ ! ચંદનદાસ તથા આ-
નંદ આપની મુલાકાત માટે આવ્યા છે.

દેવવ્રત : આવવા દો (ચંદનદાસ અને
આનંદ આવે છે) આવો !

ચંદનદાસ : આ જુદાંઓથી તો થાક્યા
હવે કરે છે. એમને કોઈ અટકાવનાર પણ જડતો
નથી.

દેવવ્રત : તમે પણ વર્ધમાન પ્રકરણ માટે
જ આવ્યા છો ને. માધવ અને હું એજ વાત
કરતા હતા. મેં નગરશેઠને પણ જોલાવ્યા છે.

ચંદનદાસ : આ લગ્ન આપણે ગમે તેમ
કરી અટકાવવાં નેહએ.

દેવવ્રત : જરા ધોરા પડે ચંદનદાસ મને
તેમ કરી અટકાવવાની શક્તિ આપણામાં હોત
તો આપણા સમાજમાં પેટેલા સડાનો આપણે
તાત્કાલિક નાશ કરી શકત. એ શક્તિને અમારે
લોકોને આપણા મત તરફ દોરી લોકમતની

સક્રિય વડેજ આપણે આમજ વધો થકામુ. અને
ત્યારે કાંઈ વ્યક્તિ આપણું એટલું કાર્ય કરવા
તેઆદર સાથે, ત્યારે એ વ્યક્તિને સમજાવી
દેવાજ કરી થકાએ એટલુંજ.

ચંદનદાસ : વર્ધમાન પર દગાજી ચાલી
યકે એમ કું પારતો નથી. એ જુદાની તો મતિજ
કરી મઠ છે. બીચારી મરિચકાને તો કાંઈ પુતું
એ નથી.

દેવમળ : એની ઉમ્મર યુ દશ ?

ચંદનદાસ : સોળ. વર્ધમાનની દાકરીની
દાકરીની દાકરી પણ એવાથી મોટી છે.

દેવમળ : કુટુંબ મરીજ દશે.

ચંદનદાસ : તદન મારી પડોશમાજ રહે
છે. ખંદર દબાર આપવાનું સાદુ થયું છે. વર્ધમાન
તથા એના આપણે જાનરમા ઉઘે માથે જલકાવવા
જોઈએ.

દેવમળ : (દશીને) બસ આટલીજ સભા ?

ચંદનદાસ : ના એ દશમખેરોને બીજુજ
કાંઈ કરવું જોઈએ. એમને રોમ્ય એવી સભા
મારા આતમા આપવી નથી.

દેવમળ : સભા કરમાવવાને હજી મળશે
ત્યારે આપણે નહીં નથી અને રોમ્ય સભાએ
સાધી કાઢવાનું કામ તને સોપાય.

ચમાનદ : કુમારખાને વધારે ભાર રધને
કહેવાનું એટલુંજ કે આપણા મંડળે આ બાજત-
મા ખાસ બાજ આપવાનું છે કારણ કે એમા
મંડળના એક સભાસભ્ય—

ચંદનદાસ : યુષ્ક-મરકરીની વાત નથી.

ચમાનદ : સભાસભ્ય અંગન દિલ સમાજેજ
છે. હવે પ્રજાના મરિચકા સાથે જનન માથે તો એ

બીચારીના કુવનની કુળકાળી થકા જાવ એટલુંજ
નહો પણ આપણા મંડળનો એક અતિ
ઉત્સાહી સભ્ય આ કુનીઆ હોટી બીજી કુનીઆ-
એની કુમારીએ જાવ એવો પણ કાવ રહે છે-
મલકે ખાતી છે. (ચંદનદાસને) ત્યાંના સમાચાર
જાણાવતો રહેજે.

ચંદનદાસ : કુમારમા હાલ ન જોત તો
તને અજીવ વચરતો મધેડો કહેન.

દેવમળ માળો દેવાની કલામા પણ વું
કુળજ છે. આવા અમરૂપ સમાસદનો વિનય થતો
મને તે જોએ પણ અટકાવે. જોઈએ. વાર,
કહે મરિચકાનો આ બાજતમા શે વિચાર છે ?
ચંદનદાસ : એ બીચારીનો શે વિચાર
દેવા ?

દેવમળ : તારે માટે પુતું જુ.

ચંદનદાસ : મારી સાથે થરણવા શાજ છે.

દેવમળ : ત્યારે સાથે મળી એક દશામે
નાશી જાઓ અને લગનકા કરી પાછા આવો
તો કેમ ?

ચંદનદાસ : અમારા વલ્લિયામા સાતિનો
જોર લગનકા ન કરે ત્યાં સુધી જામે થયેલા
મણાજ નહો કન્યાને ઉપાડી જવાનો રીવાજ
સુઝીએજે દીક શેધી કાઢ્યો છે. પણ તે દુકાંએ
અમને તો નકામે.

દેવમળ : આપણું મંડળ સ્વપાકુ તે પછી
આવી લગ્નો કાંઈ બીજા થયાં છે કે કેમ ?

આધિવ : નવા જમાનાના કુવાનો તરણીજ
મંડળના કાવમા બાજ સુધી મદદ મળી છે.
મંડળના સભાસભોમા પાનોસ વર્ધની ઉપરનો
કાંઈપણ સભ્ય નથી એટલે અઘ્યો માટે તો

સવાલ-ઉભોજ થતો નથી. આપણે હેતુ સફળ થયો કે નહીં તેનો જવાબ તો મંડળના આજના સભ્યો વૃદ્ધ યાંય ત્યારેજ આપી શકાય. બહારના સમાજબર થોડી ધણી અસર થઈ છે. પણ જોઈએ એટલી નહીં.

અંદનદાસ : હરિતના પુરમાં આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં આવાં દર વર્ષે લગભગ ત્રણસે લગ્નો થતાં. ગયે વર્ષે દોસોને આશરે થયાં.

દેવમત : માધવ, આ આંકડા પંક્તિને શો જવાબ આપે છે?

માધવ : પિતાજી હમેશ કહેતા આબ્યા છે તે જ, કે આંકડા દિયુખી હોય છે, એમાં વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી.

અનુચર : મહારાજ ! નગરશેઠ પધાર્યા છે. દેવમત : અંદર લઈ આવ.

(નગરશેઠ સમુદ્રદત આવે છે. એ ૬૦ વર્ષના ગૌરવશાળી ચોલીઆવાળા પુરુષ છે. એમના હાથમાં એક નાની લાકડી છે.)

સમુદ્રદત : સુવર્ણથી શી આચા છે? દેવમત : માત્ર વિનંતિ છે.

સમુદ્રદત : આપની વિનંતિ આંતરુંદય છે. દેવમત : એમ સંભળાય છે કે વર્ષમાં નેકરીથી લગ્ન કરવા ધારે છે.

સમુદ્રદત : એમની એવી પ્રગ્ઠા છે ખરી. દેવમત : એમનું વય સીતરે ઉપર છે એમ મેં સાંભળ્યું છે.

સમુદ્રદત : એમની ઉંમર મોતરની છે. દેવમત : ને કન્યા સોળ વર્ષની છે.

સમુદ્રદત : (હાકી પુણવે છે) દેવમત : આવાં લગ્નો માટે તમારો શો અભિપ્રાય છે?

સમુદ્રદત : મારા ભાઈને પુત્ર નથી. દેવમત : ધણીને પુત્ર નથી.

સમુદ્રદત : શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે બનતું કરવું જોઈએ.

દેવમત : નહીં તો શાસ્ત્રકારોના કહેવા પ્રમાણે નરકવાસ થાય એટલું જ નહીં? આપણાં શાસ્ત્રકારોએ એ લખ્યું તે વખતે સમાજની સ્થિતિ કાંઈ જુદી હતી એ તો તમે જણતા હશો.

સમુદ્રદત : એને સ્થિતિ સાથે શો સંબંધ છે? શાસ્ત્રકારોએ લખેલાં વચનો ધ્રુવવાણી છે અને હંમસને માટે સત્ય હોવાં જોઈએ.

દેવમત : જરાએ નહીં એમ કહેવું એ તો આપણા અગ્નિનું પ્રદર્શન કરાવવા બરાબર છે.

સમુદ્રદત : કુમારશ્રી, આપને મોઢે આવું સાંભળી ધણીએદ થાય છે.

દેવમત : શાસ્ત્રકારોએ લખ્યું તે વળાંક આપે આ દેશમાં તરતનાજ આવીને વસેલાં અંનાયો ધણી હતા અને એમની પર કાણું મેળવવો આયોની સંખ્યા વધાર્યો વગર શક્ય ને હતો. માટેજ શાસ્ત્રકારોએ એવું લખ્યું સમજ્યા!

સમુદ્રદત : હે પ્રભુ! હે પ્રભુ!

દેવમત : પુત્ર વગર નરકમાં જવું પડે એ કાણું જાણે છે! નરક જેવી જગ્યા પશુ હોય એમ હું નથી માનતો. જો એ મને તેમ હોય પશુ તમારા ભાઈ તો હાલમાં લગ્ન કરી જવતાં એ બીચારી કન્યાને નરકમાં નાખશે. વધમાન શેઠ પશુ સુખી થશે એમ હું નથી માનતો. તમારા પુત્રો તે એમનો પુત્રાજ છે ને!

સમુદ્રદત્ત : આજકાલના જીવાનીઓને તમને પણ પાસ લાગે છે ના, કુમારશ્રી ?

દેવવ્રત : જીવાનીઓને દોષ ન દેશ નથી. જે દરના આખ્યા છે તે બધું યોગ્ય નથી એમ પણાઓને લાગે છે પણ કહેવાની લીમ્બ આસતી નથી. એ લીમ્બ કે જે અરે જે એમનામાં પ્રેરી છે. આપણી સામાજિક સુધારણા મારે આજે પાંચ વર્ષ થયા અમારા મંડળ દ્વારા બનતા પ્રયત્નો કર્યા છે. બીજા પણ સુધારામાં અમને વૃથોની મદદની પાસ જરૂર નથી. પણ વૃથોને કુમળી બાલિકાઓ સાથે પરણતા અટકાવવામાં તમારી સહાયની જરૂર છે.

સમુદ્રદત્ત : ત્યારે તો કુમારશ્રી કોઈ બાલિકાને આજે કાઢવું કરવાની છૂટ નથી ? વર્ષ માન રોડને પરણવું દોષ અને કન્યા મળતી દોષ તો એમાં પારકાએ જ મારે પ્રાય મારણ બોધ્યો ?

દેવવ્રત : કન્યા રાજપુત્રીથી પરણવા માગતી હોય, અને ચોતાનું દિન સમજ્યા બેટલી મોટી હોય તો હું એક પણ સન્દ મોહું નહીં પણ જરૂર વરની બાલિકાને મુ કાન હોય ? વળી તમે કહેા છે કે કન્યા મળતી હોય તેના બેજ એજ કે વેચાતી મળતી હોય. બીયારા તરીક માન્યાપને પૈસાની લાલચ આપી કન્યા મોહો. તમારી દીકરી આવા જક માણસ સાથે પરણાવશો ? કેમ બોલતા નથી ?

સમુદ્રદત્ત : એ જુદી વાત છે.

દેવવ્રત : જરાએ જુદી વાત નથી. તમારી પિતૃની વાત હોય એ રીતે આજે જરા વિચાર

કરી અને બાઈને સમજાવો. નકાલી લાંસી થશે. કન્યાને આ સંદનદાસ સાથે પરણવું છે. બેડું સારું શોખશે.

સમુદ્રદત્ત : હવે સમજ્યો, તમારા મંડળના આ ઉદ્દત જીવાનીઓને એ કન્યા બેડે પરણવું છે એટલે આ બધી ગાળડા થામે છે અને તમને વચમાં પડવું પડે છે તમારું મંડળ રચનાયું તે પછી આવી ભતના બધું લગ્યો થયા છે તે વખતે કોઈ વાર વચમાં પડી અટકાવવાનો ધન્ય કેમ નહોતો કર્યો ?

દેવવ્રત : મારા પ્રયત્નો તથા મારી કબીલોને બચાવ આપી શકતો નથી મારે ધરે થયે આમ બાલિકાના આધેષ કરવા એ તમારા જેવા દરેક માણસને ન શોભે. અમારું મંડળ રચનાયું તે પછી એ વર્ષ તો અમે કહી મોકમત ઉગાવવાના પ્રયત્નો કર્યા પણ તથા વધુ વર્ષમાં બ્યારે બ્યારે આવા જાન થવાનાં છે એ મારી ભાજીમાં આવવું ત્યારે ત્યારે જે ભતે વચ્ચે પડી એ લોકોને મમજવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. દરેક વખત સફળતા નથી મળી પણ તેવું કારણ છે અત્યારની આપણી સામાજિક અવિચલિત છે. એજ કારણ છે. રોડ, જરા વિચાર કરી બેટલી તો હું કહું છું તે બાળપણી છે એમ ખાતરી થશે.

સમુદ્રદત્ત : એમાં વિચાર શો કરવાનો છે ? જે રીવાજે આપણા ભાવદાઓ પાળતા આજે છે તે કામચલાવ અંત આપણો પર્વ છે. એમણે જે કહ્યું તે બરાબર જ હોવું બોધ્યો.

દેવવ્રત : આપણા પૂર્વજો તમે પારો છો. એટલા તો મૂર્ખા ન હતા એમણે જક પ્રેરે ભાગ્ય કન્યાઓ સાથે લગ્યો કરે એવો રીવાજ પાડ્યો.

જ નહીં એવો છે. છતાં તમારી બધાંની ઈચ્છા હોય તો હું એમને વાન કરીશ.

માધવ : પ્રયત્ન કરવામાં કાંઈ નુકસાન નથી. આપણા મંડળ પ્રત્યે એમણે સહાનુભૂતિ નથી બતાવી છતાં એમને આપણા કાર્ય તરફ ખાસ વિરોધ તો નથી જ.

ચંદનદાસ : લગ્ન આજથી પંદરમે દહાડે નક્કી થયાં છે, પણ આપણે આ બાબતમાં ખટપટ કરીએ છીએ એમ ધારીને વધારે જલ્દી કરવામાં આવે તો નવાઈ નહીં. માટે આપણે બે કાંઈ કરવું હોય તે વખત જોયા વગર કરવું નોંધ્યું. કુમારથી મારી અંગત બાબતમાં તમને શ્રમ આપવા નથી માગતો પણ આપ મને મિત્રની દૃષ્ટિએ જુઓ છો એટલે પુછું પું કે મારે શું કરવું ?

દેવવ્રત : (જરા હસીને) મારા અભિપ્રાય પુછતા પહેલાં આટલી પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી. હું તારે શું કરવું એનો જ વિચાર તારા અને નગરશેઠના વાદવિવાદ દરમ્યાન કરતો હતો. તું શું કરવા ધારે છે ?

ચંદનદાસ : મને તો કાંઈ સુજતું નથી. એ સુદ્ધાના જેટલા તો શું પણ થોડાએ પૈસા મારી પાસે નથી. અને મસ્તિકાના બાપને સમજાવવાનો ખીએ કોઈ ઉપાય જણાતો નથી. મસ્તિકાના એની જોડે લગ્ન થાય તો ગંગાજીમાં જઈને ભુરકો મારવા શીવાય બીજું કાંઈ જણાતું નથી.

માધવ : પૈસાની જરૂર હોય તો આપણે તેની કંજવીજ કરીએ.

ચંદનદાસ : મારા કહેવાનો અર્થ તમે ન સમજ્યા. પૈસો હોય તો પણ હું મસ્તિકાને ખરીદું તો નહીં જ. આપણે કન્યાવિક્રય સામે લડતલડી રહ્યા છીએ. અને મને પણ તે બાબતનો બહુ તિરસ્કાર છે. તો હું એ કેમ કરી શકું ? દેવવ્રત : માલિકાને જીવતાં નરકમાં પડતી બચાવવા પણ નહીં ?

ચંદનદાસ : ના કાંઈ સુજતું નથી કુમાર કાંઈ સમજણ પડતી નથી.

દેવવ્રત : એક રસ્તો છે.

ચંદનદાસ : (અધીરા થઈને) શો-શો ?

દેવવ્રત : મસ્તિકા તો તારી સાથે પરજીવ રાશ છે ને ?

ચંદનદાસ : છે.

દેવવ્રત : બાપની ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ ?

ચંદનદાસ : હા.

દેવવ્રત : ત્યારે તક સાધી એને બાપને ઘેરથી લઈ જા અને લગ્ન કરી નાખ. પછી કોઈ શું કરવાનું છે ?

ચંદનદાસ : પણ ન્યાતનો ગોર ક્રિયા ન કરે ત્યાંસુધી લગ્ન કેમ થાય ?

દેવવ્રત : એટલોજ વાંધો છે ને ! ગોરને દક્ષિણા મળે એટલે એ બધું કરે.

ચંદનદાસ : એમ હું નથી માનતો કે મારા જેવા વજમાનને માટે ન્યાતનો ગુરસો એ વહેરી લે.

દેવવ્રત : હું કહું તો ?

ચંદનદાસ : તો તો કરે. પણ મોઢો તમને દોષ દે તેવું મારે નથી કરવું.

દેવમત : મારી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.
માધવ, ગોર મહારાજને જરા બે.વાવગો તો
બધું નક્કો કરી નાખીય. જામની લાગેગ પા-
સેનો મારો મહેલ સખ મંડપ ગટે કપરોગી
થઇ પડશે. મલિકાને તારેજ સમજવરી
પડશે ચંદન !

ચંદનદાસ : એ તો હું કરીશ ચાલો ત્યારે
હું જાઉં છું. (જાય છે)

દેવમત : આ જાળમા જે કામ કરવું હોય
તે માધવ, તારે કરવાનું છે. વખત સુમાવીશ
નહીં. આવની કાલે લામકિયા પુરી થયા પછી
મે ચાર દહાડા આપણે જરા નહીં કીનારે જઇને
વિશ્રાંતિ લઈશું.

માધવ : કયા જગુ છે ? જાવણીની તજ-
વીજ કરું ?

દેવમત : જલુ મોટી જાવણીની જરૂર નથી
મે માણસથી વધારે ભેરો નહીં, નહીં ઓળખવા
મટે માછીની હોડી ફરે છે તે જમ્યા પાસે
જાવણી જાખશુ

માધવ : (હસીને) ત્યા તો ચાર દહાડા પહે-
લાજ જઇ આવ્યા હતાને ? એવું તે ત્યાં શું
આશંકુ છે ?

દેવમત : (નેહું ફેરવીને) કાઠજ નહીં

માધવ : હું નથી માનતો કે કારણ વચર
ફરી ફરી નમે ત્યાં જાઓ. કેઇ માછી કન્થએ
દેખ તો નથી વીંધ્યુ ને ?

દેવમત : ઘેરો ન થા જ બધી તૈયારી કર.

(પાદો પડે છે)

અંક બીજો

[સ્વળ : યમુના કીનારે દેવમતની છાવણીમાં દેવમતનો તંત્રી.]

સમય : પ્રાતઃ કાળ

દેવમત અર્ધ જાગ્રત અવસ્થામાં બીજાના પર સુતેલો છે. તંત્રીનો પડદો ખસેડી માધવ દાખલ થાય છે.]

માધવ : કેમ કુમારશ્રી, હજી ઉંઘ નથી ઉડી. મૃગયા માટે જવું હોય તો જલદી ઉઠો નહીં તો તાપતકકામાં રજાવું પડશે.

દેવમત : (આંખે મોજે છે) શું કહે છે ?

માધવ : મોહક સ્વપ્નમાંથી જગાડયા હોય તો માફ કરજો. હું કહેતો હતો કે મૃગયા માટે જવું હોય તો મોહું થાય છે.

દેવમત : મૃગયા માટે કાને જવું છે ?

માધવ : આપને મૃગયાનો અનિ ધણો શોખ છે અને તક મળે કદી ચુકતા નથી. એટલે મેં ધાર્યું કે આજે પણ જવાની ઇચ્છા હશે.

દેવમત : પેન્ના ચંદનની લગ્નક્રિયા ગાર મહારાજે બહુ લંગાની એટલે આસી પહોંચતાં લગલગ મધરાત થઈ ગઈ એ ભૂલી ગયો ? આજે તો મૃગયા કરતાં ઉંઘજ ચીડી લાગે છે. ગારે પણ કાંઈ લવારો ચલાવ્યો !

માધવ : શા માટે ન ચલાવે ? તમારા જેવા કન્યાના પિતા મળે લ્યારેતો ખાસ વધારે લવારો કરે. વધારે દક્ષિણાની આશાએ બીયારો વિલંબ કરે તેમાં હું એનો ચાંક બેતો નથી. દર બે પળે 'દક્ષિણા મુકો' છંડેતાં તમે સુવર્ણ મહેર મુકો તો મારા જેવો તો ક્રિયા પૂરીજ ન કરે.

દેવમત વધારે લંગાવતો તો હું તો મુંઝે મોઢે દક્ષિણા મુક્યો જન પણ ચંદન એને છવતો જવા નહીં દેત. ઘડી ઘડી ગોરને કહેતો હતો કે મહારાજ તમારી વિદ્વા અથાગ છે એમ કમુલ કરું છું પણ લોકોની ધીરજનો પણ કાંઈ છેડો હોય ?

માધવ : ગાર મહારાજ પણ ચીડયા હશે. દેવમત : એણે કહ્યું કે લાઇ આમ ઉતાવળા થયામાં શો ફાયદો છે ? શાસ્ત્રોક્ત રીતે ક્રિયા થવી જોઈએ તેમ કરું છું. એ સાંભળી ચંદનનો પીતો ઉછળી ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે એ શાસ્ત્રકારો ન્યારે છ માસનો દીવસ અને છ માસની રાત્રિવાળા પ્રદેશમાં રહેતા હતા લારેજ એમણે આ વિધિઓ શોધી કાઢી હશે એણે તો આવી જાતનો ચાણુ વરસાદ ગાર મહારાજ પર વર્ષાવ્યો અને એ એમ ન કરત તો હજી પણ ક્રિયા ચાણુ હોત એમ મને લાગે છે. છાંકરો જરા નકટ તો ખરો, પણ છે હોંશી આર !

માધવ : બીયારા સમુદ્રદરને વર્ધમાન શેઠ શું કરશે ?

દેવમત : એમની દયા ખાવાની કાંઈ જરૂર નથી. એ વળી બીજી કાંઈ ગરીબની કન્યા શોધી કાઢશે.

માધવ : એ લોકો આ વાત મહારાજશ્રીનો પાસે જરૂર લાવશે.

દેવમત : લાવવા દે. લગ્ન થઈ ગયા પછી હવે જે કરવું હોય તે કરી લે.

માધવ : મહારાજ ગુસ્સે નહીં થાય ?

દેવમત : થશે તો જોઈ લઈશું.

(તંત્રીનો જાહેર ફેલાવો ૧૫ થી ૧૬ વર્ષની માછી કન્યા દાખલ થાય છે)

સત્યવતી : મદારાજ ભગવા કે ?

માધવ : આ કેમ ?

દેવમત : પ્રાત કાલે આટલો મીઠોને મોઢક પ્રકાર ઉપા વગર બીજું કાણ પાડે ?

માધવ : આપ કવિ પણ છો એ કું જાણતો ન હતો.

દેવમત : મુજો રહે, આખોને સંતોષવા દે.

સત્યવતી : આમ મરકરી કરશે તો કું ઉભો નહીં રહું.

દેવમત : તને ઉપાની સાથે સરખાવી તે મરકરી લામે છે ? ચેની, એ સરખામણીથી ઉપાતો પુકારો. આવા મંગળ દર્શન થતા કેની આખને બીજું જોવાતુ બાન પણ રહે ?

માધવ : મારી પણ આખો અનુભવ છે. પણ આ અવરસામા અધિના યતુ નથી માટે રત્ન લઈ છું. (જવા ઉભો થાય છે દેવમત એને સાબળતો ન હોય એમ દેખાય છે) અપતો બહેરા પણ થયા લાગે છે ! (નવ છે)

સત્યવતી : કું જાણે કોઈ વિચિત્ર પ્રશ્નો હોઈ તેમ મારી સામે જ કેમ જોઈ રહ્યા છો ? તમારો મિત્ર પણ કંટાળાને આવી ગયો.

દેવમત : એતો મૂર્ખો છે, જવા દે એનું શું કામ છે 'અહીં' ? તારી સામે કેમ ન જોઈ ? જ જ દિવસની તરસી આખોને અમૃત પીવા મળે તો સા માટે તે તૃપ્ત ન થવા મથે ! આમ આરાધી દર કેમ ઉભી રહે છે ?

સત્યવતી : આપના જેવા મારા માણસથી દર જ રહેવું સારું.

(દેવમત ઉઠીને સત્યવતી ઉભી છે. ત્યાં જાય છે. તેને અસંતોષ આપે છે અને હાથ પકડી ગાદી પાસે લઈ જઈ બેસાડે છે.)

દેવમત : સત્યવતી તારા વગર મને જરાએ મેન પાનું નથી. તું સમજ નથી દોતી ત્યારે પણ તારી જ મુર્તિ હમેશા નજરની સામે ખડી થાય છે. મારે માટે સૃષ્ટિમાં કાંઈ સત્ય હોય તો તે તું જ છે. બહાની અનેક મૂર્ખાઈએ વચ્ચે એના કાણુપણની સાબિતી હજી કરાવે છે. તને જોવા વગર સૃષ્ટિ અંધકારમય લાગે છે. તારા સ્પર્શ વગર જીવન એતન વગરનું ઘઈ જાય છે.

સત્યવતી : ત્યારે આપ અદીથી નવ્યો પકડી હું સાબરું છું ખરી ?

દેવમત : બીજા કશાનું જાનજ રહેવું નથી. મને કોઈવારું શાદ કર્યો હતો ?

સત્યવતી : પુછવું પડે છે ? તમારા આ- બાની વાદ જોવા વગર બીજું કાંઈ સુખતું જ નથી. મજ કાલે કોઈ વટેમાથુને નદીને પેલે પાર લઈ જવા માટે દોડી ચલાવી ત્યારે સામે પાર જવાને જાહેસ આજ કાંઈ અર્થો ખાઈ કંકાઈ પડી જાન આણું. વટેમાથુએ બીયારાએ ધાતું કે પાપીના પ્રવાહને લીધે જરા ચક્કર ખાઈને સામે જવાનું દરે પિતાએ સાબળું ત્યારે જરા યુરસે થવા આપના મારી ધરના રોડની વાત એમના સાબળવામાં આવી જણાય છે.

દેવમત : મારી રહામે કાંઈ વાણી તો નથી ને ? સત્યવતી : પણો સમત વાણી દેખાય છે. દેવમત : કેમ ?

સત્યવતી : હું નહાની હતી ત્યારે કોઈ જોશી બાવાએ અમને કશું કહ્યું કે હું રાજી રહજી.

દેવમત : હોંશીયાર માણસે હોવો જોઈએ. તને જોઈને કોઈ પણ કહી શકે કે તું રાણીઓની પણ રાણી થવા સરખાયેલી છે. હું પણ એવું લાવિશ્ય ભાખી શકું.

સત્યવતી : તમારે ચન મસ્કરીની વાત લાગતી હશે પણ, પિતાજીના મનમાં તો એવી ચોટી ગઈ કે ઉમેડવી મુશ્કેલ છે.

દેવમત : ભલે ચોટી રહે, શી દરકત છે !

સત્યવતી : હરકત એટલીજ કે રાજ શીવાય બીજા કોઈ સાથે મને ન પરણવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા છે.

દેવમત : (દસ્તીને) ત્યારે તો મારે રાજ્ય મેળવેજ છુટકો, સુવરાજ આલે કે ?

સત્યવતી : પુછ્યું નથી, પણ આવી શકે.

દેવમત : રાજ્ય મેળવવું આજકાલ સહેલું નથી પણ કોઈ વારસ વગરના રાજાને શોધી એમનાં દત્તક થઈ બેસવાનો પ્રયત્ન કરી જોવામાં હરકત નથી. એવો કોઈ રાજા ધ્યાનમાં હોય તો કહે.

સત્યવતી : તમને તો બધી વાતમાં મસ્કરી સુજે છે.

દેવમત : ત્યારે તારા પિતાની આપણા લગ્નને માટે સંમતિ મેળવવી કઠીન છે.

સત્યવતી : અશક્ય છે.

દેવમત : (ધણજી પેદની વાત છે. સંમતિ ન મળે તો મારે અહીંથી વીદાય થયેજ છુટકો. વારું, એ મારે માટે શું કહેતા હતા ?)

સત્યવતી : એમણે કહ્યું કે સત્યવતી તું સંમત છે, ગહી છે. મારા સંલગ્નવામાં આનું છે કે પેલો શિકારને બદલે ઘડી ઘડી અહીંઆ

આવતો ક્ષત્રિય યુવક હવેજ મળવા આવે છે. તું એના પર ધ્યાન આપીશ નહીં કારણ એ નથી રાજા કે નથી રાજાનો કુટુંબી. જોશીના કહેવા પ્રમાણે તારા લગ્ન તો કોઈ રાજપુરુષ સાથે થવાના છે. માટે આવા રચંગતા ક્ષત્રિય યુવકે જોડે પ્રીત બાંધવી એ નકામી છે.

દેવમત : રચંગતો ક્ષત્રિય ! એ બહુ સરસ કહ્યું અને સત્ય કહ્યું. કારણ એ ઉપમા મને ખરાબર લાગુ પડે છે. તે શું કહ્યું ?

સત્યવતી : મેં કહ્યું કે જોશી સાચો પડવાનો હશે તો હું રાજા શીવાય બીજા કોઈ સાથે કેમ પરણી શકીશ ? માટે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. મને ન્હાનપણથીજ પિતાજી સાથે છુટકો વાત કરવાની ટેવ છે એટલે ફાતે તેમ જોઈ શકે છું.

દેવમત : શાખાશ, એ તો નિરુત્તર થયા હશે.

સત્યવતી : નિરુત્તર થયા, પણ મારું કહેવું ખરાબર છે એમ ધારીને. નહિ—વીદામને અને મને નફ્ટનો ઇલકામ સહેજેજ મળ્યો. વળી મેં કહ્યું કે જે પુરુષ સાથે મહારા લગ્ન થશે તે રાજા નહીં હોય તો મહારે રાણી થવાનું છે એટલે અમે તેમ કરી રાજા થશે.

દેવમત : પણ હું રાજપુરુષ નહીં હોઉં એમ તું ધારે છે ?

સત્યવતી : આપનાજ કહેવા પરથી. રજોને દોંગ કરતા હું બાપડી માની બેસીશ પણ પિતાજી કાંઈ બોળા કે કાચા નથી. 'રાજા છું' એટલું કહો આમરો નહીં. રાજ્ય ક્યાં છે, તે બતાવવું પડશે.

દેવમત : તે તો મારે પડે પણ હું રાજ્ય કેમ ન મેળવી શકું ?

સત્યવતી : એ પિતાજીને કહ્યું કે (કસીને) તમે પણ ક્યાપકાગી છુટકા છે. અને રાજ્યનું મેળવે તો નવાઈ નહીં. પણ એમણે તો ચોખ્ખા કહી દીધું કે એ રાજગત, મછા કન્યા પાછા વખત ગુમાવતા કસિય ધુવકમાં એવી ધ્રુવ અલે એ હું માનતોજ નથી.

સત્યવતી : તમે દલિનાપુરમાં રહો છો એટલે આપણા રાજને એળખતા દશે

દેવમત : જોયા છે અરે, પણ એવા મોટા માણસ સાથે મને પરિચય તો ક્યાથી હોય ?

સત્યવતી : જરા જાણ છે
દેવમત : સમજાવ પાસેક વર્તતા છે
સત્યવતી : એ છુટકા પણ જળગ દેખ છે.
દેવમત : (જરા ચમકીને) કેમ શું થયું ?
સત્યવતી : મળક મધ કાલ સરરતા અહીં પધાઈ છે.

દેવમત : ક્યા રાજ્ય ?
સત્યવતી : શાંતનુ મહારાજ એમને કહે સાંજના નદીને પેલે પાર જવું હતું તે હું લઈ મધ, મને જોતાજ એ છુટકાએ મારી પર નજર ચોટાડી, તે છેક અહીં પાછા આવ્યા ત્યાં સુધી ખસેડીજ નહિ. હું તો શરમથી સાવચેત થઈ ગઈ. પાછા આવ્યા ત્યારે મને મોતીની કડી આપેલ અને એ છુટકાની દાનત મારી ન હાગી. બીજી દોડીએ સાથે દલી એટલું સાઈ હતું, નદીતો હું તો બીકથીજ મરી ગયો.

દેવમત : મહારાણી રવગં સંધાવ્યા તેને કમળ વીસ વર્ષે ક્યા એ વીસ વરસમાં એમણે

કેમ જોની સામે પણ જોયું નથી. એમને મારે. મે તો શે સંકળ ખોડો છે. પણ એ જવાબ—
દેવમત ત્યારે રાજ્ય થવાનો એકજ રસ્તો રહ્યો.

સત્યવતી : જો ?
દેવમત : ત્યારા કહેવ પ્રમાણે તો શાણીને એમ તે રાજ્ય કેમ ?

સત્યવતી : કાલેતો.
દેવમત : ત્યારે શું મને રાજ્ય થવાયે તોજ. કહો રાજ્ય સન પર ક્યારે બેસાડો છો ?
સત્યવતી, ત્યારા પિનાળી સંમતિ વગર શું મને થવા રાજ્ય છે ને ?

સત્યવતી : છત્રના સુધી આપની સેવા કરતા જેટલું કામ્ય બીજા સાર્માં છે ?
દેવમત : ત્યારે આપણા સમર્થ કમ કષ્ટો આવે જોમ નથી. હું કસિય છું અને કસિયોને માધર્વ વિચારની છુટ છે. કહે તું મારો સ્વીકાર (માધવ કામ્ય થાય છે.)

માધવ : માફ કરજો, પણ મહારાજાઓ સમજાવ દરવાજા સુધી જાતી પહોંચ્યા છે નહીં— તો હું વિરોધ ન કરત.

દેવમત : (સત્યવતીને) થોડીવાર શું ધામેલા ખંડમાં બેસ, (સત્યવતી જાય છે.) મહારાજ અહીં છે એ થોડા સમય પહેલાંજ મહેં સત્યવતી પાસેથી જોયું. (શાંતનુ હાથમાં આવે છે. દેવમત અને માધવ વંદન કરે છે.)

શાંતનુ : કુમાર ! રાત્રે આવ્યાં જવું મોડુ થયું કેમ ?

દેવમત : આપને એ સમાચાર ક્યાથી ચળ્યા ? આપની સ્વારી અહીં છે એ હું જાણતો

માધવ : મહારાજશ્રી વાટ જોતા હશે. ચાલો હું જઈ છું (સત્યવતીને) આપજ અહીંના માછીરાજની કન્યા હો તો મહારાજશ્રી ને નદી-પાર લઇ જવા કાંઈ હોડીનો અદ્યોક્ત કરી આપશો.

સત્યવતી : મારેજ આવવું પડશે. [માધવ જાય છે] હું પણ રજા લઇશ.

દેવવ્રત : સત્યવતીનું મારા પર ગુસ્સે તો નથી થઈને ?

સત્યવતી : ગુસ્સાનો તો પાર નથી રહ્યો.

દેવવ્રત : મેં તારી ગમ્મત કરવા નામ છાતું રાખ્યું હતું એમ તું ધારતી હોય તો જુલો છે. તેં દષ્ટિએ પડતાંજ મારું હૃદય હયું છે. હું યુવરાજ છું. એ તું જન્મી નહતી તો યુવરાજને નહીં પણ એક ર-અળતા ક્ષત્રિયને વરવા તું રાજ થઇ શકે કે કેમ તે જાણવા મારેજ મેં મારું નામ ન કહ્યું.

સત્યવતી : [હસીને] બહુજ સારું કયું. માફકરું છું હવે જવા દો મહારાજ. વિલંબ થશે.

દેવવ્રત : જતાં પહેલાં મહારાજ આવી પહોંચ્યા તે વખતે તું વચન આપતી હતી તે આવવું પડશે. કહે તું મારો સ્વીકાર કરેછે ?

સત્યવતી : હવે એ વચન આમ નહીં આપું. તમારા પિતા તરફથી મારા પિતા પાસે તમારું માથું મોકલી એમની સંમતિ મેળવી પુરતા હાથથી આપણા લગ્ન થવાં જોઈએ.

દેવવ્રત : એ વગર નહીં ચાલે ?

સત્યવતી : જરાએ નહીં.

દેવવ્રત : સાત ધડી રાજ્યગૌર બડબડ કરશે તે સાંભળવી પડશે અને હોમના ધુમાડાથી આંખોતો બળીને આખ થઇ જશે.

સત્યવતી : પુરુષોને લલે એ ન ગમે પણ અમને સ્ત્રીઓને આવા સમારંભો અને ઠાંઠ માફ બહુ પસંદ છે. આવી સરસ તક શા માટે જવા દઉં. ચાલો હવે જવાદો.

દેવવ્રત : આટલામાં નહીં.

સત્યવતી : રાજાજ ગુસ્સે થશે તો આપણા લગ્ન માટે સંમતિ નહીં આપે. તો વળી એમને સમજાવવા પડશે, જવાદો. (હાથ છોડાવી દોડી જાય છે.)—(થોડીવાર પછી પ્રધાન, માધવનો પિતા દાખલ થાય છે.)

પ્રધાન : કુમારશ્રી શાંત વિચારમાં મગ્ન થઇ ગયા છો ? (દેવવ્રત સ્વપ્રમાથી જાગ્રત થઈને)

દેવવ્રત : આવો પ્રધાનજી, તમે પણ અહીં છો એ ખબર નથી.

પ્રધાન : હું મહારાજશ્રીની સાથેજ આવ્યો. પ્રકૃતિતો ઠીક છે ને ?

દેવવ્રત : (ઉંચું જુએ છે, જરા મુંઝાઈને) બહુ સારી છે. કેમ પુછો છો ? હું ઠીક દેખાતો નથી ?

પ્રધાન : ના, સહેજ પુછ્યું. મહારાજ શ્રી ને આપની તંદુરસ્તીની ઘણીજ શીકર થાય છે અને કાલ સાંજથીતો એમને એના વગર બીજી કશી વાત સુજતી નથી. એમના કુળમાં આપજ છો એટલે તો વધારે ચિંતા થાય તેમાં શી નવાઈ ?

દેવવ્રત : બહુજ ચિંતા થાય છે એ પિતાશ્રી હમણાજ કહેતા હતા. પણ બહુ ચિંતા કરાવવા જેવું મેં હાલમાં કયું કયું હોય એમ સાંભર્યું

નથી. પ્રભાતના રક્ષણાર્થે લઈવું એ રાખના અને
ક્ષત્રિપતેઃ ધર્મ છે અને એ લદાઈમાં દેહને ઇચ્છ
ધાય, દેહ પડે પણ ખરે. પણ હાલમાં તો કોઈની
સાથે લઈવું પડે એવો સંભવ નથી.

પ્રધાન : એકનો એક યુવ હોય એટલે વિ-
તાને તો ચિંતા થાયજન ?

દેવમત : તો શુ મારે જાણી લગન કરવા
એવી પિતાજીની ઇચ્છા છે ?

પ્રધાન : આપના લગન થાય તે જોઈને
એમને આનંદ અને સંતોષજ ઇપજે.

દેવમત : પ્રધાનજી તમે ને હોય તે સ્પષ્ટ
રીતે કહો.

પ્રધાન : બીજી કહેવાનું શુ હોય ?

દેવમત : હું કહું. પિતાજીને ફરી લગન ક-
રવા છે.

પ્રધાન : આપને કોણે કહ્યું ?

દેવમત : કહેવાની થી જરૂર છે ? વિચાર
કરતાં પિતાજીના કબ્જે. અને તમારો ફરેક સબ્બ
કહી રહ્યો છે. પિતાજીને પણ આ શુ ઇચ્છ્યું ?

પ્રધાન : એમ કેમ કહો છો ?

દેવમત : પ્રધાનજી, શુ કહું ત્યારે : આ વરે
એમને શોકશે ? પ્રભાત આવા લગ્નો અટકાવવા
ને પ્રધાન ક્યો છે અને કટલેક આશી સંશ્ન થયો છુ
પિતાજીજી ને આવુ કરેતો-સોકોતે કેમ કરી
સમજાવી શકાય ?

પ્રધાન : આપનો શુ મત છે તે જાણવા
મને શોકશે છે, તમારે એમ ન ધારવું કે એમ-
નો તમારો પરનો સ્નેહ જરાએ ઓછો થયો છે.
તમને કુલશાખાદે બેસાડયા પછી હવે બીજો
કોઈ માદીતો વારસ થાય એવી બીનિ ન રાખવી

અને તમારા શીવાય માદી બીજા કોઈને મહારાજ
-શ્રી સોંપવા કે પણ નહીં.

દેવમત : આ લોકો તો ક્યારે સમજશે ?
હું માદીનો વિચાર પણ નહોતો કરતો. માદી
મને મળે કે નહીં તેની અને જયએ પરવા નથી.
પ્રધાનજી આ આમતમા મારી સંમતિ-તો કહીજ
નહીં મજે. તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

પ્રધાન : મારો અભિપ્રાય શા કામનો ?

દેવમત : ત્યારે તમે વિરુદ્ધ છો એમ માની
શકાય.

પ્રધાન : મારે વિરોધ કરવાનો હક્ક નથી.

દેવમત : હક્કની વાત ક્યા છે ? તમને
મહારાજ મિત્રગુણ મળે છે અને તમારી
કહેલી વાત એ ખ્યાનપૂર્વક સામળ છે. તમે
અમને સમજાવોને આ વાત પાતી મુકાતી થોક.

પ્રધાન : આપ કહી જુઓ તો ન સામળે ?

દેવમત : જરૂર પડી તો કહીશ, પણ મારા
કક્કાની જુદુ અસર થવાની નથી અને એમના
મનમાં સંકલ્પ પણ પેલા થાય કે રમીને માદી માટે
મારો કાષ્ઠ પ્રતિરૂપધીં જગે તેથી કરીને કહું છું.

પ્રધાન : હું જનનું કહીશ, પણ એમણે તો
નિશ્ચય ક્યો દેખાય છે.

દેવમત : કદ જન્મા શેથી કાઢી છે ? તમારી
મદદ વગર તો નહીંજ હોય

પ્રધાન : મને જરાએ ખબર નથી. ખબર
મળ્યે આપને અવરજ કહીશ

દેવમત : મારે જાણવાની જુદુ જીતકંદા નથી.
ને થવાનું કહે તે યરી. માસો પ્રધાનજી, આપણે
જરા નહીંતરી ફરીને મનને શાન કેગીએ.

મૃગયા માટે ગયા હતા તે વખતે તમે સાથે હોત તો કહેવાની કંઈ જરૂર પડત નહીં.

પ્રધાન : હું હમણાં જ એના પિતાની પાસેથી આવું છું.

માધવ : એટલે ?

પ્રધાન : તમારા પાછા આવ્યા પછી તરત-જ મહારાજશ્રીએ મને માછીરાજ પાસે જઈ કંપાને માટે માગું કરવાની આજ્ઞા કરી.

દેવમત : અને તમે જઈ માગું કર્યું ?

પ્રધાન : હા, કુમારશ્રી.

દેવમત : તમે તો ચીકીના આકર અને એ મારું કર્તવ્ય પણ નથી; એટલે તમે પિતાજીને મિલનવવાનો પ્રયત્ન પણ શા માટે કરો ?

પ્રધાન : મને આપ નકામો દોષ દો છો. મેં મારાથી બનવું કહી જોયું પણ રાજજી કોઈના કહા પર લક્ષ આપવાની મનોદશામાં નથી જણાતા.

દેવમત : ત્યારે મને સાહું નહીં કરીને ખજાર આપવા આવ્યા છો ને ?

માધવ : શું માછીરાજે હા પાડી.

પ્રધાન : એના તો આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. કષુલ કર્યું, પણ એક શરત.

માધવ : શી શરત છે ?

પ્રધાન : અને એ શરત કષુલ કરવી કે નહીં તે કુમારશ્રીના હાથમાં છે.

દેવમત : હું આવા લગ્નો માટે કોઈ દહાડો સંમતિ આપવાનો નથી. અને જો મારી સંમતિ વગર લગ્ન અટકી શકતાં હોય તો ખાત્રીથી કહું છું કે જીવંત સુધી હું સંમતિ આપવાનો નથી.

માધવ : પણ શરત શી છે ?

પ્રધાન : એટલી જ કે નવી રાણીને પેટ સંતતિ થાય તેને જ રાજ્ય મળવું જોઈએ.

માધવ : રાજજીને આ શરત કહી ?

પ્રધાન : હા, કહી.

માધવ : શું એમને કષુલ છે ?

પ્રધાન : એમના જ કહાથી એ શરતની વાત હું કુમારશ્રીને કહેવા આવ્યો છું.

માધવ : એટલે કુમારશ્રીએ યુવરાજપદ મુકી દેવા કષુલ કરવું ? આજ જો શરત હોય તો કુમારશ્રીને સલાહ આપવાનું સાહસ કરીને કહું છું કે કોઈ કાળે કષુલ ન કરશો.

દેવમત : (હસીને) પ્રધાનજી, આજે સવારે તમે કહેતા હતા કે રાજજી રાજગાદી અને મારી વચ્ચે કોઈને આવવા નહીં દે!

પ્રધાન : (નીચું જુએ છે) એમ મારે ધારવું હતું.

દેવમત : પ્રધાનજી, હું તમને દોષ નથી દેતો. જીંદગીમાં બધાને નવું જોવાનું અને નવું વાનું મળે છે, કોઈએ મિથ્યાભિમાન રાખવું નકામું છે.

માધવ : શું મહારાજશ્રીને આ વાત કષુલ છે ?

પ્રધાન : ત્યારે આટલો વખત હું શું કહી રહ્યો છું ?

દેવમત : પ્રધાનજી મારે જ હાથે મારું નાક કપાવવું છે ? હું હા, પાડું તો પાંચ વર્ષ યથા લોકોને જે કામ વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરું છું તેને જ સંમતિ આપું. લોકોને તો લાગશે જ કે મારો ઉપદેશ તો બીજાઓ માટે જ છે, પોતાને માટે નથી. લોકો મને નિર્મોલ્ય ગણે, મારી

કિંમત કરે તેમા એમને તો કેમ દોષ દેવાય ?
ના કહું તો પિતાજી, વખતે તમે, અને થેકા
કહેશો કે રાત્રી ૧૧ લોકો ના કહી પ્રધાનજી
તમે જાણો જા કે રાત્રીનો મને લેખ નથી,
રાત્રીસત્તાનો અભિપ્રાય નથી. લોકોનું દિન
સાચવવા જેટલી ચકિત રહે એટલે બરા.

માધવ : કુમારશી આ બાળનમા દલતથી
ના પાડવી નેહએ.

દેવમત : પ્રધાનજી એજ મારો જવાબ છે.

માધવ : માછીરાજે માથું આ યરતે રીકા-
યું પણ માછી કન્યાની તો સંમતિ લેવાની જરૂર
નહીં એટલે તેને તો પુછવુંજ નહીં હોય. એ
બીચારી શું સમજે, કેમ ?

મધાન : ના, માછી કન્યાને હું પુછવા મરો
નહોતો પણ માછીરાજ પાસે માથું કહું ત્યારે
એ દાજર હતી.

દેવમત : એણે શું કહ્યું ?

પ્રધાન : માછીરાજે એને પુછી નેહું ત્યારે
એણે કહ્યું કે " તમારી સંમતિ હોય તો મારે
કષ્ટ થાય છે. "

દેવમત : શું ? શું ?

પ્રધાન : માછીરાજની સંમતિ હોય તો
એ રાજ છે.

માધવ : પિતાજી, કાષ્ટ થાય હશે.

પ્રધાન : મારો દેખતા વાન ચક્ર

માધવ : અને માછી કન્યાએ આવો જવાબ
આપ્યો એની ખાતરી છે ?

પ્રધાન : તદ્વત.

દેવમત : અને મારી ખાતરી છે કે તમારી
કહેલી યરત પણ એવુંજ સચવી હશે ?

પ્રધાન : મારા પર નકાસો રેખ કરો છો.
ના, માછીકન્યાએ એ યરત સચવી નથી પણ
માછીરાજે સચવી ત્યારે એણે પણ કહ્યું કે ' એ-
મજ યતું નેહએ. '

દેવમત : કાષ્ટ થાય હશે.

પ્રધાન : આપ પુછીને ખાતરી કરો.

દેવમત : માધવ, પ્રધાનજીની આ બાળતમા
કાષ્ટ ગેર સમજ ચક્ર દેખાય છે. હું સત્યવતીને
જાણે પુછી આવ કે આમાં કેટલું સાત છે.

માધવ : પુછવાની થી જરૂર છે ? એ કાષ્ટ
દહાડે કષ્ટ થઈ રહી નહીં

દેવમત : પ્રધાનજી ખાતરી કરો છે એટલે
પુછાવવું ચોખ્ખું છે, ન જાણી આવ પાછો. (મા-
ધવ જાય છે.)

પ્રધાન : મહારાજશ્રી અહીંજ આવતા દેખા-
ય છે (હિંમો થાય છે શાંતનુ દાખલ થાય છે.
દેવમત એની તરફ ખાન આપતો નથી)

શાંતનુ : (દેવમત તરફ ફરીને) યરીર તો
હીક છે ને ?

દેવમત : તમને હમણું હમણું મારી તબી-
યતની બધી ચિંતા યતી જણાય છે એ જોઈ
જરા દીવગીરી થયજી છે.

શાંતનુ : કુમાર, તમને માડું સાચું દેખાય છે

દેવમત : માડું લાગે ? આપ ફરી લગ
કરો, રાત્રીને શોભાવવા નથી ચાહી
આવે, અને બીજા પુત્રો પ્રાપ્ત કરી સાત
પેટીને નરકમાં જતી બચાવવાનો આપ પ્રવર્ત
કરો એ જોઈ માડું લાગે ? એ તો પ્રજાલોનો
પ્રસંગ છે.

શાંતનુ : કુમાર તમે શું બોલો છો તેનું તમને જ્ઞાન નથી.

દેવવ્રત : મને સારી રીતે જ્ઞાન છે. તમે શું કરો છો તેનો જરા વિચાર કરો તો જ્ઞાન આવશે. હું સ્પષ્ટવક્તૃતા છું અને સ્પષ્ટ બોલીને આપનો વિચાર બદલી શકાશે એમ આશા છે.

શાંતનુ : મહેં એવો શા અવિચાર કર્યો છે ?

દેવવ્રત : અવિચાર જરાએ નહીં. પસિંઠ વર્ષની વયે સોળ વર્ષની કન્યા સાથે પરણવાનો વિચાર એ સુવિચારજ ગણાયને ?

શાંતનુ : મહારી વયને આ વાત સાથે શા સંબંધ છે ?

દેવવ્રત : ત્યારે બીજા શેનો સંબંધ છે ? કાઈ વૃદ્ધ પુરુષ બિચારી કુમળા બાલિકા સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થાય ત્યારે વયનો સંબંધ નહીં તો શાનો ?

શાંતનુ : માણસ વૃદ્ધ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય વય પરથી કરી શકાતો નથી. મારું વયે ગમે તે હોય પણ હું વૃદ્ધ તો નથીજ.

દેવવ્રત : એમ બધાજ વૃદ્ધો માને છે.

શાંતનુ : એટલે વૃદ્ધોના વિવાહ સામે તમે ચળવળ ચલાવી છે તેને આથી બાધ આવશે એનો વિચાર થતો દેખાય છે.

દેવવ્રત : ચળવળને તો બાધ આવશેજ પણ આવાં લગ્નોજ ન થવાં જોઈએ એવો મારો મત છે એટલે હું સંમતિ તો નજ આપું.

શાંતનુ : કુમાર, તારા જેવા કુલદીપક, પ્રજાદીપક, પુત્રની સંમતિ વગર આ પગલું ભરવું યોગ્ય લાગતું નથી.

દેવવ્રત : મારી સંમતિની શી જરૂર છે ?

શાંતનુ : તારી સંમતિ વગર રાજ્ય બીજા કાંઈને કેમ સોંપું ? તારી સંમતિ વગર તારો નાનો ભાઈ બે ઘડી પણ ગાદી પર ટકી શકે એમ નથી. અને મને તુરંતમાં કંઈ થાય તો બાધ્યાવસ્થામાં રાજ્યનું સંરક્ષણ તારા વગર કાણ કરશે ?

દેવવ્રત : હં, સમજ્યો.

શાંતનુ : મને ખાતરી હતી કે બધું સમજાવીને કહેતાં તારો વિરોધ રહેશે નહીં.

દેવવ્રત : હું આ લગ્નને માટે સંમતિ આપું છું એમ ધારતા હોતો જુઝ છે.

શાંતનુ : કુમાર ! યાતાતિના પુત્ર પુરુષે પિતાને માટે શું કર્યું હતું તે યાદ છે ને ? હું એવો આત્મભોગ માગતો નથી.

દેવવ્રત : પુરુષનામાં મોટા ભાઈઓ જેટલી અછલ્લ હોત તો તે એવી મૂર્ખતા ન કરત. હું રાજ્યના લોભે કહું છું એમ ધારશો નહીં. યુવરાજપદ સુધી દેવાનું કહેત તો હું ખુશીથી કચ્છ કરત, પણ આપનાં આ વયે ફરી લગ્ન કરવાના નિશ્ચય વચ્ચે મહાર્ યુવરાજપદ આવે છે તે અડચણ દૂર કરવા યુવરાજપદ મુકવાનું કહે છે તેની તો સતત નાની નાજ રહેવાની. છતાં આપને લગ્ન કરવાની હોંસ હોય તો યુવરાજપદ પરથી મને ખસેડી શકો છો, આપ મુખતીઆર છો.

શાંતનુ : ત્યારે તમારી સંમતિ નહીંજ મળે ?

દેવવ્રત : કાંઈ દહાડો નહીં.

શાંતનુ : (પ્રધાનને) આજકાલનાં કોંકરાઓ ધણા હિંદત થઈ ગયાં છે. હસ્તિનાપુર જઈને

સમ સમારંજની તૈયારી કરાવે. કુમાર નથી માનતા એ ઘણો ખેંદની યાત છે.

પ્રધાન : ત્યારે કુમારશીની સંમતિ વગર આપ લગ્ન કરશો ?

શાંતનુ : કહ્યું તે પ્રગણે કરવું એ તમારું કર્તવ્ય છે.

પ્રધાન : મહારાજ, આપના આલમિય તરીકે અને પ્રધાન હોવાથી રાજ્યના હિતને માટે એ શરતો કહેવાની હીમત કંઈ છુ.

શાંતનુ : તમારું કહેવું જુદું ધ્યાનમાં છે. હું બીજું કંઈ સામગ્રીવા ધમ્મતો નથી.

પ્રધાન : કુમારશી વગર રાજ્યની કોણ સંભાળ દેશે તેમા વિચાર કરો.

શાંતનુ : હું ત્યારે આજેજ મૃત્યુની આબી પર દેહી એવી રીત બધા કેમ કરો છો ? રાજ્યની સંભાળ સેવા હું સમર્થ છું. મારે કેવળી પણ મદદની જરૂર નથી, બાબો.

પ્રધાન : જેવી આપની અરા (જાન) છે. રાજ્ય પણ જ્યા તીકલે છે.)

દેવમત : ત્યારે આપનો નિશ્ચય કામ છે ? શાંતનુ : હા પણ તારૂં મન કુખાલ્યા વગર થયું હોય તો ઠીક થાત.

દેવમત : મારા મન વીરો ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. મેં આપને આ લગ્ન સામે મરે એક વાગો કલો એ કીરગલ બીજે પણ વાગેલો.

શાંતનુ : કુમાર, તમને વાધા કાઢતા થય્યા સુરસ આવડે છે. એમા શો અર્થ છે ?

દેવમત : મારું કહેવું સંભાળ્યા પછી શો અર્થ છે તે પુછવો.

શાંતનુ : હું કહેવું છું ?

દેવમત : સત્યવતી સાથે બીજે કાઢ પુરપ પરજુવા મામનો હોય અને સત્યવતીનો એના પર પ્રેમ બંધાયો હોય તો ?

શાંતનુ : બીજા કોઈ સાથે મારે કોઈ સંબંધ છે ? એના કહેવું સત્યવતી જેવી દિવાળના સાથે સંલગ્ન થવા જ્યાઅશાળી નહીં નીવડે.

દેવમત પણ સત્યવતીનો એના પર પ્રેમ બંધાયો હોય એમ કહ્યું તે સામ્યું નહીં આપે ?

શાંતનુ સામ્યું પ્રેમ એ તો સાજાકાલના ઊકાનઓએ શીધી કાઢેવું રમકડું છે. ત્રી પુરપને એક મીન નરક આકર્ષણ થાય છે તેને તમે પ્રેમ ન ન મેકા છો પણ આજે સત્યવતીને બીજા કોઈ પુરપ તરફ આકર્ષણ કરો તો મારા જેના પાંત ની તરત કંઈક જરો, અને મારું રહ ન પણ સત્યવતી આપે કોમોનુ નિશ્ચય પનિહત કહી નહીજ તમારે એની જતે ખાતી છે.

દેવમત એ પુરપ હું દોહું તો ?

શાંતનુ (ચોકે છે)-તોણ તમે ? કુમાર તું ? શું કહ્યું કુમાર તમે ?

દેવમત : ફરી ફરી શા માટે કહેવાયો છો ? [શાંતનુ સ્વપ્ન થએલો દેખાય છે.] ન છુટો આ કહેવું પડ્યું. આજ એ માસ થવા હું ફરી ફરીને આવું છું તે સત્યવતીથી આકર્ષણને અને આજે સવારે આપ મારા તંત્રમાં કંઈક થવા તે વખતે સત્યવતી અને વરવાનું થવાનું આપની હતી પણ આપના અવધાથી એ અવધું રહ્યું હવે અમારા લગ્ન માટે આપની સંમતિનીજ જરૂર છે.

શાંતનુ : કુમાર મને પહેલેથી કેમ ન કહ્યું ?

દેવમત : હજી શું થઈ ગયું છે ?

શાંતનુ : હવે તમારા લગન માટે મારી સંમતિ આશ્ચર્ય છે. એને પરણવાનું ધારું એટલે તારી માતા થઈ. તારે એનો વિચાર પણ છોડી દેવો જોઈએ.

દેવવ્રત : માતા થઈ! એવી વાતે બાળકને સમજાવી શકાય.

શાંતનુ : શાસ્ત્રાધારે કહું છું.

દેવવ્રત : એવું શાસ્ત્ર રચનારને મૂર્ખ ગણવો જોઈએ. એ શાસ્ત્રને આધારે હું પણ કહું કે મને સત્યવતીને પરણવાની ઇચ્છા છે માટે એ આપની પુત્રવધૂ થઈ, આપની પુત્રી સમાન છે.

શાંતનુ : મારા નિશ્ચય પહેલાં ખબર હોત તો જરૂર, હવે નહીં (માધવ દાખલ થાય છે) કેમ માધવ ? દેવવ્રત માધવ સામું જુએ છે.]

દેવવ્રત : પ્રધાનજી કહેતા હતા કે સત્યવતી આપને વરવા રાજા છે—કથુક છે. મહારી ખાત્રી છે કે એમણે સમજાવ્યામાં ભુલ કરી છે માટે માધવને સત્યવતીને પ્રત્યક્ષ પુછવા મોકલ્યો હતો. અને માધવ એનો ઉત્તર કહી સંભળાવે તે પહેલાં કહું છું કે પ્રધાનજીની સમજ ફેર થઈ હોય અને સત્યવતી હજી પણ મને જ વરવા માગતી હશે તો તમે હજારોવાર પણ કહેશો કે એને મારી માતા તુલ્ય ગણવી તેની હું પરવા કરીશ નહીં. શપ્થોનો હું શુભામ નથી. સત્યવતીને હું જરૂર પરણીશ અને કોઈ પણ મારી વચ્ચે આવશે તેને હું શત્રુ ગણીશ. કહે માધવ કેમ બોલતો નથી ?

માધવ : શું કહું ? પિતાજીનું કહેવું પ્રચાર છે.

દેવવ્રત : શું તને પણ ઘેઘણા લાગી છે ?

માધવ : ના કુમાર ? મેં પણ સાંભળ્યું ત્યારે મોની ન શંક્યો એટલે ફરી ફરી પુછ્યું. એણે એમનું કહ્યું કે—રામજીની માગણી એના પિતાની શરતે કથુક છે.

દેવવ્રત : (જરા વાર સ્તબ્ધ થાય છે.) પિતાજી જે કથું તે માટે મારી માયું છું. આપ જે કહો તે કરવા તૈયાર છું. માછીરાજને બોલાવ, માધવ જે જે પ્રતિજ્ઞાની જરૂર હોય તે લઈશ.

માધવ : માછીરાજ હમણા અહીં આવી પહોંચશે. આપનેજ મળવા આવતા હતા.

શાંતનુ : હું ત્યારે હસ્તિનાપુર જઈ છું. કુમાર લો આ મારી તકવાર, લગ્નવિધિ પુરા કરી તમારી માતૃશ્રીને લઈને વહેલા આવજો. હું સમારંભની જાતે તૈયારી કરાવું છું. (ગય છે.)

માધવ : સ્ત્રીઓ પણ અન્ય પ્રાણી છે.

દેવવ્રત : ખીજ કોઈવાર વાત કરશું. હમણાં મને કશાનું જાન નથી (દાય પર માથું મુકી બેસે છે.)

માધવ : માછીરાજ આવ્યા.

માછીરાજ : કુમારશ્રીને મંદન કરું છું. (દેવવ્રત નમે છે, દાય વડે—બેસવાનું કહે છે.) મહારાજશ્રી તો હસ્તિનાપુર રવાના થયા છે. અને સત્યવતી ને માટે માથું મોકલાયું છે—

માધવ : કુમારશ્રી જાણે છે. લગ્નક્રિયા પુરી થયે મહારાજશ્રીએ રાણી સાહેબને હસ્તિનાપુર લઈ જવાનું કુમારશ્રીને સોંપ્યું છે.

માછીરાજ : કુમારશ્રી જેવા કુશળ અને પ્રભાવશાળી પુત્રને સોંપે તેમાં શી નવાઈ છે ? પણ હું નરશ્રેષ્ઠ, આં—માથું નકારવા પહેલાં મંદ

જેવાને પણ વિચાર થાય અને નહારે તો પસ્તાવો થાય. સત્યવતીના પિતા જે આપના જેવાજ શ્રેષ્ઠ છે. તેમણે આપના પિતાશ્રીના અનેકવાર ગુણગાન કર્યા છે. એ કહેતા હતા કે મહારાજ ક્યારે સત્યવતીને યોગ્ય પતિ છે. હું જાણું નથી કરતો, આજ પહેલાં અનેકવાર ધ્વજાઈ અશોટનું માથું નહાઈું છે સત્યવતીના પાલક પિતા તરીકે મારી એકજ દરત છે તે સ્ત્રીકાર્યા પહેલાં હું લગ્ન માટે સંમતિ આપી શકતો નથી. સત્યવતીને પુત્ર રાજ્ય થશે શ્રેષ્ઠજે, અને માફ કરજો, સાચી ભાઈ વચ્ચે હોય તો તે કેમ થઈ શકે ? હેરિયુ-દમન ! કોઈ અમુર વાતો મધેવં પણ આપ જેવા પ્રતિસ્પર્ધી સામે ખડો રહી શકો નહીં. આપ રહો તો એ બહુદાર છવતો ન રહે. મારે બીજું કાંઈ નથી કહેવું. હું વિદાન નથી તેથી વધારે બોલણું હોય તો માફ કરજો પણ ચોખ્ખી ચાલ કરવી મને ગમે છે.

માધવ : કુમારશ્રીને પણ સ્પષ્ટવક્તાવદ્ધ મને છે.

દેવમત : આપની દરત મને માન્ય છે સત્યવતીનો પુત્રજ અમારો રાજ્ય થશે.

માછીરાજ : હે શુભ મનસ્વી, આપના અનિદ પ્રતાપશાળી પિતા આપને આ કામ સોંપી ગયા છે, હું પણ મારી પત્ની આપનેજ સોંપું છું. પણ હે કુમારશ્રી ! કહેલું બીજું પણ કહેવાનું છે. અને પુત્રોવાળા હું કહું છું તે કહે એ સ્વ-ભાવિક છે. હે સત્યધર્મ પાલક જે આપે સત્યવતી ને મારે વચન આપ્યું ને આપની યોગ્યતાનું ભાન ક-

રશે છે અને આપ એ પાળશો તેની મને લેય માત્ર પણ થાંકા નથી. પણ આપના પુત્રો એ પાળશે કે નહીં તેની મને થણી બીતિ રહે છે.

દેવમત : મહેં મારો રાજ્ય પરનો કડક છોકરો પણ તમારી થાંકાનું નિવારણ કરવા કહું છું કે મારા પુત્રો તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ ન આવે મારે હું લગ્ન કરવાનો નથી એવી ખાતરી આપું છું.

માછીરાજ : હે નરસિંહ ! આ પ્રતિજ્ઞા આપના પહેલાં વચન કરના પણ ભારે છે અને એ પણ પાળશો એની મને પૂર્ણ ખાતરી છે. પણ આપ લગ્ન ન કરો એટલે પુત્ર ન થાય એની શી ખાતરી ?

માધવ : માછીરાજ તમને તો સતોષજ નથી. તમે છું કહો છો તે પુરું સમન્યા જણાતા નથી.

માછીરાજ : ભાઈ ! હું તો સ્પષ્ટવક્તા છું. આપણા કુમારશ્રી એવું કાંઈ ન કરે પણ વિશ્વામિત્ર જેવાએ લવચાયા એ બહુનું છે. મારે કહું છું.

માધવ : ભારે તમારે શું જોઈએ છે ?

માછીરાજ : કુમારશ્રી લગ્ન ન કરવાનું વચન આપી શકે તો એમના જેવા ધર્મઠ માટે અભ્યવર્તનું પણ લેવું ભારે નથી

માધવ : શું કહો છો કુમારશ્રી ? પણ માછીરાજ, ધારો કે રાજ્યછતો સંતતિ વગર સ્વર્જવાસ થાય તો વચનું શું થાય ? સત્યવતીને પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તો કુમારશ્રી ન પરજો. પણ પુત્રપ્રાપ્તિ વગર મહારાજશ્રીને સ્વર્જવાસ થાય તો કુમારશ્રીને લગ્ન કરવામાં કાંઈ દરમત નથી.

માછીરાજ : હું સ્વપ્તવક્તા છું એટલે કહું છું. આવું જો હું કશું કરું તો કુમારશ્રી તરફથી તો નહિ પણ કુમારશ્રીના કોષ હિતેચ્છુ તરફથી મહારાજશ્રીની અને વખતે સત્યવતીની હાંસી જોખમમાં નાખું.

દેવવ્રત : હા, માછીરાજનું કહેવું બરાબર છે. હું જીવતા સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીશ.

માછીરાજ : વાહ કુમાર આપ ખરેખર બીભ્મ છો. હું મારી કન્યા મહારાજશ્રીને અર્પણ કરું છું. આપના જોવા પુત્ર સંરક્ષણ માટે હંમેશ પાસે હશે એટલે મારી સત્યવતી અને તેની સંતતિને કંઠાની અને કોષનીજ ભીતિ નથી. ચાલો ત્યારે લગ્નવિધિની ગોઠવણ કરીએ.

દેવવ્રત : મને માફ કરશો. માધવ આ ખાંડુ લઈ જા અને લગ્નક્રિયા પુરી થએ રાણીને લઈ આવ. હું રૂથની તૈયારી કરવા કહું છું. (માછી અને માધવ જાય છે) પડદા પડે છે.

પ્રવેશ બીજો

[સ્થળ: એજ સમય: સૂર્યાસ્ત પછી]

સૂર્યાસ્ત થઈ અંધારું થવા માંડ્યું છે. દેવવ્રત અર્ધ જાગ્રત અવસ્થામાં સૈથ્યા પર પડેલો છે, અનુસર આવી દીવો સળગાવે છે. થોડીવારે માધવ દાખલ થાય છે.

માધવ : રાણીશ્રી આવ્યા છે. અંદર લઈ આવું ?

દેવવ્રત : (ધશારતથી હા કહે છે, ઉઠીને બે હાથ વચ્ચે માથું મુકી બેસે છે. સત્યવતી દાખલ થાય છે. પડદા આગળ ઉભી રહે છે. દેવવ્રત સાચું જોતો નથી કે ધ્યાન આપતો નથી.)

સત્યવતી : કેમ મને આવોજ આવકાર ? (દિવનત ઉચું જુએ છે) આવું મોટું કેમ કયું છે ? જાણે કોષએ મારા મૃત્યુના સમાચાર ન આપ્યા હોય ? (પાસે જાય છે. હાથ ઝાલવ જાય છે દેવવ્રત ખસેડી લે છે.) મારા પર આટલો બધો રોષ ! દને હું નથી ગમતી ! પરણ્યા પછી પરતાવો શા કામનો ? આપણા લગ્ન પછીનું આ પ્રથમ મિત્રન છે એટલે હું મંગળ પ્રસંગ ધારતી હતી.

દેવવ્રત : આપણા લગ્ન ? કેના લગ્ન ?

સત્યવતી : કેમ ? આપણા ? ધટિકા સુધી બ્રાહ્મણ બડબડ કરીને લગ્ન કરાવતો ન હતો, વાપુ સાથે વાતો કરતો હતો ? એને કેવળ લાગી હતી ?

દેવવ્રત : સત્યવતી તું સારી રીતે જાણે છે છતાં શા માટે આવું બોલે છે ? મારી..... માતાને આવું બોલવું ન શોભે.

સત્યવતી : મહારાજ મસ્કરીની પણ હા હે.ય.

દેવવ્રત : મસ્કરી મેં કરી કે તે ?

સત્યવતી : મને આ નાટક નથી ગમતું.

દેવવ્રત : સત્યવતી મારી સાથે તું આટલા દલાડા રમત જ કરતી હતી ? હું ધારતો હતો કે હું એક સ્ત્રીમાં ગ્રહ રાખી શકું પણ જુલ્યે હું રાજ થાઉં એટલે વખત પણ તું ધીરજ ન રાખી શકી ? તને આજે જ રાણી થવું ગમ્યું ?

સત્યવતી : હું કે સમજતી નથી.

દેવવ્રત : પિતાજીનું માથું આવ્યું એટલે મારો જગજગ પણ વિચાર ન કર્યો ?

સત્યવતી : આ મારે (ચિત્ત ૪૪) હું તો જાણે કદી નહોતી મધ કે રાજાના માથું (કમળો તોજ સ્વીકારીશ. માથું મોઢાનું અને 'સ્વીકાર' તેમાં શું અપરાધ કર્યો ?

દેવમત : માથું મોઢાનું પણ તે મારે મારે છે, એટલે જ દેર.

સત્યવતી : તમારે મારે નહીં તો કેનેમારે ?

દેવમત : (કમળો થઇ સત્યવતી સામું જુએ) વિનાશીને પેલાને મારે.

સત્યવતી : શું ? શું ? ના, ના, એકું શું ? શો છો ?

દેવમત : સત્ય કહું મું.

સત્યવતી : મદમાજ, મારા ક્રમાર, શું મેં માથું રાજાના મારે કહ્યું ? નહીં નહીં

દેવમત : હા, એમજ. (સત્યવતી જમીનપર ડે છે અને કુમરે રડે છે.)

સત્યવતી : અરે આ શું થયું ? ક્રમાર બાપા ! કદો કું બધું છું કે આ આનિ વિરમણ થયું છે ?

દેવમત : (પાસે જઈને) શું ત્યારે તેં જુઝ કરી ?

સત્યવતી : (રડતી રડતી) અરે, મેં આ શું કહ્યું ? માથું શું મારું ? તમે શું કહ્યું ? કે તમારી સત્યવતી બોલ કાઢ પ્રાપ્ત એકે પરજીય તેમાર થઈ ? મારા પર વિશ્વ નહોતો ? તમે આ કેમ થય કહ્યું ?

દેવમત : મેં થયા કહ્યું ? માથરને તારી પાસે પુજ્યા મોકલ્યો તે નહોતો આખો ?

સત્યવતી : માથરનાજ આજ્ઞા કતા પણ રાજાએ આપેજ મારે માથું

મોઢાનાનું છે એજ આપણું કું. કતી અને સ્વપ્ને પણ ખમર નહીં કે પ્રાનત રાજાના મારે માથું આજ્ઞા કતા થયું કું તો મનથી તેમજ વચનથી તમનેજ વરી છું.

દેવમત : સત્યવતી કહે એને શું બધું છે ? કું જ મનો કે માથરને પુજ્યા મોકલો.

સત્યવતી : મેં રાજાના બોલે થય કમળ કમળ નથી કહ્યું અને એ કમળ અને કમળ નથી અનુભવા કા કરી તેથી કું બધેલી નથી.

દેવમત : કહે થયું ન થયું થયું નથી.

સત્યવતી : (રિવતને મધ્યે વીરગાથને) બાપા તમે આમ કા મારે મોકલો છો ? એ વિધિ અને કેમ જાણી છો ? કું તમારી કું અને તમારી રહેયતી. (દેવમત સત્યવતીને દૂર ખસેડ્યો પ્રવળ કરે છે.) બા કું તમને આમજ વગમી રહીશ છકમી મર આમજ વીરગાથ રહીશ.

દેવમત : સત્યવતી, એ ગણું સુમી નાનો યાનું દેલ તો કું જરૂર કરે પણ કહે અકરણ છે.

સત્યવતી : કમળો શું કહેલી તેવી બીજ કામે છે ? મોકલે કહેતું હોય તો કહે. મોકલો બીજથી થતો અન્યાય સાખા કહતા નથી તો અને તે તમને મનો અન્યાય નહિ અટકાવો ?

દેવમત : મારા કાલકર્મ નથી.

સત્યવતી : તમને લોકોની બીજ દેલ તો અપણે દેલ છોડી પરદેશ જતા રહોએ મારે પુજારી થયું નથી કું મારે રક્ષણતા કૃતિવતી સદયરી થયામાજ કમળ માનીશ.

દેવમત : સત્યવતી કહે કાલ મધ રહેનહીં

સત્યવતી : હું એ વિધિ થઇ ન થઇ
ગણવા તૈયાર છું તમે નથી શું ?

દેવવ્રત : વિધિને હું ગણકારતો નથી.

સત્યવતી : તારે શું મારા પરનો પ્રેમ
જતો રહેશે ?

દે-એ પ્રેમ કદી પણ જતો કેમ રહેશે તેનીજ
સમજણ પડતી નથી ને એક ક્ષણ પણ વિચારી
શકું એમ નથી. તારા વિના જીવન શુષ્ક થઇ
ગયું, એતન વીહોણું બન્યું. સત્યવતીમય સૃષ્ટિ
રચી હતી. તે હુપ્ત થઇ ગઇ, અને તેથીજ
બીજી પ્રતિજ્ઞા લીધી.

સન્ધ્યા પ્રતિજ્ઞા ?

દે-સત્યવતી, હું તને કેમ કહી શકું ?

સ-એવી જીવંતી લીધેલી પ્રતિજ્ઞા બંધન-
કારક ના. ગણ્યા

દે-મારો શબ્દ, મારી પ્રતિજ્ઞા કોઇ કાળે
વ્યર્થ ન જાય. તારી વગર સૃષ્ટિ શુન્ય બની
એટલેજ મેં એ પ્રતિજ્ઞા લેવાનું સાહસ કર્યું.
સત્યવતી મેં જીવતાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાની
બીજી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

(દાસી દાખલ થાય છે.)

દાસી-મહારાજ રથ તૈયાર છે.

દેવવ્રત-ચાલો રાણી શ્રી, ચાલો માતા રથ
તૈયાર છે

(સત્યવતી મૂર્છિત થઇ પડે છે.) પાસો
પડે છે.

સમાપ્ત.

અદ્વૈતાત્માનું આત્મપુરાણ

લેખક:

૨૧. વિક્રમ

જેમાં ફેરફાર અપ્રસ્તુત (૩) વાતો
સખવામાં આવી છે

આ પ્રમાણે મેં આત્મપુરાણ આલેખવાનો નિશ્ચય તો કર્યો. 'પરંતુ ફેર ને પ્રલુપ્તી પેઠે નિશ્ચય કરવો સહેલો છે, નીત્રાવવો કુશળ છે. પ્રાચીન ઠાકના પુરાણકારોનું આદર્શ માદકમ્પ શાંતિ લીધે છે તે મને દરે મમલપુ. પુરાણ લખવું એ સહેલું કામ નથી. એક નાનકડું, બીનજવાબદાર, રસીકું આગકથા ને ઉપકથાઓથી ભરેલું પુરાણ લખી કાઢવું એ તો રમન વાન છે એમ માનવું એ જરૂર છે. એને માટે ફેરલી સાધન સામગ્રીની અપેક્ષા છે, ફેરલી કમ્પનાસક્રિતની જરૂર પડે છે એ તો લેખકને જાણી શકે.

ત્રીમા કંપનીના એજન્ટને વિદાય કરી પછી ફરં પહેલું પ્રકરણ લખવા લોહ. આ કમજી જોતજોતમાં પુરં કરું છું એવી શક્તિ તે મારી આવી હતી. પહેલા લખવા કરતા વાચવાની શક્તિ વધારે સાચવાથી જરા આજનું-વર્તમાન પર જોઇ લઇને પછી કમજી પહેલું પ્રકરણ લખી નાંખું એમ મારી વર્તમાનપત્ર મંજરી વાંચવા મોકલું. વર્તમાનપત્ર ઉપર ઉપરથી જોઈ જવાનો પ્રથમ વિચાર કર્યો હતો તેને મારે સંસ્કૃતમાંથી તે આત્મ ચેષ્ટ દશામ રહીશ બધી

ફેરમા અચેરણ પ્રકાશને છાંયેલું તે ઉપલે સચળથી પોતાને મારે પરસ્પિય કરીયું' ત્યાં સુધી વાંચ્યું. અત્યારે અત્યાર વાંચી મવા અને અત્યારો અને પંક્તિઓ વચ્ચેની ઠોરી જગા પચ્ચુ જોઈ મવા પછી પાછું 'આત્મપુરાણ' પ્રકરણ દાશમા લીધું.

જન્મ એ અદ્વૈત, અલૌકિક અભાકાર છે એમ તત્ત્વવેદાઓ કે યાત્રીઓ કહે છે તે જોઈ સુષ્ટિ પરત્વે તેટલુંજ આદિત્ય પરત્વે કાલ છે. મેં આત્મપુરાણ લખવાની ઇચ્છા તો કરી પણ એ પુરાણની સંસ્કૃતમાં શી રીતે કરવી? મરી રીતે ફરં જન્મ્યો ત્યારથી કરવી જોઈએ પરંતુ ફરં જન્મ્યો તે વખતની ફરં પચ્ચ વાત-અરે! ફરં જન્મ્યો તે વાત પછી-અને માફ નથી. અને એમાં લખવું શું? ફરં જન્મ્યો, ત્યાર પછી રાયો દોહડિ, શોડાક કાલ પછી ધુટણીઆ તાજુના ને પછી આલતા શીખ્યો દોહડિ. પણ મારા નાસ્તકાલની મારી વિક્ષિપ્તતાઓ, મારી લાક્ષણિક રેવો શી હતી તે ફરં જન્મ્યો જાણુતો નથી.

પ્રાંતિ બાલ ઉપાધિને આધાર કરી ભેતી નથી એમ આપણા પ્રાચીન કવિને કહ્યું છે, તે પર, પાઉડર, શીષ-સ્ટીક, વૈદ્યસૈયીક મરેરના

ઉઠાવ ઉપરથી ખોડું છે એમ આપણે કહેવા લલચાઈએ, પરંતુ એ છતાં પ્રાચીન કવિવર તરફની ભક્તિને લીધે એમનું એ સૂત્ર આપણે માન્ય રાખીએ. પણ સાહિત્ય પણ બાહ્ય ઉપાધિની અપેક્ષા નથી રાખતું, એ પણ સ્વયં પ્રતિભાબળે ઉત્પન્ન થાય છે એમ ગમે એવો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કવિવર કહે તો પણ હું તે માનવાને તૈયાર નથી. ખડીઓ, કલમ, કાગળ, વિષય, એકાંત ઇત્યાદિ બાહ્ય ઉપાધિની હું વાત નથી કરતો. સાહિત્ય સાથે જરા સંબંધ નહીં એવી અનેક બાહ્ય વસ્તુને આશ્રય લેખકને લેખ લખવા માટે લેવો પડે છે.

હું કહ્યું લેખકોના સમાગમમાં આવ્યો છું. તેમને લખતા જોવાનું સહભાગ્ય પણ મને અને-કથાં: સાંપડ્યું છે. લેખકો કેમ લખે છે એ વીશે કૌમુદીમાં કેટલીક હકીકતો પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. પરંતુ એમાં લેખકો હીંચકો, ચઢા, પાન, સોપારી પર્ચટન, ભીનો ટુવાલ, પુનરાવર્તન વગેરે બાહ્ય ઉપાધિનો કેવો આશ્રય લે છે તે વીશે કંઈ પણ ઉલ્લેખ નહોતો.

મારા એક લેખક મિત્રને ચઢા પીધા પછીજ લખી શકાશે એમ લાગવાથી લેખ લખવાનું શરુ કરતાં પહેલાં એ હંમેશાં ચઢા પીએ છે. થોડું એક લખ્યા પછી તેમનું ગાડું અટકી જાય છે એટલે કરી પાછું એકાદ ચાહતું ખાણું લે છે ને એમ આઠેક ચઢાના ખાલાં પુરાં કરી છએક પાનાનો લેખ લખી કાઢે છે. પછી તેને સુધારતાં પાછા ત્રણેક ખાલાં જોઈએ છે.

ખીજ એક લેખકને એવી ટેવ છે કે લેખ લખતાં પહેલાં પચાસેક સોપારીના કકડાં તેઓ

પાસે રાખે છે. સોપારીનો કકડો ચાવતા જાય ને લેખ લખતા જાય. કકડો ચવાઈ રહે એટલે કલમ એની મેળે અટકી જાય. પાછો એક કકડો મોંઢામાં નાખે ને વળી પાછી કલમ ચાલવા માંડે. જે દિવસે એમને ત્યાં સોપારી ખુટી પડે તે દિવસે એમનાથી લખી શકાય નહીં.

એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરને પાંચ સાત લીટી લખી પાએક કલાક હીંચકાં ખાવાની ટેવ છે. એક કવિરાજ માથે બીનો ટુવાલ મુકે ત્યારેજ તેમને કાવ્યની સ્ફુરણા થાય છે. એક સમર્થ વિચારક પોતે આગળ લખેલો લાગ વારંવાર વાંચે પછીજ અગાડી લખી શકે છે. એક ટીકાકાર વાઙકાંમાં પુરી રાખેલો મકોડો થોડી વાર ગોળ ગોળ ફરે તેમ હીંચકાની કે ટેબલની આસપાસ થોડી વાર ચક્કર મારે ત્યારેજ તેમને લખવાની પ્રેરણા થાય છે. પરંતુ એક આધ્યાત્મિક લેખકની ટેવ તો આ સર્વથી અદ્યુત છે. એણી નવરાં હોય એમને કાંઈ ન હોય ત્યાં સુધી એમનાથી કંઈ પણ લખી શકાતું નથી. લખવાનો વિચાર પણ કરાતો નથી. પરંતુ જ્યારે એમને માથે કાંઈ કામ આવે ત્યારેજ લખવા બેસે છે.

એક વખત એમણે મને જમવા નોતવ્યો હતો. હું ગયો ત્યારે રસોઈ ચતાં કાંઈક વાર હતી એટલે હું એમની સાથે ગપાટા મારવા બેઠો. એટલામાં એકાએક કાંઈ યાદ આવ્યું હોય એમ એ બોલી ઉઠ્યા. અરે આજે શુક્રવાર કે ? મેં કહ્યું, હા, આજે શુક્રવાર. કેમ એ બાબતમાં કાંઈ વહેમ છે, ? પણ ખરેખર આજે શુક્રવાર છે કે શુક્રવાર ?—ખરેખર ? હા ખરેખર શુક્રવાર દીલગીર છું કે આજ. સોમ મંગળ બુધ

મુક, યાનિ કે રવિવાર નથી. પણ શુક્રવારે તમારું એવું શું બચાડ્યું છે કે— 'અરે! પણ આજે તો મારે સખીજી મોકલ્યું નોંધ્યે, પરમ દહાડે તો પેપર બહાર પડશે ને હજી સુધી તો મેં કેં લખ્યું નથી. 'ત્યારે તમે જમવાની વેળા થાય ત્યાંસુધીજ લખાય એટલું લખો. હું કેંક વાંચીશ અથવા બાબી નેડે અપાં મારીદ.' મેં કહ્યું. 'ના, ના, લખજો મારાથી કેં નહીં લખાય. અત્યારે હું નવરો છું. 'નવરા છે મારેજ કહું છું કેની કે અત્યારે લખાય એટલું લખો. 'ઉંહુ એમ નહીં બને, 'કહી એમણે મારી સાથે આડી અવળી વાત કરવા માંડી. થોડી વારમાં નીચેથી મીઠો ને જુકુ અવાજ આવ્યો. 'એ વખત થઇ છે' એવો એકદમ કુદા. ભોજન માટે એમની આટલી આગુરતા નોંધું મંદિત થયો. પણ નીચે જવાને બદલે એમણે કામળાને ફાઉન્ટેનપેન લીધા ને ટેબલ આગળ જઈ લખવા બેસી ગયા. 'બાબીએ કહ્યું તે સાંભળ્યુંને! જમવાની વેળા થઇ છે. મેં યાદ દેવાડ્યું. 'હા, હા હું જાણું છું. તમાજ લખવા બેસો છું.' મને જરા નવાહ લાગી, પણ એમના ભેખનકાયાજા અવેલ ન પહોંચાડવાના ધરાડાથી હું ઝુજો રહ્યો. થોડુંક લખાને એ પાછા વાત કરવા બેઠા. મેં પૂછ્યું, લખી રહ્યા! 'એમણે જવાબ ડીધો. 'અરે નારે! હજી તો થયા! હજી તો એકજ ફરો લખાયો છે. 'ત્યારે પુરું કરોની. પછી નીરાતે જમીને વાત કરીશું. 'લખું છું. ઉતાવળ થી છે! 'થોડી-વાર રહીને ફરી જીમ સંભળાઈ. 'એ મારની વખત થઇ થઇ છે હો!' તરત ઝડપ મારી

ફાઉન્ટેનપેન હાથમા લઇ એ પાછા લખવા બેસી ગયા! ખીન્ને એક ફરો લખી પાછા ત્રીજવાર જીમ પડવાની વાત નોંધી પણ જીમ ન સંભળાઇ એટલે એમણે મને કહ્યું. 'એક કામ ન કરો! તમે હેઠળ જાઓ ને તમારા બાબીની યાત્રે યાજી 'જમવાની વખત થઇ છે' એમ જીમ પડાવો. 'આ બે વર જીમ પાડી તે તને અને એમની લાગે છે?' 'હજી ખીજી તથુમાર વર જીમ પાડે તો આ લેખ પુરો—' 'બાબીઆ તે થી રીત! કોઇ આપ્ત' હોય ત્યારે પણ— અરે! સાંભળો છોકરે! આ જમવાનું બધું કંઈ યન નય છે' ફરી પાછી હેઠળથી જીમ સંભળાઈ, આ વખતની જીમમાં પહેલાની જુદાતા ને મીઠાઇને બદલે અધીરાઇ ને કંઈસતા હતી. જીમ સાંભળવાની સથે એમણે પાછું લખવા મંડિયું. રસેઈ દાંડી થઇ જમ છે એમ સાંભળી મારી જીમ ધણી વધી ગઈ. આખરે આમ ચાલ્યા કરશે તો સાજી સુધીમા જમવાનું નહીં મળે એમ ધારી હું નીચે—બાબી પાસે ગયો. હવે તમે બીજાજ જીમ ન પાડશો. 'મેં એમને કહ્યું. 'પણ, જુઓની કેટલીવાર—' 'મારેજ કહું છું. તમે જેમ જીમ પાડો છો તેમ એમને લખવાનું કર છો છો. મારે કાંઈ મોલશો નહીં તો યાજીને એની એલ નીચે આવશે. 'થોડી-વાર થઇ એટલે હવેરથી એમરો અવાજ સંભળાયો. 'અરે! વખત થઈ કે!'—બાબી જવાબ દેવા જતા હતાં પણ મેં ધસારતથી એમને અટકાવ્યા. 'જમવાની વખત થઈ કે નહીં' તે જાણવાનું મેં તથુ વાર નિરર્થક કુરુ દલ દહોતી આખરે એમો હેઠળ આવ્યા એમને

જેમને લાભીથી ન રહેવાયું; 'ચાલોની, આમને ક્યાં સુધી ખોટી કરવા છે?' આ વાક્ય સાંભળીને એઓ ઉપર જતા હતા તેમને મહા-મહેનતે સમજાવી મેં રોકી રાખ્યા અને જેમ તેમ કરીને જમવા બેસાડ્યા.

આમ બાણ ઉપાધિના આશ્રયથી કેટલીક વાર લેખનની રકુરણ થાય છે એવું 'જેએલું' હોવાથી મેં પણ બાણ ઉપાધિના આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. સાધારણ રીતે કાંઈ ન સુજે ત્યારે આપણે ચઢા પીએ છીએ. મેં પણ પહેલાં ચઢા મેંજાવીને પીધી. છેલ્લા કુંદડો પુરો થતાં હવે કેંકે લખી શકારો એમ મને લાગ્યું. હાથમાં કેંકમ ને કાગળ લીધા પણ ફનીઆનો મુસાફર કરી ફરીને પાછો ઘેર આવે તેમ એનો એ પ્રશ્ન પાછો આવીને ઉભો રહ્યો. ચરુઆત ક્યાંથી ને શી રીતે કરવી? બધા જન્મકાળથી ચરુઆત કેરું છે તેને બદલે હું મારા અત્યારના જીવનથી શરૂ કરી ઉધે કરે જન્મકાલ સુધી નહીં?

એ વિચાર મને ઠીક લાગ્યો. હમણાની તાજ વાતો હું સારી રીતે લખી શકીશ એમ મને લાગ્યું, પરંતુ જૂતકાળની વાતો ક્યાંથી લખવી એ પ્રશ્ન તો એમાં પણ આવવાનો જ. જીવન ક્યાંનો કમ વિપરીત કર્યો ખાસ લાલ કોષ્ટ પણ રીતનો નથી એમ મને દેખીતો એક કપ પીધા પછી સમજાયું.

શેઠી વાર રહીને પાછો ચઢાનો એક કપ લીધો ત્યારે મને જ્ઞાન થયું કે નહોન, બ્યોર્ન, એડવર્ડ, ઇલિઝાબેથ, આરોક, ચન્દ્રગુપ્ત, કરણ ઘેસો, હલામણું જેઠેલા, અકબર, મહમદ તલ્લખ-હોઝ એકસેકેલી શેઠી રીઝી ઇત્યાદી

અનેકાનેક રાજકર્તાઓના નામ કામની માહિતી મને છે, પણ મારા પોતાના જીવનના ખર્ચા મને પુરે પુરા થાદ નથી! આપણા અત્યારના શહેનશાહ બ્યોર્ન પાંચમાની સાતમી પેઢીએ 'કોણ થઈ ગયું' તે હું સહેલાઈથી કહી શકું. મારે તેનું સમચરી કે શ્રાદ્ધ કરવાનું નથી તેમજ તેના મૃત્યુની ચોકકસ તારીખ પણ કહી શકું પરંતુ જેના સમચરી શ્રાદ્ધ મારે કરવાં જોઈએ એવા મારા પિતામહનું મૃત્યુ કયારે થયું તે મને જરા ખબર નથી!

મેં આગળ 'લખ્યું' છે કે હું એ આ વિષયનું મધ્ય બિન્દુ છે. માણસને પોતાનામાંજ રમ છે તેટલો બીજા કોઈ ખાંખતમાં હોતો નથી. છતાં તેને પોતાના જ જીવનની દરકારો મૂકી જઈ દિક્કાલમાં ઘણે દર એવા રાજા રાણીના જીવનની કુદર દરકારો ગોખી ગોખીને વાંચી રાખવી પડે છે એ આપણી આધુનિક સિદ્ધિ પ્રણલિકાનો મોટામાં મોટો દોષ છે.

પરંતુ ન્યાં ન્યાં છાપરાં ત્યાં ત્યાં નળીઆં તો હોવાનાંજ. તમે ગમે એટલાં વિધો લાવો પણ તેના ઉપાય પણ છેજ. મનુષ્ય પોતાની જીવનકથા સુધી પારકી પંચતો વહેરીને પોતાનું સ્વત્વ ગુમાવે એવી પ્રથા આ પહેલી સરકારે શેઠી કાઢી એટલે એના ઉતાર તરીકે લોકોએ નોંધપોથી રાખવા માંડી.

નોંધપોથી રાખવાની પ્રથા પહેલી વહેલી કોણ દાખલ કરી ને તેનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તેની દુકી રૂપેખા પણ અર્ધી જ રહેતો છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એ પ્રથા આજ કાલ સર્વમાન્ય થઈ પડી છે ને

તેના વધારેમાં વધારે ઉપયોગ સાહિત્યકારો અથવા પોતાને સાહિત્યકાર માનનારા પુસ્તકો કરે છે.

મોઘપોથીમાં શું થયાય તેના સર્વસામાન્ય સિદ્ધાન્તો ઘણ રચવાયા નથી એટલે જોને જે હાવે તે પોતે પોતાની મોઘપોથીમા ઉતારે છે. બધી મોઘપોથીઓ એવી કરી તેજાના ઉતારા પ્રમિદ કર્યા હોય તો તેનું વાચન નવલકથા કરતા પણ વધારે રસિક થઈ પડે એ નિ સંદેહ છે.

ફેટલીક મોઘપોથીઓ જુના દસ્તાવેજ જેવી કીમતી થઈ પડે છે. અને ફેટલીક મોઘપોથી લેખકને પોતાને માટે પણ તફાવત નકામી હોય છે. કામચલાતરીકે સારા એક મિત્રની મોઘપોથીમા નીચેની વીચન છે.

શુક્રનારે વા. ૧ દીર્ઘાન્યુઆરી

૭ વાગે લેહો, થેરી વાર આજસ મરણમાં ક્યું. જા વાગે દાનથ ક્યું. જા વાગે સંચી સજગારી ચકાનું પાણી મુક્યું. હંમેશની તપેલી આજે ન જકવાયી દાજ એરવા માટેની તપેલીમા ચકા કરી. કાઈ નહીં, પછી દાજ એરલી વેળા માછ લેવાશે. જા વાગે ચકા પીધી. એક કપ ઘાટી માટે રહેવા દીધું. ૮૧ વાગે નાહો. પછી રસોડા કરવા માડી આજે રસેવા તૂરીઆનું શાક બનાવ્યું. ૧૦૧ વાગે જમવા બેઠો. ૧૧ વાગે જમી રહ્યો. પછી ધોરીસ ગયો. ૧૧૧ ને પાચ મીનિટ પહોચ્યો. દામ બધો બરેલી હતો એટલે જે દામ પર ચઢવા જતો તે પરથી 'ફુસડી ગાડી' કરીને મને ઉતારી મુક્યા એટલે મેં 'ફુ' થયું. ૬ વાગે ઘેર પહોંચ્યા બેઠો. રહેલી બટાકા લેતો આવ્યો હતો

તે બાકીના મુશી દીધા. ૭ વાગે બટાકા થઈ રહ્યા પછી ચકા બનાવીને પીધી. એક કપ ઘાટી માટે રાખ્યું જા વાગે સઘી સજગારી ફેટલી કરવા બેઠો. ૮૧ વાગે ફેટલી ને બટાકાનું શાક બનાવી ને ખાધા. ૯ વાગે કુંચી ઘાટીને આપી જોડેના રૂમમા નવનીતરામને ત્યાં પાના રમવા ગયો. આજે કું' સાર વખત જીલો. પરમ દિવસે નવ વાર જીલ્યો હતો. હવેથી પાનાં પર વધારે ખાન આપવું. ૧૧ વાગે આવીને સુઈ ગયો. કાલથી ૧૦૧ વાગે સુવું છે.

શનીવાર તા. ૨૭ જાન્યુઆરી

જાવાગે ઉઠ્યો. જાવાગે દાનથ ક્યું. જાવાગે સંચી સજગારી ચકાનું પાણી મુક્યું. વગેરે વગેરે.

આ મોઘપોથી ઉપરથી એમણે કયે દિવસે શું ખાધું હતું ને ફેટલી વાર ચકા પીધી હતી તથા ઘાટી માટે કમારે ક્યારે એક કપ રહેવા દીધું હતું તેની બહુ ચોક્કસ માહિતી મળે છે. એમને કનું શાક પ્રિય છે તે વર્ષે દરમ્યાન એમણે જે શાક તરફ પ્રસપાન બતાવ્યો હોય તે પરથી નક્કી કરી શકાય. એમો હંમેશ ક્યારે સુતા ને ક્યારે ઉઠતા તે પણ ચોક્કસાઈથી બજી ક-કામ છે. છતાં એમનું જીવનજીતાન લખવું હોય તો એ મોઘપોથી બહુ ઉપયુક્ત ન થઈ પડે. એમો સુ ખાતા તે બજાવવા કરતાં તે સુ કરતા બજાવું વધારે જરૂરનું છે.

માન બીજા એક ચિત્ર છે. તેમો મોઘપો-થીમા માત્ર પોતાના વિચાર તરંગોજ લખે છે રચી જતાં બીનાં વર્ણન કરતા એમના પોતાના વિચારો ગ્રીન્સ એવે વેલ્સની માંડી દાખલ રૂ-રૂકીન સજનવળા રચીએ તીકમ વીરેના એ-

મના અભિપ્રાયો-એમાંથી જાણવાના મળે છે. એમને સૂચના કરવા જેવું લાગે છે ત્યારે ઇશ્વરને પણ એઓ સૂચના કરે છે.

તારીખ ૧૮ માહે રીસેમ્બર.

કહે છે કે ઇશ્વરે માણસને બનાવ્યો. ખરી વાત. પણ આટલાટલા વર્ષો થયાં મનુષ્યની અવયવરચનામાં એને કાંઈ સુધારા વધારા કરવા જેવું લાગતું જ નથી ? પચાસ હજાર વર્ષ ઉપર મારો પૂર્વજની અવયવરચના કરી તેવીજ મારી પણ કરી !

જો સુધારા કરવાજ હોય તો મનુષ્યની અવયવરચનામાં ઘણા સુધારા કરવાનો અવકાશ છે.

એક હાડકા પાસે બીજું હાડકું મુકી ઉપર ચામડી ચોંટાડી દીધી છે તેના કરતાં સ્કુ-સીરટમ કે ખીલીપખીઆરાની વ્યવસ્થા રાખી હોત તો કેવું સારું ? મને આટલો બધો સજેખમ થયો છે તે નાક ડોહટરને ત્યાં સુધારવાને આપી આવું. બાપણુ કરતી વેળા હાથ તદ્દન નકામાં હોય એવા લાગે છે ને વચ્ચે નડે છે તેને બદલે સ્કુથી હાથ ખભા સાથે જોડ્યા હોત તો તે બાપણુકર્તા તે ઘેર મુકીને નીરાંતે આવી શકત. માણસ જડો થઈ જાય ને તેનાથી પોતાનો ભાર ન ઉઠાવી શકાય તો એના પગ બદલીને તેને બદલે જડા ને મજબુત પગો મુકી શકાય. કોઈ વાતુડીઆને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ આવે તો કોનું ઘેર મુકીને નીરાંતે જઈ શકાય.

આ ઉગરાંત પેટને માટે એક નાનકડું ખારણું જેવું બનાવ્યું હોત તો કેટલું સારું પડત ? ખારણું ઉધાડીને પેટના ખાનામાં જોઈએ એટલું અનાજ મુકી શકાય ને વધારે પડે તો

તરત બહાર પણ કાઢી લેવાય. ગળાને રસ્તેજ બધું ઉતારવું પડે છે તેના કરતાં બહારોબહાર પેટમાં મુકવાની વ્યવસ્થા ઇશ્વરે કરી હોત તો કેટલું સહેલું ને સરળ થઈ પડતે ?

આમાં એક ગેરલાભ છે. કપડાં, ક્ષત્ર, વાસણ વગેરેની પેઠે નાક, કાન, હાથ ને પગની પણ ચોરી થવા માંડશે. જેનું નાક નકામું થઈ ગયું હશે તે પોતાનું નાક કોઇને લાં મુકી જઈ તેનું સારું નાક ઉપાડી જવાની પેરવીમાં રહેશે. અને અત્યારે લગ્નને લીધે સ્ત્રીપુરુષનાં કળોડાં જોવામાં આવે છે તેમ અવયવોનાં કળોડાં પણ પ્રચારમાં આવશે. લાંબા મોઢા ઉપર ટુંક નાક, લાંબા ને પાંતળા પગ ઉપર જાડું લાંબા વધાર શરીર, નાનકડું મોઢું ને લાંબા કાન આવાં દૃશ્યો નાક કાન વગેરે હેરફેર થઈ જવાથી જોવાનાં મળશે. છતાં અત્યારે એ બધાનાં બધાં અવયવો ક્યાં સમગ્રમાણુ છે ? અને સ્કુ-સીરટમથી જે લાભ મળશે તેના બદલામાં ચોડી અડચણુ ભોગવીએ એમાં કાંઈ ખોટું નથી. ઇશ્વર સમજશે ! આવા અનેક મૌલિક ને અદ્ભુત તર્કો એમણે પોતાની નોંધપોથીમાં નોંધ્યા છે. એ બધાનો અભ્યાસ એમનું મગજ શી રીતે કાર્ય કરે છે તે જાણવા માટે ઘણા અગત્યનો છે. છતાં એ ઉપરથી એમના જીવનના બનાવો માટે કાંઈ પણ માહિતી મળી શકે એમ નથી.

બનાવો અને તેજ નોંધપોથીમાં નોંધાએલા હોય છે એમ નથી. કેટલાક તો નોંધપોથીના લખનારે અનેલા માની લીધેલાજ બનાવો હોય છે. આપણને જે સામાન્ય લાગે તેમાં

અસાધારણતા ધારી હઈ ખાઈનું કલ્પના વડે તેઓ પુરું કરે છે. મારા એક કુવાન સાક્ષર ગિતની નોંધપોથી (જે દવાવાળાઓના સડી-શકિત પેઠે સૌ કેળવે સારુ બેવા માટે ખુલ્લી છે તે) આવા બનાવોથી બરેથી છે. એ નોંધ-પોથીમાં એકજ દિવસ ભ્રમ્યે.

તા. ૧૮ માં જુલાઈ

સવારના આઠે ટાકે લેવા મરેદ રેસબી કરવી, માથું લથાડું, પગમાં મરેલ, એક હાથમાં નાચુક વેડાઈ-નરીક, બીજા હાથમાં સાકની ઝોળી-ચાર બાનલણી, વાળ છૂટા, અથડોલેલા, રેસામાં યુગલ રેડોરા આગળ ખીસ પી, અલ્બા ' મારે બહુ કામ છે' એમ કહ્યું છતાં હાથમાં કવાડ-રોડ કલાક પછી હોય-મારી સાથે વાગ કરી-એવી વાત !

એટલામાં રેડોરામાંથી ખીસ લી. અલ્બા તેમની આંખમાં અરેખાઈ ભ્રમ. ખિસ પી. મયા પછી ખીસ લી, મારી સાથે ભ્રમ દસ્પા-Ex-pect a letter to-morrow.

ઘેર આવ્યો ત્યારે મીઠા દેસાઈ ક્યારના મારી વાટ બેના બેઠા હતા. એમને ખાસ વાત કરવી હતી Such stuff !

આને કેલેજમાં પ્રીવીયસમાના ખીસ લી. ખાસ મારા કલાસમાં આવ્યાં હતા. શા માટે પ્રોફેસરના લેક્ચરમાં જ્ઞાન નહોતું તે હું ચોક્કસ ભણું છું. કલાકમાં ૪૯ વાર મારી સાથું બેસું હતું. કહે છે કે એ ટેનીસ સાઈ રમે છે. કરી, તેમાં મારે શું ?

સાંજે માંખાવાળાને ત્યાં લી પાટી હતી ત્યાં જેકા નવાં સિંચાણની બાંધ્યાં હતા. એમના

કાકા મારા મોટા બાઈ સાથે બસેલા એ એ-આગળાણોના હાથ લઈ એમણે મારી સાથે ભણે આખા ઓરડામાં મારા શીવજ બીજું કોઈ ન હોય, એમ વાતે ક્યાં ક્યાં. These girls are the limit !

કોઈ ' ખીસ છ. એન. લી. ' નો મારા પર પરમ દિવસે પત્ર કરણ ને આગળ-ભર્યો આવ્યો હતો. તેમાં લખ્યું મુજબ આજે મારે તેમને મળવા ફેર્ગીસ માર્ડનમાં જવાનું હતું. તેમ વખતસર મળે. પંદરેક બોટા માથો, પચ્ચ કોઈ કેપાનું નહીં. હું ' કાર' છું કે પેલી પુરા બોર્ડની સાડીવાળી ઠાકરીજ કરી. એનો ભાઈ જોડે હતો એટલે એનાથી કે મો-લાયુ નહીં દોષ. બાપી હું ભારે ભારે એ બાણુથી જલો ત્યારે હંમેસાં એના ' મુખ પર' બોલવા માટે અધીરાઈ કેખાતી.

આજ સાંજની ટપાલમાં મારા ઉપર માર કવિતાઓ આવી છે. ખીસ એમ ની સૌથી સરસ છે. કેલેજના દાદર પર મને મળેતા એ પોતાના કલાસમાંથી ભુલ્યે છે ત્યારે એને ખીસ બેસાનીઆના હાપરાની પાછળથી ઉગતો સૂર' થાય આવે છે. Fine example ! ખીજી કવિતાઓ છેડીક છે. પચ્ચ આના જેવી કોઈ નહોતી. પચ્ચ આલો હવે મારે સુષ જનું બેઠ્યું નહીં. તો કાલે છ વાગ્યે ખીસ રસ્તે આવવાના છે તે વેળા ટેમ્પલેટ પચ્ચ નહીં કરી રહ્યો હોઈ. અરે હા ! પચ્ચ મારે એમને જતા પહેલું Coconut આપું પછી કારણ કે સાડા સાને તો ખીસ પંચમ પંચારવાના છે ને એ ને બંદી' મળે ભય એ તો કીક નહીં. કે નહીં એવી તો કે Situations સમાવી લીધી છે, પછી તેવા રેસબી.

Rotten absolutely, rotten ! આ તે કાંઈ છપ્પી છે ? મીસ પી. એ. મારો ફોટો પાંડીને મોકલ્યો છે, તે, મીસ ડી. ને ખતાવીશ, એવી મઝા આવશે ! મીસ પટેલે મારો ફોટો પાડ્યો હતો. that was a beauty.

પણ હવે તો સુખ નહીં. સવારે ઉઠાશે નહીં ને જીવાગશે એટલે પેલી દસ્તુર— Oh my God ! આજે નીરાંતે ઉંઘાશે પણ નહીં.

આ નોંધપોથી ઉપરથી કોઈ એમનું જીવનચરિત્ર લખવા બેસે તો એમને અર્વાચીન કૃષ્ણના અવતારરૂપજ આલેખવા પડે. પરંતુ હું ચોક્કસ નહીં છું કે એ લોકભાષામાં કઈ તો માત્ર ‘ખાંડ ખાય છે.’

એક કાઠીઆવાડી સાક્ષરની મેં નોંધપોથી જોઈ હતી; તેમાં સમુદ્રનું વર્ણનજ હતું. એઓ કુમસ ગયા હતા તે વેળા સંજે દરીઆકાંઠે ફરવા જતા ને થેર આવીને દરેરોજ સુતા પહેલાં એમને તે દિવસે સમુદ્ર કેવા લાગ્યો તે નોંધપોથીમાં લખતા. કોઈક વખત પવનથી હાલતી માંતુનીનીં, ભુરી સાડી જેવા તો કોઈક વખત કપડો માટે ધોળીએ તૈયાર કરેલું ગળીના રંગનું મોહું વાસણ ઢોળાઈ ગયું હોય તેવા, કોઈક વખત કોટલીમાં ઉંકળતાં પાણીમાં ચઢાને બદલે બેસુબેક સાડી ને ખાઈ ગઈ હોય તેવા, તો કોઈક વખત આલને અવનિ ઉપર ઉતાર્યું હોય એવા સાગરના એમને લાગતો. એગની નોંધપોથીમાં ચંચનારને એ કોઈ જળચર પ્રાણી જેવા લાગે તો નવાઈ નહીં.

પરંતુ સૌથી સરસ નોંધપોથી રાખનારા તો મારા એક દૂરના કાકા છે. અત્યારે એમની ઉંમર ૬૬ વર્ષની છે. છેક ૬ વર્ષની ઉંમરથી એમણે નોંધપોથીમાં પોતાની દિનચર્યા આલેખવાની શરૂઆત કરી હતી. એમના જીવનમાં ખતેલી ઝીણામાં ઝીણી વીગત પણ એણે ચીપટાઈથી ઉતારી છે. જેના જેના સમાગમમાં એઓ આવ્યા છે તે બધાનાં નામ દામ, તેના દેખાવનું વર્ણન, તેની જોડે શી વાત થઈ, તેને વીશે કેવા અભિપ્રાય બંધાયો વગેરે એમાં એમણે લખ્યું છે. એમણે વાપરેલી ઉપમાઓ સરલ, સચોટ ને મૌલિક છે. ‘બોળકેરી જેવા મોંઢાવાળો મંગળ,’ ‘પોચા વાત્ર જેવા મોંવાળી શાંતિલાલની છોકરી,’ ‘ઘોડામુખો વામન,’ ‘લજ્યાં જેવું નાક,’ ‘તડધુચ જેવા લાલ ગાલ,’ ‘ટેકરા જેવું કપાળ,’ ‘કોડીઆ જેટલું કપાળ’ દખાઈ ગએલા પાકા જમરૂપ જેવી મોંઢાઈ હલાદિ ઉપમાઓ ઘણી સચોટ છે એમ જેને માટે એ વપરાઈ છે તેમને પણ કશું કરવું પડે એમ છે.

એક વખત વાતચીત દરમિયાન એક ગૃહસ્થે કહ્યું, ‘ચાળીસ વર્ષ ઉપર મારા પિતા મુંબાઈમાં મારેકમહાલ નામના મકાનમાં મલબારહીલ પર રહેતા હતા—વાત અધવચ અટકાવીને કાકા બોલી ઉઠ્યા, ‘જોટી વાત છે. ચાળીસ વર્ષ પર તારો બાપ મલબાર હિલ પર રહેતો ન હતો. ત્યારે ખીજે ‘કશે હશે’ કહીને એ સદગૃહસ્થે વાત ત્યાં અટકાવી. પરંતુ એમને ખીજેજ દિવસે કાકા તરફથી નીચેની મતલબનો પત્ર મળ્યો.

“આજથી ચાળીસ વર્ષ ઉપર મુખાકામાં
કું તારા બાપને ચોપાટીના મેદાન આગળ પ
હેલ પહેલો મળ્યો હતો તે વીસ મારી નોંધપોથીમા
આ પ્રમાણે નોંધેલું છે ‘ આજે ચોપાટીના
મેદાન આગળ સેવકલાલે નગીનદાસ ‘લોહાટનું’
જોળખાવું કરાવ્યું. કેખાવમા.....સદગુરુસ
જેના હાથ્યા. એમનું સરનામું હોરાની ચાલ,
અમ નં. ૧, કાંઠાવાડી, મુંબઇ એમ છે. આ ઉ-
પાથી જોઈ શકશે કે તારો બાપ ને મકાનમા
રહેતો હતો તે મકાનનું નામ મદાદ નહીં પણ
હોરાની ચાલ ને જે જગ્યામા એ મકાન હતું
તે જગ્યાનું નામ ચપલાદ હીય નહીં પણ શાદા
વાડી હતું.”

એમની નોંધપોથી ઉપરથી એમનું એકલા-
નુંજ નહીં પણ બીજા વજુમાર બ્યક્તિઓનું
જીવનચરિત્ર પણ સાચોપાચ આલેખી શકાય, પરંતુ
કું જાણું છું કે એવો પ્રયત્ન કોઈ કરવાનું નથી

પણ આ તો મેં આત્મપુરાણને જાહેર પાઠમા
પુરાણો કોલેલા યાદમા, આઠઠા નધા લખલા
આપીને મારે કહેવાનું એટલુંજ છે કે દરેક પોતે
નાનપણથી નોંધપોથી રાખવાની રેલ પાડે એ
જરૂરનું છે. જીવનચરિત્રને મારે ‘પત્રકશા’
કરતાં આવી નોંધપોથી બહુ ઉપરોક્તી થઈ પડે
છે. પરંતુ એ નોંધપોથીમા જેને જેમ રાખે તેમ
લખવાની છુટન હોવી જોઈએ અલગ નોંધપોથી
કેવી રાખવી જોઈએ તે વધેશાળાઓમા શિશુનું
આપણું જોઈએ અને જેને જુદી જુદી ભાતની
નોંધ કરવી હોય તે તે તે વિભાગવાર પૃથક
નોંધપોથી, એડીસની કાષ્ટો રહે રાખે.

પરંતુ મેં નોંધપોથી રાખીજ નથી. તો
મારા બાલ્યજીવન પર પ્રકાશ પાડે એવે
પત્રવ્યવહાર કેઈએ પણ કર્યો હોય તો તે
સમવાયો નથી પત્રવ્યવહાર પછી જીવનકથા લખવા
કે લખાવવાનો દરિનિર્નકુશી થવો જોઈએ એ
સત્ય હવે ધીરે ધીરે સમજાનું જાય છે. પહેલાંના
લખતમાતો કું સારોનું નમે સારો દર્શાવે. અહીંયાં
કરી જાણું છે. તમારી તરફ કેમ છે. ? એવું
એવું લખવામા આવ્યું. સારા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો
જે કાંઈ નોંધપોથીમા લખવાનું હોય તો
અંગ્રેજીમાં જ લખતા. મુજરાતીમા લખે તો
એટલુંજ કે ‘ કું તો, ૧૭ મીએ મેર
આવી પહેલીસ. ધારી પાસે મકાન
સાકસર કરાવી રાખજો ને પાણી વહેરેતો
મટોખત કરજો.”

પરંતુ રાષ્ટ્રીય અર્થિમતાની જરોતથી સાથે
સ્વમાધાના ગૌરવની ભાવના પણ જાગી ઉઠી
છે આથી મુજરાતી ભાષામાજ લખા પરા પત્ર
વ્યવહાર કરતા શીખ્યા છે. અને તેમાંજે પત્ર
લખનાર ‘કું’ જે આ લખણું છું તે બર્તિખતી પ્રજા
વાચવાની છે’ એવા જાનપૂર્વકે લખે છે.
સાદિકાવની, રાજકારણની, સામાજિક ઉપકારની
અર્થા પત્રકારો થવા માંડી છે. અલગના “
જેલા શુકલના બાપનું બાજે હાથાલી હતું” ત્યાં
અને અર્થા જગ્યા થવાં હતું. બચુદીને પણ
જોડે સર્વ અથા હતું. બાપુદી પુરીનું જખવાનું
હતું. શાક એ ત્રણ જાણ પણ અર્થા જોઈ તેમ
પાળાં હતા બાપુદી આપણા મહેસલાના મળન
મારીજા પાસે તેમાર કરાવી હતી નહીં પાણી-
રચાઈ હતી.” આવી જીમલો કરેલા પત્રોને

અદલે હવે “ શોલું ” ‘ સેન્ટ જોન ’ વામ્યું કે ? કમાલ છે, નહીં ? તે કાલના ઇતિહાસને શોએ કેટલી ચંચાલતાથી ખડો કર્યો છે ? તને શું લાગે છે તે જણાવજે. ‘ કુમારી જયવતી ’ એ કાંઈ ખરેખરી લેખિકા નથી. એ તો પેલા મી-સ્ટર આપણને ‘ રણગજના ’ ના નાટકમાં મળ્યા હતા ને તે પોતે એ નામથી લખે છે. આ વખતે હું—પત્રમાં નાનાલાલ ને ખોટાદર ઉપર સખ્ત ટીકા કરવાનો છું. વાંચી જાજે. એ માટે તારે કે લખવું હોય તો હું તે પ્રસિદ્ધ કરાવવાની ગાંઠવણ કરીશ. આજે અહીંયાં—તું લેકચર હતું. તમે એને મોટો પંડિત ગણો છો પણ મને તો એવું લાગણુ છેક કચરો લાગ્યું. એ માટે આવતા અઠવાડિયાનું—પત્ર જોતો રહેજે. બે ચાર એવી સંભળાવી દેવાનો છું કે કાંઈએ એને બાપ જન્મારામાં નહીં સંભળાવી હોય. અસહકાર માટે તે લખ્યું છે પણ મારો મત જુદો છે..... ” આવા પ્રકારના પત્રો લખાતા જાય છે.

પત્ર-લખવામાં પહેલા કરતાં કાળજી પણ વધારે રાખવામાં આવે છે. પહેલાં તો મને તેવા અક્ષરો કાઢી લાપા શુદ્ધિની જરા દરકાર વગેરે મને તેમ : ‘ ક.ક. અજ્ઞર ગયા છે ’ જેવું લોકો લખી નાખતા. હવે તો સફાઈથી હાસીઓ પાડી કાપી—શુદ્ધિની પેઠે ઠેરવી. ઠેરવીને અક્ષરો કાઢી પ્રેસને માટે તૈયાર કરવાના હોય એવી રીતે પત્રો લખાય છે. અને એ પત્રો કાલાનુક્રમે સંધરી રાખવામાં આવે છે. મનઃશુષ્કારને પાંત્રીસને વર્ષે નહીં માપરી હોય, એવી ભાષામાં દશ વર્ષ

નો બાલક કાળજી લખે છે. સરસ્વતીચંદ્રના ચારે ભાગમાં ગોવર્ધનરામે નહીં કાલવ્યું હોય એટલું જ્ઞાન બાર વર્ષનો અંગ્રેજી ત્રીજુ ધોરણ બહુતો છોકરો પોતાની આઠ વર્ષની બહેનને લખાએલા કાળજીમાં કાલવે છે. ને જીવન દરમ્યાન નવધરામે નહીં કરી હોય એટલી પુસ્તકચર્ચા વીસ વર્ષનો યુવક સહાધ્યાયિનીને સાહિત્યનું જ્ઞાન આપવાને લખેલા પત્રમાં કરે છે.

આમ પત્ર લેખનનું સાહિત્ય વિસ્તાર ને ઉંડાણમાં પ્રગતિ કરતું જાય છે. પરંતુ એ હજી જીવનચરિત્રલેખન માટે ઉપયોગી થઈ પડે એટલું ખાતું નથી. હા, કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષો ઉપર લખેલા પત્રની પહેલિ સંધરી રાખી તે તેના જીવનચરિત્રમાં છાપવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે મેં એક પત્ર દેશબંધુ દાસને લખ્યો હતો. તેના જવાબમાં ‘ તમારો પત્ર મળ્યો છે. પત્ર માટે આભાર માનું છું ’ એ મતલબનો એમનો પત્ર મારી પાસે છે. આ ઉપરથી મારે દેશબંધુ દાસ સાથે ગાઢ પરિચય હતો એમ દર્શાવવા મારા જીવનચરિત્રમાં એ પ્રગટ કરી શકાય.

પરંતુ જીવનચરિત્ર માટે આટલી સામગ્રી ખસ નથી. અને તેમાં મારી પાસે તો નથી નોંધપોથી કે નથી પત્રમાલા. મને પહેલેથી ખબર હોત તો હું નોંધપોથી રાખવા માંડત તેમજ પત્ર વ્યવહાર બધો સંધરી રાખત. પણ હવે તો મારે માત્ર રમરણશક્તિનોજ આશ્રય લેવો પડશે.

દીવાળીનું સાહિત્ય

વે: રા. સનતકુમાર વીણ

દીવાળી આવી દીવાળીનો અંક કાઢવાનો સમય પાસે આવ્યો. સૌ તંત્રીઓ ચિંતામાં ને ચિંતામાં લેખકોને ત્યાં અને છાપખાનામાં દોડતા દોડતા જતા હતા.

શુભવતી પહેલી ચોપડીનો પહેલો પાઠ નક્કી કરવાનું જો તંત્રીઓને સોંપ્યું હોય તો જરૂર ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર કરે, અથવા તો તે પાઠ તેમનો તેમ રહેતો દઈ, છેવટે લખે “ફટાકા ફડક ફડે, તંત્રી ચિંતા માલ” પરંતુ તંત્રીઓની ચિંતા કરતાં, એ અંકો નીકળી મચા પછી, તેને વીશે સમાલોચના કરવાનું વધુ ચિંતામયું છે; દીવાળીના વખતમાં મનુષ્યનું મગજ સ્વસ્થ હોતું નથી દીવાળી એટલે જાત જાતના ફેરફારોનો વખત, અને એ ફેરફાર ખરખર રીતે અનુસરવા ફરક જણને સહેજ સ્વસ્થતાનો જોશ આપેલો પડે છે દાખલા તરીકે, ખોટા ખાતા વેપારીને દીવાળીને વખતે, પોતે ખોટા ખાલ છે એ વાત બીજાને ન ખબર પડવા દેવા માટે સારા કપડા ઠાઠી ફરવું પડે છે; નફો ખાતા વેપારીને દીવાળીને વખતે પોતે નફો કરે છે, એ વાત જાણી શુભ પ્રસંગોએ આવતા માંડજોને અટકાવવા પોતાની સ્થિતિને ખોટો ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરેલો પડે છે. ફરક જણની આવી ને આવી સ્થિતિ હોય, તો બીજારા કહેવાતા સાક્ષરોનો શો વાક ? એવું

મન વધુ વ્યવસ્થા અનુભવે છે. કેને કેને લેખ આપેલો ? શો લેખ આપેલો ? કેને કેને રાનો રાનો લેખ આપેલો ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો દીવાળી પાસે આવતી જતા ઉપરિષ્ઠ થાય છે, પરિણામે એના મનમાં કેં જડોળ જમા થયું હોય, તો તેને જમે તેવું રૂપ આપી એ પાડામાંથી છુટવાનો પ્રયત્ન કરે છે, વ્યથા જો જડોળ ન હોય તો જમે ત્યારે ઉધાર આણીએ પોતાનું ફેરું પડાવે છે. આવી સ્થિતિમાં લખાએજા લેખો એકઠા થઈ, આપણી સામે બેસતા વરસે કે કદાચ ત્યાર પહેલાં આવી પડે તેવું નામ દીવાળી અંક.

દીવાળીના અંકો વીશે તંત્રીઓની માન્યતાઓ જુદી જુદી હોય છે. ઉપર આપેલી વ્યાખ્યા કદાચ એમને ન જમે. એમની ખફૂચી મારે વહોરી લેવી નથી. માટે હું બીજા ચોટીકે વ્યાખ્યાઓ નીચે આપું છું—(તે મારી સ્વતંત્ર નથી)—તેમાંથી દીવાળીના અંકોના તંત્રીઓ પોતપોતાને સાવતી વ્યાખ્યાઓ શોધી લેશે.

દીવાળીને ટાંકણે બપોરે લોકો પૈસા ખરચવાની ધૂનમાં હોય, ત્યારે તેમને પૈસે, પૈસા મેળવવાનું સાધન, તે દીવાળીનો અંક.

દીવાળીને ટાંકણે બપોરે માણસોને વધુ વ્યથા પડાવી તેમની વ્યવસ્થાથી પરિણમતા લેખો એકઠા કરી, ખાધવા ફેટા(મકરો), રીસક(પનીઓ

અને કદાચ ચિત્રકારોનાં ચિત્રો મોટે ભાગે ભાકુતી પ્લોકો આણી—એકઠાં કરી બાંધવાં; દીવાળીનો અંક હોવાથી નહરખખરો-માંથીજ છાપવાવાળાનું બીજ કાઢવાનું હોવાથી, ગમે સ્થાંથી ગમે તેવી જાતની નહરખખર મેળવી, એકઠી કરી બાંધવી:—આ ત્રણેનો મુરખો, તે દીવાળીનો અંક.

લેખો હંમેશના જેવા, કાવ્યો હંમેશના જેવાં, પુરું હંમેશના જેવું—અધુ જ ખાડીના અગીઆર અંકો જેવું—ઉપરાંત “અમારો ખાસ દીવાળી અંક” એ લખાણ દેખાઈ આવે એવી જગ્યાએ પુરું પર છાપીને ગુજરાતી આલમને ચરણે ધરેલું ‘ઓપાતીઉં’, તે દીવાળીનો અંક: પંચુ હવે ધણું થયું. મારી સામે આડથી દશ દિવાળીના અંકો પડેલા છે. મેં દરેક વાંચ્યા છે. દરેકમાંથી મને જાત જાતનું જ્ઞાન મળે છે. વી-લાયતમાં કેવી રીતે નહરખખરો અપાય છે, કયી સીનેમા નદી પોતાના નાકના ટેરવાં માટે પ્રખ્યાત છે, આપણે અસત્ય શા માટે બોલવું જોઈએ, લગ્ન લોટરી છે કે બીજી કોઈ જાતની લુચ્ચાઈ-ભરી યુક્તિ છે, ગુજરાતી વાર્તા-સાહિત્ય પ્રજાને શી રીતે નવી દૃષ્ટિ આપી શકે, તમારા જીવનનું મૂલ્ય કેટલું, રશીઆનું રાષ્ટ્રવિધાન, ભણેલી ગુલામહીઓ કોણ છે, દેડકાની પાંચશેરીનો ભાર કેટલો, વગેરે વગેરે અનેક જાતનું જ્ઞાન, તેઓ મને એકલાનેજ નહીં પણ ગુજરાતી વાંચી તેને સમજનારને આપી રહ્યા છે. મારામાં કહેવાની શી તાકાત કે એકે મને વધુ જ્ઞાન આપ્યું ને એકે જોણું આપ્યું? મારાથી જ્ઞાન ને કેમ તોળી શકાય? અને આનંદ—મને દરેકમાંથી

આનંદ મળ્યો છે. કેમ ન મળે? દીવાળીનો અંક કાઢવો એ તંત્રીઓનો ધર્મ છે. ને તેમાંનું લખાણ વાંચકોએ વાંચવું, એ વાંચકોનો ધર્મ છે—આમ ધર્મ ઉપર અવલંબી રહેલા મારા આત્માને સંતોષ અને આનંદ કેમ ન થાય? મારી તો એકજ ઇચ્છા છે કે દર વર્ષે આવતી દીવાળી દર મહીને કે દર અઠવાડીએ, અથવા તો દરરોજ આવ્યા કરે, મને દીવાળીના અંકો મળ્યા કરે, તેની સમાલોચના કરવાનું ચિંતાલયુક્ત કામ હું એક અદના વાંચકની ફરજ સમજી માથે લઉં, અને આમાં કયું છે તેમ તે ફરજ અદા કરું. પણ અહીં એ નિરાશા જ સામે ઉભી છે. દીવાળી દરરોજ આણવાનું કામ તંત્રીઓનું નથી—હોત તો તેઓ તો તે પ્રમાણે દરરોજ દીવાળી ન જ આવવા દે; કારણ કે, તેમને ફર-રોજ દીવાળીનો અંક કાઢવો પડે. કાઢને લાગશે કે આ કોઈ પણ કરી શકે તો તે જુદા જુદા દૈનિકો, અઠવાડીકો, માસિકો વગેરેના વાંચકો માથે લઈને કરી શકે. “ધારો કે વાંચકોનું કહે કે અમારે દરરોજ દુનીઆની જુદી જુદી ખખરો નથી જોઈતી, પરંતુ અમારે તો દરરોજ વિધિવિધ વાનીએ પીરસતો દીવાળીનો અંકજ જોઈએ.” આ કદાચ બની શકે, પણ વાંચકોને તેને બદલે ઘણો મોટો ભોગ આપવો પડે. તેમને દરરોજ દીવાળીના અંક મળ્યા કરે, તેમ પણ વખત, પૈસા, અને મગજનું સંગતોલપણ ત્રણેનો ભોગ આપવો પડે. હજી તે વખત અને પૈસા હોય તેનો અમુક ભાગ ગુમાવી બેસે, પણ મગજનું સમ-તોલપણ તો છેકજ જવા દેવું પડે—કારણ કે દરેકમાં મારામાં છે તેમ નિષ્પક્ષપાત રીતે વાંચવાની અને દરેક લેખમાંથી આનંદ અને

તાન મેળવવાની જુથ અને પિપાસા હોતી નથી, એમ હું બાર દબને કહી શકું છું. હવે એજ જથ્થુ મારી ઇન્કિલાને કદાચ પૂર્ણ કરી શકે— અને તે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ. દરેક ધર્મશાસ્ત્રોમા કહેલું છે, અને હું પોતે આ પૂજે તો માનું છું કે જે વસ્તુ કોઈ કાળા માથાનો માનવી ન કરી શકે, (આમાં મે પાછી જુથ કરી લાગે છે “કાળા માથાનો માનવી શું ન કરી શકે?” એ કહેવત ક્યાં તો ખોટી કે હું ખોટો.) તે બધી વસ્તુ પ્રભુની શક્તિમત્તા ઉપર છોટી ફેરી — તો તે જરૂર પૂર્ણ કરશે કહેવાય છે કે તહેવારો પણ તેજેજ રચ્યા છે, તો તેને તે કેમ ફેરવી ન શકે? ધારાસભાઓમા અને ન્યાયાધીશોમા એવી માન્યતા છે કે જે માણસ અમુક કરી શકે, તેને તે વસ્તુને ફેરવી શકવાનો અધિકાર પણ છે, તો પ્રભુને પણ તેનો અધિકાર છે. તો જે કદાચ કોઈ પણ મારી વડારે ધાધ શકે એવું રહ્યું હોય તો તે પ્રબુજ છે.

પરંતુ આમાં આપણે નથું વસ્તુઓ ધારી લીધી છે, એકે તો પ્રભુની સર્વશક્તિમત્તા, બીજી તેજેજ તહેવારો રચ્યા છે એ માન્યતા, અને ત્રીજી પ્રભુ છે એ માન્યતા. આપણે જેટલી વસ્તુ પહેલી કાયમા લખ્યું, કારણ કે જે પ્રભુ-જોએ બનાવેલું ન્યાયશાસ્ત્ર એમ સિદ્ધ કરી શકે, કે પ્રભુ છે જ નહીં, તો પાછી એવા સ્વપ્રસન્ના પ્રભુની સર્વશક્તિમત્તા રહે જ નહીં, અને તેણે કે પણ રચ્યું હોય તે પણ સ્વાધવત જ રહે આથી અને “મોટામા નાનું સમાધાન્ય છે” એ ન્યાયે આપણે પ્રભુ છે એ માન્યતા મંતવ્ય છે કે નહીં તે જોઈશું.

પ્રકૃતા જાત જાતના વસ્તુનો યથેચા છે. “આસ પાન આકાશમાંથી” માટીને “પરેશા નિર્વેશા” સુધીનાં વસ્તુનો તો હું લખ્યો છું. બધામા તે આવે છે, તેવો છે, ઉપરાત બધા-જ ગુણવાળો, શક્તિવાળો ગણ્યો છે. આગળ લખતા મને માત્રમ પડ્યું કે તે આ નથી તે નથી ઉપરાત બાકી રહીસહી વસ્તુઓ પણ નથી, પણ તે બધાનો શંભુ મેજો છે, અને તે જતા ચે તે શંભુ મેજો નથી. પૌર્વત્ય શીસ્મુશીનો આ મહાન નેતિ નેતિ તો સિદ્ધાન્ત મારે મજે ઉતરતો નથી. મહાન ચોગીના મેળમથી નીકળેલાં સિદ્ધાન્તો મારા જેવો પામર કપાથી સમજે? ખાખરની ખીસકોલી સાકરનો સ્વાદ કેમ સમજે? હવે આ સાકરની મીઠાશથી નાસી આપણે પાશ્ચાત્ય શીસ્મુશીઆ આજ બે-ગાંજે, ત્યાં આપણને જાત જાતના કારણો મજે છે દાખલા તરીકે, કે કાદું કહે છે, કે Cog-ito Ergo Sum ફું વિચાર કરું છું, માટે ફું તો છું જ. મારામા સર્વશક્તિમાન પ્રભુનો ખવાય પણ છે. અને એ ખવાય પ્રભુ જેવી શુદ્ધ શક્તિનો હોવાથી એમા અશુદ્ધતા સંભવી શકે નહીં, માટે પ્રભુ હોવા જોઈએ. પણ કે કાદુંના અવધાપીઓએ પ્રભુની રિયતિ ધણી કોટી કરી નાખી છે, હમણાં ગઈ દિવાળીની રમ્મમા જ—

અરે, પણ ફું તો દિવાળીના સાહિત્ય વીશે લખવા બેઠો છું. દૈનિકોમાંથી તુ બાધ સમાચાર અને ડીક્રેતાને દિવાળીના અંકે કાઢ્યા છે અને બેશક કલા વિના છુટકો નથી કે સુબાઈ સમાચાર પેતાની પાછલી કાનિયા બણા ધરાડો.

કર્ષી છે. હીંદુસ્તાનનો પ્રયાસ સફળ થયેલો ગણાય. ચિત્રો અને લેખોમાં બનેલી હરીફાઈ સખત થયેલી લાગે છે. બન્ને એકસરખા તો હોઈ શકે નહીં કારણ કે જંગલમાં કોઈ પણ બે વસ્તુ એક સરખી હોતી નથી, અને વજનમાં પણ કોઈ બે વસ્તુઓ સમતોલ હોતી નથી. માટે જ કહેવું પડે છે, કે બે ને બેખત્તા; હીંદુસ્તાનનો અંક વજનદાર લાગે છે. અંકવાડીકામાં બે ઘડી મોજ, ઘડી ભર મોજ, અને વીસમી સદીના અંકો અમને મળ્યા છે. ઘડી ભર મોજનો, તેમજ બે ઘડી મોજનો અંક યથાનામા તથા ગુણા નથી જ, એટલે કે તેમણે પોતાની ગુણસ કરતાં વધારે વખત પહોંચે એટલા મોટા અંકો કાઢ્યા છે. આપણે ઘડી ભર મોજ તો ખાતું ઉપર જ મુકીશું. બીયારું મોટું જન્મ્યું છે, એટલે આગળ જતાં વધારે અનુભવ, અને હોંશીઆરી ગેળવતાં, એ સારા અંકો કાઢશે, એવી આશા આપણે રાખીશું. બે ઘડી મોજ સારા લેખો આપી શક્યું છે, ત્યારે વીસમી સદીના રંગ રૂપ સારા છે. અને ન્યાં સુધી Matter વધારે કીમતી અને વજનદાર કે ફેર્મમાં વધારે, તેની ગુણ તત્વચાનીઓ

ઉકેલી આપે નહીં, ત્યાં સુધી બન્નેની આગળ સરખામણી કરવાનું આપણે માંડી વાળીશું. માસિકોમાં, નવચેતન, કુમાર, ગુણસુંદરી અમને મળ્યાં છે. ત્રણેમાં કુમારની ઉચ્ચતા માટે કોઈને બે મત હોઈ શકે નહીં. કુમાર એટલે સંગીન Matter અને Form. બન્નેમાં એમ કલા વિના છુટકો જ નથી. ગુણસુંદરી અને નવચેતને પોતાના અંકોના પુંઠા ઉપર દીપોત્સવી અંક ન લખ્યું હોત તો તે ખાસ અંકો છે, એવું માન્યામાં ન આવત; હું તો એને સાધારણ નવેબરના અંકો તરીકે જ ગણત. (મેં સાંભળ્યું છે કે નવધુરે આમાં હાંપણ વાપર્યું છે. એણે પોતાના કાર્તિકના અંક ઉપર "દીપોત્સવી અંક" એવું છાપ્યું નથી.) બન્નેએ મને એને માટે ભગવ્યો ન હોત તો સારું ધણી વખત મોટી મોટી આશાઓ નિરાશાનું મૂળ હોય છે, તે આ બે અંકોથી-ખાસ કરીને નવચેતનના અંકથી લાગ્યું છે. ત્રિમાસિકોમાંથી મને "ગુજરાત"નો દીપોત્સવી અંક મળ્યો છે પણ તેને માટે તો હું કે લખવા માગતો જ નથી. કોઈ માણસને ચોવીસે કલાક નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશની જગાએ બેસાડે તો તે ઝેર ખાય.

પકેલી હાર : (બાબી બાબુશી) ૧. તા. હરેંદ્ર મુનશી, ૨. તા. રમણ મુનશી, ૩. તા. રમણ દેસાઈ, ૪. તા. પરશોતમ
 ત્રિકમદાસ, ૫. તા. દેવીદાસ કસબવાળા, ૬. તા. જયકૃષ્ણ વર્મા.
 બીજી હાર : ૧. સી. બ્રજદાસી પરશોતમ, ૨. કું. ચારલા દેસાઈ, ૩. કું. શાંતિલા દેસાઈ, ૪. કું. શીરીન મસ્તુર,
 ૫. કું. ચંડા બીણ.
 ત્રીજી હાર : ૧. તા. પીતાંગર ચોહાણ, ૨. તા. સોરાબજી બાટલીવાળા.

તંત્રી સ્થાનેથી

કાકાની રારો

આપણી રંજશૂંઘિતો ઉદાર માત્ર જાણજુ કે સેખ દારા થઈ ટો નદદે રંજશૂંઘિતો ઉદાર કરવા માટે, નિરુપ્ત ધોષા તરીકે ભેજવામાં આવતા અભિનયને મૌરવભયુ રજાન અપાવવા માટે સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોએ રંજશૂંઘિ ઉપર આવડું ભેજાએ. સંમેલનને ઉત્સવને પ્રસન્ન સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો સંવદો બજાવી જતાવે છે. આવા નાટક બજાવવાના પશુ કેટલાક પ્રવાસ થયા હતા પરંતુ આવા પ્રયોગો જનનામાં અવગણ્ય થતા નથી એવી દીકા કરવામાં આવે છે, આ દીકા કેટલી અવારનવિક છે તે યુવાનમાં રોષથી જોપેરા હાલુસમાં “શુજરાતી એન્ડ્રોએ” જે વાર બજાવેલા ‘કાકાની રારો’ના નાટ્યપ્રયોગ પરથી જાણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થઈ છે.

પહેલા પ્રયોગ તા. ૧૧ મી ઓક્ટોબરે સીધા સંસ્કૃતિવારજી દેવના ઘાભાચે કરવામાં આવ્યો હતો તથા બીજાવાર એજ નાટક તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બરે બજાવાયું હતું. અને વખતની પ્રેક્ષકાની હાજરી જાણથી લોકોની આવા પ્રયોગો તરફ આકર્ષિત છે અને અસિદ્ધ ને અમર્ષાદ નાટકો બજાવી ધોષધારી નાટક કંપનીના સહીકા લોકરુચિને અમરોજ દોષ કાઢે છે એમ બહુ સહેલાઈથી જોઈ શકાયું હતું.

આ પ્રયોગોમાં જે વિશિષ્ટતા હતી સ્ત્રીપાત્રનું કામ સામાન્યતા અપણે ત્યાં પુરોજ કરે છે પરંતુ આમાં સ્ત્રીપાત્રનું કામ (પહેલા

પ્રયોગમાં એક અપવાદ થીવાન) સ્ત્રીએએજ કયું હતું. અને આપણું નાટક ગલમાં હતું. એક બાંક પુરા થઈ બીજા સક ધામ તે દરમ્યાન પ્રેક્ષક દેવરના વાણીત (જોરોરટ્ટા) ની અવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

સિમેખાનું કામ કરનાર કુ. શાંતિકા દેસાઈ બી. એ. વિદ્યુષ્માનો પાઠ સેનાર કુ. સરલા દેસાઈ, પ્રથમ પ્રયોગમાં મંજાબદેનનું તથા દિતીય પ્રયોગમાં શિવમૌરીનું કામ કરનાર સૌ. લક્ષ્મણી પુરોજીતમ, પીરોજનના પાત્રનું કામ કરનાર (પ્રથમ પ્રયોગમાં) કુ. મહેશ મધી તથા (દિતીય પ્રયોગમાં) કુ. શીરીન દસ્તગ, દિતીય પ્રયોગમાં મંજાબદેનનું કામ કરનાર કુ. ચંદ્રા શીલુ પાઠ સેનાર રા. પુરોજીતમ ત્રીજાબદેસ (બાર-એટ-સો), કુંદનરાવનો પાઠ સેનાર રા. દી. એમ. આસ (બાર-એટ-સો), ગૌરીરા-કરનો પાઠ સેનાર રા. રમણદેસાઈ, દુર્લભરામ તથા વસ્તુજરામનો પાઠ સેનાર રા. રમણ મુનશી તથા રા. સનત્કુમાર વીજી, હંદજીત, મુલાબદેસ તથા મોતીરામના પાઠ સેનાર રા. જ્યોતીન્દ દેવે, રા. કેવીદાસ કસબવાળા (સો-લીમીટર) તથા રા. પી. એમ. જીહાજી તથા પ્રથમ પ્રયોગમાં શિવમૌરીના પાત્રનું કામ કરનાર રા. જનંતવીજી એ સર્વ અભિનય રસિકોએ પોતપોતાની શ્રુતિકાને યોગ્ય ન્યાય અપાડે હતો. રા. મંજાબદેસ મહેતા (સોલો-સીટર), રા. જયદુજી વર્મા (બાર-એટ-સો),

રા. નર્મદાશંકર વકીલ (સોલીસીટર) રા. હ-
રેન્દ્ર મુનશી ને રા. દયાશંકર ભટે વ્યવસ્થાનો
બોલે સફળતાથી ઉપાડ્યો હતો.

આ પછી ભાવનગરમાં 'કાકાની શશી' બે
વાર સફળતાપૂર્વક ભજવાયું હતું. એવા સમાચાર
મળ્યા છે.

આ સર્વ ઉપરથી લાગે છે કે આપણી રંગ-
ભૂમિને ઉદ્ધાર અભિનય રસિકો રંગભૂમિ ઉપર
કાર્ય કરીને કરી શકે એમ છે.

તરુણ લેખકસ્નેહ સંમેલન

સાહિત્ય પરિષદ અને એવા બીજા પ્રસંગે
આપણા સાહિત્યકો ભેગા મળે છે પણ તે વખતે
અમુક કાર્યક્રમ પુરો કરવામાં તે સર્વના મન
એટલાં રોકાયેલાં હોય છે કે તેમને પરસ્પર નિ-
ર્બંધવાર્તાલાપ કરવાનો અવસર મળતો નથી.
આપણા ઉગતા સાહિત્યકો મળીને વાર્તાલાપ
અને વિનોદ કરે એવા ઉદ્દેશથી સુરતના સાહિ-
ત્યમંડળે પ્રમુખ, દરાવ કે બંધારણ વિનાનું એક
એક સ્નેહસંમેલન તા. ૧૨ મી ઓક્ટોબરે કુમ-
સમાં યોજ્યું હતું.

આવાં સંમેલનો અનેક દષ્ટિએ આવશ્યક છે.
સાહિત્યકો પરસ્પર કોઈ પણ વિષય પર છુટ્ટી
ચર્ચા કરી શકે, એક બીજાના અભિપ્રાયો જાણી
શે, તેમના વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની ગેરસમજ
હોય તો તે દૂર થાય, અને ખાસ કરીને પરસ્પર
પરિચય થાય એ લાભો ઘણા મહત્વના છે.

સાહિત્યકારોને એક સ્થળે ભેગા કરવા તે
સિંહોને એક પાંજરામાં પુરવા જેવું છે એમ
એક વિદ્વાને કહ્યું હતું પરંતુ અમને ખબર મળી
છે તે પ્રમાણે કુમસમાં એ તરુણ સાહિત્યકસિંહો

બહુ આનંદથી ભેગા મળ્યા હતા અને તેમણે
ગર્જના કરી હોય તો તે કોઈની નહીં પણ
ઉલ્લાસનીજ હતી.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના લુદ્ધ લુદ્ધ સ્થળે
ત્યાંની સ્થાનિક સાહિત્ય સભાઓ આવાં સ્નેહ-
સંમેલનોની અવારનવાર યોજના કરે અને
સુરતના સાહિત્યમંડળે શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિને ઉપાડી
લે એ ઇચ્છે છે.

પોયણાં : લેખક : અ. જ્યેન્દ્રરાય ભેગવાન-
લાલ દરકાળ મુલ્ય : રૂ. ૨.

સામાન્ય દષ્ટિએ લુલ્લક જણાતા વિષયો
ઉપર હળવી શૈલીમાં પરંતુ ગંભીર વિચારપ્રેરક
નિબંધો લખનાર તરીકે અ. દરકાળનું નામ
જાણીતું છે. થોડાજ વખત ઉપર 'થોડાંક છૂટાં
કુલ' નામનો એમના લેખોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ
થયો હતો. ત્યાર પછી પણ 'ગુજરાત',
'ગુજરાતી', 'વસન્ત' 'બે ધરી મોજ' છતાંદિ
પત્રોમાં એમના લેખો પ્રસિદ્ધ થતા. 'પોયણાં'
તે એવા પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ લેખોનો બીજો
સંગ્રહ છે.

આ સંગ્રહમાં સૂર્ય, વાગ્દેવતા, ને નવી
અંગ્રેજ કવિતાથી માંડી મજરદાની દાતણ ને
હીંચકા સુધીના વિષયો છે. વિષયોના વૈવિધ્ય
સાથે એમણે શૈલીમાં એ વૈવિધ્ય આપ્યું છે.
એમના સર્વ વિચારો સાથે કદાચ કોઈ સંમેત
નહીં થાય પરંતુ એમની શૈલી તો બધાને
આકર્ષક લાગશે.

લુલ્લક વિષયોને પણ એ રીતે, ઉપમા અને
ખાસ કરીને માર્મિક કટાક્ષો વડે અતિ મહ-
ત્વના બનાવે છે. મજરદાની, કળિયુગની રૌપ્ય

નવું સાહિત્ય

લે: રા. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

ઉપમંત્રી, સાહિત્યસંસદ

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ:—મુખ્ય સંપાદક ડૉ. શ્રીધર બેંકટેશ કેતકર (પ્રથમ વિભાગ:અ-અયુધિયા)

મરાઠીમાં જ્ઞાનકોશ પ્રસિદ્ધ કર્યો પછી ડૉ. કેતકરને એ લાભ હીંદની બીજી ભાષાઓને આપવાનો વિચાર થયો અને પ્રથમ ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાનકોશ પ્રકટ કરવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો. એ પ્રયાસના ફલરૂપે હમણાં એમણે જ્ઞાનકોશ પ્રથમ ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ જ્ઞાનકોશ માત્ર મરાઠી જ્ઞાનકોશના ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે છતાં એ માત્ર મરાઠી જ્ઞાનકોશના અત્યંતર રૂપ નથી પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્ય તેમજ સમાજની વિશિષ્ટતાઓ લક્ષમાં રાખી તદ્દનુલ્લ જ્ઞાનકોશની રચના કરવાનો ડૉ. કેતકર ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. અને એ ઉદ્દેશ ફલીભૂત થાય એટલા માટે એમણે ગુજરાતના વિદ્વાનો તરફથી સહાય મેળવવાના તથા તેમનો સહકાર પ્રાપ્ત કરવાના પણ પ્રયાસો કર્યો છે. એક સંપૂર્ણ જ્ઞાનકોશ પ્રસિદ્ધ કરવો હોય તો પણ અવિરત પરિશ્રમ સેવવો પડે છે ને તે છતાંએ જોષ્ઠતા સહકારને અભાવે તો કાર્ય પાર ઉતરતું નથી એ જાણીતું છે તો સમગ્ર જ્ઞાનના ભંડાર સમે જ્ઞાનકોશ રચવાનું કાર્ય કેટલું બધું કઠન હશે તે સહેજે કદી શકાય તેમ છે. તેમાંએ આ તો પ્રારંભકતું—અને તે પણ પરબાધના વિદ્વાનને

હાથે થએલું—કાર્ય છે એટલે એમાં સાધારણ ખામીઓ તો હોયજ. દાખલા તરીકે અમદાવાદ વીશે આમાં કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. અખબારના ઉલ્લેખમાં માત્ર પાશ્ચાત્ય પત્રોનીજ મુખ્યત્વે માહિતી આપવામાં આવી છે, ગુજરાતી પત્રો માટે કાંઈ પણ નથી. કવચિત ભાષામાં રજૂતો પણ માલમ પડે છે. કવચિત ભાષામાં સ્પષ્ટનો પણ માલમ પડે છે. છતાં ડૉ. કેતકરે આ જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરવા માટે જે ભગીરથ શ્રમ લીધો છે, તે જીલવા જેવો નથી. ગુજરાતના વિદ્વાનો તરફથી એમને જોષ્ઠએ તેટલી સહાય મળી હોય એમ લાગતું નથી છતાં એકલે હાથે આટલી જહેમત ઉઠાવી એમણે ગુજરાતને ચરણે જ્ઞાનકોશ ધર્યો છે તે બદલ આપણે એમનો જેટલો આભાર માનીએ એટલો ઓછો. ગુજરાતના વિદ્વાનો લેખ વગેરે દ્વારા એમને મંદ કરે અને ધનિકો ગ્રાહક થઈ એમને આર્થિક સહાય આપે એ બહુ જરૂરનું છે. એમ થશે તોજ ડૉ. કેતકર આના બાકીના ભાગો વિના વિલંબે અને બને એટલા સંપૂર્ણ તૈયાર કરી શકશે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આટલી સહાયને અભાવે ગુજરાત જ્ઞાનકોશ-વિહોળું નહીજ રહે.

તરલા અથવા ઉર્મિના આવેગ: લેખક સ્વ. ભોગીંદ્રાવ દીવેડીઆ.

‘શ્રી બોધ’ ના ઉત્સાહી મંત્રી રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતાએ ‘શ્રીબોધ’ ના મા-

હોએ ૧૯૩૦ ની બેઠ તરીકે ૨૧. ભોળીન્દરા-
વતી ઉપરથી નવવક્રયાની કરેલી પર્મદગી બહુ
ઉચિત છે. અને તેવા બે ચાર પુસ્તકો પરથી
તેઓએ કરેલા 'દળદાર પોથી' ને બદલે સિંધ
ને સંસ્કારી ભેખકની કૃતિ બેઠ તરીકે આપવી
એ આર્થિક દષ્ટિએ નહીં તો સાહિત્યની
દષ્ટિએ તો ઉપકારકજ છે.

પ્રસ્તુત નવવક્રયા ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં 'સો
બોધ' માં પ્રથમ કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.
તેને અત્યારપુર્ણ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનું
કામને મુખ્યું નહોતું. ૨૧. અવનવાલ મહેતાએ
આટલે વર્ષો પછી એને સ્થાપી ૩૫ આપી મુજ-
રાતી વાચક ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

જોલધનરામ અને મુનચીના વચગાળાના
સમયના નવવક્રયા ભેખકોમાં સ્વ. ભોળીન્દરા-
વતું સ્થાન ધાલું હતું છે 'ઉપાસાત', 'આ
સિરદંટ', 'કલેકટર', 'મોહિની', 'શ્રદ્ધા',
પત્તાદિ એમની નવવક્રયાઓ ધણી ભોળાદર પામી
હતી. સરળ શૈલી, ઉચિત પાત્રભેષનને આ
કર્ષક વસ્તુવિકાસ એ સ્વ. ભોળીન્દરાવતી ભેખન
શૈલીના મુખ્ય ગુણો છે. પ્રસ્તુત નવવક્રયા એમનાં
ઉચ્ચ કોટિની નવવક્રયા સાથે સરખાવી સરખાવ
એવી નથી જતાં એ આનંદપ્રદ છે ને અત્યારે

પ્રસિદ્ધ થતી ધણી નવવક્રયાઓ કરતાં ધણી
ઉચ્ચ કોટિની છે એવી કોણથી ના પડાય એમ
નથી ભુજંગ, તરસા, વીણા પ્રભાદિ પાત્રોના
મર્જનમાં કુશલ કલાકારનો હાથ જણાઈ આવે
છે. શૈલી સરળ ને આવશ્યકી છે.
સ્વીકાર

ભાનુસ્મૃતિ : સંપાદક . જગમોહનદાસ
ધરમદાસ.

સ્વ. ભાનમતી રજુછાડાસની સ્મૃતિ જાળવવા
એમના બધું ૨૯ જગમોહનદાસ તથા ૨૯
ઈન્દ્રદે એ એમના વીરોના છુદા છુદા વિદ્વાનો
તથા પ્રસિદ્ધ પુરુષોના સંસ્મરણોનો સંમલ પ્રસિદ્ધ
કરે છે એ સંગ્રહ ઉપરથી સ્વ. ભાનુમતીના
આદર્શ, પરમ ધર્મ, સહનશીલતા વગેરે ગુણોની
તથા તેમની ધર્મભાવના તેમજ કુટુંબ ભાવનાની
જાણી થઈ છે.

ઉચ્ચ : (વાર્ષિક, સં. ૧૯૮૬) : તંત્રી
અને પ્રકાશક : બાલુરાવ જ્યેષ્ઠી.

કાલિતા ઉદ્દેશથી કદમ થતા આ વાર્ષિકના
પ્રસ્તુત અંકમાં કેટલાક સુવાચ્ય ભેખો તથા કાવ્યો
છે. આસ કરીને બ. મોહનલાલ કલેનો નવવક્રયા
પરનો ભેખ તથા ૨૯ કેશવ શેઠનું દલપ રાજની
નામક કાવ્ય આકર્ષક છે.

નરસિંહ યુગના કવિઓ તથા તેમની કૃતિઓ

સંપાદક : રા. કે. મા. સુનશી તથા રા. જયો. હ. દવે

કવિના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી
(સોથી પહેલું)

કાવ્યો ઇત્યાદિ

સં. ૧૫૬૪ મતિસાગર મનસ્વિયરીકરણસ્વાધ્યાય (૨.

ગુરુ : શુભવર્ધન.

સં. ૧૫૬૪) ગજ સુકુમાર રાસ

(૨. સં. ૧૫૭૦)+ લઘુ ક્ષેત્ર

સમાસ બાલાવબોધ (૨. સં.

૧૫૮૪); શાલિભદ્ર મહામુનિ ચરિત્ર

(૨. સં. ૧૫૭૮) (લ. સં. ૧૫૨૨).

સં. ૧૫૬૫ વાચક ઉદયભાણુ વિક્રમસુતરાસ (૨. સં. ૧૫૬૫).

(૧). ગચ્છ : પુન-

મીયા ગચ્છ. ગુરુ :

વિજય તિલક સુરિ.

સં. ૧૫૬૫ હંસસોમ. તીર્થમાલા (સં. ૧૫૬૫.)

ગચ્છ : તપગચ્છ.

ગુરુ : પં. કમલધર્મ.

સં. ૧૫૬૫ શ્રીધર. ગામ : જુ- રાવણ મદોદરી સંવાદ (૨. સં.

નાગદ. પિતા : મંત્રી ૧૫૬૩) (લ. સં. ૧૬૭૮)*;

સહસા (સદસકર્ણ). સમશતી છંદ; રણમલ છંદ;

ચાતિ : અડાલન કવિત બાગવતનં (ગુટક). ગૌરી-

મોદ.

ચરિત્ર*

સં. ૧૫૬૬ હર્ષમૂર્તિ સુનિ ચંદ્રલેખા ચઉપધી (પ્રગંધ) (૨.

સં. ૧૫૬૬).

+ ને. રા. યા. † છપાઈ છે. * પ્રસિદ્ધ. † હી. ત્રિ. પારખ. * રોકડા
માલેજ. ‡ કા. ગ. સ.

કવિના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મનોરુષ વર્ષ અંગત માહિતી
(સીધા પટેલ)

કાવ્યો પાયાદિ

સં. ૧૫૧૭ ધર્મ સામુદ્રગણી સુમિત્ર રામજિં રાસ (૨. સં.
(ધર્મસાગર). ૧૫૬૭); રાત્રિ ભોજન વિષયે,
મચ્છ: ખરતર જયસેન પ્રમાદરાસ, કુલધ્વજ
મચ્છ. રાસ (૨. સં. ૧૫૮૪); અવંતિ
સુકુમાર સેનગ્રામ.

સં. ૧૫૧૮ દેવકલશ. મચ્છ: કવિદત્તાચતુષ્પદી (સં. ૧૫૬૯),
ઉપકેશ મચ્છ. ગુરુ:
દેવકલોચ.

સં. ૧૫૧૯ સાધુ હંસમુનિ વાનાવાલિભદ્ર ગ્રન્થ (૧૫૧૯)
મચ્છ: તપગચ્છ સદુપદેશ સેનગ્રામ.
ગુરુ: મુનિ સુદર-
સરિ.

સં. ૧૫૭૧ રત્નસિંહ મૂરિ રત્ન ચૂડામણી રાસ (સં.
[શાખા ૧૫૭૧], જ્યેષ્ઠવામી રાસ; દ્વાદશ
મચ્છ. જદ તપા- વત નિષધરાસ, વિનય રાસ.
મચ્છ.

મં. ૧૫૭૧ લાધણ્ય રત્ન+ દેવરાજ વત્સરાજ રાસ (૨. સં.
મચ્છ: તપાગચ્છ, ૧૫૭૧); સમ્યક્ત સુંદર, ધરોધર
ગુરુ: સુરદસ રાસ (૨. સં. ૧૫૭૩), કમલા-
સિખા વતી રાસ, કલાવતી રાસ, + મરથો-
દર ચરિત્ર રાસ (૨. સં. ૧૫૭૩)+

સં. ૧૫૭૨ પાંક સહજ- પાવન જસ સવાદ, ગુણરત્નાકર
સુંદર છદ અથવા રઘુવિભદ્ર ચરિત્ર (૨.
મચ્છ: ઉપકેશ સં. ૧૫૭૨) (સ. સં. ૧૬૪૫
મચ્છ. ગુરુ: મ- માર્ગદર્શી સુદી ૧૩ સુધ) જ્ઞાન-
દિમાસુંદર દત્તા રાસ (૨. સં. ૧૫૭૨);

કવિના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી
(સૌથી પહેલું)

કાવ્યો ઇત્યાદિ

સાધુ ગુણુમાળા (ર. સં. ૧૫૮૦
આસપાસ) × રત્નસાર ચોપાઇ (ર.
સં. ૧૫૮૨) × (લ. સં. ૧૬૭૬
પોપ સુ. ૧ રવિ) સુડા સાહેલીનો
રાસ (ર. સં. ૧૫૮૨ આસપાસ) ×
આત્મરાજ રાસ (ર. સં. ૧૫૮૮) ×
પરદેશી રામની ચોપાઇ (લ. સં.
૧૬૭૭) ×

સં. ૧૫૭૨ હેમ વિમલસૂરિ
(આસપાસ) ગરુડ : તપગરુડ;
ગુરુ : સુમતિસાધુ
સૂરિ. ગામ : વડ-
ગામ-મારુઆડ
પિતા : ગંગારાજ-
રાહ. માતા : ગંગા-
રાણી. મૂળ નામ :
હાદકુંવર.

કલ્પ સૂત્ર ટીકા (ર. સં. ૧૫૭૨
આસપાસ) નંદિયેણુ મુનિ રાસ.

લ. સં. ૧૫૭૪

માંડણુ રામાયણ (હુંક ૧૦૦૭૭-૫૦
ગામ : (કાડીઆ- ૭૦) (લ. સં. ૧૫૭૪); એકા-
વાડ) ઉનાદેલવાડા દર્શી મહાત્મ્ય ખંડ ૩૧, (૩૬માં
ની આસપાસ. ગદ્ આખ્યાન) હનોમંતાખ્યાન
પિતા : હરિદાસ. ખંડ ૩૦, હુંક ૪૦૪; પ્રબોધ
માતા : મેધુ. બન્નીસીઈ અથવા (માંડણુ બંધા-
ચાલિ : બંધારા. રાના ઉખાણા) હુંક ૬૪૪. મનને
બોધ+ હુંક ૧૭.

કવિના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી
(સૌથી પહેલું)

કાવ્યો ઉત્પાદિ

સં. ૧૫૭૫ સૌભાગ્યસુંદર નવ તત્વ રાસકું (૧. સં. ૧૫૭૫)
ગામ : પાટણ. ઇચ્છા પરિણામ ચોપાઈ (૨. સં.
શુક્ર : ભાવસાગર સુરિ ૧૫૬૦).

સં. ૧૫૭૫ હૈમરતન સુરિ સમ્યક્ત્વ રાસ (૨. સં. ૧૫૭૫)
ગરબ, પૂર્ણિમા-
મગ્ગ, શુક્ર : ગાંધ-
ભિન્નકસુરિ

મં. ૧૫૭૫ શુભ આશુક્ય — પ્રાસાદિક સ્તવન (૨ સં. ૧૫૭૫)
૧૨૭૫. ગરબ
તપમગ્ગ, શુક્ર
હૈમરતન સુરિ.

સં. ૧૫૮૦ મીરાંબાઈજ સલસામાનુ રથશુ, અને. ૫.
ગામ. કુકડી આ-
જમેર પાસે પિતા
રત્નસિંહ ગાંધિ -
મેડતીય રાજપુત

સં. ૧૫૮૦ સકલચંદ્ર ગણપત પ્રમેયજન નાવમદેવ નાવન
(આસપસ) ગરબ તપમગ્ગ વાણરિવ
શુક્ર : વિજયદાન
સુરિ

સં. ૧૫૮૩ વિનય નમુદ્રી અંબડ ચરિત ચરિત (સં. ૧૫૮૬)
ગરબ : ઉપકેશ ગરબ આરામ શોભા અંબડ (સં. ૧૫૮૩)
શુક્ર : જાડી સમુદ્ર. ચંદન આપા રાસ.
શિખ.

અપૂર્ણ

જુ જાહેર ન મીરાંબાઈ નામ સ ૧૨૧૬, સં. ૧૫૮૩ માં મીરાંબાઈ
સાથે, મળ્યું સં. ૧૫૨૬, સ. ૬૮ દો આખત પોતા જ. જુ જાડી સિદ્ધસુરિસત

હિન્ડોચા ફાર્મસીની વખણાએલી દવાઓ !!!

કમળેરી મટાડી નખળાં જ્ઞાનતંતુઓમાં નવી તાકાત લાવી લોહી તથા વીર્યને વધારી ઉત્સાહ પ્રદીપ્ત કરનાર સર્વોત્તમ દવા—

(૧) ચંદ્રકળા ચાકુતી !! { ચમત્કારીક દેશી ઔષધ }

અસલ ચંદ્રોદય રસનો ગુણ તથા પ્રભાવ કેવો અલૌકિક તથા ચમત્કારીક છે તે તો તેને વાપરનાર રાજા મહારાજા અમીર ઉમરાવ અને શ્રીમંત લોકોજાં જાણે છે. પણ તેની કીમત એટલી તો લાગે છે કે ગરીબ અને સાધારણ માણસો હંમેશાં તેના ઉપયોગથી દુર રહે છે. તેથી અમેએ અદ્ભુત શક્તિ આપનાર ઉત્તમોત્તમ ઔષધીઓ સાથે શાસ્ત્રોક્ત રીતે કાર્ય કુશળતાથી ઉપર જણાવેલા ઉમદા રસનું તેના અનુપાન સાથે મિશ્રણ કરી તેનું ચંદ્રકળા ચાકુતી એવું ઉત્તમ નામ આપ્યું છે. અને તેનાજ પ્રતાપથી આ ગોળાઓ પાસે કેસર, કસ્તૂરી, અન્બર, શીલાશય, સુવર્ણ અને મૌક્રિક મીશ્રીત ગોળાઓ પાકે મોઢકો અને યુર્ણદિક કોઈપણ દવાઓનું ખીલકુલ તેજ પડતું નથી એમ અનુભવે સાબીત કરી આપેલ છે. ફક્ત એકજ ડબ્બીના સેવનથી વીર્યસ્રાવ, મુખધાત, સ્વપ્નાવસ્થા, પેશાબ અને દસ્ત વખતે ધાતુનું જવું, અશક્તિથી નીરાશ થવું વગેરે ધાતુના વિકારથી થતા તમામ દર્દોને નાશુદ કરી લોહીને લાલ, વીર્યને ઘટ અને જઠરાગ્નિને સતેજ કરી શીક્ષા તેમજ તવાઈ ગએલા ચહેરાને પુનઃ ગુલાબી તથા કાંતિમાન બનાવે છે.

ફક્ત એકજ પખવાડીઆના પુરા સેવનથી શરીરની તમામ પ્રકારની ધાતુઓને ખાંધાઓની નસોને લોહીને માંસને હાડકાને તથા ખાલી પડેલા મગજને સારી રીતે પુષ્ટિઆપી શરીરના દરેક અવયવોના બળમાં આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ કરી નખળા પડેલી તેમજ બેસી ગએલી છાતીમાં બેઠક જુસ્સો આપી તદ્દન અસક્ત અને નિર્મોલ્ય થએલા શરીરને પણ રુદ્ધ પુષ્ટ મજબુત બળવાન તથા કદાવર બનાવે છે!

હિંમત; ગોળા ૨૪ ની ડબ્બીના રૂ. ૩ તથા નગુનાની ૮ ગોળાનો રૂ. ૧

આ દવાઓમાં કમીશન કોઈને પણ આપી શકાય તેમ નથી.

હિન્ડોચા ફાર્મસી, કાલેખાદેવી રોડ,
મુંબઈ નં. ૨ લાંગવારી સામે, પહેલે માલે.

લગભગ તો કાલનાં સુ-ખ પામેલાં તત્ત્વને

મુજબત કરે.

શક્તિ સંજ્ઞાવિની ગોળીઓ

આવી અમયજ્ઞ અસર કરશે.

અશક્તિ અને આજગથી મુત્તા રહેનારને બેડા કરે છે, બેડા રહેનારને ઉત્સાહથી હાથ કરી કામના બેડે છે શરીરની દરેક નાડી -થા દરેક અંધામાં મનઃશૂલી લાવનારે તત્ત્વ દાખવ કરી દરેક અવયવને તેનો લાભ આપે છે.

કિં.—ગોળી ૬૦ સાકની (સોનાચર્કવાળી) ૧ શીશીના રૂ. ૧૨)

(આમા કમીઠન આપવું પેશાબ સહે તેમ નથી.)

વૈદ્યશાસ્ત્ર મણિશંકર ગોવિંદજી

અમદાવાદ ખાન્ધ
રીઝીરોડ ચાર રસ્તા

અમદાવાદ—(કાલિવાડ.)

આહી તમારી બાઉરખખર આપે.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝગીથી ભરપૂર

‘ઝંડુ’ દ્રાક્ષાસવ

(મૃદ્ધિકારિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ધરમાં હંમેશાં તૈયાર રાખો

તાકીદે તાકાત-તાઝગી મેળવવા

શ ર દી મ ટા ડ ના ર

ધા ક ઉ તા ર ના ર

ઉં ઘ લા વ ના ર

દ સ્ત સા ર લા વ ના ર

ભુ ખ લ ગા ડ ના ર

તા કી ત આ પ ના ર

તા ઝ ગા બ ક્ષ ના ર

ક્ષય, ખાસી, મૃજા અને સાધારણ
નબળાઈમાં તાકીદે આરામ આપનાર

લહેજતદાર દવા

‘ઝંડુ’ દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

ઝંડુ રી મો સ્યુ ટી ક લ વૂ ઈ સ, લી.

સયાની રોડ, મુંબઈ નં. ૧૪.

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ અધર્મ, રીંગરોડ

કીમત : રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકના રૂ. દોઢ; રતલ દોઢના રૂ. બે

નૂતન ગુજરાત

વર્તમાનપત્રોની આલમમાં નવો પ્રકાય પાડનાર, વિચારસરિખમાં ક્રાંતિ કરનાર, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક જીવનની પુનર્પટના કરનાર મહાગુજરાત તું બાની તું રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક.

જાહેરખાતર માટે શ્રેષ્ઠ સાધન

ગ્રાહકોને દર વર્ષે રસભરી નવલકથાનું દવાદાર પુસ્તક ભેટ આપવામાં આવે છે.

વાર્ષિક સવાજમ: સ્થાનિક રૂા. ૩-૦-૦
દેશમાં રૂા. ૪-૦-૦
પરદેશમાં શીર્ડીંગ ૧૦

નમુનાની નકલ મફત, લખો

ભાદરાંકરની હવેલી, રાયપુર,

અમદાવાદ.

મેનેજર

નૂતન ગુજરાત.

નૂતન ગુજરાત મુદ્રણાલય

ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદી લિપીમાં માસિક, પુસ્તકો, રિપોર્ટો તથા હરેક પ્રકારનું લેખકામ રંગબેરંગી ચાલીઓમાં શુદ્ધ, સ્વચ્છ, ચસ્તા દરે વખતસર કરી આપવામાં આવે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને છાપકામ કરાવતાં પહેલાં ચોક્કસ આપી ખાત્રી કરશો. લખો:

ભાદરાંકરની હવેલી, રાયપુર,

મેનેજર:

અમદાવાદ.

નૂતન ગુજરાત મુદ્રણાલય

સસદ ગ્રંથાવલી

૧ રણુજીતરામના નિબંધો	સ્વ. રણુજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા
૨ ગુજરાત-એક સંસ્કારિક વ્યક્તિ	કનૈયાલાલ મુનશી
૩ પુરંદરપરાજય અને અવિભક્ત આત્મા	"
૪ કેનો વાંક ? (ખીજી આવૃત્તિ)	"
૫ પૃથ્વીવલ્લભ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	"
૬ ગુજરાતનો નાય (પાંચમી આવૃત્તિ)	"
૭ રાજધિરાજ (ખીજી આવૃત્તિ)	"
૮ રેખાચિત્રો ને બીજા લેખો	સી. લીલા મુનશી
૯ શાપસંઘ્રમ અને બીજી કવિતાઓ	સ્વ. નર્મદાશંકર ભટ્ટ
૧૦ મારી કમલા અને બીજી વાતો	કનૈયાલાલ મુનશી
૧૧ મોહનમાયા	ખુશાલ ત. શાહ
૧૨ અરણ્યમંદર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૩ કેટલાક લેખો	કનૈયાલાલ મુનશી
૧૪ ગુજરાતના જ્યોતિષદર્શ	"
૧૫ ભગવાન દૌરિલ્ય	"
૧૬ પૌરાણિક નાટકો ૯	"

[પુરંદરપરાજય, અવિભક્ત આત્મા, તર્પણ તથા પુત્રસંભોવડી
એ ચાર નાટકોનો સંગ્રહ : થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે]

૧૭ કાકાની રાશી	"
૧૮ મુવસ્તામિની દેવી	"

પહેલાં ૧૬ પુસ્તકો માટે લખો,

એમ. સી. કોઠારી
રાવપુરા વડોદરા

પુસ્તક ૧૭ ને ૧૮ માટે લખો,

મસર્સ લોંગમેન્સ ટ્રીન એન્ડ કંપની
૫૩, નિકોલસરોડ, બેલાડપિયર
કોટ, મુંબઈ

ગુજરાત

ત્રૈમાસિક

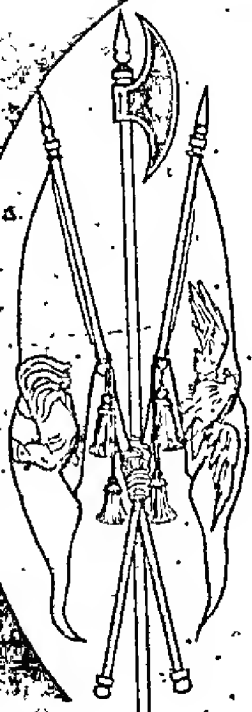
અક્ષય તૃતીયા અંક

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રી:-

કનૈયાલાલ માધુર્યા

ધ્રુવસ્વામિની દેવી

એક રસાર્ગ્ય રાસિક ઐતિહાસિક નાટક :

લેખક: રા. હનૈયાલાલ મુનશી.

પ્રમુખ સાહિત્યસંસદ

ભારતવર્ષના સુવર્ણયુગ ગ્રામા સુખકાવની રોમાંચક કથાનું રસભર્યું ઐતિહાસિક નાટક. આત્મસુખને ખાતર, વૈભવ માણવાની ઉત્કંઠામાં પોતાની જીને પછું શત્રુરાજના દાવમાં મેંપી દેવા તૈયાર થનાર રાજા રામગુપ્તદેવની વિચિત્ર મનોદશા સમજાવી હોય, સુખરાજતિલક ધી પરાક્રમ દેવની કીર્તિ આમવવા મારે, મુનિવર યાજ્ઞવલ્કયની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને પતો ધર્મરત્નો જ્ય: ને જીવનમંત્ર તરીકે સ્વીકારનાર ચંદ્રગુપ્તદેવ ને મદાદેવી ધ્રુવસ્વામિની દેવીની પરાક્રમ ને પ્રેમની કથા વાંચવી હોય; મેધવ્રત ને શાકુંતલ, રઘુવંશ ને વિક્રમોર્વશીય, કુમારસંભવ ને માલવિકાગ્નિમિત્રના પ્રણેતા કવિશ્રેષ્ઠ કાલિદાસના શ્લોકવનની ઝાંખી કરવી હોય; વતમાન કાલમાં ગ્રામકાવના સુવર્ણયુગની-લલક માણવી હોય તો આજેજ તમારી નકશ મંગાવી લો.

આકર્ષક, સુંદર ચિત્રો, એન્ટીક કાગળ, સુધ: છપાઈ

લખો:

મેસર્સ લોંગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કંપની લિમિટેડ

૫૩, નિકોલ રોડ, બેલાર્ડ બિયર,

કોટ, મુંબઈ.

અક્ષય તૃતીયા અંક

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમણિકા

સરયામહ.	૬૨ વર્ષ ઉપરની અસહકારની	સૌ. સીસા મુનશી	૪૦૩
ચાચના.	કાવ્ય	રા. ચંદ્રચંદન મહેતા.	૪૭૭
અંતઃકરણને ખાતર.	કચ્છા રમણરા વાળા.	રા. કિરોચરભાઈ મહેતા.	૪૮૦
મીક કવિ હોમર.	મરાઠવિ હોમરની પદ્ય અભ્યુગ્મને	રા. 'કાલ કાળી'	૫૦૧
શાસનામ.	માહીનીચરો લેખ.		
પદીય વર્ગ.	વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ વિવેચન.	રા. પાપરાલાલ શાહ.	૫૨૨
	અદ્યય યના વૃદ્ધિય વર્ગ નીચે	રા. યમમુખલાલ મહેતા.	૫૨૨
	દાસ્ય રસમરી મીઠા સહ		
ઉપનિષદ અને ગીતા	દૌર તત્ત્વજ્ઞાનના એ મૂલમૂલ	રા. હીમનસિંહ ચાવડા.	૫૨૬
	પ્રયોગ વીચે અભ્યાસપૂર્ણ લેખ.		
ઉચ્ચ ઉચ્ચ' છ આપણે	ઉપનિષદ નમંદ વર્ણવેલે પ્રમગે	રા. માહીનીચર	૫૪૨
કવિ નર્મદ.	પ્રમુખપદોની આપણે વ્યાખ્યાન.	સૌ. સીસા મુનશી	૫૪૩
અખાત્રીજ.	દૌરજોગના એ તહેવાર વીચે	રા. હર્ગોશંકર શાસ્ત્રી	૫૫૨
	ભાવ્યુગ્મને દર્શીકત.		
આપણું આર્થિક અવિચલ.	આપણી આર્થિક સ્થિતિની	અ. કેશવલાલ કામદાર.	૫૫૫
	સંભળ સમાલોચના.		
રજકણ	મરાઠવપૂર્ણ લેખ.	રા. રૂપચંદ્ર	૫૬૬
સામગ્રી ભરૂ.	મરજકામના સાહિત્યના ઇતિહાસ	રા. મંજુલાલ મલમુદાર.	૫૭૧
નરસિંહમુગના જૈન	માટે તૈયાર કરેલી મોષ.	સ્વ. મહિલાલ વ્યાસ.	૫૮૦
કવિચોદ.			
અદ્યપામનું આત્મપુરાણ.	એ અવનવો કથાનો આગળનો	રા. વિક્રમ	૫૮૨
	ભાષ.		

નવું સાહિત્ય.

સમાલોચના.

રા. હર્ગીશંકર શાસ્ત્રી તથા

રા. જયોતીન્દ્ર દવે. ૬૦૧

શ્રી મુનશીના પત્રો.

ધારાસુભાવું રાજનામું આપતાં

શ્રી મુનશીએ ગવર્નરને તથા

મહાત્માજીને લખેલા પત્રો.

આતુવાદક :

જ્યો. હ. દવે. ૬૦૬

જેલ જતાં.

કાચી જેલમાંથી શ્રી મુનશીએ

ચેર લખેલા પત્ર.

રા. કનૈયાલાલ મુનશી. ૬૧૧

નાંધ.

શ્રી. લીલા મુનશી. ૬૧૩

નરસિંહયુગ તથા નાકર-

યુગના કવિઓ તથા

તેમની કૃતિઓની

યાદી.

સંપાદક :

રા. ક. મા. મુનશી ૬૧૫

તથા

રા. જ્યો. હ. દવે.

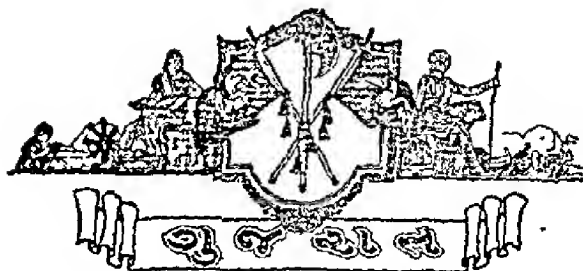
‘ગુજરાત’ના હવે પછીના અંકોના ચાલુ લેખકો:

રા. કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી. લીલા મુનશી, રા. ધૂમકેતુ, ચંદ્રવંદન મહેતા,
રા. હર્ગીશંકર શાસ્ત્રી, રા. ધનમુખલાલ મહેતા, રા. જયોતીન્દ્ર હ. દવે.

આ ઉપરાંત રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ, રા. જયંતકુમાર ભટ્ટ, રા. યશવંત
પંડ્યા વગેરે પણ લખશે.

તંત્રીની ટપાલ: તંત્રીના ઉપયોગના કાગળો, લેખો અને જાહેરાતો માસિકો, પત્રો
વિગેરે તંત્રીશ્રીને, ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય ૧૧૧, એસ્પેનેડ રોડ, કોટ, મુંબઈ, એ
સરનામે સીધું મોકલવા વિનંતિ છે.

મુચના:—આદક અંકોએ કાર્યાલયે કોઈ પણ જાતનો પત્રવ્યવહાર કરતી વેળા
રેપર ઉપર લખેલા આદક નંબર અવસ્ય લખવા ફરિયાદ કરવી.

ત્રિમાસિક

પ્રસ્તાવ ૧૫

વિશાખ ૧૯૮૬

અંક ૪

સત્યાગ્રહ

વેખા:

સો. લીલા મુનશી

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

પાત્રો:

મુજનભાઈ	
મુનંદા	તેમનાં પત્ની
હાંદ	તેમના પુત્રો
મુનંદાની	તેમની પુત્રી
મુનંદાની	મુજનભાઈના મિત્ર
કેસર	

અંક પહેલો

[સ્થળ:—રાજકોટના સહેર બહારનો એક નાનોશો અમલદારનો બંગલો.

સમય: ૧૯૨૧ ની કેબ્રિસ પહેલાંનો.

સુનંદા અને સુજનભાઈ બહાર વરંડા પરની આરામ ખુરશીમાં પડ્યા છે. સુનંદા ચાળાસેક વર્ષનાં, શરીરે હરેલાં ને ગોરાં છે. એમનું મુખ મીઠું ને શક્કાર છે. સુજનભાઈ પીસ્તાળાસના, ઉંચા ને મુઠ્ઠા છે. એમની રીતગાત આદ્યર્થક છે.

દિવસ અને રાત્રિનો સંધિકાળ છે. અને ચંદ્રના અજવાળા ધરી વારમાં ચમકશે એમ લાગે છે. બંગલાની આગળ નાનોશો બાગ છે. અને તેમાં થોડા ફુલછોડ ને બાકીની મુઘડ રેતી પાથરેલી છે.]

સુજનભાઈ: (હાથમાંની ચીરુટમાંથી રાખ ખંખેરતા) ત્યારે સુનંદા ! તમે છેવટે શા નિશ્ચય કર્યો ?

સુનંદા: આહું શું બોલો છો ? નિશ્ચય આમાં મારે કરવાનો છે ?

સુજનભાઈ: પણ તમારી પરવાનગી વગર હું ક્યાં કશું કરું એવો પું ?

સુનંદા: (અચકાય છે. પણ પછી કહી દેવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે.) ત્યારે મને ખરેખર શું થાય છે તે કહું ? આપણને આ પ્રવાહમાં ખેંચાવું પરવડશે ? આટલા મોટા વસ્તાર સાથે આમ નોકરી છોડી દઇએ, તો આપણું તો ઠીક, પણ છોકરાંઓનું શું થશે ? તમારા ઉદાર સ્વભાવને લીધે આપણે કે એકઠું પણ કરી શક્યાં નથી.

સુજનભાઈ: સુનંદા ! તમે આખરે સ્ત્રીજ રહ્યાં હો ! દેશની આવી જરૂરને વખતે પણ તમારાથી ધરતી ને છોકરાંની મમતા છોડાતી નથી અને એશચારામ વગર જીવવું અશક્ય લાગે છે.

સુનંદા: (એવું અંતર ધવાય છે.) નામ ! તમે આમ કહેશો એવું મેં નહોતું ધાર્યું.

સુજનભાઈ: બીજી શું ત્યારે ? તમને ગરીબાઇની આટલી બધી બીક ક્યાંથી લાગવા માંડી ?

(સુનંદા બોલ્યા વિના હાથમાં માથું ટેકવી નીચું જુએ છે.)

સુજનભાઈ: ચાલો હવે એમાં બોટાં લગાડવાનું કે કાણું નથી. ને તમારા એમાં કેવાંક પણ નથી. દેશમાં યુદ્ધ જગે ત્યારે સર્વસ્વ આપવું એ સૂત્ર આપણે જન્મથી જ શીખ્યાં નથી. અત્યારે આ સત્યાગ્રહનું પણ યુદ્ધજ છે. સ્વતંત્રતાની આટલી બધી વાતો ક્યાં પછી અને આટલા મનોરથો સેવ્યા પછી પ્રસંગ આવ્યો હું ધરમાં ભરાઇ બેસું અને પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા લાગું તો કેવું કહેવાય ?

(થોડી વાર મુંઝા રહે છે. પણ પછી સાંત. ફરે.)

તમારું કહેવું પણ હું સમજું છું. તમે છોકરાંઓના દષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરો છો. મારી સકિત પ્રમાણે મેં આજ લગી છોકરાંઓને પોખ્યાં, પણ જીંદગીમાં દેશની લડત વખતે બીજી બધી ફરજો ગોણ અને છે તે તમને બાંહેબ સમજાવવું પડશે.

સુનંદા: (ખુશીમાં ઘર દાખ છે.) તરત!
હું નારી છું ને તેણી નિર્જળતાએ આવે. બાઈ
મારો ધર્મ તો રક્ષે છે.

(સુજનબાઈ ખુશથી પરી ઢી વિચારમાં
હોય તેમ વરંડા પર આંટા મારે છે. થોડી વારે
સુનંદાની પાસે આવી ઉભા રહે છે.)

સુજનબાઈ: (સુનંદાનું મુખ હાથ પડે
ઉંચું કરતા આદરવરે) દેવી! તમે એમ સમજો
છો કે મને પણ એ બધા વિચાર નથી આવતા.
આપણી રિયતિ, છોકરાઓ, આટલી બધી
આડક છતાં આપણે કેવળ બચાવ્યું નથી તે.
પણ તે બહુજા છતાં આવે અશૂનને વખતે
મારાથી વાદ જોતા છતાં કેમ રહેવાય?

સુનંદા: (સુજનબાઈની હાથ હાથમાં લઈ
પંખળતા) મારી કબજાનેની નગણાઈ માફ કરો.
હું તમને બીજે કે વિચાર કરવાનું કહેતોજ
નથી.

સુજનબાઈ: મને ખાતરી હતી. આજ
સુક્રેલીના જન્મદર્શ તમને કેટલી આરામ હતું
નહીં રાખું તો કેટલી રાખું?

(રસ્તા પર છોકરાઓના હસવાનો અવાજ
સંભળાય છે. અવાજ પાસે આવેલાં જાય છે.)

દેવી! ઘરો, છોકરાઓ આપણા આજણે
ઝીંપા સુધી બંધાએ.

(જને પંચથી આં છતરી ધીરે પંચે સ્થાને
જાય છે. સુદર્શન અને સુવાસિની એક નોકરીની
સાથે આવામાં પ્રવેશો છે. સ્વાસ્થ્ય બારેક વર્ષની
અને સુદર્શન ચીકે પંચનો હોય એવું દેખાય
છે. બન્ને છોકરા સુનંદા અને સુજનબાઈને
નોંધતો દોડતાં સાથા આવે છે.)

સુદર્શન-સુવાસિની: (બન્ને એક
સાથ) સુજનબાઈ! આવે તો અમને ખુબ
મજાદ પડી. વિનોદિનિ ત્યાં બન્ને એટલી
ચમત્ કાંઈ કે ન હોય વાન.

સુજનબાઈ: (બન્ને છોકરાના અવાજ પર
બે હાથ પટ્ટીને તેમના સાથુ જોતા, હેતાવ
રહે) જરા ધીરે.

સુવાસિની: પણ બાઈ તો કંઈ સાથે
વડી પડે.

સુજનબાઈ: કેમ, કેમ?

સુદર્શન (સરમતા સરમાતા) તે અંગે
સત્યાગ્રહની વાત કરતા હતા કંઈ કંઈ કે
મહાત્માજી જેવાજ નધા દેશનું સત્યાનાથ વાળે
છે ને મારો ખોતો ઉછળી ગયો.

સુવાસિની: (બન્ને કાલ્યાણપણાથી) ને
કંઈ કંઈ કે તારા સુજનબાઈજ સરકારી નોકરી
છોડવાના નથી બહુ લાજરી કરે છે તે.

(સુનંદા અને સુજનબાઈ એકબીજાની
સાથે હેતુપૂર્વક જુએ છે.)

સુદર્શન: સુજનબાઈ! હું તો કાપથી
સરકારી નીચાલે નથી જવાનો.

સુનંદા (મતાર્થથી) મેં હા આજણ એવી
રીતે વાન ન વાવ.

(સુદર્શન સરમાતે નીચું જુએ છે.)

સુજનબાઈ: સુનંદા! એને વરો નહીં.
સુદર્શન! ધાર કે હું તને નીચાત છોડવાની
પરવાનગી આપું તો તું શું કરશે?

સુદર્શન: હે! અરેમ સુજનબાઈ! ફરસ!
આરે તો કાપથી નીચાલે નહીં જવાનું

સુજનભાઈ : હં, એટલા માટે સત્યાગ્રહ કરવો હતો કેમ ?

સુદર્શન : (હોબીસો પડીને) પણ પછી આપણી રાષ્ટ્રીય શાળા નીકળશે ને ?

સુજનભાઈ : હં, હીક હીક. અને સુવાસ ! તું શું કરવાની ?

સુવાસિનિ : ભાઈ તો ગાંડો છે. હું કે નીશાળ હોડવાની નથી. મને આવખતે પહેલું ઈનામ મળવાનું છે તે જાય ને ! કેમ બા ! ખરને ?

સુનંદા : બહેન ! આપણે બધાંને સત્યાગ્રહ કરવાનો છે. બાપુજીએ નોકરી છોડી દેવાનું નક્કી કર્યું છે.

સુદર્શન (હિસાહમાં) } હેં ! શું બા, સુ-
સુવાસિનિ (સમન્યા } જનભાઈ નોકરી
વિના) } છોડી દેવાના છે ?

પ્રવેશ ૨

[તેજ રાત, જમ્યા પછી રાતના સાડા દશેક વાગ્યાનો સમય.

કેશવ અને સુજનભાઈ કામ્પાઉંડમાં ખુરસીઓ નાંખી બેઠેલા છે. ચંદ્રિકામાં બનેના ઝોળા પડે છે.]

કેશવ : સુજન ! હજુ પણ વિચાર કરવા નેવો છે હેં. આમ ઉતાવળે નક્કી કરી જન્મભર પરતાવું ન પડે.

સુજનભાઈ : શું તું એમ ધારે છે કે આ બાબત મેં આજે જ નક્કી કરી છે અને તે કાલુભરની લાગણીનું પરિણામ છે ?

કેશવ : હું એમ નથી કહેતો. પણ આનું પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર મીધો ?

સુનંદા : હા. તમને ખમ્યું કેની ?

સુદર્શન : (આનંદમાં) જો, હું નહોતો કહેતો કે સુજનભાઈ આવી વખતે ખીલું કેં દરેજ નહીં ?

સુજનભાઈ : (સુદર્શનના આવા વિચારથી આત્મસંતોષ અનુભવતા હોય એમ લાગે છે. થોડી વરે) હજુ ભાઈ નથી આવ્યો ! જમવાનો વખત થઇ ગયો ને !

સુદર્શન : પાછળ આવે છે. એમને રસ્તામાં ટેટલાક મિત્રો મળ્યા એટલે વાત કરવા હિસા રવા. કેશવકાકા પણ આજે આવવાનું કહેતાં હતાં.

સુજનભાઈ : ચાલો ત્યારે સુનંદા ! તમારી કરાવો. હમણાં બધાં આવી પહોંચશે.

(ધીરે ધીરે સૌ વાતો કરતા બંગલા બહાર વળે છે.)
[પડો પડે છે.]

સુજનભાઈ : દરેક વખતે : પરિણામનો વિચાર કરવા નથી બેસાવું. મહાન બનાવો ભર્મિ, પ્રેરણા, કોઈ ગેબી આર્થિક, એવાં બધાંથી જ સધાય છે. દરેક વખતે ગણતરી કરવા બેસવી એ તો વાણીઆશાહી હિસામ છે.

કેશવ : પણ પછી તારે આશરે પડેલાં ખીલું બધાંનું શું ?

સુજનભાઈ : (જરા અચકામ છે પણ પછી કાંઈ સ્વરે) પ્રજાએ બધાંને કાલુજા આપ્યા છે કેની ?

કેશવ : (જરાક ચીડવાય છે.) તે આજે જાણ્યું ? જો સુજન ! તું કહી છે પણ તારી

રિશનિનો જરા વિચાર તો કર! તને અન્ય
કોનો કપીઅગ્રી પમાર મળે છે પણ તે તો
દમન્ય-આ હોશ મે વર્ષ દશકે તે પદેડા તે
પણ બાપરાણુ દેવ શીરત્યુ. તેં દમન્ય કુપી
તો કે અમત્ય નથી. હાશાએલી ડેગવળી
પણ પુરી નથી થઈ. નહીં તો એ પ્રથમ બદ
વિચારા નેથી ના રહેને. મુનંદાભાભીએ
પરપાથી ખાદીને આ હોશ મે વર્ષ દોગલ
અત્યાર કુપી તો માત્ર કુખ જ અનુભવ
છે. તને કોઈને મારે જરા લાગણી નથી!

મુજનભાઈ: (કિધા કુપી મત્યું નીચું
નમાની રાખે છે.) કેશવ 'તું કહી રહો' ને
કશું તે પણ કું નથી જાણતો એમ નહી.
જળ માણસની કંદળીએ એક સમય મેં
આને છે કે મારે એને કદાપણથી વિચાર
કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. તું કદ છે કે
મારી બી. કાંતોનો મો કુખી થશે પણ આ
દેશમાં કોરોડો બીએ. અને બાજરો-જેમના
કુખનો આશો નથી, જેમને એક વખત ખાવાને
અન્ય કે સારી દાકવાને વસ્ત્ર નહો, મેવાએલા
કુખનો વિચાર કરું તું તારે વૃં કહે છે તેવા
કુખ: અને જઈ કાપણિક લાગે છે. એમનો
મેમવ જણે એ કણમ, પણ કાગ રોટલા તો
મજા રહેશે.

કેશવ: (નિઃસ્વાઈ મરો દોગ તેમ) આ
પણ કદાપણ આટલું મોટું કેમ પડ્યું?

મુજનભાઈ: કારણ..... કે મારો મોદ
અસતો ન હતો અને બીજું, સમય પણ
આવ્યો ન હતો, અને મારા એકાદને મારે આ
કાવું બદ મોટું લાગ્યું.

કેશવ: તને કને એમ લાગે છે કે સમય
આવ્યો છે!

મુજનભાઈ: હા, કને કું એકસો નથી
મારા જેવા દળરો માણસો અન્યારે તો કુપી
પાયા છે. અને સૌથી અગત્યનું તેં એ કે
મૈને રોટલા એક નાવક મળે છે.

કેશવ: મુજન 'દમન્ય' વિચાર કરી ને.
કાનળીના આવેશમાં કોઈ કામો દમન્ય પણ
કદાપણમણી નથી નીવડતા.

મુજનભાઈ: કદાપણ 'તે' આને કેટલી
વાર એ રાખ વાપરો? મારે કદાપણ નથી
જોઈતું. માત્ર આ એકજ રાખે આ દેશનું
જેટલું સત્તાવાસ વાળું છે તેટલું બીજ
કશાએ વાળું નથી.

કેશવ: (ખિન્નતાથી) તારી મરહ.
મારો મિત્રમં હતો તે મેં જાણ્યો. (જરા
જવાર રહીને) તેં મુનંદાભાભીને પુછ્યું?

મુજનભાઈ: (દમીને) એણે મને કશામા ના
ખાદી છે તે આજે પાડે!

કેશવ: મારી ખાતો જ હતી. અને ના
પાડે તું કે માનવાનોએ કનો?

મુજનભાઈ: (ધન્યમાં) કેમ કું
મેરો જુલમર છું કે મુ?

કેશવ (ચાલી વારે અચાનાં અચાનાં)
જુલમર કહેવાઈને જુલમ કરે તે મારો, પણ
તારી જેમ સામા માણસને રસન વિચાર કર-
વાની સહિત અને છુટ દેખાણી કરે વખતે
પોતાનો કમો ખરા કરનાર જુલમી તો બોલે.

મુજનભાઈ: (કરે સ્વરે) એટલે?

કેશવ: (દોષનસરે) એટલે એમ કે તારો

સાથેના સંબંધમાં માણસને પોતાને નિર્ણય કરવાની છૂટ જ રહેતી નથી. વિચાર કરવાની સ્વતંત્રતા એટલે તારી, એમના અંતરની નહીં.

સુજનભાઈ : (અતઙાધથી) હું કોઈને ફરજ પાડતો નથી.

કેશવ : તેજ દુઃખ છે ને ! જેમને પાકવે તે તને છોડીને ચાલ્યાં જાય. તું એમને રાખવાને સળી સરળીએ દલાવવાનો નહીં. અને તને ન છોડી શકે તે તારા કલા પ્રમાણે કરે ને તને અનુસરે એ શીવાય બીજી એકે રહેતે તારી સાથે રહી શકે નહીં.

સુજનભાઈ : (નરમ પડીને) મેં કોઈ દિવસ એવું કશું છે ?

કેશવ : કશું નથી, પણ કરાવે છે. પણ બીજો ઉપાય નથી. તને જેનાથી છોડાવાનો નથી તેમની સ્વતંત્રતાની વાતો કરે શું વળે ?

સુજનભાઈ : કેશવ ! તું બહુ દૂર ચાલુ છે હોં. આ વાત મારા હૃદયના આદેશની ન હોત તો હું ફરી વિચાર કરત. (જરાજ અચકાઈને) કે જતી કરત.

કેશવ : ગંભીર ન હોય એવી બાબતો તારે મન હોય છે જ ક્યારે ?

(સુનંદા જંગલના પગથીયાં આગળ દેખાય છે અને એક પળ ઉભી રહી નીચે ઉતરી આવે છે.)

સુનંદા : કેટલા વાગ્યા ખજાર છે ? આજે આમ વાતો જ કર્યાં કરવી છે ને સુતું નથી શું ? (કોઈ જવાબ દેતું નથી.)

કેશવ : ભાભી ! આ તમારા સ્વામિનાથ માનતા નથી.

સુનંદા : શું નથી માનતા !

કેશવ : આ બધાને ભૂખે મારીને એમને દેશસેવા કરવા નીકળવું છે. તમે કેં કહેતાં નથી ?

સુનંદા : (સુખ પર શ્મિતાભાસ આણીને) એમાં એ ખોટું શું કરે છે ? આ વખતે એ નહીં નીકળે ત્યારે ક્યારે નીકળશે ?

સુજનભાઈ : (પ્રસન્ન થઈને) કેશવ ! સાંભળ્યું ? તું ધારે છે એવડો હું જુદાગાર નથી.

કેશવ : નથી શું ? છે. સુનંદાભાભીના રાખ્દો જ તેનો મોટો પુરાવો છે. (ખેદથી) કીક ભાઈ, ધણીને સુઝે તે ઠાંકણીમાં ને પડોશીને સુઝે તે આરસીમાં. પણ ભાભી ! પતિભક્તિનું સ્વરૂપ દરેક વખતે પતિ કહે તે કરવામાં નથી, પણ એ ગાંઠ કાઢે ત્યારે તેને પુરી મુકવામાં પણ છે.

(સુનંદા ખેદભર્યું હસે છે.)

સુજનભાઈ : (ચીડવાવ છે પણ હસી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) કેશવ ! તું કોઈ દિવસ સમજવાનો નથી.

કેશવ : મારે સમજવું જ નથી તે ! જાઓ લહેર કરી આવો. આટલા દિવસ અમલદારી કરી, હવે સાત્યાગ્રહના સીપાઈ બની જેલખાનાની હવા ખાઈ આવો. આવો, ભાભી ! રાત ઘણી ગઈ. હવે તો હું જઈ. (વરંડા પરથી કાદ અને ટોપી લઈ આવે છે.) હવે વખત છે. અને તો આ ગાંઠને કેં સમજાવજો. સાહેબજી સુજન ! (જવાબની વાટ જોયા વગર ચાલ્યો જાય છે. સુજનભાઈ અને સુનંદા પણ ખોલ્યા વગર ઉઠીને બંબલા તરફ જાય છે.)

[પડો પડે છે.]

અંક બીજો

[સમય : સવાયેક વાં પગી.

સ્થળ : અમદાવાદ. રામપુરમાં કામનાથ
મંદિરની પોળ.

એક નાનારા છુના પરની પરચાળમાં
સુનંદા ચોખા વીજવાના થઇ બેઠા છે. ચોક્કા
પાક પર સુદર્શન ચોપડી લઈવાયે છે. સુવાસિની
સરસી પરનું કુપ રસોડાની એરડીની બહાર
પરમાળમાં બેઠી ઉત્તરે છે.]

સુવાસિની : બા, બાળને જોજા થયે
આજ છ મહીના પુરા થયા.

સુનંદા : (નીચેથી ઉઠું બેઠા વિના) હા,
બહેન ! (સુદર્શનને) બાઈ ! સવારના પહેરમાં
ચોપડી શું વાપ્યા કરે છે ? લેસન કપારે કરશે ?

સુદર્શન : (ચોપડી બંધ કરતા) બહે બા,
જ્યા દોતી લેસનની વાત ! અહીં આ લેસન
કરવાનું છે જ કેને ? આપણે તો નિયમસર
રેડીઆ કાતીએ એટલે પાંચ. કેમ સવાસ, તારા
પણ એમજ કેની ?

સુવાસિની : (નાક ચઢાવી) મારી તો
ચાંગાની તું વાતજ કરતો નહીં. આ તે શાળા
છે કે વેશ ? મારી રુઝમા દને તો આને તો
તું કીરપમા જતો ને પહેલે નજર પાસ થવાનું
કેનાથ અળે તે જુડું.

સુનંદા : (જતા અપ્તાકથી) સુવાસ,
તારી બેઠવાની રીત અને અમલી નથી દેહી.

સુવાસિની : (ગરવાળને) બા, જુલ થઈ
સુદર્શન : બા, નેમનું કહેતા હું છું.

જોડ કાસે આપણે ઠાણવાળો મળ્યો હતો તે
આને પેમા લેવા આવવાનું કહેતો હતો.

સુનંદા : આને પેમા ! હજુ પહેલી તારીજ
તો થઇ નથી.

સુદર્શન : તે તો કાણ અણે પપ્પ મણ
કરીને એ એને ગામ જવાનો છે.

સુવાસિની : બા, આને મારી શાળા
બેવા પ્રજુલ્લથંદ રાથ આવવાના છે.

સુનંદા : રોજ ?

સુવાસિની : પ્રજુલ્લથંદ રાથ. કલકત્તેથી
આવ્યા છે. બા, આને હ નથી એકલકી પહેરી
અહીં ?

સુનંદા : (ચોખા વીજાઈ રજા એટલે
ઉભા થઈ જતા) હા, પહેરી જશે.

સુવાસિની : (માને તપાસે છે અને રોજ
કરતા કેક વમારે સુદ મીનજમા છે એમ
લાગવાથી) બા ! માઈ ! એક વાત કહું ? મારાથી
તો આ જાડા છુગડા નથી પહેરાતા. ને તમે
પાજા કારે વાવડાને છે તે નીમોવત નીમોવતાં
કાચ તો એવા દુખી બધ છે !

સુનંદા : (મીઠાસથી) સુવાસ ! તારી તો
બાઈ, એ એક વાત દલાડે દલાડે વધતી જાય
છે સુજનબાઈ દેશને મારા આદર્શદુખ્ય કોખને !
ને તારીયો આદર્શદુખ્ય નથી થતી ?

સુવાસિની : (જગમા છે પછુ વધારે કીપનું
કરે છે.) પપ્પ બા ! તમે અમનેજ શુ કામ
કહેા છે ? રોડાલાઈ કેલેજમાં જાય છે તેડું
કે નહીં ? તેવી પાસે કેમ કોમલ છેડવાનો
આલસોજ અપાવતા નથી ?

સુનંદા : (હસી કાઢે છે) બે, રાખીય
શાળામાં જવાથી તારામાં આદર્શી રોડાલાઈ

આની કે તું આવા વાદવિવાદ કરી શકે છે. મોટા ભાઈ તો મોટા છે અને છોકરાં વીસ વર્ષનાં થાય પછી પે.તપોતાની બાબતમાં નિર્બંધ કરવાની છુટ તેમને આપવી જોઈએ. (વગગણી પરથી હુગડાં ઉતારે છે.)

સુવાસિની : (સાંભળી શકાય એમ બબડે છે.) ને નાના રહે તેના ભોગ.

મુદરર્નિ : સુવાસ ! તારો બાપગાદ બહુ વધી ગયો છે. તું બાને કેટલું દુઃખ દે છે ? એમ નહીં કે આની વખતે બાને જરા મદદ કરીએ. બા ! એ તો ગાંડી છે. તમે એનું કંઈ કંઈ મનમાં આણુશો નહીં હોં. (મુનંદા મોહારાથી હસીને ડાબા દીકરા તરફ જુએ છે ને નહાવાની ઓરડીમાં પેસે છે.)

સુવાસિની : (પાસે આવીને મુનંદા ન સાંભળે એટલે ધામેથી) દા, બાને એમ કરીને વદાશે થા. ભાઈને બણવાનું ગણું કે શવડા ખુશ. જો બીજાને શીખામણ આપવા બેઠા ભાઈ !

મુદરર્નિ : (ધીરેથી પણ અસરકારક રીતે) ને તું બણીને મોટી નામું લખવાની ! બા બીચારાં સંધે, સંધે, આખા પરતું કામ કરે ને નીરાળમાં નોકરી કરી આપણને ખવડાવે ને બણાવે, ને મુજનભાઈ દેશને ખાતર જોડમાં જાય ને બહેન સાહેબને ઘડી ઘડીમાં બધું ઓપું પડી જાય. આજે હુગડાં જાડાં પડ્યાં ને કાલે ખાવાનું નહીં બાને ને પરમ દિવસે ઘર સાંકડું પડશે

સુવાસિની : (આંખમાં ઝગઝગીઆં ભરાઈ આવે છે.) જો ભાઈ, આણું કહે છે ? હું કે

બાને દુઃખ દેવા નથી માંગતી. પણ મારું બણવાનું બગડ્યું ત્યારની મને એવી તીવ્ર ચડી છે !

મુદરર્નિ : પણ તેમાં બા શું કરે ? એ બીચારાં તો આપણને સુખી રાખવાનો આટલો પ્રયત્ન કરે છે ને તેમાં ભાઈ આવે પાક્યો. આવી વખતે એણે તો બાને નમદદ કરવી જોઈએ, ને તેને બદલે બાઈ તો કોલેજમાં બણે છે. (ગર્વથી) હું તો ક્યારનો નોકરી લેવાનો વિચાર કરું છું પણ બા મને લેવા દેતાં નથી. (દપાલવાળો આવીને બે કામળ ફેંટી જાય છે.)

ઓહો. બા તો મુજનભાઈનો કામળ. (બને સાથે ધાંટા પાડે છે.) બા, બા બા, મુજનભાઈનો કામળ આવ્યો છે.

(મુનંદા એકદમ બદાર આવે છે ને આશ્ચર્યથી છોકરાઓ પાસેથી કામળ લઈ લે છે.) બા, મુજનભાઈએ અમારા ઉપર કેંક લખ્યું હોય તો અમને આપજો હોં.

(મુનંદા કામળ ફેંડે છે અને છોકરાંઓનાં નામની બે કાપડીઓ નીકળે છે તે તેમને આપે છે. છોકરાં તે લઈ મેડે ચડી જાય છે. મુનંદા કામળ વાંચે છે ને તેનું મેડું ઉતરી જાય છે.)

મુનંદા : (એકલી) સ્વામિનાથ ! તમને આ શું મુજ્યું ? અતિ મારી બીક ખરી હતી. (આંખમાંથી બે આંસુ ખરે છે. તેને પાલવ પડે લોટી નાખે છે. દેશવ ઓટલે ચડે છે.)

દેશવ : (એની રીનમાત્ર પહેલેથી વક્રાક્રિત-ભરી છે) કેમ બાબી ! હા કે ?

મુનંદા : (કામળ ચોળામાં સંતાડતી) કેમ દેશવભાઈ ! તમે ક્યાંથી ? બહુ દિવસે દેખાયા !

કેશવ: મુજનની ખબર પુછવા ખાસ રાજકોટથી આવ્યો છું. કેમ બાપ એવમા કેમ છે ? ત્યાંની હવા ખરાબર સહે છે કે નહીં ?

મુનંદા: એ વાત પછી ખજુ તમે ઉનમો છો? ક્યાં ? તમારો સામાન ક્યાં ?

કેશવ: (હસીને) બાપો ! ખરું કહું તો હું મુખર્જી જતો હતો તે સત્યાગ્રાહીઓ સાથેન પર છે અને ખીજા દેશમાં તો મારે જવું છે. હું જમવાનો અહીંઆ છું (પાટ બેસે છે)

મુનંદા: તે તો કેં ચાલે ? ચાલો તમે આવ્યા તે સારું થયું. હમણાંજ મને એમનો કાગળ મળ્યો. (જરા પારે) એમને દર વજ્ર મહાને એક કાગળ થેર લખવાની છુટ છે.

કેશવ: એમ ? શું લખે છે ? ખુશીમાં તો ખરા ને ?

મુનંદા: હા તજીવત તો સારી છે, એમ લખે છે. જો કે સરકારમાં અમને જરા મંજૂર હતું ખરું સાબરણી જેદમાં અને એમનામાં દરેક દેશન મજાત ન હતા ને એ મારે તો એમને જેદજેદથી સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો.

કેશવ: ત્યારે તો: જજુ ફજો થઈ ગયો હશે !

(મુનંદા વહેમથી તેના સાથે જુએ છે. કશન એના પહેમ પરમે છે.)

બાપો ! એ તો હું અમરથી એમ મોહું છું. તમે જાણો છો કે મને પહેલેથી એજે આ બધું કહ્યું તે પછંદ ન કરું.

મુનંદા: (અશ્રમતાથી) પણ બાપ, હવે કયું તે કેં ન કહ્યું થાય ?

કેશવ: ખરી વાત છે. મુજન કાગળમાં શું લખે છે ?

મુનંદા: (ન કહેવાના નિશ્ચય પર આવે છે) ખાસ કે નહીં. ખુશી ખબર. ચાલો બાપો ! તમે કપડા ઉતારો. ચાદ આ પીઓ. પછી હું રાખવા લાગુ.

કેશવ: હું ચાદ સ્ટેશન પર પાને આવ્યો છું, નહાની ખટપટ કરીશ નહીં.

(મોટલે મગનવાન મહેતાજી ચડે છે.)

મગનજી: કુંદનદાન છે કે ?

મુનંદા: કેમ બાપ આવો ! શું કામ છે ?

મગનજી: મને રીડે મોહલો છે જોડેન !

તમે મયા મહીતાનું બાઈ નથી કયું ને આ બીજો મહીનો મયો.

મુનંદા: (મિસવના દેખતાં કહ્યું) તે ન મય-વા છતાં નિકરણે) બાઈ ! મને આ મહીનેજ ઘાઘામાં નોડારી મળી હું આવતે મહીને મને બાપ સામટા કરીશ.

કેશવ: (ખીસાખાથી પાકાટ ઠાઠાં) લાભી 'કેદવાની જરેર છે ?

મુનંદા: ના બાપ, રહેવા દો. મારુંદમણી નોડ નથી. મહેતાજી ! શીકર કરીશ નહીં. આવતે મહીને જરેર બાઈ કરી દઉં.

મહેતાજી: (એક પગ કેશવ સાથે જુએ છે) વાત જોડેન. (ભાવ છે.)

કેશવ: (મોહું) હાથ હોય તેમ) બાપો ! હું કેં પારો છું ? જરૂરી વખતે હું કામ ન આવું ત્યારે ક્યારે આવું ?

મુનંદા: (એને મોહું) હાથું છે તે જુએ છે) બાપ ! ખજ પડે ત્યારે વખતે નહીં કહું

તો કોને કહીશ ? પણ અત્યારે જરૂર નહોતી.

કેશવ : બાબી ! તમે નોકરી કરો છો ?

સુનંદા : (ધણીજ નજીવી વાત હોય તેમ) હા, આ મનીજ અતીની કન્યાશાળામાંથી એક શિક્ષિકા ચાલી ગઇ, ને બીજું કોઇ તરત મળે એમ ન હોવાથી ખીચારા નર્મદાબહેન બહુ મુશ્કેલીમાં પડ્યાં હતા. એમણે મને પુછ્યું ત્યારે થયું, હાવ બપોરે નવરી એસું છું ત્યારે એક પંથ ને દો કાજ જેવું થાય. (વાત આગળ વધતી અટકાવવા) સુવાસ ! સુદર્શન ! નીચે આવો. કેશવકાકા આવ્યા છે.

(બંને છોકરા સભળનારે વાર ધખડ ધખડ દાદર ઉતરે છે ને દોડતાં કેશવ તરફ જાય છે.)

સુવાસ } કેશવ કાકા ! કેશવ કાકા !
સુદર્શન } ક્યારે આવ્યા ?

(સુનંદા કેશવને રોકાએતો નોંધ રસોડામાં જાય છે.)

કેશવ : (સુવાસને વદાકથી દાણે છે. સુદર્શનની પીઠ ચાગડે છે.) કેમ હુર્યાઓ ! તમે તો બંને બહુ મોટાં થવા માંડ્યાંને શું ? અમદાવાદનું પાણી તમને સહુ લાગે છે. એહો, બાબીને કેટલું દુઃખ દો છો ?

સુવાસિની : (સુદર્શન તરફ જોતાં) હું બાને જરા દુઃખ દઉં છું બાપ !

સુદર્શન : (ખગખગ હસતાં) અરે કાકા ! એની તો વાત જ જવા દો. એ બહેન સાહેબ બાને દુઃખ નથી દેતાં પણ એમને આવીનું કે પસંદ આવતું જ નથી. અહીંની નીશાળ, અહીંનું ઘર, અહીંના...

સુવાસિની : (એના મોં પર હાથ દાળે છે.) જો બાપ ! વળી એવું કહે છે ?

કેશવ : (હસતાં) ચાલ ચાલ, નાની બહેનની કંજોતી નહીં કરીએ. ને તું શું કરે છે ?

સુદર્શન : હું ! હું તો ખાસ કે નથી કરતો. અહીંના વિનય મંદિરમાં હું છેલ્લા વર્ષમાં છું. રેંડીઓ કાંતું છું ને, બાને કે સામાન લોઇએ તો લઈ આવવામાં મદદ કરું છું. (ચિંટી વારે) પહેલાં અમારી શાળામાં ખુબ ઉત્સાહ હતો પણ ગાંધીજી પકડાયા પછી જરા મુશ્કેલી ચાલવા માંડી છે ખરી.

કેશવ : (એના આત્મા સદાતુભૂતિથી દાઢે છે પણ સુનંદાને ખાતર ટીકા કરવાનું માંડી વાળે છે.) કાંતું ક્યાં છે ?

સુદર્શન : બાપ તો મુખાઇનાં હોરદેલમાં છે. એણે તો પહેલેથી કાલેજ છોડી જ નથી. (કેશવની પ્રશ્ન પુછતી નજરની ઉત્તરમાં) ત્યાં એ ટપુશન આપે છે અને થોડીક મદદ બાં એને મોકલે છે. આ વખતે એનું બી. એ. વું છેલ્લું વર્ષ છે.

સુનંદા : (રસોડામાંથી) સુદર્શન, ઘરમાં કેં શાક નથી હોં બાપ !

સુદર્શન : હા, બા. આ ચાલ્યો. કાકા ! તમે રહેવાના છો ને ?

કેશવ : હું અહીંઆજ જમવાનો છું.

સુદર્શન : ત્યારે હું હમણાં આવું છું. (ખીટીએ ભેરવેલી સફેદ ટોપી અને શાકની ટ્રાળી લઈ ચાલવા માંડે છે. અમલદારના છોકરાને કેં કરતા નહીં જોએલા તેને આમ જતો નોંધ કેશવની આંખો અંખવાય છે. ગળુ ખંખારીને) આવ સુવાસ ! આપણે વાતો કરીએ.

(સુવાસિની પોતાને અમૃત્ય નદોતી મળી તે જોઈ દૂર પાટના એક ખુણામાં જઈ બેઠી હતી તેને જોઈ) કેમ રીસાઈ ગઈ કે ! હાથ એ કાઢ્યો !

સુવાસિની : (પાસે આવી લાડતી લાડતી) કાકા ! અમારે હવે રાજગૃહ કોઈ દિવસ પાછા નહીં જવાનું !

કેશવ : ના જલેન, હવે કે પાછા જવાય ! (સુવાસનું મોં ઉતરી જાય છે તે જોઈ) તું મોરી મા ને બાળ પછી તને ત્યાંની શાળાની મોડી સુપ્રોટેન્ડન્ટ બનાવીશું.

સુવાસિની : પણ કાકા ! હું તો રાજરીષ શાળામાં જાઉં છું તો ! મને કેળવેલી સુપ્રોટેન્ડન્ટ બનાવે !

સુનંદા : (રસોડામાંથી જલાર આવે છે.) જલેન, તું રસોડામાં જો. હું જરા કાંઈ સાથે વાન કરું છું.

કેશવ : (સુવાસિની જાય છે એટલે ધીરજી) કાકી ! આ ઊંકરા સાચવવાનું કામ તમારે બહુ અમરું છે.

સુનંદા : કેટલકાંઈ ! મારે તમારી જટ જટ સલાહ લેવાની છે. એકલા ઊંકરાની નામજમા નહીં પણ એમની જામતમા પણ.

કેશવ : કેમ સુનંદાને શું થયું ?

સુનંદા : ના, થયું કશું નથી પણ મને એમનામાં પરિવર્તન થઈ દેખાય છે એમને આ અસહકાર નિમ્ણ જ્યો એવું લાગવા માડ્યું છે.

કેશવ : માલો સારું, સુખી થશે.

સુનંદા : એવું બોલો છો કેટલકાંઈ ! એ મને ઊંકરામાં ઉતાવળ કરી. હવે પાછા જવામાં હું આટલી ઉતાવળ નહીં કરવા દે.

કેશવ : કેમ કાકી, હવે તમને શું થયું ? સુનંદા અસહકારી થઈ રહ્યા હવે તમારે વારો આપ્યો શું ?

સુનંદા : જુઓ કેટલકાંઈ ! પૂરુષ નથી ને માત્રા પુરુષ નેવા તિ 1 ડિ હવે ત્રણથી થતા નથી, ને તેથી કે વન ખરી કે ખોટી મારા અવરજવલે તે કે જેને રસોડા પછી મારાથી એને તાર કેટી નવો દેવાય. હવે તો તમારા બાઈ મારે તોયે એમનાથી પાછા નહીં ફગાય.

કેશવ : બાની ! તમે આ દીક નથી કરતાં કાં. ઊંકરાનો તો વિચાર કરો. સુનંદા જલે કરે તો જલે વત. પણ એ જલે ઊંક, તમારે તમારે કરવી ધરતી નથી (પટાવતો હોય તેમ) આ મરમા હું બંધો લરથી તમારી વિચિત્ર બોધને તો મારો જવ બળો જલે છે.

સુનંદા : (નંધુ જોઈ પાવવાના છેડા વડે રમત કરે છે ને આખમા આવેલા અજાણીઆ સવાડવાનો મિથ્યા પ્રગળ કરે છે થોડી વારે આંધુ રમાતી માનથી ઉઠું જોઈ) બાઈ ! ઊંકરા તો મને અન્યાય છે ને તેથી જ હું પાછા જવાની ના કહું છું. માત્ર ઊંકરા દેશરીહીના ઊંકરા નથી કહીશ.

કેશવ : (વદવિવાદ કરીને નકારી મણે છે) જાઓ ! તમને જે કહે તે ખરું.

સુદર્શન : (ઘાંઘ ધાં આવે છે.) બા ! તને તો એટલી બાઈ ન કહી મળી.

(સુનંદા ન કેશવ જોઈ આજુબાજુ પડે પરપર સામું જોઈ રિનત કરે છે.)

સુનંદા : હવે જાઈ ! કાકા કયા પારકા છે ? આ, હવે મોડું થાય છે. મને જલે જલે રાકે સમારી આવ. હું તમારી કરું.

સુદર્શન : હા, બા. એ જોઈ જોઈ મળીઆ તો મેં જલે.

(સુનંદા રસોડામાં જાય છે. કેશવ સુદર્શન તરફ દેખી જાય છે)

(પાટા પર છે !

અંક ત્રીજો

[સ્થળ : તેલું તેજ.

સમય : બીજા વર્ષ દિવસ પછી.

સુનંદાના ઘર આગળ એક લાડાતું શીગ-
રામ આવે છે ને તેમાંથી સુનંદા, સુજનભાઈ,
સુવાસિની, સુદર્શન ને કાંતુ વારાફરતી ઊતરે
છે. આંગણમાં આખી પોળના ને પોળબદારના
લોકોની મેદની મળી છે. સુજનભાઈ આજે
જેલમાંથી છુટી આવ્યા તેને જોવા સૌ લોક
એકઠા મળ્યા છે. એમને જોતાંની સાથે લોકો
“ મહાત્મા ગાંધીની જય ” “ સુજનભાઈ જય ”
“ હિંદમાતાની જય ” વગેરે જયો બોલવવા
મંડી પડે છે.

સુજનભાઈ દુખળા અને શામળા દેખાય
છે. એમની આંખો અસ્થિર બનેલી લાગે છે.
એમને આ બધા લોકોને એકઠા થએલા જોઈ
ખાસ આનંદ થતો લાગતો નથી. સુનંદા
સરિમત મુખે સીતું સ્વાગત ઝીલે છે અને ચારે
બાજુ જોતાં મીકું દસે છે. બધાં જોટલે ચડે છે.]
લોકો : સુજનભાઈની જય, મહાત્મા
ગાંધીની જય, અસહકારની જય.

કેટલાક જણ : (મોટેથી) સુજનભાઈ !
અમને કેં સંદેશો આપો. અમને દેશભક્તિના
પાઠ શીખવો.

સુજનભાઈ : (પાછા ફરી કંટાળેલા જેવું
દસે છે.) લાઇઓ ! આ કણે એક શબ્દ
બોલવો સુઝતો નથી. અને તેથી હું કેં બોલવા
જઈશ તો એવું બોલાશે કે તમને ગમશે નહીં.
(લોકોમાં ગણગણાટ પ્રસરે છે.)

સુનંદા : (તક સંભાળતાં મીકું દસી
ચારે તરફ જુએ છે.) લાડાંઓ ! આવારે એ

બહુ યાત્રી ગયા છે. ને જેલનાં અતુભવ તો
એમના મુખ પર લખાએલાજ છે. તમારે ને
દેશભક્તિ શીખવી હોય તો ઠાલી શબ્દોમાં ન
રાઓ; કૃત્યોથી શીખો. (સુજનભાઈનો હાથ
પકડી ઘરમાં લઈ જાય છે ને પાટો બેસાડે છે.
પાછળ છોકરાંઓ આવે છે ને સુજનભાઈની
આસપાસ ઘીંટળાય છે. સુજનભાઈ એક પંખી
એક સોને પાસે બેઠાંથી વાંસે હાથ ફેરવે છે.
થોડાક કુતુહલપ્રિયો શીવાય લોકો ધીરે ધીરે
વીખરવા માંડે છે.)

સુજનભાઈ : (સુવાસને પાસે લઈ વહાવ
કરતાં) કેમ સુવાસ ! તું તો આ વર્ષ દહાડામાં
કેટલી મોટી યથ ગઈ ? મારી ગેરહાજરીમાં
બાને કુખ દીધું હતું કે ? (સુવાસ શરમાઈ
નીચું જુએ છે.) ડાહી દીકરી છે. બહેન !
શાળામાં જાય છે કે ?

સુનંદા : (વચમાં) હા, તેમાં એને કેં
પુછતું પડે ? શાળામાં એનો એકડો તો પડેલો
ને પહેલોજ છે.

સુજનભાઈ : કેમ કાંતુ ! તું શું કરે છે ?
કાંતુ : સુજનભાઈ ! હું બી. એ. હોય
પાસ થયો ને સો-કલાસમાં જોડાયો છું.

સુજનભાઈ : ઠીક-છીયું. ને સુદર્શન તું ?
સુદર્શન : (શરમાઈને નીચે જુએ છે.) કેં
વિનીત થયો સુજનભાઈ !

સુજનભાઈ : આલો સારું થયું. તમારા
બધાંતું બાણવાંતું બગડશે તેની મને રોજ ખિંતા
થયાં કરતી.

સુનંદા : નાં ના, તમે જેલમાં ગયા
ત્યારથી અને આ ઘરમાં રમાં બીજે ને જોશો

નિશ્ચિત કહે છે. એક વર્ષ તો ચાલેયમ
ભાવેલા કરવામાં ને કરવામાં મળે તેમ જાણ્યું.

કાંતુ : સુજનભાઈ ! તમે જે કહેલું ન
છેલી તેથી યુક્તે ચલા હો તો મારી મળું છું.

સુજનભાઈ : (ધરમા ચારે તરફ નજર
નાંખતાં નાંખતા કથવાદથી) ના, ના હું યુક્તે
શા માટે ચાલું ?

કાંતુ : હું અમાણિકણે માનતો કે કોને
છોડવામાં

સુજનભાઈ : (આગળ વાત ચલાવવાને
વાણસ) હા, હું જાણું છું.

સુનંદા : છોકરાઓ ! હવે તમે મેરીએ જાઓ
તો. સુજનભાઈ ચાલી ગયા છે. (સુજનભાઈને)

હું તમારે માટે કુપ સાધું ? (સુજનભાઈએ
જરાયર ભાવથી ન બેઠાવ્યાથી વિરોધ થયેલા
છોકરાઓ ચાલી જાય છે.) તમે કેમ આવ મણ
ગયા છો ? શરીરને કુપ નથી ?

સુજનભાઈ : ના રે ના ! એવું કશું નથી.
માન મારું મિત ચકોડેલું ચડ્યું છે.

સુનંદા : (ઉઘોને સોડાની દબિએથી ખચવા
ઘોટલા પરનાં બારણા વાંચી જાહે છે.) નાચ !
એવું શું છે ? અને નથી હોતું ? (સુજનભાઈનું
માથું એ દાયમા લઈ દાબે છે.) જુઓ, તમારું
માથું તો અંગારા જેવું ધીમા રહ્યું છે.

સુજનભાઈ : (સુનંદાના જનદાય પેલાના
દાયમાં લપકાયે છે) દેવી ! ભારે ભારે મેં તમારું
કહ્યું માન્યું નથી, ત્યારે ત્યારે દરેક વખતે મેં
ખતા ખાધી છે, ને આ વખતે પણ એમજ.

સુનંદા : નાચ ! આપારે આ પહે તમે
આપું બોલો છો ? તમારા એકના બાલકોએ

દેશમાં આજ આટલા જાણુને જગાડવા છે તે
વખતે મારા નિર્બંધ કાઢો અને ચાલ દેવાનો
છો ? (પાટ પર પાસે ભેરે છે.)

સુજનભાઈ : ના, સુનંદા, તમે હજી
સમજ્યા છો અને મારા કમની નિષ્ણતા
જેટલી આ પહે કાઢે છે એટલી બીજી કેઈ
વાર કાઢી નથી. મેં જોયા બ્યાને વર્ષ દિવસ
થયાં આ રીવાજ બીજો વિચારજ કમો નથી.

સુનંદા (દેવથી) શા વિચાર કમો નાચ ?

સુજનભાઈ : કે એક સમુદ્ધની બરતી
એવા અરિયર જીવાગમ માઈ ને મારાંતું જીવન
મેં નષ્ટ કર્યું.

સુનંદા : (પણા દિવસનો ન ઉપચારનો
પ્રિય નાનોચાર આજુત રીતે ઉપચારનો
સુજન ! આ બોલો તમારા પ્રખમા શોભે ?

સુજનભાઈ : (ખેડથી) સુનંદા ! તમે અને
એનો એ પારતા કશી પથ હું મનુ મદલાઈ
ચરો છું હો !

સુનંદા નાચ ! તમે બદલાઓ તે પહેલાં
તો મારે મન આપી દુતીઆ મદલાઈ જાય,
ખજાર છે ?

સુજનભાઈ : (આકળાઈને) દેવી ! આટલો
નિષ્વસ મમે મારામાં શું કામ મુકો છો ? હું
તો મુસોની પાંચજા કરવાને સમજાયો છું ને
કર્ષેજ જાણું છું. સૌથી યોદી, ન હરે એવી
જુલ તે આ એ સુલમાં મેં તમને, છોકરાને,
મારી જાતને સૌને દોષ્યા, ને જાણું છું આનું ?
આતારે અસહ્યાર તો મગજમ જૂતશાળના
હનિકાસકર્ષ થઈ મરો છે. સોડાનાં અનિશ્ચિપ

ન નથી આત્મભોગ આપવાને તૈયાર, નથી એમની કાયરતા કાઢવાને તૈયાર ને નથી રસાન્ય પ્રેરવાને તૈયાર. આખા દેશમાં હજી રવાતન્યની ધુન ખરી કોઇને લાગીજ નથી. માત્ર તાત્કાલિક ધુનમાં લોકો થોડી વાર ગાંઠાં ચાપ તેમ થયાં ને તેથી ભરમાઈ, કુધના ઉભરા જેવી આ ખોટી જાગૃતિને ખરી જાગૃતિ ગણી મારા જેવા થોડાક મૂર્ખાઓ હોમાયા. લોકોએ થોડી વાર તાળાઓ પાડી, એમનાં નામોની જથ્થો બોલાવી ને પછી એમનાં નામનિશાન સુદાને લુધી ગયાં, ને દેશને દેશો કાયદો કયાં વગર એવા આત્મભોગો અદ્વિજન્ય ગયા.

સુનંદા : (શાંતિથી) એમ તમે માનો છો એજ તમારી જુલ છે.

સુજનભાઈ : (અકિત થઈને) કેમ ? (થોડીક વારે) સુનંદા તમને એમ નથી લાગતું કે આવાં નિરર્થક આત્મભોગના ખાડામાં મારી જત ઉપરાંત મારે આશરે પડેલાંઓને હોમરનો મને શો દરક હશે ?

સુનંદા : મને તમે સામટા પ્રશ્નો પુછો નહીં. પહેલાં તો તમે એમ માનો છો કે આ આત્મભોગો નિરર્થક ગયા છે એ તમારી માન્યતાજ ખોટી છે. (વધારે મૃદુતાથી) નાથ ! કોઈ દેશ કે રાષ્ટ્ર આવા આત્મભોગોને પાયામાં પુર્ણ વિના સજીવન થયું છે ? ને કેમ જણ્યું કે તમે આથી છોકરાંઓનું દિત બગાડ્યું છે ? કાંઈએ તો પોતાની જાતે પોતાનો રસ્તો શોધી લીધો છે ને : સુદર્શનમાં તો તમે મહાન દેશ-સકત યવાનાં બીજ આજથી રોપ્યાં છે. એક

પણ આવો છોકરો દેશમાં ક્યાં એ દેશને લાભ કે દાનિ ? ને સુવાસની શીકર તમે શા માટે કરો છો ? એ તો અમલદારની દીકરી તરીકે સારે સાસરે જાત, ને દેશભક્તની પુત્રી થતાં એવું સારું સાસરું કે જતું રહેવાનું નથી. દેવેક-પ્રસાદને ત્યાં તો તમારા છુટવાની વાટજ જુએ છે. અમલદાર હોત તોએ સુવાસને એથી સારું બીજું આપણે શું અપાવવાનાં હતાં ?

સુજનભાઈ : (અજાણીથી) સુનંદા ! તમે મને ખુબ બદલાઈ ગયેલાં લાગો છો.

સુનંદા : (મીઠાશથી) ખરે ?

સુજનભાઈ : ત્યારે હું અમલદારી છોડતો હતો ત્યારે ના કહેનાર તમે, ને હવે અસહકાર છોડવા ઇચ્છું તોએ ના કહેનાર તમેજ !

સુનંદા : (ગંભીરતાથી) નાથ ! ત્યારે સમય જુદો હતો. તમે અમલદારી છોડી ન હોત તો હું જન્મભર અમલદારની પત્ની થઈને રહેત, પણ હવે દેશભક્તની પત્નીનું એથીએ ઉચું સ્થાન પામ્યા પછી તે છોડું એવી હું મૂર્ખ નથી.

સુજનભાઈ : (અકળામણથી) સુનંદા ! તમને થયું છે શું ? મેં આજે વાર વાર મંદીનાથી જે વિચારો કયાં તેને તમે સાંભળતાંએ નથી. ને પહેલેથી દેશભક્તની પત્ની થવાનું જાણે 'પણ' લઈ બેઠાં છો ! દેશનો કે અર્થ સરતો હોય તો તો ખરી વાત, પણ વિના કારણે આવા બીખારી જેવા જન્મારો જીવડું તેનો શો અર્થ ?

સુનંદા : (જરા સખતાઈથી) સુજનભાઈ ! તમારા જેવા એક પાછા ફરે તેની અસર આપી

અસહકારની કીલચાલ પર યાજ તે વાન તમે
સુધી જાઓ છો.

મુજનસાઈ : અસર ! અસર ! તમે એમ
માનો છો કે જ્યાં અસહકારીઓ સત્યવાદી છે
શું અત્યાર સુધી બધા સામાના, કોર્ટના, ધારા-
સભાના બહિષ્કારને વગી રહ્યા છે ? હાસ ને
નહેરુ ધારાસભા શોધી, વલ્લભભાઈ મ્યુનિસીપા-
લીટી કબજે કરે, હજારો સત્યાગ્રહીઓ કોર્ટમાં
હાજી નોંધાવે ને સરકારી સાળાઓ પાછી જર
ચક ચક જાય એ શું બહિષ્કારના લક્ષણો છે ?
દરેક આ કીલચાલની નિષ્ફળતા સમજી ગયા
છે, અથવા પોતાને ન કાંવ તેમ હોવાથી
નિષ્ફળ બનાવવા મથી રહ્યા છે.

મુનંદા : (નિઘ્રમથી) પણ નાથ ! હું
તમને તેમ નહીં કરવા દઉં.

મુજનસાઈ : (સમજાવટથી) દેવી ! તમે
સમજતા નથી. હું આ બધું માત્ર સ્વાર્થ પુરતું
નથી બોલતો. ત્રણનો ને સાડ દવાડા સુધી
રાત્રિ ને દિવસ જે વિચારો કર્યા તેના પરજાને
હું આ બોલુ છું. આ હીલચાલને બધી વેગજ
કૃત્રિમ હતો, અને કૃત્રિમને માટે કોઈ જાનુરૂં
ઈદમળ ખડું કપું હોય એવું બધું આ હતું
તેથીજ જેટલા દેશમાં એ પુર આપ્યું તેટલા
વેગથી જતું રહ્યું.

મુનંદા : મુજન મારા ! તમને આ શોભે
દેશની આજીને વધતે જાય બધા વિચાર કર-
વાના ન હોય, એવું કહીને તો તમે બધાને
ત્યાગ કર્યો હતો.

મુજનસાઈ : મુનંદા ! તે વખતે હું
આધારો બન્ધે હતો. મારી આખો આખા દેશ-
જરમા આવેથી આધેથી પુરાઈ ચક હતી. અને
ખજર નહીં કે જેટલા કામના માણસો છે તેમને
આ હીલચાલ નકામા કરી મુકનારી છે. જુઓ
ઈંદુલાલ, જુઓ સંકરલાલ બેંકર, જુઓ આ-
ચાર્જ ગોડવાની ! એકે જેટલાથી જેટલા પછી
ક્યારનો બગવો શરૂ કરી દીધો છે, બીજાનું
ચાણાકય જેવું માનસ પાડીના તારોમા શુંમ-
વાઈ નકામું બની ગયું છે, અને ત્રીજાનું મ-
નસિક પરિવર્તન આ અટકશે તે કહેવાઈ
નથી માત્ર જેવની વાત નથી જેવની બહાર
પણ દેવી ! જે શુદ્ધ, પ્રેમજ વાતાવરણમાં નહાવા
અને બધા પડયા હતા, ત્યાંના રાગ દેવો અમારા
બધા પર કેમ લેવાના તે તમે ક્યાં નથી
બોલતા ?

મુનંદા : (પ્રેમથી) મુજન ! તમે અત્યારે
ચાહો તથા છે અને જેવના કહ્યપિન એકાંતમાં
રહી તમારા વિચારો બધા એકમાત્રી થક મથા
છે, અત્યારે આ વાત જવા દો. હવે મથા
દિવસ વિચાર કરવાના છે.

મુજનસાઈ : (નીલવધને) તમે અને બાળક
જેવો મળી કાઢીને પડાવો નહીં. મુનંદા ! હાં
તો મારા અતર ॥ મુચ્ચરો સમજો, હાં તો મને
એકજાને એ શુંમવલો નાથે માયું રોડવા દો
મારું આપું જીવન અત્યારે અગમ્ય પડ્યું છે
તે પછે તમે આટલી સાતેથી વાત કેમ કરી
ચકો છો ?

મુનંદા : (આ પ્રકારે નીકાલ અત્યારે
કેમ અગમ્ય છે એવું સમજો છે. એવું આપું

વધણુ બદલાય છે અને હવે તે વધારે દટતાથી બોલે છે.) મુજન ! તમે આટલાં બધાં કારણો આપ્યાં. તમે મને એવું મનાવવા મઘો છો કે તમે બંધુ અમારે માટે કરો છો. પણ ખરું કહું તો, માફ કરજો, તમે બધું છોડતી વખતે કે આ નવા વિચારો જેલમાં કરતી વખતે મારો કે છોકરાંઓનો રજા માત્ર વિચાર કર્યો નથી.

મુજન : (અમકીતે) કેમ ?

શુનંદા : તમારે અત્યારે સત્ય જોઈએ છે.

અને એ કડવું સત્ય હું આજે પહેલવહેલું સંબળાવું છું. પરમાર્થના બધા આડંબર નીચે તમે સ્વાર્થ શીવાય કે પોષ્યું નથી.

(મુજનજાઈ સમજણુ ન પડતી હોય એમ નિરાશ બની જોયા કરે છે.)

તમે અમલદારી છોડી તે વખતે તમે મારો કે છોકરાંઓનો વિચાર કરી અટક્યા નહોં, પણ આખા દેશના વિચારને નામે, નાના બાળકને એક નવા રમકડાનો મોહ લાગે, તેમ તમે સ્વદેશભક્તિને રમકડે રમવા ગયા. હવે પાછા ફરવાનો વિચાર કરો છો, તે પણ અમારે ખાતર નહોં, પણ તમને એ રમકડાને કટાણે બાળ્યો છે અને પાછી અમલદારીની સાકળી તમારે જોઈએ છે તેટલા માટે.

મુજનજાઈ : (અકળામણથી) સુનંદા ! સુનંદા ! તમે...

સુનંદા : (વચ્ચેથી અટકાવીને) સત્ય કડવું લાગે તેથી આટલા અકળાઈ નહોં જાઓ. તમારે શું સવણુને ઉઠેલ જોઈએ છે; મને પણ લાગે છે કે જેટલો વહેલો એ ઉઠેલ યાવ તેટલું

વધારે સારું. તમે કરોડો નિરાધાર ઓ બાળકોના દુઃખના વિચારે અમારી ચિંતા ધરને સોંપી તેમની વહારે ધાયા, હવે અમારી ખાતર એ કરોડો સ્ત્રી બાળકોને રજાળતાં મુકશો ? તમે છોડ્યું ત્યારે અમારે ખાતર નહોં, હવે અમારે બકાને પાછા ફરવાનો વિચાર કેમ કરો છો ?

મુજનજાઈ : (શું બોલ્યું તે મુજબ નથી.) પણ સુનંદા ! તમે મને પુરું સમજ્યાંજ નથી.

સુનંદા : (સ્વરમાંથી સખ્તાઈ ઓછી કરે છે.) ના, નાથ ! હું તમને પુરેપુરી સમજી છું. પણ તમે માનતા હો કે તમે એક બુલ કરી છે તો હું તમને બીજી બુલ કરવા નહોં દઉં. (અત્યંત મૃદુતાથી) નાથ ! મારાં છોકરાં દેશ દોડીનાં રહેવાય ? હું કાપરની પાતી ગણુ છું ! આત્યાર મુધી છોકરાં તમને દેવ જેવા ગણતાં આપ્યાં છે. તેમની આદર્શમૂર્તિ તમે લાંબી નાંખશો ? (આંખમાં આંસુ સાથે) તમે અમારા માટે પાછા ફરવાનું કહો છો અને હું તમને અમારા માટેજ રહેવાનું કહું છું.

મુજનજાઈ : (ગળામાં હમો બગાય છે. સુનંદાના બને હાથ પકડે છે.) સુનંદા ! સ્ત્રી ! મારા જેવા કર્તવ્યપથ જીવવાનો ઉદાર તમારાજ હાથમાં છે.

સુનંદા : મારા નાથ !

(હિમજાના આવેશમાં ફરી જીવાની જેવું કે ચંદ્ર નયન છે.)

[પડો પડો છે.]

યાચના.

લેખક:

રા. ચંદ્રવદન મહેતા.

દયા-સહજ રે દયા-જરી દયા, વિશે વાંછના,
નથી દિલ દ્રવ્યુ, નથી અવરના કંડા હુખની.
કરી મન વિચારણા-અહલે સ્વાર્થ સૂળો જની,
નથી કર ધરો, નથી હુખ ચુમ્યા, નથી સાંતવના.
દઈ હુખિત દારવા નથી સુધીય નિશાપના,
મર્યો દિલ છુટેલ હું મુજ પૂઠે પડ્યા થા તણી.
સદા ગણતરી મહી-દડ કહેલ સો, આંખની,
છતાં તુજ દયા તણી અધિક હું કરું યાચના.
મને-મુજ શરીરને, હૃદયમ્મ રહ્યા ભાવને,
બલે મસળ, ચાંપ, ચીર, કર રાખ સર્વે તાલું.
રહ્યું કંઈક સત્ત્વ ને કંઈક કોકના લાભલું,
દઈ બટ ઉગાર દે, કદી ખરે કંઈ ને તને.
લઈ ઉગર તુંય હોય નહીં આપવા ને દયા,
સજીવન થયે બધાં જીવન મ્હારાં ને વહ્યાં.

“ ઠીક ઠીક પણ હવે ત્યાં મનને જરા ખુ-
શાલ રાખજો ને વાંચવા વિચારવાનું લગજીંગ
માંડી વાળજો તમને ‘ચેન્ન’ની અગત તો છે જ.”

“ હા, ચેન્ન તો હવે થવાનોજ !.....
ડાક્ટર હું પરણવા માગું છું.”

છોટુબા અમકમાં-સગાર પોતાની બેઠકેથી
ઊઠીને આ તો કદી માની ન શકાય એવી
વાત ! “ એ તમે શું કહો છો ? નહીં નહીં
ને પરણવા નીકળ્યા ત્યારે હમણા ? ” અગવેળી
અને નારાજ્ય બેંચુ દર્શન ડાક્ટરે કરાવ્યું.

“ ખરૂં કહું છું, મેં નક્કી વિચાર
રાખ્યો છે ” ગાંધીએ શાન્ત પણ સ્પષ્ટ ખત્રી
આપી.

“ અરે પણ આ ઉમ્મરે ! શાને ખાતર ? ”

“ અંતઃકરણને ખાતર ! ડાક્ટર, સત્ય મા-
નશો અંતઃકરણને ખાતર.” નહીં કહેવા ઇચ્છ્યું
હોય છતાં બોધાર્થ જવાબ હોય એમ વેગવંત
ગળગળતો ઉત્તર શાવક ગાંધીના મુખેથી સરકી
પડ્યો.

પુરાણો પાઠોથી ખરેજ દુઃખી છે ને એનો
બેદ હમણા જાહેર થશે એમ વર્તી જઈ એક
મેટો ભાઈ સગા નાના ભાઈને લાગણી પૂર્વક
આશ્વાસન આપી જેમ સમજાવે તેમ ગાંધીના
હાથ પોતાના હસ્તમાં મમતાભેર પકડી ડાક્ટરે
વખતસર પુછ્યું. “ ભાઈ ગાંધી ! મને નહીં કહો,
તમારું દુઃખ શું છે ? આ અંતઃકરણની શી
વાત છે ? ”

ડાક્ટરની સત્તાવાન સહૃદયતા કાળીકે પછી
બેઠી ખારી ખુલ્લી થવાની ચોક્કસ ઘડી

નિર્માણજ યઈ ચુકેલી, એટલે જેમ કોઈ શાંત
વહેતી નદી એકા એક પોતાનો પુરાણો વેગ-
પૂર્ણ માર્ગ બદલી નાંખે તેમ શાવક ગાંધીનું
દાંહેકાઓ જીવું મૌન અને મનોચિત્તિ બેત
બેતામાં પલટાયાં. સેંકડો ગાઉનું લાંબુ અંતર
લેદીને એતી દષ્ટિ હવે દૂર દૂર જેતી કાઠ વધો
અગાઉનું ભૂતકાળ વાંચતી હોય એવી દેખાઈ
થોડી વાર પછી એજ સ્થિતિમાં એણે શરૂ
કર્યું. “ ડાક્ટર, ગઈ રાતથી મારા પર અંતઃ-
કરણનું જેર વિશેષ છે ન સહેવાય એવું વિશેષ
છે. જગતમાં ઘણાકા હૃદયના રોગી હોય છે.
હું અંતઃકરણનો દર્દી છું.” (જરા થોભીને)
“ વીશ વર્ષ આગળનું અપાએલું એક વધુ-
પાણ્ય વચન મને હવે આકરી શિક્ષા કરી
રહ્યું છે. સાધારણે હું હંમેશાં વચન પાળનારો
ગણાયો છું; પણ જે એક પ્રતિજ્ઞા મેં સોગંદ
પૂર્વક લીધેલી અને જે મેં નહીં પાળી તેવું
ફળ આજે હું ભોગવી રહ્યો છું. મારી નલામક
ચાલની ખરી ગંભીરાઈ દર દિવસે મને વધુ ને
વધુજ સમજાતી જાય છે. ધીમે ધીમે એ મને
ગુપ્તચુપ કચરીજ નાંખે છે. ડાક્ટર ! હું કેવી
વ્યથા ભોગવું છું, તે તમે જાણો છો ? શું
ખ્યાલ આપું ! સમજો કે જવાબ આપ્યા
વિનાનો એક ઘણોજ અગત્યનો કાગળ લાખા
સમયથી ‘દીલ માં કર’ એવી ચાલ ફરીઆદ
અંતરમાં ઉઠાવી રહ્યો હોય, અથવા રાત્રીએ
જ્યારે ધરતી કોઈ ખારી બંધ કર્યા વિના ઉઘાડી
રહી ગઈ હોય, અથવા જ્યારે પાણીનો નળ
એક સુરો કંકશ અવાજ કાઢતો જેમનો તેમ
ઉઘાડો રહી ગયો હોય ત્યારે અધું સુતેલું જાન

હંકમાં જે વિચિત્ર વેદના સદે જે તેનું શ્રીહું
શ્રીહું કનરાઈ મેલરાઈ કટ રાતરિયમ કૂં દાહે-
કાઓથી જોમનું છું. દમજા દમજાં લોક એ વળ-
વાળું વચન જ્યાંકર ખૂન જતી મારી પાછળ
ભમે છે. એ ખુદા 'એનો અંત ક્યારે આવશે ?'

માધીએ લામે નિશાસ છુકપો વગર પાછી
એની વગર દ્યારે કોવા લાગી થતીની ચુપ-
કોટી પછી એણે ચવાવ્યું એમો ચડેશે તે વેલ એ
વિગેલ કુખી જાણે. "કરાઈમા દાહેકાઓ
આગમજ મારાથી વળુ માર વળે" નાની એક
સુવર્ણ એડે અને પીછા પોડી. એ કપ ખામ
ખૂનકરત તો નહોતી; પણ જીવાની જીવાનીને
એને એમ અમે જાને એકેક જણી એ ચમા
મેં એને પરજીવાનું-મારી પત્ની જતાવરાનું વચન
આપ્યું તે વચનનો મેં મેરસામ લીધો તેનું
પરિણામ કુદરતી પણ અજામનું આગ્યુ.

"સમજાશે, પછી ?"

"પછીથી પણ આ કમખખતે વચન નહીં
પણ્યુ-અગડેહું નહીં છુપાઈ. ગમે એમ પણ
કૂં મંકારી થવાનું મન ન કરી શકવી. તે વે-
ળાએ જીવાનીના મદના પુરમા મેં એ વાનને
જાણકારી નહીં. કૂં મુખમાં ચાલી આવ્યો-કોહો કે
નહીં અવ્યો. ત્યાં પછીથી મેં કોઈ પણ
એનો વિચારજ કરી નહીં. કુદરોજ રહ્યો.
જાન જતો મારે લાગકર નિઃશ્વર મને સાવવા
લાગ્યું. મારો સ્વમાવ મંજોર થતો આવ્યો-
જીતિ એકાંત જતી મહ અંત કરજીતી કુખદાવક
છેક ચાલુ ચાલુ તેં છાત નજ દષ. જાએ કાહે-
કાઓ એમના એમ પસાર થઈ ગયા દવે કૂં
વૃદ્ધાવરથાને વણ થયો જઈ કૂં-તે મારા કરતાં

પણ વધારેજ વધ દેખાતી દશે. હાથર જાણે,
દમજા એની રિયનિ કેવી દશે ?"

કુખીઆરા ખુખા લેઈ જોઈ દીવમોજ
જતી મુઠેલા કાકરે લાગતી દાખવી "માધી
બાધ. ખોડું તો ચપુ-ચાચનું તો દરેજ પણ
દવે જે પણ મનું તેનો ગમ કેવો ?"

'છોડુલા કું ગમ નથી કરનો પાપ થઈ
ગપુ તેને પણ રડતો નથી; પણ અંતઃકરણ
સત વે છે સ્વમાન દુરીઆઈ કરે છે. તે સહી
શકાત નથી. જે વચન આપ્યું તે જીવ મેરિયી
પણ પાવન-માખું છું. મરવા પહેલાં મારે
ચદરથપણ પાછું મેળવવા ધાક છું. જાં જતી
શકે તો કૂં એને પરજીયા. જરૂર મારી પત્ની
જતાવીશ."

"વાર દાવમા એ ત્તી કયા છે ?"

"જપુ તો જાણતો નથી પણ એમ સ્વમ-
જીવ ક એ પ્રુતમા રહે છે. કેકે શંધી સીવા
સાકે કમાય છે. મારી પેટે એ પણ પરજીવ
નથી. એનું જાણક-દા, ધાકે જાણકે પણ
એનો સાચી છે. દવે તો એ જપમા આવેલી
મેરી છોકરી થઈ દશે."

કાકરે પછા દીવમોજ છતાં કાજા કૈતલ
વિવેરી દતા પણ માણસ લાજીવાર મેલતી
ચલાલી છંછાને વીરો પોતે પોતાને દે છે. એમ
એ જાણતા હોવાથી એમણે ગમવણે પાંકો
સવાલ નાખ્યો "શાવકશાલ. ખોડું ન લગા-
ડશે, પણ તમારી ખાતી છે કે ધડપણ એસતાં
જીવાની નવેસરથી ને હોજાતો ધારે છે તેની
કાંઈ છુપી દગારી આજ તો એ નથીના ?"

"ના-ના કાકર એ આજ જીવે તે તો
પીજીલીં લગી એક વાર મારે ફેરે જતારી કપ

ઝગી-સઝગી-મારું ને તેનું સુખ બાળી આલી
ગધ-ગધ તે ગધળ.

“કદાચ હવે એકાંતવાસ ત્રાસ આપતો
હોય ? તેમ નહીં તો સુખે દુખે કોઇ સંભાળી
લે એવી જરૂર જણાતી હોય ? ” ગાંધીની
ગુંમ ઉર્મિ જાણી લેવાનો ડાકટરે વધુ પ્રયાસ
આપ્યો.

“ના, એમ પણ નથી. જે સંગત ગમતી
હોય અને સારવારની અગત રહેતી હોય તો તે
ખરીદવા જેટલી સક્રિય મારી પાસે છે.”

“કેંક હેયાને આશ્વાસન ! ”

“વાંચન એજ મારું આશ્વાસન ! ”

આથી વિશેષ પરીક્ષાની હવે અગત્યજ નથી
એ છોડ્યા પડ્યાએ બેઠ લીધું. પાડોશીની
વાણી અને નેત્રામાં તેમણે ખુશી પ્રમાણિકતા
વાંચી. તેઓ જરૂરક શરમાયા. “મને માફ કરશો.
તમારી નિષ્ક્રાંતતા ખુશી જણાઇ આવે છે, પણ
તમે જે પગલું ભરવા માગો છો, તે મને પસંદ
નથી. જુની વાતને જગડવામાં શો સાર ! ભૂ-
તકાળ મુધરે નહીં ને છેડાય તો ભારે પડે
એમાં શો ફાયદો ? વળી ધણુંજ ‘મોડું’ યશું લાગે
છે, તથા એ સ્ત્રી તમને ફરી સ્વીકારે કે નહીં
તે શકની વાત છે. મારી સલાહ માનો તો કોઇ
ખીજ રીતે—ગમે તો તમારી દોલત થોડી ધણી
એના નામ પર કરીને તમે તમારા અંતઃકરણને
સંતોષ આપી શકો છો.”

“ડાકટર, તમે હજી સમજતા નથી. કલ્પ-
ક્રિત ભૂતકાળ પૈસાથી પવિત્ર બનાવી શકાય
નહીં. મેં એને પૈસાદાર બનાવવાનું વચન
નહોતું આપેલું—પરણવાનું વચન આપેલું.”

“હું તે સમજું છું, પણ સાદો સમજ
મને ના કહે છે. માંડીવાળો તો સારું. સરખું
બનાવવાનો સમય આવ્યો ગયો છે.”

“ના ડાકટર હવે આમને આમ મારાથી
નહીં રહેવાય. હવે તો જે થાય તે ખરું ! બધાં
કામમાં દીકરી ! મારો હેતુ સાફ છે વિચાર
ચોક્કસ છે. ને ખુદા મને મદદ કરશે.”

ડાકટર ઝટાક દેતા ખુરશીએથી ઉઠ્યા સદર
પરવાનગી આપી દેતા હોય એમ ખુબજ શુ-
ભેચ્છાપૂર્વક બોલી હોવા “જાઓ બાપુ
જાઓ ત્યારે ! એને ખોળી કાઢો ને પરણી જાઓ !
ખુદા તમને સુખી રાખે ! તમારા અંતરનું કોઇ
પણ રીતે સમાધાન થાય તો બસ છે.”

(૨)

શાવક ગાંધી પૂનાના ‘ગ્રાન્ડ હોટેલ’ માં
આવી ઉતર્યો. ત્યાંના પારસી મેનેજરથી પડપૂછ
કરતાં જણાવું કે આલીબાઇ પટેલ નામની એક
વિધવા ઘણાં ઘણાં વર્ષોથી ‘કમ્પ’ મધ્યે ‘સ-
ચ્ચાપીર સ્ટ્રીટ’ માં પોતાની દીકરી સાથે રહે
છે. હોટેલ રાખ્યું છે. પણ નામનું છે. મુખ્ય
દરીને પારસી ધરોમાં લાણ્યાં પૂરાં પાડી તે
પોતાનો ગુજરો ચલાવે છે. દીકરીએ ‘શ્રીવવા
વેતરવાનો વર્ગ’ ત્યાંજ ખોલ્યો છે, જેમાંથી
પણ સાધારણે દીક્ર કમાઈ નીકળી આવે છે.
છોકરી ખૂબસુરત છે. કેળવાયેલી છે—કળાવાળી
છે—સારા ગુણ ધરાવે છે. સંસાર ગરીબ હોવા
છતાં મા દીકરી મહેનતુ છે. આખો દિવસ
ખૂબ ઉદ્યોગી રહે છે ને આવરુ દરકારે શાંતિમાં
દહાડા કાઢે છે. મળતાવડો આનંદો સ્વભાવ
રાખે છે, સુખે દુખે સૌ કોઇને કામે લાગે છે.

ઓગખાણ પીતાણ વિશેષ છે, તથા માઠે માન પગલે છે. હુંકમાં પૂતપણી પારખીઓના મરીન તેમજ મ'વમ વર્ગનાં મા દીકરી અને પોતાની કિપવોગિના, નમના અને નિર્દોષના માટે જાણીતા તેમજ જમણાએકાં છે.

ચાવક માધી આ 'રીપોર્ટ' થી ઘણા ખુશી થયેલ. એણે પ્રશ્નરતો પડ માન્યો. વહી ઉપરાંતની મારી ખબર એને મળી હતી નિકલક, નકલ કરવા થોડા છંદગી ગુજરતી એ મા બેટીને મળવા તે તલપાપડ થઈ રહી.

પહેલો દહારો તો માધીએ હોટેલની બા-ભુખા સમ્યા પીર રહી ઉપર રહેવાર મજ બે તણ ફેરા મારવામાં પૂરી હોયો. એકવારની વીમારેલી અને એકદમ મલની તેની હીમનજ ન થઈ હતી. અને તેને માથા પરે-થતે ચીટી લખીને મોકલી મુલાકાત માગીયા રિવમની સંજ પોતજ માગી લીધી. ચીટી એવી રીતે લખેલી કે ખાસ ઉત્તર વાગવાની અજલજ ન રહે. જવાબ નજ આ બોલ. જો કે મારેલો નહીં તોએ ન આવે, ત્યારે એને કંઈ થાગી તે આપું.

ચીટી આપેલા વખત પ્રમાણે રાતે માઠ વાગે હોટેલની મુઠી પર ટવક માધીએ પર રેરેલ. ખાદરતું કાચનુ બાણું પોલી એક ચાકર 'જોરોમ રમ' લેખે ઓળખાતા નજ દીકનાજ નાનકડા એરડામા વિવેકપૂર્વક તેને લઈ મળે. માધીએ ધારણ કે તેની પોતાની સાથેની મુલાકાત અંદરના કોઇ ખાસ એરડા-માંજ થશે, પણ લાંબા વિશેષ પછડિના પહેલા મીટાપ ઉપર આવેા મધાકારી રંગ લાગેલો જોઈ

એને મનમાં કુન્ન થયું; પણ એ કુન્ન વિમા-રવાને મરો આ નવતો. જોઈ આજમજ જેવું એણે બોલું છોરેકું-એ પ્રેમચેલી કન્નને એણે રમે દોરેલો તે સ્ત્રી કાળા સાડી પહેરેલી સર્વ મુર્તિ સમી રોમની તેની મામે આજે ઉઠી હતી.

તેણે એવ તપાસેલ પણ મહેનતથી ટીકું સીધું દહાર ચીરે જોયું. માથા ઉપર ધોળા પાળની સત્તા જામેલી જોઈ, ચહેરા ઉપર કુખની નહી પણ ચંચીરકની છાં દીગ. અંખેમાં જુના પ્રકાશને બહાર માનુષ્યની વિચારમજ છાગા નિરખી. પુરે મુઠતો દુઝતો કાચ લં-ખાઓ-ઓએ વજતું મહેન નયન કયું. વિવધ કાચ એની કમ માધીને જોળી, મંદ, હંદી ને કંકણ પ્રકારે ટેકવળી લાગી. અમીનજ એને જોતાથી તે ખુશ નહોતી; પણ વીચ વરંના ચીચાર (એક્સલેટ) પછી એ તેની કામથી બીજા તે શી આઠા રાખી રહે ?

કોણએ પ્રથમ બોલવું તો જોઈએ. કાલક માધી બોવારા મરો પણ હોડ બોલે ન શકેલ. જોઈ ન કાચનુ મજામ એકાએક મજા કિચા રતાવવા બાી ચહેલું જોવ તેને જેટલો વિવેક જવાવાજ તેટલા વિવેકથી લેટેલી મલેક મોલી "જેસો કાલકહાડ, અર્કી કેમ ?"

'પરે આપણુ પડ' ને નમને મળવાની દિગા કોણ ન મો નહીં " પાજદમાં જોએા મુનેકમાર બોલે તેવા દયાઅલોચાજ નીકળે.

આઠા કમજ ન જોઈ. મમગીન સાદે જાણીએ પણ બોલવા માંડ્યું. "આપણા વચ્ચે

જે બની ગયું તે પછી તમે મને જોવા નહીં માગો; એ હું સમજી શકું છું.”

“તમે શું સમજી શકો છો તે સમજવાની મને જરૂર નથી. મહેરબાની કરી જે ચંદ્ર ગયું તેની વાત મારી આગળ કાઢશો નહીં” મને એક વિધવાજી માની લેજો.”

“પણ ખચોત આશુ, તું કે’ વિધવા નથી !”

“ખરેખર તો નહીંજ, પણ દુનીયા મને વિધવા ગણે છે, મારી દીકરી પણ એમજ સમજે છે.”

“હા, આપણાં એ નિર્દોષ વદાલાં બચ્ચાને તેની.....

“શાવકશાહ, ફરીથી કહું છું. આગલી વાતનો એક શબ્દ પણ સાંભળવા હું રાજી નથી.” આલાએ તેને અધવચેજ ચાટકાવ્યો.

બાપડો ગાંધી ! કેવી એની કફોડી સ્થિતિ ! જીવું બોલવાની એને મનાઈ નવું શું બોલવું તે એને સૂઝે નહીં. તે ચૂપજ ચર્ચી ગયો, પછી ઉઠ્યો. “હીક, ત્યારે હું જઈ છું. હું તમને નાહક રોકતો હોઈ એમ લાગે છે, પ્રતિ હોડવાને હજી મને વાર છે. તમે કહો તો હું પાછો મળવા આવી જઈ !”

“હા મરજી તમારી.” ના જેવી દા ના. ધીમે ઉત્તર મળ્યો.

શાવક ગાંધી નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો હવે શું કરવું ? છુદ્ધિ કહેવા લાગી : જા, પાછો જા મુંબઈ. અંતઃકરણ હક લઈ ગેઈ, ના ફરી કોશિષ કર.

વચમાં એકાદ દિવસ જવા દઈએછે પાછી મુલાકાત શરૂ કરો-ઉપરા ઉપરી એ ચાર વેળા ઉપલક્ષ વાતચીતનો વહેવાર બાંધ્યા પછી તેણે ફરી વાત છેડી. “આશુ, હું ખુદ્દું કહું ? શા માટે હું અહીં આવ્યો છું ?”

“કહેવાની કે’ જરૂર છે ?”

“હા” દાહકાઓથી રડી રહેલું અંતઃકરણ ઉઘડવા મંડ્યું. તેના અવાજમાં દયા ભરી હતી “આશુ મેં તને પરણવાનું વચન આપેલું વીસ વર્ષનું એ જીવું વચન હું પાળવા માંડ્યું છું. તેનેજ માટે હું અહીં આવ્યો છું. ખુદા, મને મારી બેદરકારી અને નાલાયકી માફ કરે, ને તું પણ મને માફ કરે, એજ હું માંગી રહ્યો છું.”

કેવી વિચિત્ર માગણી ! અને તે પણ વર્ષો પછી ? આલા પટેલ એ સાંભળતે અજબ થઈ ગઈ-હેજતાઈ મઈ. પણ પછી એકમાં એ લાવ દખલો-ચહેરા પર વિશેષ ગંભીરતા છવાઈ. નાખુશીની છાંટ તેમાં પ્રકટ દેખાઈ. “ઓ ! જવા ઘો એ વાતજ જવા ઘો ! શાવકશાહ ! ભંચાણું હવે નહીં સંધાય—બગડ્યું તે નહીં સુધરે. ખરી વખતે સંસારસૂખ સુધી તો દવખને હું મું-સુખી થવાની ! જીવી જાઓ એ ખ્યાલ જીનામાંથી નવું બનાવવા જતાં ઉલટું નવેશરથી ખમવાનું રસે. અમો મા દીકરી પુરતું કમાઈએ છીએ. મને કશાની અગત્ય નથી. ચાટલાં વર્ષો પછી-આ હિમ્મત તમને એ શું સૂઝ પડ્યું ?”

“આહુ, હું તને પરણવા માગું છું. કાષ્ટ જીવનને વશ થઈને નહીં—ફક્ત વ્યવસ્થાને ખાતર માત્ર અંતઃકરણ અને હૃદયનું નથી. મોટું યશું છે છતાં મરતા પહેલાં વચન પળાવેલું એવા માગું છું. મારી ખાતરી છે કે પરણ્યા પછી આપણે એકઠાને ખરેખર ચાલી શકીશું.” ગાંધીએ પોતાની માન્યતા માત્ર રાખી

“મી. ગાંધી તમારી સારી નિષ્ઠા હું સમજી શકું છું. પણ તમારા અંતઃકરણને રાહત આપવા મારી હાથપા અદલવા હું ખુશી નથી. હું ગરીબ છું, પણ મને અહીં કોઈ કુશળ નથી, મારી પાસે કાષ્ટ એવા પૈસા નથી છતાં પ્રક્ટ નામ અહીં જાણીતું અને આપરદાર છે. મારાથી જનતા હું કોઈ કોઈની સેવા કરું છું, માન તથા પ્રીતિ તેના જાણના મને મળી રહે છે, મારી ફેની પણ અહીં એક સારે ઠેકાણે પ્રેમપૂર્ણ જામ એમ લગભગ નક્કી છે, હાકરો મળતો ખાનદારી છે. તે ધણો લાલક સ્થાન નીચરો તેની મને ખાતરી છે, તે પછી હવે શું કામ હું મારી જીવન જાણું ?”

“વારુ, આમાં ફેની ખરી વાત જાણે છે”
“ઓ નહિ ! જવાબજ નહીં. એ ફક્ત એટલું જ જાણે છે કે એનો માપ હસ્તિમા નથી. આ ફુનિઆમાં નથી.” હાં મંદ લાગે નિઃશ્વાસ મુરેલીથી ફેરતી એ મોણી.

“અરે!—પણ એજ કીક છે આહુ ! કે નહીં તે એ કાઠરીની ચામમાં આપણે એક યવું નેપછએ ! તેમ નહીં તે, પ્રામાણિક માણસો એવે પણ આપણે પરણી જવું નેપછએ. આણે વિચાર કર, એકી જામકને સર્વાથ

છે.” તે કરગરે. શાલકની આ ફરીયાદો એની સ્વચ્છ હલી સ્વચ્છ વિચારની અને દીવની, આવા પડે તે જોઈ શકે.

“એ વાતનો મને વિચાર આવેલો—તમારા કહેવા આગમ જ આવેલો.” એ તુન મોલી હાં “પણ અધુ તોજા હવે આપરને પાછી જોવાવવા કરતા નહો જોવાવવામા જ હું શાલો જોઈ છું. શાલકશાલ, વચનકર હું તમને પરણવાને ખુશી થતે, હવે નહીં.”

“આતુ ! મને માફ કર ! જુની વાતને કાઢેકા વડો મવા એટલી સખત ના થા ! ખુદા ખાતર મોટેથી પણ સુધારવાના મર્યા જાણી કામમાં મને મદદ કર ! કાલ જોઈ એટલું માગી લઉં છું એકજમ શું કામ ના કહે છે ? એ ચાર દહાડા ફાલીને વિચારીને જવામ આપજો. કરણ અજાણે આસુમીની આખે ગાંધીએ આજીજ કીધી—શ્યામી જા ! મારી લીધી

કાળી સારીમા સારે મોટેથી મંબોર મુખ-મુદ્રાવાળી ઓએ એ આહુ જોવાં-એ આજીજ સાંભળી, પણ તેના દેશમાં પેલી ન શક્યાં. તેના જીવેવા જોખોએ અને મંબોરવચનમાએ જાણારી દીધું કે મુલાકાત ખતમ થઈ છે. જોની નિશ્ચયતા વચાસ મદ. એ લાગાર બન્ધે-રતે હરે લાલક પાછો ફરે

ખાલે નહીં પણ બેશમ જનારે એવી એ નિરાશાદતી—ફેડું રો નહિ પણ આમ લાવ સું મદ જામ એવા એ ફેડો દગલ જોની અંતર ફેડો શાલક ગાંધીને સહ ન પડી, કે અહીં રહેજું વા પાછા ફરજું. અહીં રહેવામાં

મુતલગ સાર નહોતો—પાછા ફરવામાં પણ ક્યાં મેજ હતી ! મુંઝવેના મિત્ર સમો મળીઓ પણ હવે તો કંડવાળ આવે ! આશા ભંજ બેઠેલો એ હવે ખરે જ મુંઝાયો. અસ્થિરતાએ એના મનને ઘેરું. ચાર દિવસ સુધી એ અસ્થિરતા લંબાઇ ને ચાર દિવસ સુધી “અન્ડ હોટેલ”ની એ કેટી બની રહ્યો. નવો ઉતાર કહી પણ બરાર જતો નથી, આખો દિ લગભગ બંધ બારણે ચોરડામાં બરાબ બેસે છે, એની નવાઈ સૌ કોઇને યવા લાગી. મેનેજર પણ “સાહેબની તબિયત કીક નથી શું ?” એમ કપુછ ફરેજ બધાવે. શાવક ગાંધીએ જોયું આ સ્થિતિ હવે વધુ લંબાવવામાં મંઈએ હાથ આવે એમ નથી, એટલે તેજ સંજે ત્રણ વાગતાં જ મુંબઈ જતી ગાડી પકડવાનો નક્કો વિચાર કર્યો. જરૂર જોગી તૈયારી કરી રેશને પહોંચવા ‘ટેક્સી’એ બોલાવી; પણ ટેક્સી બોલાવનાર ચાકર તે બદલે એના હાથમાં એક ચીઠ્ઠી મેલી દીધી: “સાહેબ ! ‘પટેલ હોટેલ’ માંથી એક છોકરો હમણાંજ તમારા નામની આ ચીઠ્ઠી આપી ગયો છે. કહ્યું છે કે જવાબની જરૂર નથી.” નોકર ગયો. વિરમય અને વર્માસણથી થડકતે હવે ગાંધીએ ચીઠ્ઠી વાંચી: શાવકગાહ,

વિચાર બદલ્યો છે. તમારી માગણી કશુંક છે. સંજે જરૂર મળી જંગે.

આલો.

લોગ સમયથી સતાવી રહેલા કોઇ અતિ-દુઃખદાયક હાલિ ગંદા ગડમાંથી રોગી વસ્તુ નીકળી જતાં દર્દીને પણ એકમાં જો અવર્ણનીય

આરામ અને મુખની બેદામ થતી લહેર ઉપજે તેવો મોટો શાંતિદાયક સુમધુર અનુભવ શાવક ગાંધીને આ ચીઠ્ઠી વાંચ્યા પાદ થયો. કેવું નહીં ધારેલું ! કેટલું નવાઇ જોયું ! પગભર તો ગાંધી પોતાનું જ્ઞાન જ ભુલી બેઠો એ. સ્વમ કે સત્ય ! ધડીઓ પછી તેને ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. એમ થતાં જ તેને લાગ્યું કે અંતઃકરણ ઉપરનો પેસો રાક્ષસી બાર સદંતર લેવા-કાઢ ગયો છે—નવી આવેલી શાંતિ તેની રમે-રમમાં ફરી વળે છે—ટીલી થએલી નિરતેજ દેહમાં જીવાની પાછી પ્રવેશે છે. અને આજે હાલેકાઓ પછી એ પોતાની નજરમાં તેમજ પોતાના પેદા કરનારની નજરમાં નવેસરથી ઈચ્છેઈય ગૃહસ્થ બનેલો પોતાને જોઈ રહે છે. બધા ભગવાન આ તારો કેવો આભાર ! મુખની અસર ધમર સ્તુતિને ધસડી લાવે છે. શાવકના આભારી દેયામાંથી પણ એજ રાત્ર નીકળ્યો: પરમકૃપાળુ અતે પ્રસન્ન થયો—ધમરે તેના હાથ પર દયા કીધી—પ્રભુએ એનો પંથ-તાપ સાંભળ્યો. અંતરજ્ઞમીએ આસ્થા અને ધીરજનો મોડેથી પણ બદલો વાળ્યો ! ચાર દિવસ પહેલાં શી સ્થિતિ હતી ? આજે પણ એકમાં બધા રોગ, તાપ અને દુઃખ ચાલ્યાં ગયાં—નિરાશા આસામાં પડતાઈ—નકારવશ બનેલી આ પોતાની મેજે હા પાડતી તેને બોલાવતી થઈ—સર્વ શક્તિવાન સાહેબ શીવાય એ બધું કોણ કરી રહે ? માણસની સારી નિષ્ઠા તેણે ક્યારે લક્ષમાં નથી લીધી ! દુઃખી અંતરનો સાચો અવાજ તેણે ક્યારે નથી સાંભળ્યો ? આ હો ! દયાસાગરની દયા અપાર છે ! તેના ઉપકારોની તે કાંઈ હદ છે !

પ્રભુ પ્રત્યે આજીવન જનની માધીની રેઢ
અહીં નીચે સુધી પડી. નખી જતા પુરુષ
વંદાં જ્યાં-અકિતમીનું મસતક ફરતી મેચ
ચપું. બે દસ કોરેકા બેડાઈ નથા ને મુચી
ધાવનાના નિવાસ રખાન બનેલા તેના નેત્રામાં
આંસુ ધાડ આપ્યા.

એ અલેશ સમયે એટલે સ્વાભાવિક એવું
ધ્યાન 'સમ્મા પીર રહીશ રહેતી સી બહુ
રોડ્યું. આજાર અને સ્નેહ અહીં પણ ઉમ-
રાયાં એની ખુશ મીઠી ફેર્યા આરામ પુર
સીએ માયું અરેલી અખિ મીચી એ વિચારવા
લાગ્યાં: એવું દેવું કેમજ તો ખરું જ !
તમે એવી આગલી પાછલી વીસારીને-અથા
વિચારને અને શુદ્ધિને પણ બાલુએ મેલી એ
પોતાનો રસતો ભેવાતું. આપુ આમજ નેનીજ ભોળી
લાલી અને મીઠા દીલની જ અતે બહાર યર્ધ.
ખુશ એને સુખી રાખે ' એવું મારી તરફ નેચું
—મારું દુઃખ પીછાવડું ને મારે ખાતર પોતા-
નો ભોજ પણ આપો. એ અહીં સુખમાં છે,
શાંતિમાં છે-પોતાના જમ પર ઉમેલી છે રોડીની
સદાચતાની એને જરૂર નથા છતાં એવું મન
ફેર્યું. હા પાડી-મારા ખાતર જ ફેની રી.....
બનવા જોમ છે ભોજ સાથે ખાર પણ બેડા-
એકો હોય અંતો પ્રેમ અને તે પણ તેનો
સૌથી પહેલો પ્રેમ સમુજા: જુસાઈ જતો:
નથો એતો કોઈ વાર મરેતો પણ સજ્જન
બાય, આપુ ! આપુ ! આ તારી ફેવી મહેર-
વાની ! આ તારી કેટલો આજાર ! તેં મારું
દુઃખ બેચું. હવે તારા સખને મારે જ હું
છેલીય. "

વિધવા નાટક તખ્તા ઉપર ' ના ' ના
' હા ' નો અલગુન રસપુજા એક પથે પ
જળવ.જ છે. આઠા પટેમ્ની દિમદવ ને
અગવ ' ના ' જોત જેતામાં કેમ ' પ-દાઈ-જ
તેના ઇતિહાસ અરેખર તો છુટે.જ હતો. પ
સાવક માધીએ તેને બીડજ રીતે કદાચો. અ
સાનતા આદિય અને કમનાની બહેર કેવ
સુખકામક છે-નલે ત્યા સુધી તો કેટલા બુધ
છપડાવક છે !

સાવક માધીની સુખવાસી માન્યતા પ્રમાણે
બહી આજા પટેમે ભોજ આપ્યો હતો અરે,
પણ ન કેને ખાતર ફુપ્પી માધી કે તેના તે-
વાજ ફુપ્પી અંત કરણ મારે તો નહીં જ. હા,
એ એ મ હતો, પણ તે લાચાર અનેક શેઠજ-
તરતી માતાનો-નહો કે ફમાવત અને રેનેલાજ
કે.છ સાચી પ્રિયનો !

દમણા દમણા આપુ પટેમનો યવ એક
વાતે નહું શુકાતો હતો. એની ફજાળી દીકરી
ફેનીના કારજની એ વાત હતી. નવજ નામે
એક તરજુ છિમ્મક વેરે ફેનીને જળરી પ્રીત
ખાત્રી હતી. એકેકને પ્રકળ આદર્શ એ લાયક
જેકુ લગનનો દિવસ નજીક લાવવાને અત્યાગર
બની રહ્યું હતુ. ઉંચરી તરજી માતાની ના તો
હતી જ નહો, જે વાતમાં દીકરીનું સુખ-ખુશ
દુખ લેશ એની ના હોજ જ નહો ફેનીને ઉછે-
રવા કેજવવા અને સુખી કરવા આ ડાની અને
ફુપ્પી માતાએ એકેકે રાધે કે કે દાઝમારીએ
અને મુકોલીએ વેદી હતી. મેવજ પ્રેમને પ્રમા-
આ બેક નવું પ્રેમ-સખ દરમ બરાબર જણી

એણે પોતાનું સર્વ સુખ એક પોતાની દીકરી માંજ ભરી દીધું હતું. પુત્રી કાળે જીવતી એ તેની પર પ્રાણ પાચરતી. ફેની મનગમતા પુરુષ થી પરણી સુખી થાય એજ એક ઇચ્છા અને આશા હતે તેને રહી હતી.

પણ નવલના પિતાને આ કાળ ગમતું ન હતું. એ પોતે પણ ગરીબ હતો. દીકરા શિક્ષકના મુખર્જીખારસ ધંધામાં જે કાંઈ કમાઈ લાવે તેના પર ગુજરાયે તો; છતાં એ પારસીને પોતાના કુળ માટે જબરો ગર્વ હતો; અમારુ ખાનદાન ઘણુંજ ઉંચું અને મારા પૂર્વજો આગળ જાહેરમાંકિત અને જહોઝલાલ હતા, એ સીવાય કાંઈ બીજી વાત એના મુખમાંથી લાગ્યે નીકળતી. કુળગર્વની એ ઘેરજા આ પ્રેમી નેહાના સંબંધમાં આડખીલી સમ થઈ પડી. એક “ભાઈવારીની દીકરી” ને પોતાનો દીકરો પરણે એ ખ્યાલજ એને મન ગસલ હતો. આચારિકિત પુત્ર પિતાને ઘણુંજ સમજવું, ઘણુંજ વીનવળી કીધી છેવટ પગે પણ લાગ્યો; પણ હકીકતે ડોસો એકનો જ ન થયો. અંતે મલીનાએની ચાલુ સમજવટ અને માયાકુટ પછી એકજ રાતે ડોસાજી નમતું મુકવા તૈયાર થયા; કે આલા પટેલે ‘ભાઈવાર ખાલુ’ એકદમ ઠાઠી નાખ્યું ને બાણા પુરા પાડવાનો દલકો ધંધો સત્તર ત્યજ દેવો.

એક પુરી આવકનું સાધન ચાલ્યું. જલ્પ ઉપરાંત સ્વમાન પગે રાજાયા એવી આ અવિચારી માતાની રાત્રીથી આલાં પટેલનું બાતર સ્વાભાવિક ધવાયું. તેણે આ ‘અપમાન’ સામે સખન વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ અંતે એ લાગ્યારે

ચક્ર પડી. કારણ તોડવું અથવા ધંધો છોડવો એ બારીક સંકટમાંથી બહાર કેમ નીકળાય? ને કારણ તોડે છે તો પુત્રી હદયભરખ બની હમેશનું સુખ ખોઈ બેસે છે. ધંધો તજે છે તો જીવન-નિર્વાહ અંટકી પડે છે. ડોસાની કુળ હંક અને દીકરીનો પ્રેમાગ્રહ એ જે દબાણ વચ્ચે એના પોતાના હંક અને આગ્રહ હારી જવા લાગ્યા; છતાં એ દેશા નિર્ણય પર આવી સકી નહોતી.

આ ઠટોકટ સમયે શાવક ગાંધી પુત્રે આમ્ને આલાંએ એને ચોખખી ચઢ ના સંભળાવી પાછો કાઢ્યો, તેને વળતે જ દિવસે છેવટના નકકી જવાખ માટેનું ડોસાજીનું ‘અલ્લીમેટમ’ આવી સામ્યું. હવે શું કરવું? વિચારમાં ને વિચારમાં આલાં પટેલે બપોરે રાત ઉજ્જરામાં ઠાઠી નાખી પણ એ વિચારને અંતે એનું માતાપણ આગળ પડી ફાવી નીકળ્યું. માતૃત્વજ એને નમારી. એટલાજ માટે શાવક ગાંધી ઉપર ‘હા’ ની મીઠી ગમ. એ શાવક ગાંધીને પરણે તો જ હોટલનો ધંધો છોડી શકાય—હોટલનો ધંધો છોડે તોજ દીકરી મનગમતે ઠેકણે પરણી જાય; એ સીવાય બીજા રસ્તો નહોતો.

આમ એક સાંતાએ દીકરી ખાતર સ્વમાન સ્વેચ્છા અને સ્વતંત્રતાને ભચકી કચરી તેનો ભુકે ભુકા કરી તેમાંથી જીવાનેલા—લોહી વડે લખેલી ‘હા’ ને અણગમતે ઠેકણે મોકલી આંખી. એ સ્ત્રી અને તેના સર્જનદાર સીવ.મ તે વાત કાઢ્યે નહીં જાણી.

(૩)

પોતાને ‘ગૃહસ્થ’ બનાવ્યા પછી શાવક ગાંધી ‘ગૃહસ્થી’ થયો—આલાં અને ફેની મુખર્જી

વાસી સપા. નવજનના જુદા પિતાથી પણ માની ગયા હતા એટલે હવે કામ દિવસ એવે ' હૃદય-સામેને પાર પાડવા ' ની તૈયારી થવા લાગી.

શાવક ગાંધીએ ઘર બંધકુ તે સંપૂર્ણ વાપકેપર પર એક મજાના મોટા ખર્ચશાશ્રી બધ રહેલ. મહો શ્રીમંત નહોતો હતા એકે મદ દીકરીના સુખ સાર પોતાની શ્રીમંતતાનો સાગે ઉપયોગ કર્યો વાડો, ચારી, મોટર, બાણી પાણી નીકર આકર વગેરે સ્વર્ણી અગવડ તથા અસા મના સંધનો માગે ત્યારે લેખને માટે દાનર હતાં-પાણી કેહેતા કુષ મળતું એવી વાત હતી નવજ પલ્લુ પુનેથી રખના દિવસે પર કુલ્ય આવતો, 'રેભે હોરેય' શા ઉતરતો અને આવો હી તેમની સમગ્રતા આનંદપૂર્ણ યુગાગતો ગાંધી સાધની જુની પીંછાજીને લીધે મા હોડુના પલ્લુ ધીરે ધીરે બધાના ખાનીલા થઇ પડયા. મિત્ર અને સવાહાર જેવા બની ગયા સ્વગ ફેર શીતલ ગાંધીએ આગશે જીવનકમ મોઝાજ બદલ્યા; પણ બીજાઓના જીવનકમને વિશેષ સારા સ્વરૂપમાં એ લાવી રાકયે, એટલા સંતોષે એકે પોતાઈ સુખ માની લીધુ પત્ની તથા પુત્રોને પોતાની સ્વધેને વર્તન તાન સંધારણ હતો. 'સુખી કુટુંબ' (Happy Family) હોતો તેવા રાજ માટથી ખરેખર વેગકો હતો, જતા 'માણી મિત્રવેળી ચુલસાઈ'ના સ્વસ્તોય પડે એટલુ એ સદી શકતો.

એક દહાડો તેઓ સર્વે ઉતરતી સહેલકાહે જ્યાં, નવમ અને હોડુખા પલ્લુ સાથે દત્તા આપો દહાડો ફરવા દરરામં તથા આનંદ ઉપગ્રમમાં ક્યો નો ક્યાં પડી ગયે સંજો તેઓ

મુખર્ષી પાછા ફર્યા. પણ આવતી વેળાએ ને મજાવાસ તેઓ બેઠા હતા, તે મહાવે અચાનક ફાટી નીકળેલા પુત્રના વેદશાથી પાછોની પીઠ પર નાખવા લાગ્યા. એની અસર તમે કાઢ ન આનંદ પલ્લુ ફેનીનો જીવ રખા જાગે. ચોડા થોડા ફેર ચક્રર તેને લાડવા પ્રાડવા-લેને મોલક મુખડો નૈસર્ગિક રત્નાય ને ચુભારીજાએ પડી ગયે-નદન શીકે પડી ગયે.

સાનોને ઉત્તમરો, થક, જાનક અને કમ અરેશ પડ ને હાથ પડે છે તેજાજ અલ્પમતે ફેરફાર ફરીએ વાગવાથી માણસના મુખ ઉપર દેખાઇ આવે છે એ સમયે મમે એના જુવાન ચહેરાની ઉપર એ વધતી બોહી થયપણી હાથા વતરે છે ફેનીનો વિધતિ હમણાં એવી જ હતી ત વેળાએ એ પોતાના સાવકા પિતાની ચામેજ બેઠેલી હતી. માસિક અને સ્વાસ્થ અધિવારયા એકેકનો હમોયજ આવી રહી હતી - વન તેમની ખરાબર સામેનો બેઠક પર ગોડવાએકો હતો-નાચનો મહાવે પ્રિયને પમદ નથી એ દસ રિતપૂર્વક જોઇ રહો હતો. અને એને એમથી કેક બીજેજ નવો દેખાવ દળે રળે તેનો આજ આગર રજી થતો હોય એમ એને લાગવા માડુ. ગાંધી અને ફેનીના ચહેરા એકજ સરખા દેખ એમ પ્રતલ દેખાડુ સાધરણ સમયમાં ને મુલક ન જાણી સહાએકુ તે હવે દહાડ રજુ તેને ખુસે ખુસુ દેખાઈ આનંદે સાનો. બાપ અને જુવાન એવી અનવજા જેવી દહ છપી-ભારે અચબો પમાડે એવી દહ છપી-એકને સદંતર મગવા આવવા દર્મ.

આ મુલવની સમયાધએ નવજને વિચારસં જેવી થીપે. એના મોદનન તથા મલ્લકા રિખ

ક્યાંના ક્યાં ઉડી ગયાં. તેઓ ઠિનારે પહોંચ્યાં ત્યાં લગી એ જાણે કેાઇ સમાધિમાંજ હતો. ઘરે આવ્યા બાદ ફેની ટુંડીઆર થઇ ગઇ. મોઢા પરનો શ્રીકાસ ઉડી જઇ રતાસમાં પાડેા મોઢાવાયો. તેણે પોતાનું શ્વાણું સુંવાણું વઢન તેના માટપટમની બધી ગોળાઇ તથા અણીધારી મુંઢ-રતા ભેગું ફરી પ્રાપ્ત કરી લીધું. એમ થતે જ બે અઢેરાનું સરખાપણું અદ્રશ્ય થતું ચાલ્યું. ગાંધી અને ફેનીનું મળતાપણું જાતિ તથા વય ના સર્વ સામાન્ય પડદા પાછળ સાવ ઢંકાઇ ગયું; જાણે એક નવાઇ જેવું ચિત્રપટ સાગરને તળાએથી એકા એક ઉપર ઉંચકાઇ આવી, ધડી બે ધડી દેખાવ દઇ હતું ન હતું એમ બીજારાઈ ગયું.

રાતે છુટા પડતી વેળાએ નવલે વાતમાં વાત કાઢી: “ફેની રીપર, તારા સાવકા પપ્પા તારાં મમ્માના કોઇ પીત્રાઈ લાગે કે?”

“નહીં રે રીપર! સગાઈ જેવું દેઇજ નહીં એવણુ તો મમ્માના જુના દોસ્તદાર ચાપ, કેમ, કે પુછવું પડ્યું?”

“નહીં—જરા એમજ સાધારણે પૂછ્યું.”

બીજી સવારે એ પુને ગયેા. નવલ પ્રમાણિક હતો, પણ ભોળાપો નહોતો. ઉરનથી આવતી વેળાના પ્રસંગ ઉપર તેણે પોતાના ઓરડાના એકાંતમાં લંબાણથી નાખુશ વિચાર ચલાવ્યો. ખુશી વાત કહી આપતોજ એ બનાવ હતો. પહેલીજ વાર એને જ્ઞાન થયું કે એની રિયતિ કોટીડી થઇ છે. ગાંધીવાળાઓનો જૂતકાળ કોઇ ભેદમાં વીંટળાએલો છે એ દેખીતું હતું. એ ભેદનું મૂળ-કારણ તેને કહી આપ્યું હતું. ફેનીને

બોવાની નામરજી તથા એની માતાના કલંકિત પૂર્વ ચારિત્ર વીશેના નૈસર્ગિક અચાવની સામસામી ભીમિંઓ વચ્ચે અથડાઇને કલકા લગી એણે શોકપૂર્વક ચિંતન કયાં કીધું. ફેનીની નિર્દોષતા એણે વિચારી લીધી, પણ માતાની નિર્જળતા એને ખુશ્માજ કીધી. આ છેલ્લી લાગણીની ઉપરવારી એ થઈ ન શક્યો. લોક-વિચારનાં દષ્ટિબિંદુએ તથા એનાં પોતાના અંતરનાદે એ લાગણીને મજબુત ટેકા આપ્યો. “લગ્નમાંથી નહીં જન્મેલી:” એ એક ખ્યાલજ તેનું સુખ હુંડી લેવાને માટે જોઇએ તે કરતાં પુરતો હતો, તો પછી ફેનીથી ખરેખર લગ્ન ક્યાં બાદ તે સુખી થાય એ અશક્ય હતું. એજ કારણે ખુદ ફેની પણ તેનાથી સુખી નહીં થઇ શકે, તો અઢીજ અને અત્યારેજ સંગંધ તોડવો એમાં ખોટું શું? પરણ્યો સંસાર પાછળથી વિષમમ બને તેના કરતાં દમણાંજ વધતો ઓછો શોક તથા દુઃખ બન્ને પહે વેડી લેવાય એ શું બહેતર નથી? ધણું લાગેવાળે નહીં એમ એને થીમેથી મૂકી દેવામાંજ હડાપણુ છે—ખુદા છે—બીજે એને સુખી કરનારો મળી રહેશે—તે એને વિશેજ સુખી કરશે.

આ દરાવ પછી નવલે ફેની પર જતાં પ્રેમ પત્રો ધીરે ધીરે ઓછાં અને ઓછાં કરી લીધાં—છેવટ તે સમુજમાં બંધ થયાં.

નવલની વર્તણૂક જરા જરા ફેરવાતી જોઇનેજ ફેનીને વદન પડ્યો. તેને ગમરાટ ઉપજવા લાગ્યો. એ માતા આંગળ દોડી ગઇ. ઉરન અએલાં તે રાતે જે સવાલ નવલે તેને પૂછેલો, તેજ સવાલ એણે માતા સમક્ષ પરી

દીધો એ વેળાએ માતા પર થતી અમર એજે
ધારી ધારીને જોઈ-તપાસી માતા અમરી,
લજવાઈ, જનજોન જતી ગઈ, શીઠી પડી મઈ.
ઉત્તર ન આપી શકીઃ છેવટ પ્રેમ પત્રો સદંતર
આવતાં બધે પાયાં તે પહેલાં તો કમભાગ્ય
ફેનીએ પોતાના જન્મનો એક પણ લેકેલી દીધી.

આપડી ફેની ! તેના પ્રેમાકાશ પર જોત
જોવામાં કાળ વાદળ ફરી વળ્યાં એની દુનીઆ
ધોર અંધારો બની ગઈ. એકવાર પણ આવીને
મળી જ્યાં એજે નવજને પ્રકળ આછાકી શીધી-
પરશર પીંગળે એવાં કાજળો સખ્યાં, પણ નવજ
નજ આવ્યો-ઉત્તર સરખોએ ન આવ્યો દિવસ
જતે એ વધુને વધુ અમરીત થતી ચલી. નવજ
વિના એ છત્રી ટકશે નહીં એમ તેને લાગ્યું.
એની દેહ સુકાવા માલી-સીદઈ કરમાઈ ચાલ્યું.
આ ન ધારેલા સંતાપે ગાંધીના ધરની કૌટુંબિક
કાલને ખોરવાવી. કૌટુંબિક સુખ તો દગુંજ
કર્ષાં ! દીકરીના દુઃખથી બેશમ બનેકો આવળને
ટાવક માધી પર-ખુદ પોતાની ઉપર દાવમા
ગુસ્સો લાગતા માંડ્યો. અતે 'માફ પાપ' પુત્રીની
આડે આવ્યું અને એ પ્રાપ્તને જન્મઆવનાર
તથા પાણું જગાડનાર એ 'કમજબાન મારીડો'
અમે મા દીકરીને દેશન કર્યા વિના રહી શક્યો
નહીં-આરો તો જાવ જગાડ્યો; પણ મારી
દીકરીનું એ નખ્ખોદ વાણ્યુઃ એ રાજ-જાગા
મને એવાં છુપી બજે તોએ તે સાવક માનીને
રક્ષાં વિના કેમ રહે !

નવો માડેસો સંસાર દેખાતો પથટો ખાવ
ઉ-આ દીકરીનો વિવેકની દરખાં સયવાએસો
વહેવાર કેંક ખુસ્તો તો કેંક દંઠાએસો અસજ્જ

અને અપ્રમત ભરેલ થતો જાય છે, એ ફેરફાર તે અટ
વતીં જ્યો ફેની આ ફેરફારતું કારણ દતી એ
દેખીતું હતું; પણ એ પેતે કષ્ટ રીતે તેને
સાર જવાબદાર હતો, તે આધી કષ્ટો સકશે
નહીં.

"ઓ મમ્મા આપ શું નાહાની ઠીપા ?
કુશનને પશમાં માલ્યો. જોણે તમારી છુદિ
બગાડી-તમારો ભવ જગાડ્યો તેને પાછો ઘેરમાં
લીધો. 'અરે, એવળુ શું કામ વર્ષો પછી તમને
પાછા મળ્યા ને તમે શા વાતે પાછી દા પાડી !'
ફેનીથી જ્યારે નજ રહેવાયુ ત્યારે એક
રાતે ધરમા બહુ ઘાત થયા પછી માતાના
ખંડા જાવ ઉપર પ્રમાણે તેની આગળ એજે
દીસતું દઈ પાછી કહ્યું.

"તારે ખાતર ! મારા જન્મ તારે ખાતર !
મારી તો જરા મરણ નહીં પણ નવજના
જાપે અને તે મને સંકડાવણુપા મુકી દીધી.
મારે વાસ્તે મિઠ બીએ રસતો નહોં હતો."
કુ.બી માતાએ રડતે આવળે ખુશસો દીધો.

"એમ ! ત્યારે તમે મારે ખાતર કા પાડી ?
ઓ મમ્મા, મને તમારી ગઈ ગુજરીની શી
અમર ? જો તેના એક હસિારાથી પણ હું
વારો હતો તો તમને એમ કરવા દેતો ! કરી
નહીં" ફેની અવેશ તથા દયાથી પોકારી લીધી.

"દીકરા, મેં તારાથી છુપાવ્યું પણ તારા
અંદરમાં તે અંદર કરી આપું-આસ કરી,
નવરે તારી તપીયન બજેલી દોષ છે કે છું"
મીરાઈ જાવ છે ત્યારે આવેકૂળ તારા સાવકા
આવતા જેનીજ છું દેખાઈ આવે છે. નવજને

શક ગયો તેમ બીજાઓને જશે, તો મારું
 મોતજ થશે. મુઠ્ઠું હું ! જેનું મોઢું નહીં બેવે
 ગમે તેને પાછો બોલાવ્યો. સાફ ના પડીને
 પણ પછું હા કહ્યું. પુનામાં આપણે કેવાં
 આખર દરકારે મુખમાં હતાં-સાંતિમાં હતાં !
 કાંદને કાંદ'એ નડવા' આપો મને, ને મારી
 પૂકે પડ્યો ! " આટલું બોલતે પુત્રીના બેળામાં
 માથું મુકી અભાગણી માતાં એ અખત્યાર રહી
 પડી. પેટે જળ્યા બાળક સમક્ષ માનભંગ થવું
 પડે એવી વિધીની ક્રૂરતાએ તેવું હૃદય આરપાર
 ચીરી નાંખ્યું.

દીકરી પણ માતા બેળી રડવા લાગી.
 દુઃખી માતાની પાંદ પર વળતું પોતાનું માથું
 મુકી તેને પસવારતે આશ્રય આપતે ફેનીએ
 પૂછ્યું, " પણ મમ્મા, એવળ વર્ષો પછી એમ
 કે હંથી પાછા કુટી નીકળ્યા ? શાને વારતે એટલી
 બધી તમારી પુક પકડી ? "

" મુ'બલ જઈને બડાએલા તે રહી રહીને
 ફેક દમણ આખરને ખાતર—અંતઃકરણને
 ખાતર પુને દોડી આયા ને માફ માગીને કે' કે'
 બોલીને માફ મન ફેરવવાના જખરા ફાંફાં
 માર્યાં." માતાએ મરતક ઉંચું કરી ઉત્તર
 વાળ્યો.

" ને મમ્મા, તેથી તમે પીગળ્યાં ? "

" નહીં, જરાખી નહીં એવળની ઇચ્છાની
 એવળના અંતઃકરણની મને ટચાકી બાર
 ખી પરવા નહીં હતી. દયા કે દોષ બી જનની
 લાગણી કે લુની પાદનો, તો અદી સવાલજ
 નહીં હતો, પણ નસીબમાં બનવાનું તે જુદાજ
 ની હૃદ ને તારૂં મુખ તથા મરેજી જોઈ મેં એ

જુનું પાપ પાણું માથે વહોરી લીધું. દીકરી !
 મેં તો તુને સુખી કરવા મારો ભોગ આપ્યો
 પણ પાપનો પકડાયો અદી ખી લંબાયો. "

" નહીં મમ્મા, મારા વડાલા માયજ ! હું
 તમને જરાખી પાપી ગણતી નથી, પાપી હોય
 કોઈ દમાખાજ વિશ્વાસઘાતી ! " સમજી દીકરી-
 એ માતાને પ્રેમથી મુ'બન કીધું, છાતી સરસી
 ચાંપી તેને ધીરજ આપી. " ગમ ના કરો મમ્મા !
 સૌં સારું થશે. થવાનું તે થયું. ખુદા નવલના
 દીલમાં કે દયા મુકે-કેઈ વિચાર મુકે ને એ સમજે
 એવી રાત દિવસ હું તો બંદગી કર્યોજ કરે છું !
 કાગળો લખી મનાવવા સમગ્રવવાની ધણી બી
 ફેરોયો કીધી પણ ફેકડક; તો બી મે આંધા
 છોડી નથી. હમણા ' ઇરટર ' ની રજા છે,
 એટલે કદાચ નવજ મુખજ આપો બી હોય. હું
 કાલ પરમ ' રેલવે હોટેલ ' માં જઈ પુછી
 આવસ. જે આયા હશે તો જરૂર મગાને બંધો
 માગતો પાછો રાત પર લાવસ "

" ખુદા સાર કરે મારા વડાલા જમ્મા ! એટલું
 તમારા લેકિનું સમાધાન થઈ જાય તો પછી મને
 બીજા કોઈની પરવા નથી. હું હવે આપ જવતરે
 વધારે વાર જવવા માગતી નથી અદી' હજાર
 સુખ હોય છતાં એ પારસીની સાથે મને રહેવા
 ગમતું નથી. વીસ વરસ પછી બી એ અભાગી-
 આએ આપણને મોટા દુઃખમાં ને બદબખીમાં
 મુકી દીધાં. ખુદા એ બંધનમાંથી મને છોડવે-
 નેગ બને તેમ જલદીથી છોડવે ! "

" હા, જેમ બને તેમ જલદીથી નહીં,
 પણ આ ધડીએથી જ તમારું બંધન ફર કરવા

૧. હું તૈયાર છું. હું એજ કહેવા તમને આવ્યો છું. - વચ્ચે રમ્ય એ દાખલ થવા માટે મારે મારું છું. "

સાચક માધી જેથી પાતેના અંકડા પચારીમા મુતે મુતે આ કટાર ભોંકાતી વતચીત બોલે બોલ સાંભળી હતી, તેને કોઈ શોકાતુર પેન સમી ધીમેથી એકએક એરડામા ચાલી આવે. મો જોઈ-ફરજન ઉડાણમાથી નીકળેલા તેને મંજીર ઘેરા ધુંધવાતો નાહ સાંભળીને મદીકરી હૃદય સદાગા હડી ઉભા થઈ ગયા.

"હા. મેં મધુ સાંભળ્યું કે નહીં ધારેડું પધુજ સાંભળ્યું છે આશા તારી 'હા' નો ખરા સખજ અને ફેનો દીકરા તારા કુ.અતુ' જરૂર કારણ મેં દરખાજ જાણ્યું, એ જઈ કારણ પછી કારણ હું પોતે જ ' મને માફ કરજો. મે તમને સુખી કરવા ધાર્યા હતા જ્યુડું તેમ કરી છકો નયો-ફરજે તેમ કરવા દીધું નથી એકાદ ધર્મસાગના અલ-મખલા ક્રિતાક જેવા તો હુ અરી હતોત્ત કર્યે તમે મને અહીં જોશો નહિ. આજ મુધી સંબંધેનો ખાતરેઆવજ હતો. કાને, ને સબંધ છે તે પણ નહીં રહેશે. તમે જેમ રહેજો આવ્યાં છો તેમ અગોં કુખેથી રહેજો. ખસી જરોખત અત્રણ મારક થયા કરશે" એટલુ-મેલી દિગ્મુદ તથા અવગત જની અમેય તે માદીકરી બની છેલી શોકાતુર દષ્ટિ ફેડી જેવા આવ્યો હતો તેવી જ મંજીર ધીમી હમે તે ત્વથી ચાલતો થયે.

વળતી સવારે પોતાના મિત્ર કા. હેલુજા પંકમઃ કાથે મસલત ચણાની તેમની ખાઈત

ચાવકશાદ માધીએ 'હોલ'ની રેમ' હજારને પોતાને અમત માણ્યો પાકો વારે સપ સીધા મારે નમીને તે ખાકી હતો તેથી તુર્મ મળી મળે સંજ પડના તો જરૂર જોઆ માનાન સાથે રાવક માધી પોતાના પુરાણુ આગમમા કરી કામ પગ ચાલ મરો-થીતાય પેડું અનંકરણુ.

૪

ધરતરી રમ નવજને કદાચ મુખે પ્રિયાં હાથે એવી આશાથી ફેનીએ ' રહેજે હોટુ' મા જજ નપાલ કીધી. બોજ નીને એ તપાસ તેને રાખી નીરાળના કે કામ સાઈ ના વગ બે દિનમથી ત્યા આવી હતયે હતો.

મલિનાઓ પછી તે મેકે કોઈકને મળ્યાં મળ્યા એકલે ખાત 'શીરેડ' યહ એજ તોએ આશવત કન્યાએ શીમવથી વાત છેડી આ તેની છેલી કેસેર હતી. તેને મન એ છવન મળ્યો. સવાજ હતો. નવલની ના મે દા મા ફેરવા તેણે અહીં છવેલ સજન ચગાવી જનથી પથ પડાયા જુવાનને સમભવ-વાયા, મનાવખાં, પાવવામા, પીગવાવામાં મુકીએ જવામ મુદ્દથી આવવામા, દલીવને દલીવથી તેલવામાં છવજ આવેથીઆ છેડીકે પોતાની સીમુનમ સવે' રક્ષિતતા અને મેલક-તાના વધા અ કુરિને પુરી કજાથી વાપર્યાં.

એકે શેમની મકલા પીકાણવા આહુહ કીધી, તે શીલમે નીનિની જમનાનો આગલ મરો એકે પ્રેમવસ સ્ત્રીની નિર્દોષ મોલાઈને તકમ્કે ભેલ હતી, તે જોળમે પ્રુકવ ધમવાવવી સી નિર્મળતાને વખોડી, એકે ધર રચિન

નિયમોનું પ્રાપ્ત્ય લક્ષ્યમાં લેવા વિનંતિ કરી, તો બીજાએ 'મનુષ્યકૃત કાષ્ઠદાતૃ' માહાત્મ્ય સમજાવ્યું. એક પોતાની પરિપૂર્ણ અંગત નિર્દોષતાનું માન રાખવા કહ્યું તો બીજાએ પોતાના નીતિપૂર્ણ અંગત અભાવની લાચારી દર્શાવી. યુવતિએ હાથ જોડી સંબંધ નહીં તોડવા દ્યા માગી, તો યુવકે સંબંધ લંબાવવે અવિષ્કાંધ સ્થિતિ એનાથીએ દ્યાજનક યશો એવો ભય દાખવ્યો. છેવટ ફેનીએ પાયે લાગી જીવંતદાન માગી લોધું, તો નવસે ક્ષમા ચાહી અખંડ કૌમારવ્રત અને અમર પ્રેમનું વચન આપ્યું.

યધુ રહ્યું કે. કમગામ્ય ફેનીને છેલ્લો પાસો પથ્થુ અવગળા પડ્યો. પ્રેમાળ માતાની આ પ્રેમધેણી પુત્રીને પથ્થુ છેવટ નિરાશાજ સાંપડી. લંબકાલી પછકાલી હોરેલ છોડી એ ધરે પાછી કેમ ફરી તેડું પથ્થુ એને લાન ન રહ્યું. તે વેળાએ એના મુખપર મોતની છાપ હતી. એના જીવનમાં, મનમાં, હૃદયમાં અધકાર અને ગાઢ અધકાર શીવાય કંઈ નહોતું. હવે સા કામતી આ છંદગી! લાંબી મેલેલાં આપમાનિત કુતરાની સ્થિતિ પથ્થુ એનાથી વાહી! હમણા એના હૈયાના દુકંડે દુકંડા યતા-મગજમાં આગના બડકા ઉદતા-અને શરીરમાં ટાટનાં લખણખાંજ કરાતાં. નવસે તેને ત્યજ! જે એનો એક પુત્ર આશામ અને આશ્રય તેજેજ એને ત્યજ! ગએલું સુખ પાણું ક્યાંથી મળે! એતો એને માતની ઠંડી ગોદમાંજ સાંપડે.

ફેની નવસથી છુટી પડી. તેને ભાગ્યે પાંચ સાત મીનીટ યધુ ન દશે કે 'રેલ્વે હોરેલ'ના

નંબર ચારવાળા યોરડામાં નવસને મળવા એક બીજો માણસ આવી ચડ્યો. એ ડા. છોટુના પંડ્યા. શાવક ગાંધીએ નવસને ખાસ સંમળવવા પોતાની તરફથી આ લાલા ડાકટરને ચાહી મોકલી આપ્યો હતો. ગાંધીને ખબર હતી કે ફેની નવસને મનાવવા એકવાર પાછી જનાર હતી. 'ને' એ મુલાકાત સફળ ઉતરી હોય તો એટલું જાણી લીધા પછી છોટુનાને પાણું ચાલીજ આવવાનું હતું; પણ જો મુલાકાત નિષ્ફળ ગઈ હોય, તો કાર્પિથ્ય રીતે સમજાવી પટાવી નવસને ટેકાણે લાવીનેજ તેની ખુશ ખબર ગાંધીને છોટુનાંએ અને એટલી ત્વરાથી આપવાની હતી.

નવસને રહેલો ચંદ્રેશ જોઈ ડાકટરને કંઈપણ સહેલ હતું કે પ્રેમીઓ વચ્ચે સમાધાન થઈ શક્યું નથી.

જે કે જાણવું હતું. તે બધું નવસ પાસેથી પથ્થુ શાંતિથી સાંભળી લીધા બાદ ફનીઆ જોઈ ચૂકેલા ડાકટરે ઝટ વતી લીધું કે પ્રેમભાવના અમવા દ્યાની લાગણીથી આ દલીલા છોટુનાં નૈતિક-ઉભાશ્ય સમી જવાનું નથી; છુદ્ધ અમવા ભય વડેજ એનો પરાભવ ધરો. એટલે મોકલ છોટુનાંએ પોતાનાં બહેાળાં વાંચન ચાત અને અનુભવના વિધવિધ દ્રષ્ટિબિંદુઓથી બંનેની સમજાવટ વડે નવસની એકરંગી સંકુચિત મનોવૃત્તિને દીલી બનાવવા માંડી. કાર્પિથ્ય પ્રભેને ખાસ કરીને આવા એક પ્રકારના પ્રભેને એક દ્રષ્ટિએ જોવો તપાસવો અને તે આધારે તેના ફેસલો કરવો એ કેવળ અન્યાયી છે, એ વાત તેમણે તેના મન પર પ્રથમ બરાબર ફેસપીંદોથી ઉપરાંત પ્રેમમાં નિષ્કર્ણ બંનેની છોટુની અંધારી છુટવા છેવટ આપવાનું કરશે તો તેનો

દિશમાં લાગેલો વાયુ તમે એવા નૈતિક વિચાર-થીએ કેઈ કાલે પણ સુસાધ સકારી નહી, એની જગર કલ્પતાલું જાન કરાવવાને પણ તેઓ સુધરા નહીં.

અતે છેલ્લુના કાળમાં. ફેનીને ઘણાં ઘણાં કુખમાંથી સુકત કરતી એવું નવન નવલ પાસે થી લઇને તેઓ ત્યાંથી વીદાય થયા.

વિધિના દૂર દેશનો દશાબ્દનક મોજ ખોલે શાશ્વત માધી ઉભા બે દિવસમાં ખીજ માધીશ વર્ષ જેટલો થરડો બની ગયેલો કેખાતોડું મન-મનાવેથી શાંતિના જગત જેટલો સતોપથી પણ કુરતે એ અમાગીઆને મનાઈ કરી હતી. તરૂંડી આગરનાથી દમલુ એ ઉતાવળમાં ખાટા પોતાના એકાકીમાં મારી રચો હતો. એકલામાં રાદ પર પગલ સંજગાયા. હા, છેડાના ખાળા ખુલ્લ ખલ્લ સાંજગો સાવડે છુટકારાનો દમ એવેલ આગરપૂર્વક એક કાઠિના હેતથી તે તેમને ભેરી પડ્યો.

છેલ્લુના, તમને એક ખીજ તરડી આપણી છે આ કાજળ કમળું દપાલમાં નંખાવી દેશો તો મહેરમાની! કમળુજ પોરડ કરારબને કે સવાર પડતાં આવાને મળી આવ "કાકડર ખાસે જળા નીચળા સારે ગાથાએ તેમના કાથમાં એક પીડેનો કાજળ એજના કમળુ.

વળતી સવાર પડી સાવકને મનથી શાંતિની નવસને મનથી સુખની એકના કંઈકમાં કીલ-સોજ કિતરતી નહી ખાસા રમતી-ખીજના દેખાયાં પ્રિયાથી થનાર મુનમિંસનનો સ્વર્ગીય હાં કીજળેજ પજુ તેજ સવારે દેખાજ કમળ પડી ખ-ખેજ પોતાને સરજતતી ક્ય કહાતા કેમોજ

બોજ ખનેના કીકાઃ માધી ઉપર કુખમેથી માતાના આપ કેંકાઃ રચા હતો-નવલ કમ-જગન પ્રિયાના મનદેહને વળગી 'એ કું ખુની-ખુની' એમ પુકારતે દેખા કમળાંત કરી રચો હતો ફેનીએ પાછલી રાતે સુખસુખ થી એર થી પોતાની છાંછીનો અંત ખાવરો હતો.

ફેનીના અવસાનને તણુ દિવસ થઈ ગયા છે. સાવક માધી દપાલમાં દમલાજ ખારેલો એક કાજળ કમળે છે.

તમારે કાજળ મળ્યું, તમારી કાજળી મારે કીપકારી છું. હા એ મારી કીકરી કવતી હતે-સુખી હતે તો હું મારાં મનને સમજાવતીને પજુ તમારી એ ઉગી ધમ્મકા કમળ રાખતે, પજુ હવે મને એ તમારી કમળોની કીકરનું કામની રહેવા લો, તમારી પાસે તમારા એ પેસા! હું આજકાલમાં સુખ છોડી દમલ. ક્યાં કમળ એ કમળ નહી યીપુ નથી, પજુ હું ક્યાં ખી જાક, ત્યાં ખુદા ખાગર તમે હવે મને પાછા આવીને મળશો નહીં. તમારે સીપ મેં મારી છાંછી અને મારી કીકરીએ તેની છાંછી ખેલ છે. એ વાત હું કહી-કહી ખી મુઠી જાકજાક નહીં, એકલુ માત રાખએ."

લાસના કેશાં તલુખાએ ઉંટ અંતે મેથી મન લેકજ થયુ એ કમળ ન હતો-ખીજીનો કાજ હતો એથી એ મરી ન ગયો, પણ મેની પાસે એવું ને કે ખારામાં ખાક અને સારામાં સાક દગ તે ખડુ તેજ થીએ ખરેખર મરી થકું! દેસા દિવસ પડે એક સાંજે કા છેડાના માથોના માળામાંથી કાખ થતા હું જુએ છે નવલ જેનો ફેરડો નવનવ લેપની અખજ

યતી આંખોએ દેખાય છે. ગાંધીની પ્રિયમાં પ્રિય મોટામાં મોટી માલદાર મીઠકતઃ ધર્મ-નીતિનાં હજાર ઉપર ગ્રંથોનું એનું કામતી પુસ્તકાલય સાંવ સફાઈ-કેવળ ખાલી કાપટોનાં હાડપિંજર ઉમેલાં-પયગમ્બર જરથોસ્તની છબી ફાદીતુટી રિયતિમાં દીવાલેથી એક બાજુએ સરપ્ટી પડેલી. લગભગ જમીન લગી બેપરવાકથી લટકતી-પાસેની નાનકડી મેજ ઉપર અભિપ્રાય અને 'ગાથા વાણી'ની જગ્યાએ દારૂની લગભગ ખાલી થયેલી ઉપારી બાટલી અને આડું પડેલું 'ગ્રાસ'—બાજુમાં ખુરસીએ ચરકાક પડેલો, મોઢામાંથી મદિરાની ગંધ છોડતો શાવક ગાંધી ધરીમાં હોક હલવતો બડબડે છે તો ધરીમાં મોટે મોટે ખડખડ હસી પડે છે.

"આવો-આવો, છેડુઆ ! ક્યાં ગએલા ? એકાદ કાયડું લેશો કે ?"

"આ શું-શાવકશાહ ? જરા વડોદરે જઈ આવ્યો તેટલામાં આ તમે શું કરી નાખ્યું ?" આશ્ચર્યથી ડાકટર બોલી ઉઠ્યા.

"ગેં કીધું ? કહો, માણસ કેં પણ કરી શકે એમ છે ?" ગાંધીએ કટાક્ષપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો. એના ફોટેલા ડોળા અને અર્ધ ઉઘડેલાં મુખ ઉપર ધિક્કારપુરુષ કાસ્ય તરી નીકળ્યું.

"ચોપડીઓ ક્યાં ?"

"ફાટી તોડીને બાળા નાંખી."

"બાળા નાંખી ! ક્યાં ?"

"જેઓ 'ધર્મ' નામે ચારધાની અને 'નીતિ' નામે ઘેસળાની જુડી આગ માણસોને દંધે સળગાવે તેનો અંત આગમાંજ આવવો જોઈએ દવે એ મોષ બીજને તુકસાન કરી શકશે નહીં."

કોઈ ઘેલો હસે એમ હી-હી-હી-હી, ના ખડખડ હારમથી ખડ ગાજી રહ્યો.

"ને આ જરથોસ્ત સાહેબની છબીનું શું કીધું ? એ પણ ફાટી તોડી નાંખી ?"

"હારનો, જુઠાણું ફાટીજ નખાય-તોડીજ નખાય—જમીન દોસ્તજ કરાય !" એકાએક ભેશમાં પગ પગારી, હાથ પર હાથ અધાળા ગાંધીએ પોતાના નવા ધિક્કારનું સમ્પ્રદેશ દર્શન કરાવ્યું, "ને-જુઓ જરા અહીં આંખ ફાટીને જુઓ. સદરો કરતો બી ગેપ-ગુમશુદ-નાશુદ શુદ."

"શું કહો છો ? સદરો કસ્તી પણ કાઢી નાંખ્યા ? આ તો હદ યઈ."

"હા. એ રમકડાં પણ દુર કીધાં. સાંભળો વેદરાજ ! જેમ બીજ બધી કામો પાસે તેમ અમારી પારસી કામ પાસે પણ 'ધર્મ' નામે એક 'ટોયશોપ' છે. પારસીઓની એ 'રમકડાંની દુકાન'માં અગિયારી, મોબેદ, માચી, માનતા, કુવો, સફેદ ગોધો, ક્રિયા, બલુતર, સુદરેદ, કસ્તી વગેરે તરેદવાર રમકડાંઓ પડેલાં છે. પેલી દુનીઆમાં કામે આવે તેટલા માટે નક્કી કીધેલાં આ રમકડાંઓથી બધે તમારા જેવા બીજ બધા મૂર્ખોનંદો રમ્યા કરે-હું તો દવે આજ દુનીઆમાં કામે આવે એવા જ રમકડે રમવાનો."

સદા વિવેકી બાપા વાપરનાર ગાંધીને આમ પોતાની સાથે અવિનય અને હલકાર્થથી બોલતો જોઈને ડાકટરને દુઃખ જ થયું. ફા પણ ઉપજી. "ગરીબ બાપડો ! નક્કી પ્રત્યાપાત !" એટલુંજ તે ધીમેથી બોલી રહ્યા.

“ બેસો બેસો કાકર ! એમ અંકુશ
 જેવા ઉભા શું રથા હો ? એક વાત પુછું
 તેનો મને જ્ઞાન આપોઃ ધારો કે તમારે ત્યા
 એક દીકરો છે. પહેલી જુવનીમા એ કે પાપ
 કરી બેસે છે-તમે તેને શિક્ષા કરો છો. એ
 પરતાઈને સુધરે છે, પાપનું નિવારણ કરવા એક
 નદી પશુ અનેકવાર બધી નિષ્ઠાથી શુદ્ધ કરીને
 જાતને છે, એમ છતા તમે એ ‘પુર્વોવચાનુ
 પાપ’ જુવના નથી, તેની શિક્ષા લંબાવો છો.
 તેની પર એક નદી પશુ અનેક કુન્ન પાડો
 છો, ન્યારે ન્યારે તે સુધરવા જાય, ત્યારે ત્યારે
 પ્રથમ તમે તેને આશાવંત કરો છો, ન્યારે તે
 આશાવંત બની જાતે છે કે તમારી કૃપા ઉત્ત-
 રવા થાઈ છે, ત્યારે તેને જમણા બેસાડી નવો
 રૂઢો લગાવો છો. બેસો, લોક તમારાં એ
 કાષ્ટને વખોડશે કે નહીં ? ત્યાજ અને નીનિના
 નામે-રે’ ખુદ ખુદાને નામે તેઓ તમને
 શીદકારને કે નહીં ? તમારી પર ભાવત નાખ-
 શે કે નહીં ? તમને પિતા નહીં પણ પિતાય
 કહેશે કે નહીં ? મોહો, મને જ્ઞાન આપો !
 લોક અને લોકની જગ્યાએ તમે હો તો તમે
 પણ આમજ વર્તો કે નહીં ?” મઃપીએ જુવ-
 ન ઉચ્ચેરાઈ જઈ મોટ મોટ પુકારીને એનો
 એ પ્રશ્ન કાકરને પાછો ને પાછો પુછવા કીધો.
 એ વેળા એ દીપ અને ધિક્કારથી તેડું કુખ
 લાલચોળ વિકરાળ બની ચડું હતું. કપાળ
 ઉપરની નસો તસતસતી બધી કુલાહ આવી
 હતી.

“ હા.....હા.....એ તો જુદું હું
 સમજી શકું છું.” તકરારનો આ સમો નથી,

એ સંજોગ વિચારી કાકરે કહો ઉપચાર
 આણ્યો.

“ પુત્ર સમન્તા ! ને સમન્તા હો. તો
 ખાલો ખાલો કા, હા કરવાને બદલે નાંખો
 ભાનન એ તમારા ખુદા ઉપર-એ મરત મોટું
 શિક્ષાનુ દીગોલું સદા હાથમાં રાખીને દેન પેઠે
 પૂઠે પેઠા એ તમારા મરનાને મારતા પરમ
 કૃપાળુ ભગવાન ઉપર ‘.....અરે રે’ વીસ
 વીસ વર્ગો સુધી ધીરજ ધરી મનુષ્યા આ-
 રથા રાખી કુન્ન ખમી ખમી માર નિષ્ઠાથી
 શુદ્ધચાઇ આમંત્રી તો તેના બદલામાં
 મને શુ મળ્યું ? વીસ વર્ગો પંજી પણ લાગતી
 વળગતી બીચી પહેલા છુપી કપાળા, પછી
 કાકા અને પંજી ઉતર અપમાન ! ને પેલા
 તમારા પરમકૃપાળુએ ન ભેડું એક શુદ્ધચરુ
 અતર-ન જોયો એક ખાતાનો ભોજ કે ન
 જોયો એક પ્રિયનો પ્રેમ’ બસ, તેમના સર્વ
 સુખનુ સમૂળનું નિકંદન કાઢ્યું ત્યારેજ એ
 ધરાયો ! શુ ખુદા આમ કરે ? ને જો કરે તો
 તે ખુદા નહીં પણ કોઈ ધાતકી ગધેડો હોનો
 ભોધએ. મોહો છોડુજા, આ તમારો પશુ કે ઈ
 બા તમારો પરમકૃપાળુ કે ?”

“ મારા બાપ ! શાત થાઓ શાત ! કેટલા
 વધા ઉચ્ચેરાઈ જાઓ છો. માથે લોહી વરી
 જશે તો જેવા જેવું થશે.” ચડતી જુરમાથી
 માથાથી પગ સુધી ધ્રુજતા પળે પળે દાંતિ
 ઝીંધીને વડુ ભોવતો કાકરે અટકાવવાનો પ્ર-
 યત્ન કર્યો.

“ રે, જેવા જેવું તો થયજ ચડું. હવે જાકરે
 શુ રહ્યું ! મને શું કહે છે ? જેવે જેવા જેવું

પ્રાપ્તું તેનેજ જમને કહોના ? એક મોટી ખરાડ
મારતે ગાંધીએ પોતાનું રોડ સ્વરૂપ પુરેપુરું પ્ર-
કટાચું.

“ સાંભળો, ડાકટર સાહેબ ! જરા ખરાખર
કાન ખોલીને સાંભળો, આજકાલમાં હું મો-
રકેની “ એન્ટી ગોડ સોસાયેટી ” નો મેમ્બર
થઈશ ને તમારા જેવા બધા ઇશ્વરધેવાઓને
મારાજ જેવા બનાવવામાં મારું આખું જીવન
પૂરું કરીશ. પાપ અને મૂંઝવણ, નીતિ અને અ-
નીતિ, ધર્મ અને અધર્મ, એ અધું બાતુએ
ફી લેવે હું મન ચાહે તેમ હાંદગી ગુજારીશ.
જીખી મારી પાસે જીવાની છે. મારી પાસે
સો છે. હું એકે એક શોખ પૂરા પાડીશ, ચાહે
ખી લહેર ઉડાવીશ. એમ કરતાં જો છેવટ કે
રકમ બાકી રહેશે તો તે કોઈ દહહડતા નારિત-
કને આપી જઈશ. ”

“ બાપુ તમારે ગમે તે કરજો, પણ જરા
શાંત થાઓ. ખુદા ખાતર શાંત થાઓ, ! ડાક-
ટર કરગ્યાં.

“ ખુદાખી કેડ ! ખબરદાર એ નામ લેવે
મારી આગળ નહીં લેશો. બસ સુપ રહે. ”
મેજપર જોડથી મુઠી મારી ફાટીખાનાર પશુની
ત્રાડ જેમ ગાંધી ફાટી નીકળ્યો.

હલ થઈ ! હલે વધુ થોડવામાં સાર નથી
એમ સમો વર્તી લગા ડાકટરે મનમાં કશું માહું
ન લેતાં ત્યાંથી ગુપ્તગુપ્ત ચાલતી પકડી.

ધરે જઈ નિપજ પ્રમાણે પોતાની ‘ કાયરી ’
માં એમણે આ મુજબ નોંધ કરીઃ-“ બાપડો
શાવક ગાંધી ! અગ્રેજીમાં જેને ‘ Irony of
Fate ’ કહે છે તેના જેવુંજ એના સંબંધમાં
થયું. બલે કોઈ વાર્તાકાર એને પોતાની ‘ Theme ’
બનાવે. મારું માનવું એમ નથી. હું તો આમજ
ધારું હું કે સુધરવું એ અગત્યનું છે, તોએ
વિચારીને સુધરવું એનાથીએ પણ અગત્યનું છે.

સાવચેતી તથા દીર્ઘદ્રષ્ટિ વિના સાફ નિષ્ઠા અને
સત્કાર્ય માર્યાજ જાય; પછી એમાં ઇશ્વરનો
શો વાંક ? ખરું તો એજ કે એ મેહા-
ધિન થશે ત્યારે પ્રેમી ન બન્યો-લપ-
ચ્યો ત્યારે પાછો ન ઉઠ્યો-બગ-
ડ્યું ત્યારે સુધાયું નહીં-રહ્યો ત્યારે
લડ્યો નહીં-મર્યો ત્યારે પુરું વિચાર્યું નહીં-
સુધરવા ગયો ત્યારે સમો ન જોયો-ભૂતકાળમાંથી
ભૂત જગાડ્યું-પછી બાજુ બગડી ત્યારે ઇશ્વરને
બદનામ કીધો ! બાપડો શાવક ગાંધી !

વિનાશને પંથે વળેલા શાવક- ગાંધીને
સ્વચ્છંદી જીવનને અંતે લગભગ પાંચ વિનાનો
ખતી મુંબઈથી બદાર ચાલી ગએલો જોઈને-
પ્રત્યાઘાત અને પરિવર્તનની આ અતિ કરણ
પરાકાષ્ઠા નજરેાનજર નીરાળીને ડાકટર
છોટુબા મોહમમી મુંબઈથી ધરાઈ જઈ વડોદરે
પોતાને વતન જાય છે-વાનગ્રસ્થ જીવનનો
આશરો લે છે.

કરાંચીની ધમાંદા પારસી ચાલીમાં રહેતો,
કોગના નિરાશ્રિત કુંડને આધારે ખખડી ગએલી
કાયાને ટેકવતો, ચીંધરેલાલ દેખાતો, કમ્મરમાંથી
વાંકો વળેલો એક વૃદ્ધ પારસી દરેરાજ સંધ્યાકાળે
પોતાની ઓરડી છોડીને રસ્તા ઉપર નીચું જોતો,
લગાર અટકી અટકીને પગલું ભરતો, ધીરે ધીરે
ચાલીને પ્રોડી સ્ટ્રીટને નાકે આવેલાં ગામડી દારૂનાં
પીંઠાં લાણી જતો દેખાય છે. ત્યાંથી રાતે પાછાં
વળતાં કોઈને કોઈ છોકરો મદદ સારુ એની
સાથે જાય છે. પાછા વળીને આ બધા છેકરા
તે ચીંધરેલાલ પારસીના ઉદાર સ્વભાવનાં
વખાણ કરે છે-પીઠામાં બેઠેલા બધાંને તેની
નગદ ખાત્રી આપે છે. (સંપૂર્ણ)

ગ્રીક કવી હોમર

વચનાર :

શ્રી. 'દાન કાળો'

" We acknowledge him the father of poetical diction, the first who taught that 'language of gods' to men

Pope—

પાશ્ચાત્ય કવિઓમાં અમરચાન શોભાવનાર ગ્રીક કવિ હોમર તેના રમેલા ' ઇલિયડ ' અને ' ઓડીસી ' એ બે મહાકાવ્યો હાન પ્રાચીન યુરોપીયન સંસ્કૃતિના તાદૃશ ચીતાર આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે. અખિય વિશ્વના સાહિત્યમાં અને ઉચ્ચ શૈક્ષણિક શોભાવના એ બે અદિતીય મહાકાવ્યો; કવિના અને હનિદાસની દૃષ્ટિએ અસંપર્ધનીય છે, એ મહાકાવ્યો સર્વજનકી કાળના પંજમાં જઈ પડ્યા હોત, તો યુરોપના, અદિક આખા જગતના સહિત્ય અને હનિદાસની શી અવશ્યા ધાત તેની કવ્યના થવી મુશ્કેલ જાણ્ય છે જેમ કે: ' હીકુઓને, બાઈબલ ખ્રીસ્તીઓને, તેમ ઐતિહાસિક કાળની ગ્રીક પ્રગતિ એ બે મહાકાવ્યો પુજનીય હતા. વળી જેમ હીકુઓ અથવા ખ્રીસ્તીઓ તેમના પુસ્તકમાં અથવા બાઈબલમાં નીતિનિયમો અને ધર્મિક વિષયોના ઉપદેશ અર્થે અનુક્રમે કે, રાષ્ટ્રવ્યાપ્ત મહાભારત અને ભગવદગીતા અથવા બાઈબલમાંથી સુનેતાં અવતરણ દીકે છે, તેમ ખેડેડો જેવા અનેક પર્વપ્રકારો એ બે મહાકાવ્યોના

પુરુષ સુનેતો આશય શોધ્યો છે. જેમ હીકુએ ધર્મિક પુસ્તક ભગવદગીતા, ભગવદગીતાના ક્રાંત, અને ખ્રીસ્તીઓના બાઈબલ છે, તેમ ગ્રીકોને મન માત્ર હોમર તેમના કવિપુત્ર ચિરોમણી દતો તદઉપરાંત એ બે મહાકાવ્યો. મુગધુરના કવિઓને તેમના અવસાયમાં મુખ્ય આધારરૂપ અને સદાવક નીતિયાં, અને તેમ થવાથી તેઓએ નિશંકપણે આદર્શરૂપ માની લીધેલા કાવ્યોને અમરરૂપિ સંપાદન કરી આપી. યજ્ઞ, યજ્ઞ, કાંટે અને મિદ્ધન જેવા યુરોપીય કવિઓએ હોમરને કવિપિતા સમ લેખી તેના કાવ્યોની સત્તમ આરવના કરી. હોમર આ સંપ્રદાયે અવતરે ન હોત અને પરિણામે એ તેનાં એ બે મહાકાવ્યોથી વિશ્વ સાહિત્ય વચિત રજુ હોત તો એ કહેવાના ' ગુનિય કવિઓ ' તેમની કાવ્યનાઓ કદાચિત આપણી સમક્ષ ધરવા સમર્થ ન થાત તેમજ તેમના અભાવે પ્રવૃત્ત યુગની સંસ્કૃત કાવ્યશૈલી કદાચિત ન સંભવી શકત. પરંતુ હૈવના પ્રભાવે મુરલિન રહેવા એ મહાકાવ્યોમાં ગર્જિત રહેથી ઉચ્ચ કવ્યનાના ચિત્ર એ પ્રેા થાવન પ્રભા પર એકદમ સંજ મુદા પાડી છે કે તેમની એકે લોડી વાચ્યા વિના અર્થશીલ સમયની અસ્થિતિ કેમનો અર્થક

‘હોમેરીક’ વિશેષણનો અર્થ બરાબર મળી શકે છે.

જેને ઓરીસ્ટોટલ ‘Soul of poetry’ (કવિતાનો આત્મા) કહે છે, તેને હોમરે જ પ્રથમવાર કાવ્યમાં કુંકયો હતો.

‘ઇલીયડ’ અને ‘ઓડીસી’નાં મુખ્ય પાત્રો તેમની અનેકવિધ ગુણવિશિષ્ટતા માટે આપણને રસિકર થઇ પડે છે. એવીસનું વીરત્વ, હેલનનું સૌંદર્ય, યુલીસીસની યુક્તિબાજ પેનીલોપની વંશદારી જગતના સાહિત્યકામાં તેમજ સામાન્ય પ્રજાજનોમાં સુવિદિત છે.

‘ઇલીયડ’ કાવ્યનો નાયક એવીસ, હોમરનાં આ બે મહાકાવ્યોમાં જે વસ્તુ અને પાત્ર સંકલનના જોવામાં આવે છે, તેથી વિશેષ રસિક વસ્તુ અને પાત્રો વિષ્ણુના વિરાજ સાહિત્યના એકે યુસ્તકમાં પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ નથી. એવીસ એક આદર્શ-નાયકના સ્વરૂપમાં આલેખવામાં આવ્યો છે. તેનામાં ખ્રિસ્તિ પ્રજાને યોગ્ય સાહજિક નમ્રતા નથી, કિન્તુ ક્રોધ અને અવિરત ઝડપના આવેશમાં રક્ષાસી વૃત્તિ ધરતો છતાં તે એક વીર લડવૈયો છે; અગ્રણ મૂલનો લેખ લઘારે લખાએલો છતાં નીડરતા દાખવતો યરવીર છે, અને સંધિ આથવા રક્ષણ યાચના દુશ્મન સાથે વિવેક અને દયાલાવથી વર્તવાને શક્તિમાન છે.

ઓડીસીનો નાયક યુલીસીસ વિદ્યુત જગતનાં અનેકધા સંકટો અને આઠાસ આડતોને ધૈર્યથી સહન કરતો યુલીસીસ ધૈર્ય પ્રવાસ દરમ્યાન અનેક સાહસો ખેડે.

અજરામરત્વ મોગવતી દેવીના મોહપાશમાં જકડાયા છતાંયે તેની પ્રાણેશ્વરી પત્નીની સ્મૃતિ તેને છોડતી નથી, અને અંત પર્યંત તે તેને સ્હાપ્ય છે. તેના સુખી કુટુંબની મીઠી યાદ દેવીના દિવ્ય ઉદ્ધાનમાં વસ્ત્રા છતાંયે તેને નિરંતર સાથે છે, અને પોતાની પ્યારી પત્નિ તથા બાળ બન્ધ્યાઓને પ્રેમપૂર્વક મેટવા તેનું ચિત્ત અધીર બની રહે છે.

‘ઇલીયડ’ અને ‘ઓડીસી’નાં સ્ત્રીપાત્રો:—

સોફોકલોસથી શેક્સપીયર પર્્યંતના કવિઓએ આલેખેલાં સ્ત્રીપાત્રોમાં અગ્રસ્થાન દીપાવનારાં હોમરનાં સ્ત્રી પાત્રોની નૈસર્ગિક ગુણવૃત્તિઓ ખરેખર અસ્પર્ધ છે. આદર્શ પત્નિ અને રોહાણ માતા તરીકે એન્ડ્રોમેશ પોતાના પ્રાણસામા પ્યારા પુત્ર વીરમૂર્તિ હેક્ટરના મૃત્યુ કાળે કેવળ નિરાધાર થઇ બચે છે, અને તેનો જીવનદીપક છુટાઇ જતાં જાદગી તથા સંસાર પ્રત્યે ભારે અણુગમો દર્શાવે છે. યુલીસીસની વંશદાર પત્નિ પેનીલોપ પર તેના સ્વામિની ગેરહાજરીમાં અનેક વિષયાંધ પુરોગેએ તેના સૌંદર્યની દહાણી લૂંટવા અતિશય લુભાબાજ ખેલી હતી, તેમજ તેની દાસીઓનાં શિયળ-હાટી તેના કુટુંબની કીર્તિને અંખપ લમાડી હતી. તથાપિ એ સધળા અનિષ્ટ વાતાવરણ સામે તે સ્થિર લાવે પોતાનું શિયળ અને ગૌરવસાચવવા સમર્થ નિવડી. પરંતુ હોમરનાં સર્વ સ્ત્રી પાત્રોમાં અગ્રસ્થાન શોભાવતી મીક અને ટ્રોજનન પ્રજાઓ વચ્ચેનાં જંગી યુદ્ધનું નિમિત્ત નિર્દોષ હેલન છે. હોમર તેના કાવ્યસ્રોતમાં હેલનને કવચિત્ કવચિત્ સજુ કરે છે,

અને 'Excess is injurious' અથવા
'Nothing too much' એ નામે દેવ
આખા કાવ્યમાં જુદા પ્રસંગોએ અત્યંત
આતી દેવતાથી વાચકનું હૃદય આકર્ષે છે.
તેમજ તેને, યીતાર તેના મરજ પર સચોટ
જાણ પડે છે. દેવતાના આત્મન દીર્ઘ દેવને
વચરેલી આ પ્રક્રિયા પ્રત્યે દેવનું 'મોહ'
જનરતા ચોપડે અથર થઈ છે. અને તે દારા
દેવતાએ કવિએના કાવ્યમાં કથનીય કૌશલના
વચા પડે છે અને દેવતાએના પ્રત્યક્ષ કૌશલ
કાવ્યમાંની દેવતા સમર્થ છે કે દેવતાએ પ્રથમ
પરિચય આપ્યું છે 'કલીકા' ના ગોળ પ્રકર
જુમાં વાચ છે. પરીક્ષ અને મેનીસેમ વચ્ચેના
દંડ પ્રકર સમયે પેત્રીસેના પિતૃ પ્રાપ્ત દેવતા
તેજના એક દામીને ચોક્કસ છે. અને જ્યારે તે
પ્રાપ્ત મમ્મ પહેલે છે. ત્યારે ચોક્કસ બેદિશ
પ્રાપ્તના સરસી અને પ્રત્યક્ષ તેના કૌશલની
પ્રત્યક્ષ કરી દેવતા પ્રત્યક્ષ સરસીને દેવ-
નાને સચિત્તથી જણાવી તેના કવરને પ્રાપ્તના
કરે છે.

"No wonder such celestial
charms for nine long years have
set the world to arms, what
winning graces! what majestic
mien! She moves a goddess, and
she looks a queen yet hence, O
Heaven, convey that fatal face,
And from destruction save the
Trojan race."

અત્રે દેવ કવિના દાક્ષી ૫૦૩, ત્યારે
દેવતાએ વિજેતા મરસી અને સામતાના
જય રાજા ૫૦૩. ૧૦૩-૧૦૩ પ્રત્યક્ષ
કવિ, એન્ડ્રોમેડા પુત્ર પ્રત્યક્ષ, વિન્ડુ દેવતા તેના
દક્ષી પત્ર પેત્રીસેનાને સુપ્રત કરનામાં આતી
એ જાણ જ્યારે નામે દેવેમેકસ તેના પિતા
કુશીકાના પ્રાપ્ત રજામાં કવિ પદોએ છે
ત્યારે આપડે દેવતા અને તેના પત્રને પુત્ર
મર્મોએ જાણે. કાવ્યેના પ્રત્યક્ષ પેત્રીસેના
કવિ દેવતા અપ્રક મર્મ પત્રે દેવતા રહેલી,
તે કાવ્યના કુશીકા માથે તેને જાણ પરિચય
ચોક્કસ અને દેવેમેકસની કુશીકાને કુશી-
સીકને મર્મની કુશીકાથી તે તેને જાણથી કવિ
વળી, મરસીમાં કવિ અને દેવતા કવિ
મર્મોના કુશીકા વરેલી સીકીની નીકાની રજાને
જાણ તે અત્યંત ખેડ અને પત્રના પ્રત્યક્ષ
કરે છે ત્યારે તેની કુશીકા અને કુશીકાના
૫૦૩ કવિ છે x x x પત્રે દેવતા યીતાર
કવિના, તથા કવિ પ્રત્યક્ષ વચ્ચે કવિને
મર્મ કવિના આતી કારજ પર મર્મ કરના કવિ-
નાની વર્તણૂક મર્મ કવિના કવિ કવિના કવિ
અને એ કવિના પત્રીકાએ 'કવિના' ના
પ્રત્યક્ષને આપ આતી કવિ. સીકા એવર્બરી
(Lord Averbury) પાત્રના કાવ્યના
અત્યંત પ્રત્યક્ષમાં કવિ છે કે -

"The conduct and life of
Helen as generally understood,
certainly detract something from
the character of the poem. She
is generally considered as a frail

though fascinating woman who ran away from her home, and yet although the cause of so much bloodshed and misery, escaped herself unpunished, was received back with affection and respect by Menelaus (her husband) and lived happily in 'peace with honour' as Queen of Sparta for the rest of her life.'

આટલી ટીકા કર્યા બાદ એવર્જરી સાહેબ હેલનની વર્તણૂકનો અચાવ કરવા પાચીન ગ્રીસની સામાજિક રીતોનો ઉલ્લેખ કરતાં લખે છે કે:-

"If, moreover we regard the narrative, not from our point of view, but from that of backward races, we shall see that x x x Helen was not necessarily to blame, excepting perhaps for want of caution, and that the Homeric poem, properly understood, is in no way inconsistent with the dictates of primitive morality, but that we have in the story of Helen a case of marriage by capture, a form of marriage recognized as valid in early society all over the world."

અર્થાત્ પાચીન ગ્રીસમાં તેમજ ડુનીઆના સર્વ દેશોમાં એ પ્રકારના લગ્નની રીત પ્રચલિત હતી. પાચીન હીદમાં સ્વયંવર રચાતા હતા.

વળી કેટલાક સ્થળે સ્ત્રીઓને છતાં ૬૬૫૬ મંડાતાં દતાં. એ રીતે પેરીસ હેલનને ઉઠાવી નાસી ગયો હતો, અને તે ન્યાયે હેલનનો દોષ દંકાષ જાય છે, એમ લોડ એવર્જરીની ટીકા નો ભાવાર્થ છે. તથાપિ હેલનની ઉચ્છ્રંખતતાને અને બાલિશતાને વળોડવા પુરતી તે ઉદારતા દર્શાવે છે. અને એ ગૂઢ પ્રશ્નનો ઉકેલ યુગના યુગ વીત્યેએ થવો મુશ્કેલ છે. હેલનની વર્તણૂક નિર્દોષ માની સેવામાં એક મુખ્ય બાધ એટલો જ છે કે તે પેરીસની સાથે સ્વેચ્છાએ જ કેવળ કામાસક્ત રિયતિમાં-સંચરી હતી, અને જેમ જાતિના નિયમો સર્વ કાળને અને સર્વ પ્રજાઓને અર્થે માત્ર એકસરખા હોય શકે, તેમ હેલનનો પેરીસ પ્રત્યેનો પ્રેમ, તેટલું જ તેના પતિવ્રતતાના નિયમનું ઉલ્લંઘન સાબિત કરવાને પયાંસ છે. અને તે વડે જ હેલનના દિવ્ય સૌંદર્યને કાલિમા લાગે છે. આટલી અધમતા અથવા દુરાચરણ સ્પષ્ટ થવા છતાંએ પેરીસ અને મેનીલોસના ૬૬૬ યુદ્ધ સમયે પ્રાયમ હેલનને નિર્દોષ ગણી દેવ પર દોષારોપણ કરે છે. એ વિરમ્યકારક છે, અથવા તો સ્ત્રી-સૌંદર્ય પ્રત્યે અનુચિત બહુમાન સૂચવે છે. તે કહે છે કે:-

"No crime of thine our present sufferings draws, Not thou, but Heaven's disposing will the cause."

એથીએ વિશેષ આશ્ચર્યજનક તો એ છે કે પેરીસના મૃત્યુબાદ હેલનને મેનીલોસને સુપ્રત કરવાને સટે દ્રોણનું પ્રજ્ઞાએ પેરીસના લાઈ ડીફેન્સ સાથે પરણાવી. આ બીના પરત્વે

માનવીને દુર્લાભ એવાં અનુપમ સૌંદર્ય અને દિવ્ય શક્તિને ધારણ કરનાર છે. તેઓ હેઢન ગાયવા એરીસ જેવાં નશ્વર માનવીઓ સાથે પ્રેમમાં પડતાં, અને માનવયુદ્ધમાં ઉતરી દુઃક-યુદ્ધ ખેલતા યોદ્ધાઓમાંથી કોઈને સાહાય્ય આપતાં, અને પ્રસંગ પડ્યે માંહોમાંહે લડાઈ કરતાં. વળી, મર્ત્ય મનુષ્યો માફક યુદ્ધ આદરતાં. અગાઉ પરસ્પરની નિંદા કરી તેઓ ખોદણાં ખોદતાં. દૃષ્ટાંત તરીકે 'ઇલીયડ'માં જ્યુનો (Juno) ડાયેનાને (Diana) 'ખેશરમ કુતરી' કહી તેનું આપ અને લાલું ઉપાડી તેના પર જોરથી પ્રહાર કરે છે, અને ડાયેના 'જંગલી કથુર' જેમ 'આંધુથી ઇલકાતી' નાસી છૂટે છે. વળી અર્વાચીન વિચારને હારમારફ જણાય એ પ્રકારે જ્યુનો પોતાના અપાર સૌંદર્યને ઉપયોગ કરે છે. પોતાનાં દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણ સહ, ત્રણ મથિયી જડિત કણીતંકાર પહેરી, ઓસનસ (Oceanus) અને ટેથીસ (Tethys) વચ્ચે સલાહ કરાવવાના બહાના હેઠળ વીનસને (Venus) પ્રેમોત્પાદક ભરતકામ લાયો કમરબંધ ઉછીને લઈ તે ટ્રોજનોની વિજય પ્રાપ્તિ અર્થે જોવે. (Jove) રચેલા પ્રબંધને અમલમાં લાવતાં અટકાવે છે. તદ્દુપરાંત, ત્યારે તેના સ્વામી તેના ભૂજપાશમાં બંધાય છે, ત્યારે તે નિદ્રાને લાંચ આપી ચિરંમુખી થવા વીનસની કરે છે. તેના સ્વામીના હૃદયમાં પોતાને માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય અને પ્રશંસાની તીવ્ર લાગણી તે એટલી સફળતાથી ઉજેકે છે કે ગતકાળમાં તેને પ્રાણપ્રિય થઈ પડેલી અન્ય સાત વ્યક્તિઓ સાથે તે તેને સંરખાવે છે. મર્ત્ય નાયકો અને નાયિકાઓ

જેમ દેવ દેવીઓનાં વર્ણનમાં હોમરે ઘણી પ્રવીણતા દાખવી છે. જોવે (Jove) નેહુકમી, આતુર, ઉન્મદવશ આલેખવામાં આવ્યો છે. (Juno) ઝીકાને વિજય આપવા હુએમાં મંડી રહે છે, અને તે એટલી ચતુર અને ચપલ છે કે પોતાના સ્વામીની ઉદાસીનતા સમજી લઈ તેની સાથે પ્રેમચેષ્ટા કરવાની તક શોધી લે છે, અને સ્વામીકૃપા સાધે છે. એપોલો (Apollo) મોતનો દૂત તેના પયગામ પહોંચાડવામાં અત્યંત ઉત્સાહી છે. કળા અને વ્યાપારની અધિષ્ઠાત્રી દેવી મીનર્વા (Minerva) શ્વસંગ્રામની દેવી છે, અને આપણે માનીએ છીએ તે પ્રમાણે તે વ્યાપારને ઉત્તેજન આપનાર અત્યુત્તમ રમણી છે.

સ્વર્ગીય દેવ દેવીઓ સાથેના નિકટ સંબંધ અર્વાચીન પ્રજાને કદાચ પાયા વિનાનો જણાશે. પરંતુ એટલું તો પ્રતીત થાય છે કે હોમર તેમને નશ્વર જગતના વ્યવહારમાં ભાગ લેતાં સચોટતાથી માનતો હતો. મધ્ય યુગની દંતકથાઓની ઉત્પાદક એજ માન્યતા છે, અને એ દંતકથાઓમાં આપણે નમ્ર વ્યક્તિઓના વ્યાપાર વ્યવસાયમાં હોસ્સો આપવા સ્વર્ગ છોડતાં સત્પુરુષો વીશે સાંભળીએ છીએ. બ્રહ્માચારી ગેરી (Virgin Mary) એ પણ પોતાના પ્રભુપાત્રને મળવા તલસતી રી ગાયવા પુરુષને ઘણી વાર સાહાય્ય આપી સંભળાય છે.

હોમરની કાવ્ય શૈલી તે સમયના ગ્રીસની સામાન્ય ભાષા શૈલીથી નીર નીરાળી છે. ગ્રીસના વિધ વિધ ભાગોમાં પ્રચલિત ભાષાઓમાંથી તેને જોરસિક અને હિયિત જણાયું તેના સંગ્રહ કરી તેમાંથી તેનાં મહાકાવ્યો અર્થે

રાજા તેને હપકો આપતાં મંદ સ્વરે કહે છે કે :

“Thy sire, O Prince overturned
the Trojan State,

x x x

But you unworthy the high race
you boast,
Shall raise my glory when thy
own is lost.”

અર્થાત્ ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં જન્મ્યાથી તું જે
અભિમાન ધરાવે છે, તે વ્યર્થ છે, કારણ કે
તું આ સંગ્રામમાં જ મારા શસ્ત્રોનો ભેગ
બનીશ અને તારાં અભિનતત્વ તથા નીરત્વનો
ફાંકો પળવારમાં શન્યવત્ થઇ જશે. અન્ય પશુ
એમજ રેડીયન ધાવણ થયો અને સંગ્રામની
વેદી પર રણગંડીએ તેનું અગ્નિદાન આરોપ્યું.
આટલા પ્રસંગ પરથી વાંચકને અણભોલ ભોલ
પ્રાપ્ત થાય છે, કે મિથ્યા પ્રતાપ અને મિથ્યા-
ભિમાન વિનાશને પથે દોરનારાં અમુક
સાધનો છે.

આપણા સંસ્કૃત નાટકમાં જેમ મહાકવિઓ
નાની દારા સમસ્ત નાટકનું રહસ્ય સરજાતમાં
પ્રકટ કરે છે, તેમ હોમર પણ ‘ઇલીયડ’ના
ગ્રીક પ્રકરણમાં તેનું અંતિમ અહેર કરે છે.

“x x the congregated
troops obey,
Young Amphius and Adrastus
equal sway;
Old Merops' sons; whom, skilled
in fates to come,

The sire forewarned, and
prophesied their doom.

Hate urged them on! The sire
forewarned in vain,

They rushed to war, and
perished on the plain.

હોમર દેવ દેવીઓની આરાધના કરી તેના
શબન વ્યવસાયના ઉદ્દેશોને ફળ સિદ્ધ કરવા
નિરંતર પ્રાર્થના કરતો હતો, એવું અનુમાન
‘ઇલીયડ’ ના ગ્રીક પ્રકરણમાં દ્રોણના નામ
કરવાના આશયથી તેના શત્રુ પક્ષે કયા વીરો
ઉભા હતા, અને કીર્તિના વ્યામોહથી કે સંતત
હત્યાની પ્રેરણાથી શત્રુપક્ષનો અંગીકાર તેમણે
કયો હતો તેના વર્ણનાર્થે તે ‘નવ અજરાગર
દેવીઓની સાદાખ્ય યાચે’ છે, તે પરથી સ્પષ્ટ
થાય છે. તે કહે છે કે:—

“Say, Virgins, seated round
the throne divine
All-knowing goddesses! imm-
ortal nine!

Since earths' wide regains,
heavens' unmeasurd height,
And hell's abyss, hide nothing
from your sight,
(We wretched mortal: lost in
doubts below, but guess by
rumour and but boast we
know)

O, say, what-heroes, fired by
thirst of fame,

Or, urged by wrongs, to Troys'
destruction came :
To count them all demands a
thousand tongues,
A throat of brass, and adamant
true lungs,
Daughters of Jove, assist ! and
inspired by you,
The mighty labour dauntless
I pursue "

જળી, પ્રાચીન આર્ષ દેશમાં આર્યોના મુખ્ય
અગ્ર દર ધનુષ્ય દના, તેમ પ્રાચીન ગ્રીસની
પ્રજ્ઞઓના વિવિધ આજ્ઞ શબ્દોમાં શરૂ થનુષ્ય
અમરયાન ભોગવવા દના. હોમર એ પરત્વે પે-
રિસલ્ડ જશુન 'his bended bow across
his shoulders hung' એ પ્રમાણે કરે છે

પુનઃ આપણે હેજન અને પેરીસ વચ્ચેના
પ્રમંજ પ્રત્યે દ્રષ્ટિપાત કરીએ, મેનીલોસ પ્રાર્થના
કરે છે કે—

"Give me, great Jove' to
punish lawless lust,—"

આ પ્રાર્થના ઈશ્વર કરતે થતો અને દેવ-
નેને સપ્ત દૈવ દેવાયો તેમનો વિનય થયો.
પેરીસ માથા ધમો, અને મેનીલોસનો દરીફ મ-
હોતવા મુખમાં જાણ થયો. કામાધનાને પરા
જય થયો, પરંતુ માત્ર પેરીસ કામાધ હતો તેમ
માનવામાં આપણી મંજીર કુચ થાય. હેજનને
પેરીસ બળાકારે ઉપડી લાગ્યો નહતો. પેરીસ
માટે હેજનને ક્રેમ હતો, અને પરસ્પરની સંમ-

નિધી હોમરે રખાઈનો ત્યાગ કર્યો હતો. હેજન
પેરીસના પ્રમાણમાં દોષવાન હતી છતાંએ
મેનલોસે તેનો ચોક્કસ અગીકર કર્યો, મેની-
લોસની ન્યાયદષ્ટિ દુકો અને પાપાલી નીવડી.
પેરોમ અને હેજન સમન રીતે સિદ્ધાપાત્ર
દના, પરંતુ હોમરે મેનીલોસને આપણી આજ્ઞ
ન્યાય દષ્ટિ શાને બહી દશે, તેનો હેજન કરેલા
મુરતેજ જણાય છે. નીતિનિયમોના પોષણથી
મેનીલોસનું વર્તન તથામના તે અકતરેફી
જણાયા વિના ન રહે. અને આપણી દષ્ટિએ
હોમર આ સ્થળે અને પ્રમંજે નિષ્ફળ નીવડ્યો
છે, એમ બાકમાં વિના રહેતું નથી. ગ્રીક લોક-
ને નિદાગતા વેતજ હેજન પોતાના કમનો
મખ પ્રમનાય કરતા કહે છે કે—

"I'll snail it now the joys of love
to know
For deep my anguish and too
wild my woe."

હેજનના દિવ્ય સૌંદર્ય સાથે તેના વર્તન
અને નીતિ આદર્શની દિવ્યતાનો ચેજન જણ-
વાયે, એટલા પુગલી દોષરની કાલ્પસક્તિઓ
કાનિ લેખાઈ રામાયણમાં મીતા તપન નિર્દોષ
છે કહત દિવ્યતાના કાલ્પારે રામે તેનો
પ્રતિજ્ઞા કર્યો ત્યારે સનાતન આદર્શઓથી
દાગલ નામે માનને રડ આપ્યો ત્યારે 'ઈન્દ્રી-
યકંમાં હેજને પાપ દરજી અચકુ' મેનીલોસે
એ બનવ માનની નજરે નિદાગ્યો, તથાપિ
હેજનને લેકમાત્ર ચિદા નહીં એટલો જ પ્રમજ
રામાયણ અને ઈન્દ્રીયકની સરખામણમાં ઈન્દ્રી-
યકને નીચે દરજીએ મુકવાને પધારી છે.

ઇલીયટ અને ઓડીસી

એ બન્ને કાવ્યોને એકજ દષ્ટિએ તપાસતાં તેઓ એકજ પ્રકારનાં અથવા એકજ ઉત્સાહ ભાવ અને શૈલિથી લખાએલાં હશે, એમ બહુવાની આશામાં હોતરાવાનો સંભવ રહે છે, ઓડીસી નૈતિક અને રાજનીતિનાં સત્રોથી ભરપૂર છે. દુનીઆ પરની પ્રત્યેક સ્થિતિની પ્રજાને તેમાંથી કૈંક કૈંક શિખવાનું થાયુક પ્રાપ્ત થઈ શકે. અમુક બાળ્યતમાં ઓડીસી ઇલીયટથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ઇલીયટનું અંતિમ જનસમાજને બોધપ્રદ નથી. ઓડીસીનું હેવટ જનતાના અંતરનાં ઉંડાણમાં ઉપદેશામૃતનું સિંચન કરે છે.

ઓડીસીના નાપક યુલીસીસનો અર્થ ચિતાર ઇલીયટમાં આપવામાં આવ્યો છે પરંતુ ઓડીસીમાં તેને જે સ્વરૂપમાં વર્ણવ્યો છે, તે ઇલીયટમાં દર્શાવેલા ચિતાર કરતાં નિરાળો છે, ઓડીસીમાં તેને સામાન્ય મનુષ્યની કક્ષામાં મુકવામાં આવ્યો છે, અને તેના દીર્ઘ પ્રવાસ દરમ્યાન તેને નડેલી અનેકવિધ આફતો અને પ્રાપ્ત થએલા અસંખ્ય અનુભવો સામાન્ય પંક્તિના માનવીને એવા સંભોગોમાં સુલભ થઈ શકે છે. ઓડીસી કૈંક અંશે હાસ્ય પ્રધાન કૃતિ તરીકે લેખી શકાય, તેનાં અન્ય પાત્રો ઉંચ્ચ પ્રકારનાં હાસ્યોત્પાદક પાત્રની કક્ષામાં સહીસલામતીથી મુકી શકાય. કેલીસી દેવી-પ્રદને શોભાવનાર છતાં પ્રપંચની ચર્તિ રૂપે ચિતરવામાં આવી છે. યુલીસીસની પત્નીને ગ્રેમ મેળવવાના ભગીરથ પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નિવડેલા ઉમેદવારો પ્રપંચ બાજુ ખેલવામાં

ન્યુનતા દાખવતા નથી. ફેસીયન્સનું વર્તન એથી વિશિન્ન નથી. સાઇકલોપ્સ, મોલેચીઅસ અને ધરસ કવચિત દીખા કરી મુકે છે. અને ઓડીસીમાં પ્રાયશઃ સર્વ બનાવો હાસ્યપ્રધાન કૃતિને છાજે એ પ્રકારનાં છે. જેમકે રમતમત મીઝખાનીઓ ગ્રેમવિનોદ અને પરસ્પરી ફેસલાવવાની ચળવળ વગેરે.

ઇલીયટનું મુખ્ય પ્રયોજન એથીસનો અનિયન્ત્રિત આભાષ ક્રોધ અને તેનાથી નિષ્પન્નતાં અનિષ્ટ પરિણામ. ઓડીસીનું રહસ્ય—રાજની ગેરહાજરીમાં રાજ્યમાં પ્રસરતી અધાધુધી, અમલદારોનો ત્રાસ, પ્રજાના આતંત્રાદ અને રાજના પુનરાગમન વડે દેશમાં શાંતિ અને વૈભવની રચના, બળવાખોરોનો નાશ, અને અખિલ રાજ્યની સમૃદ્ધિ.

જેમ ઇલીયટ અને ઓડીસીનાં પ્રયોજન ભિન્ન તેમ તેમની સમાલોચના કરવાની અને તેમને સમજવાની દષ્ટિએ ભિન્ન હોવી જોઈએ. એકમાં આલેખાએલાં ભાવવર્ણનો અન્યમાં સ્વભાવતઃ નજ મળે, અને ન મળવાં જોઈએ. એકમાં પળેપળે મનોગોચર થતો ભ્રસો અન્યમાં ક્યાંએ ન મળી શકે. અને આ ભિન્નતામાં જ હોમરની કદપના, લાક્ષી, અને કાવ્ય-શક્તિની અનુપમ ખૂબી રહેલી છે. કદપનાના ઘોરા છુટા મુકી છઠ્ઠ કોષ, ખુમારી અને વીરતાનાં ઉચ્ચતમ શિખર દર્શાવનાર કવિ નમતા, ધૈર્ય, ટેક છત્યાદિ સાત્વિક તત્વોનાં ઉંડાણમાં માર્ગ કાઢે, એ દુષપ્રાપ્ય અદ્વિતીય શક્તિ માનવ-સૃષ્ટિ વીશે ખરેખર દુર્લભ લેખાય.

અનુવાદો.

હોમરની મહાકૃતિઓના અનુવાદો મુખ્યત્વે ચાર છે. એપમેન, હોમ્સ, ઓગીથ્રી અને પોપ. હોમરની કૃતિઓને યથાશક્તિ ન્યાય આપી આંધ્ર બાવામાં તેમને ઉતારવાનો વાગીરથ પ્રયાસ કર્યો છે. એપમેનનું બાપાતર કાવ્યમય હોવા છતાં એ તેમાં ધણી ધૂની કૃતિઓ રહેલી છે. તેનો અનુવાદ હોમરના ઉદ્દેશોને અને વિચારોને પ્રસ્તુત કરવા નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. તેનું બાપાતર ધણું લાંબું છે. ઓગીથ્રીના તેરમા પ્રકરણમાં બે ગ્રીક લીડીનું વિવરણ કરવામાં અત્રિશ્વ વીસ લીડી ચોળવાની તેને આવશ્યકતા જણાઈ છે. વિશેષમાં, હોમરના કથાલુમાંથી નવીન અર્થ ઉપજાવી કાઢવાની તેને ખાતરીયત પડી હોય એમ તેનો અનુવાદ વાંચતા જણાય છે. તેણે પંદર દિવસમાં અર્ધી ધડીપડતો અનુવાદ કર્યાના ગર્વસૂચક વેળુ તેના કાવ્યની ચોખ્ખી કદર (1) કરવામાં સદાચત્રૂત થાય છે.

હોમ્સનો કાવ્યમય અનુવાદ હોમરના કાવ્યોનું રદસ્થ સમજવામાં ઠીક સાદાત્મ્ય આપે છે. પરંતુ તેણે ધણો બાગ કાપી નાખ્યો છે. અને એવા બાદ કરેલા બાગેમાં કેટલીક રસિક બાનીઓ જણાઈ ગયેલી હોવાથી તેના અનુવાદને ચોખ્ખા આદર આપી શકાય નહીં. તેના અનુવાદની લઘુતાથી તેની કાવ્યદક્ષતા અને પ્રવીણતાનો ખ્યાલ કરવો ઉચિત નથી, એ લઘુતાનું મુખ્ય કારણ અનેક કાવ્ય પંક્તિઓને અનુવાદના

પ્રયાસમાંથી બાતલ કર્યાનું છે. કેટલાક પ્રયત્નો એ તે આખી ઉપમાઓ અને પંક્તિઓ છોડી દે છે, અને તેની કોટિના વિદ્વાનને અમાનુષ્ટિક એવી ગર્હાંશ જુઓ કરવાથી તે રોળવાય બને છે.

ઓગીથ્રીનો અનુવાદ પણ સતોષકારક ન ગણાય પોપનો અનુવાદ પણ સર્વ રીતે સતોષ ઉપજાવે એવો નથી.

હોમર વીશે વિશેષ લખવાની અને ધૂની ઉમેદ છે, પરંતુ 'પુનઃ ચોખ્ખા સમય પ્રાપ્ત થયે પ્રસ્તુત સેખના અનુમંધાન રૂપ વિશેષ લખવાનું સામર્થ્ય' ધમર આપશે તો અવસ્થા લખીશ. તે શુભ ધડી આવી પહેલે તે દરમ્યાન કયુક ઓફ બર્મિંગહામે હોમરની પ્રથંકા કરતા ઉચ્ચા, રશી ચાર લીડીઓ પ્રત્યે વાંચકોનું 'ખાન એ'થી હોમરના જગત સાદિત્વના બાસકર સમા મદા-કાવ્યોનો જોડો અભ્યાસ કરવાની તેમને પૂરું સુચના આપું છું.

"Read Homer once, and you
can read no more;
or all books else appear so
mean, so poor,
Verse will seem prose, but still
persist to read,
And Homer will be all the
books you need."

શાલગ્રામ

લેખક:

રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

સભ્ય, સાહિત્યસંઘ

મનુષ્યની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અભિલાષા શું ?
કવિઓ અને કલાકારો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે દેશભક્તો
પોતપોતાની સંકુચિત દ્રષ્ટિથી જુદા અભિગ્રામ
આપશે. પરંતુ પૃથ્વી ઉપરની અનેક મનુષ્ય
જાતિઓ અને નૃસિંહોની માનસિક પ્રવૃત્તિઓના
અભ્યાસ કરનારાઓને તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે
મનુષ્ય પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠતર અને બળવત્તર
શક્તિની શોધમાં મથતો રહે છે. કાંઈક બચ્ચી,
કાંઈક કુતૂહલથી, કાંઈક આવી ઉચ્ચ અભિલાષાના
પ્રેરક બળથી મનુષ્યજાતિનું આ મંથન સતત
ચાલુ છે. મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં આ
મંથનના અનેક રૂપો જોવામાં આવે છે;
નાસ્તિકવાદ અને જડવાદ પણ આ ઉચ્ચ
અભિલાષાના ફળરૂપ છે. મૂર્તિપૂજા અને નિર્વિકલ્પ
બ્રહ્મની ઉપાસના, દરિદ્રનારાયણની સેવા કે
સમાજસેવા એ સર્વે આ અભિલાષા સાધવાના
રસ્તા છે. આ બધા મંથનોમાં એકજ પ્રેરક
બળ છે અને તે મનુષ્યને પોતાના કરતાં વધારે
શ્રેષ્ઠ અને બળવાન શક્તિની શોધ કરવાને પ્રેરે
છે; તેની સાથે તે શક્તિમાંથી સ્વાર્થ અને
પરમાર્થ માટે, અનેક પ્રકારના લાભ ઉઠાવવાને
માટે તેની પૂજાની વિધિ, અને તેને માન
આપવાના સાધનોની યોજના સર્વ પ્રજામાં
સર્વકાળે ચાલે છે.

આ સર્વ વ્યાપી ધાર્મિક ભાવનાનું એક
સ્વરૂપ શાલગ્રામમાં વ્યક્ત થાય છે. પરમ-
શક્તિની આરોપણ શાલગ્રામમાં કેવી રીતે થવા
પામી, તેનું પૌરાણિક અને વાર્તાવિદ સ્વરૂપ
શું છે, તે સંબંધી વિવેચન આ લેખમાં કરવામાં
આવશે. તે વિવેચનમાં પુરાણવિદ્યા, મનુષ્યવિદ્યા
અને જૂવિદ્યા એ ત્રણે ઉપયોગી થઈ પડશે.

શાલગ્રામ એ વિષ્ણુમૂર્તિનો પ્રકાર છે, અને
હીંદુ ધર્મેના દેવો અને મૂર્તિઓમાં તેનું સ્થાન
અપ્રતિમ છે. બીજી સાધારણ મૂર્તિમાં ગ્રાણ-
પ્રતિષ્ઠાની જરૂર પડે છે પરંતુ શાલગ્રામનો
સ્વયંજૂ ગણાતા હોવાથી પ્રતિષ્ઠાની જરૂર પડતી
નથી. તેની પૂજા પણ સહેલી ગણાય છે, અને
બીજા કોઈ દેવની સેવા ન ચાલે તો શાલગ્રામને
તો બજવા બેઠાએ એવા પ્રકારની માન્યતા
નીચેની આમ્ય ઉક્તિમાંથી ફલિત થાય છે:—

પૈસો મારો પરમેશ્વર, બૈરી મારો ગુરુ
ઊંચાં હોઠમાં સાગગરામ, તો પૂજા કેની કરું ?

શાલગ્રામની પૂજાની મહત્તાનું અને તેની
ઉત્પત્તિનું માહત્ત્ય પુરાણોમાં અનેક સ્થળે મળી
આવે છે. જુદા જુદા પુરાણકારોએ જુદી જુદી
દૃષ્ટિએ આ વીશે નવી નવી યોજના કરી છે.
ભાગવત પુરાણમાં રામને કારણરૂપ બનાવવામાં

આખો છે. મનુષ્યના પ્રારબ્ધનું નિયમન કરતા વિષ્ણુએ ત્રવ પ્રહો બનાવ્યા, તેમાં રાત્રિને રાત્રી મળતા તરતજ તેણે બાર વર્ષ સુધી પોતાની સેવા કરવાનું જ્ઞાને દરમાયુ. જ્ઞાતાને આ વાત નહીં ગમવાથી તેમણે રાત્રિને પહેલા વિષ્ણુ પાસે જ વાનું કહ્યું. વિષ્ણુએ એ વાતનો નીકાલ બીજે દીવસે કરવાનું કહ્યું બીજે દીવસે રાત્રિને આવના જોઇને તેની બીજી વિષ્ણુએ ‘ગંડકી’ પર્વતનું રૂપ લઇ લીધું રાત્રિએ પણ ક્રોધ કરીને રૂપનું રૂપ લીધું અને પર્વતને અંદરથી કોરવાનું રૂપ કહ્યું. બાર વર્ષ સુધી મહેનત કરવા છતાં રાત્રિનું કાર્ય વળું નહીં અને પોતાની દશા ઉત્તર પાડી રાત્રિ પણ હારી પડી ગયો. આ પુત્રના અતિ વિષ્ણુએ ગંડકીને આશીર્વાદ આપ્યો કે રાત્રિએ કોરેલા તેના પત્થરો ચક્રરૂપ યશો અને આશીર્વાદ સિદ્ધાઓ સ્વપ્ન વિષ્ણુ તરીકે પ્રગટશે.

પણુરાણના આશીર્વાદથી હરિ છે. ગંડકી તામની ઓએ એક સમયે પોતાના તપથી જ્ઞાતા વિષ્ણુ અને મહેશ્વરને પ્રમન કર્યા અને વર માંગતી વખતે માગ્યું કે જ્ઞાતા દેવો તેના પુત્રો યજ્ઞને રહે. આવો જ આશીર્વાદ નહીં એવું દેવો તરફથી કહેવામાં આવતાં ગંડકીએ ક્રોધથી આપ આપ્યો કે તમે જ્ઞાતા દેવો રૂપ-રૂપી યજ્ઞ જાઓ દેવોએ યજ્ઞને આપ આપ્યો કે તું જગ નહીં યજ્ઞને પડા આવો અન્યેન્ય આપ ચવાથી મદા કોલાહલ યજ્ઞ પડ્યો અને દેવો વિષ્ણુ પાસે ગયા. વિષ્ણુએ જ્ઞાતાનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે હું ગંડકીનિ-

રાણું રૂપ લઈશ. તેના દરબેજન સુધી ચક્રીય પવિત્ર તીર્થ ગણાશે. તે પર્વત સિદ્ધાઓમાં તમે વળગી પડ્યાને પશો; તમારે કોરાએકી સિદ્ધાઓ શાકમાત્ર કહેવા મારા સ્વરૂપ તરીકે પ્રગટ અને પાસે આવે ગંડકી નહીં તો પુત્રો ગણાશે. આ પ્રમાણે રૂપ આપનું નિવારણ થાય છે અને સામાનની પૂર્ણતા સ્વરૂપ નક્કી થાય છે.

પરંતુ સર્વેથી રસિત વળું જ્ઞાતા પુરુષમાં છે. જ્ઞાતા આખ્યાન પ્રસિદ્ધ છે જ્ઞાતા નામનો દૈત્ય ઉદાસન મૂળવે છે અન્યા સુધી તેની પાતી જન્મ બ્રહ્મ થાય નહીં ત્યાં સુધી દેવો છોડે કે નિર્ગપ રહી શકે એ નથી. તેથી વિષ્ણુ જ્ઞાતાનું રૂપ લઈને કાટથી જ્ઞાતાને બ્રહ્મ કરે છે અને આ રીતે જ્ઞાતા જ્ઞાતાનો નાશ થાય છે જ્ઞાતાને ખરી વસ્તુ રચિનનું જ્ઞાન થતા તે વિષ્ણુને જ્ઞાતાની કાં છે અને આપ અપે છે કે જેની રીતે દયાની પાપાણુ કલ્પના યજ્ઞને જગથી મારા સ્વામી મારો છે તેથી રીતે તમે પણ ક્રોધે પાપાણુ રૂપે રહેજો. વિષ્ણુ પણ આ આપ સ્વીકારીને ગંડકી તરીકે ગંડકી પર્વતરૂપે બારન દેસમાં જવાનું કહ્યું કરે છે, અને પોતાના પાપના નિવારણની પાત્ર વળગી પડે, કુમિ, વળગી પડે અને નાના પ્રાણીઓના કોતરાઈ કુખ પામે છે. આ પ્રાણીઓના કોતરાઈને છરી પડેલી સિદ્ધાઓ શાકમાત્ર તરીકે પ્રગટ છે. જ્ઞાતા પણ દુષ્કર્મ રૂપે પડેલી ઉપર જન્મે છે. વિષ્ણુના જ્ઞાતા ઉપર જન્મ અપૂર્વ એવો એવો દુષ્કર્મ વિના જાત પણ

વસ્તુ વિષ્ણુને સ્વીકાર્ય નથી. ડું તુલસીપત્ર વિનાની વિષ્ણુપુજા અપૂર્ણ અને નિષિદ્ધ ગણાય છે. તુલસી અને વિષ્ણુ (શાલગ્રામ) ના લગ્ન પ્રતિવર્ષે હજીપણ ધણીજ ધામધુમથી ઉજવાય છે. વિષ્ણુ અને તુલસીનો પાપ અને આપ મિશ્રિત પ્રેમ એ પૌરાણિક કથાઓમાં અનેક રીતે રસિક ગણી શકાય.

શાલગ્રામની ઉત્પત્તિ અને વર્ણનમાં પુરાણ-કારોએ બતાવેલી કેટલીએક ઝીણવટ ખાસ નોંધવા જેવી છે. ઉપર દર્શાવેલા ત્રણે વર્ણનમાં ક્રીટક અને ક્રીડાઓના લીધેજ આ શાલગ્રામ ક્ષાય છે તે સામાન્ય છે. અર્વાચીન ભૂવિદ્યા અને પ્રાણી અવશેષ શાસ્ત્ર પણ આ સંબંધ વધારે

• ડું બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના પ્રકૃતિખંડના ૧૬માં અધ્યાયના નીચેના શ્લોકો અગત્યના છે. તે મેળવી આપવા માટે મારા મિત્ર શ. અંબાલાલ શુક્લાખીરામ ભનીતો ઉપકાર માતું ધું.

તુલસી ઉવાચ-હે નાય તે દયાનાસ્તિ પાપાણસદશસ્ય ચ હ્રલેન ધર્મભંગેન મમ સ્વામીત્વયા હતઃ ॥ પાપાણ દ્વદયસ્વં ચ દયાહીનો યતઃ પ્રમો ॥ તસ્માત્ પાપાણ સદશસ્ત્વં ભવ દરેઽધુના ॥

શ્રી ભગવાન-અહં ચ શૈલરુપી ચ ગંઢકી તીર સન્નિધૌ । અધિષ્ઠાનું કરિષ્યામિ મારતે તવ શાપતઃ ॥ વસ્ત્રકોદશ્ચ ક્રમયો વસ્ત્ર-દેહશ્ચ તત્રયૈ ॥ તચ્છિલા કુહરે ચર્મં કરિષ્યન્તિ મદીયકમ્ ॥ તુલસીપત્ર વિચ્છેદ્ શાલગ્રામં કરોતિ ચઃ તસ્ય જન્માન્તરે જ્ઞાન્તે સ્ત્રી વિપ્લેષો મધિષ્યતિ ।

સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું. પરંતુ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે શાલગ્રામના પ્રથમ પૂજકોને ક્રીડા જેવા પ્રાણીઓ અને શિલાઓ વચ્ચે કાંઈ સંબંધ છે એમ ખાતરી થઈ હતી. આ સંબંધ પવિત્ર ગણાય અને તેના પૂજકોની શ્રદ્ધા વધે તેટલા માટેજ પૌરાણિક કથાઓ યોજવાની જરૂર હતી. શાલગ્રામની જૂદી જૂદી જાતનું ઝીણવટ અને બારીકાઈથી કરેલું વર્ણન દ્વેષમની નિરીક્ષણ શક્તિ અને વર્ણન શક્તિ—આખી અને કલમ બંનેની તાકાત—દર્શાવે છે. મ. રા. રા. ગણ-પતિનાથ આચરના પસિદ્ધ પુસ્તક “હિંદુ મૂર્તિ-શાસ્ત્ર” Hindu Iconography માં અસંખ્ય જાતના શાલગ્રામોનું વર્ણન છે; શાલગ્રામની પરીક્ષા અને ક્રીમીતનો નિર્ણય કરવાને માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકો રચાએલા છે; હીરા પારખનારની પેઠે શાલગ્રામ પારખનારનો ધંધો એક વખતે સારો ચાલતો, કારણકે કેટલીકએક વાર તેના શાલગ્રામની ક્રીમીત ૩. ૨૦૦૦) સુધી ઉપજતી. શાલગ્રામની અંદરના વમજોની સંખ્યા, ગતિ, દિશા, પ્રકાર તેમજ તેના રંગ ઉપરથી વિષ્ણુના કયા અવતારનું રૂપ છે તેનો નિર્ણય થાય છે. આમ જાના કદના અને નાગની ફેણના જેવા દેખાતા શાલગ્રામ ધણીજ શુભ અને ફળદાયી ગણાય છે. રંગ ઉપરથી શાલગ્રામના નામ અપાય છે અને તેનું ફળ આલેખાય છે; કાળાને નરસિંહનું નામ અપાય છે અને તે ક્રીતિ આપનાર ગણાય છે; વાસુદેવ નામના સ્વેત હોય છે અને પાપ નાશ કરનાર ગણાય છે; તેવીજ રીતે વામન, દામોદર, અનિરૂદ્ધ, ક્ષેત્રવૈજયંત, શ્રીધર,

સંકર્ષણ વગેરે નામો આપવામાં આવેલ છે. સાલગ્રામ પૂજનો પંથ એક સમયે બહુજ દંડ રીતે સ્થાપિત થયેલો હોય છે કારણ કે પદ્મ પુરાણમાં સાલગ્રામને વેચવાનો નિષેધ છે અને વેચનાર નરકે જાય છે એવો ઉલ્લેખ છે વળી આ પૂજને બેટપુ ઉચ્ચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું કે તે સમયની પ્રણાલિકા પ્રમાણે શંકો અને નીચોને અનધિકારી ગણવામાં આવ્યા હતા. નીચેના પદ્મપુરાણના શ્લોકો દ્વારા જ્ઞાનાત્મા નવેસર સમાય અસાધ્ય છે અને જો સમાય તો તેની વિરદ કેટલી સબાઓ કરાય તે કહી શકાય નહીં.

ચિમ શત્રિય વૈદ્યાનાં શાલગ્રામ શિલાર્ચને -
અધિકારી ન શુદ્ધાણાં દ્વરે રર્ચતે તથા ॥
ન કચાચિત્ દ્વિયા કાર્યં શાલગ્રામન્ય
પૂજનં મર્ત્યદીનાથ સુભગ સર્વલોક
દિતૈવયા ॥

મોક્ષાત્ સૃષ્ટોત મદિલ્યા જન્મ શીલગુણ-
નિષ્ઠા । દિષ્ટ્યા પુણ્યસમૃદ્ધસ્તુ સત્ત્વરં
સરકં વ્રજેત ॥

હવે સાલગ્રામની પૂજા ક્યારે અને શી રીતે શરૂ થયે તે વિશે મનુષ્યવિદ્યા અને વૃક્ષનાત્મક ધર્મ-વિદ્યાના દર્શિનિ-દ્રુથી તથા સ્ત્રીઓ. સાલગ્રામ રાજની કૃતપતિ આ પૂજા થજી પ્રાચીન સમયથી શરૂ થયે હોય એમ કહેવામાં છે. સાલગ્રામ જાડના જોવા સખત અને કાજો લીસો પથર તે સાલાશિલા અથવા સાલ-ગ્રામ; અથવા તો સાલનામના જાડ નીચે મુકેલા નાના પથરોનો સમૂહ. ગામની પાસે જાડ નીચે

પથરો, સર્પ દેવતા, મામદેવતા, શીનગામાતા, દંતુમાન વગેરેની મૂર્તિઓ દંતુ પથ્ર પથ્રો કે કાજો જોવામાં છે વેદના સંસ્કારી કાળના પહેલા સમયમાં પથ્ર આવી પૂજા પ્રચલિત હતી કારણ કે કાવિડો દેશીયા દંતુ પથ્ર આવી પ્રથા ચાલુ છે આ પ્રમાણે શિક્ષાઓની પૂજા આવી પૃથ્વી ઉપર લગભગ દરેક દેશમાં જોવામાં આવી છે. અને તે ઉપરથી મનુષ્ય-સ્વભાવની સાર્વત્રિક એકતા સ્પષ્ટ થાય છે. આફ્રિકાની મનુષ્યવિદ્યાના એક અભ્યાસક ક્ષેત્ર છે કે Smooth stones apparently picked up out of the bed of the river were regarded as representatives of certain gods and whenever the stone was the god was supposed to be, One resembling a fish would be prayed to as the fisherman's God." નદીના પદમાંથી મળી આવતા લીસા પથરો દેવો તરીકે પૂજાય છે અને તેની આકૃતિ પ્રમાણે તે દેવાનું નામ અપાય છે. માછલીની આકૃતિવાળા પથરો મહાભારતના દેવો ગણાય છે "રોકો" નામનો એક પ્રાચીન લીસો પથર રોકો મેળવેલો અધિ-ષ્ઠાતા કેવ ગણાતો અને તેમના રાજ્યોના સિંહાસન ઉપર મુકાનો; એકદમ રાજ્યે તેને ઉમ્મીડના રાજ્યાસન ઉપર મુક્યો ત્યારથી તે દંતુ પથ્ર તે સ્થાન ઉપર વિરાજે છે. ઉલ્લામના એકદમ પથ્રમાં આરભ પ્રભમાં "કાના" નામનો કાજો લીસો પથર પૂજાતો અને તેના પર મોઢાની થદા એટલી બધી હતી કે મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરવા છતાં

ધરતીમાં આ “કાયા” પથ્થરની પૂજા અટકાવી શક્યું નથી. * આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળની અશિષ્ટ પ્રજાઓમાં પ્રચલિત પૂજા પાછળથી શિષ્ટ સ્વરૂપમાં ઘણા ધર્મોમાં દાખલ થઇ છે એ ઘટના મનુષ્ય વિદ્યા (anthropology)નાં અભ્યાસકે અને તુલનાત્મક ધર્મવિદ્યાઓ સારી રીતે જાણે છે. અનાર્થ પ્રજાઓમાં થતી શિવાપૂજાને ઉન્નત સ્વરૂપ આપવાને માટે પૌરાણિક સમયમાં શાસ્ત્રગ્રામને વિષ્ણુનુંરૂપ આપવામાં આવ્યું હોય એમ ધારી શકાય.

વેદના સમયમાં તેમજ ઉપનિષદના સમયમાં મૂર્તિપૂજા શિષ્ટ લોકોમાં પ્રચલિત નહોતી. તે સમયમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા મંત્ર અને યજ્ઞમાં સંતોષ મળતી. ઈન્દ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, વરુણ, મરુત અશ્વિન વગેરે વેદના દેવો અમૂર્ત સ્વરૂપમાંજ યજ્ઞ અને મંત્રથી પૂજાતા. ઔદકાળમાં યજ્ઞ અને પશુવધ બંધ થવાથી, અને પાછળથી જીવંતી પણ મૂર્તિપૂજા શરૂ થવાથી મનુષ્યની ધર્મ જીદ્દિ ફરીથી મૂર્તિપૂજા અને મંદિરો તરફ વળી. તે સમયમાંજ વેદમાં અરપણ અને અપૂણ સ્વરૂપમાં આલેખાએલા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવની ત્રિપુટિને સ્પષ્ટ અને સુગમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. ઋગ્વેદમાં “પ્રાર્થનાના પ્રભુ” ગણાતા બ્રહ્માણ્વરપતિ-બ્રહ્મા ઉપનિષદ કાળમાં “બ્રહ્મ” થયા અને પૌરાણિકકાળમાં સૃષ્ટિના સર્જક ગણાયા. વેદમાં વિષ્ણુ એ સૂર્યનું નામ હતું અને સજીવ સૃષ્ટિના પાલનદાર ગણાતા; પુરાણોમાં વિષ્ણુની મહત્તા દશાવતારથી, અને

લોક અને દેવોના કલ્યાણને માટેના અનેક પ્રાર્થનોથી સુદૃઢ થઈ અને તે સૃષ્ટિના સંરક્ષક થયા. ઋગ્વેદમાં વિદ્યુત અને વજ્રને ફેંકનારા વાદળાઓના નામમાં રૂદ્રનું નામ આવે છે; તે વનના પશુ જેવા વિકરાળ અને વિનાશકારક ગણાતા. તે રૂપમાંથી રૂદ્રનું સૃષ્ટિ-સંહારક રૂપ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ થયું.

આ પ્રાચીન ત્રિપુટિના નવા રૂપ અને નવા દેશકાળને સોગ્ય નવી મૂર્તિઓ, તેમના વસ્ત્રો, આભૂષણો, આયુધો અને પુજાની વિધિ પણ બદલાતી ગઈ. વિષ્ણુના આ નવા રૂપમાં ચતુર્ભુજ રાજવામાં આવ્યા; અને તેમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, અને પદ્મ મૂકવામાં આવ્યાં. તેમાંથી ચક્રની પૂજાનું એક સ્વરૂપ શાલગ્રામમાં આજે સુધી લાગે છે, તે વીશે બે કલ્પના કરી શકાય. એક શાલગ્રામની પ્રાચીન વેદપૂર્વના કાળની પૂજાને આ પ્રમાણે શિષ્ટ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. શંખ એ પણ પ્રાણી અવશેષ છે અને ચક્રાકાર વાળા પ્રાણી અવશેષ પણ શાલગ્રામ રૂપે પુજાતા હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી કારણ કે યજ્ઞપતિ પ્રાચીન પ્રજાઓમાં પણ આવા પ્રાણી અવશેષની પૂજા પ્રચલિત હતી. એક બીજી કલ્પના એમ કરી શકાય કે શિવપૂજાની વિધિમાં સ્વયંબૂ જ્યોતિર્લિંગની કલ્પનાને અનુસરતી એક કલ્પના વિષ્ણુ, પૂજામાં પણ હોવી જોઈએ અને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કર્યા શિવાય વિષ્ણુપૂજા કરવાને માટે આ શાલગ્રામનું શિષ્ટ સ્વરૂપ સ્વીકારાયું હોય. ગમે તેમ હોય તો પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે પુરાણ કાળમાં કેવળ શિલા કે પ્રાણી અવશેષને પૂજતા પહેલાં તેને સુંદર અને

આકર્ષક ઇતિહાસથી મનુષ્યની શ્રદ્ધા દૃઢ કરવાના સર્વ સાધનો પેળવા છે. આ પુસ્તકમાં હોય કે અપોઅના શોધવાનો આ પ્રયત્ન નથી કરતો કે સર્વે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વાસ્તવિક રીતે મનુષ્યની હૃદય અભિલાષાઓ સંતોષવાને પ્રેરે છે, અને પર્મના સર્વ પ્રકાર અને સાધનો અમુક પ્રકારની માનસિક નિમિત્તે મેળવ લાગે છે; તેમા અમુક સાધન કે અમુક મર્તિ કે અમુક સંપ્રદાય શ્રેષ્ઠ છે એમ કહી શકાય નહીં.

યો યો યાં યાંતનું મત્તઃ શ્રદ્ધયાઽ-

વિત્તુમિષ્ઠતિ ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विद्-

धाम्यहम् ॥ गोता. ७-२१

When a human heart cries out to what name it matters not—for a larger spirit and a stronger help than the visible things of life can give, straight way the nameless Helper is with it એ એમ જ. વેદસના યન્દો આ સાર્વત્રિક ધાર્મિક જાવનાના સૂચક છે. જોકે સંદિગ્ધી મળી શકે તેનાથી વધારે બળવાન શ્રદ્ધા અને વધારે વિશાળ આત્મજગતની જરૂર મારે ત્યારે ત્યારે મનુષ્યનું હૃદય તરસે છે ત્યારે જો તે સ્વરૂપ કે નામથી કોઈ વિનવતી કે પ્રાપ્તિનાનું ફળ તે મહાન અનામિક મહાવક તરસી રહે છે, આથી શાલગ્રામનું અમલસરૂપ મહુવાથી તેના પૂજકોની શ્રદ્ધા એ છી રવાનો કે એછી કરવાનો આ પ્રયત્ન નથી.

શાલગ્રામ એ પ્રાણી અવશેષ છે તેા તેના રૂપ, રંગ, અને કદમા ફેર કેમ રહે છે, અને

તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થય છે, તે પ્રાણીના જીવન સમયની ભૌગોલિક સ્થિતિ વગેરે સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાનો અને ભવિષ્ય અને પ્રાણીન પ્રાણી અવશેષ વિદ્યામાં અધ્યુપાન કરવાનો આ પ્રયત્ન જરા દુષ્ટનું નહીં. વાસ્તવિક રીતે આ લેખનું પ્રવેશન સાલ મામના ધાર્મિક અને પૌરાણિક રૂપના કરના તેના ભૌતિક રૂપનું વર્ણન કરવાનું અને સાલ મામના પૂજકોને પણ તેનું આહાર્ય પૈરાણિક દૃષ્ટિએ સમજાવીને વિજ્ઞાનમાં રસ લેતા કરવાનું છે.

શાલગ્રામની પૌરાણિક ઉત્પત્તિમા આપને જોયું છે કે વજ્રકીટના ચોમ થઇ પથ્થરો કપા-કને શાલગ્રામનું રૂપ ધારણ કરે છે. અર્ધગોળ દિશ ન કરે છે કે શાલગ્રામ એ એમોનાઇટ નામના પ્રાચીન પ્રાણીઓના શિલામય અવશેષ છે શબ્દકલ્પદ્રુમમાં શાલગ્રામની વ્યાખ્યા અપાઇ છે કે શાલગ્રામ કિણુમૂર્તિ વિશેષઃ । સર્વ ગણકી ઉદ્ભવ-વજ્રકીટ વૃત્ત ચક્ર યુક્ત શિલા દ્વારકોદ્ભવ સાદૃશ શિલાચા । વસ્તવિક રીતે શાલગ્રામ એ એમોનાઇટ પ્રાણીના શિલામય અવશેષ છે, બધા એમોનાઇટ આની રીતે પૂજના નથી પાતું નહીંના પ્રવાદમા ધક્કાધને જોને બહાને આજ ગોળ થયો હોય અને બહારથી મુદર લીધો આકાર થયો હોય તેજ પૂજ્ય ૨, આ શિલાઓના મધ્યભાગમા છેક હોય છે અને એ છેકમાથી અદરના જાગના ચકની આકૃતિના વમજો દેખાય છે—આ વમજો એ અમલ પ્રાણીના અવશેષો અને આ વમજો જેજ વિશ્વના ચકનું નામ આપવામાં આવે છે

સામગ્રીના જોવાન પ્રકારના છીપ પરવાળા
 જ્ય શંખલાઓ પ્રાણીઓના અવશેષ હોય છે
 પ્રાણી રીતે ઉપયોગી થાય છે. આ અને ગોઠળ
 તથા જોવા બીજા નાનાં પ્રાણીઓ પોતાના
 જીવન અને રક્ષણને માટે એવાં જોખાં જાત
 મહેનતથી બનાવે છે; અને એ જોખામાં પ્રા-
 ણીઓ નિશ્ચિંત રીતે રહી શકે છે. આ પ્રાણીઓનો
 નાશ થવા છતાં પણ આ બદારનાં જોખાં
 કુદરતના સંહારક બળોની સામે ટકી શકે છે
 અને મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવે છે. છીપ, શંખ
 ખલા વગેરે અર્વાચીન સમયનાં જીવતાં પ્રા-
 નીના અવશેષો હોવાથી લગભગ અસંખ્ય રૂ-
 માં મળી આવે છે; પરંતુ તેનાથી પ્રાચીનકાળના
 અવશેષો જે જે શિક્ષાઓમાં દર્શાવે રહે છે તેનું
 રૂપ અને રંગ પકડે છે, આ રૂપાંતર થવા છતાં
 પણ તેની બાહ્ય આકૃતિ આ નવી શિક્ષાઓમાં
 આજેહુજ રીતે જળવાઈ રહે છે. કેાઈ વખતે
 વનસ્પતિના પાંદડાની કે મૂળની આકૃતિ અથવા
 પ્રાણીઓના આખા શરીરની કે અમુક હાડકાની
 કે હાંતની કે પગલાંની આકૃતિઓ સુરક્ષિત રીતે
 શિક્ષાગ્રંથ રૂપમાં જળવાઈ રહે છે. ભૂતકાળ ઉપર
 બંધાતા નવા સ્તરો એટલા તો ધીમેધી અને
 સફાઈથી બંધાય છે અને એ સ્તરોની વચ્ચે
 સપાટીએલા પ્રાણીઓના રવરૂપ એટલા તો ધીમે
 ધીમે રૂપાંતર પામે છે, કે તેમની અંતરરચના
 અને બાહ્યરચના આજુએ આજુ અને કલ્પે કલ્પ
 મુંદર અને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાય છે. તેથી
 ઝીણામાં ઝીણી ભાત આ શિક્ષાગ્રંથ આવરણમાં
 રપટ દેખાય છે, અને આ અવશેષોની આકૃતિ
 કોઈ દારીગરે ખાસ મહેનત લઈને બનાવી હોય

તેવો ભાસ થાય છે, આ દારણથી આવા અવ-
 શેષો સ્વયંભૂ મૂર્તિ-ધર્મરના રવનિર્ણયિત રૂપ-
 તરીકે પૂજાય છે. વૈષ્ણવોથી પૂજતા શંખ અને
 શાલગ્રામ એ અને એકજ મોલરક જાતિના
 કુટુંબો છે; તેજ પ્રાચીન સમયના બીજા પ્રા-
 ણીના અવશેષ “થેલેન્નાઇટ” યુરોપમાં દેવોના
 વજ (thunderbolt) તરીકે પૂજતા આવાં
 પ્રાચીન પ્રાણીઓના અવશેષોની પુજા યુરોપમાં
 મધ્યકાલીન સમયમાં એટલી બધી પ્રચલિત હતી
 કે તે સમયના ધર્મોધ પંડિતોએ તેના પૂજન
 અથવા નિરીક્ષણ સામે ખાસ મનાઈ ફક્મ
 દાઢવો પડ્યો હતો; તેમણે એવું બંધાવું કાઢ્યું
 હતું કે આ અવશેષો તો સૈતાનની પ્રવૃત્તિનું ફળ
 છે માટે તેના સામું પણ જોવું નહીં.

એમોનાઈટ પ્રાણીની હયાતી પૃથ્વી ઉપર
 ઘણા કાળ સુધી રહી હતી, અને તે લાંબા સ-
 મયમાં તે જાતિના ઘણાં રૂપાંતરો થયાં છે; અને
 અત્યારે અવશેષવેત્તાઓએ તેની લગભગ પાં-
 ચસો જાતની ઉપજાતિઓ જુદી પાડી છે, તેમની
 વિવિધતાનો ખ્યાલ આપવાને માટે એટલું જ-
 ળાવવું ખસ યશો કે એક તમ્બુચી આડધા ગજ
 ઉપરાંતના વ્યાસવાળા અવશેષો ગણી આવ્યા છે.
 આ પ્રાણીઓ પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં ઘણાં પ્રાચીન
 ગણાય છે કારણ કે તેમનો કાળ લગભગ બે
 કરોડ વર્ષ જેટલો જૂનો છે. પૃથ્વીના ઇ-
 તિહાસમાં જ સુખ્ય યુગ ગણાય છે.
 નિર્જીવયુગ, જીવનારંભ યુગ, પ્રાથમિક જીવનયુગ,
 માધ્યમિક જીવનયુગ, અર્વાચીન જીવનયુગ, અને
 સાંપ્રતયુગ; તેમાંથી માધ્યમિક જીવનયુગ

જાણ્યો આ લેખકનું પુસ્તક વિજ્ઞાનવિનોદ
 પૃ. ૬૨.

(Mesozoic)માં એમોનાઇટનો જન્મ અને વિકાસ થયો હતો. તે સમયના ધીમ પ્રાણીઓ વનસ્પતિઓ, સિયામનો, અને જૈવોગનિક રચના નંબરો ધર્મ જન્યવાનું છે. એ યુગમાં પગવાળા પ્રાણીઓ પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ દેખાય છે અને વિજ્ઞાનથી રીતે શક્તિ પ્રાપ્ત છે તે સમયમાં ગીસોડીના જેવા ટુંકા પગવાળા પશુ ગંભીર વિકરાળ અને દૂર પ્રાણીઓ ધણા હતા. ઇન્ડો-નોડન નામનું પ્રાણી ૩૦થી ૪૦ ફુટ લાંબુ અને હાલના દાંડીના જેટલું જીંદુ હતું. ઇક્ટીઓસોરમ ત્રીમ ફુટ લાંબુ હતું અને તેની આખો મોડી અને દષ્ટિ લીધેલ હતી, ઇક્ટીઓસોરમનું મોડું ગીસોડી જેવું હતું પણ હાલ મગર જેવા હતા, ગરદન સાપના જેવી લાંબી હતી, અને ખીન્ને દેખાવ ચારપગા જનવર જેવા હતા, ડેરોટક દાંડિ પ્રાણી ઊંડા ગીસોડીના જેવું હતું તે પણ ૨૭ ફુટ લાંબુ હતું અને તેની પાખો માધારન્ય ચામાચીડીઆના જેવી હતી. વળી આ સમયમાં વનસ્પતિ અને વૃક્ષો પણ મોટા અને ગંભીર હતા. આ મોટા વૃક્ષોના જંગમો સામટા દટાઇ જવાથી દીંદમાં પ્રાપ્ત થતા ખતીજ કોષ્ટકાના સ્તરો બેધાયા હતા તે પણ આજ મહાયુગના પ્રાણી જીવન નિર્બોધને માટે એમોનાઇટને પોતાના રક્ષણને માટે હાથના ગમ્મતા જેવું બોધું બનાવવું પડેલું: તે બોખાના બા-ચાકાર ચિત્રાના સ્તરોમાં દેખાઇ જવાથી તેના અવશેષો બધાયા આ રચો રચે કરવું નોંધ્યે કે ઉપરના જાણવેલા પ્રાણી અને વનસ્પતિ જમીન ઉપર રહેતાં પરંતુ એમોનાઇટ તો સ-મુદ્રવાસી જળચર પ્રાણી હતું: તે કે તાલ

પાણી અને ખાગ પાણીના પ્રાણીઓ એક દાખના હોઇ શકે પણ તેમને એક બીજાનું સંમર્ગમાં આવવાના પ્રયત્નો ધણા મોટા હતા. જે સમુદ્રમાં એમોનાઇટ પ્રાણીઓ જામી કરતા અને જીવન નિર્બોધ કરતા તે સમયના સમુદ્રની કદાબી રમતમ છે. એમોનાઇટના અવશેષો દિમાલપના પ્રદેશમાં મળે છે એટલું જ નહીં પણ દારકા અને કન્થના કેટલાએક ભાગમાં, નર્મદાની ખીણમાં આવેલા ગ્વાલીર રાજ્યના બાધ સહેર પાસે, અને ઉક દક્ષિણ ત્રિચિનાપોલી પાનેના ત્તરોમાં મળે છે, આ બધા પ્રદેશ એક સર્ગમ સમુદ્રને લાગ દતો: એમ સ્તરો અને અવશેષોની સાક્ષી સિદ્ધ કરે છે આવા એમોનાઇટવાળા સ્તરો હેઠ મુરોપ સુધી મળી આવે છે તેથી ઉક ચૂરોપ સુધી આ સમુદ્ર સર્ગમ હતો એમ પારદર્શી આવે છે. બે દરોડ વર્ષ પહેલો આ ચૂરોપીઅ-સમુદ્ર હાલના કન્થ, કાડીઆવાડ, ગુજરાત ઉત્તર સુધી ફાળના દિમાલપના પ્રદેશની હાથને ઉક ટીમેટ સુધી પહોંચતો: વિશ્વાચ દક્ષિણને દિપકલ્પ, જે પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં સૌથી મોટા સમય સુધી સમુદ્ર નીચે રહેવાનું માન મેળવે છે તેના દક્ષિણ પૂર્વના ભાગ ત્રિચિનાપોલી તરફનો પ્રદેશ પણ તે વખતે મુદ્ર નીચે હતો તે વખતે ઉક તિમેટથી દક્ષિણ દીંદ સીમાન, એરેટ્રીઆ અને આફ્રીકા સુધી સર્ગમ જમીન હતી: તે સર્ગમ પ્રદેશને ગોંડવાના ખંડ (Gondwana land) એ નામ લીધેલાઓ એળખે છે. દીંદ આફ્રીકા અને એરેટ્રીઆનો આ સંબંધ ધણા યુગે સુધી ચાલે,

ત્યારપછી લયંકર ભૂંક્યો થયા અને ભૂગોળ રચના તદ્દન બદલાઈ ગઈ. વિસાલયનો પ્રદેશ સમુદ્રનો ભાર ન સહન કરી શકવાથી ઉઝો થયો અને તેમાંથી પૃથ્વીના ઉંચામાં ઉંચા ગિરિશૃંગો બંધાયા. ગુજરાત, કાઠિઆવાડ, અરબસ્તાન વગેરે પ્રદેશો પણ ઉપર આવ્યા, અને સમુદ્ર પાછો હટીને ગોંદવાના ખંડ ઉપર પડ્યો. યુરોપીઅન સમુદ્ર તુટ્યો અને તેમાંથી હીંદી અને દક્ષિણ પાસિફિક મહાસાગર બંધાયા. આ મહાન પ્રલયકાળમાં જવાળામુખી પર્વતો પણ ખુલ્યા. તેમાંથી નીકળતો ધગધગતો લાવા મધ્ય હીંદના લગભગ ચાર લાખ ચોરસ માઈલના વિસ્તાર ઉપર પથરાઈ ગયો. તેમાંથી “ડેક્કન ટ્રેપ” એ નામથી ઓળખાતા શિલા સમૂહો બંધાયા.

કાઠિઆવાડમાં ખાસ કરીને ગીરનારના કુંગરો, ચાંપાનેરના કાળા કુંગરો મુંબાઈની પ્રસિદ્ધ મલબાર હીલના પથ્થરો, પશ્ચિમ ઘાટના પર્વતો પણ આ સમયના છે. આ બધા મહાન પરિવર્તનોના સાક્ષી એમોનાઇટ નામનું પ્રાણી અને તેના સમકાલીન બીજા પ્રાણીઓ હતા. એમોનાઇટની લગભગ ૫૦૦ ઉપજાતિઓ છે. તેમના અતુલવની મોંઘપોથી લખાય તો તેમાંથી ઘણું રસમય જાણવાનું મળે. તેમના અવશેષોમાંથી જે કેાઈ નદીની પાસેના પ્રદેશમાં રજા, રગદોળાઈ, ધસાઈ, ગે.જ થવા પામ્યા હશે તે શાલગ્રામ થવા પામ્યા છે અને તુલસીલગ્નના અને બીજા અનેક પ્રકારના વંશવૈભવ લાભ ગેળી શક્યા છે, યાદીના બીજા એમોનાઇટના અવશેષો તો જંગલમાં, ભૂગર્ભમાં કે સપ્તરત્નમાં કે ભૂવેદાઓના સંગ્રહસ્થાનમાં રખડતા હશે.

વડીલ વર્ગ.

લેખક: રા. ધનશુભલાલ મહેતા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

હું જો કવિ હોત તો લખત કે 'ચેત
પુનરાતી! વિશાળ ગુજરાત વડીલ વીહોણો
થતો જાય છે.' પરંતુ હું કવિ નથી એટલે
મારે સાદાં, તળબદાં ગદ્યમાંજ આ મૂઠ મત્ત
સમજાવવું રહ્યું. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે "આ-
જના જાગૃકો તે ભાવિના પ્રજાજનો." આ
પ્રમાણે આજનું જીવન તે અવિખંડ, ધરડું થાય
જ અને પરિણામે વડીલ વર્ગની સંખ્યા એછી
થવાનો સંભવ નજરે એમ ઉતાવળે વિચા-
રનારને જણાય. પણ ખરું જોતા એમ નથી
સીમી સીધી આવના ટેર ટેર મનુષ્યોના આ-
ચારવિચારમાં પુખ્ત પડેલા થઈ ગયો છે અને
એથી જોયે ધણી નારી રહિયો નાણુક થઈ
મઈ છે તેમ સાથે સાથે સારી ઉદિયો પણ
અદૃશ્ય થતી જાય છે. જે વડીલોના સમાજમાં
અમારા વડીલો આવ્યા હતા, જે વડીલોના
સમાજમાં અમે આવ્યા હતા તે પ્રકારના વ
ડીલોને માટે દલે આ જગતમાં રહ્યા નથી.
અને જે વરુનો ઉપયોગ નહીં, જેને માટે
અહીં રચાત નહીં એ વરુનો: નાશળ થાય
એવો વિશાળશાસ્ત્રો નિષ્પત્તિ છે અને એ નિષ્પ-
ત્તિને લખનેજ જે વડીલોને સમોષીને હું અહીં
લખું છું એ વડીલો દલે થતા કેવળ અશક્ય છે.
તમે સાચુંજ કહેતા કે હું અને તમે એ પ્રકાર-
ના વડીલો થઈ શકીશું ખરા ?

અને એ વડીલો પણ કેવા ! કાઝ, કલ્પના
અને કૌતુકોને બલે કરીને વહેંતીઆંઓ પણ
વિરાટ સ્વરૂપે આપણને જણાતાં. વડીલ પુરુષને
પુખ્તારે અરધો મહોલો માણ હો, એને
કમલે તે વખતના જીના, સડી જોડો
દાદરાઓ દાવરા મડે, એને એક દાકોટ
નનામાં નાના છોકરાથી માલીને પચીસ પચીસ
વરસથી પરણીને આવેલ આધેડ વયની વડ
આર્યો પણ કંપવા માટે અને સ્ત્રી વડીલ
એટલે તો પુલકાંજ શું ! જંગીસખાન, નારીર
ખાન અને નીરોની કોઈ અદલત ત્રિમૂર્તિ હોય
એવી શામતી એ સ્ત્રીને જોના ખપ્પર ધારણ
કરેલી કે જોગણીનું આપણને ખાત થાય, સ્ત્રી
જાનિતે અમ ! કહેનાર મનુષ્યોએ આવા પ્રકાર-
ના સ્ત્રીઓ જોઈજ નહીં હોય, જો જોઈ હોય
તો આવું અનુચિત વિશ્વાસ એઓ ઉપયોગમાં
લાગ નહીં.

તે સમયમાં 'લાલુજી' (સામુજી) નો
પરવાં જધા દેવોના પરમા કરતા પણ સ્ત્રી
જાય તેવો હતો. જે સ્ત્રીઓને પરપણને પંદર
પંદર વર્ષો થઈ ગયાં હોય, જેટ માર માર પાંચ
પાંચ છોકરાઓ થયાં હોય તે સ્ત્રીઓ પણ
પીયરમાં આનંદમાં મેઠા હોય, પ્રચંડ દાસવનાં
મોંઘાં જંગમતો હોય ત્યાં લાલુજી રાહ જુએ
છે એટલું સાંભળતાજ જાણે એના જીવમાં

કાંઈએ કારી કઢતીનો ધા કયોં હોય તેવી તેની સુખાકૃતિ યથા જન્ય. અરધું વાક્ય પુરું પણ કર્યા વિના સારારે નાસવા મારે. ધણા વરસ પહેલાં એક જીવાન, અટક્યાણી છોકરી પરણ્યા પહેલાં ભાણુજી શબ્દનો પદ્મછેદ કરતી. તે સ્મરણમાં છે. તે કહેતી “ ભાણુજી સામાન્ય નામ અને કાચું કર જતી ! ” પરણ્યા પછી એ જાનનો પદ્મછેદ કરવાની શક્તિ એનામાં રહેલી કે કેમ એ હું નથી જાણતો.

વહુએને ઝાડ સાથે બાંધી, જેરબંધના માર તેમના ધણીઓ પાસે મરાવવા, મીઠું અને રોટલીજ ખાવાનામાં આપી તેમને લાગરતિ શીખવવાનો ચત્ર કરવો, નવાં પરણેલાં ધણી ધણીઆણીને એકાંતમાં મળવાજ ન દેવાં, વહુઓ ખદાર જમ તે તે સમયે પણ તેમની સાથે છુપી પોલીસના માણસોનાં સ્થાન સાચવી શકે તેવાં નણુદો અને નાનાં છોકરાંઓને મોકલવાં, વહુઓના દોર તોડવા પોતાના પુત્રોને અનીતિને મારે દોરવા વગેરે પરાક્રમે ભાણુજીના સામાન્ય ગણના અને છતાંએ આવી કાર્તિવાળા ભાણુજીઓ સમાજમાં માન અને પ્રતિષ્ઠાને પામતાં હાલ આપણે સમાજ આવી વ્યક્તિઓથી તદ્દન મુક્ત છે એમ કહેવાને અહીં આશય નથી, પરંતુ હવે આ પ્રકારનો વર્ગ નવો પડે એ સર્વથા અસંભવિતજ છે. પછી તો કોણ જાણે ?

પુરુષોમાં પણ આવે: પ્રતિભાવાળો વર્ગ હોતોજ પણ તે વર્ગના દહાડા પણ હવે ગણાઈ નહીં છે. હવે તો વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય, અંડખોર આત્માઓના બળવા, વિસફાટ કુટુંબની અવનવી

ધંટનાઓથી સમાજ ભરતીને ક્ષીણોળે ચડ્યો છે અને તેને નાશ પામતા વરીલવર્ગ તરફ નજર નાખવાં જોઈથી પણ કુરસદ રહી નથી. પરંતુ જીવનમાં બહુજી સ્થાન રંગોથી રંગાએલ નથી, અને તેવાં કાળાં વાદળમાં પણ રુપેરી દોરો હોય છેજ. અદૃશ્ય ચતા જતા વરીલવર્ગમાં બધાંજ ત્રાસમૂર્તિઓ ન હતાં. ધણા વરીલમાં હાસ્યરસપૂર્ણ કે અપૂર્વ સ્વરૂપ વરચું હતું. એકજ વરીલ સંસાર સુધારાનો કદી શત્રુ અને મોટામાં મોટા વખાણનાર યથા શકતો હતો. પોતાને ત્યાં કે શુભ પ્રસંગ હોય અને અમુક ખર્ચ કરવાનો હોય ત્યારે એના ક્ષણમાં સંસાર સુધારાની ઉત્તમ ભાવનાઓ તરવરી રહેતી. મોટા ખર્ચાણુ શીવાળે પ્રત્યેની જીવાનીઆઓની ઉદાસીનતા એમના દેવામાં સાલતી. પરંતુ તેવાજ પ્રસંગે પાડોશીઓને ત્યાં કે સગાં સંબંધીઓને ત્યાં આવતાં સનાતની સંસ્કારોથી એઓ શોભી રહેતા. એવે સમયે ખર્ચમાં જરા પણ ઉણપ જતાવવાથી આરોંભે ધર્મ દુષ્ટી જવાનો સંભવ એમને પ્રત્યક્ષ જણાતો. વિલ્લવવાદી પણ યથા શકતા, અંબુધગ જરા શાંત યતાં એમના મુખ ઉપર વિપાદની છાયા અસરતી અને યુસ્તમાં યુસ્ત રાજ્યભક્ત યદને પોતાના પુત્રોને મારે સરકારી નોકરીની શોધમાં પણ રચાપચા રહી શકતા.

જનમભર નોકરી કર્યા શીવાય, માત્ર પારે પેસે પરમાનંદ સાધીને તેઓ નોકરીની મહતા બીજાઓને સમજાવી શકતા. લાંચ સ્વરૂપ સ્વીકારી, મઘવાનાદિવું સેવન કરી, તીર્થના સ્થળોએ અવાર નવાર જઈને ધર્મ પુરંધરોતી

પદ્મી પ્રાપ્ત કરી શકેતા અને અન્ય નીતિમય જીવન ગુજારનાર મનુષ્યોને નામનિક માખીત કરી શકેતા. હોપકૃત વાચનમાત્રા સીવાય અન્ય પુસ્તકોનો પરિચય નહીં હોવા છતાં નિદાનમાં ખપતા.

અમારો એક મિત્ર મણીલાલ એક વડીલનો પ્રમથ હજી બુલ્લા નથી. મણીલાલના પિતાને ગુજરી ગયાને વરસેક થયુ હતું. એ દરમીયાન મણીલાલના દુરના કાકા એવકરામને ત્યાં બે મુજ પ્રસંગો થઇ ગયા હતા અને તે સમયે મણીલાલના વિધવા માતા ત્યાં ગયા ન હતા એને લઇને સેવકરામકાકાનો કાંઈ જવાણુખીની પેઠે જાગૃદી દેખેા દતો. " શુ ? એ જાણકારની બેરી ફુટીઆમાં પહેલ વડીલ રાકા છે ? એનો ધણી તો મારો જાઈ થતો હતો. એને મુએ રૂં મારે. હોકરો પરજાની શકું અને એની બેરી એ લમમાં જાગ પછુ નહીં લઇ રહે ? એ તો ખાખી દંભ. મને લેકોમાં દવકો પાડવાની બાજી." આ પ્રમાણેની જાણણીની પરેષા પાથ એમણે આપેલી. પણ સમય જતા મણીલાલના લગ્નનો અવસર આવ્યો. એટલે સેવકરામકાકા પોતાના વડીલપણના દક્ષની રચે કારભારમાં દાખલ થઇ ગયા. સવારની માફકથી મારીન, નાસ્તો, અને વખતનુ જમવાનુ વગેરે કાર્યક્રમ કુદરતી રીતેજ સેવકરામકાકાએ પોતાના જતીનને ત્યાજ રાખ્યો હતો. સાકાજી વેરવાનું કાર્ય પણ અનાવસે એમના હાથમાં આવતા એમણે પોતાને માટે જ જના પચાસ એપર્સ પ નની જવરજા કરીજ નાખી હતી. ખજું કડાકુટીકે કામ આ પ્રમાણે જાડુ આનંદથી કરતો હોવાથી

જતીનએ સેવકરામ કાકાના માર્ગમાં ચિંતન નાખ્યા નહતા.

એવામાં લગ્નના દિવસનું પ્રમાણ આવ્યું. હમેક વા-યા દરે સેવકરામકાકા મશાનાવાળી ચાદ પી રહ્યા હતા. પસે મણીલાલના માતા હતા. ચાદ પીવાઇ રહી. બે ત્રણ ચણાના ચેા-સવા, એકાદ બે ટાપરાપાકના કટકા અને પા-દરેક મધાઇ સેવકરામકાકાના ઉદરમાં સુવ્યવસ્થિત મોડવાઇ રહેતા એમના આખ જરાઈ આતી. ત્રણ એવસી પાનની સુખધી તંબાકુની પટી અને સેવકરામ સોપારીની પોણી ફાડ મોમાં મુકી સેવકરામકાકા મદુગદ કંઈ જોયા. " અંબા ! (મણીલાલના મા) અત્યારે કુર્જકરામ (મ-ણીલાલના પિતા) હોન ' પદાડ જેવો એ મારો લાઇ, મરણ પાખાને પુરા બાર માસ ગયા નથી ત્યાં ને. દીકરા પરજુવાના થઇ ગયા. અંબા ! ઇવ કણુ નથી કવતો. " તંબાકુ કેક કડક દમો કે કોણુ જાણે પગ આવડું જોડતા જોવાતા તો સેવકરામની આખમાંથી આસુ પડવા માંડ્યાં અંબાજીવરીને આ દ્રશ્ય જોઇને અને આ વચ્ચે સાજાળીને કુમો જરઇ આવ્યો. એમણી ફાંચે મુકાઇ ગયો. પામે મ-જોલાલની ચીંક વર્ગની જાહેન હતી તે આશી રહતી રહતી મણીલાલને જોડાવવા દોડી દોડી કાતીગરો અને જોરવ હોડી રહ્યા હતા તે ડો-ઈએ જઇને બંધે કરાચી દીધી. અંબાજીવરીને આવડી આવી ધામે ધામે જોરો મરાઇ ગયો. મણીલાલ આવ્યો. કેટલાકોએ જધાજ મંકારની ધામધુમ બંધ કરવાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે ઇએ યગજ મુલનર્વો રાખવાનો વિચાર બતાવ્યો.

કોઈ મણીલાલને વ્યંગમાં દપકો દેવા લાગ્યું પરંતુ મણીલાલ દુનીઆનો અનુભવી હતો, બહેનને પુછવાથી એને આ દરજ્જા કયનીની શરૂઆત કેવી રીતે થઇ તે એ જાણી શક્યો. સેવકરામ-ભાઈને એક ધારી સાથે શાકભાજી લેવા વીદાય કર્યો. ઓરડીમાં લાગર રહેનાર બીજા બધાંએ તેને આંહુ અને નારતો લેવા મોકલ્યાં. ઢાલીએ તે પોતાનું સંગીત શરૂ કરવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતે માની પાસે રહી આંચકી શમનાં અંબાગવરી બેઠાં થયાં

મણીલાલે કેંક ગંભીરાઈથી, કેંક હસવામાં કહ્યું “ભાભી સેવકરામકાકાને મગજના લાકું ઓછા પડ્યાંતા ? જે ભાઈને સંભારીને આજ એ રડી પડ્યા એમના મરણ પછી માત્ર સવા મહીને તો એમને ત્યાં બીડી ધામધુમથી લગ્ન થયાં હતાં તે પણ તમે જુઝી ગયાં ? આપણે ત્યાંની બધી ધામધુમ તમારાકહેવાથી અને મારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ થઇ છે એટલું પણ તમને યાદ નહીં રહ્યું ? કાલથી કાકાને માટે પાશેરને જદલે અચ્છેર મલાઈ રખાવજો એટલે એમને દીલગીરી નહીં યાય.”

અંબાગવરીના મુખ ઉપર શાંતિ પ્રસરી. બજારમાંથી પાછા આવતાં સેવકરામકાકાને પણ પદાડ જેવા ભાઈના મરણના ધા રુઆઈ ગએલા લાગતા હતા.

પણ સેવકરામભાઈની આ પ્રકૃતિ તે સમયના વડીલોમાં આસપાસનું ન હતી. સારે પ્રસંગે સર્વના આનંદમાં ભંગ પડાવી પાંચ સાત માણસને વિદન કરાવવું એ વડીલોની એક ખાસ ખુબી ગણાતી અને બંને જાતિના વડીલોમાં જોવામાં આવતી.

પરણનાર સુવક કોલેજની પરીક્ષામાં તરતનો નપાસ થયો હોય તો તે વાત લમના બધા દિવસોમાં પરણનારના તામચી સ્વભાવના પિતાને યાદ દેવડાવવી એ આસપાસના વડીલોમાં ધર્મનું કાર્ય મનાતું. પરંતુ એટલું પણ યાદ રાખવું ઘટે છે કે આજ વડીલો મરણ વગેરે ઉંડા જખમો વખતે આકું અવળું ઝામ માથે ઉપાડી લઇ એ જખમ ખમનાર યુવાનોને શાંતિ પણ અપી શકે છે.

એક બીજા વડીલની વાત મને સાંભરી આવે છે: એકેએક શુભ કે અશુભ કાર્યમાં સલાહકાર તરીકેની એમની ખ્યાતી જગજગ હતી. એમની વાતોમાંજ એવી મીઠાશ હતી, એવી પ્રતિભા હતી અને એવો ઉત્સાહ હતો કે ભાગ્યેજ કોઈ મનુષ્ય એમની સલાહને પહેલાં પહેલાં તો હતી કાઢી શકતું. હા, એમની સલાહનો પાકો અને કડવો અનુભવ થયા કેડે પડીથી એ સલાહનું મૂલ્ય એ માણસો આંખી શકતા પણ તે પહેલાં તો નહીંજ. એકેએક વિષયમાં એમની સલાહ તૈઆરજ હતી. એટલે એમના જીવનનું આલેખન લંબાણથી કરવું એ અશક્યજ છે પણ અમુક અમુક પ્રસંગો કહેવાથી એમના ચારિત્ર ઉપર ઝાંખો પણ સારો પ્રકાશ પડી શકશે ખરો. એમના સંબંધમાં એક વાત યાદ રાખવી ઘટે કે પોતાની સલાહ બર લાવવા માટે પોતે અનેક સગવડો વેડીને પણ ભગીરથ પ્રયાસ આદરતા, એમાં આજસ જતાવતા નહીં. આપણે ત્યાં લગ્ન પ્રસંગ હોય તે વખતે ધાંચીની ફુકાનની જરૂર પડેજ. એવી એક ફુકાન આપણા ઘરની પાસેજ ઓપીપુરાની એક ગલીમાં હોય.

સામાજિક રીતેજ આપણે તે દુકાન પસંદ
રીએ પણ અમારા તે વડીલ મુ. દુર્ગભરામ-
ને એ પાણુ વાળખી નહીં સામે. તે વખતે
એઓ આવીને કહે: "કેમ, મંગળા! કયો ધાતી
ગોઝો? પેલો મગન? તમે મુંબઈનાળાઓ
ખીચુ કરો પણ શું? છોકરાઓ બધા સાહેબ
પછ ગયા એટલે આલે જવાયજ કેમ એમ
ધારીને પાસેને પાસે જે દુકાન જોઈ તેમા નકી
કરી નાખ્યું દરો. પણ હજી અમારા જેવા
ધરડા મરી મયા નથી. આઠશીરના ધી અમારા
પેટમાં પડ્યા છે. દમલુ તમારે એ મળુ તેજ
ચાલોને અને એ રમ્યા ધીના' અત્યારે જઈ
હું. આપા ઉપર, કેમ નાંબાવાક, પેલો તરમિદ
કેસો? માન દમલુ તમારે આવી જશે કપી-
આના કપીઆ ખડમવા અને જરાન માલ લેવો
એમાં સજ શી?"

તે વખતે આપણે એ નિર્બળતા જતાવી
અને હા લાગી તો આપણી કમજબતીની શુભ
શરૂઆત થઈ ચુકી એમ સમજવું. પહેલો
જોરડર દાખમસર આવી જાય. પણ પછી?
એની દુકાન ખીલ કેમકે અબર નદી દોષ
એનો દાથ દમશાં બીડમાં રહેતો હોય એવો
અમુક પેના ગગાઉવીજ આપવા પડે એમ
પાળણી આપણને દુર્ગભરામ શાકના કહેવાથી
અબર પડે ન્યાયે જરૂર હોય ત્યારે કાકાજ
દાજર નદી દોષ, દાજર દોષ તો ખીલ એ-
વાજ ઉપરોત્રી કામમાં યુદ્ધામા દોષ એટલે
આખરે અરધે લાગે તમારે પેલા ગોપીપુરાની
એક મળીમાં તમારો ત્રણ પેઢીનો ધાંતી દોષ
તેનેજ દોષી કાઢવો પડે આ વાતની અબર કાકાને

પડતા એટલીજ શાનથી કહે "હું તમારા લોકોના
કારભાર જાણુ તે એ મુજબના સાહેબાણીઓથી
જાપાની ત્રણ માઈલની ત્રમક યાવજ નદી ને એમને
તો પામેતો પામેજ ધાંતી લોક એ અને આંખા!
મગન પણ કમ નથી દો કે! અને પાકો
દીસાખતો મોજખો! અંદર જરા ધાવમેલ
નહીં. મુરકેલી આવે તો મારું નામ ફેલેને."

મારા નાનાભાઈના લગ્ન હત્યા. રાતના
પરણીને વડુવર પાછું આવે ત્યારે ચાલતાજ
લગ્ન આવવું એમ અને બધાએ ડરાનું પણ
એવામા દુર્ગભરામ કાકા આવી ચડયા. તેમનો
મીઝસ ગયો." લગ્ન માંડીને મોઝા છે કે
લવાલ.

"જવાઈ તો નહીંજ." એ નમ્રતાથી
ઉત્તર આપ્યો.

"તો પંડી આ ચાગા રેના?" કાકાનો
ધારો ખીચ્યો. "તમે પરણવા મયા રતા ત્યારે
તો ચોકડી મંભાવવાને તમે તૈઆગ દના. અને
દવે નાનાભાઈને માટે પગે ચાલવાની વાત કરો
છો." તમારે તો કે નથી. ધમન કરાવીને મુજબ
નાળી જુદવ છે પણ અમારે તો સુરત રહેવાં
છે અને નાક સધને ફરવાં છે. એ જાખન તમારે
ચિંતા કરવની નથી. ફરદકલામ ત્રાડી દું
વાવી આપીશ. રાતના દોઢ વાગે દાજર. પેમા
નદી દોષ તો દુર્ગભરામ આપશે."

વાત અટકેથી અમ્મી વચ્ચા વચ્ચા કાકાને
અણ ચાર વાર રીનસર બદલેવાવવામાં આપ્યું
અને એથી એમનામાં લોકોને વિશ્વાસ એવો છે
એમ ધારીને એમને ખોડું પણ લાગ્યું. આખરે
લગ્નનો દિવસ થયું આપ્યો અને રાતના એકા-

મોં તો સંકેત થયો જઈ, આંખમાં આંસુ
ભર્યાં આંખો. વડીલે મમતાના માર્ગો બીજા
આર પાંચે રૂપીઆનો. ધુમડો કરીને અમને
વધુ રોકડો આપોંચો ત્યારેજ શાંત થયા અને
પાંડી ઉપડી વખતે મમંતાથી બોલ્યા “જમના
છોકરાંઓને સુવળને અને મનમાં ન લાગીશ
હો, મારો મીનશ જરા એવોજ છે. પણ
હીસાખ તો માંસુલી લોકો રાખે. ખાનદાન
હીસાખમાં ન સમજે.”

મિત્રના ઘરમાં મંદવાડ આવે, ગેવો, ખરક
વગેરે લાવવાનું કોઈ મિત્ર માથે લે. મંદવાડ
જતાં એનો હીસાખ ન પુછાય. જો પુછે તો
પુછનાર ખાનદાન નહીં. પુછ્યા પછી હીસાખ
સામાવણો આપે તો તે મનુષ્યમાં નહી. જેને
આનોનો હીસાખ જેને મદોના સુધી સંભારી
રાખનાર તે સમયમાં વડીલ નહેતા ગણાતા.

એ સમયના વડીલોમાં ઉદ્ધાસ હતો, મસ્તી
હતી, “ચિંતાં જેવી વસ્તુને એમના જીવનમાં
ખડું ચોડું રચાને હતું, માત્ર દસ પંદર વરસની
વય છે. મુરતનાં શાંત વાતાવરણમાં વડીલ-
રીટપટ, સજન્યજન્ય બેઠાં હતા. પાસે તેમની
ત્રીસ પાંતરીસ વરસની કાડડી બત્રીજ ઉભી
હતી.

“કાકા! તમે હવે તો જવડેજ ગાજો બોલો
હોં તે કુંદી તો નથી ગયાને?” બત્રીજ બોલી.

“અરે બહેન, એમ તે કેં કુંદાવ? “કાકાએ
ઉત્તર વાળ્યો.” પણ, હવે જમના ગયો. પહેલાં
તો આમારે એની પણ હરીફાઈ ચાલતી અને
એમાં તારો કાકા પહેલે નંબરે આવતો.”

“હું એથીજ પુછું છું.” બત્રીજ બોલી.

“તારી મરજી હોય તો વળી કોઈ અવસર
આવતાં સંભળાવું.” કાકાએ જવાબ આપ્યો.

પ્રસંગ તરતજ સાંપડ્યો. પાછલે બારણે આવતી
ટેડી તેની જીબને માટે સારા મોહોદ્ધામાં પ્રખ્યાત
હતી. બત્રીજ તેને છંદે અને પછી રણકેનમાં
કંપલાવી ટેડીને મહાત કરવી એવી વ્યુહરચના
થઈ. બત્રીજએ એ અસ્પૃશ્ય વર્ગની અધિ-
ષ્ઠાત્રીને છંદી. કાકાએ ઘટતે સમયે
એ મુદમાં કંપલાવ્યું. પોણો એક
કલાકની ભયંકર લડાઈ પછી ટેડી હાર ખમી
ચાલી ગઈ. આખો મોહોદ્ધો વડીલનો મરોગાન
ગાતો મજબૂતી બિંધી ઉછળવા લાગ્યો અને
વડીલની મુકત કંઠે પ્રશંસા કરતાં કહેવા લાગ્યો
કે “ભાઈ, ખોઈ થી દીવેલમાંથી નમ મરડો
ધરડો તોએ ગરાશીઓ.”

જમના બદલાયો. ઓગણીસમી સદી પુરી
થઈ અને વીસમી સદીનો આરંભ થયો. એ
કુવાંસા સમા કોધિષ્ઠ પુરુષ-વડીલો, અપરધર
જેમણી જેવી સ્ત્રી-વડીલો, અદ્ભુત હાસ્પરસની
ઉર્મિભર્યા, બીજાનાં દુઃખ તેમજ સુખમાં તેમને
ચોતાનાં જ ગણી લઈ જાત લેનાર, વ્યવહાર
જતાં અનેક રીતે અવ્યવહાર, કહ્યું જેવાં ઉદાર
દેવાવાળાં, કપરી ગણાવા મથતાં અનેક ગુણ
અવગુણથી ભરેલાં એ વડીલો આજે કુદરતના
અનિવાર્ય નિમમને આધીન થઈ ભૂતકાળમાં
વિલીન થતાં નમ છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ જ
જો કવિ હોત તો એક કાવ્ય લખત-મહાકાવ્ય
લખત અને તેના આરંભમાં કહેત કે—

“ચેત, ચેત ઓ ગરવા ગુજરાતી!

વિદ્યાળ, વાદળ સર્તો ગુજરાત
વડીલવડીલો મોં નમ છે!!!”

ઉપનિષદ અને ગીતા.

મે. રા. દીક્ષનસિંહ શાવડા

દરેન શાસ્ત્રના વિકટ સમુદાયને પાર પામ-
વાથીજ એ ભગવતપ્રાપ્તિ થતી હોય તો એ પ્રયત્નને
અસાધ્ય કહીને અનેક વ્યક્તિઓ નિરાશ બની
છે. રી રહે. સમાજના માનવ માનવ વચ્ચે જે
મધુર સંબંધ છે, તેને છેલ દેવો પડશે, સંસાર-
માં કમ કરીને આનંદ માણે છે તેનો ત્યાગ
કરવો પડશે, કોઈ નિર્જન આશ્રમમાં ગુરુદેવના
ચરણકમળ સેવી જત અને બહુ સંબંધી
ઉચ્ચ તત્ત્વો યાન પ્રાપ્ત કરવું પડશે, અથવા
નેત્ર બંધ કરીને ધ્યાનરત બેસી નિશ્ચિત નિર્વિ-
કલ્પ સમાધિની સાધના કરવી પડશે; જો આવો
પથ ભગવતપ્રાપ્તિનો માર્ગ હોય તો પણ ઘણા
માણસો તેને દુરથીજ નમસ્કાર કરશે અને આ
તદન સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સાખ્ય, પાતાળ્ય
વેદાન્ત વિગેરે દર્શનશાસ્ત્રોએ આજ માર્ગ ન
તાજ્યે છે. ગીતા કહે છે આ માર્ગે માર્ગો
પ્રમુખામિના છે એમા જગતે મદદ નથી
પરંતુ દેહધારી માનવોને કાળે તે આકર્ષી ન
આના વિના બીજા સરળ માર્ગો પણ છે એવું
ગીતાશાસ્ત્રે સ્પષ્ટ કહ્યું છે અને એ સનાતન
સુખમય માર્ગ જનાવવો એજ ગીતાનો મુખ્ય
વેદક છે.

એ માર્ગે કયો નિર્ગુણ, નિરાકાર, વિષ-
લીલાની અવ્યક્ત અધ્યત્મપદ્મો ધ્યાન કરવું

અત્યંત દુષ્ટ છે. પરંતુ એ સંસારની ઉપર જે
ભગવાન પુરોષોત્તમ છે તે લીલામય પરમ પુરુષ
વર છે. સમસ્ત સંસારની લીલાની એ બધી
બેધાડી છે. આપણા પ્રત્યેકના અંતરમાં લેખીને
એ જીવનલીલા માણે છે એજ પુરોષોત્તમની સાથે
આપણે અચાન મિલન સ્થાપવાનું છે. એની
લીલાના સદચારી બનીને જીવતનો દિવ્ય આનંદ
ભોગવવાનો છે, એની એજ પરમશક્તિ છે. આ
સનાતન માર્ગ પ્રાપ્તિને કાળે બીજા કોઈ વાતની
આવશ્યકતા નથી. માત્ર ખોતાનો અંતરમાં
દિવ્ય જીવન જીવવાની સંખ્યા અંબિકામાંની
લેખ અખંડ રહેવી જોઈએ અને જે પરમ-
પુરુષના ચરણકમળમાં અંતરાત્માનું સાચું અને
સંપૂર્ણ સમપણું થવું જોઈએ. ગુરુરૂપે, પિતારૂપે,
મખારૂપે કે આશરૂપે પ્રેમભાવે માર્ગ એક
એનીજ ઉપાસના હોવી જોઈએ. બાળપણે જ
તો એ પ્રિયતમજ કરી દેશે. અદ્વૈતો મોક્ષ-
વિધ્યાયિ મા શુભ:

ગીતા કહે છે આ પરમ સુખનો માર્ગ ન-
બીન નથી આવે. કાળ પરંપરાથી - માલતો
આવે. સનાતન માર્ગ છે. પરંતુ સમયના
પ્રમત્તથી આ માર્ગ ઉપર અંધાર પીકેડે પડે.
લોકોએ મેઘ મહત્ત યોગ મદ, એકમેજ

આસત્ય પથ ખતાવવા ગીતાએ સમસ્ત આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનું મૂલ સનાતન સત્યોની ખાણ વેદ અને ઉપનિષદોનું સારથ્ય લીધું અને સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર સંગ્રહ કરીને ગીતાએ એની ઉપર યાન કર્યું અને ભક્તિના સમન્વય ચોમની પ્રતિષ્ઠા કરી. ગીતા કેવળ તત્વસંગ્રહનો ગ્રંથ નથી. માત્ર દાર્શનિક તત્વોની આલોચનાઓજ એમાં નથી કરી. ગીતાએ તો ભગવાનની પ્રાપ્તિનો દિવ્ય છવન બાજનો માનવ સરળતા પૂર્વક સાક્ષાત્કાર કરી શકે એવો સરળ અને સુખમય માર્ગ ખતાવ્યો છે. આ ઉદ્દેશથીજ ગીતા સર્વશાસ્ત્રોનો સાર સંગ્રહ છે. વેદ, ઉપનિષદ વગેરે વિરાટ શાસ્ત્રોની આલોચનાઓ કરવામાં પ્રથમ ધરાથી મનુષ્યનું મનમંચલ અને વિરક્ત યત્ન ભલે છે, ગીતા એ વાતને સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે:-**શ્રુતિ ચિમલિપ્તમા** ગીતાએ એ પણ કહ્યું છે કે જે માનવના અંતરમાં યાનદોષ પ્રવેશો છે તે કળદ જલ અર્થાત વેદને વટાવી ચુક્યો છે જેમની અંતર દ્રષ્ટિ ખુલી ગઈ છે તેમને વેદ અને ઉપનિષદની આવશ્યકતા નથી. હેદ વગેરે શાસ્ત્રો તો અંતરમાં યાન દોષ પ્રકટાવનારા સહાયકો છે. જે જે તત્ત્વોથી અંતરમાં યાનદોષ પ્રવેશિત થાય છે એ સર્વ તત્ત્વોનો ગીતાએ સર્વ શાસ્ત્રોનું મન્યન કરીને સારસંગ્રહ કરી મનુષ્યની આગળ ધર્યો છે,

ગીતાને ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ યથાર્થ રીતે તે ઉપનિષદ નથી, વૈદિક યુગના અંતમાં ઉપનિષદ યુગ થયો; અને ત્યાર પછી તો ઘણા કાળ પછી ગીતાની રચના થઈ. ગીતાની રચના પ્રણાલિ અને સાધના

ઉપનિષદથી જુદી છે, ગીતા ઉપનિષદની મોટાકાળ પ્રમાણિત મનાય છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ આસ્તના સમસ્ત દાર્શનિક સંપ્રદાયો અને ધર્મોએ પોતપોતાની મત પ્રતિષ્ઠાને કાળે ગીતાનો અધાર લીધો છે; તથાપિ ખરી રીતે ગીતા વેદ-ઉપનિષદો વગેરે શ્રુતિ શાસ્ત્રોની અંતર્ગત નથી.

ઉપનિષદ શુદ્ધ શાસ્ત્ર છે. વેદના શેષાંકનું નામ ઉપનિષદ છે. આ કારણથી તો ઉપનિષદ વેદાન્ત કહેવાય છે. ભારતના પ્રાચીન મહર્ષિઓએ પોતાની સાધનાની શક્તિ પડે જે સત્યના દર્શન કર્યા, તેને મંત્રોમાં ગુંથને બાવી પ્રજ્ઞને કાળે તેનો અમુલ્ય વારસો મુક્યો, એ આખી મંત્ર સૃષ્ટિ એજ વેદ છે. ઋષિઓએ આ સત્ય સૃષ્ટિની રચના નથી કરી. સત્ય તો અપૌરુષેય, અનાદિ અને અનંત કહેવાય છે. ઋષિઓ તો માત્ર એના મુખપાત્ર અને પ્રકાશક યંત્ર છે. સત્યની વાજમય વિગ્રહ જે દિવ્ય વાણી છે તેનો પણ સાધકઋષિઓએ ધ્યાનમાંજ સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો, એટલેજ એમનું નામ મંત્રદ્રાટા અને એમના પ્રાપ્ત કરેલા યાનનું નામ શ્રુતિ પડ્યું. વેદના મંત્રો સંગ્રહીત થઈને કાળ ક્રમે ચાર વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ. પ્રત્યેક વેદમાં સામાન્ય બે મુખ્ય અંશો છે. એક સંહિતા અને એક બ્રાહ્મણ. સંહિતા એટલે મંત્ર સમર્પિત મૂલવેદ અને બ્રાહ્મણ એ પણ મૂલ મંત્રોનુંજ ભાષ્ય, વ્યાખ્યા વા તૂતન સરકરણ છે. વેદના મૂલ મંત્રોમાં ખતાવ્યું છે કે રથલ રૂપક અને ઉપમંઓ દ્વારા આધ્યાત્મિક ભક્તિના સ્વરો

કાશિન થયાં છે. અને એ સત્યનું અવલંબન રીતે કદ રીતે દિવ્ય જીવનની પ્રતિષ્ઠા થાય એ વશાદિ વીતરે ખાણ પ્રતિષ્ઠા દ્વારા રંધુલ આવથી સમગ્રવશા આશુ છે. વખત જતાં દેના મૂલ અને ગૂઢ આધ્યાત્મિક સત્યો દબાઈ પાં અને ખાણ કર્મકાંડ તરફ જ લોકસમાજ રસપ્રાપ્તે આકર્ષણમાં આજ કર્મકાંડની વિચારરૂપે સમગ્રજી આવી છે. પછી પાછી એ સુખમ ધરી આવી અને આકર્ષણના અંતમાં વેદની મુલ્ય સત્ય સંપત્તિ તરફ સમાજની દૃષ્ટિ દરી એજ ઉપનિષદ. ઉપનિષદે વેદના યાગ-યજ્ઞાદિ કર્મોને ગોણું સ્થાન આપ્યું છે. આકર્ષણમાં વેદના ખાણ કર્મકાંડનેજ મુખ્ય સ્થાન છે એટલે, તે વેદના કર્મકાંડ કહેવાય છે. અને ઉપનિષદમાં તો વેદનું અંતર દીપે છે. વેદનું ને મૂલ તત્ત્વસ્થાન છે એવાથીજ ઉપનિષદ સંકર બન્યું છે. આકારણથી ઉપનિષદને વેદનો કર્મકાંડ કહે છે. આ સ્થળે ઉપનિષદમાંથી ગીતાએ એના આધ્યાત્મિક તત્ત્વસમૂહને કેવા રૂપે પ્રવણ કર્યો છે એ સંક્ષિપ્તમાં એઈ લઠએ.

ગીત એ લઠમજ પોતાનું આપું એ તત્ત્વ ઉપનિષદમાંથીજ લીધું છે. પરંતુ ગીતાએ એ નરને નવીન ભાવથી કુશોપયોગી જનાવી એ તત્ત્વ અનુસાર જીવનની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું ને સરજ, બળ અને વિસ્ફુટ રીતે સમગ્રજી છે એ તો અપૂર્વ અને અજોડ છે.

તત્ત્વસ્થાન અથવા દર્શનશાસ્ત્ર માનસિક છદ્ધિદાર તર્ક અને વિચાર કરી સાથને સમગ્રવશા પ્રથલ કરે છે. પરંતુ ઉપનિષદની રીત અનિષ્ઠા છે. ઉપનિષદ દર્શન શાસ્ત્ર નથી

ઉપનિષદ તો કૃતિ-વેદ છે. ઉપનિષદના સાધક અધિઓએ પોતાની અંતર-દૃષ્ટિથી સમગ્ર ને સરૂપે દર્શન કર્યાં તેને સૂત્રોમાં ગુંથાને - પ્રકટ કર્યું. એ સૂત્રોનો મર્મ પ્રવણ કરવો સામાન્ય અક્ષિઓને માટે સંભવિત નથી ને સોડે છદ્ધિદાર દાર્શનિક તત્ત્વ સંબધી યાન મેળવવા અશક્ય છે એમને માટે ઉપનિષદ નથી. પરંતુ ને સાધક વેદ-વેદાન્તની ભાવધારાથી પરિચિત છે અને નેજી પોતાના જીવનમાં સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એમને માટે તો ઉપનિષદ એ યાન સાધક છે. ઉપનિષદમાં વિચાર પ્રવાહનો વાદિક વિકાસ નથી કર્યો એમાં ને સકલ સત્યોણ સધાણુ કર્યું છે એને વિચાર ભાવથી પ્રસ્ટુટિત કરવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. ઉપનિષદમાં ને વર્ણનો છે તે કેવળ સંકેત છે. ભાવક એજ સંકેતાનુસાર સત્યને ધારણ કરવાની સાધના કરશે અને પોતાનો સાક્ષાત્કાર ઉપનિષદ સાથે સરખાવી નેજી તો ઉપનિષદના સાક્ષાત્કારનું કુપદ સ્વરૂપ એ નીપજી અને આ રીતે એ પોતાના જીવનમાં અમર સત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી શકશે. આ ઉદેશ ઉપનિષદનો છે. પરંતુ વર્તમાન મુમુક્ષુ માનવો માટે આ પ્રકારની સાધના ઉપયોગી નથી. વર્તમાન યુગના વૈદિક અને વૈશ્વતિક અધિઓની અંતરદૃષ્ટિ આપણે ખોલ ખોલ છીએ. માનસિક છદ્ધિ અને વિચાર એજ, આપણા અવલંબનના મુખ્ય સાધનો છે. આજ કારણે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર સુધા તત્ત્વસ્થાન ને દર્શન શાસ્ત્રના રૂપમાં જોવામાં આવે છે. આને તો આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનો પન્થિક એમને છદ્ધિ-

વિચાર દ્વારા કનવાવો પડશે; કે જેથી તેનો મ-
થાર્ય મર્મ. એએા અદ્વૈત કરી શકે. ગીતામાં
મુખ્યત્વે આજ્ઞા લાવવાના અમલમાં મુકાઈ છે.
આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિલક્ષ્ય સત્ત્વનાં દર્શન કરાવવા
એજ ગીતાનો ઉદ્દેશ છે. પરંતુ ગીતા ઉપનિ-
ષદની જેમ કેવળ સંકેત નથી. ગીતાએ મુક્તિ
તર્કની સહાયે પોતાના તત્ત્વને સમજાવવાનો
પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલેજ ગીતાની મજાના ખરી
રીતે વેદ અને ઉપનિષદની માફક શ્રુતિમાં નથી
થતી. ગીતાએ પણ સઠલ સત્ય સમૂહને સમ્યક
રૂપે પ્રસ્થુતિત કરવાનો જોર લેવાનો જોઈએ
જોઈએ પ્રયત્ન નથી કર્યો. અને એ સકય પણ
થી. ગીતામાં પણ સાયના મુત્રો, જરા વધારે
પ્રરણ અને વિસ્તૃત, પણ મુત્રોજ છે. જેમાંથી
આ પરવર્તી યુગમાં નવી નવી સાધન પ્રજ્ઞા-
લિંગો રચાઈ ગીતાનું જે શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ રહસ્ય
છે તેને એલે રખેટ નથી કયું પણ
માત્ર એ તરફ અંગ્રહિ નિર્દેશજ કર્યો
છે. સાધકોને તો એ સત્યનો જીવનમાં
સાધના—તપશ્ચર્યા કરીનેજ સાક્ષાત્કાર કરવો
પડશે. ગીતા વેદ કે ઉપનિષદની અંતર્ગત નથી
છતાં એનું એટલું સન્માન છે કે ગીતા ત્રયો-
દ્ધ ઉપનિષદ કહેવાય છે. ગીતાના પ્રત્યેક અધ્યાય-
ની અંતમાં લખ્યું છે " સોમદ્ભગવદ્ગીતા-
સૂપનિષત્સુ ॥ " આ સંકેપ મહાભારતમાં
નથી. ભારે નિત્યપાઠને માટે ગીતાને મહાભા-
રતમાંથી પૃથક કરીને લુંદી કરી ત્યારથીજ આ
સંકેપ પ્રચલિત થયો હોય એમ લાગે છે
ઉપનિષદ્ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ એ કારણે. ગીતમ
ન થતાં ગીતા થયો.

ગીતાનું અનેક સ્થળે ઉપનિષદની સાથે ચળદાનું સામ્ય છે અને ગીતાને કોઇ સ્લોક અથવા સ્લોકાંશ ઉપનિષદમાંથી લેવાયો છે. ઉદા-
દરણી ધણી છે. ઉપનિષદમાં સત્યચાર જગતને
ખતાવવામાં સર્વમિદં એ ચળદનો વારંવાર
ઉપયોગ થયો છે ગીતામાં પણ આપણે જોઈએ
છીએ મયિ સર્વમિદં પ્રોક્તં સૂત્રે મણિ
ગણા હ્રિ ॥ ઉપનિષદ કહે છે સર્વં સર્વિદં
બ્રહ્મ ગીતા કહે છે “ ધામુદેવઃ સર્વમ ” આ
સંબંધમાં લોકમાન્યતિલક મહારાજે ગીતાનાં
ગીતા રહસ્યમાં જે કહ્યું છે તે અહીં બરાબર
અનુરૂપ છે, ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં વર્ણિત
આત્માનું અશોભ્યાત્વ આક્રમ્યા અધ્યાયનું અક્ષર
બ્રહ્મ સ્વરૂપ તથા તેમાં અધ્યાયનું ક્ષેત્રક્ષેત્રચાદિ
વિચાર અને વિશેષ કરીને જ્યેષ્ઠ પરબ્રહ્મનું
સ્વરૂપ આ સર્વ વિષયો ગીતામાં ઉપનિષદના
તત્ત્વમાંથીજ ઉતર્યા છે. કોઇ ઉપનિષદ અથવા
તો કોઇ પદ્યમાં રચાયું છે. એમાંથી અઘાતક
ઉપનિષદના વાક્ય પદ્યમય ગીતામાં જેમને
તેમ ઉદ્ઘૂત કરવા સંભવિત નથી, તથાપિ
જાન્યોગ્ય વીગેરે ઉપનિષદોનું જેણે મનનચિંતન
કયું છે તેને તો સ્કેન્ડે માલમ પડી ગયું હશે
“જે છે તે છે, જે નથી તે નથી,” યં યં વ્યપિ
સ્મરન્ ભાવં વિગેરે વિચારે જાન્યોગ્ય ઉપનિ-
ષદમાંથી અને ક્ષોજે પુણ્યે જ્યોતિષાં જ્યોતિ
અને “ માત્રા સ્પર્શાઃ ” ઇત્યાદિ વિચારે અને
વાક્યો બુદ્ધદારણ્યમાંથી લેવાયા છે.

હવે અઘાતક ઉપનિષદોને છોડી પદ્યમય ઉપ-
નિષદોને જોઈએ, તો આ સામ્ય અધિક સ્પષ્ટ
જેવાય છે. કારણ પદ્યમય ઉપનિષદોના કેટલાક

વહ્યો તો ગીતામાં જન્મના તેમ ઉતારી લેવામાં છે. કામચા તરીકે કોટીપનિષદના છ અને સાત શ્લોક ગીતામાં અક્ષરસઃ અથવા સામાન્ય સખ્દ લેઈથી લઈ લેવામાં આવ્યા છે. ગીતાના બીજા અધ્યાયનો "આશ્ચર્યવત્ પર્યતિ" શ્લોક કોટીપનિષદની દ્વિતીય વક્ત્રી "આશ્ચર્યવત્તા" ની સાથે ખુબ મળતો આવે છે અને "ન જાણતે જિજ્ઞસે વા કદાચિત્ શ્લોક અને ચદિષ્છન્તો જ્ઞાણચર્ય ચરન્તિ એ શ્લોક ગીતા અને ઉપનિષદમાં અક્ષરસઃ એકજ છે. "ઈન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાદુઃ" નો ગીતાનો શ્લોક કોટીપનિષદમાંથી લીધો છે. આજ પ્રકારે ગીતાના પંદરમા અધ્યાયના અશ્વત્થ બ્રહ્મનું ૩૫૬ પછી કોટીપનિષદમાંથી અને "ન તદ્ભ્રમ-સપત્તે સુર્યઃ" શ્લોક ૬૬ અને સ્વેનાસ્વેન-રોપનિષદમાંથી શ્લોક ૩૭ જોઈએથી લેવામાં આવ્યા છે. આવી રીતે 'સર્વેય. વાણિષાદ્ શ્લોક અને એનો પરવતી' શ્લોક ૬૬ પછી ગીતા અને સ્વેનાસ્વેનરોપનિષદમાં સખ્દસઃ લેવામાં આવે છે અને "અજોરણીયાંશ તથા આદિત્ય વર્ષં તમસઃ પરસ્તાત્" ૫૬ પછી ગીતા અને સ્વેન સ્વેનરોપનિષદમાં એકજ છે. આથીએ વધારે સખ્દસાદૃશ્ય એનું હોય તો "સર્વ-મૂલક્ય માતમાત્" અને "યેવૈશ સર્વૈ રહમેવ વૈષ્ણો" આ શ્લોકોયે દેવશ્લોપનિષદમાં જે રચાય છે તેજ ૩૫માં ગીતામાં પછી છે. આટલા સખ્દસાદૃશ્ય-થી એવો સિદ્ધ થાય છે જ કે ગીતાનું વેદાન્ત ઉપનિષદને આધારે પ્રતિપાદન થયું છે.

૫૨મું આખજ કહેવાયું તેમ ગીતા ૩૫જ ઉપનિષદનો સંક્ષિપ્ત તત્વસમૂહ નથી, ઉપનિ-

ષદમાંથી નાના નાના તત્વો પ્રદર્શ કરીને એ અનુસારગીતાએ ચોતાની યોગ પ્રણાલિ રચી છે. ગીતાએ ઉપનિષદ અને દર્શનના લુહા લુહા મનો અને તત્ત્વોની વચ્ચે મુંઝ સમન્વય સ્થાપ્યો છે, અને એકલા માટે ગીતામાં આ મવ તત્ત્વોને વિશદ ૩૫માં પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યા છે. પહેલા કહેવાયું તે ગીતા, ઉપનિષદ દર્શન શાસ્ત્રોની ન્યાય વિચાર મુક્તિઓનો મંથ નથી, એમાં પણ સત્યનોજ નિર્દેશ છે. કોઈ વિષયને વિસ્તૃત ૩૫માં રૂપ દેવાનો પ્રયત્ન નથી. એટલા માટે એમ જણાય છે કે ઉપનિ-ષદનોજ મૂળતત્ત્વો માનીને સાંખ્ય, પાર્તાજલ વિગેરે નાના મનો અને દાર્શનિક સમગ્રદાયોનો ઉદ્ધાર થયો છે: "યેદા વિમિશ્ના સ્મૃતયો વિમિશ્ના, ના સૌમુર્નિર્વિશ્વ મત્તજ વિમિશ્મ" એ જોઈ મનુષ્યોની હૃદિ સામાન્ય રીતેજ વિ-શ્રાન્ત થઈ જાય છે. મનુષ્ય દનાશ બનીને દિવ્ય જીવન રચવાનો પ્રયત્ન મુકી દે છે; એટલા માટે ગીતાનું સદૃશ આ સર્વ વિચિન્ન મનોના વિરોધાને દૂર કરીને એ મોમાં એક ઉદાર સ-મન્વય સ્થાપિત કરવાનું છે; અને એ સમન્વય ઉપર ચોતાની યોગ પ્રણાલિની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું છે. આ સમન્વય સાધરા મારેજ ગીતાએ પ્રવ-ચિત દર્શન શાસ્ત્રોની પશ્ચત જે ઉપનિષદ સમૂહ છે, તેની નિષ્ઠ જાળને મૂક ઉપનિષદના તત્ત્વ અનુસાર લુહા લુહા દાર્શનિક મતોનો સમન્વય કર્યો. ઉપનિષદજ મૂલ વેદાન્ત છે; અને વેદાન્તના તત્ત્વ ઉપરજ ગીતા અવરિધત છે. એટલા માટેજ ગીતાનો દાર્શનિક મત ખરી રીતે વેદાન્તિક છે. ૫૨મું વેદાન્તિક જયમંજ ગીતાએ લુહા લુહા

મતોનો એવી ઉદારતાથી સમન્વય કર્યો છે કે
ભારત વર્ષના સમસ્ત આધ્યાત્મિક અને દાર્શ-
નિક સંપ્રદાયોનો તત્ત્વસાર ગીતામાં મળે છે.

ગીતાએ સાંખ્યનો પુરુષ, વેદાન્તનો બ્રહ્મ
અને યોગનો હૃદય એમ બધાએ તત્ત્વોનો
સ્વીકાર કર્યો છે. અને એ સૌની વચ્ચે મુંઢ
સમન્વય કરીને યોગના પુરુષોત્તમ તત્ત્વનો
વિકાસ કર્યો છે. આ પુરુષોત્તમ તત્ત્વ ઉપનિષદ-
માં મળે છે. કિંતુ ઉપનિષદમાં એનો સંકેત
માત્ર છે. બન્નેમાં ભેદ એટલે સુધી જોવામાં
આવે છે કે જાણે ઉપનિષદનું પુરુષતત્ત્વ
તાનું વિરોધી છે. કારણ ઉપનિષદમાં બે પુરુષ
વર્ણ્યા છે. અને ગીતામાં ત્રણ પુરુષ છે. ગીતાએ
આ ત્રણ પુરુષોનું તત્ત્વ કેવી રીતે મેળવ્યું અને
એ દ્વારા યોગના ઇશ્વરતત્ત્વનું કેવી રીતે
સમાધાન કર્યું એ જાણી દેવ. થી ગીતાની પ્ર-
ણાલિ સંપૂર્ણ રીતે સમજવામાં આવી જાય છે.
આજળ કહેવાયું છે કે ગીતાએ માત્ર દાર્શનિક
તત્ત્વોનું સમાધાન કરવા માટે જ તત્ત્વશાસ્ત્રના
નથી કરી. ગીતાએ જે સાધનપ્રણાલિ બતાવી
છે એની પ્રતિષ્ઠાને કાળે તો એણે જિજ્ઞ
જિજ્ઞ દાર્શનિક સંપ્રદાયોમાં સંપૂર્ણ સમન્વય
સ્થાપિત કર્યો છે. ઉપનિષદ અને બીજા દર્શન-
શાસ્ત્રોમાં માન ઉપર વજારે ભાર મુકવામાં
આવ્યો છે, ત્યાગ, સંન્યાસ અને ચર્યા દ્વારાજ
આધ્યાત્મિક સાધનાના માનનો પ્રચાર કર્યો છે.
ગીતાએ આ માંગને નિષ્ક્રિય બતાવ્યો છે. સર્વ
સંબંધ વિહીન વિશ્વાતીત નિર્ગુણ બ્રહ્મનું માન
સર્વ સાધારણ દેહધારી માનવોને કાળે સંકળ
: શુભ નથી; એટલા માટે ગીતાએ માનની સાથે

કર્મ અને ભક્તિનો મુંઢ યોગ કર્યો છે. ભગ-
વાન આપણા સર્વ સંબંધોથી અતીત નથી.
સર્વ સંબંધોથી અતીત નિર્ગુણ અક્ષર-અવ્યય
તો ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે. પરંતુ એ નીચે
ઉપર જે અવસ્થા છે. તેજ પુરુષોત્તમ છે. પુરુષો-
ત્તમની સાથે જીવાત્માનો અત્યંત મીઠો અને
બનિષ્ઠ સંબંધ છે. આ સંબંધ દ્વારા પુરુષોત્તમની
ઉપાસના એજ શ્રેષ્ઠ અને સુખમય ઉપાસના
છે. માન દ્વારા પુરુષોત્તમના તત્ત્વની ઓળખ
કરવી પડશે, કર્મ દ્વારા એમની સેવા કરવી
પડશે, અને ભક્તિ દ્વારા એમની સાથે મધુર
સંબંધ બાંધવો પડશે; ગીતાના મત પ્રમાણે
આજ શ્રેષ્ઠ યોગ—શ્રેષ્ઠ ઉપાસના છે. આધ્યા-
ત્મિક તત્ત્વોની ઉપર આજ યોગની પ્રતિષ્ઠા
કરવા માટે જ ગીતાએ ઉપનિષદના તત્ત્વમાંથી
પુરુષ, બ્રહ્મ, ઇશ્વર વગેરે તત્ત્વોનો સમન્વય
કરીને યોગના પુરુષોત્તમ તત્ત્વનો વિકાસ
કર્યો છે.

સાંખ્યના મંતાવુસારે શ્રેષ્ઠ, દિવ્ય સત્તા છે
મુક્ત પુરુષ. ત્યાં સંસાર નથી. પ્રકૃતિ નથી.
પુરુષજ યોગે સનાતન અક્ષર સત્તામાં પ્રતિ-
ષ્ઠિત છે. વેદાન્તના મત પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ
શ્રેષ્ઠ સત્તા છે. ત્યાં માયાના બેદ નથી અને
જગતના વ્યવહારો નથી. સાંખ્ય અને વેદાન્ત
બન્નેના મત પ્રમાણે આજ સંત નિર્ગુણ
અક્ષરાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી અને પછી સંસારનો
પરિત્યાગ કરવો એજ પુરુષાર્થ મનાયો છે.
સાંખ્યના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ પુરુષથી સ્વતંત્ર
છે; તથાપિ પુરુષની નીચેની બધી અવસ્થામાં
પ્રકૃતિ પુરુષની સાથે મુક્ત છે. વેદાન્તના મતમાં

પ્રકૃતિ અથવા માયા જાદુની નીચેનો જ એક બેય, એક મિથ્યા સ્વપ્ન છે. પોતાના મનમાં પ્રકૃતિ ઇશ્વરની જ છે, ઇશ્વરજ પોતાની પ્રકૃતિને ધારણ કરીને વિશ્વચીત્ર કરે છે. મનુષ્યે પણ સંસારલીલા છોડવાની નથી, કર્મોને ત્યાગ કરવાનો નથી પરંતુ ઇશ્વરની લીલા અનુભારજ મુક્ત અને સ્વધીન બવથી સંસારલીલા કરવાની છે. એટલા પ્રદેશ કર્મ એ સાધનાનું નામ છે. અને સિદ્ધિની પશ્ચાત્ત પછી કર્મ રહે છે વેદાન્તના મતાનુસાર ઇશ્વર અથવા મનુષ્ય બંને શ્રેષ્ઠ મતા નથી, ગોણ અવસ્થા છે, કર્મ પછી એવાજ અધિકારીઓની ઉપાસના છે. પરંતુ શ્રેષ્ઠ મતા છે નિર્મુક્ત બદ્ધ તે જ્ઞાન દારાજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ગીતાએ ઉપનિષદના પ્રકાશદારા આ તત્ત્વોનો સમન્વય કર્યો છે. અને આ પ્રકારના સમન્વય દારાજ ગીતાએ જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિથી રંગાએલો સુખમ પથ બનાવી આપ્યો છે.

સ્વેતાસ્વેતરોપનિષદમાં લખ્યું છે.—

અજામેષાં લોહિત શુક્લ કૃષ્ણાં

વદિઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સ્વરૂપાં ।

અંતો યો કો સુપમાનોઽનુવતે

અદ્વાત્યેનાં મુક્તમોગામજોઽમ્યઃ ।

સ્વેતાસ્વેતરોપનિષદ ૪-૫

અર્થાત્ લોહિત, શુક્લ, કૃષ્ણ આ ત્રણ વર્ણોની એક અજા (બકરી) બહુ પ્રજાની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે, એક અજા (બકરી), એને ધારણ કરીને ભોગ કરે છે, અને એક અજા એના પૃથ્વીરૂપે ભોજનો કરીને છાંટી

દીધી છે. આ રચને સાધ્યનું પ્રકૃતિ પુરુષ તત્ત્વજ એક અજા અને જે અજાની ઉપમા દારા સમજાવવામા આવ્યું છે. ત્રિવર્ણની અજા છે, મગ્ધ, રજસ તમસ આ ત્રિગુણ યુક્ત પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિ સદાથી છે; અને એજ વિશ્વ સર્જિતું મૂળ છે. કિંતુ એ કદી દૃષ્ટિએ પડતી નથી એટલે એને અજા કહી છે. પુરુષ પણ અનાદિ, અનંત, તનાતન સત્તા-અજા છે. અહીં બન્ને અજાદારા પુરુષની બદ્ધ અને મુક્ત અવસ્થાનો નિર્દેશ કર્યો છે. પુરુષ જે સમયે પ્રતિક્રિયામા મગ્ને થઈ જાય છે, અજ્ઞાનને વધીભૂત થઈને પ્રકૃતિ એકને પોતાનો ગ્રેહ માનીને સંસારના સુખ-દુઃખનો ભોગ કરે છે, એ સમયે એની બદ્ધ-વસ્થા હોય છે. ગીતાનું કથન છે “પુરુષ પ્રવૃત્તિસ્થોદિ મુક્તે પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન મુશ્કાન । પ્રથમ અજા પુરુષની આ બદ્ધાવસ્થાનું દર્શાવે છે ભોગ સમાપ્ત કરીને પુરુષ જ્ઞાન વાજ કરીને પ્રકૃતિથી અનાસક્ત થઈ જાય છે. ત્યારે પ્રકૃતિ એની પાસેથી દૂર થઈ જાય છે, સંસારલીલા બંધ થઈ જાય છે અને પુરુષ મુક્ત થઈ જાય છે. બીજા અજા પુરુષની આ મુક્તાવસ્થાનું દર્શાવે છે. બન્ને અજાએકજ પુરુષની જે અવસ્થાઓ છે. એક બદ્ધાવસ્થા, બીજા મુક્તાવસ્થા એક ભોગાવસ્થા બીજા ત્યાગાવસ્થા, એક સાધારિક અવસ્થા અને બીજા સ્વરૂપાવસ્થા. પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે ભોગ કરે છે એટલેજ પ્રકૃતિની મગ્નલીલા, વિશ્વ-લીલા ચાલે છે, અને પુરુષ ભોગ કરવાનું બંધ કરે છે ત્યારે પ્રકૃતિલીલા બંધ થઈ જાય છે. પરંતુ સંસારમા દેખાય છે કે એક પુરુષના મુક્ત થવાથી અન્ય મનુષ્ય મુક્ત નથી થતાં.

એક વ્યક્તિ જ્ઞાનવાન થઇને પ્રકૃતિદીગથી પર થઇ જાય તો પણ પ્રકૃતિનો સાંસારિક ખેલ બંધ નથી થઇ જતો. એ ખેલમાં કંઈ ન્યૂનતાએ આવતી નથી. જ્ઞાની વ્યક્તિના સંસાર ત્યાગ કરી જવાથી પણ સંસારનો પૂર્વવત્ આસ્વાજ કરે છે. આ કોયડો શો છે? સાંખ્યે આત્મ સમાધાન બહુ પુરુષ સ્વીકાર કરીને કયું છે. સંસારમાં અનેક જીવ અનેક પુરુષ છે. કોઇ પુરુષ જ્ઞાની બનીને મુક્ત થઇ જાય છે તો તેને માટે સંસારલીલા બંધ થઇ જાય છે. પરંતુ બીજા પુરુષો અજ્ઞાનવશ થઇને પ્રકૃતિના ખેલમાં સદાય કરે છે. એના ભોગમાં આનંદ માને છે, એટલે વિશ્વલીલા અવિરત આસ્વાજ કરે છે. સાંખ્યે પ્રકૃતિ પુરુષના સંયોગથી વિશ્વલીલાની જ વ્યાખ્યા આપી છે તેનો ગીતાએ સ્વીકાર કર્યો છે. સાંસારિક બંધનથી મુક્તિલાભના ઉપાય સ્વરૂપ સાંખ્યના પ્રકૃતિ-પુરુષ બેદ-જ્ઞાનને પણ ગીતાએ સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ ગીતા બહુ પુરુષ-વાદનો સ્વીકાર નથી કરતી. ગીતાનું સાંખ્ય વૈદાન્તિક સાંખ્ય છે. ગીતાના મત પ્રમાણે પુરુષ અથવા બ્રહ્મ એકજ છે. આમ થવાથી એકજ પુરુષ એકજ વખતમાં મુક્ત અને બહુ ક્યે પ્રકારે થાય છે? એક વ્યક્તિના મુક્તિલાભ મેળવવાથી અને સ્વરૂપાવસ્થામાં સ્થિત થવાથી સમસ્ત વિશ્વલીલા કેમ બંધ નથી થઇ જતી? ગીતા કહે છે ભગવાનને માટે એ સંભવિત છે. એકજ વખતમાં એ સંસારલીલામાં મગ્ન રહે છે અને અતીત પણ રહે છે. હિંચે હિંચે પોતાના ઉદ્ધત પ્રતિષ્ઠાનમાં એ સંસાર લીલાથી મુક્ત છે પરંતુ નીચેની ભુમિકામાં એ સંસારલીલા માણે

છે. પછી ઉપરની શાન્ત મુક્ત અને સ્વપ્રતિષ્ઠિત અવસ્થામાંથી નીચેની સંસારલીલાનું અવસોદન કરે છે. સમસ્ત લીલાને ધારણ કરી રહે છે. ગીતાના આ મતનું સમર્થન આપણને મુંડકોપનિષદમાંથી મળે છે:—

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સન્નાયા
સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્થ જાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં ક્ષ્વાદ્ર
—ત્યન બ્રહ્મન્યોઽભિષાક શીતિ ॥

સમાનં વૃક્ષો પુદ્ગલો નિર્માનો
ઽ નીશયા શોણતિ મુદ્ગમાનઃ ।

સુદ્રૂ યથા પદ્યસ્યન્ય મીસમસ્ય
મદિમાનમિતિ. શીતશોકઃ ॥

મુંડકોપનિષદ

એક વૃક્ષ ઉપર એ પક્ષી છે. બાન્ને એક મુત્રમાં બંધાએલા એક બીજાના ચિર સખા છે. એમાંથી એક વૃક્ષનાં શીર્ષાં ફળો ખાય છે. બીજું પક્ષી પોતે-આત્મ નથી પણ પોતાના મિત્રને આત્મ જીવે છે. બીજું પક્ષી પોતાની મુક્તિલીલાને લઇ મુદ્ગમાન અને શોકમસ્ત છે. પરંતુ બન્ને એની અંતરદષ્ટિ ખુલે છે અને એને જ્ઞાન પ્રાપ્ત છે કે આ સર્વ એનીજ લીલા છે ત્યાં એ શોકથી મુક્ત થઇ જાય છે. આદિ પહેલું પક્ષી પ્રકૃતિરૂપ પુરુષ-બદ્ધજીવ અને બીજું ચિરમુક્ત શાંત અક્ષર પુરુષ. પહેલું છે જીવાત્મા અને બીજું પરમાત્મા. જીવ સંસારનો ભોગ કરે છે. અને પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત રહીને એ સર્વને ધારણ કરે છે, એ જીવની સંસાર લીલા જીવે છે પરંતુ પોતે વિશ્વલીલાથી અતીત ચિરમુક્ત રહે

છે, આ છવ્વ પરામાત્માથી સ્વતંત્ર નથી. પરા-
માત્મા અને છવ્વ મૂળ તો એક જ વસ્તુ છે.
પરામાત્મા એ છવ્વનીજ ઉપરી સત્તા છે. મન-
નિક્ષિપ્તથી મુક્ત થઈને છવ્વ એ સત્તામાં મગ્ન
જાય છે. છવ્વને જે વખતે જ્ઞાન થાય છે કે
પરામાત્માનો જે મદિયા, જે રિન્ન, મુક્ત
શાન્ત અદારભાવ છે એ ચેતનોજ ભાવ છે.
એ વર્ષનેજ એ મુક્ત થઈ જાય છે, છવ્વ
સંસારલીલામાં સુખદુઃખનો ભોગ કરે છે અને
જે વખતે એ પરામાત્માની ભોજ કરી લે છે
તે વખતે એ સંસારથી પરિત્રાણ થામ કરીને
પરામાત્માની શાન્ત મુદ્ધ, મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત
કરે છે. આ જન્મે શ્લોકની સાથે સ્વેનાસ્વેતરો-
પનિવર્તના શ્લોકનો ભેદ જાણ છે કે એમાં
મુક્ત પુરુષ પ્રતિતિનો ભોગ કરીને એને છોડી
દીધી છે અને આખા મુક્ત પુરુષ કોઈ પણ
વખતે પ્રતિના ભેગમાં જઈ નથી યથેદ્ એ
તો ચિરમુક્ત છે, કેવળ એના અંશ રહેજ
થયો છવ્વે નહિ આગીને સંસારલીલા ભોગવે
છે, અને આખરે જ્ઞાન પામી ઉપરની દશામાં
મગ્ન જાય છે, અતીતમાં એકજ પુરુષની એક
જ સમયમાં બે અવસ્થાઓ છે, એક છે ઉપરની
એકજ અને પ્રકૃતિની અવસ્થા અને એક છે
નીચેની બદ્ધત્વ અને જંબન અવસ્થા. ઉચ્ચ
અવસ્થામાં પુરુષ સર્વદા મુક્ત રહે છે અને
નીચેની અવસ્થામાં કોઈ કોઈ છવ્વ મુક્તિ
મેળવી ઉચ્ચ અવસ્થામાં મગ્ન જાય છે. એટલે
સંસારમાં જન્માય છે કે એક જ સમયે કોઈ
મુક્ત છે તો કોઈ જઈ, પુરુષનો આ જે રિધા
ભાવ છે-એક જ સમયની બે અવસ્થાઓ છે.

એનાથી પૂર્વની સમસ્યાઓનો કે ઉકેલ થયો
તો પણ 'એક' કથા પ્રકારે બદ્ધ થયો એ દશમે
જરૂર નથી સમજવું.

આપણે પુરુષની પ્રતિકૃત્ય અને મુક્ત એમ
બે અવસ્થાઓ જોઈ ગયા. એક કહેણે એમ
કહ્યું છે કે પુરુષ પ્રતિતિનો ભોગ કરીને છોડી દે
છે, અને એક જગ્યાએ એમ જનાવું છે કે
પુરુષ જે સમયે મુક્ત રહે છે તે સમયે પ્રતિતિનો
ભોગ પણ કરે છે. પહેલી અવસ્થામાં મુક્ત છે
બીજામાં ભોગ મીનાએ ઉપનિષદના અન્યાન્ય
અંશો નો સંકેત મદલ કરીને આ જન્મેની
સાથે એક બીજી અવસ્થાથી પ્રતિષ્ઠા કરી છે.
અને એજ પુરુષોત્તમની શ્રેષ્ઠ અવસ્થા છે. આ
રિધ સૃષ્ટિ એનોજ મદિયા છે. લીલાની
અવસ્થા દાર છે, પ્રકૃતિની અશુર. પરંતુ
પુરુષોત્તમમાં આ જન્મેએ એકજ સ્થાન મેળવ્યું
છે. વિષયલીલા અને વિષ્વાતીત સાક્ષીની અવસ્થા;
આ બંને પુરુષોત્તમનાંજ બે સ્વરૂપ છે. પરંતુ
એ તો જન્મેથી પર છે. પુરુષોત્તમ એકજ વખતે
અદારરૂપે ઉદાગીન ક્રપ્તા અને દાર રૂપે પ્રતિ
ધારણ કરીને લીલા કરે છે, પુરુષ એકજ છે
પણ પ્રતિ ધારણ કરીને એ 'બદ્ધ' અને છે.
બદ્ધત્વનો ભેદ પુરુષમાં નહિ પ્રતિમાં છે. એકજ
પુરુષ પ્રતિના બિન્ન બિન્ન અંશોને ધારણ
કરીને બિન્ન બિન્ન છવ્વ જન્મેદ સમયવાંચી
જીવલોકો સીધા મૂત્ત । પ્રલોકે છવ્વજ મૂળ
સત્તાનો એક અદાર, સનાતન પુરુષ છે, કિંદુ
પ્રલોકે પોતાપોતાના સ્વભાવ અથવા પ્રતિતિ
ધારણ કરીને બદ્ધ બની ગયો. પુરુષોત્તમની
પરાપ્રતિનિજ છવ્વ બની છે. આ પ્રતિતિની

ચિન્મય ભરી લીલા લિન્ન લિન્ન જીવની જુદી જુદી શક્તિ, જુદા જુદા સ્વભાવ છે. પ્રત્યેક જીવજ્ઞ ભાગવત પ્રકૃતિના એક એક અંશનો વિકાસ છે. અને સર્વત્ર સમસ્ત જીવોના હૃદયમાં વિદ્યમાન રહીને પુરુષોત્તમજ્ઞ આ વિચિત્ર લીલા ની પરિચાલના કરી રહ્યા છે. પુરુષોત્તમની આ વિશ્વલીલા બન્ધન લીલા નહિ પણ ઈશ્વરભાવથી પ્રકૃતિની પરિચાલના છે.

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃસૂચયતે સચરાચરમ્ ।

દેતુનાનેન કૌન્તેય જગદ્ વિપરિવર્તયતે ॥

ઉપનિષદમાંથી લીધેલા અંશોમાં આપણે જોયું કે પુરુષની સર્વોચ્ચ અવસ્થામાં સંસાર-લીલા નથી; પરંતુ ગીતાએ બતાવ્યું છે કે કેવળત્તમ અવસ્થામાં સંસારલીલા ભગવાનની મુક્ત, દિવ્ય સ્વાધીનલીલા છે. માનવજ્ઞ અજ્ઞાન-વશ થઇને દુઃખમય સંસારનો ભોગ કરે છે. મનુષ્યજ્ઞ અહંકારને વશ થઇને દેહ, મન અને પ્રાણને, પ્રકૃતિના શુદ્ધ સીમાબદ્ધ અંશને સર્વ કંઈ સમજીને પકડી રાખે છે; એ કારણેજ ઐદુઃખ અને અશાન્તિ પામે છે. પરંતુ આપણા સ્વભાવ દ્વારા જે લીલાનો વિકાસ થાય છે તેનો બોક્તા તો આપણા હૃદયમાં રિયત પુરુષોત્તમજ્ઞ હોય છે આપણે મુજ સત્તામાં તેમની સાથે એક છીએ, કેવળ લીલાને કાળે એની પરાપ્રકૃતિએ આપણી નાના રૂપે સૃષ્ટિ કરી છે, એજ પુરુષોત્તમને પોતાનો પ્રિયતમ સમજીને એને આત્મસંમર્પણું કરવાથી આપણા જીવનનો પ્રકૃતિનો પૂર્ણ વિકાસ થશે અને આપણે પુરુષોત્તમભાવ પ્રાપ્ત કરીશું, આપણી અંદર અક્ષરપુરુષની અચળ શાન્તિ, અનંત ઐક્ય અને અવિકલ્પ સામ્ય રહેશે

અને બહાર આપણી પ્રકૃતિદ્વારા સ્વાધીન મુક્ત જીવનલીલા, દિવ્યગાન, ભાગવતશક્તિ અને અનંત જ્ઞાનદલીલા પ્રકાશી ઉદ્દેશે જાનેજ ગીતામ કહ્યું છે:—

મમસાધર્મ્યમાગતાઃ મય્યેવનિવસિસ્યષિ ।
બીજે

હવે આપણે ગીતાનો સમન્વય સમજી ગયા. વેદાન્તના મતથી વિશ્વમાયાનો ખેલ છે. આ માયાને જીતીને પરબ્રહ્મા સ્વરૂપને પામવું પડશે. ત્યાં માયા નથી ને સંસારે નથી. દેવ ઈશ્વર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આ સૌ બ્રહ્મા નીચેના સ્વરૂપો છે. સર્વોચ્ચ અવસ્થામાં બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે. સાંખ્યનું કથન છે. પ્રકૃતિપુરુષને અજ્ઞાન બનાવીને સંસારલીલા કરાવે છે. ગીતા કહે છે આ માયા અંધવા અજ્ઞાન નીચેની ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિને ખેંચે છે, અને એના સ્વરૂપો છે વાસના અને અહંકાર, એ વાસના તથા અહંકારને વશ થઇને માનવ પોતાના જીવનનો સંપૂર્ણ વિકાસ નથી કરી શકે તો પરંતુ આ માયાને જીતવી પડશે અને એ વાસના તથા અહંકાર પર વિજય મેળવવો પડશે આમ થવાથી પરાપ્રકૃતિનો ખેલ ખીલી ઉદ્દેશે અને એજ દિવ્ય જીવન છે. ગીતાના મતથી નિર્ગુણ બ્રહ્મ મુક્તપુરુષજ્ઞ શ્રેષ્ઠ સત્તા નથી લીલામય પુરુષોત્તમજ્ઞ પરબ્રહ્મ છે. અને સાધના દ્વારા એ પુરુષોત્તમની સાથે અદૈત સાધનું એની સાથે સાધર્મ્યની પ્રતિષ્ઠા કરવી એને એના સહચારથી દિવ્ય જીવનલીલાનો વિકાસ કરવો એજ શ્રેષ્ઠ ગતિ છે. આપણે જ્ઞેષ્ઠ છીએ કે વેદ, ઉપનિષદ દર્શનાદિ જે પ્રચલિત શિક્ષાઓ છે

એને પાર પામવામાં ગીતાએ જરાય પાતી પાતી નથી કરી, વારનવિક રીતે આ પદ્ધતિનું અરથબળ ન કરાચી ગીતા તાલકાચીન પ્રયત્નિન મિન્ન મનોમાં આ પડારે સમન્વય રચાવિત ન કરી શકત. ગીતાએ જે પ્રયોગતમ તત્ત્વો વિદ્યાય કર્યો છે, એનો અન્યથા આ સ્વરૂપે ઉત્ક્રાંત ન હોવા છતાં પણ ઉપનિષદમાં કથા કથાક આનો સકેન દેખાવ છે. ઉપનિષદમાં પણ સ્વરૂપે કહ્યું છે કે પરબ્રહ્માં સમુદ્ય અને નિયંત્ર બાવ એક સાધેજ રહે છે. "તિર્ગુણો ગુણી" મુકોપનિષદમાં છે યુક્ત્ય અમરત્ય પરતઃ પર વદપિ એ અમરત્ય દેખ છે નશાપિ એની અપેક્ષાએ બીજી પણ શ્રેષ્ઠ ઇ-પુરુષ છે. ગીતાએ ઉપનિષદમાંથી જે પ્રયોગતમ તત્ત્વો ઉદ્ધાર કર્યો છે એનો પૂર્વ પ્રભાવ જ્ઞાતના પરપતી કર્મ અનમાં દેખાવ છે. વેદાન્તના અદ્વૈતવાદમાં ભક્તિનું સ્થાન નથી, એ વૈદાન્તિક અદ્વૈતવાદની ઉપર જઈને જ્ઞાતના જે મહાન ભક્તિને વેદાન્તો વિકાસ થયો એની પ્રતિષ્ઠા ગીતાના પ્રયોગતમ તત્ત્વની ઉપરજ થઈ છે. ગીતાનું પ્રયોગતમ તત્ત્વજ ભક્તિ પ્રધાન પ્રયોગસમૂહનું મૂલ છે. સંસારલીલા જે મિથ્યા છે, જાણતી સાથે જે અવનનો કંઈ ભેદ નથી તેા ભક્તિનું સ્થાન ક્યાં? પણ પ્રયોગતમની સાથે તેા એવ મૂલમાં એક હોવા છતાં પ્રતિષ્ઠા મિત્ર છે. એવ પ્રયોગતમનો અર્થ માત્ર છે. પરાશ્રમનિનો એક એક અંસ એક એક અવમા પ્રકટ થાય છે. સમસ્ત જીવો દ્વારા લીધા કરીને પ્રાપ્તિ પ્રયોગતમનાજ દિવ્ય ભોજનો વિકાસ

કરે છે. પ્રયોગતમ આપણા હૃદયમાં વાસ કરે છે, અને આપણા દ્વારા વિષયીજાનો ઉપયોગ કરે છે. પિતા રૂપે, પુત્રરૂપે, મપ્પારૂપે, પ્રિયતમના પ્રેમાજ રૂપે આપણે જે સંસારલીલા કરીએ છીએ એ સર્વની અદર પ્રયોગતમજ આપણી એ લીધાનું આસ્વાદન કરે છે. આપણા સમસ્ત યત્નકર્મના ફલોનો એજ ઉપયોગ કરે છે. જે દિવસે એમની અને આપણી દષ્ટિ મળશે, તે દિવસે એમનેજ પિતા, માતા, મપ્પા અને પ્રિયતમના પ્રેમ જાણે રૂપે આપણે મદન કરીશું તેજ દિવસે આપણે અવનનો વધારા કર્મ અને પ્રર્મ સમજીશું. આપણું અવન અમૃતમય બની જશે. પોતાનેજ પોતાના પ્રેમનો ઉપયોગ કરાવવાને કાળે પ્રયોગતમ પ્રાપ્તિને ધારણ કરીને અમર અવ બની મપા એજ પ્રેમભક્તિનું મુળ તત્ત્વ છે.

ગીતાએ જે મહાન કર્મયોગની વિદ્યા આપી છે એની રચના પણ આ પ્રયોગતમ તત્ત્વ ઉપરજ થઈ છે. અક્ષર પ્રયોગના આવને પ્રાપ્ત કરેલો, નિયંત્ર જલમાં લીન થઈ જવુંજ જે પરમ પ્રયોગ દેખ તેા કર્મની કે સાર્થકતા નથી. અવનનો કે અચરજ નથી કર્મ એક જથ્થા છે. નેરદનું જલદી એની ઉપર થઈ જવાય એટલું સારું. ઉપનિષદમાં આપણે આ કર્મ સન્માસ ઉપર વિશેષ એક જોધએ છીએ એટલા માટેજ ઉપનિષદે વૈદિક યાજ—યજ્ઞાદિકની નિંદા કરી છે. પ્રથમાવસ્થામાં અગ્નીઓને માટે કર્મ ઉપયોગી દોષ થકે પરદું મુક્તિ-આધકને કર્મનો ત્યાગ કરેલોજ પડકાર ઉપનિષદનું કથન છે કે દેવતાઓ મનુષ્યની મુક્તિના વિરોધી છે.

ઉંચે ઉડવું છે આપણે

લેખક: રા. મોહિનીચંદ્ર

દિલના દયાળુ દેવ ! આવો બહાલમણ,
પ્રાણોમાં પ્રાણને પરોવિયેછ રે.

[૧]

મારાયે આંગણે રૂપેરી વાટિકા—

નવરંગ કુસોધી ભરી:
સન્ધ્યાના તેજ ભર્યાં નિત્ય નેપાં ઝિલતાં,

કૂલો મહ હસવું જરો:

[૨]

મારાયે વનમાં વહે છે ગંગાણ—

યમુનાની લાય છે નદી:
જળની છોળે નાથ ખેલીશું આપણે,
રહેવાની ત્યાંય છે મઢી:

[૩]

મારા તે ચોકમાં ચન્દ્રીકા નાચતી—

પીશું શશીનાં અમી,
લાખ લાખ પડદે ઉપા ઉઘડતી,
સૂરજરૂપ ઝગશું રમી:

[૪]

મારાયે અંતરે ઉર્મિ ઉલ્લાસતી—

ઉછળે શી દિવ્યતા ભરી !
રસની દષ્ટિ નાંખી જોઉં તારી વાટડી—
ખેઠી ખેઠી આંગણે ફરી:

[૫]

ચોટે પ્રસાંડનો મારાયે માંડવો—

આશા અનન્તતા ભરી,
ઉંચે ઉંચે પ્રીતમ ઉડવું છે આપણે,
સેવા આ વિશ્વની કરી:

દિલના દયાળુ દેવ ! આવો બહાલમણ,
પ્રાણોમાં પ્રાણને પરોવિયેછ રે.

કવિ નર્મદ*

વે. સૌ. લીલા મુનશી,

મંત્રી, સાહિત્યસંસ્થા

સંસ્કારીઓ અને સફળરૂપે,

નર્મદની નગરી તરફથી તા. ૧૮મીની સવારે
મને નર્મદ વીશે જાણ્યું કરવાનો આમંત્રણ પત્ર
મળ્યો. ત્યારે આટલા ડુંકા સમયમાં આવું મોડું
કામ મધે કેમ ઉપાડી શકાય એ વીશે મને
સંશય થયો. ઘરમાં બે બાળકો માઠા, માથે
લિપીની બીઠ રોકાયો. દરોજન અડધો દોકો.
સંજાન્ય અને મુઠકાપનો બોલો ન જતા,
શુદ્ધકર્મ તરીકે ન ગણાતું, પણ મુદિની શીરુષ
બીજાથી ન થઈ શકે એવું સમાજ સાથે
સંકળાએતું મુદતન ચલાવવાતું હોય, એવે
વખતે એક અભ્યાસપૂર્ણ કાર્યણ તૈયાર કરવું
એ કેટલું ફર્કટ કાર્ય છે તેનો ખ્યાલ સ્ત્રીઓ
સીધાથી બીજા બહુ શેઠાઓનેજ આવવાનો
સંભવ છે.

પણ આટલા કાનૂપવંક આપેલા આમંત્રણનો
અસ્વીકાર પણ કેમ કરી શકાય? બની શકે
ત્યાં મુખી અગવડ વેળેને પણ રોડ ને અદર
પાળાં ન વળાય એવો આપણો દમ છે અને
તેથી તમારો આવને વશ થઈનેજ તમારી સમજ
આજે હું હાજર છું. હુંકા સમયને બીધે માણથી
કવિ નર્મદના જીવન કે કવન વીશે બહુ હોડો.

અભ્યાસ કરવાતું બન્યું નથી. તેથી કવિ નર્મદના
જીવન વીશેની થોડી વાતોજ માત્ર રજુ કરીને
સતોષ માનીશ તમને એટલાથી સંતોષ ન થાય
તો તેનો હોય સ્વીકારવા હું બધાની નથી.

અગ્રેજીમાં એક કહેવન છે કે "કેટલાક
મહાપુરુષ પોતાના દેશકાળ પહેલા જન્મતો નથી
એ વાતમાં જોમ સત્ય છે તેમ "કેટલાક
મહાપુરુષો પોતાના દેશકાળને ધ્યાને જાળે
છે." એમ આપણે સુધારીને કહીએ તો એ
વાતમાં કેં એક સત્ય નથી. જોમ એ યુગના
બોલો જીવિને પોતાના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્યને
લેકે છે તેમ એના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્યના
વિશિષ્ટ તત્ત્વો સમાજમાં નવાં આદર્શોનો
પ્રસાર છે. પ્રજાની પ્રગતિનો પ્રતિકાશ તે આપા
મહાપુરુષોએ પ્રગટાવેલા આદર્શોનો. પ્રતિકાશ.
આજથી ૭ સાત દાયકા પૂર્વે, ત્યારે પ્રજાના
અગતિપદમાં પહેલાજ પગલાં મોકલું હતું. ત્યારે
જે આદર્શોને નર્મદે સરખાવ્યાં તેનાથી એનો
વિકાસ કેટલો પાસે આવ્યો એ વાતનો ખ્યાલ
તો એ વખતના સમયજોનો અભ્યાસ કરીએ
ત્યારેજ આવે છે.

નર્મદ સમયમૂર્તિ હતો. તેનાથીએ સમયને ધડનારો વધારે હતો. ગરવી ગુજરાત-વખતે ગાંડી ગણાતી ગુજરાત-માં તે વખતે ઘણી ઘણી વસ્તુઓની ખામી હતી. ગુજરાતની ભાષા તે વખતે ખીસેલી ન હતી. ગુજરાતીમાં પદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનું તે વખતે કે સાધન ન હતું ગુજરાતી વાણીમાં વિચારોને દર્શાવવાનું સામર્થ્ય નહોતું. શબ્દોને સંગ્રહે અને શબ્દોના અર્થ કહે એવો એક શબ્દકોષ નહોતો. આમાંની એકેક વસ્તુ પુરી પાડતાં આખી જીંદગીની મહેનત કટલાકને કરવી પડે છે. સાહિત્ય પરિષદો અનેક જાની મહેનત છતાં જે વસ્તુ કરી શકતી નથી. નર્મદે એકલે હાથે ને અકલિપ્યત અવશ્યામાં આ પુ સાધ્યું. એણે રસ ને અલંકાર, પિંગળ ને ંદ શાસ્ત્ર, પદ ને ગદ્યના વિવિધ ભાવોને પકત કરનારા અને વિવિધ રસોને પોષનારા પ્રકારો અને સીનો મુકુટમણિ એવો એક કોપ ગુજરાતને આપ્યો. ગુજરાતને અનેક પ્રાંતો જીતી આપે એવા લઘ્યૈયા કરતાં ભાષાના આમ અનેક ક્ષેત્રોને ખેડનાર અને ગુજરાતને સમૃદ્ધ કરનાર આ એક નરવીરની સેવા ઓછી કીમતી છે એમ કોઈ કહી શકશે ?

આ મહાકવિનો જન્મ આજથી લગભગ એક સદી પૂર્વે ઇ. સ. ૧૮૩૩માં થયો હતો. કુટુંબ મધ્યમ શિક્ષિતું અને ગાતાપિતા સાધારણ પંક્તિના હતા. આવા ઘરમાં અને આવા સંયોગમાં જન્મેલા નર્મદાશંકરમાં સાહિત્યના આવા ઉંચા સંગ્રહો કયાંથી આવ્યા એ સંતતિશાસ્ત્રના નિયમોનો એક કોપડો છે. બાળકપણમાં આ કવિ બીકણ હતા એમ તેઓ

પોતેજ કહે છે. સ્વભાવનો જે ગુણ કે અવગુણ બાળકપણે કે મોટપણે માણસને નડ્યો હોય તેની સામે તેને ખુબ ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની સામે જડ ઉઠાવતું મન છેક બીજા છેડા પર જઈને બેસે છે. કવિ નર્મદાશંકરને પણ નીચરતાનો ગુણ આમજ વધારે ગમી ગયો હોય તે! એમાં કે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

કવિ નર્મદાશંકરનું બાળપણ ખાસ ખીના ઓથી ભરપુર લાગતું નથી. પણ મુંબઈમાં આવ્યા પછી અને કોલેજમાં ગયા પછી એમણે એક બે મંડળીઓ રચાવી હતી. એમાં કવિનું સૌથી પહેલું ગદ્ય ભાષણ 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' વંચાયું હતું. કવિની ભાષામાં આજ સમયથી સચોટતા અને વેગ દેખા દે છે.

આ કાળ કવિની યુવાનીના ઉભરોનો હતો. એમને આ વખતે મનમાં પ્રેમના ને નામના મેળવવાના અનેક તરંગો ઉઠતાં. આ વખતે ઉદેશાં સ્વપ્નો તેમના અંતઃકાળ સુધી સાથે રહ્યાં. પ્રેમની લુપ્ત ભાંગવા જતાં એમણે સુખ અને પ્રતિષ્ઠા બોધાં ને દારિદ્ર્ય વહોધું; નામના મેળવવા માટે શૌર્ય દેખાડતાં ને પ્રેરતાં એમણે અનેક પ્રતિસ્પર્ધીઓ ઉભા કર્યા ને થોડાક મિત્રો પણ એમને લાધ્યા. અને ઉત્તરકાળમાં કુન્ન, દર્દ, દારિદ્ર્ય અને દુઃખનોએ એમને ચોગમથી ઘેર્યાં છતાં આ નરસિંદનો ટેક અંત સુધી આડગ રહ્યો.

કવિને કાવ્ય લખવાની પહેલી શરૂઆત લગભગ ૧૮૪૪માં થઈ. પોતાની વૃત્તિઓ માટે વિદ્યાસનું સાધન ન મળતાં એમને તે વખતે

એક પ્રકારનો રમશાન વૈરાગ્ય થએલો હતો અને તેથી તેમનાં પહેલાં પદો ખીરા ભકતના દાળનાં “પરશ્વજા જગજીતરે, રમશેની ભાષા હરધરી” અને “જીવ હું મુરખ સમજે રે, કહું છું ઘેવા ફરી ફરી” એવા વૈરાગ્ય અને ભકિતનાં હતાં. આ પ્રથમો પોતાનો વૃત્તિઓને ફરી દામ કરવાને માટે અને કથામાં આનંદ ન અનુભવતા પોતાના ત્રકોડોને ચઢેલા ચિત્તને આનંદ આપવાને માટે હતા. આ કવિતા કરવાનો છંદ એમને કહે જેવો તેવો નહોતો લાગ્યો. પોતાની કવિતામાં અપૂર્ણતા લાસે અને પોતે જે રસાનંદ તેથી માણતા તેમ જવા દાન થાય તે કવિને રમ્યુ નહિ. એમણે ગુજરાતી ભાષામાં અદ્વય એવા પિંગળ, છંદશાસ્ત્ર, અર્થાદારશાસ્ત્ર, રસપ્રવેશ, વીરેરે પ્રથો સંસ્કૃત આદિ અન્ય ભાષાઓમાં આતિ પરિચિત એળખ્યા અને તેમનું અધ્યયન કયું માત્ર અધ્યયન કયું એટલું જ નહીં પણ તે તે અધ્યયન કરેલા વિષયો તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં રચ્યા અને એ દિશામાં અભ્યાસ કરનારે મહા જાણને સરળતા કરી આપી મહાપુરોષો માત્ર જાણીને કે મેળવીને એકલ પેટો સતોષ નથી માનતા, પણ જાણેલું અને મેળવેલું બીજાને દેખાડીને જ સતોષ પામે છે, એ લક્ષણ કવિ નર્મદાશંકરમાં મુલ્યવીજ પ્રવક્તા થએલું દેખાય છે.

લગભગ ૧૮૫૫ થી ૫૬ સુધીનું કાળ કવિ નર્મદાશંકરે પોતાના કવિજીવનને ઉપરોચી થાય એવા અભ્યાસ કરવામાં માળ્યો, કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રથો મેળવ્યા અને અભ્યાસ કરવામાં એમણે

થમ કંવામાં વાણી રાખી ન હોતી અને સાથે સાથે એમની પોતાની કમરચનાના પ્રથો પ્રગટ થતાં આટલા વર્ષોની તપશ્ચર્યાને અતિ એમણે માતા સરસ્વતીના ખોળે માથું મુકવાનો સંકલ્પ કર્યો; કવિના પોતાનાજ શબ્દોમાં આ ધન્ય દિવસનો અતિથિ આમ થયેલો છે:—“વેર આવી કલ્પના સામું જોઈ આખા જગજગીયા સાથે તેને અજળ કરી કે ‘હવે હું તારે ખોળે છઉં’ જે જમાનામાં એ જન્મ્યા એ જમાનામાં ગુજરીને જ ખોળે માથું મુકીને જીવવાના સંકલ્પ કરનાર જનની વીરતા કેટલી દરી એની તો અત્યારે માત્ર કલ્પનાજ થઈ શકે. અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે એજ જમાનામાં એ પ્રકારની વીરતા રાક્ય હોય. અત્યારે તો કદાચ એવી વીરતા દાખવવા જાય તો ચાલકવૃત્તિ કરવા જેવી દીનતામાં એને સરી જવું પડે છે.

નર્મદના જમાનામાં મોટા મણીતા દલપતરામ અને નર્મદ બંને જીવ્યાં આ એક વખત જાદ કરવા સાથે મળ્યા હતા એ નર્મદનાં જીવનની એક ગોષ્ઠાવાયક બીના મણાય છે. શા સારું? શીખામણોની ધાતો જેવી અને મુખ્યત્વે અનમક અને પ્રાસ અનુપ્રાસની આદીકુંડીમાં જ ગુચવાઈ રહેલી દલપતની કવિતા અને પ્રેમશીર્ષના ગીત ગાતી નર્મદની કવિતાનો મેળ કેમ સંભવો બનેતી વાગધરા ન્યારે પરસ્પર છુટી દરી ત્યારે સમારંજની અને વેગવતી બે વૃત્તિઓનો સંગમ ઉનાળામાં જાણી પથ મોટા પટવાળી સાગર-મતી અને પ્રમાણમાં નાના દેખાતાં ખતાં સવને ધસડી જાય એવા ભેદવાળા દામમતીનાં નીર બંને એક સાથે મળે ત્યારે જે કે બને એવું જ કે તે વખતે બન્યું દશે.

૧૮૫૯નું વર્ષ ખ્રીષ્ટ ધણી રીતે કવિના વનમાં નોંધવા જેવું છે. એમણે સુધારા વીશે વર્ષોથી ખુબ લખવા માંડ્યું. કવિનું હૃદય તાના દેશની દુર્દશા અને હાનિકારક સાંસારિક નીવાળેથી ખુબજ દ્રવ્ય-દુભાવું. ખાસ કરીને વધવાઓની દશા એમને ખુબ સાક્ષતી. એમની વાણીમાં પણ ગુજરાતી ગદ્યે કદિ ન જોયો હોય એવો વેગ અને તીવ્રતા હતાં. આવા પ્રતી-પક્ષીને પહેંચી ન વળે ત્યારે તેને તોડી પાડવાનો mob-psychologyનો પ્રકાર સમાજમાં-જુના વિચારવાળા સમાજના મોટા ભાગમાં-ખુબ જોરથી પ્રસર્યો હોવો જોઈએ. દુનીઆના દરેક મહાપુરુષને આવા કાંટાળા તાજ પહેરવા પડે છે અને એમના ધણીમાંથી ટપકેલા રુધિર જનતાને શાપ ન આપતાં તેનામાં કલ્યાણની લાવના ઉગાડે છે.

આના પછીના વર્ષમાં ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં કવિએ આજે જોનો ખ્યાલ ન આવે એવું વીરત્વ-તે વખતે તો સામે મુખે રણમાં જવાય તેનાથી એ વધારે મનાય એવું વીરત્વ-દેખાડ્યું અને તે જુદાંય મહારાજ સાથે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ કરવા જવાનું. આજથી સીતેર વર્ષ પૂર્વે જ્યારે પુનર્વિવાહનું નામ દેવું એમાં પણ મોટું પાપ-ચોર્યાસી લાખ અતારમાં ન છુંટાય એવું પાપ-મનાઈ હશે, ત્યારે તે વીશે ભાવિદાના આ લોકના ધર્મ અને પરલોકના તારણદાર ગણાય એવા વૈષ્ણવ મહારાજ ભક્તિ મેલી વિધવા સ્ત્રીઓ સાથે, તેમની નિરાધારી અને માનસિક નિર્બળતાનો લાલ લઇ. ગમે એવા નિંદ્ર આચારો મેલતા હોય, તોએ તેમની સાથે-વાદ કરવો અને પુનર્વિવાદથી એવી ભક્તિમેલી

ગુલામડીએને મુકિતનાં દાર દેખાડવાં તેમાં હીંમત અને મદદની ક્રેટલી પરાક્રમ કવિને દેખાડવી પડી હશે તેનું ચિત્ર તો માત્ર કલ્પનાદારાજ આપણે જાંખુ જાંખુ દોરી શકીએ.

કવિના પિતા ૧૮૬૬માં મૃત્યુ પામ્યાં અને કવિના કીર્તિસૂર્યે પણ આ સમયે મધ્યાન્હ વટાવ્યા. આજ વર્ષમાં કવિએ “ડાંડીઆમાં” વજ્ર-પ્રદારો શરૂ કર્યાં પણ કવિની આર્થિક વિપત્તિઓ આ કાળ પછી ધણી વધવા માંડી. આ વખતે કરજીવિત્ર એમની જીવનકથા વાંચતા આપણા મન પર જોરથી ઉઠે છે. કવિનો ઉદાર સ્વભાવ, એમનું ખર્ચાળપણું, સાંસારિક અને સામાજિક વિપત્તિઓ અને અર્થ પ્રાપ્તિ માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો, કોઈ વખત ચાર આનાના દુધપૌઆ ખાઈ ચલાવી લેવું, પડે એવી સ્થિતિ અને તે સાંને આતે જીવનભર પાળેલો ટેક છોડી લેવી પડેલી નોકરી અને તેથી એમને અતુલવેલી માનસિક વ્યથા એ સૌ કવિની મહેતાને તાવે છે. એટલે તાપ ખુબ થેડા ગુજરીના સરસ્વતી-ઉપાસકોએ સેવ્યો હશે.

વયમાં એક નોંધવા જેવી ખીના રહી ગઈ. કવિએ ૧૮૬૯-૭૦માં એક વિધવા સ્ત્રી સાથે ખાનગીમાં પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. આ લગ્ન એમના આંતરિકજીવન પર શો શો પડ્યો ક્યો હતો એ વાત એમના જીવન ચરિત્રમાં નથી. એમને જીંદગીભર જંખનાર કવિને એથી ગ્રેમ ગળ્યો અને જંખના રમી કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એમના ટોષ લલિપ્યના જીવન ચરિત્રકાર માટે રહેવા છડ્યું.

આપણું સાહિત્યના મન્વંતરના મનુના ઇવ-
નનીરપરેમા આપણે જોઈ ગયા એ ઇવ-
નને ધડનાર બોલો શો દત્તા એ જોવાનો પણ
આપણે થોડો પ્રયત્ન કરીશું.

નર્મદનો કાગ એ આપણા દેશમાં સંક્રાંતિનો
કાગ હતો. પશ્ચિમની નવી વાવનાઓ અને આ-
ચારવિચાર જોવાના નવા દ્રષ્ટિબિંદુઓ એ બા-
ધાના અભ્યાસ સાથે આ દેશમાં આવવા માડ્યાં
હતાં, અને તે દરેક પ્રશ્નને જોવાનો દ્રષ્ટિકોણ
પણ બદલાવા માડ્યો હતો. બાઈ જ્યોતીન્દ્ર
એ નર્મદના ઇવનચરિત્રમાં એ કાગડું વર્ણન
લખતા અને નર્મદ પર તેની થયેલી અસર
દર્શવતાં એ યુગજનની બધી અસરોનું એક
સુંદર ચિત્ર આ પ્રમાણે દેવે છે:—

"એ યુગ સંક્રાંતિનો હતો. પ્રાતઃકાળના
પવનની પેઠે આંગ્રેજવિદ્યાએ યુગરાતના ઇવનમાં
ધોમો પણ રપટ સંચાર કરવા માડ્યો હતો.
આપણી દશા-આર્થિક, સમાજિક, ધાર્મિક
તેમજ સાહિત્યવિષયક દશા-છેક અધમ થઈ
ગઈ છે, તેને સુધારવી જોઈએ એવા વિચાર
દેશજનોને તેમની ધર્તી લીધેલી કલ્પ-દિશામાં
પ્રેરી રહ્યા હતા. મુસલમાન રાજ્યના ખારી
ઢાલારસમાં આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિના પડખા-
ઓ કેટલેક જોઈ કબાઈ ગયા હતા અને તેમાં
નવી સંસ્કૃતિ અને નવા રાજ્યનાં પ્રયત્ન
દર્શન થયાં એટલે લોકો સ્વાભાવિક રીતે તેના
મોહબર્ષી અમકારાથી અંભાઈ ગયા. ઠેર ઠેર
સંભારસુધારકો પશ્ચિમના રંગે રંગાઈને સારા
ભારતવર્ષને એ રંગથી રંગી દેવાને કટિબદ્ધ
થયા અનેક સમાજો સ્થપાઈ, અનેક પત્રો

પ્રગટ થવા માડ્યાં, યુનિવર્સિટીનાં પગરજો
મંડાયાં, સામાજિક વિષયો પર નિબંધો લખવા
માડ્યા અને સુધારાનાં આપણો-જગમગ આપણો-
ની પરંપરા ચાલી રહી. એ બધી પ્રવૃત્તિઓના
કેન્દ્રસ્થાન સમું મુજાઈ તે મથનકાળના સાગર
સમું બન્યું.

એ સર્વની અસર બધા મનુષ્યો પર થઈ.
પરંતુ સૌથી વધારે નર્મદ પર થઈ. નર્મદને
સ્વભાવ અતિ ઉમ્મ ઢોવાથી એ આ નવીન
સંસ્કારોનો સત્તજમાં સખળ ઉદ્દેશીયક બન્યો.
નર્મદ એટલે વાતાવરણમાં થના ફેરફારો મુસવ-
નાર અચૂક 'મેરોમીટર'; પણ પારાની પેઠે જોની
બધી ઊર્મિઓ આસપાસના વાતાવરણપરજ
અવકંબની એમ નહોતું. સમયે એને ધડ્યો
અને એણે પોતાના સમયને ધડવામાં મોટો
ફાજો આપ્યો છે.

અંગ્રેજ શિક્ષણ નવુંજ આ અસરમાં
આપવાનું ટક થયું હતું. લોકોને અંગ્રેજ કવિ-
ઓની મોહિની પ્રથમજ હાગી અને સાહિત્યમાં
નવીન પ્રેરક બળો ઉત્પન્ન થયા. આનાઓના
એન્ટ્રાન્સનાથે વ્યાખ્યાનો લખવા કે રાધાકૃષ્ણને
નામે પોતાના ડુંગરાનીતો રચવા એ પ્રાચીન
પ્રજ્ઞાલિકાના બંધનો, વર્ગવર્ષ, બાવરન અને
રોકટના પોતાનાજ બાવનું પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શન
કરાવનારાં ગીતોનાં મોહ આગળ ઈચ્છિય ધર્મ
ગયા, અને આત્મલક્ષી કવિતાના યુગની
ટરખાલ થઈ.

અને આત્મલક્ષી કવિતાના યુગનું દાર
ઉઘાડવાને નર્મદ સર્વોચ્ચ પેઠેગ હતો. ઉપર કહ્યું
તેમ નવીન સંસ્કારોનો એ સૌથી સખળ ઉદ્દ-

ધોષકે હતો. તેમજ કવિતા લખવાનો આરંભજ એણે પોતાની મનોવ્યથા દલકી કરવાને કર્યો હતો. “કવિતા કહીએ કલ્પના, જનમનરંજન બાણ” એવી કવિતાની એણે વ્યાખ્યા નહોતી બાંધી. એને ઓતાઓને રીઝવવા નહોતા, પારકાની પરવા નહોતી, લોકમતનો ભય નહોતો. “મને જ્યારે પડે બનાવવાથી આનંદ થાય છે ત્યારે એજ કામ હું તો કરીશ.” એવો એનો નિશ્ચય હતો. એટલે કાવ્યો એણે પોતાના આનંદ ને માટે લખવા માંડ્યાં. પરલક્ષીપણાનો એનામાં અભાવ હતો અને એનાં નાટકો એ વાતની સાક્ષી પુરે છે. પોતાને લાગે તે, પછી તે કડવું હોય કે મીઠું હોય, યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય હોય, તોપણ કહેવુંજ એવી એની પ્રતિ હતી. હોય એવું દર્શાવવાના આગ્રહથી ન લખવાનું એ એણે લખી નાખ્યું. પરદેશગમન, વિધવાવિવાહ, જાતિબંધન, દેશાભિમાન, ઇત્યાદિ તે સમયના સર્વે પુરોણાં મનોમંથન કરનારા અનેક પ્રશ્નો એ એના હૃદયનું પણ મંથન કર્યું, અને મંથનનું મહાદ્વન તે નર્મ-કવિતા; આથી નર્મકવિતા એ સુધારાનું આર્થબ્રજ ગણાતી.”

આ વર્ણનમાં કવિ નર્મદનાં યુગબળ ને તેની કવિતાનું બહુ સચોટ ચિત્ર આપણને મળે છે. નવા ભાવોને ઝીલનાર અને તેને વ્યક્ત કરનાર તરીકે નર્મદનું સ્થાન અપૂર્વ છે.

કોઈકે કહ્યું છે કે “નર્મદકવિ તરીકે મોટો હતો, સાહિત્યક તરીકે તેથીએ મોટો, ને સૌથી મોટો તો એ મનુષ્ય તરીકે હતો.” કેટલાં ઘોઝાં સાહિત્યજ્ઞની માનવતાની મહત્તા આમ સ્વીકારાય એવી છે.

પણ એ વાક્યમાં કવિ નર્મદની માનવતાની મહત્તાની ઉદ્દોષપણા છે અને મને પણ લાગે છે કે નર્મદની ખરેખરી મહત્તા એ કવિ હતો તેમાં નહીં; એ સાહિત્યકાર હતો તેમાં પણ નહીં, પણ એ માનવ તરીકે મહાન હતો તેમાં જ છે.

સમાજસુધારાનો ઝુંડો પણ એણે માત્ર ધાંધલ તરીકે નહીં, પણ એની મનુષ્યતાથી સમાજમાં ચતા અન્યાયો ન સહેવાયાં, તેથી ઉપાડ્યો હતો. એના જેવા ટેકી આત્માને દેશીઓનાં દુઃખ, એમની ડગલે ને પગલે ચતી માને-દાર્શન અને એ માનહાનિના કારણબૂત એ પોતેજ ને એમનાં દુષ્ટ આચારો હતા એમ વસી ગયું હતું. બાળકને ને વિધવાવિવાહ એ સૌ દુઃખના મૂળ અને તેમણે વિધવાઓ ઉપર ચતા અત્યાચાર અને એમની કરુણ દશા ને એને લીધે સમાજના મૂલ્યમાં ઉંડો ઉંડો સળો એ આપણા દેશીઓના સંસારની મહાન પીડાઓ; એમાંથી ઉદ્ધાર ચાપ નહીં ત્યાં સુધી આપણા સંસારનો ને સમાજનો કોઈ રીતે જ્યારે થવાનો નથી એમ એ નહીંપણે માનતો.

એણે પોતાની શક્તિઓનો અર્થો ઉપરાંત વ્યય આ બધા સદાઓની સામે લડત ચલાવવામાં કર્યો ને ખાસ કરીને વિધવાવિવાહના પ્રશ્ન માટે એણે જોરથી લડત શરૂ કરી.

આ વાતનું મહત્વ આપણને અત્યારે પુરે પુરું નહીં સમજાય, પણ આજથી દસ પંદર વર્ષ પહેલાંએ વિધવા વિવાહની તરફેણ કરનારો ને તે કરનારને કેટલી વિપત્તિ સહેવી પડતી એ વાતનો જ્યારે આપણે ખ્યાલ કરીએ, ત્યારે

તો આજથી સાઠ સ્તિતર વર્ષ પૂર્વે તો એ પ્રથમ સેનાને સમાજમાં જીવનું જ કેવળ અશક્ય હતું. એમ અપણુને પતિતિ થાય છે. અને જુનાંપણ મહારાજ સાથે વાદ કરવા અસહાય અને એકસો ન્યારે ગયો. પરો ત્યારે તો જાણ દેવે કહે છે તેમ આપણને મારીન મુશ્કેલી જ સમરણ થાય છે.

આ મહાપુરુષમાં અદ્ભુત હોય એમ કેટલાક જણ કહે છે. પણ એ અર્થજાવ તે કદાચ નિરર્થક અભિપ્રાય ન હતું. આમાં મુજબનામાં મારે આંકડા પાસનાની જોટ હતી. અને કાપ-રનાની અંતરે જીવનવ્યવહારને નિષ્પ્રાણ બનાવી રહ્યો હતો તે સમયે એક મહાપુરુષ જેણે આટલું સરળવ્યું, આટલા હૃદ્ય એકલે હાથે આદર્શો ને બોલેક ધા એકલા એકલા સંસ્થા તે માણ્યને પોતાની શક્તિઓનું જાન હોય. એમાં અદ્ભુત શો? નિર્ધાર માણ્યને અદ્ભુત જાવ ઉપદામને પાત્ર છે. શક્તિશાળી જન તો પોતે કરે છે. પોતાના કરવાની શક્તિ છે, એ જાનથીજ પોતાની કાજ દિશાઓ અને કિયાઓ વિસ્તારે છે. ને નર્મદ જેવો સમર્થ પુરુષ પોતાની શક્તિઓના જાન વિનાનો હોય એ બનેજ કેમ?

ને જેમ એ શક્તિશાળી હતો તેમ એ ઉદાર પણ હતો. એને અર્થને માટે અતિશય કરવો પાડ્યો છતાં એણે કદિ અર્થપૂર્ણને ખાતર અર્થપૂર્ણ કરી નથી. મિત્રને પુરતક અર્થપૂર્ણ કરી એની સહાય દારા પોતાની મુશ્કેલીઓ કંઈક ઓછી કરવાને મનોરથ મિત્ર નિર્ધન થતાં જાય થયો, છતાં સહાય મળે એવા બીજા કોઈને નર્મદ વિનાનું પુરતક અર્થપૂર્ણ ન કરતાં અર્થપૂર્ણ તો

મિત્ર કમનદાસને જ હતું. આ બનાવમાં મિત્રે ને સંબંધીઓને અવ્યાવહારિકતા જાણી, એની મુશ્કેલીઓ પણ તેથી અનેકમણી વધી પણ એના આશાની મદાનુવાદના એથી સદગુણી પ્રકાશી આપણને દેખાય છે.

નર્મદે એક વાર ઘણા ખર્ચે-કદાચ શક્તિ ઉપરાત પેસા ખર્ચે-કદાચ કરાવ્યો, ને કેટલો મિત્ર મળવા આવ્યો તેને એ જાતાવ્યો. મિત્રે વખાણ્યો પણ પોતાની એવા કેટ પહેરવાની અશક્તિ જણાવી ને “તમારે મારેજ કરાવ્યો છે” કહી દોસભે કરવેલો કેટ મિત્રને આવી દીધો ઘણા લખેલો માણ્યને કે સારી રિયલિવાળા માણ્ય ને આ બનાવનું મુલ્ય નહીં જણાય, પણ નર્મદની રિયલિટા એક પગબર પોતાની બળને અપણે મુશ્કેલી તો આ ઓદામનું સુંદર સ્વરૂપ એક શકારો.

નર્મદમાં નીનિશ્ચયિત હતું એમ કેટલાક માને છે. પણ એમાં એના પોતાના કરતાં એના જમાનાનો દોષ વધારે હતો. એ સમયનું ચિત્ર દોરનાર શો, વિનાયક નેદયકેર મહેતા 'નદયકેર જીવનચરિત્ર' માં આમ કહે છે. “દારને નિષિદ સમજતા, મુસલમાનથી અભાડાતા, પરંતુ રાજા જણીના હાથની બીડી માન્ય કરવામાં માન સમજતા જાનારી સવામ કરે તો, મહારાજાના મહારાજ રોળીઆદિશવમાં કદીએ તો, માથા-સાથ સાથે હાથ એકલે એટલી ખુશી, એટલો મોહાર્થ મનાતી. સવામ ઉપરાંત કદાચ તે હશે ત્યારે તો મનકમળ વિકસે ને મોં ખપકાપ જાય” આવા જમાનાના ને વાતાવરણના જન્મ-નાર ને જીવનાર આપણી આજની દૃષ્ટિએ

દેવાય ચુરત નીતિમાન ન લાગે પણ એટલું તો ખરું જ કે નર્મદની નીતિશિયિતતા માનં ભોગની લાક્ષણિકતાથી નહીં પણ એના રસિક સ્વભાવની અવૃત્ત રિયતિમાંથી જન્મી હતી. એના સ્વભાવમાં એના રસિક સદ્વાસની ને એની પ્રેરણાની ખુબજ તરસ હતી. ને એના જમાનામાં રસિકતા કે શુદ્ધિની ઉંચી કક્ષામાં સાથ કરે એવી એ મળવી શુદ્ધિ હતી. અને અસંતુષ્ટ મન માત્ર શુદ્ધિની ઉંચી ભૂમિકા પર ન રહેતાં નીચે સરી પડ્યું હોય.

આ ઉપરાંત નર્મદના આદર્શો બાયરન અને દયારામ હતા. અને પોતાની આકૃતિમાં પણ દયારામનું સામ્ય એટલે પોતાના શુણેમાં પણ એ કવિઓનું અનુકરણ કરે-અનુકરણ તેનાથી શુદ્ધ ભવ્ય-એમાં બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું લાગતું નથી.

નર્મદનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત આકર્ષક હોયું જોઇએ એવું એને વીશે કે પણ જાણનાર કોઇ કહે અને હવુંજ એવું એમ એના જીવનચરિત્રકાર કહે છે. એનો દેખાવ પ્રભાવદર્શક, એની વાતચીત કરવાની કળા ઉંચા પ્રકારની ને વશ કરે એવી; એના વાતના વિવેચનામાં વિધિ-વિધિ ભાત, એનું જ્ઞાન અનેક પ્રદેશોને સ્પર્શે એવું ને એની શુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી. એનામાં પોતાની આસપાસ માણસો જેવવાની ને મંડળ સમાવવાની શક્તિ હતી. કોઇ પણ કાળ કે જમાનામાં આવો માણસ પૂજ્ય ને મહત્તા પામે એમાં નવાઇ નથી.

પણ નર્મદાસકરની આ શક્તિઓ તે વખતના અજ્ઞાનકાળમાં ઘણી ઘણી રીતે લડવામાં

ને વાદ કરવામાં વેડફાઇ જતી હતી. અને થોડો એટલે ધા કરવા અને ધા જીતવા એમાં એને જીવનનું સાર્થક લાગતું. એની લડત એક પ્રકારની ન હતી. એને અધારમાં દટાએલા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી કાવ્ય-શક્તિને વિકસાવી હતી અને એમ કરતાં જુનાં સ્વીકારાએલા ને જડ થએલા ધોરણો-કાવ્ય પ્રદેશના ધોરણો-એને ફેરવવાં હતાં. એને લોકોને અધિકારમરત મનોદશામાંથી જાગ્રત કરવા હતા અને રૂઢિઓના ભયંકર આત્યાચારો સામે બંડ ઉઠાવવું હતું. એને લોકોની રંગેરંગમાં પેસી ગએલી બીક અને કાયરતા દાટવાં હતાં. અને એમને ઉદ્બોધવા હતા. આ બધું કરવામાં એણે જીવનપ્રખર્ય કે અપ્રમાણિકતા વાપર્યાં નથી. પણ પોતાની પ્રસાદી વરદાયી લેખિનીને ચારે પાસ અસિની તીક્ષ્ણતાથી ધુમાવી છે. ને એનાથી ત્રાસેલા 'ઝાઝા નખળા લોકોનો વેરભાવ' એને આંતકાળ લગી નડ્યો છે.

એણે ઉત્તર કાળમાં પોતાના વિચાર ફેરવ્યા ને 'ધર્મ વિચાર' અંધ લખ્યો. કેટલા. મણો જીલી જીલીને એનું હૃદય આજી થયું હશે? સુધારક સંગાથી એનો દ્રોહ એમાં કેટલે અંશે કારણજૂત હશે? અને જુની સંસ્કૃતિનું આગ્રહન કેટલું પ્રબળ બન્યું હશે? ને અપર્યાપ્ત દરકાર કયાં વિના પોતાનામાં અએલા વિચારોનું પરિવર્તન આટલી ખુશી રીતે દર્શાવનાર શુદ્ધરાતી ગાંધીજી શીર્ષાખંડેકાઇ ભાગ્યેજ બીજો આપણને દેખાય છે.

અથવાં આજ બનાવને બીજા દષ્ટિકોણથી જોતાં રા. મુનશી કહે છે તેમ " નર્મદ વીર

હતો, તે સમાજ સુધારવા મથ્યો; તે તત્વદ્રષ્ટા
હતો, અને તેને સ્વસંસ્કારમાં રહેતું રહસ્ય સ-
મજાવું એટલું જ નહીં પણ પરસંસ્કાર વીસારી
નાંખી, સ્વસંસ્કારને પુનર્જીવન આપનાર મદદ
ગુજરાતીઓની અનંતભાષા જે આનાદિ કાળથી
ચાલી આવે છે તેનો એ મણકો ધર્મ રહ્યો. "

આવા આ વીર અને ગ્રેમી, નવા ગુજરાત
જઈ અને પૂછના આદ્ય લેખક, જીવન જીવના
અને સૌને નવજીવનના દાર દેખાડનાર, આનંદ
સદમી સાહિત્યના પ્રથમ સર્જક આ મહાત્મા
રાત્રીને મારી અર્ધની નત્ર અંજલી આપત
મને આનંદ થાય છે.

અખાત્રીજ: અક્ષયતૃતીયા: પરશુરામ જયંતી.

લેખક: રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

સમ્ય સાહિત્ય સંસદ.

વૈશાખ સુદ ત્રીજ અખાત્રીજ-અક્ષયતૃતીયા
કહેવાય છે અને તે દિવસ હીંદુઓને એક
તહેવાર ગણાય છે પણ અખાત્રીજ મોટા તહે-
વાર નથી. 'અમુક તો અખાત્રીજ છે' એમ
મશ્કરી કરવામાં આવે છે અર્થાત ખીલ શદિ-
નાઓની ત્રીજે કરતા વૈશાખ સદિનાની ત્રીજનું
માહાત્મ્ય વધારે; પણ પ્રતિપદાઓમાં બેસતા
વર્ષનો પડવો, ખીજમાં ભાખ ખીજ, ચાપમાં
ગણેશચોથ, પાંચમમાં નાગપાંચમ, છઠેમાં ચંપા
પછી, સાતમેમાં શીતળા સતમ, આઠમેમાં
જન્માષ્ટમી વગેરેનું માહાત્મ્ય જેટલું મોટું છે
તેટલું ત્રીજેમાં એકે એ ત્રીજનું નથી એટલે અક્ષ-
યતૃતીયાથી સનેય માનવો પડે છે.

વસંતપંચમી જેમ વસંત ઋતુના આરંભનો
તહેવાર છે, અને દેવરાયની એકાદશી ચોમાસા
ના આરંભનો તહેવાર છે તેમ અખાત્રીજ ઉના-
ળાના આરંભનો તહેવાર છે.

આ તહેવાર બહુ જુનો હોય એમ પણ
નથી લાગતું, છતાં અપરાધમાં અને વિપ્લુ
ધર્મોત્તારમાં એનો ઉલ્લેખ હોવાથી સાતસો
આઠસો વર્ષ જેટલો જુનો માનવામાં વાધો નથી.
વળી આ ત્રીજ પરશુરામ જયંતી તરીકે પણ
પ્રસિદ્ધ છે. બલિય પુરાણમાં આ જયંતીનો

ઉલ્લેખ છે. બહુ જોતાં અક્ષયતૃતીયા તહેવાર
ગણાવા માંડયા પછી પરશુરામ જયંતી ગણાવા
માંડી ઢરો.

પરશુરામની કથા એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે
અહીં એ કહેવાની જરૂર નથી, પણ રામ અને
કૃષ્ણ જયંતીઓ જે રીતે આ દેશમાં ઉજવાય
છે તે રીતે પરશુરામ જયંતી ઉજવાતી નથી
એ ખેદ સાથે નોંધવું પડે છે.

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે ચાલેલા વિ-
ગ્રહમાં ક્ષત્રિયોનાંજ શસ્ત્રથી બ્રાહ્મણે મેળવેલા
વિજયનું પરશુરામ જયંતી મોટું રમરક છે.
વળી એમ કહેવાય છે કે પરશુરામે પેતાના
બાણથી કોકણપટ્ટીમાં આવેલા સસુરને પાછો
દહાવી, ત્યાં જમીન તેજાર કરી તે જમીન
બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી, મારેજ આ કોકણ-
પટ્ટી પરશુરામ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. આ ક્ષેત્રમાં
દુષ્કાળની પીડા દોષ દિવસ ન થાય એવો પર-
શુરામે આશીર્વાદ આપ્યો છે, એમ કોકણમાં
મન્યના છે. અત્યારે રતનાગિરિ જિલ્લાના ચીપથુન
ગામમાં-ત્યાં પરશુરામનું એક દેવાલય પણ છે
ત્યાં-આ ઉત્સવ મોટા દાહમાફથી પાળવામાં આવે
છે, પણ એટલું બસ નથી. ખરી રીતે આખા
કોકણમાં-એક બહેચ મુધી અને કોકણના કેન્દ્ર-

રશન મુંબઈમાં તો ખાસ પરશુરામ જયન્તી ઉજવાતી જોઈએ.

પરશુરામ જયન્તી સોવામ અખાત્રીજનું પુણ્ય કથા એટલે “તીર્થમાં સ્નાન, તપસી પિતૃ તપશ્ચ, ધર્મ ધર (ઉદ્ધરકુંભ)નું રાત અને વિષ્ણુનું પૂજન” (મવિષ્ણોત્તર પુરાણ-વ્રતરાજ)

અક્ષય તૃતીયા કૃતયુગનો પહેલો દિવસ મહાપ્ર છે, અને વર્ષનાં સાડા ત્રણ પુણ્ય મુહૂર્તોમાં અધુન મુહૂર્ત અખાત્રીજનું મહાપ્ર છે. “અખાત્રીજને દિવસે કરેલું પુણ્ય અક્ષય થાય છે.” એમ વિષ્ણુ ધર્મોત્તર વગેરેમાં કહેલું મળે છે, એ સોવામ વૈસાખની ત્રીજ સા મારે અક્ષય તૃતીયા-અખાત્રીજ કહેવાય છે તેનો ખુલાસો મળતો નથી.

વળી જપ, દોષ, પિતૃ તપશ્ચ વગેરેનું કાર્ત્ત્વ્ય વિધાન દોષા છતાં અખાત્રીજને દિવસે એનો ખાસ પ્રચાર કર્યાં હોવાનો તથા, માત્ર એમો પાણી ભરીશો (ઉદ્ધર કુંભ) આઠગોળ આવે છે, ધર્મી ઉપર તરમુચ વગેરે દગ મુકીને થોડા આવે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ અખાત્રીજથી આરંભી ઉનાળો પૂરો થાય ત્યાં સુધી દર્મિયાં પાણિયાં ધોઈ આવે છે. અક્ષયના આ અખાત્રીજના કરેલાં કાર્યોનાં જોવામાં આવે છે.

કોણમાં કણ્ઠી ભોળા વાવેતરની સરખાવ અખાત્રીજથી કરે છે. અને પીંચરમાં આવેલો થોડો તે દિવસે સાસરી જન્મની છે એવું માનીને ઈશ્વરની કીર્તિ પોતાના મન પ્રમાણે પોતાની કૌભાંજલથી તથા ક્યારેક કાળીઓની સાથે રાત્રી કરીને સમર્થતા મેલત આવડાવી કરે છે.

ગુજરાતમાં ભોળા અખાત્રીજથી કરીએ તોફાની થાય છે એમ માને છે અને તે દિવસ પછીથી જળ માગે મુસાફરી કરતા નથી. (અનિયમ વદાપની મુસફરી મારેજ છે, સ્ત્રીમરને કાંઈ નડતું નથી) વળી વૈસાખ સુદ બીજને દિવસે માગે ગામડાના ભોળા ભુદી ભુદી ભાતન અનાજ મામ બદાર અમુક જગ્યાએ જોડાઈ આવે છે અને પછી ત્રીજને દિવસે સવારે કયા અનાજને ફીડીએ લાગી છે, વગેરે જોઈને કયું અનાજ આવતા વર્ષમાં મેં પુ થશે, કયું સરતું થશે વગેરે ચક્રુન લુખ છે.

અખાત્રીજને, તહેવાર એટલાં જોઈ મક્કા-ત્વનો મહાપ્ર છે કે તે દિવસે બારે મિષ્ટાન્ન સામોજ કરવામાં આવે છે, પણ અનુરતું પાણી કરી એમાં આમલીની થોડી ખટાસ મેળવી એ પાણી જમવા સાથે લીએ છે. કેટલેક કેટલેક કાચી કેરીને બાંધી તેના જોળ નાખી એનો ઉપયોગ કરે છે. આ રીત જ ઉનાળાની મરખીથી વધેલા પિત્તને સમાવવા માટે દર્શી.

મમે તેમ હો, પણ અખાત્રીજનું પરમ ઉનાળાના આરંભનું પાત્ર છે અને તે દિવસે તીર્થમાં પ્રાતઃ સ્નાન કરવાનું તથા ધર રાત કરવાનું કથું છે તે જૂના જમાનાની પરિશિષ્ટ-નિર્મા સર્વથા સોમ્ય છે. ખરી રીતે અખાત્રીજની આરંભી ઉનાળો પૂરો થાય ત્યાં સુધી રોજ સવારે વહેલું નદીના કે ડાવાના કાંઠા પાણીમાં સ્નાન કરવું એ અત્યંત-વર્ષક છે. અને અખાત્રીજમાં રાત્રી વધી પાણીની ખરબે, આરંભી પાણી પેઢાર દર આવે છે તો જ

જમાનામાં દોડીઆવાડ અને મારવાડ જેવા પ્રદે-
શોમાં પહેલું સુસાદરી દરવાર મારે પરબો એ
અવન મરણનો પ્રશ્ન દતો તે જમાનામાં ઉના-
ળાના આરંભથી પરબ બેસારવી કે દંડ પાણીનો
પરો આપવો એ પુણ્યકાર્ય તરીકે મૂલ્યવાન
એમાં શું આશ્ચર્ય ?

આ જમાનામાં જુના ઉત્સવોનું રાષ્ટ્રીય
દૃષ્ટિએ પુનઃ સંસ્કરણ કરવું આવશ્યક મનાય

છે, તો આ અખાત્રીજના ઉત્સવમાં તો વિશેષ
ફેરફારની જરૂર નથી. પશુરામ જ્યંતીતરીકે
અને તરંગમાં પાણી આપવાના આરંભ (૩૧
તથા ૩૨ મઠાવીને તથા પરબો આંધીને) તરીકે
મહાવન દરવાની આ કેતવ્યમાં ઉત્સવસંભાવના
પુનઃ જાગૃત .

આપણું આર્થિક ભવિષ્ય.

લેખક:

પ્રો. દેસાવજીસ દિભતસાસ ડામર,

એમ. એ., વડોદરા.

There is one danger from which you should be on your guard. Socialism may be preached, not as a far reaching economic reform, but as a new church, founded on a new revolution of the will of God made by a new "prophet." It actually is preached at present. Do not be misled by the fact that the missionaries of church socialism do not use the word God, nor call their organization a church, nor decorate their meeting-places with steeples. They preach an inevitable, final, supreme category in the order of the Universe in which all the contradictions of the earlier and lower categories will be reconciled. They do not speak except in derision, of the Holy Ghost or the paraclete; but they preach the Hegelian Dialectic. Their prophet is named neither Jesus nor Mahomet nor Luther nor Augustine nor Dominic nor Joseph Smith, Junior nor Mary Baker, Glover Eddy, but Karl

Marx. They call themselves, not the catholic church, but the Third International. Their metaphysical literature begins with the German philosophers Hegel and Feurbach and culminates in *Das Kapital*, the literary masterpiece of Marx, described as the Bible of the working classes, insipid, infallible, omniscient. Two of their terms contradict one another as flatly as the first two paragraphs of article 27 of the Church of England. One is that the evolution of capitalism is predestined implying that we have nothing to do but to sit down and wait for it to occur. This is their version of salvation by Faith. The other is that it must be effected by a revolution establishing a dictatorship of the Proletariat. This is their version of salvation by works.*

* An Intelligent Woman's Guide to Socialism and Capitalism, by Bernard Shaw (P. 411)

(ચિથી અનુક્રમે) દ્વાયદકારકે દેરકારો થઈ શકે
 એમ છે. યુરોપ અમેરીકામાં તૈયાર મળતીતાજી
 ને સારી થઈ ની શેલ્લીઓ આપણે કારખાનાંમાં
 ખર્ચાની લોકોને આપી શકીએ તો આપણી
 સ્ત્રીઓનો ધણો વખત આપણે અચ્ચતી રાકીએ
 ને તેથી તેમને આપણે જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં
 રોકી શકીએ.

આપણા દેશમાં અનુક્રમે પ્રણે લોકોને
 કેળવણી આપતી નથી; અને હાલ આપણા
 આર્થિક જીવન સાથે આપણી કેળવણી એકતાવ
 થઈ શકતી નથી, તેથી કારણ આપણા આર્થિક
 સંસ્કૃતિ અસાંસ્કૃતિયતા છે. જે ભાગનો જેવો આર્થિક
 વ્યવહાર તેવું તે ભાગમાં લોકોને શિક્ષણ આપવું
 જોઈએ. ગુજરાત-મારવાડમાં સરાશીનો ધંધો કર-
 વાની ખાસ લાયકાત જોવામાં આવે છે તો ત્યાંના
 લોકોને સરાશીની હાલતી રિયતિનું શિક્ષણ આ-
 પવાની જરૂર રહી એવી રીતે કળાજનના પણ
 એજ દ્રવિયા તૈયાર થવા જોઈએ. ગુલુ અ-
 બ્યાસકમમાં સહકારીને તો કયાં સ્થાન મળતું
 જોવામાં આવતું નથી ના પ્રાથમિક શિક્ષણનો
 મુખ્ય હેતુ આળકને લખતાં વાંચતાં આવડે છે
 કે નહીં તેજ હોવો જોઈએ. માધ્યમિક શિક્ષ-
 ÷ણનો અભ્યાસક્રમ અલ્પવિદ્ય રાખવાથી જુદી
 જુદી જાતનું શિક્ષણ લોકોને આપી શકાશે.
 માધ્યમિક શિક્ષણ લીધા પછી વિદ્યાર્થી કોઈ
 પણ યોગ્ય ધંધામાં જોડાવા લાયકાત ધરાવતો
 થવો જોઈએ. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અભ્યાસક્રમ
 વિશેષ પુખ્ત જનાવવાની જરૂર છે ને તે શિક્ષણ
 પામેલો માણસ સમાજમાં કોઈ પણ હેતમાં

આગેવાની લઈ શકે તેટલી લાયકાત ધરાવનારો
 થવો જોઈએ.

પદ્ધતિ. ઉપર કહ્યું તેમ આપણી કર પદ્ધતિમાં હવે
 ક્રાંતિકારક ફેરફારો થઈ જશે અને એવા ફેર-
 ફારોની ખાસ જરૂર પણ છે. આપણી કર પદ્ધતિ
 અત્યાર સુધી તદ્દત અણગમી રહી છે ને કરનો
 ભોજો ગરીબો ઉપર જ રહ્યો છે. આ ભોજો હવે
 ઓછો કરવાની જરૂર છે ને તેટલા પ્રમાણમાં
 તે ભોજોને માધ્યમ વર્ગ ઉપર ને ખાસ કરીને તા-
 લેવરો લોકો ઉપર મુકવો જોઈએ. ગાંધીજી આવી
 તેના જુદા જુદા માર્ગો અતાવવાની જરૂર નથી,
 પણ અહીં એટલું તો કહેવાની ખાસ જરૂર છે
 કે ગરીબોને કરનો ભોજો ઓછો કરી ને તે
 પ્રમાણમાં કરનો ભાર બીજા નાખી રાખે જે
 નાણું મેળવે તેનો ઉપયોગ પ્રગટિત માટે થવો
 જોઈએ તે ઉપયોગ પ્રગતના કોઈ એક અમુક
 વર્ગ માટે કે માત્ર અમલદારો કે રાજ્યકુલોનો
 ઉપયોગ માટે થવો જોઈએ નહીં. આ સિદ્ધિતોની
 સાધના માટે આપણા નાણાનો વહીવટ કરવા-
 વાળાઓએ આપણાં તમામ કર નું પારીક નિ-
 રીક્ષણ કરવું પ્રયત્ન ને જરૂર પડે, એકરૂટને લોઈ
 ન્યોજા ને સ્તોડને ધંધલની કર પદ્ધતિમાં
 અજબ ફેરફારો કરી દેશની આબાદી વધારી
 તેમ આપણા વહીવટ કરનારાઓએ પણ
 લેવું પડશે.

એકાદરૂટ, ચલણ. ચલણ વીશે ને આપણા કર વીશે અહીં
 લખવાની જરૂર નથી પણ એક વીશે થોડું એક
 લખવાની જરૂર જણાય છે. આપણા સરાશી

ધરિયા દાન મનુષ્ય પામતો ન્હાય છે. તેને સંજ્ઞા રિત કરવા માટે આપણે યુરોપ-અમેરીકાના દેશોની પદ્ધતિઓનો સીધાર કર્યો યોરવ પુરો. નથી આપણી કોસાઓ રાખવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત થવા પર કરવાની અનુમતિ આપવી ઠીકની નથી. આપણે સરાસીને ધરિયા કામ આર્થિક જીવન પુરતો જરોર હોય પશુ બાતારે તે જીવન પદી બાંધ્યું છે એટલે તે બંને આપણે કામ આર્થિક જીવન માથે પરાવરતાની જરૂર છે તે માટે આપણી જીવજૂઠીમાં પશુ આપણે પછો ફેરફાર કરી નાખવો પડશે. તે સ્પષ્ટ છે.

વચ્ચાહાર.

આ સાથે વમાનરનો અર્થક પક્ષ આપણે ભવિષ્યમાં દાક્ષમાં લેવો પડશે. અત્યારે મુજરાતના દક્ષિણ કામમાં, મિદારમાં, સંયુક્ત પ્રતિષ્ઠા અમારોના કેટલાક દેશમાં એકાએક એકાએક કામો કામ ગીચ વસતિ નોવાશ આવે છે ત્યારે કાઠીઆવાડમાં, ઉત્તર મુજરાતમાં, તેઓને સ્થળે ધણી એકાએક વસતિ નોવાશ આવે છે. ઉપરાંત સમાજના કેટલાક જાતના વસતિ પ્રમાણ મધ્ય વધારે નોવાશ છે. ત્યારે ગીચ નોવાશ વસતિ પ્રમાણ મધ્ય એકાએક નોવાશ આવે છે. આપણા દેશની આર્થિક પ્રગતિ સાથેવા માટે વમાનરના આ વિચિત્ર પ્રમાણને આપણે સંતોષક કેટલું પડશે તે તે માટે વિચારણા થોળાનો પડશે પડશે.

સમાજવાદ.

એકાએકની સદીમાં આપણા દેશમાં સામાજિક પ્રગતિ નહોતી વહેતી એટલે આપણે તમા કામદારોના ને મુદીદારોના પરસ્પર

સંબંધને પ્રથમ તે વખતે એટલા તીવ્ર રૂપમાં મુદીદારો નહોતો જોઈ મુદીદાર વોશ યુરોપ-અમેરીકામાં ને સાદિતને ને વિચારો બદલ પડ્યા હતા તેના જીવની આપણે શિક્ષિત વર્ગ તામાન્ય વચિત રજો હતો, પશુ હવે વસ્તુરિધિત રજો ચપ છે. આપણા શિક્ષિત વર્ગના ધણા માણસોને મુદીદારોના સંવાદનું ખર્ચ નિરાકરણ સમાજની પુનર્વર્તના કરવાનું મન ધઈ આપ્યું છે. કામદાર વર્ગ હજુ અશિક્ષિત છે, પશુ જેમ જેમ તે વર્ગના માણસો શિક્ષિત બનતા જશે, તેમ તેઓ આ સમાજની પુનર્વર્તનાના વદમાં વધારે ને વધારે માનતા જશે તે ચોક્કસ છે. તેમના મગજના સમાજનો પશુ ભવિષ્યમાં અનુભવી વશે બને તેથી તેઓ યુરોપ-અમેરીકાના અનુભવો આપણે તમા પશુ આપણી ધરશે. એકાએકની સદીમાં આપણા આગેવાનો આપણા સમાજની સુધારણા બચિતની દ્રષ્ટિથી Indiaના વર્ગમાં રજો કરવા દ્રષ્ટિવા હતા, તીસમી દ્રષ્ટિમાં રજો કરવા દ્રષ્ટિવા હતા, તીસમી સદીમાં એટલે હવે આપણામાં કેટલાકોએ સુધારણા બચિતમાં દ્રષ્ટિથી નહીં પશુ સમાજવાદ—Socialism ની દ્રષ્ટિથી કરવા છવજશે. એ દ્રષ્ટિથી આપણા મુદીદારોનું વચણ પક્ષ કરી જશે. આપણા દેશને સમાજની આંતર બ્ય. વચા સામે ને દેશવાદની કઠીકા સામે પ્રયત્નો કરવા પડશે, અર્થસાચ આપણી મુદીદારોની એકાએક રજો રજો રજો રજો. કામદાર વર્ગ તે કેવી રીતે સમજ કરશે, ને મુદીદારોને કામદારોના વચરવામાં પ્રગતિ તરફ કઈ દ્રષ્ટિથી જોશે તે ભવિષ્યમાં ધણુ ઉપયોગી ચપ પડશે. જેમ મુદીદારોની સદીમાં આપણા દેશમાં બચિતવાદ

રાજ્યવહિવટ

ઉપરની ટુંકી નોંધો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આપણા રાજ્ય વહીવટમાં પણ ભવિષ્યમાં ધણાં ક્રાંતિકારક પરિવર્તનો થઈ જશે. આપણાં આર્થિક જીવનને આપણે એકતાલ કરવાં હોય તો આપણે આપણા રાજ્યવહીવટને પણ એક તાલ કરવો પડશે. એ એકતાલ કેવી રીતે થશે, તે કેમ થવો જોઈએ, અને તેમાં આપણી રાજકીય સંરચાઓ નું ભાવી કેવું નીવડશે તે વિશે અહીં સવિસ્તર કે ટુંકો ઉદાપોહ પણ કરવો અશક્ય છે; પણ અહીં એટલું કહેવાની જરૂર છે કે એ એકતાલ જેમ જાતે તેમ વેળાસર અને શાંતિપૂર્વક કરવા માટે આપણે એક દીક્ષા, નિષ્પક્ષપાતી, નિષ્પ્રજ્ઞતા ને લોકપ્રિય નહિ તો પણ રાષ્ટ્રીય અભિલાષાઓ અને આવશ્યકતાઓ સમજી શકે તેવી, અમલદારશાહીની ખાસ જરૂર પડશે. ધારાસભાઓમાં ગમે તેટલા ફેરફાર થાય, પ્રજાજનો ને ગમે તેટલો મતાધિકાર આપવામાં આવે, કાગળીયાં ઉપર રાજ્યપત્રની ચોજનાઓ ગમે તેમ ગોઠવાય, પણ જો આપણે આવો એક અમલદાર વર્ગ તૈયાર કરી શકીશું નહીં તો આપણા રાજ્યપત્રના ને આર્થિક જીવનનાં તમામ પ્રયોજો નિષ્ફળ જશે અને આપણા ઇતિહાસમાં આપણે કદીપણ નહીં પણ અનુભવેલી નિરાશાઓ આપણા શિર ઉપર લઈ લેશે.

જ્યાં સમસ્ત હિંદમાં આવાં પરિવર્તનો થશે તો તેનો કોઈ જાન-તે રાજધાની હો કે ખોટીય હો—તેથી વિરક્ત તો નહીં જ રહે.

દાખલથઈ ગયો ને તેથી ઘણે પ્રકારે આપણી પુરાતન સમાજ વ્યવસ્થા તુટી પડીને તેમાં ઘણા અનેક ફેરફારો થયા તેમ જ સદીમાં સમાજવાદ આપણા દેશમાં ફેલાશે ને રાષ્ટ્ર ભારત આપણી પ્રચલિત સમાજ વ્યવસ્થામાં ઘણાં પરિવર્તનો થઈ જશે. માત્ર એ પરિવર્તનો શાંતિથી, કોઈ જાતનો મક્કા વિપ્લવ ન થાય તેમ, અને દેશની રાજ્યકીય એટલે સ્વરાજ્ય તરફને આર્થિક પ્રગતિને હાનિ ન પહોંચે તેમ થાય એટલું જ બધા પક્ષના આગેવાનોને જોવાનું રહે. આ સમાજવાદથી જ આપણા આર્થિક જીવનના દરેક પ્રકારમાં ધારે દરમ્યાનગીરી કરશે, અને આપણું જીવન જેમ જાતે તેમ પ્રગતિશીલ થાય તેમ પ્રયત્ન કરશે. તે સમાજવાદથી કોઈ એક પક્ષ પ્રબલિત આડે આવી શકશે નહીં, ગરીબીને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી દયાપાત્ર નહીં ગણતાં આર્થિક દૃષ્ટિથી તે નિવારણ પાત્ર છે એમ માનવામાં આવશે. જે કોઈ ધંધામાં પ્રમાણ ઉપરાંત નફાઓ થતા હશે તે ધંધાઓનો કારભાર રાષ્ટ્ર તરફથી કરવામાં આવશે અથવા તે નફાઓ રાષ્ટ્ર ખાલસા કરશે, અને દેશના કોઈ પણ માણસ ઉપર તેના ઉદ્ભવથી નીપજતા માલ ઉપર વધારે બોલો કરી તેને ચુસી લેવામાં આવશે નહીં. અલગત, આપણા આગેવાનોએ એ સમાજવાદ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, સાહસ, ઉદ્યમ, હુસીઆરી વગેરે ઉપર અસાચાર ન કરે તે જોઈ પડશે ને તેથી આપણા ઉદ્યોગોમાં ને આપણા તમામ આર્થિક વ્યવહારમાં—Rationalisation—સુધારણા—નો સિદ્ધાંત પ્રવર્તે છે કે કેમ તે પણ તેમણે જોઈ પડશે.

બોરીઠ હોઈમાં આ પરિવર્તનોની આશાએ
ચલેને શાવ છે, રાજ્યવાની હોઈમાં કેદવાઈને
કેવી આગાહી શાવ છે ?

સફળ જોઈએ.

રવે આ જેવ અહીં જુદા વર્ગો
જેમજે આપણા આર્થિક અવદારમાં તે
આપણા રાજ્યીય અવદારમાં આવશે અત્યારે

આસ ક્યેવ રાખવાની જરૂર છે. જેમાં દમ
વર્ગોમાં : આપણા આગેવાનોએ કહ્યું ક્યેવ
આપણી પાસે રજુ કર્યું છે ? આપણા પ્રધા-
નોએ તેમની પાસે કહ્યું ક્યેવ રાખ્યું છે ? કદે-
વન છે ? " જો આદાર તેવા જોડાર. "
" શુદ્ધ સર્વેદી " તેા સાચા ક્યેવમાં
સમાજેડું છે; નાની નાનું થઈય છે.

દાખલ થઈ ગયો ને તેથી ઘણું પ્રકારે આપણી પુરાતન સમાજ વ્યવસ્થા તુટી પડીને તેમાં ઘણા અનેક ફેરફારો થયા તેમ આ સદીમાં સમાજવાદ આપણા દેશમાં ફેલાશે ને રાષ્ટ્ર મારફત આપણી પ્રચલિત સમાજ વ્યવસ્થામાં ઘણું પરિવર્તન થઈ જશે. માત્ર એ પરિવર્તન શાંતિથી, કોઈ જાતનો મક્કા વિખલ ન થાય તેમ, અને દેશની રાજ્યકીય એટલે સ્વરાજ્ય તરફને આર્થિક પ્રગતિને હાનિ ન પહોંચે તેમ થાય એટલું જ બધા પક્ષના આગેવાનોને જોવાનું રહ્યું. આ સમાજવાદથી રાષ્ટ્ર આપણા આર્થિક જીવનના દરેક પ્રકારમાં વધારે દરમ્યાનગીરી કરશે, અને આપણું જીવન જોમ અને તેમ પ્રગતિશીલ થાય તેમ પ્રયત્ન કરશે. તે સમાજવાદથી કોઈ એક પક્ષ પ્રભુદિત આડે આવી શકશે નહીં, ગરીબીને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી દયાપાત્ર નહીં ગણતા આર્થિક દૃષ્ટિથી તે નિવારણ પાત્ર છે એમ માનવામાં આવશે. જે કોઈ ધંધામાં પ્રમાણ ઉપરાંત નફાઓ ચતા હશે તે ધંધાઓનો કારભાર રાષ્ટ્ર તરફથી કરવામાં આવશે અથવા તે નફાઓ રાષ્ટ્ર ખાલસા કરશે, અને દેશના કોઈ પણ માણસ ઉપર તેના ઉઘમંથી નીપજતા માલ ઉપર વધારે જોખે કરી તેને ચુસી લેવામાં આવશે નહીં. અલગત, આપણા આગેવાનોએ એ સમાજવાદ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, સાહસ, ઉદ્યમ, દુશીઆરી વગેરે ઉપર અત્યાચાર ન કરે તે જોવું પડશે ને તેથી આપણા ઉદ્યોગોમાં ને આપણા તમામ આર્થિક વ્યવહારમાં Rationalisation—સુધારણા—નો સિદ્ધાંત પ્રવર્તે છે કે કેમ તે પણ તેમણે જોવું પડશે.

રાજ્યવહિવટ

ઉપરની ટુંકી નોંધો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આપણા રાજ્ય વહિવટમાં પણ ભવિષ્યમાં ઘણાં ક્રાંતિકારક પરિવર્તનો થઈ જશે. આપણાં આર્થિક જીવનને આપણે એકતાલ કરવાં હોય તો આપણે આપણા રાજ્યવહિવટને પણ એક તાલ કરવો પડશે. એ એકતાલ કેવી રીતે થશે, તે કેમ થશે જોઈએ, અને તેમાં આપણી રાજ્યકીય સંરચાઓ નું ભાવી કેવું નીવડશે તે વિશે અહીં સવિસ્તર કે ટુંકો હિઠાપોહ પણ કરવો અશક્ય છે; પણ અહીં એટલું કહેવાની જરૂર છે કે એ એકતાલ જ્યે અને તેમ વેળાસર અને શાંતિપૂર્વક કરવા માટે આપણે એક દીલ, નિષ્પક્ષપાતી, નિષ્ણાત ને લોકપ્રિય નહિ તો પણ રાષ્ટ્રીય અભિલાષાઓ અને આવશ્યકતાઓ સમજી શકે તેવી, અમલદારશાહીની ખાસ જરૂર પડશે. ધારાસભાઓમાં ગમે તેટલા ફેરફાર થાય, પ્રજાજનો ને ગમે તેટલો મતાધિકાર આપવામાં આવે, કાગળીયાં ઉપર રાજ્યતંત્રની યોજનાઓ ગમે તેમ ગોઠવાય, પણ જો આપણે આવો એક અમલદાર વર્ગ તૈયાર કરી શકીશું નહીં તો આપણા રાજ્યતંત્રના ને આર્થિક જીવનનાં તમામ પ્રયોજો નિષ્ફળ જશે અને આપણા ઇતિહાસમાં આપણે કદી પણ નહીં પણ અનુભવેલી નિરાશાઓ આપણા ચિર ઉપર લઈ લેશું.

જ્યાં સમસ્ત હિંદમાં આવાં પરિવર્તનો થશે તો તેનો કોઈ ભાગ ને રાજસ્થાની હોં કે ચીટીશ હો—તેથી વિરુદ્ધ તો નહીં જ રહે.

વધા થત કરે છે, હાંબીક સંસ્કારી-મનુષ્યના
સોદીપર આંધુ ન પાડનારો અને કથાના ભય
અવશ્ય પર વારી જનારો ઇતિહાસકારી-
જાણી નથી, કારણ કે જાણીપણું આમુક
પ્રકરની મનુનભરેલો સચ્ચાઇ માગે છે.

*

પદારાત્રી મુનિઓ ધરેણું પદેરે અને ગરીબો
ઠેરીઓમાં દુકા માટે રખડે, એ વસ્તુસ્થિતિ
જ વિનાશને નિમિત્ત છે. વિનાશને મળેલા
સખર્માં આર્મંતણ્યા આ આર્મંતણ વધારે
આવડે છે.

*

ફુનિયા તંત્રમાં દુનરો ફેરફાર થયા છે,
જાણ છે, અને ધારો, માત્ર એક વાત અમર
રહેવાની છે; ઓ, પુરુષ અને પ્રેમ.

*

જે જે સત્તને ખાતર સડત કરે છે તે
ફીક કવિ છે. તે ફીક દ્રષ્ટા છે એક મિત્ર
મહેડું આ વાક્ય તદન સાચું લાગે છે.

*

ધણી ખરા મનુષ્યો નીતિપ્રેમી નથી હોતા:
અતિનિમીક હોય છે. એવા માણસોને દેવું નથી
એમને કંઈ લાગે છે તે અતિનિમીક આચ-
રણનો નહીં, પણ અતિ કાષ્ટાળી નામ તેની.
અતિનિ કરતાં એમને મન પાછડી વધારે
પીમતી છે.

*

જે મારવાડી બાઈઓ અર્થે માટે છુટી
હોય છે, અને એક મુજરાતી મોઢાણી મોઢર
કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે. જેને દિલિહોય
તે એક છે કે એકોવીજમ અથવા કોઈ પણ

‘ક્રમ’ નો ખીજ આદી પોષાય છે. એક
જીવન જીવતા શરીર નીચોતી નાખે છે, ખીજ
વખત માગતા જીવન નીચોતી નાખે છે.

માત્ર જીવંત મૃત્યુ પામેલો મનુષ્ય અને
દર પતે જીવન જીવતો મનુષ્ય એ જ જણા
રિધર રહી શકે છે, જેનો પાતાના અજાનથી,
બીજો દાન બગથી.

*

દરેક ભેખડ ચોર હોય છે: કેટલાક જીવન-
સાંચી ચોર છે, કેટલાક લખાણમાંથી.

*

આખી દુનીઆમાં દરેકે દરેક મનુષ્ય એક
એક ખીજના મળાં કાપવા તૈયાર થાય તે
વખતે પણ પ્રેમના આસુ ફાળર દશે.

*

જે કોઈને પણ પરતંત્ર બનાવતા હુન્ને તે
સ્વતંત્રનાનો ખરો સિપાહી છે.

*

સ્વાતંત્ર્યનું ખરું વાતાવરણ પરતંત્ર રહેવાનું
અણક્ય બનાવે છે. માનવજીવનની બ્યોતિને જે
આટલો સ્પર્શ કરી શકે તેજ ખરો સ્વતંત્રવાદી છે.

*

પગાળખતો કંઈ અને વિજયનો ગન: જેના
હૃદયમાં આ બે વસ્તુ છે તે કહી પણ સાચો
ચોકો કે સાચો મનુષ્ય બની શકતો નથી.

*

ઈશ્વરને નકારનાર ખરો હીમતવાન મનુષ્ય
ઇશ્વરની વધારે પાસે છે: એની પાસેથી રક્ષણ
મળે માટે એના કુલુજાન કરનાર મનુષ્ય કરતાં.

*

જે નિર્ભય છે ને જેનામાં સાચો આનંદ છે-હૃદયમાંથી જન્મતો; માત્ર સાધનોથી મેળવેલો નહીં-તેણે ઇશ્વરને નકારવાની કે હકારવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. જે હશે તે એની મેળે એનામાં હોશે.

*

હવાહલ ઝેરમાં અમુક પ્રકારની અદ્ભુત મીઠાશ હશે; જો કે કોઈએ શોધી નથી. સ્વતંત્રતામાં એવીજ અદ્ભુત મીઠાશ છુપાઈ રહી છે. અને શહીદોએ એને શોધી છે.

ધણી વખત સિદ્ધાંતના પૂજારીઓ દેવના પૂજારીઓની મારફત કે કાયદાશાસ્ત્રીઓની મારફત, સિદ્ધાંત અને વર્તન વચ્ચે એક નાની સરખી પણ ખાડી રાખી મૂકે છે: જેના જીવનમાં એ ખાડી નથી હોતી તે મનુષ્ય દુનીયા ફેરવી નાખે છે: પછી તે ગમે તે વાદનો લડવેલો હોય.

*

અતિ રસિકમાંથી જન્મેલી શુષ્કતા, અતિ તર્કમાંથી જન્મેલા ચાનની મારફત, જીવનને સુકવી નાખે છે. જીવનના જળરો સાદા પ્રસંગોમાંથી જે મનુષ્ય રસસંગ્રહ કરી શકતો નથી, તે ધણું કરીને, રસિક પણ નથી અને દિવસુક પણ નથી, એણે જીવનનું દરિયું જીવ ગુમાવ્યું છે.

*

જેને જીવનમાં બધું એ ગમ્ય છે, તેને કાંઈ જ ગમ્ય નથી. જેને જીવનમાં 'ક્યાંથી?' અને 'ક્યાં?' એ બે પ્રશ્નો કોઈ પણ વખત આવ્યા નથી, તેનામાં ભલે ગમે તેટલું ડહાપણ હોય, ભલે તે વ્યવહારદક્ષ અને વિવેકી મનાતો

હોય, ભલે તે પ્રસાદી અને પુરવાથી લેખાતે હોય, ભલે તે જળરો આશાવાદી તરીકે ખપતે હોય, છતાં તેને 'જીવનનું સમગ્ર' જ રહસ્ય ગમ્ય છે, કારણ કે તેને કાંઈ જ ગમ્ય નથી.

*

વિતાનની સઘળા શોધો પુરી થયા પછી પણ અગમ્યવાદની એકાદ કડી તો બાકી રહેશેજ

*

મનુષ્યની કીર્તિમત અમુક પ્રસંગોમાં છે. એ પ્રસંગોને એમને એમ પસાર થવા દેનાર મનુષ્ય જીવનના ઘણાં ઘણાં રહસ્ય જાણ્યા વિના જ જીવન જીવે છે.

*

કોઈ પણ ધ્યેય વિના જીવવું, કાંઈ પણ રહસ્ય જાણ્યા વિના જીવવું, અને કોઈ પણ આદર્શ માટે મરી છુટવાની હીમત રાખ્યા વિના જીવવું-એવું જીવન, મનુષ્યને જે યાક આપે છે, તે યાકમાં દર પળે મૃત્યુ છુપાયું છે.

*

મૃત્યુ જેવો સુંદર પ્રસંગ મનુષ્યે કલ્પનાના બગ વડે ભયંકર કરી મુક્યો છે, એને પાછો સુંદર કરી મુકવો એ આજની કવિતાનો વિષય હોઈ શકે.

*

સાચા પ્રેમની એક કવિતાથી મનુષ્યને ટલો તેજસ્વી અને જીવંત બને છે તેટલો કોઈ પણ ધર્મના વર્ણોના અભ્યાસથી પણ બની શકતો નથી.

કોઈ પણ ખરી વાત જોટામાંથી જ જન્મે છે; જે મનુષ્ય 'સાચા' હોવાનો ડાળ કરે છે તેજ કોઈક દિવસ કેસરીઆં કરવા સૌને મોખરે

નીકળે છે; જે બાળક ખોટા ખોટા અક્ષર લખે છે તે જ કોઈક દિવસે સાચા અક્ષર પાડે છે; એટલા માટે અનીતિ તરફ મૂઝાની દૃષ્ટિ જોનારા સાચી નીતિનું રહસ્ય જ સમજ્યા નથી. સાચી નીતિ અનિતિમાથી જન્મવાનો સંભવ છે. સાચો પ્રેમ સાચા વ્યભિચારીને કોઈક પણ દિવસ મળવાનો સંભવ છે. કુનીઆમા, એ દૃષ્ટિએ ચિત્કારવા જેવું દલકામાં દમક અને પાપીમાં પાપી કોઈ છે જ નહીં. જે પાપીને ચિત્કારે છે તે જ ખરો પાપી છે.

*

અનીતિનું નામ સાલગાને નાકનું ડેરનું ચડાવવાથી એકદમ નીતિમાન થઈ જવાનું નથી; અનીતિને ચિત્કારવાથી પણ નીતિ જન્મતી નથી. નીતિનો 'દંશ' નદી, અને સાચી નીતિ જન્મવાની હોય તો તે માત્ર એક જ રીતે શક્ય છે. અને તે જે ને વાતમા અનીતિ છે તેના માનસના અવધાન કરવાથી કળેડામાથી જન્મતી અનીતિ એ વસ્તુતઃ નીતિ જ છે. કળેડું અનીતિ ગણાય. વૃદ્ધ-સગનમાથી જન્મતો વ્યભિચાર એ પ્રેમ જ કહેવાય. વૃદ્ધ-સગન વ્યભિચાર ગણાય ખરાં. ગાદી તકીએ પડીને મોટી કાંદનાર લક્ષાધિપતિની ઓ શોહર, ભદ, કે ઘાટી, સાથે પ્રેમની વાતો કરે તે અનીતિ નથી.

કાંઈ વધારવી, પૈસા વધારવા, ને શરીર ન કળવું એ અનીતિ ગણાય ખરી. મજુર દાર પીવા દોરે તેમા અનીતિ નથી અને દારુ પીને કરી મુકેનાર શેઠ જ શરૂદીઓ અથવા કરાવ કહેવાય. વીજોટ માટે દોડા દોડ કરી પૈસા પૈસા જાનનાર ડેક્ટર, શરોર સહુમારીને ખેસનારી

ને મેદ માટે પ્રમાણિક વ્યભિચાર કરનારી દો-રાસરોડની કોઈ પણ ઓરે મુકાબલે, વધારે દલકો અને વધારે અનોનિમાન ગણાય. પેની રવાનો વ્યભિચાર 'પ્રમાણિક' છે. પ્રમાણિક એટલા માટે કે જે એને વ્યભિચારમાં મળે છે તે મજુરીમાં મળવાનું જ્યાં સુધી સમાજ શક્ય ન જનારી શકે ત્યાં સુધી વ્યભિચાર કરીને વધારેમા વધારે લેવું એ માનસ, દોડા દોડ કરી ને વધારે દુશ્વળ લેવા કે ધમાલ કરીને વિજીટ શી પડાવવી, એ માનસ કરતા કોઈ રીતે દલકુ નથી જે સમાજમા ભુલિતો વ્યભિચાર કરનારો. માણસ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો હોય તે સમાજમાં શરોરોના વ્યભિચાર કરનારી ઓ વધારે પ્રતિષ્ઠિત ગણાવી જોઈએ. સાધારણ રીતે નીતિ તે જ છે કે જેને સમાજ અનીતિ માને છે જે સમાજ મૂળથી રોચ સુધી નીતિના રવાગ નીચે અનાનિ જ ભજતો હોય તે સમજના પુરમે; અનીતિ માન મનુષ્ય નીતિમાન ગણાશે જોઈએ.

*

અને આજે જેને પ્રતિષ્ઠા જેને સમાજ સુધારો જેને સરકાર કરેવાના આર છે તે દરેક દરેક જાનત એક પોલા પાયા ઉપર ઢબી છે. વધારેમા વધારે લેવું અને ઝોલામાં ઝોલું આપવું એવો વ્યાપારી જીત જેમાથી પૈસા મળે છે, અને જે પૈસાને જ કળા સાહિત્ય ને સંસ્કાર ધર્મ પ્રેમ ને બંધિત પ્રતિષ્ઠા, માન અને મદદતા વરે છે, તે નિષ્ણત શક્ય રહે ત્યાં સુધી, પુરવડો કેમ ચાલવો? એવા બાળકુ એ સાસ-રિક કે સામાજિક સુધારો ગણાવાનું બદલે, હડ હડતો દંબ જ ગણાશે જોઈએ. આત્માને

સમાજ ધડાકાખંધ ડુટી ને ઉડી શક તેવા
હાથગોળા ઉપર ઉભો છે. અને એટલા માટે
એણે નીતિનો રચાંગ પહેર્યો છે. જેમ મરણોન્મુખ
મનુષ્ય ધધ્વરને સંભારે છે તેમ.

*

મૃત્યુની હાકલનો જે ખરાબર જવાબ આપે
છે તે જીવાન છે. અને તેને નિત્ય યૌવન વરે છે.

*

સમાજમાં સમન્વય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર-
નાર દરેક મનુષ્ય કલાકાર છે.

*

અનેક મનુષ્યોને જાણ્યા વિના તેમની વચ્ચે
રહેલું એ મોટામાં મોટો રોગ છે.

*

સાધારણ જનતા આપણે માનીએ છીએ
તેના કરતા વધારે સંસ્કારી નહીં હોય; પણ
વધારે સાચી તો છે જ.

*

સર્જનને માટે આરામની અવશ્ય જરૂર છે:
પણ દરેક આજસુ પણ તે આરામ નથી અને
જે ઉદ્યોગી ખજોની વચ્ચે જે આરામ રહે છે તે
વધારે આકર્ષક હોય છે: કદાચ વધારે ઉપયોગી
પણ હોય છે.

*

લોક વાર્તાના મહાકવિ

સામળભટ્ટ

વે. રા. મંજુલાલ મજુમદાર

[જીવનકાળ સં. ૧૭૪૦-૧૮૨૫]

પ્રેમાનંદ યુગના ચોથા ચરણમાં થયેલો મોટો ગુજરાતી કવિ તે સામળભટ્ટ. અમદાવાદ (શ્રીનગર) માં સાળરમતીની દક્ષિણે આવેલા વેજલપુર-જેનમપુરમાં એ રહેતા. આ " શ્રી ગોડ " માળવી વિષ્ણુ " કવિ, પોતાનો અંગત પરિચય પોતાનાં કાવ્યોના-આરંભમાં અથવા અંતમાં એકસો આપે છે તે ઉપરથી એમના કૌટુંબિક જીવનની ઝાંખી થઈ શકે છે. એમના પિતાનું નામ વીરશર; પુત્રનું નામ પુરુષોત્તમ, અને યુરુનું નામ નાનાલલ. સામળભટ્ટ પોતાના આ યુરુનું નામ હરેશ પૂન્યસુદિથી લઈ કાવ્યોમાં સંભારે છે.

કવિએ પોતાના જીવનના ચોતીસ વર્ષ સુધી સ્વતંત્રપણે કવિતા કરવાનો અભ્યાસ એમણે ભાગે છે, કારણકે સંવત ૧૭૭૪ ની રચના સંવતની હાપવાળી " પદ્માવતીની વાર્તા " પહેલાનો એનો પ્રથમ મળી આવ્યો નથી; છતાં

† આ પણ "મિશરે અદમકી" પ્રભાણે ઓર-મહેળના સમયમાં લખ્યું હતી.

* "શ્રી ગોડ" બ્રાહ્મણો "વંશદાવિરૂપ" જણાય છે. એ ઓડ મંજુળમંત્રી આવેલા નથી, પરંતુ એ નામ "શ્રીગુરુ" શબ્દનું જ આ રૂપ છે. પ્રારંભ સુધી "શ્રી" પણ "શ્રીમાન" શબ્દમાં છે તથા "શ્રી" શબ્દ અર્થ પ્રાપ્ત નથી.

કવિના આ પ્રારંભના વર્ષોના ઇતિહાસ હજી સુધી અધારામાજ રહ્યો છે. તે પછી એટલું ખરું કે આટલાં વર્ષોના ગાળામાં એમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને બીજાંભાષાના પુષ્કળ મથો અવલોકના દર્શો, અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત તથા જૂની ગુજરાતીના વાર્તામંથોનો એનો પરિચય ખુબ સચોટ થયો ભાગે છે. એમણે આ કાળમાં બધું પછું એમણે કરી લીધું હશે, કવિએ જેમ દરેક વાર્તામાં પોતાના પુરોગામી કવિઓની સદ્દત્ત અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત મંથોના ઉપયોગનો સ્પષ્ટ અંગીકાર કર્યો છે, તેમ શિવ પુરાણ મહાત્મ્યના અનુવાદમાં પણ તેવો નાજ સ્વીકાર કર્યો છે.

"કવિ પૂર્વે તે કાટિયા,

પર્યંત જન્મનાં ને જૂદ,

સામળભટ્ટ સંધરી કહ્યું,

માન હર્ષ રાખ્યું મૂઠ.

વિચાર કર્યો નિજ મનમાં,

સંસ્કૃતનો છે સાર." વગેરે.

સંસ્કૃત "કથા સરિતાગર," "દશકુમાર ચરિત," " " ભોજ પ્રબન્ધ " " વિદ્યમ કથા " તથા તેનાં પ્રાકૃત અનુકરણો એણે જોયાં અને મગજમાં અનેક વાર્તાઓ તરવરવા માગ્યા, શોધવાનો પ્રયત્ન વહેણ, કૌટુંબી

શુજરાતી સાહિત્યમાં જે ધીમું ધીમું રસળતું, વહી આવતું હતું તે બધાં વાનોનાં અરણ્ય એણે નજરે નીહાળ્યાં જણાય છે. અને ફરેક અરણ્યમાંથી પોતાને ગમ્યું તેટલું “કાષ્ઠમાંથી અંજલી તો કાષ્ઠમાંથી વિશેષ—એણે એના મગજમાં સંધરી મુક્યું; અને પછી, એ અરણ્યોમાં જળ ભેળસેળ કરી વાર્તાઓનો એક અખુટ ઝરો નીપજાવ્યો. એ ઝરો તે એની વાર્તાઓનો મોટો સમ્રાટ.

અહીં રસિક પ્રશ્ન એ થાય છે કે ધાર્મિક અને પૌરાણિક આખ્યાનોના યુગમાં ન્યારે સમાજની રચૂલ ધર્મશુદ્ધિ આવી પરિચિત પુરાણોની કથાઓના કથન અને શ્રવણથી સંતોષાતી હતી, ત્યારે કેવલ માનુષી અને કેટલીકવાર સિદ્ધ, ભૂત, યોગી, વૈતાલ વગેરે અદ્ભુત પ્રાણીઓના સાહસિક અને કલ્પના મિશ્રિત ચરિત્રોથી સમાજને અનુરંજવાની શક્તિ તેને થવાનું કારણ શું? લોકવાર્તાઓનો સૈકાવાર ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે આ પ્રકારની રસશક્તિને પોષનારું સાહિત્ય વાંચવામાં અને પછી તેનું જ નવેસર—સમાજ તથા દેશ અને કામની પરિસ્થિતિને અનુસરી—રૂપાંતર કરવામાં સામળબદ્ધ છેક પહેલા નહોતા.

આ પરિસ્થિતિનો ઉત્તર એમ મુકે છે કે અમદાવાદ, મોગલાધના શાસન કાળમાં ન્યારે ખુબ આબાદ હતું, ત્યારે હીંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે ખાસ અંતર ગણવામાં આવતું ન હતું. અમદાવાદનું મહાજન બાદશાહી સુખા સાથે સારી લાગવગ ધરાવતું. એ મહાજનના નગરશેઠ બંધુખરા જૈન કોમનાજ હતા. શાહજહા-

નના વખતમાં અને ઔરંગઝેબની મુખાગીરીના અમલમાં શાંતિદાસ ઝવેરી મોટા જૈન શેઠ હતા. તેમણે પાંચલાખને ખર્ચે બંધાવેલું. ચિંતામણ પાર્શ્વનાથનું મંદિર ‘ઔરંગઝેબના ધાર્મિક ઝનુને અપવિત્ર કર્યું, તોડ્યું, અને ત્યાં મસ્જિદ બનાવી. શાંતિદાસ, જેણે લાખો રૂપિયા ધીરી મોગલ શહેનશાહને મદદ કરી હતી—તેને શાહજહાને ફરમાન આપ્યાં; અને જૈન મંદિરની પુનરુત્થાપના બાદશાહી ખર્ચે કરાવી. ફરોથી હીંદુઓનાં અને જૈનોનાં મંદિરોને કાષ્ઠ પણ જાતની હરકત ન કરવી એવું કાયમનું ફરમાન કાઢવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે જૈન મહાજનનું પ્રબલ હતું. રવભાવિક રીતે જૈન યતિઓને પણ ‘ધર્મલાલ’ માટે, અને ધર્મના પ્રચાર માટે સારી અનુકૂળતા મળતી હોવી જોઈએ. જૈનોના પરાપૂર્વ નિયમ પ્રમાણે કથારસ ભેગો ઉપદેશ પાઈ દેવો એ તો એમનું અમોઘ સાધ ન હતું. વાર્તાનું વસ્તુ ગમે તે હોય, પણ તેમનો ઉદ્દેશ તો સત્ય, અસ્તેય અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય વગેરે સદ્ગુણોનો ઉપદેશ આપવાનોજ રહેતો હતો. વળી આ કથાઓ લોકોની બોલાતી ભાષાઓમાં લખીને, એ સમજવાનો લોકોને માર્ગ તેઓ સુલભ કરતા ગયા. આ પ્રકારના ધર્મપ્રચારને અર્થે લખાતા અને લખાએલા સાહિત્યનો પ્રચાર સામળબદ્ધના સમયમાં અમદાવાદમાં વિશેષ હોય એ સંભવિત છે. તેથીજ વડોદરા, સુરત, નંદરખાર અને એ પ્રમાણે છેક દક્ષિણ સુધી ઉછળતી આખ્યાનોની છાંજો એણે જાણી અને સાંભળી હોય છતાં એને જૈનોનીજ ઉપદેશ કરવાની પદ્ધતિ ગમી ગઈ હતી.

પરિક્ષાએ સમગ્રમટે યોગ્ય અપવાદો શીવાય
(શીવપુરાણ માદ્ભ્ય, 'રિવાજંડ' 'અંજાવિતિ'
'રાવણ મહોદરી સંવાદ, અને 'રજુકેડાગુના
મેહોકા') પદ્યાત્મક લોકવાર્તાનું સાદિત્ય
ઉપનયવા તરફ સદા આપ્યું. અને તે માટે
આખ્યાનોમાં વપરાતી દેશીઓ કરતાં
અધર્મક અને જુની ગુજરાતીના વાર્તા સાદિ-
ત્યમાં યોગ્યતા કુદા ચોપાઈ અને જાપાન એવે
ધર્મક કર્યા છે. કારણકે જેમ કહેવાયને વિષય
જુદો, તેમ તેનું પ્રતિપાદન કરવાની પદ્ધતિ અને
રચનાભ્યંધ પથ જુદાજ હોવાં જોઈએ.

'પદ્યાવલીની વાર્તા' મા પેતાનો કાથ
અજમાયા પડી, કવિને પેતાની ઇકિતઓ
માટે કાંઈક થકા આવી લાગે છે. આ વાર્તા
એમની પહેલી કાવ્ય રચના હોવા માટે, એ
કાવ્યક્રાંતી પ્રારંભની તથા અંતની વિનવાનિયમ
જનાવની લીંદીઓ સખ પુરે છે. એ વાર્તા
રચ્યા પછી કવીએ 'મોહુ' કાવ્ય આરંભ્યું.
'સિંદાસન બત્રીશી' ના નામથી જોગખાઈ
વિક્રમરાજના સંજયનું વાર્તાનું વાર્તાવિત્ર એવે
નજર આગળ રાખ્યું; અને પેતાના જલ્દવાખ
આવેની એવી રસકર બત્રીસ વાર્તાને એવે
સિંદાસન પ્રાપ્તિની કથામાં સાકળી લીધી, બત્રીસ
પુનઃપ્રાપ્તિની દરેકને એક એકને વહેંચી આપી,
અને તે પ્રમાણે 'બત્રીશ પુનઃપ્રાપ્તિ' નો પ્રંધ
લગભગ વીસ વર્ષમાં રચ્યો. ધાર્મિક અને પૌરા-
ણિક આખ્યાનોની સાથે જાણે સરખામણી
કરના હોય તેમ સામગ્રીબદ્ધ વિક્રમચરિત્રનું
માદાભ્યંધ પ્રખ વખાણે છે. એ લખે છે કે:-
"જેવું શ્રીમદ્ ભાગવત, જેવું રામચરિત્ર;
તેવું ચરિત્ર વિક્રમ તથા, પૂરજ મન પવિત્ર."

આ બત્રીસમાની પંદર વાર્તા એવે આદ
વર્ષમાં રચી લાગે છે.

'સંવત સત્તર સિતોતરે, કરવા માંડયો પ્રંધ;
પન્નર વાર પંચારીષ, પુરજ કપિા પંધ
સિંદુજપતિ શ્રી રખીમે, કોડે તેડયો કવિરાજ,
સત્તર વાર સંભળાવિઈ, મહોદા વિક્રમરાજ"

આ વાર્તાઓ અમદાવાદનાં પરંચોમાં એવે
વાચી સંભળાવી હશે એમ માનવા આધાર છે.
કારણ કે પંદરમી વાર્તાના ઉપસંહારમાં એ
આપે છે:-

"કૃપા ચારકાની મને દવી,

સકથ સોઠ કહે છે કવિ;

તેજે જુદિ દોમાં પરી.

પન્નર વાર્તા પહેલી કરી;

રડી ખ્યાતિ યાત્રી તેદ તણી,

જેવે કથાંતર કાનિ મુંહી "

આ પ્રમાણે સામગ્રીબદ્ધની કવિમાં ગજુના
થવા લાગી; અને એમની મનોરંજક તથા ઉપ-
દેશકૃત્વ સાંસારિક કથાઓ લોકોમાં પ્રખ સ્વીકાર
પામી. એમની કૃત્ય વાર્તાકાર તરીકેની ખ્યાતિ
ફરતા ગામેમાં પ્રસરી અને કવિ જીવનમાં પવિ-
ત્રન કરનારો પ્રસંગ જન્મેલ. લગભગ એક
જાણના નાનાં ગામડાઓમાં પણ એની વાર્તા-
ઓની વાર્તા થવા માંડી. કવિની કીર્તિ આમ
માતર પરગણાના સીંદુજ ગામમાં પહોંચી, અને
ત્યાંના વિદ્યાવિવાસી તથા સંસ્કારી જમીનદાર
રખીદાસ કને પણ આ વાર્તા ગઈ. સાચું જ કહે-
વાય છે કે "સુરત સે કીરત જીદી, બીન પંધ
દડ ભય." સામગ્રીબદ્ધ આ પ્રસંગ નોધતાં
લખે છે:-

માતર પ્રગલ્ભે મોટા મણિ.
સિંહુજ ગામ ધુરંધર ધણી;
તેણે કીરત સાંભળી નધી,
દેહ માન ધેર તેડયો કવિ;
સંતોષી કર' નેડી કહ્યું.
લક્ષ્મી પુષ્પ તેણે ને લક્ષ્ય;
પન્નર વાત પહેલી સાંભળી,
ભાંત આપ હરેથી ટળી. "

રખીદાસે કવિને સીંહુજ આવવા આમંત્રણ
ગોઠવ્યું—અને કવિનો ઉદ્દેશકાળ થયો. સામળ
અદ્દ આપ્યાર સુધીમાં રચેલી પંદર વાંતો લક્ષ્મી
ખીદાસનું નોતરું સ્વીકારી 'સીંહુજ' ગયા. એ
તો સાંભળતાં રખીદાસને ખુબ સંતોષ થયો,
ફેરસે પછી કવિને ખિનંતી કરી:—

" સત્તર રડીને પૂરણ કરો,
ખ્યાન શારદા કરૂં ધરો. "
સામળબદને આવો રસિક શ્રોતાજન અને
ઉત્સાહ પ્રેરનાર મળ્યો એટલે તેણે તરતજ—
" વચન આપ ચલાવ્યું શીય,
સંભાર્યા ઉમયા પતિધરા;
સંસ્કૃત માંહેથી શોધી જયા,
કરી પ્રાકૃત કવિધિ એ કયા. "

અને પછી પોતાના મનમાં ગોઠવેલી સંકલ્પ-
ના પ્રમાણે " ખત્રીસ પૂતળા " ની કથાએ
રચી. આ પ્રસંગે કવિને રખીદાસે આપેલું 'પસા-
પતું' નોંધવું ઘટે છે. કવિની આર્થિક વિટંબણા
આવા ઉદાર આશ્રયથી ટળી ગઈ; એટલે 'ખના'—
મમાં આપેલા ખેતરોની ઉપજમાંથી પોતાનો
નિર્વીહ એ કરવા લાગ્યા; અને નિવૃત્તિથી 'પો-
તાની બોઝાનુરંજક સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ—લગભગ

સંવત ૧૮૧૧ સુધી એમણે સતત ચાલુ રાખી.
કવિએ પોતાના આશ્રયદાતા રખીદાસને
સાહિત્યમાં અમર કર્યો છે. ગુજરાતના ઇતિહા-
સમાં સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને એવા કેટલાક
રાજાઓના અપવાદ શિવાંય. ઇ. સ. ૧૩૦૦થી
શરૂ થયેલા મુસલમાની કાળથી ગુજરાતના
પંડિતો, વિદ્વાનો, અને કવિઓને રાજ્યાશ્રય
મળતો બંધ થઈ ગયો હતો. એટલે મધ્યકાળનું
ને સાહિત્ય પ્રચારમાં આવી શક્યું તે કેવળ
મધ્યમ સમાજના પોષણ અને સહાનુભૂતિથી
જ. પ્રેમાનંદને છેક દક્ષિણમાં આવેલા નંદર-
બારના ઠાકોરનો આશ્રય મળ્યો હતો એમ
કહેવાય છે. તે શીવાયના કોઈ રાજ્યના અધિ-
કારી તરફથી કોઈ સાહિત્યકારને ઉત્તેજન મળ્યું
હોય એમ જણાવવામાં આવ્યું નથી. આવા સમ-
યમાં સામળબદને એક સામાન્ય જમીનદારની,
પ્રમાણમાં ગણીએ તો એક બાદશાહી, ભેટ મળી,
અને સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ માટે તેને આર્થિક નિ-
શ્ચિંતતા મળી શકી—એ હકીકત કવિને મન ખુબ
મહત્વની લાગે તેમાં અસ્વાભાવિક ગણવા જેવું
કશું નથી. કવિને " ભોજ સર્મો વડ શૂપ "
અને " દાનેધરી કણું ". સમાન તથા વિદ્વાનો
પોષક એ રખીદાસ લાગ્યા હોય તો તે કલ્પવૃક્ષ
છે. કવિની અતિશયોક્તિઓમાં કેટલું નગદ સત્ય
છે તે આ ઉપરથી જણી શકાશે.

સામળ બદના ખીન પ્રથો—જેમાં રચ્યા
સંવતનો ઉલ્લેખ છે એવા—" શિવપુરાણ માહા-
ત્મય " (સં. ૧૮૦૪) " અંગદ વિદિ "
(સં. ૧૮૦૮) અને " સુડાપહોલેરી " (સં.
૧૮૨૧) છે; તે શીવાયના " નંદ ખત્રીશી "

“ મદન મોહન ” “ રાખડ ” “ રણકોડ-
જના મોહો ” “ ઉચ્ચ કમ સંવાદ ” તથા
રસમ જાણુરનો પત્રોઃ એ કથિતો રમનાકાષ
દેશવો સહ્ય નથી.

સામગ્રીકદના કથો બહુધા વર્ણનાયક,
કથાત્મક અને બેધાત્મક છે. ઉપદેશ મારે રચા-
એલા એના “ સામગ્રી રત્નમાળા ” ના છપ્પા
બહુ કામ છે. એમાં અચોટ અને નેગર
ભાષામાં રાખવા દલીલ આપે બોધ કરવામાં
આપ્યો છે. સંસ્કૃત સુભાષિતોને મળતા ગયવા
તો થયે બાજે તે ઉપરથીજ સ્થિત થયેલા
એવા એ છપ્પ છે. સામગ્રી વાતોમાં પેટ
વાર્તાઓની શુભલી-એક વાતમાં અનેક મૌલ્ય
વાત, સુભાષાપુત્રિનો ભુદિવિદ્યામનો પ્રમંથ,
સામાન્ય ઉપરજાણુ માનવસ્વભાવનું પ્રયજ્ઞજ્ઞ
અને વર્ણન-એ તેની કવિતાના ખામ શુભો,
અથવા તો તેના કાવ્ય શુભુની સોમા છે.

સામગ્રીકદની એક સાદિત્વસેવા ખાસ
નોંધવા જેવી છે. જે સમયે ગુજરાતમાં સામાન્ય
જમાણની કેળવણી મારે કરી પ્રમંથ નહોતો,
મારે રાજકીય ક્ષયકથાપદ, બમનો મતલેદ,
સામાજિક અવનતિ, તથા એકંદરે અધિક
દાની સમાજને દરી કામ મેસવા દેતી નહોતી
તેના સમયમાં સામાન્ય નીતિ બોધની કેળવણીના
સાધન તરીકે ગરજ સારતી. એવી એની વર્તો
એએ દીક દીક મેલા કરી છે. એણે કેવળ
મોકેપકારની દૃષ્ટી એ વાતોની ચોખ્ખા કરેલી
છે એકંદરે સામગ્રીને ઉદેશ જન મનરજનને,
નીતિના ઉપદેશનો, કુર્મજી પરિચાળને, અને
સામાન્ય સંસાર સ્વવહારનું ગાન અને

“ ચાતુરી ” આપવાનો છે. કેટલાક અનીતિના,
જુદાં અધિયા ના, “ સી અરિત ” ના કમક-
મારી ઉપરો તેના અને કુર્મજીના ધો. ચિત્રો
વતોમાં એ દેર દેર આપે છે; અને કેટલીક
વખત એની Rikallatoc અથવા પાછાં નિર-
પાજુની ચાનિથી મન ઉપર લાભ કરતાં દાનિની
અમર વધારે થાવ તેવો કવ્ય રહે છે, છતાં જે
સમાજ મારે એ લખનો હતો, જે જમાનાની
લોક રચિતો એને ગદ્ય અનુભવ હતો, અને
ખાસ કરીને મ.મ.માના લોકો કેવુ ડગવન ગા-
ળના તેનો નેત્ર અમર પરિચય હતો, એવા
સામગ્રીકદની વાતો અતિના કામ ચિત્રોવાળી
છતા, અનીતિની શરક તો નહોતીજ કારણ કે
એ રમકે રમકે લાખોને થાવ આપે ૩ કે:-

“ જામણ આદેથી કાઢો, તજાને ખારી કાઢ,
ધૂતો ગુલુ સદુ રાખજો વરગે પેઠુંવાસ.

x x x

કે ગુલુ મંદશે મારણી, કે ગુલુ મંદશે સુષ. ”
એમ કિંદ બોળનાર કશે તે મારણીની
જેમ સાર વરણ નીચે પડવા દેશે આન નહોતી
સંધરી, પણ જુલુચાદક તો સુધાની જેમ
દલથી વાતો ઉઠાડી ચુકશે અને લવ સાચી
રાખશે સામગ્રીકદને ઉદેશ આ પ્રમાણે નીતિ-
બોધનો હતો એ રમકે થાવ છે. મેમની આ
પદતિ દીક હતી કે નહીં એ જુદો પ્રશ્ન છે.

સમગ્રી વાર્તાઓ એની રત્નમ રૂપે બને
ન હોય; મળ વસ્તુ એનું ન હોય તેવજી
એ વાર્તાઓના પ્રસંગની ખીચણી અને
તેમાં કરેલી રમતી જમાવટ તો એની
ચોનાની છે. ચોનાના બહુશુભજીને લીધે,

સાક્ષાત અવતાર તે સ્ત્રી — એવી રીતનાં સ્તુતિચર્યનોથી સામળ સુધારવા જાય છે. પણ ખતેનું પ્રમાણ કાઢીએ તો સ્ત્રીઓની હીણતા ની કાળાસ તેમનાં પછીનાં વખાણથી ધોવાઈ જતી નથી. “ સર્વ સૃષ્ટિમાં સરખી નાર, રખે જાણો અંતર લગાર ” એમ એમનો અંગત અભિપ્રાય અને અંતરનો ધ્વનિ છે. અહીં એક વાત નોંધવા જેવી છે. સ્ત્રીઓ સંજંધી આવા હલકા મતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સામળભટ્ટ ને માથે દૂધનું મુકતા પહેલાં, એમની વાર્તાઓ કંમ રચાઈ તે વિચારનું જરૂરનું છે.

સામળભટ્ટ ગુપ્તત્વે કરીને પોતાના પુરોગામી જૈન લેખકોનાં સંસ્કૃત અને જૂની ગુજરાતીમાં થયેલાં વાર્તાઓનાં સંસ્કરણોનાં જ ઉપયોગ કરે છે. વાર્તાનું હાડપિજર એ આવી જૈન કવિઓની બોધક લોક વાર્તાઓમાંથી જ ખોળી કાઢે છે. અને પછી પોતાની શુદ્ધ શક્તિ અનુસાર, અમત્કાર, વર્ણન વગેરેને નવા પ્રાણ એમાં ફુંકે છે. એટલે એ કથાઓ સામળના સમાજ માટે યોગ્યતી ચાલતી ચાલ જાય છે. આમ કરવા જતાં કેટલુંક મૂળનું જ એ રહેવા દે છે. તેમાં સંસારથી અસંગ જીવન ગાળવાના વ્રત લેનાર જૈન યતિઓએ દાખત કરેલાં સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધનાં સુહાસિતો સ્ત્રીજાત સામેનાં નૈતિક વિરોધ, અને અલગચાળા નિયમ તોડાવનાર માયાની પુતળાનાં ચરિત્રો જે “ સ્ત્રી ચરિત્ર ” ના નામે ઓળખાય છે તે વગેરે સામળભટ્ટ ગ્રહણ કરેલાં મુદ્દા કથા લાગ સાથે એમની વાર્તામાં ફરીથી સ્થાન પામે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમને વગોવનાર સંન્યાસીઓ પણ સ્ત્રીઓ માટે આવો મન ધરાવવામાં ઉંચો ધર્મ

સમજતા. જૈનોમાં તો આવી નિંદાએલી સ્ત્રીને મોક્ષ મળી શકે કે કેમ ? એ મતભેદને લીધે એમનામાં બે પંથ પડી જવાનું એક કારણ બન્યું હતું. દિગમ્બરો સર્વસ્વ ત્યાગના, મતના છે અને તેમના મતે વસ્ત્રો પણ ઉપાધિરૂપ છે. તેમની ધર્મ ભાવનામાં પુરુષો માટે તો દિગમ્બર રહેવું શક્ય ગણાયું છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ તેમ કરે તો કદાચ માયા બાધ કરે એવો ભય હોવાથી, સ્ત્રીઓને દીક્ષા લેવાનો પણ નિયમ તેમણે દરાવ્યો, અને તેમને માટે ખીજી જન્મે પુરુષ જન્મ પામે ત્યારે જ મોક્ષ પણ મળી શકે એવો ધર્મટંકાર કર્યો. સ્વેતાશ્વરીઓમાં સ્ત્રીઓને દીક્ષા મળી શકે છે, અને તે ‘ આરજ ’ ઘર્ષ શકે છે. આમ સ્ત્રીનાં વિષયમાં આટલો ભાર મન વિરોધ થવાથી સ્ત્રીઓને અંતરાયરૂપ ગણવામાં આવે એ સમજનું અવરૂં નથી. આ પ્રકારનો જૈનોનો મત સામળભટ્ટની વાર્તાઓમાં ફરીથી દર્શન દે છે. તેથી સામળનો એક વાર્તાકાર તરીકે નહીં પરંતુ એક કવિ તરીકે, સ્ત્રીઓ સંજંધી સાચો અભિપ્રાય શો હશે તે કહેવું સહેલું નથી.

સામળભટ્ટની ભાષા, વાર્તાનાં દૃશ્યને અનુકૂળ એવી, પાણીના, રેસાની જેમ વહી જવાની, અને એકદમ સમજાવવાય તેવી છે. એવું પોતાનું લક્ષ, “ હું કેવી ભાષા વાપરું છું. ” તે તરફ ખીલકુલ નહોતું. એને, તો, આખા ભક્તે કહ્યું છે તેમ “ જે રણમાં જીતે તે યર ” જે ભાષાથી, એની વાર્તા, સમજાય તેજ ભાષા સારી; અને ખીજી નકામી એમ જણાય છે. એની વાણી તાર્કિક વાર્તામાં કહેવાના અર્થ તરફ

વિશેષ છે; વાળીના શબ્દોનું માધુર્ય, મિત્ર-
મિત્ર, તથા યોગ્ય સમયે યોગ્યતા યોગ્ય
શબ્દોની પસંદગી અને સુરસ્ય જાળવવા તરફ
એણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું જણાવું નથી. એની
વાણીમાં પ્રાચીનતા, અને કેટકેટલાં અધી-
શતા પછી દાખલ થઈ ગયા છે. કારણ કે સામગ્રી
આમ વચ્ચેના Masses નો કવિ હતો, તેથી
ફક્ત અને પ્રવચન શબ્દો વાપરવા જતા ગાયકી
અને 'ભરી' બોલીના શબ્દો પેશી ગયા છે.
(ભરી બોલી માટે કરખાવો નવલરામનું વચન
"આમે જણાવ છે આપું" અરેતર બોલીને શુદ્ધિ
ભાંજીરી" વગેરે) દાખલા તરીકે એના: 'પંચદશ'
અર્થ, સ્પષ્ટ સમાજને બોલતા આવાત થાય
તેવા શબ્દો રંક, રાક, રોકરી વગેરે; તથા કેટ-
લાંક "વિદ્યુત તો ટુલને ગદાય" જેવા વચનો
બોગવાં અલગ નથી. એનું એક કારણ એ છે કે
એની વાર્તાઓ અલગ અને પ્રાકૃત ચોતાઓની
માનસિક કક્ષા વિચારીને જખાઈ છે.

એની દોહરા, ચોપાઈ અને જપ્પા રચનાની
ગદ્ય અને તેની સરળતા છક કરી નામે તેવા
છે. પરંતુ કેટલીકવાર સરળતા તરફ વધારે વળણ
રાખવાથી બાધ છેક સાધારણ Common place
થઈ ગઈ છે; રવ, રમણમાઈએ તો ઉચ્ચકું
હવું કે સામગ્રીના વખતમાં ગદ્યનો પ્રચાર હોત

તો સામગ્રી ગદ્યમાં જ વાર્તાઓ રચત; એટલે
અધી Prosaic એની કેટલીક વાર્તાની
રચના છે. આ ઉક્તિમાં દેખીવું સાત છે;
પરંતુ સામગ્રીના સમયનો વિચાર કરતાં બ્યારે
કેળવણીના સંસ્કાર મોઢામાં બીજકુલ ન હતા
એમ કહીએ તો ચાલે, ત્યારે એની સખેલી
વાર્તા કેળુ વાચન તે પ્રમ છે. એણે પદ્યમાં
વાર્તાઓ લખી તે એજ દેવધી કે તેવું વાંચન
કરવામાં કેકે હોતો રસ પછી ઉમેરો કરે. જગી
" સુખાપિતો " ઉખાણા, કહેવતો વગેરે પછી
કવિતામાં દોવાથીજ માદ રાખવા મુલમ થાય
છે. તેથીજ સામગ્રીના પ્રાકૃત દોહા, ચોપાઈ
તથા જપ્પા અને કવચિત્ત ઉદવિજન અને ગુલ-
ણા જેવા હંદોમાં ચોતાનું કચન કયું છે. આ
પ્રાચીન પ્રાકૃત હોતો રચનામાં પસંદ કર-
વામાં સામગ્રીને ચોતાના પુરોગામીઓની મોઢ-
વાર્તાઓના વપરાએલા દુહા, ચોપાઈ વગેરેથી
પ્રેરણા મળી લાગે છે. અને છેવટ મુધી એનેજ
વગળી રચો છે. " શિવ પુરાણ માહાત્મ્ય "
જેવા પૌરાણિક ગ્રંથ પછી એણે ગુજરાતી દોહ-
રામાં ઉતાર્યો છે. એ હકીકત ધ્યાન ખેંચનારી
છે. સામગ્રીના હોદ્દા પૂર પ્રેમાનંદની દેશી-
ઓની દુકા બાદ કરતા, બીજા કેક પછી પ્રાચીન
કવિ કરતાં સંખ્યામાં ગુણ વધારે છે.

નરસિંહ યુગના જૈન ઈતિહાસ

લે.

સ્વ. મણીલાલ બકેરલાલ વ્યાસ.

૧

સોમસુંદર સૂરિ

(સં. ૧૪૩૦ થી ૧૪૯૯)

• (મધ્યકાલનો ઇતિહાસ લખવા માટે નોંધો તૈયાર કરવામાં સદગત મણિલાલ બકેરલાલ વ્યાસને મેં ૧૯૨૨-૨૩માં જોડેલા. આઠલા વર્ષ સુધી હું ન એ ઇતિહાસ લખી શક્યો ને ન એ નોંધોનો ઉપયોગ કરી શક્યો-અને ક્યારે એ વસ્તુઓ કરી શકીશ એ નક્કી નથી તેથી એ નોંધો પ્રગટ કરું છું. ક. મ. સુનશી)

કુભારાણાના વખતમાં બંધાએલા રાણકપુરના જગપ્રસિદ્ધ દેવાલયમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર ગુરુ સોમસુંદરસૂરિ તપગચ્છમાં પ્રલાવક આચાર્ય થયા. એમનો જન્મ સં. ૧૪૩૦ માં થયો હતો. સં. ૧૪૩૭ માં એ દીક્ષા, સં. ૧૪૫૦ માં વાયકપદ તથા સં. ૧૪૫૭ માં મૂરિપદ પામ્યા. એમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૯૯ માં થયો હતો.

એમનો પરિવાર ૧૮૦૦ ચતિઓનો હતો. ગુજરાતી ભાષાને અંગે એમણે જે મોટું ઉપકારક કામ કર્યું તે જૈન ધર્મના શાસ્ત્રીય અને સિદ્ધાંતમંથોનો ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ રચ્યો તે છે. એમની પહેલાં ગુજરાતીમાં વ્યવહારોપ-યોગી ગ્રંથોના બાલાવબોધ રચાતા હતા, પણ મૂલ સિદ્ધાંત ગ્રંથોનું પદ્ધતિપૂર્વક ભાષાંતર

થઈ નહોતું. એમના સમયથી એ પદ્ધતિ ચાલુ થઈ. સિદ્ધાંતગ્રંથોના ભાષાંતર કરવાની યોજનાના ઉત્પાદક કદાચ બીજા કોઈ હોય, પણ એ યોજના એમના સમયમાં અમલમાં મુકાઈ એ તો નિર્વિવાદ છે. એક મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત ગચ્છના એ યુગપ્રધાન હતા એટલે એમણે જે એ યોજનાને અમલમાં કરાવી હોય તો તે કદી પણ અમલમાં આવત નહીં. પણ એમણે પોતેજ એ યોજનાનો આરંભ કર્યો અને તરત જ બધા વિદ્વાન સાથે એમણે એમનું અનુકરણ કર્યું.

હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રને એમણે એવી સાદોને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે કે કોઈ પણ તેને વખાણ્યા વગરે રહે નહીં. દરેક જુના ભંડારમાં આ બાલાવબોધની પ્રતિ હોય છે. પણ પુના ડેક્કન ટ્રાવેલર્સનો સંગ્રહ, જે હમણાં 'ડા. લાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ' ને નામે જોળખાય છે તેમાં જે પ્રતિ છે તે વધારે જુની અને વધારે આકર્ષક છે. બાલાવબોધનો નમુનો આ પ્રમાણે છે—

“ દિવ્યાં શ્રી મદાવીરનાં શાસ્ત્ર ભણ્યાં, શ્રી
દેવ્યાં મેં મનઃ પુરિ શ્રી મદાવીર નહ નમસ્કાર-
કર્મનથી કદી નમસ્કાર ॥ શ્રી મદાવીરપ્રતિ ।
સિદ્ધિ ઇર્ષ્ય શ્રી મદાવીર । કુવરિ અને ॥ કૃષ્ણ
સ્તાં । દોહિલા । ને ચમરેષ, કામકોપાર્કિ વધરી
વનક વાસમૂલ નિવારણે ઇર્ષ્ય । જોડેલ છત્રાવલી
પર કહ શ્રી મદાવીર ?

× × ×
કાવિવિદ્ધિ નમસ્કાર કરિ, મધ્યકાર કરિ, શ્રી દેવ્યા-
નાં શ્રી કૃષ્ણવચનની અભ્યર્થના લખઈ ચોત્રશાસ્ત્ર-
ના અવલક કહાં । ચોત્રનક શાસ્ત્ર કું ૧૨૩ ૭૩ ।
શ્રી દેવ્યાનાં કદઈ ૭૪ । ચોત્રનાં શાસ્ત્ર કું ૧૨૩
૫૦ । શ્રી દેવ્યાનાં કદઈ ૭૪ - ચોત્રનાં ૨૫૨૨ કિલ્લા
શ્રી કૃષ્ણ ભણીઈ સિદ્ધાંત લેક રૂપિત અભેધિ
કેદ । તેવશરિ કરે સેતકેલે નવરૂ અનઈ
ધિગુરુ આપણા અમુક તેવના સંપ્રદાય આત્મ્યાય
જિત ભવરૂ ”

આ પ્રમાણે એમણે ‘ વ્યાવસ્થા ’, ‘ પ-
રિચયક ’, ‘ નવતત્ત્વ ’, ‘ જીવદેશમાલા ’ વગેરે
મથોના વાચાવભેષ રચ્યા છે. સંસ્કૃત નદી
જલનાર થતિએની બાવા બાપાવભેષથી ધર્મ
પાત્ર ભણવાની તથા સમજવાની બધું સારી
મનુષ્યતા મળા.

આચાર્યની પદચર્યાનામાં ‘ રંગસાગર ને-
મિશ્રા ’ નામનું ચાર ખંડનું એક સુંદર કાવ્ય
છે. આ કાવ્યે રચાએલા મથો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા
હોવાથી, પ્રસિદ્ધ થએલા ‘ વર્માત વિવાસ’ના
મથોને એ કાવ્યથી પણ આચાર્ય થયું હતું.
આ કાવ્ય તેમજ આચાર્ય ખીખ
મથોને જોવાથી જણાયે છે એ કાળના
વિદ્વાંસમાં આ પ્રકારની કાવ્યરચના થયું હૈ

યથ યથ હતી. અપરંપર ભાષાનો કાળ તેમજ
પાટણનો રમ્યુન રાજ્યકાલ એ કાવ્ય કુસુમેને
ખીસવનારી વસંતઋતુ હતી. માધવમા તો
કાવ્યને ઔદ્યોતની મુનિરૂપ મહારાજ ભોજ
વિરાજનો હતો. એના પૂર્વજો ને વંશજો બધાએ
કાવ્યના પરમ અતુરાગી હતા, સુજરાત અને
માળવની બાપા એક બાપા જેવીજ હતી, એથી
કાવ્યનો પ્રેસ વિખૂન હતો, કાવ્યના રસાલ-
કારની પરીક્ષા રાજસભામાં થતી હતી,
અને રજસભામાં નામના એ કાવ્ય લઈ
જનાર મટે ગૃહિણ નિયત થઈ ગયું હતું.
આથી એ કાળે કાવ્ય સાહિત્ય પુરેપુર ખીસ્યું
હતું ન્યારથી એ રિયતિ મદલાઈ એટલે માળ-
વા અને સુજરાત મુસલમાનોના હાથમા મથા
ત્યારથી કાવ્યનો પૃથી કાલી રહેશે. બાજ ધીમે
ધીમે કરમાવા માંડશે. કવિઓને આશય મળતો
બધે થઈ ગયો. પહેનપાદનની પદતિ નદી જેવી
થઈ ગઈ. વિધિવિધ જનતાની ચિંતાએ વડે સર્વે
મુંઝાઈ ગયા આ રિયતિને લીધે કાવ્યકલા
અદૃષ્ટ થતી ચાલી મોમસુદરસરિના સમય સ્પર્ધી
કાવ્યમા પાછલા કાળના કેટલાક ગુણો અવરજિલ
રહ્યા હતા. એ થયું થોડો સમય રહીને જતા
રહ્યા આ સમયના આ અને આવા ખીખ
કાવ્યો સાથે સં. ૧૧૦૦ ની આસપાસમા રચા-
એલા કાવ્યો સરખાથી જોવાથી આ એક તરત
સમજાઈ જશે. ‘ રંગ સાગર નેમિ કાવ્ય ’ ની
રચના જોઈએ.

રસિક

સમગ્ર સારક સહ વિચારક, ચાર થવા ૫૧ રેવીરે,
આઈમુરેમિ નિર્જિવ નિર્જન, રજન જનક
નમિયે ૨. ૩

×

×

×

‘ મુખાવબોધ ઔકિતક ’ નોંધએ ઝીઝે તો સમગ્રય છે કે એ કાળે આપત્રાં ભાષાનો પહેલી વિચકિતનો પ્રત્યય ‘ ઉ ’ જતો રહ્યો છે દાખલા તરીકે:—

“ જુ કચ્છ, લિધ, દિધ, પદ્ધ, દુધ, ઈત્યાદિ બાલિવર્ધ ઉકિત માદિ, કિયા કરિવધ જુ મૂલિગર દુધ સુ કતાં. તિહા પ્રથમાં. ” •

“ ચંદ્ર જગ્ગ, જગ્ગ ઈરી કિયા. કુલ જગ્ગ ૧ ચંદ્ર. જુ જગ્ગ સુ કતાં, નિદાં પ્રથમાં. ” • ૧

આમાં કતાં ઉકારાંત રહ્યો નથી. આ અંથે રચાયો તે પહેલાના ૫૦ વર્ષ ઉપરના અંથો નોંધએ તો તેમાં ધણેખરે દેકાળે કરનાં ઉકારાંત યામ છે. પાટણ પડ્યું અને મુસલમાની અમલ હાલતો થયો તે કાળથી લાપાનું રૂપ વિદ્યમાનતા માંડ્યું હતું. પોણોસો વર્ષમાં એ પત્ત-ટા ધણો થયો અને સં. ૧૫૦૦ માં આ ભેદ ધણો સ્પષ્ટ સમગ્રય તેવો થયો. વધારે સ્પષ્ટતા માટે દાખલો લખ્યો:—

સં. ૧૩૩૦ ના આસો સુદી ૫ ને ગુરુવારે તાડાવન ઉપર લખેલા અંથમાં—

“ પાંચ પરમેષિ નમસ્કાર નિનશારનિ ચારુ ચતુર્દસ પૂર્વ સમુદ્ધારી..... સંભારી, અપ-હારી. પહારી, સંસારી, સુતરિહ અનુસારી દિણિ મરણિ ચતુર્દસ પવધર ચતુર્દસ પૂર્વ સમુદ્ધારી દયાનુ પદિત્યનિહાર પાંચ પરમેષિ નમસ્કાર નમસ્કાર તજ તુણિ પિશેણિ સમદેવડ ”

એજ સમયના બીજા એક અંથમાં—

• જે કરે, લે, દે, પડે, યામ પગેદ કિયા કરવામાં જે મુદ્દરપ (આધારરૂપ) હોય તે કતાં. ત્યાં પ્રથમાં. ૧ ચંદ્ર હજો. જે એ કિયા કોણ હજો ૧ ચંદ્ર. જે હજો તે કતાં, ત્યાં પ્રથમાં (પહેલો વિચકિત).

“ વિનયહીણ, બદુમાનહીણ, જીપવાનહીણ, સુચ-ચર્ચુ, એજે કયા કદયા હુધ..... પણુ લાગજે પુદ્-લાગજે..... મચ્છર, જાનદ્રુધુ..... ”

આ પ્રમાણે નામના અંધા શબ્દો ઉકારાંત છે. દવે આપણે સં. ૧૪૦૦ પંખીનાં અંથો નોંધએ. સં. ૧૪૧૨માં રચાયેલો ‘ઐતમરાસં પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ‘ માણું ’ ‘ તાણું ’ ‘ વચણું ’ ‘ એકંતું ’ એવા ઉકારાંત કેવો પેલું છે, અને ‘ ધણુવર ’ ‘ ગુવર ’ ‘ નામ ’ ‘ સાત ’ ‘ દાય ’ ‘ નચણુ. ’ ‘ વચણુ, ’ એવા ઉકારાંત વિનાના કેવે પણુ જોવામાં આવે છે. કદાચ ભાષાનો કમ ન જાણનાર આને કતાં અથવા સેખકનો પ્રમાદ માનશે, પરંતુ એજ સમયે રચાયેલા બીજા અંથો જોવાથી આપણી ખાત્રી થાય છે કે ભા-યાનું રૂપ બદલાવા માંડ્યું હતું તેવું એ લક્ષણ છે. સોકાચારમાં આંતર ઉજતો રહ્યો હતો, પણ પ્રાચીન અંથોના અભ્યાસી કવિએને આ ફેરફાર ‘ અશુદ્ધિ ’ રૂપે દેખાતો હતો, તેઓ અપલ-કરીને પણ જુનાં રૂપો લખતા અને કવિગિત લોકભાષામાં આનિ સામાન્ય થઈ પડેલા નવાં રૂપો અજાણ્યે પણ એમનાથી લખી દેવાના. આ ફેરફાર વધારે સ્પષ્ટ થયો ત્યારે, સં. ૧૪૫૦ માં, અંથકતાંએ માન્યું કે આંતર ઉકાર વગરના શબ્દો એજ વર્તમાન અગાંની ખેરી ભાષા છે. આથી તેમણે ઉકારરહિત રૂપો સ્વીકાર્યા.

‘ મુખાવબોધ ઔકિતક ’ ગુજરાતી વ્યાક-રણનોજ અંથ નથી. સાધારણ અભ્યાસીને ગુજ-રાતી ભાષા વડે સંસ્કૃત વ્યાકરણ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી એ અંથ રચાયેલો છે. એ અંથ મહત્વ-નો છે એવું આપણે એટલા માટે માનીએ છીએ

સંસાર. જ તરછ તં કર્મ! તિહાં દ્વિતીયા!
કિસધ તરછ ? ધર્મધ. તિહાં કરણિ ત્વતીયા,
સંસ્કૃતમાં કર્મને બીજી વિલક્ષિત લાગે છે.
જીવ: સંસાર ધર્મેણ તરતિ. એમાં સંસારને
બીજી વિલક્ષિતનો પ્રત્યય લાગ્યો છે. શુન્દરાતી-
માં ' જીવ ધર્મે સંસાર તરે ' એમાં કર્મ-સં-
સાર' ને કોઈ પ્રત્યય લાગ્યો નથી, પણ
અપભ્રંશ ભાષામાં એ પ્રત્યય લાગતો હતો, તંત્રી
અંચકારે ' કિસુ તરછ ? સંસાર. ' એમ સંસારને
બીજી વિલક્ષિતનો પ્રત્યય લગાડી બતાવ્યો છે.
ચાલતાં કાળે એ પ્રત્યય લાગતો નથી એ તો
ઉપર લખેલા ' સંસાર તરછ ' ઉપરથી સ્પષ્ટ
સમજાય છે. છતાં શીખનારને સમજાવવા મટે
જીવું' રૂપ ' સંસાર ' વાપરીને બીજી વિલક્ષિતનો
પ્રત્યય લગાડી બતાવ્યો છે. આ પ્રમાણે શુન્દ-
રાતીમાં કર્મને બીજી વિલક્ષિતનો પ્રત્યય લાગતો
બંધ થયો તે પણ આ કાળથીજ.

બીજી વિલક્ષિતનો પ્રત્યય ' ને ' આપણે
લગાડીએ છીએ તે પણ આ કાળથી ચાલુ થયો
હતો. ' તેદનધ યોગી ત્વતીયા. ' આમાં ' તેદ-
નધ ' માં ' તે ' ને ' ને ' નું પૂર્વરૂપ ' નધ ' પ્રત્યય
લાગ્યો છે. આ કાળે વ્યંજનની પાછળ આવેલો સ્વર આગલા વ્યંજન સાથે બદ્ધ
જોડાઈ જતો ન હતો. ' કહણ તણુ પડધ ? ' એ વાક્યને આપણે હમણાં ' કાણુ તણુ પડે ? ' એમ
જોડીએ છીએ. એ કાળે તેમ જોડાતું ન હતું;
કારણકે મૂળ સંસ્કૃતમાં એ સ્વરોને સ્થાને સ્વરસહિત
વ્યંજનો હતા. સંસ્કૃત પતતિ પર-થી ' પડધ ' થયું છે,
' પડધ ' માંની ' ધ ' મૂળના ' તિ ' નું અપભ્રંશ રૂપ છે. આથી

શબ્દના ટુંકા ભિન્નરૂપે વ્યંજન લોપાક્રમે માત્ર સ્વરજોડાતા હોવાથી, તે પોતાની આ-
ગળના સ્વર કે વ્યંજન સાથે જોડાતા ન હતા. જ્યારે
ભિન્નરૂપના વક્ષણ એટલા બધાં વિરૂપ થઈ ગયા કે તેમાં મૂળ શબ્દના વ્યંજનનો ભાસ પણ
ન રહ્યો ત્યારે શબ્દો વધારે ટુંકા થઈને ' કહણ ' ને બદલે ' કુણ ' જોડાવા માંડ્યું.
ભાલણની ભાષામાં એવાં રૂપધણુ જોવામાં આવે છે અને
પોટણુ તરફના ભિન્નરૂપ, હજી પણ એ પ્રકારના જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ' મુ-ધાવબોધ ઔકિતક ' આપણી હાલની ભાષાના પ્રમાણશૂત રૂપ બતાવનારું પહેલું પુસ્તક છે.

અહીં એક ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. પરલોકવાસી ડો. ટેસીટારી આ સમયની આપણી ભાષાને ' પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા ' કહે છે એ નામ બીજકુલ યોગ્ય નથી. ' જુની શુન્દરાતી ' એ શબ્દ સાંભળતાની સાથેજ દરેક વિચારશીલ માણસને એટલો બોધ તો થશે જ કે શુન્દરાત દેશની જુની ભાષા તે ' તે જુની શુન્દરાતી. ' આ યથાર્થ બોધ કરનારું નામ ફેરવીને તદન અર્થ વગરનું કનિષ્ઠ નામ આપવું એ યોગ્ય મૂંઝી. ' પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ભાષા ' એ શબ્દો સાંભળીને ' શુન્દરાતમાં પ્રાચીન કાળે જોડાતી ભાષા ' એવો અર્થબોધ કોઈને પણ થશે ખરો? જે ડો. ટેસીટારીની કૃત્રિમ સંગ્રહ બન્યો હોય તે ગ્રંથાય બોલે કોઈ એ શબ્દોમાંથી ' શુન્દરાતની જુની ભાષા ' એવો અર્થ કાઢી શકશે નહીં શુન્દરાતની ગણના કોઈ પણ કાળે રાજસ્થાનના વિજ્ઞાનમાં થઈ નથી હલકુ રાજસ્થાન

એ કાળે ગુજરાતીના પેઢામાં સમાન હતું, આથી જુની ગુજરાતને રાજ્યવાની ભાષાને નામે યોગ્યાત્વથી એ કેવળ અમુક છે.

૩
જયશેખર સૂરી
(મં. ૧૪૬૨)

આ કવિ અંચળગચ્છના વિદ્વાન સાધુ હતા. અંચળગચ્છ જોને વિધિ પણ કહે છે એ ગચ્છના પણ સાધુઓએ પોતાની વિદ્વાતથી મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યને શોભાવ્યું છે. " પ્રખર્ષ ચિંતા-મણિ ", જેમાં પણા ઐતિહાસિક પ્રખર્ષો મંધર્ષો છે તે મંધર્ષના કર્તા પણ અંચળગચ્છના જ હતા. કવિ જયશેખર પણ સંસ્કૃત મંથકાર હતા. એમણે ' હરદેશ ચિંતામણિ, " " પ્ર-ભોધ ચિંતામણિ, " " ધર્મમય ચરિત મહાકા-વ્ય, " " જૈન કુમરસંભવ, " " આત્માવ-ભોધ કુવક (પ્રાકૃત), " " ધર્મ મંદિર " " હંદઃ શેખર, " " નવ તત્ત્વ કુવક " " અ-નિત શાન્તિ સ્તવ ' વિગેરે સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથો રચ્યા છે. એમના યુગ મહોદ્દમ પ્ર. સં. ૧૩૬૮ માં પાટણમાં શ્રીપદ પામ્યા અને સ. ૧૪૪૪ માં ખંભાતમાં સ્વર્ગદાસ પામ્યા એમના તથા શિષ્ય મુનિ શેખર સૂરિ, જયશેખરસૂરિ અને મેરુગુપ્ત-સૂરિ હતા. આમાં મેરુગુપ્તસૂરિ આચાર્યપદ પામ્યા જયશેખરસૂરિ વચ્ચે શિષ્ય હતા. એમના જન્મનો, દીક્ષાનો, શરિપદનો કે અવસાનનો કોઈ મેવન મળતો નથી પણ એમના રચેલા ગ્રંથો માં અત્યંતો સંવત મળે છે. જયશેખરસૂરિ પેલે જોતા વિદ્વાન હતા તેવા તેમના શિષ્યો પણ હતા એમના શિષ્યોએ પણ સંસ્કૃત ગુજરાતી

પણ ગ્રંથો રચ્યા છે. જયશેખરસૂરિએ ગુજરાતી માં " ત્રિભુવન દીપક પ્રખર્ષ " ન ગ્રંથ રચ્યો છે. મંધર્ષો વિષય અત્મ-પરમર્ષ રાજ્ય, તેની ચેતના અને માયા રાણી એ છે. પરમર્ષે મધર્ષને વશ થતા તેનું ત્રિભુવનાધિપ પદ નષ્ટ થાય છે અને કાયાનગર વસાવી તેટલાનું જ રાજ્ય ભોગવી સતોષ માને છે. મનને મંત્રીપદ આપે છે. તે માયા રાણી સાથે પ્રીતિ માટે છે ને રાજાને બાળુ પર મુકીને સવર્મા કર્યાં હતાં તેજ યથ પડે છે મનને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બે સ્ત્રીઓ છે પ્રવૃત્તિનો મોહ, અને નિવૃત્તિનો વિરોધ પુત્ર છે, આ પછી અગ્રાગ નવનવા સં-જ્ઞાઓ અને નવનવા આધિકારીઓ કથનોને મનના પુત્ર મોહની સત્તા વર્ણવી છે. આમળ જતા કથામયગ જરા કિરણ યથ જાય છે; પણ એમાં કવિના કવિત્વને દોષ દેવા નેતું નથી. કવ્યનો નમુનો એવાથી કવિનું કવિત્વ કેવું છે છે તે સમજાઈએ--

પદિવ્રત પરમેશ્વર નભી, અવિવ્રત અવિચલચિત્તિ;
સમરિયુ સમરસિ સીલની, હંસાસલિ સરસતિ. ૧
આનસમરિલિ નિર્મલક, કર હં કણ્ઠકવ હંસ,
તા સરસવિ રમિ રમધ, જોશી ભલુઈ અંશ. ૨

x x x

જે થટ મુલ્લિ અભણા, કરક કથા કલ્પોથ,
પડવ પર તે પાદરી, ગિરિસિરિ મહર્ષિ રોથ. ૫
નવમ્મ રણ અમરિસ મધરી, અધિ અધિ કંઠકિ,
ગુરક વ મુલ્લિ અમલક, મુલ્લકિ મળિત તેહી ૬
સેપિય શવિરસ વિરસ, કંકા હંકિ જોઈ,
નવમક નિભ નિભ સેવેઈ, નિભ નિભગીઈ લોઈ. ૭

x x x

* આ જૈન અત્તવચંદ જનકાન માંથી ભાવનગર કોમલે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

શકિ જલજ્ઞ નિમિષધરિણિ' નેહ,
 કુંભનિદિ' પરિમલ્લ ગોવલ્લિ નેહ;
 નિલિલિ' તેહ નિમિ તાલિ' નીલિ,
 તિમિ તે નિવલ્લ' જગત્ત ગરીલિ ૧૩

x x x

જલજ્ઞ ગારી દોઈ પરિમલ્લ,
 દોઈ ભવ પલ્લિમાં તેલના સદી;
 એક પરિલિ તાં પરની મેલિ,
 બીજી કુલ તક નામી મેલિ. ૧૮૩
 બે બીભાને માટે કવિ શું કહે છે:—

પરની ઠલિ કૃષ્ણ આગલિ કદઈ ૧
 ચારમાઠ નિમિ બની રાઈ.
 એ કંઈ સંખ્યાં કનિઠ રૂર,
 બીજી બલિઠ રલિઠ બૂર:

એક' બીજા' રાગિ કનિઠ,
 બીજી બીજા' વિઠ તે બપઝ. ૧૮૭
 સર્વ' બીજો સરખી ન દોષ ને વિશે લખે છે:—
 સ્ત્રી સ્ત્રિ સગીય લેખને, એકિ આગલ' ગુણવ'તિ;
 ઇતિ અપ્પીલ્લી દિદુમ્મ; જલ ન દીઃજ' પંતિ. ૧૯૦
 એકઈ ભોલિ બોલ રૂર, ચાલઈ સિદ્ધિ બરલાદિ ૧
 તે બાનરખીલ ગ્રામની, કઈ રામરસી ન નાદિ. ૧૯૧
 પરિતોઈ પ્રિય પાદુપદ', કઈ' મુદ્ધ મિચિવન્ત;
 પંથલ નિમિ ને પરિલિ' પરણી સેવે રાગ. ૧૯૨
 કઈ' જલ ને નાલ્લી, માગીનલ' નિપકલ્લ;
 તી ખખારલિ નાદિ મન્નિ, તે નર બલ્લિ બલ્લ' ૧૯૩
 જા કલ્લ' સંતાપવલ્લ', પ્રિયનલ' પામી આન;
 રલિઠ તાગી પલ્લિનલ', તીલ રીલલ' કુપમાન. ૧૯૪
 નર નરસિદ્ધ બલ્લુ બલ્લની, પરિ પરિ શાદિ સમ્મલિ;
 સદિયાં મિત્રિ આલદિ વલ્લઈ, તે સુદીલ
 નિમિ રૂતિ ૧૯૫

આ પ્રમાણે વિવિધ આશ્વાતિમ્હ દોષા બનાં
 બાવનાગિ ઉપદેશાથી મંથને બહુ રસભર્યો

બનાવ્યો છે. કામ કામ' ઉખાંચાઓ ગોલવવામાં
 પણ કવિઓ બહુ સુરિખળા વાપર્યું છે. અંથને
 છેટે પરમદર્શન એવ' મવદેવ છે એમ કહેતાં
 કવિ કહે છે:—

“ મુલ નંતનમ્મિ મંત ગાનિ માનિ,
 તપભાઈ કલ એલનઈ બ્યાનિ:

ઇમ્મિ રવિ રૂપેદ આલઈ પદિ,
 ઈમ બોલઈ બપરોખરમાદિ.
 ફદા, ચોપલ, હપ્પા વગેરે વિવિધ હંદ
 અને વિવિધ રાગબીમાં અંથની રચના કરી છે

૪

વક્તિગ

(સંવત ૧૪૬૨)

લોકાગર દેના કવિઓમાં જે વરતાન' નામ
 ગણાય છે તે રતનપ્રભસુરિનો શિષ્ય હોય એમ
 ઝામે છે. આ પછી વરતા નામના બીજા
 કવિ થયા છે, પણ એવું “ચિદ્દગતિ ચલિપદ”
 અથવા “ચિદ્દગતિવેલ” જેતાં લોકમાં પ્રસિદ્ધિ
 પામેલો વરતા તે આજ વરતા દેવો લોકએ
 એમ જાગે છે. આ કવિનાં બીજાં કાવ્યો મળ્યાં
 નથી. “ચિદ્દગતિ ચલિપદ” સં. ૧૫૧૨ માં રચાયું
 છે. એની ભાષા બીજા કવિઓની ભાષા
 કરતાં વધારે જુની દેખાઈ આવે છે. થાવન
 સમયના વિમલપ્રખરમાં જે ભાષા છે તે કરતાં
 તેા વધ' પદોનાંનો આ ભાષા હોવાથી તેના ઉપર
 અપભ્રંશ ભાષાની હાથા જણાય છે. હવે કુંકર્ણ
 આ કાવ્ય છે. અનેક પ્રકારની મોનિમાં જાટકતા
 જવને ક્યાં દેવાં દુઃખ બોલવવા પડે છે તે આ
 કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે. એ દુઃખમાંથી છુટાણી
 ઉપાય અરિદન દેવ અને સાધુ ગુરુ એ છે.
 કાવ્યનો સરચાન આ પ્રમાણે થાય છે:—

સેતુનિ વરી તીરપરાડ, ૧
 સોયમરે મણુદરે કરી પસાર; ૪
 વાનવાણિ ૫ હું સમરક દેવી,
 ચિદુમતિ ૬ અમરક ૭ કરી સચિવિ. ૮ ૧
 ચિદુમતિ નર નરક કોઈ અમુ. ૯
 નિલ ચિતિ એક વસમ નિલ ૧૦
 ચિદુમતિ આદિ કાઈ નથી સાર, ૧૧
 હીસઈ દુખ વણા બદર ૨
 દંડ સમિતુ ૧૨ પાસઈ નરનારિ,
 વડી ૧૩ ન આનક ઇલિ સસારિ,
 નિલુવર આણુ દિયસુ ૧૪ જી,
 તીલનર મુનિરમણિ ૧૫ દુકડી ૩
 અદિ નદિ પાણુ એક સંસાર,
 જનક આદિ ન સામક પાર,
 નિલુ ધર્મના આદિ નવિ દોઈ,
 અનાદિ કાલ બહીરઈ સોઈ ૪
 સદાજિ છડી ૫ નિરમર કલકણી,
 આક પદર કઈ કમુર ૬ બાધત;
 અરહટ ૭૮ ધરિય જિમ કઈ માલ, ૨૦
 તિમ છડ કિસ અનતા કાલ. ૫
 x x x
 મરખા પડિત સદુ કોઈ,
 કુદબ મેલાવર આઈસર દોઈ,

અત્ર અખતર ૨૨ કીધાં અવિચાર,
 કાક કુલુ મરિસઈ સાર ૨૩ ૧ ૫૫
 અત્ર ૧૪ માર્ક નિવમઈ વડસાતિ, ૨૫
 પદિલા કાન કરઈ નિમ પસાતિ, ૨૬
 તિસસુ ૨૭ માડી રહી વઈ દસી,
 કોડર માઈ દિન લાપસી ૨૮ ૫૬
 મનવર ૨૯ માલક દેલ નાજરી, ૩૦
 નાકુર ૩૧ વાસકુર ૩૨ મુલક લાલરી ૩૩
 ધરતુન ૩૪ તે મિદા ન નઈ,
 કુદબ સપલા કવીર ૩૫ માર્ક ૫૭
 નાકિ કુમુધી પોડિત કઈ સોઈ,
 કાકાની મુનિર ૩૬ ન કરઈ કોઈ,
 આવક વડી જિમ કરી માલ,
 મુદ અપોડી પાકી નઈ ૩૭ ૫૮
 રીસાનિર મેલઈ અલકેડ,
 ચિર મુલકઈમાં મુખિ પડઈ કાલ
 x x x
 રામાત ૩૮ નીકલ મુદતિ દેવ,
 મુરવા ૪૦ સપદ ૪૧ સેવ,
 અમ્બાનખાઈ આશાતન વાલ,
 વસિનુ લામઈ સપદ માર્ક ૪૫

૧ તીર્થસાગર-સર્વશ્રદ્ધ તીર્થ ૨ ઓતમ ૩ મણુક
 ૪ કાપ ૫ સરસ્વતી ૬ આર પ્રભાતની મતિ ૭ અમન
 નઈ તે ૮ સહેપ-દુકામાં ૯ બાળપણ ૧૦ ૫૪
 ૧૧ સાર ૧૨ સમયાત ૧૩ ફરી ૧૪ વેવામા ૧૫
 મહિર રૂપી મુંડરી ૧૬ જન ૧૭ નિર્મળ ૧૮ અગતે:
 ૧૯ ૪૪ ૨૬ કુવા વેપરો ૨૭ ૨૦ મદમાળ-અસાધની
 માલ ૨૧ જાના ૨૨ અમંદા ૪૪ ૨૩ કોડી કાઠ

આખરે કાણુ સદાન કરો ? ૨૪ ધરપણ ૨૫ તારી
 સ્થાને ૨૬ પલાયન કરી મથા-પડી ગયા ૨૭ તુમ્બુ
 ૨૮ કાલ વચર અવાય નહીં તેવી જગત આવે કદ
 કાચારી દેવાય તેકું માને ૨૯ મિણુ-પણીમાં અવવાથી
 ૩૦ અર્જુનિ ૩૧ વાંકો ૩૨ વાસો ૩૩ લાજ મુને
 ૩૪ પામંથી ૩૫ અગામી ૩૬ સંભાળ ૩૭ વસુદે
 અનસેર મિલાવે પણુ તે મેા મરદીને ચાલી અવ
 ૩૮ રીસપી-વુરસાથી બને ૩૯ રમત ૪૦ મોહ

અહ્યાતમાનું આત્મપુરાણ

લેખક:

રા. વિક્રમ

૪

જેમાં સ્મરણશક્તિની વિલક્ષણતાનું વર્ણન આવે છે.

આ મારી કયાનો કોઈ વાંચનાર નીકળશે; ભવભૂતિની પેઠે હું આ વાક્ય ગર્વમાં કે આત્મ-શક્તિના ભાનથી નથી કહેતો. પણ 'ગજરામાર' । 'સદેવંત સાવળિંગા' થી માંટી શાંકરભાષ્યના પ્રાપ્તિનાર સુધીના જાતજાતનાં પુરતકોના વાંચ-સારા નીકળી આવે છે, એમ મફત વાંચનાલક્ષના સ્તુતકપાત્ર (લાઈબ્રેરીઆન) ની મૈત્રીને પરિણામે મને મળેલા અનુભવપરથી કહું છું. શક્તિનાં પુરતકો તો ઠીક પણ દવાનાં મુશ્કેલી પળ-તેનાં પાને પાનાં-સારા પ્રમાણમાં વંચાય છે એ મારી જાંત માહિતીની વાત છે. એટલે આ મારી કયાના વાંચનાર કોઈને કોઈ તો નીકળ-વાનાજ એની મને ખાતરી છે.

એવા બોળા શ્રદ્ધાળુ વાચકને ઉદ્દેશીને કહે-વાનું હું વાચક ! આ હું પ્રતિદાસ નથી, આત્મકથા છે. મારી પોતાની કથા છે. એટલે જોમાં તો હું કહું ને સવારીસ, ઐતિહાસિક વર્ણનોમાં દર્શનાં પક્ષભેદ રહે છે. એક કહે અમુકે માણસ અમુક સાલમાં થયો; જાંતે કહે 'ના એ સાલમાં નહીં', પણ ત્યાર પછી પચાસ વર્ષો' નીજે કહે, 'સાલ તો બરાબર છે; પણ વિદ્વાન લેખક નામમાં પોતાનો કરે છે' અને આમ અનન્ત કાલ પર્યંત ચાલ્યાંજ કરે.

મારા એક મિત્ર છે. તે ઐતિહાસિક સંશો-ધનના વિષયમાં ઘણા પ્રવીણ છે. આપણા જેવાને જેની મુગ ચઢે ને. સનાતનીયો જેનાથી અમઝાઈ નય એવી જોપરીઓનો અભ્યાસ કરી એમણે મુવર્ણ ચન્દ્રક મેળવ્યો છે. ઉપાધ એ પણ અરપરખ ગણેલા, ધુળની સતત સંગ-તિએ ધુળરૂપ બનેલા જૂના કાગળો-જેને ગધેડાં પણ ખાય નહીં એવા કાગળો-જેઠે એ દિન-રાત નિગળે છે, એમનાં મગજ, હૃદય ને દષ્ટિ જૂતકાળમાં છે, અને પુષ્કળ ધુળમાં દટાઈ ગયેલી નાની સરખી જોવાની શોધવા જેમ કોઈ ફાંફાં મારે, તેમ એ જૂતકાળમાં દટાઈ ગયેલી ઝીણી ઝીણી વસ્તુઓ શોધી કાઢવાના ફાંફાં માર્યાં કરે છે.

એણે પુરાતન કાલના કોઈ સમુદ્રજિત નામના રાજા વિશે શોધખોળ કરી નિઠ્ઠાથી બરેલો લેખ લખ્યો, અને ને જુદા જુદા સ્થાલ તન્નો પર મોકલી આપ્યો. બાહે જાણની અચનાઓ આવેલી, તે સ્વીકારી એમણે મુધારા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કેને કરીને એ મુધારાઓ એમનાથી દાખલ થઈ લઘ્યા નહીં. અતે એક થી બે જણાં એમ પારી એમણે મારી મદદ માંગી, ત્રણેક દિવસ સુધી પ્રયત્ન કરીને અગે બને

જ્યે મળીને એ લેખ તથા સૂચનાઓનું પરીકું બતાવી એક મોટા પથરા સાથે તે બાધી હિંદુવામાં પથરાવી દીધું અને તે ઉપર બીજી આરેક મોટી દિવાઓ નાખી.

આખા લેખમાં એ બધી સૂચનાઓ મુજબના સુધારા દાખલ કરવાનું કામ તો સર્વસક્રિયમાન ઇશ્વર માટે પણ અશક્ય છે, એમ મૂલ લેખ ને સૂચનાઓ જોતાં અને તરતજ સમજાયું. પણ એક વાક્યમાં પણ એ સુધારાઓ દાખલ કરી શકાય એમ નથી એમ ત્રણ દિવસના અવિશ્રામ પરિશ્રમને અતિ અમને આલમ પડ્યું.

દાખલા તરીકે એ લેખનો આરંભનો ફકરો અને તે ઉપર આવેલી સૂચનાઓ જોઇએ. મારા મિત્રે નીચે મુજબ લખ્યું હતું.

“ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦-૩૫૦ સુધીના ગાળામાં સમુદ્રજિત નામનો કેાઇ સમર્થ રાજા દક્ષિણ હિંદમાં ઘણ ગયો દોષ એમ જુના શિલાલેખો ને તે પ્રદેશના પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે. ”

આના પર નીચે પ્રમાણે આજ વિદ્વાનો તરફથી સૂચનાઓ આવી હતી.

૧ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦-૩૫૦ સુધીનો સમય બતાવ્યો છે તે ખોટો છે. વરદાન: ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૩૦૦ સુધીનો જોઇએ.

૨ રાજાનું નામ સમુદ્રજિત નહિ પણ સંકેશરાખ્યા હતું, અને દક્ષિણ હિંદમાં આવા નામોનો કશ પણ પ્રચાર છે તે ઉપરથી એ પાતનું સર્પાંધન થાય છે.

૩ દક્ષિણ હિંદમાં નહીં, પશ્ચિમ હિંદમાં

૪ તે વખતના કેાઇ શિલાલેખ પરથી તમે જે અનુમાન દોરે છે તેનું સમર્થન કશું થકે એમ નથી; માટે તમારા વાક્યમાંથી ‘શિલાલેખો’ એ શબ્દ કાઢી નાખજો.

૫ તમે લખો છો તે મુજબ તે કાળનું પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધજ નથી; એટલે એના પરથી અનુમાન શી રીતે દોરાય વાક ? તમારા વાક્યમાં પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉલ્લેખ ન કરજો.

૬ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦-૩૫૦ સુધીના ગાળામાં દક્ષિણ હિંદમાં સમુદ્રજિત નામનો રાજા થઇ ગયો હતો એ વત ખરી છે, પણ એ કાઇ સમર્થ રાજા ન હતો. એ તો ઘણો નિર્બળ ને નિઃસાત્વ રાજા હતો.

૭ તમે લખો છો કે “ એમ અનુમાન કરી શકાય છે, ” પણ ઐતિહાસિક વિષયમાં અનુમાનો કરવા ઇષ્ટ નથી. વજ્રવ્ય દહનાથી પ્રતિપાદિત કરો.

૮ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦-૩૫૦ ના ગાળામાં સમુદ્રજિત નામનો રાજા દક્ષિણ હિંદમાં ઘણ ગયો હતો, એમ તમે લખ્યું છે તેમાં જરા ભુલ છે એ નામ રાજાનું નહીં, પણ પ્રધાનનું હતું. અને આ સૂચનાઓ મુજબ ફેરફાર કરી પહેલો ફકરો નવેસરથી લખો.

“ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૩૦૦ સુધીના ગાળામાં સંકેશરાખ્યા નામનો કેાઇ નિર્બળને નિઃસાત્વ રાજા પશ્ચિમ હિંદમાં ઘણ ગયો હતો. ”

પણ આમાં કે બધી સૂચનાઓને સમ વજ્ર વ્યેસો ફેખાયો નહીં એટલે પાછું ફરી સુધારી વધારીને લખ્યું.

“૪. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૩૦૦ (અથવા ૪૫૦-૩૫૦) સુધીના શાળામાં સમુદ્રજિત (અથવા ઇન્દ્રવજીર) નામનો કોઈ સમર્થ (અથવા નિર્બળ ને નિઃસત્વ) રાજા (અથવા પ્રધાન) દક્ષિણ (અથવા પશ્ચિમ) દીર્ઘમાં યજ્ઞ ગયો હતો એમ જુના શિક્ષણેષો (અથવા એવા લેખોના અસાધ્યતાં પણ) મેં તે પ્રદેશના પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપરથી (અથવા તેની મદદ વિના) અનુમાન કરી શકાય છે (અથવા દરતાથી પ્રતિપાદિત કરી શકાય છે.)”

અમે બંનેએ એક સોધે ને છુટા છુટા એ ફરકો વાંચી જોયા પછી અમારી બંનેની ખાતરી યજ્ઞ કે એનો કશોજ અર્થ નથી. માટે એ ફરકો હવે કાઢી નાખવો. એ ફરકો પછી બીજા નોંધો, તેની પણ એજ દશા યજ્ઞ ને એ પ્રમાણે આપો લેખ અમારે રદ કરવો પડેલ પોતાના અસલ લેખનેજ એના મૂળ રૂપમાં છપાવવા મેં ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ એને ઐતિહાસિક બાબતો માટે એટલો કંટાળો આવી ગયો, કે ‘હવેથી ઐતિહાસિક સંશોધનનું નામ ન લેવું’ એવી એણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી ને આજ હજી સુધી તે પાળી છે.

આમ ઐતિહાસિક બાબતમાં મતભેદને અવકાશ છે, તેમ આત્મકથાના વિષયમાં નથી. મારા જીવનના બનાવો વીશે હુંજ પ્રમાણભૂત હોઈ શકું. છતાં એમાં એક મોટી ખોટ પણ છે, શિક્ષણેષો, દરતાવેજો, સમકાલીનિની નોંધો ઇત્યાદિ પ્રમાણભૂત સાધનો ઇતિહાસ માટે મળી શકે છે તેના આત્મકથાની-ખાસ કરીને આ મારી આત્મકથાની-બાબતમાં દેવળ અસાધ્ય છે.

આમાં તો મારે મુખ્ય આધાર મારી સ્મૃતિ પર રાખવો પડશે.

સ્મરણશક્તિ સમી અદ્ભુત વસ્તુ બોલ એકે નથી. ભૂતકાળ સાથે માનવજીવનનો સંબંધ એના વિના સચવાઈ શકે નહીં, એટલુંજ નહીં પણ એ ન હોય તો સંસારનો વ્યવહાર પણ અશક્ય થઈ પડે. માણસ પોતાનાં સંગવહાલતિ પણ ભુલી જાય. હું તે હુંજ છું-કાલે હતો તેજ, એવું જ્ઞાન પણ સ્મરણશક્તિના પ્રાગલ્ભ્ય વડેજ મને રહે છે. એ ન હોત તો હું દરરોજ જુના મને ભુલી જઈ નવા હું રૂપે ફરત.

ગુજરાતી શાળામાં દેશી હીસાબમાંથી અમને રાગ કાઢીને મહેતાજી આંક ગોખાવતા ત્યારે મને સ્મરણશક્તિની અદ્ભુતતાનો ખ્યાલ આવતો. “સાત તારી એકવીસ” એમ ચોપડીમાં જોયા વગર બોલાવતા માસ્તરની સ્મરણશક્તિ પર હું શીઘ્ર થઈ જતો ને આઠ દશ વર્ષની હિંમરે શીખેલું આમ ચાલીસ વર્ષે શી રીતે યાદ રાખી શકાતું હશે તે સમજી શકતો નહીં. અને એ પ્રાથમિક શાળાના ક્ષુદ્ર મહેતાજી જેવી અદ્ભુત વ્યક્તિ તે વખતે મને દુનીઆમાં દેખાતી નહીં. અને એક દિવસ હું પણ નાના છોકરાઓ આગળ આમ રાગ કાઢીને ‘સાત તારી એકવીસ’ બોલીશ એવી મહત્વાકાંક્ષાનાં સ્વપ્નાં સેવતો. ત્યારપછી એથી પણ વધારે મોટા ત્રણ ત્રણ સંખ્યાના આંકડાઓ યાદ કરનારા માસ્તરના સમાગમમાં આવ્યો ને મને સ્મરણશક્તિની અદ્ભુતતાનું વધારે જ્ઞાન થયું. તે વેળા મને આ બધું યાદ રાખનારી સ્મરણશક્તિ નામની મજબૂતી એકે વિશિષ્ટ શક્તિ છે એવું જ્ઞાન તો

નહોતુંજ, છતાં, એ સક્રિયા ખ્યાલ વિના,
તેના પ્રભાવની મારા પર યોગ્ય અસર પડી
એ સક્રિયા મારા વિશ્વાસ દિવસે દિવસે
વધતો ગયેલ.

પણ જેમ જેમ મને અનુભવ મળતા ગયા
છે તેમ તેમ સ્મરણ શક્તિમાંથી મારી થઈ
ઓછી થવા માડી છે. વીજળી, સમુદતરંગ,
લક્ષ્મી ને સારા ચિન્મયની જે સ્મરણશક્તિ
પણ મનુષ્ય અંચળ છે. આકના મોટા મોટા પાકા
પાક રાખનાર એ મહેતાજીને મેં ઉપર ઉચ્ચે
કર્ષો છે, તેમને ત્યાં હમણાં કેક કામસર હ
મયો હતો. અમે વાત કરતા મોડા હતો, એટલા-
મા એમના રેબલ પરથી ઉડીને એક કાગળ ખાલી
પાટે બહાર ગયો. થોડી વારમાં એક નાની
છોકરીએ એ કાગળ નીચેથી લઈ આવ્યો એ
મહેતાજીને આપ્યો, કાગળ હેતા હેતા મહેતાજી
છોકરીની પાંઠે માળડી બોલ્યા: હાલો છોકરી
છે ! "તું કેવી છોકરી ?"

છોકરી જવાબર યુગ્મવાદ ને પછી તેણે
જવાબ દીધો: " કેમ જાણ, તમારી ! "

છોકરી ગયા પછી મેં સાંભળે મહેતાજી
સામું બેસું ને કહ્યું: " હવે તમારામાં થયેલુની
અમર જન્મવા માંડી છે કે શું ? આખે બરા-
બર કેળવું નહીં હોય. "

"ના, ના અંખે તો બરાબર કેળવ છે."

"ત્યારે તમારીજ છોકરી તમે કેમ ન
બોળા છકમ્મા ? કે અમથા મળા કરના
વના ? "

"ના, મળક તો નહોતો કરતો "

"ત્યારે ? "

" છોકરી તો મારીજ છે. પણ હું જુલ
મયો—"

" હે ! તમારી છોકરીને તમે જુલો ગયા
એ બને શી રીતે ? "

" જુઓની ! બન્યું ને વાત એમ છે ?
મારે જરા બહોળો વજનાર છે. મારા પોતાન
અગીઆર છોકરા, મારા મોટા છોકરાના પણ
છોકરા ને મારી મોટી છોકરીની સાત છોકરીઓ
ને એમા મહા બરા નાની ઉમરના એટલે એ
બધા બોલખાપ શી રીતે ? કોઈ કોઈ વાર
શુલ થઈ જાય. "

• મને તો તમારી સ્મરણશક્તિ મારે
અડ માન હતું તમે આકના પાકા અમને
શીખવના ત્યારે એમ થયું કે આટલું બધું એ
મોટે રીતે રાખતા હશે ? "

" આકના પાકા તો હજીએ પાક છે. પણ
કેલું જાણે કેમ, આ છોકરાઓ પાક નથી રહેતા
અરે ! હમણું અમે બહારગામ ગયા હતા, ત્યારે
એવા કારસ મયો કે કે પુછવાની વાતજ નહીં.
અમારી પાસે સામાન પુષ્કળ હતો. મેં મારી
મોટી છોકરીને ને 'એ' ને ખુબ ટોચી ટોચાને
કહ્યું હતું કે આમાંથી અમર સામાન તમે
જુલો જવાના છા' તેથી એ બેઠોએ ખુબ મહે-
નત કરીને બધા ઢાળીનાંની આઠ દશ વાર ગજુ-
તરી કરી, દરેક જાણુને અમુક અમુક ઢાળીનાંનો
કમળને સોપી દીધો, બધાએ પોતપોતાના સામા-
નની પાડી કરી ને તે ખુબ ન જવાબ મારે
મોટે કરી સજારે રેશનપર જવા સાત નીકળ્યા
ત્યારે દરેક પાછું પોતપોતાની પાડી પાક કરી
જાય ને તે પ્રમાણે સામાન સજાગી લઈ અમે

રેશન પર આવ્યાં. ગાડી આવવાને વાર હતી ને અમે બધાં 'પ્લેટફોર્મ' પર નીરંતે બેઠાં. એટલામાં ડોકરે પુછ્યું: “ અરે બબલી ક્યાં ? ” ‘બબલી, બબલી’ એમ જુઓ પારી. પણ બબલી હોય તો જવાબ દે ને! બબલી એ મારી મોટી છોકરીની સૌથી નાની છોકરીનું નામ છે. પછી બીજા ડોકરે કહ્યું “બસુ! પણ નથી જણાતો!” બસુ એ મારા સૌથી નાના છોકરાનું નામ છે. સામાન સાચવીને લાવવાની કાળજીમાં અમે ઘેર બે છોકરાં બુલીને આવ્યાં! એક વસ્તુ યાદ રાખવા જઈએ ત્યારે બીજી બુલી જવાય છે!”

સ્મરણશક્તિને માટે મેહેતાજીએ કહેલું પ્રાકૃત્ય ‘એક વસ્તુ યાદ રાખવા જઈએ તો બીજી બુલી જવાય છે’ એ મહાસત્ય છે. એક માણસનું નામ આપણને યાદ રહે છે તો તેની અટક આપણે બુલી જઈએ છીએ, કદાચ અટક યાદ રહે તો એના બાપનું નામ બુલી જવાય ને કવચિત્ એનું નામ, એના બાપનું નામ ને એની અટક ત્રણે વાદ રહે તો એના બાપનું નામ તે એનું, ને એનું તે એના બાપનું નામ, એ પ્રમાણે યાદ રહે છે! સ્મરણશક્તિના વિલાસ ખરેખર વિચિત્ર છે.

કહે છે કે કેટલીક વસ્તુઓ સ્મરણ પટ પર કાતરાઈ રહે છે. તે કદી બુલાતી નથી. આ કથન સાચું છે એવો અનુભવ લગભગ દરેકને યાય છે. પણ અમુક વસ્તુ જ શા માટે યાદ રહી જાય છે તે જરા પણ સમજી શકાતું નથી. મહત્વપૂર્ણ બનાવ હોય તો તે યાદ રહી જાય; ડોકરે સખ્ત અપમાન કર્યું હોય કે ડોકરે સ્મૃતિ કરી હોય, જીવનમાં પરિવર્તન કરી નાંખે

એવું કાંઈ બન્યું હોય તો તે યાદ રહી જાય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ મુખ્ય બનાવો બુલાય જાય છે ને તદ્દન અર્થ વગરના બનાવો યાદ રહી જાય છે. હું બહુજ નાનો હતો ત્યારે એક દિવસ ખારીએ ઉઠ્યો રહીને એક છોકરાને રમવા માટે જુઓ પાડતો હતો તે મને હજી યાદ છે ક્યાં છોકરાને જુઓ પાડતો હતો તે જરા પણ સ્મૃતિમાં રહ્યું નથી. ઘણા વખત પર હું છાપરે ચડ્યો હતો તે મને યાદ છે; પણ ત્યાંથી ઉતર્યો તે યાદ નથી. અને કેટલાક કહે છે કે ‘સ્મૃતિ એજ જીવન છે’ તે જો ખરી વાત હોય તો હું હજી તે છાપરા પરજી જીવન વીતાવું છું એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય.

જે વસ્તુ જે કારણે યાદ કરવાની હોય અથવા શોધવાની હોય ત્યારે તે વસ્તુ તે કાળે યાદ નજી આવે અથવા જડે નહીજ, અને પછી તેની જરૂર ન હોય ત્યારે મગજમાં તેજ સ્મૃતિ કરે અથવા માર્ગમાં અચડાયા કરે, એવો એક વિશ્વનિયમનો મહાસિદ્ધાંત છે. એક વખત અમારુ તાણ ખોવાઈ ગયું હતું. ઘરના બધાં માણસોએ ત્રણ દિવસ સુધી શોધ્યું, પણ તે ન જ જડ્યું અને દરેક શોધનારના હાથમાં તેને જદલે સોનાની પીન આવતી! આખરે કંટાળીને અમે નવું તાણ લીધું. નવું તાણ આવ્યું ત્યારે પેલી સોનાની પીન ખોવાઈ ગઈ. અમે સૌ પાછા પીનની શોધમાં પડ્યા: અઠવાડીઆ સુધી શોધ ચલાવી. પણ દરેક વખતે દરેકને પીનને બદલે પેલું ખોવાંએલું ને હવે નકામુ થએલું તાણ જડતું: આખરે કંટાળીને મેં એ તાણ ફેંકી દીધું. પણ ફરીથી એજ તાણ, કાણ

જાણે શી રીતે, અમારાં તીજેરીમાંથી પીનની તપાસ કરના નીકળી આવ્યું ! એ પીન પારકી હતી એટલે તેને પેસા કરી આવ્યા ને શોધ કરવી માંડી વાળી. ત્યાર પછી થોડા દિવસ રહીને મારું કાષ્ટીની તપખીરની ડબ્બી ખોલાઈ મધ, તેની શોધ કરના એ પીન જડી આવી. તપખીરની ડબ્બી હજી જડી નથી, પણ હું પાકું હું કે હવે દીવસગીની પેટી ખોલાઈ જશે તો તે શોધના એ ડબ્બી જડી આવશે.

આવેજ બીજે અનુભવ મને નામ બાબતમાં થયો હતો. રમણલાલ નામના મારા એક મિત્રનું નામ હું જુલો ગયો હતો અને તેને બધે બીજા એક મિત્રનું નામ મગનલાલજી યાદ આવ્યા કરતું. મારે રમણલાલનું કે પછી મામ મામ નહોતું, પણ એ નામ યાદ કેમ નહીં આવે, તે એને બધે મગનલાલનું નામ કેમ યાદ આવ્યા કરે છે, એવા વિચારે મારાથી રાતના બરાબર ઊંઘાડું પણ નહીં રાતના સુનામાં મને નામ યાદ આવ્યું પણ સવારે ઊઠીને સ્વપ્નામાં યાદ આવેલું નામ સંજારવા મને એટલો પ્રભાવ થયો, પણ તે યાદ આવ્યુંજ નહીં, ને એને બધે મગનલાલનું નામજ યાદ આવ્યા કર્યું. ત્યાર પછી ચારેક દિવસ રહીને મગનલાલે એમના એક સગાને મારી મારણ સંદેશ મોકલાડવા મને આવ્યો હું એમના સગાને મળ્યો ને તેમને 'સંદેશ કહો, "કોણે દાખું છે ?" "રમણલાલે" જરા પણ વિચારે વચર મારાથી બોલાઈ ગયું. "રમણલાલ કે રમણલાલ કોણ ?" એમણે આશ્ચર્ય પ્રકર્યો. "અરે ! રમણલાલ નહીં, પણ-પણ હોઈ સુધી

નામ છે પણ બહાર આવતું નથી." એ મગનલાલનું નામ સંજારવા મને એટલો પ્રભાવ થયો પણ કેમનખત રમણલાલનું નામ મગનલાલે એટલું બરાબર ગયું હતું, કે એ શીવામ બીજું કોઈ નામ મને યાદ આવી શક્યુંજ નહીં ! કહાળીને મેં એમને કહ્યું, "આજ સાર દિવસથી હું રમણલાલ નામના મારા એક મિત્રનું નામ જુલો ગયો હતો તે યાદ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો ને તે યાદ આવતુંજ નહોતું. અત્યારે અચાનક એ નામ યાદ આવ્યું છે તે કેમ કર્યું મગનલાલથી ખસતું નથી ને એને બધે બીજું કોઈ નામ યાદ આવી શક્યું નથી. નમે આ સંદેશ યાદ રાખી લો, મને એ સંદેશ મોકલવાનું રડું નામ યાદ આવશે ત્યારે તમને કહી જઈશ અથવા કાપી જણાવીશ."

રમણલાલની આવી કેટલીક સામાન્ય વિવક્ષણતાએ હવસત એની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતાઓ પણ દોષ છે. કેટલાકને બહુ યાદ રહે છે પણ નહીં રહી પણ યાદ રહેતાં નથી. મારા પરિચયના એક વદ પ્રકરને કોઈનાં પણ નામ યાદ રહેતાં નહીં. તે કહેતાં દરેકને માટે "પેસો ડાબો !" એમજ કહેતા. "પેસો ડાબોડાબો કાલે અને મળ્યો હતો." "કયો ડાબો ?" "અરે પેસો ડાબો છે તેની તેના પેસો છોકરા પેસો ડાબો. એ કહેતો હતો કે એમો હોજ છે તેની-પેસો ડાબો-તેમો બાઈ-પેસો ડાબો-તેના વિવાદ થયા. " "કેની ભેડો ?" "પેસો ડાબો છોકરી ભેડો." "કયા ડાબોની ?" "અરે પેસો ડાબો ! આ આપણા પેસો ડાબોને ત્યાં કોડે નથી રહે તો તેની ત્રીજી છોકરી

નેડે." એમને કદી પણ 'કોઈનું' નામ યાદ આવતુજ નહીં. પોતાની પત્ની ને પોતાનાં છોકરાંનું નામ પણ એમની સ્મૃતિમાં રહી શકતું નહીં; એટલુંજ નહીં પણ ઘણી વાર તો એ પોતાનું નામ પણ ભૂલી જતા! એમનું નામ તુલ્લભશંકર રવિશંકર હતું. કેટલાક અટક્યાળા છોકરા એમની સાથે વાત કરતા કહેતા કે "તુલ્લભશંકર કહેતા હતા—" "એ કયો ડોભો?" એ તરત પુછતા. "કેમ? રવિશંકર પડ્યાનો છોકરો" કેમ ખીજે અટક્યાળા બોલતો. "રવિશંકર? એ વળી કયો ડોભો?" એમ જરા વિચારમાં પડી આશ્ચર્યથી એ પુછતા. એમની માતાનું નામ દહ કોઈક ત્રીજે કહેતો "ગંગાબહેનના વર." "એ વળી કયો ડોભો?" એઓ પૂછા કરતા. એમને ધીરે રહીને કોઈ બધું સમજાવતું ને કેટલીક વાર એ નીખાલસતાથી દસી પડતા, તો કોઈક વાર ખીજવાણે છોકરાઓને પ્રહાર કરવા જતા.

કેટલાકને નામજ્ઞ યાદ રહે છે ને અહોરા યાદ નથી રહેતા. કેટલાકને આંકડાઓ યાદ રહે છે પણ તે આંકડાઓ શેનો બોધ કરે છે તે યાદ નથી રહેતું.

મને તો મોટે ભાગે કોઈ પણ પ્રકારના આંકડા યાદ રહેતાજ નથી. અચાનક કોઈમને મોંશે ઉંમર પુછે છે તો હું ગભરમ જાઉં છું ને વીસની ને પચાસની અંદર એ શીવાય, જાણુંવાં છતાં, ચોક્કસ ઉંમર યાદ આવતી નથી. મારો દાદરના પંથકીઆં હું દરરોજ ગુણું છું પણ દરરોજ સંખ્યાં ભૂલી જાઉં છું. ધતિહા-

સના વિષયમાં ઈ. સ. ૧૨૦૦ ને ઇ. સ. ૧૫૦ માં મને કદી પણ ફેર લાગ્યોજ નથી. એક કાં ૧૭ મી સદીમાં થઇ ગયો; અથવા ૧૭૫૭ ૩ અમુક બનાવ બન્યો; આ કે પંદરમી સદી નહ એવા વચનોની છાપ મારા મગજ પર જર પણ પડતી નથી. એક ને અખંડ કાળના મ તુખોએ કરેલા કટકા તરફ કદાચ મારા મગજ પ્રખર વિરોધ દર્શો.

હું બહારગામ જાઉં છું. અથવા ત્યાં પાછો ફરું છું લારે પણ હંમેશ મારી સ્મરણ શક્તિ મને દોષ દે છે. હું કેં ને કેં ભૂલી ગય છું વગર રહેતો નથી. આ ટેવ સુધારવા મે બહુ કાંઈ માર્યા છે ને હવે તો લગભગ સુધર ગઇ એવી ખતરી થયા પછી પાછા વિસ્મરણ શક્તિના પ્રતાપના મે ચાર પરચા એવા મળ્યા કે હવે એ ટેવ કદી પણ સુધરશે એમ હું માની શકું એમ નથી.

આ ટેવ હવે તો તદ્દન સુધરી ગઇ છે એમ મેં કેટલાક મિત્રો આગળ બહાઈ દાંડી. મારી પરીક્ષા કરવા તેમણે હું બહાર જવાનો હતો તે વેળા દરેકે એક એક નાની પેટીની નેડે તેની કુચી આપી. ગામ પહોંચી પેટી ઉઘાડી તેમાં લખેલી સૂચનાઓ / સુચન મારે મારા મિત્રોના સર્વાવકાશોએને સંદેશ પહોંચાડનાના હતા. હું કેં ને કેં પણ ભૂલ્યા વગર રહેવાનો નથી એમ મારા મિત્રો પ્રહતાથી કહેતા હતા. અને હું કેં પણ ભૂલી જવાનો નથી એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહેતો. રાતે સુતી વેળા આઠે પેટીઓ ઓશીકા આગળ રાખી, સવારે પણ પેટીઓ પાસે બેસીનેજ ચલા પીધી; રસોડામાં પણ પેટીઓ પાસે રાખીનેજ જમવા

એક બધી પેટીની કુંઓએ લઇ તેને એક રેશમી
દોરીમાં પરીતી તે મારા કોટમાં મુકી આખરે
આડે પેટીએ મઘે હું મારે જે ગામ જવું હતું
ત્યાં હોનરે ને 'દરાસ' બધાને દરાબ્યા' એમ
મગવ' સ્વમલ બોલ્યો, હોનારે મયો ને પેટી
વિરાડવા કુંઓએ મારે ગળવામાં હાથ નાખ્યો
ત્યારે કુંઓ ગ્રમ મર્ધી મયેથી જણાવ ' હું
જુલમા જુદાજુદા પદેરી આપ્યો હતો એમ
મને સમજાવું, હવે શું કરવું ? કેમને જણાવ્યા
વગર તરત ખીટા દૂનમાં પાડો ક્યો. ધેરથી
કુંઓ લઇ ફરી ગામ આબેલ. પેટીએ ઉપાડી,
બધાને સમના મુગળ સદેશા પડોઆડવા ને
મિત્રો અને દાર કણ્ઠથી ગામ મેં મિત્રોને
હેનથી, પણ આત્માને હું હેનથી ચક્રો નહીં.

સ્વાસ્થ્યશક્તિની આવી અશ્વદેવતાના ઉતાર
તરીકે લોધો મહત્તની બાળતો કખાને તેને
મધેરી રાખે છે, એટલુંજ નહીં પણ તેને જુદા
જુદા વિવચની ' કાષ્ટે' બનારી તેમાં મુકે છે
પણ કાષ્ટ રાખવાથી પણ પુરેપુરો અર્થ સધાતો
નથી, ધણીવાર કાષ્ટલોજ ખોટા જાય છે. કામ-
ના કાગળોને બદલે ધણીવાર કાષ્ટત્રના તદ્દન
નકામાં કાગળોજ બેવામાં આવે છે ને કેટલીક
વાર આખી કાષ્ટન ઉધવાતી ગયા પડી એ
કાષ્ટ રાખવાનો અર્થ પણ સમજાતો નથી.

એકવાર મારા હાથમાં એક એરિસની
ખાનગી કાર્ડિય આવી હતી તેમાંથી મારે અમુક
મહત્તના ઉતારા રોજી કાઢવાના હતા. અખી
કાર્ડિય મનન કરી મયા પડી પણ તેમાંથી
મહત્તનું એકે વાક્ય મને જાકું નહીં. આખી

કાર્ડિય કેવા પ્રકારની હતી તે એમથી નીચે
ઉતારેલા એક નમુના પરથી સમજાવે.

નકલ

" ન " અ/ક ૧૬૨૨

ચ દયારામ બાલગાંધી ૧૫ માટે જુન સને ૧૯૨૨

સુબાઇ

બાબત દયારામની ટોપી

મહેરબાન સાહેબ,

જત નીચે સમી કરનાર, જનમોહન જ્ઞાનપ્રદાન
જ્ઞાન આપની [આપના મયા પડની] ટોપી ઉપર
મેલિલિત જરૂરો તદ્દથી મેલવામાં આવ્યું છે. કાંઈક
ટોપી વાકી છે, તે બાબત ચેચ કરવા મહેર-
બાની વધે

આપનો

જનમોહન સુબાઇશાસ્ત્રી

આનો જવાબ રા. દયારામે મોકલવાનો
તેની તક પણ જોડે હતી.

ન, અ/ક ૧૬૨૨

નકલ

વારીય ૧૫ માટે જુન સને ૧૯૨૨

રા. જનમોહન સુબાઇશાસ્ત્રી,

સુબાઇ.

બાબત દયારામની ટોપી

મહેરબાન સાહેબ,

તમારે પત્ર ન અ/ક ૧૬૨૨ બા બદલ આજ્ઞા
તમારે બાબત ચેચ રીતે જોવામાં આવ્યું હતું.
ટોપી બચાવ કરવામાં આવી છે. બની નોંધ રોજી
ને અ જત કાંઈક કરી.

આપનો

દયારામ જ્ઞાનપ્રદાન

આ દયારામ ને જનમોહન બંને એક
એરિસમાં કપાઈ દતા અને તેમના વચ્ચે આવા
પ્રકારના કચેલા પચબચવાર નીલાય કાષ્ટમાં
ખોડું થઈ હતું નહીં.

આમ સ્મરણશક્તિને સર્વાંશે શ્રદ્ધેષ્ઠ બનાવવાનો કોઈ ઉપાય નથી. અને મારી આ આત્મકથામાં સ્મરણશક્તિ શીવાય મને બીજા કશાનો આધાર પણ નથી. એટલે એવી બુદ્ધિક્ષી સ્મરણશક્તિના અશ્રદ્ધેષ્ઠ પાયા પર ક્યાંએથી આ કથામાં પ્રમાણને સ્મરણનો અવશ્ય હોવાના બાજુએ એક એક જાણે છંદગીમાં એક વાર તો કહેલું વાક્ય તકરૂં, તો ભુલ કેનામાં નથી હોતી ? મારું આમા કદાચ જ્ઞાનની, વીગતની, સ્થિતિની, કાલની કે અન્ય કોઈ પ્રકારની ભુલ આવે, તો તેવી ભુલ જોઈને કોઈ લખનાર હોત તો તે પણ ન, એમ મારી કદ જોઈને હું સંતોષ માનું છું. આ કથાનો પ્રત્યેક વાચક પણ માને. આ પ્રાનો શરૂઆતનો ભાગ મારી પોતાની સ્મરણશક્તિને આધારે નથી લખાયો, પણ મારું જાણપણ જ્ઞાનનારા, તેના ઉપર દેખરેખ રાખી

હું આત્માને જેવો છું તેવો મને બતાવ્યાનો સ્કારણ કે અસ્કારણ ગર્વ ધારનારા વૃદ્ધ કુલાંગનાઓ ને કુલપતિઓના વીગતમાં પરસ્પર વિરોધી છતાં મુખ્ય વૃતાન્ત પૂરતા એક સરખા વર્ણનો ઉપરથી મેં લખ્યો છે. એમાંએ દોષ દોષ તે સ્મરણશક્તિના જ છે પણ તે મારી પોતાની નહીં, પણ એ વૃદ્ધ કુલાંગનાઓ ને કુલપતિઓની સ્મરણશક્તિના છે એમ સમજવાનું છે. એમણે કહેલી વાતોમાંથી હું થોડી ભૂલી ગયો હોઈ અથવા થોડી ઘણી ઊંધી. યાદ રહી ગઈ હોય, એવો પણ સંભવ છે. એટલે મારી સ્મરણશક્તિ અથવા ખરું કહું તો, વિસ્મરણશક્તિએ એમાં પણ પોતાનો અસ્પ દાખો તો આપ્યો જ દશે. અને એટલા પુરતી હું જવાબદારી મારે માથે લેવા તૈયાર છું.

નવું સાહિત્ય

૧

કેષવ રા. દુર્ગારાંકર સાસી

સમ્ય. સાહિત્ય સંસદ.

સ્મૃતિશ્વર અથવા સાપિત શકુંતલા

અનુવાદ કરનાર મનસુખલાલ મગનરાવ ઝવેરી.
જામનગર. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની
પ્રીન્સેમ રટીટ, મુંબઈ નં. ૨ મૂલ્ય ૫૨ આના.

મહાકવિ કાલિદાસના શાકુંતલુ આકર્ષણ
એવું છે કે એવું ગુજરાતીમાં પ્રતિબિંબ ઉત્પા-
રવાની વાસના આપણા ' સરકૂન શાંખીનો '
મા ચિરંજીવ રહેશે એમ લાગે છે. પ્રખુત અ-
નુવાદ છટ્ટી પ્રવલ છે

"આ અનુવાદમાં કર્તા ચિત્તાની રચનાને કાવ્ય-પ
અનુવાદ કહે છે અને ભાષાતર અનુવાદનો ભેદ ન
લાવવા પ્રયાસ કરે છે. [જુઓ આ મંથની પ્રસ્તા-
વના પા. ૬ નંબા "ગુજરાતી" પૃથ્વી સાહિત્ય
પૂર્વિમાં પુ ૮ અ ૬ ૧-૧૦] પણ ગુજરાતી સ્વા
હિતમાં ભાષાતર અને અનુવાદનો ચોક્કસ નથી.
વાળો ભેદ પદ્યો કોવા વીશે અને શાકું છે. શી બ.
સકાર ભાષાતર અને અનુવાદને પચાઈ તરીકે વાપર
છે. [જુઓ એમનો કવિતા શિક્ષણ નામનો નિબંધ
જામનગર સાહિત્ય પરિષદના વિષાઈ, સાહિત્ય વિભાગ
પા. ૩૦] શાકુંતલાનાં પોતે કરેલા ભાષાતરને તથા
શી. રસપદ્ય હર્ષદશય મુવની 'પદ્યકથની પ્રણાલી'
રહેર રચનાઓને કવિતા નિબંધમાં તેઓ અનુવાદ
કહે છે શી. ૩ ૬ મુન પણ ચિત્તાની આ રચનાઓને
અનુવાદ કહે છે [જુઓ ' પ્રતિભા'ની પ્રણાલિ
પા. ૨૩] તેઓ પ્રતિભા નામના અંગ્રેજી ભાષા

તરેને પણ અનુવાદના કહે છે [એનન પા. ૨૩ ડિ
કપી] અંગ્રેજી ભાષામાં જે શુદ્ધ શબ્દો છે તે સાચુ
પણ ગુજરાતીમાં ભાષાતર અને અનુવાદનો મિલ અર્થ
કરવા માટે ભેદ કરીને અંગ્રેજીમાંથી કે અંગ્રેજીમાંથી
ચાલકા ગુજરાતી ભાષાતરમાં અને કેમનાં નથી.
પારની લેખકને દાસે મૂલના અર્થને નથી પણ
શબ્દન વગની રટીને અંગ્રેજીમાંથી મળી ભાષાતર
થવા હ નાન ગુજરાતી હ પાનિમાં થાન એ પ્રકારના
મળને વગની રટીને, વર્ણિતાર તો ગુજરાતી ભાષાના
સત્તમે ચાત કરનારા ભાષાતર પ્રગટ થાય છે આ
કરેલી રચનાઓને ભાષાતર કે અનુવાદ નથી પણ
તરજુમન નામ ઘણા લેખના અર્થે છે. શી બ. ૬
કાનર પણ એવી રચનાને તરજુમના કહે છે [એનન
પા. ૨૩] દુકામાં મારી કહેવાની મનસુખ અંકડી
છ ન રાનુમેા અને અનુવાદ કે ભાષાતર અર્થ છે
અર્થો નુલ મડયા પછી વિરોધ ભેદ પાડવાનું કારણ
અને કઈ કેનાતુ નથી અને ભાષાતર શબ્દના તરજુમા
ની મલ આને હ મારે હાવના લેખના માટે લાગે
અનુવાદ શબ્દના વાપર છે. પણ અનુવાદ કહેવાથી
મૂલમાંથી છોડી જવાના કે મૂલથી ફર વળાનો અનુ-
વાદકરને કહ્યું આપ થતે હોય નેતુ અને નથી લાગત
હાપર કહેવા નિબંધમાં શી બ. ૬ કારનારે અભિપ્રાય
પણ અવાજ લાગે છે અનુવાદ ન કહેવાય એટલી
ફર કે રચના મૂલથી હોય, તે કા તો સાર કહેવાય
કે અસ્મૃતિ.

હિતમ અનુવાદના આદર્શને અચારકિત સ્વ-
ક્રિતિમાં ચિતારવાનો આ અનુવાદ કનભે પ્રયાસ

કર્થો છે. “કાલિદાસના સર્વોત્તમ નાટકની સર્વશુભ-
સંપન્ન છબી ગુજરાતીમાં દોષ કાલે થવા પામશે
તો તે ત્રણ કે ચાર નહીં પણ ઘણા પ્રયત્નો
અને નાના પ્રકારની શક્તિવાળા લેખકોથી ઉ-
ત્તરોત્તર વધતી જતી સફળતા દારાજ થશે,”
(અ. ક. ઠાકોરની શાકુંતલના અનુવાદની પ્ર-
સ્તાવના) એ મત મને માન્ય હોવાથી આ પ્ર-
યાસને હું તો વધાવી લઉં છું. શ્રી. ના. દ.
કવિનાં સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતરોની દુર્ગો સમાલો-
ચના કૌમુદી (પુ. ૪ અં. ૨) માં કરતી વખતે
શાકુંતલનાં છેલ્લાં બે ભાષાંતરોની જ તુલના કરી
હતી. અને એ બેમાં “એકંદર મૂલને વધારે
અનુરૂપ અને સફલ અનુવાદ શ્રી. ઠાકોરનો છે”
એવા સ્પષ્ટ મત મેં દર્શાવ્યો હતો. હવે એ સમા-
લોચનામાં લીધેલા કટકાઓનો નવો અનુવાદ
કેવો છે તે પહેલાં જોઈએ. અલખત બે ચાર
ગમે ત્યાંથી ઉપાડેલા કટકાઓ ઉપરથી સમગ્ર
રચના વીશે સાચો અભિપ્રાય નજ બંધાય. પણ
ખાંછ દષ્ટિએ જોઈએ તો સ્થાણ અનન ન્યા-
યથી વસ્તુની જણાવત સારી થાય.

અભિજ્ઞાન શાકુંતલની દર્ષ આશ્ચિત વાપરી
છે એ જેમ શ્રી. અ. ક. ઠાકોરે તથા શ્રી. ના.
દ. કવિએ નથી કહ્યું, તેમ આ અનુવાદકર્તાએ
પણ નથી કહ્યું. અને એમની પાસેથી મૂલ આ
બેઠ અનુવાદકારોના મૂલથી જુદું લાગે છે. હા.
ત. ત્રીજા અંકનો “મુર્યાં કુલનાં વજ્ર નથી
હજી બીડાયલા” એ શ્લોક આ નવા અનુવા-
દમાં દેખાતોજ નથી. અને ત્રીજા અંકનો જે
શ્લોક કવિશ્રીના અનુવાદમાં દરામો છે તે આ
નવા અનુવાદમાં છદો છે (સ્મૃતિ બંધ પા.

૩૬) પાઠની ન્યાં આટલી ગણ્ય હોય ત્યાં
સ્વાભાવિક રીતે અનુવાદ સાથે સાથે મૂલનું
સંશોધન પણ કર્તવ્ય થાય છે. પણ આપણા
બ્રેષ્ટ અનુવાદક શ્રી. કે. દ. કુવ શીવાય આ
કર્તવ્યભાર કોઈ અનુવાદકે ઉપાડ્યો જણ-
વામાં નથી.

ભાષા શ્રી મનમુખલાલ ઝવેરીએ શાકું-
તલના ગદ્ય કટકાઓનો અનુવાદ શ્રી. ના.દ.
કવિની વિચિત્ર ગદ્ય શૈલીમાં નહીં પણ પોતાની
સાદી સ્વાભાવિક અને મૂલનો ભાલ કીક વહેતી
ગદ્યશૈલીમાં કર્યો છે, એ ખુશી થવા જેવું છે.
માત્ર કવિશ્રી પાસેથી ઘણું કરી લીધેલો
‘બેનડ’ શબ્દ ત્યાં ત્યાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં
મારી રચિને તો ખુબ છે. વળી ‘સાચો’
‘સાચું’ વગેરેમાં ચનો દિલાવ વ્યુત્પત્તિની
દષ્ટિએ ખોટો છે અને મને તો કણીકોટર લાગે
છે. કવિશ્રીએ તો મદાલારત જેવા ઐદ્યમાં
મોદનમ ભાષા જેના મોદામાં મુકેલી છે, તે શ્રી
કુલના મોદામાં એ વારંવાર ‘બેનડ’ શબ્દ
મુક્યો છે, એ ઔચિત્યભંગની પરાકાષ્ટા લાગે
છે. શબ્દ માર્દવ અમુક સ્થળે રોમે છે; ક્યાંક
આવશ્યકજ છે. પણ સર્વત્ર એનો ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો એની શબ્દ શક્તિ-મુદતા
છરી નય છે. કવિશ્રીના આકર્ષણથી બુદ્ધિનો
આવાના સંભવો એટલા બધા છે કે આ શબ્દ
ઉપર આટલી ટીકા કરવી પડે છે. ગદ્યના
અનુવાદમાં ક્યાંક શબ્દો છોટી દોલા જણાય છે.
દા.ત-યા. ૫ અં-પહેલાના સાતમા શ્લોક પછીના
રાગા દુષ્યંતના વચનમાંથી મૂલના કચમનુ
પત્ત પચ શબ્દોનો અનુવાદ નથી કર્યો. અન-

પત્ર પ્રવક્તા: પ્રેક્ષકોય: સંજ્ઞા: નો અનુવાદ
 'નામી નજરેન મોક પદોએ છે, એ થો ના-
 ક-કવિના તથા શ્રી. અ-ક. કવિરના અનુવાદ
 કરતાં સરસ છે. પણ મૂલ્યું વાક્ય પ્રમથ છે,
 ત્યારે અનુવાદ પ્રમથ નથી, મૂલ્ય સાથે આવી
 છુટ લેવાનો અનુવાદકારને દક્ષ છે ખરો ?
 અનુવાદનું સૌંદર્ય જાળવવા માટે પણ આટલી
 છુટની આવશ્યકતા છે ? અને એ માટે જતા
 જતાં તો છેવટ મૂલ્યનો સરસ સાર અપવાદથી
 પડેથી જવાય. મૂલ્યના શબ્દોને એવી રીતે ન
 વળગી રહેવું કે મૂલ્યનો ભાવ અથવા રસ અનુ-
 વાદમાં ઉતરે નહીં', પણ શબ્દોનો માત્ર તરજુઓ
 જ થાય એ ખરું છે, પણ મૂલ્યમાંથી કાઢી દે-
 તેવું પડે કે મૂલ્યમાં કાઢી ઉમેરવું પડે એ અનુવાદ
 કરવાની અશક્તિજ ગણાય- તેમાં એ મદદ કવિ
 કવિદાસની રચનામાં, (સંસ્કરણના દોનો દોષ
 તે જુદો વાન) શબ્દ ગોળના એટલી સુષ્ટિત
 અને અર્થિત્ય વિચાર પૂર્વક સમગ્ર ચિત્રના
 સૌંદર્યને પોષવાનીજ દોષ છે કે એમાં કાઢી પણ
 વળતી વધારથી સૌંદર્યને આપવા પડેલવાનો
 અંગત કષ્ટો વધારે છે. અવગત કાઢી કાઢે,
 કવિદાસના શબ્દોમાં સૌંદર્ય વધારનાર ફરકર
 નજ કાઢી શકે એમ માફ કરેવું નથી પણ દક્ષ
 કવિદાસના શબ્દોનાં સૌંદર્યને આપણી કાપામાં
 પુરેપૂરું ઉતારતાં મીષવાની જરૂર છે ત્યાં સુધી
 મૂલ્ય સાથે એકાદ એકી છુટ લેવાનો આમદ
 રાખવામાં આવે એમાંજ લાભ છે.

પણ આ અનુવાદકર્તાએ આરંભમાં એટલી છુટ
 લીધી છે તેથી પાછળથી નથી લીધી, અને
 જગાનુવાદમાં લીધી છે તેટલી પગાનુવાદમાં

નથી લીધી; પછના અનુવાદમાં છુટ
 લેવાની વધારે જરૂર પડે છતાં એકી છુટ
 લેવાનો કર્તાએ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને પરિણામે
 પગાનુવાદો, ઘણી વાર સાચા અને સારા થયા
 છે. કર્તા પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ પવવિભાજની
 રચના બહુમા સમજાવી છે, એટલે કવચિત એ
 નિશ્ચય નથી પાળી શકાયો, પણ કથુંખર
 પાળ્યો છે.

દરે પગાનુવાદના યોગ્ય રાખવામાં જોઈએ,
 ખીલ અકતા પદોમાં શ્લોક કાવ્યે પ્રિયા ન
 સુમધા-૦ નો અનુવાદમાં મૂલ્યનો ભાવ ખરાબર
 ઉતર્યો નથી એમ મને લાગે છે, પણ ખીલ
 શ્લોકોનો અનુવાદ ના. દ. કવિના એ શ્લોકોના
 અનુવાદ કરતા એક રીતે વધારે સારો છે. જો
 કે પદેથી પંક્તિમાં જોઈએ તેવી સફળતા નથી
 મળી. આમજો પણ સ્તિમ્બ વીરિને નું બા-
 પાતર કટાક્ષો કયું છે. અને ઉપરથી મળે પકિત-
 જોના અર્થમાં મૂલ્યમાં છે તેથી ધેરા રંગ
 ધરો છે.

દરે અંક ત્રીજાને કહી શ્લોક જુઓ:—
 રતને વાગા લેધા, સિયિય બિમ કેડે વનવને
 પ્રિયાનુ પોડાનું, તદપિ કમલીય વડુ દીસે
 બધા દોમે તીત, રમર નણી મળી શીમ તળીયે
 છના એ ના આવી, સુજત ઝડી દોરે યુવનિમા.
 રમતિ અંગ. પા. ૩૬

પદેથી પકિતમાં આ અનુવાદકર્તાએ તદ
 દ. કવિ પોંડે ઝણીદ ને કોણે વાગો શબ્દ
 ખરાબર વાપર્યો છે. મૂલ્યમાંથી છોડી દેવામાં આ
 અનુવાદને વજ્ર શબ્દ છોડી દીધો છે. પણ
 કવિએ પ્રતિચિન્ન નો અર્થ 'લગે' થી દર્શાવ્યો

૧૯૨૦માં મેં મહાસભાને ત્યાગ કર્યો, કારણ કે નાગપુરમાં તમે એનું ધ્યેય ખદલ્યું; આજે, ૧૯૩૬માં, હું એમાં ફરી જોડાઈ છું. કારણ કે મારી માન્યતા એવી યથા છે કે એ ધ્યેય બહાર પ્રમાણિક રાજકીય જીવન અશક્ય છે. હાંઆ કાળ સુધી તમારી પદ્ધતિ અસમત રહ્યો; આજે એના વિના સ્વતંત્ર હિંદની હું કલ્પના કરી શકતો નથી.

હું મહાસભામાં જોડાયો છું અને મુંબઈની મહાસભાના સભ્ય તરીકેનું મારું રાજીનામું મેં મોકલી આપ્યું છે. પ્રજાતંત્રના બહાના હેઠળ ન્યાં આત્મંત બીજાજવાદાર જુઓને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવતું, એવી મુંબાઈ મહાસભામાં ભજવાતા શરસમાં મેં સહાય કરી છે, તે ઘણાજ વિષયો હકીકે.

હું મારી જેવી છે તેવી નંત્ર સેવા અર્પણ કરું છું. મારી નાજુક તબીબતને લીધે કદાચ હવેનું પરિશ્રમભર્યું અને પ્રમાણમાં ગરીબાઈવાળું જીવન જીવવું મુશ્કેલ લાગે; પરંતુ ન્યારે આખું

શુભરાત અને તે સાથે હોંદુસ્થાન આત્મભોગના ઝળદળતા પંથે પ્રવાસ કરી રહું છે ત્યારે સાહિત્ય દ્વારા મહત્તાનાં સ્વપ્નાં જોનાર હું આથે ઉભો રહી જોયાં કરું, એ ન બને.

અંગત કામકાજ અને અધુરો મુકદ્દમાને લીધે તા ૧૭મી સુધી રોકાએલો રહીશ, ૧૮મીએ હું મારાં વૃદ્ધ માતાને મળવા પંચગતી ગઈશ. ૨૧મી તારીખે તમારો સેવામાં હાજર થઈશ.

એક વાર અમારી અંગત બાજતોની વ્યવસ્થા થઈ જશે પછી મારી પત્ની,—જેણે, તમને યાદ હોય, તો એક વાર તમારા આશ્રમમાં જોડાવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી,—તે પણ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે સેના બળવવા હાજર થશે.

હું મહાદેવભાઈને કાસે મંલ્યો હતો. એમણે કહ્યું હતું કે તમે જુધવારે દાંડીમાં મળી શકશો. તમે મને તારથી બબર આપો, તો હું ત્યાં આવું; કારણ કે જે ન્યાયાધીશ આગળ મારે ઉભા રહેવાનું છે તે જુધવારે કેટલાં બેસશે નહીં, એમ ધારું છું.

જેલ જતાં

(શ્રી મુનશીએ કાચી જેલમાંથી ધર લખેલો પત્ર)

મી. રોડમન-~~મુનશી~~ ૩૫૫ મારા મકાર
રશે એનું મારા ખ્યાલમાં નહોતું. એટલે કેટલીક
લાન કરવી રહી ગઈ. પોલીસ અમલદાર સન્મુખ
કાર્ય કહેવું પોત્તેલાં નહીં પણ તું બધું
ખબર છે.

દમણ તો આખી મનોવિદ્યાનું મંથન થઈ
રહ્યું છે. એમાંથી અમૂલ નીકળે કે વિના એ તો
નીકળે કહેવાય. માંથી પામે એવર વિરમ
રહ્યો હોત તો એમનાં વ્યક્તિત્વને જાવનાનાં
સ્વરૂપ જોઈ કંઈ ધ્રુવજ્ઞ મળત. પણ એ સદ-
જાત્ય નહીં મળ્યું એક રીતે જોતા નીક થયું.
એમના વ્યક્તિત્વની નરી ડાંગ મારા પર પડે
તે મને ન ગમે. મારે મારું વ્યક્તિત્વ મારા
સ્વભાવ પ્રમાણે દબે વિકસાવવું જોઈએ.

મેં સોચનામાં એમરરક મારે નોટીસમાં
કેળું નોટીસમાં પ્રથમ મિત્રો માંથી અને કાને પારી
આપ્યા, તે માંગણી જરા એક થયેલ. આપણે
જે કાંઈ કહ્યું તે કાંઈ વ્યક્તિને રીઝવવા કહ્યું
નથી. આપણી સ્વેચ્છાથી કહ્યું છે. કેવી રીતે ને
કેટલો સાચ કરવો એ તો આપણી અને આપણી
જાવના વચ્ચેની વાત છે. તેમજ વળી એમને
પણ છેલ્લા પત્રમાં એમના હમેશના ઔદાર્યથી
એ વાત મારી મરજી પરજી છોડી હતી. એટલે
પછી મારા વ્યાજની કે મારી જ્ઞાનાશીલતાની
સીમાનો નિષ્કંધ તો મારું અંતરજ કરી રહે-

ત્રીજું કોઈ નહીં પણ દબે એ કાવ
રહેતો નથી.

આપણે જાત્યજાતી તો ખરા સાથે બંદ
જેલમાં. દબે સાથે તપશ્ચર્યા આશીર્ય, એક
સાથે મરવાનું રહ્યું.....નાની મોટી મહાપ્રત્યા
ધર્મી કરી. દબે જાણીતા વર્ષો જોડીશ મનનના
માથે લગી લઈએ કે જીવન સાથે થઈ જાય.
We must die, so that the company
may live (કેવને જીવત રાખવા ખાતર
આપણે મરવું જોઈએ.)

તારી ડાંગ (કમોટી) દબે શરૂ થઈ છે.
આપણા મનેનું કન્યા તારે કરવું પડશે. જીજ્ઞાસા
એ છોડીને સંભાળજો. જીજ્ઞાસાને પણ છેલ્લું
મળાયું નહીં છંદ વર્ષો મને કારમદમ જવાની
રજા આપનાર માતા તો કેવને પણ કુર્ચ બેસ.
એમના છેલ્લા વર્ષોમાં એમને કાંઈ ઉજ્જવ ન
આવે તે તારે ને છોડીએને જોવાનું.

જાણી ધરતી વ્યવસ્થા જલદી કરી મેળે, કે
જેથી તારાથી નિવૃત્ત જતી કામ થાય. જલ્દી-
બહેન જીજ્ઞાસા પાસે રહેશે તો મોટું નહીં.
સરકા ખાતરને ત્રેપકાવવાની જરૂર વાર છે.

મારી જરા ચિંતા નહીં કરતી. હું અત્યારે
અનિર્વાચ્ય યાત્રિ અનુભવું છું. વૈરાગ્યમેશ-
મયમ્. એ યત્ર જોણુ તો લગી વાર, સમજાય
છે જ્ઞાને. સ્વદેશમેશ વિના હાજર જોઈ તપશ્ચર્યા

નથી. ક્ષોભ કે બીક વિના કમાણીને મોજશોખ
 છોડવાની શક્તિ પણ મળી આવી. તપશ્ચર્યા માટે
 જેલમાં અવકાશ મળશે. નવ વર્ષ ઉપર ઉચ્ચ
 કુલેલ પાતાંજય યોગ દર્શન પાછું હાથમાં
 લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. અત્યારે તો નવા
 પ્રકારનો ઉલ્લાસ અનુભવું છું. જે ભુતી મનો-
 દશા કુંકાષ જશે ને હાલ છે એ રહેશે, તો કમ
 દુષ્ટ ને નહીં કુંકાષ તો તુકશાન માત્ર મને છે.
 આવી મનોદશામાં પણ ગાંધીજીને
 prejudice કરવાના પ્રયત્નો મને સાહે એ
 સ્વભાવિક છે. કારણ કે આજે મેં એમની
 છાયા શોધી તે માત્ર રાજકીય મુદ્દા પુરતી નથી.
 પણ એમની પ્રેરણા લઈ નવે અવતારે આવવા
 હોય. મને જશ લેખતો નથી. Gujarat and
 its literature પુરું કરીશ. Reference-
 books તૈયાર કરાવજે એજ.

મારા વહાલા જીજ્ઞાસુ પડતો બે
 કમ્પે. આવી સંસ્કારી માતા મળી એજ
 ખરેખરું લાગ્ય છે. કાલે હતો, આજે
 આવતી કાલે જે થયરા તે એમના વડે.

જીજ્ઞા ! જરાએ ખેદ ન કરશો, મેં
 પગલામાંજ આપણું ઉચ્ચલ ભાવિ સમ
 આમીને મોજમજાદ તો બધાના છોક
 છે, કાષ માનોજ છોકરો સ્વાત
 સ્વીકારે છે. એવી આજે હમરો માતૈ
 દુઃખ થાય ત્યારે જવાહીરલાલની માતા
 કરજો. તે પણ વૃદ્ધ છે. તેનોએ એકને
 દીકરો જેલમાં ગયો છે. તેનો પતિ કાલે
 જશે. આ કારાગારરૂપી દેશમાં તો સર
 રવમાન જેલ શીવાય કે સચવાય એમ

નાંધ.

શાન્તના વાંચક બાપુ બહેનો !

જે મારે માથે એક વિકટ પ્રસંગ
જે નાંધ છે. ગુજરાતનાં ગુજરાતના
પ્રજાને. કદનાર ને તેનું જીવન કદનાર
જાગે તમારી ને મારી વચ્ચેથી પળા
શી સચેતોને લીધે હપડી થવા અને
જાવકથી વધારે એ પ્રિય ગણેલા
જાનને હૃદયવાની ફરજ એવિંતી મારે
જાતી પડી છે. એને એકલે દાયે
હું એ મારીં મહિનની ગદારની વાત છે
કદ તો અને લાગ્યું પદ મિત્રોના મીઠા
ની આશાએ મને એ ફરજ બળવવાનું
જી રહેજે એટલો જદા મારામાં આ પલે

નડીએ ગુજરાતના સ્વાનંબના અખે
શમી એમાં અને આ સ્વાનંબુદ્ધમા
મેખરે ન હોય તો કદાં હોય ? લેખક
જે સુજેને પ્રભુ જીવનમાં જીવારે ને
જીવારે આહોં-એ સદેહે મનિમંત
એવા પામે એના જેવો કાલજશાળી જન
કેમું ? જૂનકાળની રાખમાંથી બંધ
મુનશીએ સર્જ્યાં-એ આશાએ કે બાવિ
ને વધારે હજીવજ શરૂ. દૂરના બ વિને
આગળે વર્તમાન એથીએ વધારે બંધ
જીવી બતાવે ત્યારે જીવનશર એના
સેવનાર સાહિત્યસેવક એ મુદથી દૂર
હીં શકે !

નડીએ પણ આ મુદ્દમા એ સ્વાનંબનું
જીવનમાં સુકાચું છે. એમણે બાદરેમાં

અગ્રણ ન રહે એ જોવાનું કામ વાચક !
મરું અને તમારું, ને મુદ્દમાંથી પાછા
ફે નવાર એમણે સતત ચિંતાથી ઉઠરેલા
છેલ કરમાયા વિનાનો મંદા છે અને એને પુણ્ય
પત્રો પણ આગ્યાં છે મેટલુએ મને ફરીયા કહેવા
વખત આપણે આવસે ખરી ? મુનશીનું 'ગુજ-
રાત' એ મારી એકલીનું નહીં પણ સારાએ
ગુજરાતનું છે અને જે પ્રેમ આપારે મુનશી પ્રત્યે
પત્રોદારા કવવાનો હું જોઉં છું એ પ્રેમ મુનશીના
આ માહિત્ય-બાવકને નહીં અપનાવે એવી
ચિંતા હું શાને રાખું ?

વાચક ! જો " ગુજરાત " કરેલી સાહિ-
ત્યમંજી તને સ્મતી હોય, જો નવું સાહિત્ય
મંવાના અને નવા જગા પ્રવટાવવાનાં એના
સક્તિ પ્રમાણેના પ્રવલો તરફ તને મમતા
હોય તો 'ગુજરાત'ના તંત્રી પાછા ફરે ત્યાં સુધી
ગુજરાતને સાચવવાની અને બને તો સમૃદ્ધ
કરવાની બધી જવાબદારી તારી છે. એમ તું
જરૂર માનજે.

મારી નિર્બળતામાં તું બળ પુરશે તો
વાચક તું હું ને મિત્રો મળી ' ગુજરાત '
નડી મવાળીશું. ' ગુજરાત 'ની બવરેલા મારેનો
જાણમાં નેકલેલો પત્ર આ સાથે હું જીવારું- હું
તેં છું જેજે અને તારી મક્તિ પ્રમાણે અને
તેટલું આપણા પ્રિય 'ગુજરાત' માટે છું કરજે.
હું કદરોજ એવી મને ખાતી છે.

માણેલીલા, મરવતી રોડ }
સાન્તાક્રુઝ }
તા. ૧-૫-૩૦ }
લી.
લીલા મુનશી

ગુજરાતના ગ્રાહકોને

‘ગુજરાત’ના તંત્રી શ્રી. મુનશી જેલમાં સીધાબા હોવાથી ઘણા ગ્રાહકો તેમજ મિત્રો તરફથી ‘ગુજરાત’ની વ્યવસ્થા પીછે અનેક પુછપ-રછ કરવામાં આવે છે તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે ગુજરાતની સઘળી વ્યવસ્થા મેં તથા શ્રી. નર્મીનદાસ ટી. ભારતે માથે લેવાનું નક્કી કર્યું છે. ગુજરાતના ગ્રાહકોએ અત્યાર સુધી ‘ગુજરાત’ સાથે જે મોડો સંબંધ અને સહકાર રાખ્યો છે તે તેઓ ચાલુ રાખશે અને શ્રી. મુનશીની ગેરહાજરીમાં પણ તેઓ ‘ગુજરાત’ને પાછું નહીં પડવા દે, પરંતુ તેઓ જેલમાંથી બહાર આવે ત્યારે તે હવે તેના કરતાં પણ વધારે સુંદર સ્વરૂપમાં જોવા ભાગ્યશાળી અને એવી આશા હું ગુજરાતી લાઇ બહેનો પ્રાપ્ત રાખું છું.

શ્રી. મુનશીએ જેલમાંથી પણ એવી આશા દર્શાવી છે, કે ગુજરાત ગમે તે સંજોગમાં પણ ચાલુ રહેવું જોઈએ. એમની એ ઇચ્છા

કળીભૂત કરવી એ દરજ માસી એટલીની નહીં પરંતુ આખાએ ગુજરાતની છે એમ હું માનું છું.

આ વખતનો વૈશાખ અંક તૈયાર થઈ ગયો છે પણ તેમાં શ્રી. મુનશીની ગીરફતારી અને સજાને અંગે કેટલાક વિષયો છેલ્લી ધરીએ મોકલવાના હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધિને એક અઠવાડિયાનો વિલંબ થશે. જે અદ્ય પછી ગ્રાહકોને તેનું વી. પી. કરવામાં આવશે. આ પછીનો અંક “મુનશી અંક” તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવશે. મિત્રો અને શુભેચ્છકોને આ અંક માટે લેખો મોકલી આપવા વિનંતી છે.

ગુજરાતને એક દળદર નવા ગ્રાહકો મળે એવી આશા રાખું ?

માણિકવીલા, સરસ્વતી } લીલા મુનશી
રોડ, સાન્તાક્રુઝ.

નરસિંહ યુગના કવિઓ તથા તેમની કૃતિઓ

સંપાદક: રા. ક. મા. મુનશી તથા રા. જ્યો. લ. દવે

કવિત. જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મૂળેનું નામ અંગત માહિતી
(છોટા પહેરુ)

કાવ્યો ઇત્યાદિ

સં. ૧૫૮૩ દેવલિલક ઊપા- અષ્ટાષ્ટ પ્રકરિત (નેસલમેરમાં
ધ્યાય ગ્રંથ: ખ- સિદ્ધાંત) (લ. સં. ૧૫૮૩
૨૨૨ ગ્રંથ ગુરુ: માર્ગદર્શી સુ. ૧૧.)
જિન માયિકમકરિ.

સં. ૧૫૮૩ સમરચંદ્ર મુવિંશિતિ જિન નમરકાર
(સં. ૧૫૮૩)

સં. ૧૫૮૪ લીમ અગત્ય રાસકું (૨. સં. ૧૫૮૪.
રાનિ: પદ્યઅરુ લ. સં. ૧૫૮૪૬).
ભાવસાર.

સં. ૧૫૮૧ હર્ષસાગર ધના કુમારનો રામ અથવા ધન.
ગુરુ: રનિસાગરમરિ. લુમારે રાસ (૨. સં. ૧૫૮૧)

સં. ૧૫૮૧ સોમવિમલ સુરિ ધર્મિલ રાસા (સં. ૧૫૮૧) દશ
મામ: અંલાલ. દર્શન (મનુજ ભવ કુસંભના)
ગ્રંથ: તપગ્રંથ. આનંદ વિમલ સત્ત્રાય.
ગુરુ: સૌમાન્ય
દર્શનરિ.

સં. ૧૫૮૨ વિજય સુદર્ભ. આરાધના રાસ (૨. સં. ૧૫૮૨)
(લ. સં. ૧૬૦૦), આદિનાથ

કવિના જીવન અંધવા નાગ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી
(સોધા પહેલું)

કાવ્યો ઇત્યાદિ

વીનતી (લ. સં. ૧૬૧૦); નર્મદા
મુંદરી રાસ. આનંદ વિમલ સન્ન્યાસ.
અંદ રાગનો રાસ.

સં. ૧૫૬૪ રાજશીલ ઉપા- અમરસેન; વયરસેન અઉપછ (સં.
દયાય. ગચ્છ : ખ- ૧૫૬૪). જિન પૂજાધિકાર (રામ-
રેતર ગચ્છ. ગુરુ : વસોણી મુન્યાંથી) ઉત્તરાધ્યાયન
સાધુ હર્ષ. ગીતા.

સં. ૧૫૬૪ પં. કલ્યાણજય. કથવન્ના (કૃતકર્મ) રાસ
મામ : ખંભાત; (૧૫૬૪);
ગચ્છ : તપગચ્છ;
ગુરુ : સૌભાગ્ય હર્ષ
સત્તા.

લ. સં. ૧૫૬૫ મહાજ કુશલ કૃત વિચાર (લ. સં. ૧૫૬૫
ગુરુ : કુશલ કા. મુ. ૧૧)
માણિક્ય.

સં. ૧૬૦૦ હીરમુનિ સાગર દત્ત.

લ. સં. ૧૬૦૦ પુણ્યશીલગર્ભા આનામિ મુનિ ચોપામ.

સં. ૧૬૦૦ જીનોદય ભાવ હંસરાજ દમ્ભરાજના રાસ.
હર્ષ.
(જ્યોતિષક મરિ).

સં. ૧૬૦૦ ઉદ્ધવ રામાયણ (ચાર કાંડ) (૨. સં.
(આસપાસ) ગામ : પાટણ; ૧૬૦૦ આસપાસ).
માતિ : મોડ અથવા
શ્રીમળી આજણુ;
અટક : તવાડી.

નાકર યુગના કવિઓ તથા તેમની કૃતિઓ

જેના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મળેલું વર્ષ અંગત માહિતી
(ઓશી પદેક)

કાવ્યો ઇત્યાદિ

સં. ૧૬૦૧	દયાસાગર	મહનકુમાર
સં. ૧૬૦૧	સુમતિ મુનિ	અપાદિત.
સં. ૧૬૦૧	દર્શન કવિ	અદાપત.
સં. ૧૬૦૪*	નાકર. પિતા : વિકા, માતા : દેસાવાળ વાણીઓ, માત્ર : વડોદરા	વિદુર વિનવિ; નાની ભક્તમાળ; કવચાખ્યાન; x મૃગલી સંવાદ; x શિવ વિચાર, કૃષ્ણાખ્યાન; ત્રિરાટ પર્વ; x સત્તા પર્વ, આરમ્ભક પર્વ; ભીષ્મ પર્વ (૨૨મા મં. ૧૬૧૩); આર્જુન પર્વ (૨૨મા સં. ૧૬૪૩) કલ્પ પર્વ (૨૨મા સં. ૧૬૪૪); ગદા પર્વ; શિવરાત્રિ કથા, + દશમ સ્કંધ યોધાઈ; યોધાદરજી, ચંદ- કાસાખ્યાન

મં. ૧૬૦૪-૫ સનિ સંઘવિજય વિજયનિકક ચરિતો રાસ.

સં. ૧૬૦૪ સમયરત્ન સૂરિ. દેવરાજ વસ રામનો રાસ.

૨૨મા સં. ૧૬૦૫	હરિશ્ચંદ્ર પિતા : વિરશિ; માતા : ઓદિય આદ્યજી; માત્ર : સુરત.	ભગવાદનાખ્યાનકું (૨૨મા સં. ૧૬૦૫)
---------------	--	------------------------------------

* સં. ૧૬૦૪ માં જણાવેલ કવિ. = પ્રસિદ્ધ-અર્થથી ત્રિપ્રસિદ્ધ કાવ્ય.

† પ્રસિદ્ધ-અર્થથી કાવ્યમાળા. + પ્રસિદ્ધ કું અર્થથી જ કું ને.

કવિના જીવન અથવા નામ અને
કૃતિનું મૂલ્યું વર્ષ અંગત માહિતી
(સીધી પહેલ)

કાવ્યો ઈત્યાદિ

૨૨૫૧ સં. ૧૬૧૬	કુરાલ લાસ,	માધવાનવ કામકુંડલા ચોપાઈ
	ગુરુ : અમલ પર્મ,	(૨૨૫૧ સં. ૧૬૧૬); માર્ગશાની
	ગરુડ : ખરનર	ચોપાઈ (૨૨૫૧ સં. ૧૬૧૭),
	મન્ન.	તેજસાર રાસ (૨૨૫૧ સં. ૧૬૨૪),
		અગ્ર દત્ત રાસ (લ. સં. ૧૬૫૩),
		પાર્શ્વનાથ સત્તવન, નવકાર છંદ
૨૨૫૧ સ. ૧૬૧૭	મેઘજી કાશી	રુકિમણી દરજી (૨. સં. ૧૬૧૭),
	ગામ : અબાલ.	હનુમાન ચરિત (સં. ૧૬૩૫),
		સુદામા આજ્ઞાન (સં. ૧૬૪૭),
		અગ્ર દત્ત.
સં. ૧૬૨૦	કલ્યાણસાગર.	સાળ મુદ્રાન
સં. ૧૬૨૦	જનમંદ	રામ મહાબુદ્ધ, જીજી કથાનક,
સ. ૧૬૨૦	પદ્યસુંદર ગણિ.	પાર્શ્વનાથ કાવ્ય,
		ગુરુ દર્જી સધિ
સં. ૧૬૨૧	મતિબદ્ધ.	શ્રેણિક રાસ (સ. ૧૬૨૧).
૨૨૫૧ સં. ૧૬૨૧	લીમ લાવસાર	પંચાજ્ઞાન.
સં. ૧૬૨૨	ગુણમરુસૂરિ.	ધર્મ પરીક્ષા, ત્રિલોકસાર
સં. ૧૬૨૨	સુમતિકીર્તિ સૂરિ	ધર્મ પરીક્ષા રાસ.
સં. ૧૬૨૫	અંદસાગર	અમલ કુમાર, પદ્મિનિ કુમાર,
સં. ૧૬૨૫	સોમવિમલ,	સમ્બલ સાર, (સં. ૧૬૩૨)
		શ્રેણિક રાસ (સં. ૧૬૩૦), કૃષ્ણ
		કુમાર (સં. ૧૬૩૩).
૨૨૫૧ સં. ૧૬૨૬	યતિ જ્ઞાનાચાર્ય.	નિર્મલ પદ્યસિંહાસન કુમાર
		રાસ (સં. ૧૬૩૩).

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝગીથી ભરંપૂર

‘ઝંડુ’ દ્રાક્ષાસવ

(મૃદિકારિષ્ઠ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ઘરમાં હંમેશાં તૈયાર રાખે

તાકીદે તાકાત-તાઝગી મેળવવા

શ ર દી મ ટા ડ ના ર

થા ક ઉ તા ર ના ર

ઉ ઘ લા વ ના ર

ઠ રેત સા ક લા વ ના ર

લુ ખ લ ગા ડ ના ર

તા કા ત આ પ ના ર

તા ઝ ગા ખ ક્ષ ના ર

ક્ષય, ખાંસી, મૂર્છા અને સાધારણ
નળગાદીમાં તાકીદે આરામ આપનાર

લહેજતદાર દવા

‘ઝંડુ’ દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લેવો

ઝંડુ રા. માર્કેટી કલ વર્ક સ, લીં

સયાની રોડ, મુંબઈ નં. ૧૪.

અમદાવાદના એજન્ટ : લોગીલાલ અધર્સ, રીચીરોડ

કીંમત : રતલ અર્ધાના તેર આના; રતલ એકનો-રૂ. દોઢ; રતલ દોઢના રૂ. બે

નૂતન ગુજરાત

વર્તમાનપત્રોની આલમમાં નવો પ્રકાર ખડનાર, વિચારસુષ્પ્તિમાં ક્રાંતિ કરનાર, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક જીવનની પુનર્વ્યવસ્થા કરનાર મહાગુજરાત પુનર્માની હું રાષ્ટ્રીય સાપ્તાહિક.

જાણેરખખર માટે શ્રેષ્ઠ સાધન

આહકોને દર વર્ષે રસમયે મનજીવવાનું
દબાદાર પુસ્તક બેટ આપવામાં આવે છે.

વાર્ષિક લવાજમ: સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦
 દેશમાં રૂ. ૪-૦-૦
 પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

નમુનાની તકલ મફત. લખો
ભાષાકરની હવેલી, રાયપુર, મેનેજર
અમદાવાદ. નૂતન ગુજરાત.

નૂતન ગુજરાત મુદ્રણાલય

ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદી લિપીમાં માસિકો, પુસ્તકો, રિપોર્ટો તથા દરેક પ્રકારનું ભજનકામ જાણેરખી શાહીઓમાં શુદ્ધ, સ્વચ્છ, ઘટ્ટા દરે વખતસર કરી આપવામાં આવે છે. હોલિયુ જાતનું છાપકામ કરાવતાં પહેલાં ઓર્ડર આપી ખાતરી કરવો. લખો:

ભાષાકરની હવેલી, રાયપુર, મેનેજર
અમદાવાદ. નૂતન ગુજરાત મુદ્રણાલય

સંસદ ગ્રંથાવલી

૧ રણજીતરામના નિબંધો	સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા
૨ ગુજરાત-એક સંસ્કારિત વ્યક્તિ	કનૈયાલાલ મુનશી
૩ પુરંદરપરાજી અને અવિભક્ત આત્મા	"
૪ કોનો વાંક? (ખીજી આવૃત્તિ)	"
૫ પૃથ્વીવલ્કલ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	"
૬ ગુજરાતનો નાથ (પાંચમી આવૃત્તિ)	"
૭ રાજાધિરાજ (ખીજી આવૃત્તિ)	"
૮ રેખાચિત્રો ને ખીજી લેખો	સૌ. લીલા મુનશી
૯ શાપસંઘ્રમ અને ખીજી કવિનાઓ	સ્વ. નર્મદાશંકર ભટ્ટ
૧૦ મારી કમલા અને ખીજી વાતો	કનૈયાલાલ મુનશી
૧૧ મોહનમાયા	ખુશાલ ત. શાહ
૧૨ રમરણુચુકર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૩ કેટલાક લેખો	કનૈયાલાલ મુનશી
૧૪ ગુજરાતના ન્યોતિપંથો	"
૧૫ લગવાન કૌટિલ્ય	"
૧૬ પૌરાણિક નાટકો ૯	"

[પુરંદરપરાજી, અવિભક્ત આત્મા, તર્પણ તથા પુત્રસંભવદી.
એ ચાર નાટકોનો સંગ્રહ : થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે]

૧૭ કાકાની ગરીબી

૧૮ ક્રુપસ્તામિની દેવી

પહેલાં ૧૬ પુસ્તકો માટે લખો,

એમ. સી. કોહારી

રાવપુરા વિજોદરા

પુસ્તક ૧૭ ને ૧૮ માટે લખો,

મિસસ. લોગનેસ મીન એન્ડ કંપની

૫૩, નિકોલરોડ, બેલાડપિયર

દોટ, મુંબઈ